

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. évfolyam

1995

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. ÉVFOLYAM 1995/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magister* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 lütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759
MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1995
111. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bartók István</i> : A humanizmustól a klasszicizmus felé (Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásáról)	349
<i>Czibula Katalin</i> : A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781 – 1790 között	25
<i>Csapodi Csaba</i> : A magyar könyvkultúra Zsigmond korában	1
<i>Csókas László</i> : A magyar írói foglalkozás kezdeteiről	238
<i>V. Ecsedy Judit</i> : A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648 – 1662)	361
<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György és galánthai Fekete János levelezése	374
<i>Erdő Péter</i> : Nágocsi Gáspár kódexe és a középkori veszprémi jogtanítás	119
<i>Fehér Katalin</i> : Reformkori sajtóviták a nők művelődéséről	247
<i>Geoffroy, René</i> : Német nyelvű emigráns írók magyar kiadónál 1933 – 1944 között megjelent művei	51
<i>Hopp Lajos</i> : A Törökországi Levelek első kiadása	38
<i>Knapp Éva – Tüskés Gábor</i> : Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564 – 1796	142
<i>Köszegfalvi Ferenc</i> : A hódmezővásárhelyi könyvterjesztés kezdete és virágkora ..	416
<i>Kulcsár Péter</i> : Bonfini-kéziratok	213
<i>Soltész Zoltánné</i> : Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája	15
<i>Soltész Zoltánné</i> : Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai	131
<i>N. Szabó József</i> : Nemzetközi könyvtári kapcsolatok – folyóirat- és könyvakciók 1945 – 1946	275

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bellágh Rózsa</i> : Keresztési József és a Magyar Athenas toldaléka	90
<i>Beöthyne Kozocsa Ildikó</i> : Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata	68
<i>Bor Kálmán</i> : Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatványok 1724-ből	319
<i>Borbély Szilárd</i> : Kiadatlan Csokonai-jegyzetek	184
<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első két kötetéhez. VII.	287
<i>Csepregi Zoltán</i> : Adalék a „Laubáni Biblia” megjelenési évének kérdéséhez	87
<i>Debreczeni Attila</i> : Szentjóni Szabó László és Kazinczy kapcsolatáról	178
<i>Demeter Júlia</i> : A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátossága	326
<i>Farkas Gábor</i> : Egy lengyel humanista könyve	76
<i>Fehér Katalin</i> : Fáy András pedagógiai művei 1816-ból	94
<i>Horváth J. József</i> : Még egy selyemre nyomtatott tézislap	436
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?	169
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata	310
<i>Kókay György</i> : „Olim omnis homo natus est liber”. A Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből	176
<i>Kókay György</i> : Decsy Sámuel sajtóvétsége 1797-ben	322
<i>Kuntár Lajos</i> : Szombathely leghíresebb könyve	190

<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben II.	172
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben III.	432
<i>Postma, Ferenc</i> : Hebräische Grammatiken in Ungarn 1635 – 1992.	312
<i>Rózsa György</i> : Vizkelety Béla litografált magyar királykép-sorozata.	97
<i>Rózsa Mária</i> : A Pester Lloyd ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.	195
<i>Sarbak Gábor</i> : Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása az Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványában.	164
<i>Szecskó Károly</i> : Egri adalékok az ún. modenai kódexek visszaszerzésének történetéhez.	438
<i>Szelestei N. László</i> : Magyar és német nyelvű kalendárium-töredékek (1590 – 1593) 304	
<i>Szelestei N. László</i> : Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről.	427

FIGYELŐ

<i>Bényei Miklós</i> : A tudományos sajtó kialakulása Magyarországon.	344
<i>Csapodi Csaba</i> Széchenyi-díjas.	197
<i>Csapodi Csaba</i> : Pannonia regia.	197
<i>Ferenczi László</i> : Húszéves a Maurice Carême Alapítvány.	203
(földvári): Az orthodoxia története Magyarországon a 18. századig.	108
(földvári): Hodinka Antal életművének feldolgozása.	345
(földvári): Posztbizánci kultúra Magyarországon.	450
<i>Fried István</i> : Megjegyzések egy fontos irodalmi lexikon kapcsán.	441
<i>Hopp Lajos</i> : A bujdosó Rákóczi.	336
<i>Kókay György</i> : Batsányi- emlékülés a Tapolcai Városi Könyvtárban.	336
<i>Márkus Rozália</i> : A brémai „Deutsche Presseforschung” tevékenysége.	102
<i>Monok István</i> : Jean-François Van de Velde (1743 – 1823) kézirat hagyatékának magyar vonatkozású iratai (Kutatási beszámoló).	106
<i>Monostory Klára</i> : Írói kéziratok elemzése.	446
<i>Pavercsik Ilona</i> : Húszéves a Kniha.	200
<i>Szelestei N. László</i> : Tarnai Andor (1925 – 1994).	101

BIBLIOGRÁFIA

<i>Kulcsárné Mónus Mária</i> : Az Egyetemi Könyvtár új beszerzései 1994-ben.	451
<i>Pavercsik Ilona</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1994-ben.	453

SZEMLE

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXIII. 1988 – 1990., XXIV. 1991 – 1993. Szerk. Kiss Jenő. Bp. 1994. (<i>Kókay György</i>).	463
A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig. Kiad. Kilián István. Bp. 1994. Argumentum K. (<i>Czibula Katalin</i>).	206
Angol és skót utazók a régi Magyarországon. (1542 – 1737). Kiad. Gömöri György. Bp. 1994. Argumentum K. (<i>Kovács Ilona</i>).	110
Balassi bibliográfia. Összeáll. Stoll Béla. Bp. 1994. Balassi K. (<i>Kókay György</i>). ..	113

Bechtel, Guy: Gutenberg et l'invention de l'imprimerie. Paris, 1992. (<i>Monok István</i>)	211
Die Lebensbeschreibung der Königin Mathilde. Hg. von Bernd Schütte. Hannover, 1994. (<i>Lőkös Péter</i>)	467
Eybl, Franz M.: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller. Tübingen, 1992. M. Niemeyer Verlag. (<i>Tüskés Gábor</i>)	115
Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. (<i>Egry Gábor</i>)	207
Kőhegyi Mihály munkássága. Bibliográfia. Szerk. Pajor Enikő. Kecskemét, 1994. (<i>Bodrits István</i>)	114
Le Glaneur et Mélanges. Répertoire des années 1963–1995. Athenes, 1995. (<i>Hopp Lajos</i>)	466
Lenau-kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Katalógus. Bp. 1995. (<i>Fried István</i>)	465
Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik. Debrecen, 1994. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	464
Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists. Vol. I–III. New York–Marlborough, 1992–1994. (<i>Monok István</i>)	117
Somorjai Ádám: A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának disszertációi (1863–1993). Bp. 1993. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	209
Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. Szerk. H. Takács Marianna. Bp. 1994. MTA Könyvtára. (<i>Knapp Éva</i>)	111
Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. (<i>Bartók István</i>)	205
The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library. Utrecht, 1993. (<i>Monok István</i>)	210

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 100, 218
 Abednago (bibliai ifjú) 112
 Abraham a Sancta Clara 115 – 117
 Ács Mihály 343
 Adams, Alison 145
 Adams, H[erbert] M[ayow] 298
 Adelbulner, Joh. Ernst. 320 – 321
 Adolf, Nassaui 20
 Adversi, Aldo 125
 Ady Endre 442
 Aeneas de Folconibus 125
 Aeneas Sylvius, Piccolomini 223
 Agnet, Ján 138 – 139, 203
 Ágoston, Szent 70, 172 – 173
 Alajos, Szent (Gonzaga) 155
 Albategnius 84
 Albert (magyar király) 100
 Albicus doctor 5 – 6
 Alubater 84 – 85
 Aldus-nyomda 200
 Alesius, Dionysius 295
 Alessandri, Felice 36
 Alfraganus 84 – 85
 Álmos (vezér) 100
 Álmos herceg 218
 Alsted, Johann Heinrich 312, 314, 356
 Altemps, Giovanni Angelo 228
 Althoff, Gerd 468
 Alting, Jacobus 312
 Alvarus 353
 Alvinci Péter 352 – 355, 358
 Amália (solms-i) 210
 Ambrogio Traversari Camaldulensis 5
 Ambrus, Szent 71
 Ambrus István 440
 András, I. (magyar király) 100
 András, II. (magyar király) 100
 András, III. (magyar király) 100, 218
 Andrássy György 113
 Andrássy István 434
 Andrássy Manó 268
 Andreas de Barbatia 125
 Andrezel, de 341
 Andronicus Tranquillus Dalmata 76
 Angelita, Giovanni Francesco 234
 Angelita, Vanne 235
 Angyal D. 337
 Angyal Endre 322
 Ankwitz von Kleehoven, Hans 214
 Anna, Jagello (magyar királyné) 76, 221
 Anselm, Szent 172
 Antoninus, Florentinus 70, 74
 Antal, Szent (Remete) 165 – 166
 Antonius de Butrio 127 – 128
 Antonius, Corsetus 125
 Antonius Franciscus de Doctoribus 125
 Antonius, Minuccius 8
 Ányos Pál 239, 241 – 242
 Apáczai Csere János 206, 433
 Apollinaire 448
 Apor Péter 48
 Apostolopoulos, Dimitris 467
 Apponyi György 208
 Apponyi Sándor 464
 Apró István 230 – 231, 233
 Apuleius 355
 Aragon, Louis 448
 Aranka György 39, 374 – 415
 Arany János 444
 Archadius 166, 169
 Arisztotelész 94
 Ármósné Kiss Alice 347
 Árpád (fejedeleme) 100
 Árpádfi Geiza 267
 Arrianus 9
 Artinger Imre 284

Asbóth Oszkár 288
 Assmann, Aleida 116
 Assopios, Constantin 467
 Atádi Vilmos 267
 Atanasov, P. 295
 Attavante degli Attavanti 198
 Attila (hun király) 100
 Auer, Gisela 297
 Aurispa 7
 Aventinus 6
 Ayrenhoff, Cornelius Hermann 28

Baán István 108
 Babo, Josef Marius von 27
 Bachaumont, Luis Petit de 397
 Bacon, Francis 464
 Badia, Gilbert 54
 Badics Ferenc 94
 Bak, Izrael 317
 Bakonyi Géza 206
 Balassa 271
 Balassa Pál 161
 Balassi Bálint 113 – 114, 169 – 172
 Balázs Béla 56
 Balázs Katalin 425
 Balázs Mihály 87
 Bálent, Boris 296, 301
 Balhorn, Johann 292
 Ballagi Aladár 217, 337, 465
 Ballagi Mór 287, 317
 Ballmann (Bolmann) János Mihály 393
 Bályogi Hégen Szénás Rebeka 91
 Bálint, Szent 23
 Balogh Sándor 277
 Bán Imre 143
 Bánffy György 376 – 377
 Bánffy János 270
 Bánffy Terézia 396, 405
 Bánics Domonkos 160
 Bánki Ida 424 – 425
 Bárány György I. Szeniczai Bárány György
 Bárány Péter 247
 Barclay, John 147, 158
 Barcsay Ábrahám 239, 241 – 242
 Barkóczy Ferenc 178
 Barlay Ö. Szabolcs 85
 Barner, Wilfried 355
 Barnett, J. H. 238
 Báróczi Sándor 239, 241 – 242
 Baróti Szabó Dávid 239, 241 – 242

Barta Gábor 231
 Bartenstein, Johann Christoph 465
 Bártfai Szabó László 434
 Barth, Johann Conrad 150
 Bárth János 115
 Bartha Lajos ifj. 290
 Bartholinus, Casparus 434
 Bartholomaeus Bellencinis 125
 Bartholomaeus Croatinus de Modrussia I.
 Modrusi Bertalan
 Bartal A. 164
 Bartók István 205 – 206, 349 – 360
 Bartolus de Squarcialupis de Plumbio 5, 7
 Barton, Edwart 110
 Bartoniek Emma 8, 216
 Bartsch, Zacharias 308
 Bataille 448
 Batári Gyula 344 – 345
 Bath, Michael 144
 Báthori-család 299
 Báthori András (erdélyi fejedelem) 85 –
 87
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 295
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 85 –
 86, 110, 299
 Batizfalvi 100
 Batsányi János 101, 143, 177 – 179, 239 –
 242, 336
 Al-Battani, Muhammad ibn Jabir I. Alba-
 tegnius
 Batteux, Charles 178, 189
 Batthyány-család 311
 Batthyany Boldizsár 303
 Batthyany József 377, 379 – 380, 465
 Bauch Gusztáv 107
 Baudius, Domenicus 173
 Bauer, Otto 61, 64
 Baum, Vicki 52, 55 – 56, 62, 64
 Baumgarten, Alexander Gottlieb 76, 86,
 189
 Baumgartner, Sándor 467
 Beatrix (magyar királyné) 199, 223, 231
 Bacanus, Martinus 172
 Bechon, Louis 342
 Bechtel, Guy 211 – 212
 Becker, Felix 432
 Beckers 394, 404
 Bebek Ferenc 208
 Bedy Vince 121
 Békefi Remig 69, 119

- Bél Károly András 160
 Bél Mátyás 93, 101, 202, 345
 Béla, I. (magyar király) 100
 Béla, II. (magyar király) 100
 Béla, III. (magyar király) 100
 Béla, IV. (magyar király) 100
 Belák, Blažej 201
 Beleznai Miklósné I. Podmaniczky Anna
 Mária
 Belin, François 342
 Belitska Scholz Hedvig 441
 Bellágh Rózsa 90 – 94
 Bellarminus, Robertus 174
 Belleforest, François de 215
 Bellorusso, Tommaso 121
 Benda Kálmán 15, 20, 281, 337
 Benedictus, Capra 125
 Benedictus de Pileo (Pegli) 5
 Benyák Bernát 331, 333
 Bényei Miklós 344 – 345
 Benyóczki György 406
 Benzing, Josef 21, 308, 465
 Beöthyne Kozocsa Ildikó 68 – 76
 Beránek, Karel 318
 Bercsényi László 341
 Beregfy Károly 195
 Berényi Zsigmond 465
 Bergopzoom, Joh. Bapt. 32 – 33, 36
 Berkovits Ilona 10, 71, 199
 Berlász Jenő 135, 435
 Bernard, G. 436
 Bernardus Parmensis de Botone 127
 Bernardus de Landriano 125
 Bernát, Szent 172
 Bernát, Perugiai 198
 Bernáth Aurél 284
 Bernhard, Georg 51
 Bernutz, Andreas 134
 Bernutz, Gregor 134
 Bertrand, Jean 342
 Berzeviczy Gergely 161, 375, 378, 402, 406,
 442
 Berzeviczy Albert 439
 Berzsényi Dániel 239, 241 – 242
 Bessel, Gottfried von 176
 Bessenyei György 239, 241 – 242, 326, 336,
 441
 Bethlen Ádámné I. Gyulai Katalin
 Bethlen Ádámné 401, 403 – 404
 Bethlen Borbála 393
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 92, 361 –
 362
 Bethlen Gergely 377 – 378, 381, 400 – 401,
 404
 Bethlen Karolin 385, 400
 Bethlen Kata 378
 Bethlen László 377, 371, 385, 391, 402,
 407, 413, 415
 Bethlen Miklós 48, 432 – 433
 Bethlen Pál 402
 Bethlen Sándorné I. Bethlen Karolin
 Betz, Albrecht 52, 54, 61
 Bezzel, Irmgard 82
 Bianca, Sforza 199
 Biasi, Pierre-Marc de 449 – 450
 Biberger, Johann Ulrich 148
 Bibó István 438
 Bienstock, Gregor 61 – 64
 Bigelmair, A. 176
 Bilkei István 13
 Binder, Johann Philipp 148
 Bindseil, H.-E. 108
 Binet 156
 Birck Edit 336
 Birckmann, I. 139
 Bíró Ferenc 143, 238
 Bittner-Thurzó Jozefa 263
 Blaschke, Monika 106
 Blazovich László 216
 Blume, Friedrich 33
 Blücher, Gebhard 293
 Blühm, Elger 103 – 104
 Bocatius, Elisabeth 428
 Bocatius János 427 – 431
 Bockelkamp, Marianne 447
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 444
 Bod Péter 89 – 90, 90 – 93, 150, 169, 295
 Bodnár István 65
 Bodrits István 114 – 115
 Bogáti Fazekas Miklós 302
 Bogel, Else 104
 Bohatta, Hans 289
 Boie, Bernhild 446
 Bologna Romano, Luigi 31
 Boner, Hieronymus 215, 217
 Bonfini, Antonio 213 – 237
 Bonfini Máté 230
 Bónis György 119, 121 – 122
 Boockmann, H. 126
 Bor Kálmán 319 – 322

- Borbála (magyar királyné) 4
 Borbély Szilárd 184 – 190
 Born, Fredericus Gottlieb 188
 Bornemissza András 365
 Bornemisza Péter 170 – 171, 296 – 297
 Boross Klára 76
 Boross Mihály 264 – 265, 267 – 268, 270
 Borovszky Samu 434
 Borsa Gedeon 287 – 304, 307, 310, 321,
 370, 427, 432, 437
 Borzsák István 337
 Bothar, M. F. 303
 Bounaert, Claeys 106
 Böhm Vilmos 284 – 285
 Bökényi János 328 – 331
 Böle Antal I. Szily Böle Antal
 Böning, Holger 105
 Böthi Imre 383
 Bracelli, Giacomo 215
 Bracciolini, Poggio 5
 Brachfeld, Siegfried 195
 Brandi, Karl 20
 Brassicanus, A. J. 199
 Braun Soma 65
 Bredel, Willi 55
 Brednich, Rolf Wilhelm 155
 Brenner Domokos 340
 Brenner Márton 215 – 216, 218 – 221
 Brentano, Bernard von 53
 Breuer, Dieter 116
 Bringéus, Nils-Arvid 155
 Brinkman, Herman 211
 Brisits Frigyes 156
 Brodarics István 217
 Browne, Edward 111
 Brömel 27 – 28
 Brunner, Andreas 147
 Bruno, Thomas 108
 Brunswick Teréz 260, 463
 Brutus János Mihály 135
 Brühl, Friedrich Alois 34
 Bubenka Jónás 445
 Bučar, Franjo 217
 Buchberger, Michael 175 – 176
 Buchwald Pelcowa, Paulina 143
 Buck, August 143
 Bucsánszky Alajos 266, 269
 Bucsay Mihály 312, 318
 Buda (fejedelem) 100
 Budai Ferenc 187
 Budai Juncker János 121
 Buday György 424
 Bulko, Grigorij 321
 Bulla, Franz Heinrich 30 – 32, 35 – 36
 Burbury, John 110 – 111
 Burny, Jeannine 203
 Busa Margit 26, 332
 Busbequius, Augerius Gislenius 433
 Buxdorfius, Johannes (senior) 175
 Buxdorfius, Johannes (junior) 175
 Büky Béla 295 – 296
 Cacarely 33
 Caesar, Julius 287 – 288
 Caffarelli, Prospero 234
 Calepinus, Ambrosius 298, 301
 Călin (nyomdász) 293 – 294
 Calixtus Iacobi de Amadeis 125
 Callu, Florence 446
 Čambálová, Daniela 203
 Camerarius, Joachim 82, 84 – 85
 Campe, Joachim Heinrich 94
 Canisius, Petrus 174
 Čaplovič, Ján 201, 293, 296 – 297, 302 –
 303, 364 – 365, 370, 372
 Čaplovič, Vavrinec 202
 Caprioli, Severino 125
 Carbonnier, J. B. 339
 Carême, Maurice 203 – 204
 Carlgrisz 285
 Carmilly [-Weiberger.], Moshe 318
 Cassiadus mester 199
 Castelli, Ignaz Franz 28
 Cavell, Richard 144
 Celada, Didacus 175
 Cervicornus, Eucharius 85
 Chalons, René de 210
 Chardin, Jean 464
 Chaulieu, L'Abbé Guillaume de 397
 Chemnitz, Boguslaus Philippus 435
 Chicaneau de Neuville, D.-P. 341
 Chishull, Edward 111
 Chodowiecki 27
 Chorus 33
 Chownitz, Julian 443
 Chronegk 36
 Chudy, Joseph 31 – 32
 Čičaj, Viliam 203
 Cicero, Marcus Tullius 200, 212
 Cieco, M. Fl. 5

- Cincius, Romanus 5
 Claes, Franz 299, 301
 Claudius (római császár) 190
 Clement, Simon 111
 Clichtoveus 200
 Clusius, Carolus 303
 Cocceianus, Dio Cassius 433
 Cochem, Martin von 116
 Colomerius, Paulus 108
 Comenius, Johannes Amos 143
 Comestor, Petrus 12
 Contarenus, Iohannes 6
 Coresi (nyomdász) 294 – 295
 Coriarius, Georgius 5
 Corriarius 6
 Corsetus, Antonius 125
 Corvin János 199, 214, 223
 Cosmas Pragensis 223
 Cosmerovius-nyomda 371
 Coulon, G. 315
 Courts Mahler 419
 Cox, Richard 118
 Crato, Johannes 107
 Cromerus, Martinus 85
 Cronin 419
 Culmann, Leonhard 349 – 351
 Čurlejevová, Anna 202
 Cuspinianus, Johannes 214, 215, 220, 225, 227
 Cytowska, Maria 76
 Czakó Elemér 174, 362, 434, 438
 Czékli Béla 225
 Czibula Katalin 25 – 37, 206 – 207
 Czillei Borbália (l. Borbála királyné)
 Czindery László 177
 Czinkotszky Jenő 283
 Czövek István 348
 Czuczor Gergely 268
 Czuppon, Georgius 317
 Czvittinger Dávid 101

 Csáky Albin 444
 Csáky Ferenc 394
 Csáky Imre 161
 Csáky István 143, 343
 Csáky József 323, 325
 Csáky Mihály 225
 Csaplovics János 442
 Csapóné Maróczy Albertina 348

 Csapodi Csaba 1 – 14, 71, 76 – 85, 164, 197 – 200, 230, 232, 343
 Csapodiné Gárdonyi Klára 4, 10, 14, 164, 197, 199, 230, 232
 Csáthy György 323, 325
 Csatkai Endre 191
 Csekey István 288
 Csekő Gábor 439
 Cselényi István Gábor 346
 Csendes, Peter 305
 Csengeri Ferenc 416 – 426
 Csepeli Benedek 121
 Csepregi T. Ferenc 314
 Csepregi Zoltán 87 – 90
 Cserei Mihály 48
 Cserey Farkas 383
 Csetri Lajos 238
 Csikós Zsuzsanna 463
 Csobán Endre 436
 Csóka Gáspár 337
 Csókás László 238 – 246
 Csokonai Vitéz Mihály 184 – 190, 239 – 242, 268, 271, 331
 Csonka Ferenc 427 – 428, 431
 Csontos János 8, 68, 199
 Csontváry Kosztka Tivadar 284
 Csorba Sándor 184 – 185
 Csulai Móré Fülöp 200
 Csulyak István l. Miskolczi Csulyak István
 Csuri Károly 143

 Daly, Peter M. 144 – 145
 Damjanovics Judit 109
 Damosily, Antoine 342
 Dán Róbert 312, 318
 Dante Alighieri 5, 8, 13, 439
 Dantiscus de Curiis, Johannes l. Dantyszek, Jan
 Dantyszek, Jan 76 – 87
 D'Ascisi, Cesare Galeotti 235
 Dayka Gábor 239, 241 – 242
 Dávid (bibliai) 169
 Dávid Antal 463
 Dávid Ferenc 292
 Debray-Genette, Raymonde 449
 Debreceni Mező János l. Debretzeni Cam-pens János
 Debreczeni Attila 178 – 183, 185, 189
 Debreczeni Ember Pál 294

- Debretzeni Campens János 353 – 358
 Decker, Georg 51
 Decker, Viliam 203
 Décsényi Gyula 218, 226
 Decsy Sámuel 322 – 326
 Dedek Crescenc Lajos 69 – 70
 Degabriel 34
 Dékány András 424
 Demény Lajos 294 – 295
 Demeter Júlia 326 – 335
 Démosthenész 215
 Derekay György 156
 Déri Balázs 337
 Derkovits Gyula 284
 Dernschwam, Johann 135
 Déry Tibor 56, 65
 Descartes, René Renatus Cartesius 158, 464
 Desfontaines abbé 341
 Desseffy József 375 – 376
 Desseffy József 253, 434 – 435, 465
 Deutsch Béla 423
 Deutsch, H. 317
 De Vocht, Henri 106
 Dezsényi Béla 26, 322
 Dézsi Lajos 171, 302, 310 – 311, 427
 Diderot, Denis 446
 Dienes Sámuel 323, 325
 Dietell, Franz Ambros 148
 Dietenschamer 113
 Dietrich (szász gróf) 468
 Dietrich von Niem 8
 Dietrich, Veit 22
 Dimler, G. Richard 144, 148 – 149
 Diogenes Laertius 434
 Dionysius Carthusianus [Leevis Dionysius de Rickel] 433 – 434
 Dittersdorf, Ditters von 30, 36
 Doby Antal 271
 Dóczy András 138
 Dóczy István 138
 Dóczy Miklós 138
 Doleviczenyi Pál 203
 Dolinay Gyula 97, 100
 Doll és Schwaiger (könyvkereskedők) 203
 Domby Márton 189
 Donatus 349 – 352
 Dormándi László 57 – 58, 62 – 65
 Dosa Karolina I. Jezése Dosa Karolina
 Döblin, Alfred 55
 Döderlein (Doederlinus), Johann Alexander 320 – 322
 Döbrentei Gábor 444
 Dörnyei Sándor 306, 371, 464
 Draudius, Georgius 301
 Drexel, Jeremias 146 – 147, 150
 Drüll, Dagmar 433
 Dryander, Joannes 83 – 85
 Dualszky János 135, 138
 Du Cange, Charles 124, 164
 Duchemin, M. 342
 Dudith András 107 – 108
 Dudlig, Christoph 202
 Du Gard, R. M. 420
 Dugonics András 239, 241 – 242, 326
 Dupuys, Jacques 298
 Durstmüller, Anton 308
 Dümmerth Dezső 81, 86
 Ebendorfer de Hasselbach, Thomas 5 – 6
 Eckhardt Sándor 114, 176, 178
 Ecker, Juraj 202
 Eckertshausen, Karl von 187 – 188
 Ecsedy Judit, V. 87, 172, 296 – 297, 299, 301 – 302, 321, 361 – 373
 Egri Lukács 293 – 294
 Egry Gábor 207 – 209
 Egry József 284
 Egyed, Szent 201
 Ehrenburg, Ilja 195
 Eichmann, Johannes I. Dryander, Johannes
 Einstein, Albert 61
 Eisenberg, Petrus 161
 Eitner, Robert 33
 Eitzenberg Ferenc Antal 26
 Emich Gusztáv 270
 Endter-család 321
 Endter, Martin 321
 Endter, Wolfgang Moritz 320 – 321
 Engel, Chr. v. 224, 228
 Engel Keresztély János 398 – 399
 Engel Pál 197 – 198
 Engelbert (Nassau) 210
 Engelmann, Gerhard 288
 Engelsing, Rolf 104
 Engstler, Josephus M. 317
 Enyedi György 350 – 352, 355, 358
 Enyedi Sándor 374 – 415
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 308, 436

- Erath, Augustinus 175 – 176
 Erdélyi János 243, 268
 Erdélyi Pál 94
 Erdmannsdorf (nagykövet) 52
 Erdő Péter 119 – 130, 209
 Erdődy 36
 Erdődy Lajos 94
 Erdős Renée 419
 Erlinger von Attensheim, Martinus 5, 7, 9
 Ernst Lajos 343
 Erzsébet, I. (angol királynő) 110
 Eschenburg, Johann Joachim 189 – 190
 Esterházy-család 135, 137, 140, 396, 405
 Esterházy Anna 136
 Esterházy Dániel 136
 Esterházy Farkas 136 – 137
 Esterházy Ferenc 134, 136
 Esterházy Ferenc, ifj. 136
 Esterházy Gábor 136
 Esterházy István 136
 Esterházy János 135 – 136
 Esterházy Józsefné I. Zierotin Terézia
 Esterházy József 433
 Esterházy Magdolna 136
 Esterházy Miklós 33, 135 – 138
 Esterházy Pál 112, 136 – 137, 152, 160
 Esterházy Tamás 136
 Esterházy Zsófia I. Révay Mártonné
 Esterházy János 135
 Eybl, Franz M. 115 – 117

 Faber, Johannes 308, 310
 Fabiny Tibor 143
 Fábri Anna 238
 Fabricius János 308 – 310
 Fabriczy Sámuel 445
 Fabritius, Paul 22
 Fábry Gergely 90
 Fábry Zoltán 442
 Fähler, Eberhard 151
 Fajardo, Diego Saavedra 147, 150, 155, 158 – 159
 Fallenbüchl Zoltán 207 – 209
 Faludi 47
 Faragó Éva 463 – 464
 Farbaky Péter 145
 Al-Farghani, Ahmad ibn Muhammad ibn Kathir I. Alfraganus
 Farkas Gábor 76 – 87, 135, 137
 Farkas Imre 303
 Farkas Zoltán 284
 Favre, Léopold 124
 Fáy András 94 – 97, 254 – 260
 Fáy Barnabás 383
 Fáy Zoltán 463
 Fazakas József 365, 371
 Fazekas Mihály 239 – 242
 Fazekas Miklós I. Bogáti Fazekas Miklós
 Fedák Sári 196
 Fehér Katalin 94 – 97, 247 – 263
 Fehérpataki László 438
 Fehrenbach, Robert J. 117 – 118
 Féja Géza 420, 424
 Fejérváry József 421
 Fekete Csaba 87 – 88, 184
 Fekete János (galánthai) 239, 241 – 242, 270, 374 – 415
 Felber, Antonius Josephus de 174
 Feldmann, Leopold 28
 Feledi Eustachius 208
 Felletár Béla 425
 Fénelon, François 94
 Fényes Elek 268
 Fenyő István 238, 243, 284
 Fenyő László 51, 65
 Ferdinánd, I. (magyar király) 100
 Ferdinánd, II. (magyar király) 100, 153, 218
 Ferdinánd, III. (magyar király) 100
 Ferdinánd, IV. (magyar király) 100, 372
 Ferdinánd, V. (magyar király) 100
 Ferenc, Szent (Assisi) 173
 Ferenc főherceg 31, 35
 Ferenc, I. (magyar király) 100, 177 – 178, 322, 376
 Ferenc József, I. (magyar király) 100
 Ferenc, Aragóniai 234
 Ferenc, I. (francia király) 20
 Ferenc, Lotharingiai, III. 160
 Ferenc, IV. (estei modenai nagyherceg) 438
 Ferenczi László 203 – 204
 Ferenczy Károly 284
 Ferenczffy Lőrinc 235, 367
 Ferenczffy-nyomda 364, 367 – 370, 373
 Ferincz István 109
 Ferrarius, Sigismundus 175
 Ferrerius, Zaccarias 125
 Fessler, A. 314, 316
 Festetics György 38, 49, 192

- Feyerabend, Sigmund 217
 Feuchtwanger, Lion 52–53, 55, 62–63, 65
 Filelfo, Francesco 5
 Filiczki János 169
 Finály Henrik 435
 Fink, Georg 51, 62
 Fischer, Johann 428
 Fitz József 287
 Flamm Jakab 271
 Flaubert, Gustave 447, 449
 Flavius, Josephus 138–140
 Flórián Kata 31–32
 Fodor Béla 463
 Fodor Adrienne 164
 Főgel József 5, 7–8, 218, 220, 224
 Fonalka Mária 347–348
 Font Márta 347
 Font Zsuzsa 137, 170, 206, 311
 Forests, Louis-René des 448
 Forgách Zsigmond Ádám 135
 Forgács Zsigmond János 208
 Forgács Zsigmond Miklós 208
 Forgách Ferenc 218, 225, 361–362
 Forró Pál I. Háportoni Forró Pál
 Földes Jolán 56
 Földesi Ferenc 146
 Földi János 178, 239–242, 244
 (föld-VÁRI) 108–109, 345–348
 Földvári Sándor 108, 348, 450
 Fracken, David 306
 Fraknói Vilmos 5, 68, 121, 137, 288
 Franciscus Barbarus 5
 Franciscus de Zabarella 123, 125
 Francke, Gotthilf August 88
 Frangepán Gergely 214, 216, 220
 Frank, Leonhard 53, 65
 Franzelius, Lucas 435
 Franzius, Wolfgangus 435
 Fresnoy, Nicolas Lenglet Du 435
 Freytag, Gustav 184
 Fricssy Adám 87
 Fried István 441–445, 465–466
 Frieder, Birzele 466
 Friese, Paul 217
 Frigyes Henrik (Orániai) 210–211
 Frigyes, II., Nagy (porosz király) 189, 211, 391, 401
 Frigyes Vilmos, I. (porosz király) 189, 211
 Frigyes, II. (német császár) 19
 Frigyes, III. (német-római császár) 4, 8, 12, 18, 20, 235
 Frisi, Beccariae di 467
 Fugger, Wolfgang 22
 Fust 211–212
 Fux (Fuchs) Sámuel 445
 Fülepp Katalin 218, 220, 224, 226
 Fülöp (hesseni tartományi gróf) 20
 Fülöp (Orániai) 210
 Fülöp Géza 238
 Fürst, Julius 316, 319
 Füssli, Johann Rudolf 148
 Füves Ödön 467
 Fyner, Konrad 288
 Gaál György 444
 Gábor Andor 56
 Gachot, François 284
 Gál György 170, 311
 Gál Zoltán 115
 Galántai Erzsébet, Sz. 216
 Galavics Géza 85, 143
 Galeotto, Manfredi 199
 Galli Katalin 371, 373
 Gallina, Annamaria 301
 Gálos Rezső 178–180, 182
 Galyasi Miklós 423
 Garai 18
 Garay János 257
 Garas István 330
 García y Garca, Antonio 125
 Gárdonyi Albert 26, 362, 364–365
 Garzó Imre 417
 Gazaniga, Giuseppe 36
 Gebhardt, Bruno 20
 Gebhardt, Hartwig 103, 106
 Géfin Gyula 174, 190
 Gemusäus testvérek 131
 Genzfleisch, Johann I. Gutenberg Johann
 Geoffroy, René 51–67
 Geréb Mátyás 231
 Gerevich Tibor 438
 Gerevich Tivadar 440
 Gergely, IX. (pápa) 70, 123–127, 129
 Gergely Janka 65
 Gergely Rezső 169
 Gerhard, Johannes 146–147, 150, 157
 Gerics József 119
 Germain, J. 342
 Gerson, Johannes 5

- Gerszi Teréz 100
 Gesenius, Wilhelm 317
 Gessner, S. 467
 Geulen, Hans 144
 Geyßler, Valentin 15 – 24
 Géza (fejedeleme) 100
 Géza, I. (magyar király) 100
 Géza, II. (magyar király) 100
 Gherardo, Monte di 199
 Gindl, Jozef 202
 Giovanni, Monte di 199
 Giovio, Paolo 432
 Girtanner, Christoph G. 185 – 186, 188
 Glaeser, Ernst 57, 62
 Glatz, Jakob 444
 Gleixner 29
 Glosíková, Viera 441 – 445
 Glower, Thomas 110
 Godra, Michal 203
 Goede, Henning 293
 Goethe, Johann Wolfgang 446
 Goldastus Melchior 176
 Goldberger Rudolf 417 – 418
 Goldziher Ignác 312
 Gonda József 420
 Goriupp Alisz 322
 Gosztonyi János 200
 Gothofredus, Dionysius 139
 Gottlieb, Melch (Minor) 88
 Gottlieb, Theodor 68
 Gozzi, Carlo 28
 Gömöri György 110 – 111
 Görög Demeter 38 – 40
 Graff, Theodor 305
 Graevius, Georgius 235
 Gratianus 47
 Gratz Moritz 445
 Grejkov 282
 Grésillon, Almuth 448
 Griff, Mason 238
 Grimm, Jacob 292
 Grimm, Wilhelm 292
 Grits Pál 271
 Grosez, Jean Estienne 147
 Grossmann Benedek 418
 Grossmann, Stefan 27 – 28
 Grotius, Hugó 464
 Grundmann, Herbert 20
 Gründer-féle nyomda 372
 Guerin, Hyppolite-Louis 339
 Gugitz, Gustav 35
 Guichenon, Samuel 435
 Guido de Columna 3, 7
 Guillin, Pierre 341
 Guinisius, Vincentius 173
 Guinterius, Joannes Andernacus 435
 Gukovskij, M. A. 228
 Gulácsy Irén 419
 Guldinbeck, Bartholomaeus 287
 Gulyás József 353 – 354
 Gulyás Pál 68, 135, 143, 362, 436
 Gumpert, Martin 63
 Gutenberg, Johann 15, 19, 190, 211 – 212, 304
 Gutgesell, David 302, 304
 Gutheil Jenő 119
 Gutiérrez, Andrés 120
 Guttovieni, Joannes 370
 Günöszebesz (= Asszonytisztlő) álnév 353
 Gvadányi József 239, 241 – 242
 Gyalogi János 148, 161
 Gyalui Torda Zsigmond 218
 Gyöngyösi István 47
 Gyöngyösi Gergely 290
 Gyöngyösi Pál 315
 György Aladár 435
 Győri Judit 56
 Gyulai Katalin 398
 Haan Lajos 89
 Haan, Ludevit 303
 Habe, Hans 62
 Haberkamm, Klaus 144
 Hadnagy Bálint 164 – 169
 Haebler, Konrad 133 – 134
 Haeften, Benedict 146 – 147, 150, 157
 Hagelweide, Gert 102
 Haiman György 170, 290, 314, 316, 373
 Hain, Ludwig 128, 233
 Hajdu Géza 420
 Hajdú Tibor 59
 Hajnal Jenő 65
 Hajnal Mátyás 143, 150, 155 – 156
 Hajnóczy József 179
 Halfmann, Horst 53
 Haller Antal 178
 Haller István 438
 Haller Zsigmond 385, 391, 413
 Halma, H. 314 – 315

- Háló Kovács (álnév) 329
 Hamuljak, Martin 202
 Han, Balthasar 131
 Hankiss János 465
 Hantos Elemér 196
 Háportoni Forró György 87
 Háportoni Forró Pál 80, 86 – 87
 Hargittay Emil 143
 Harmath Lujza 249
 Harms, Wolfgang 143 – 144
 Harper, Anthony J. 145
 Harsányi István 92
 Haskó Jakab 138 – 139
 Hassinger, Hugo 288
 Hatvani István 465
 Hatvany Lajos báró 56
 Hauser, Arnold 238
 Hauser, Johann 297
 Havass Rezső 291
 Háý Gyula 56
 Hay, Louis 446 – 447
 Hay Romanus 173
 Haydn, Joseph 36, 405
 Hebenstreit Ferenc 194
 Heckenast Gusztáv 268, 270
 Heckscher, William S. 150
 Hegedüs Ferenc 50, 191, 194
 Hégen Szénás Rebeka I. Bályyogi Hégen Szénás Rebeka
 Heimlich, István 318
 Heine, Heinrich 448 – 449
 Heiden, Konrad 56
 Heinsius, Wilhelm 185, 187 – 188
 Hellebrant Árpád 306, 371
 Hellenbach János 139
 Heller, Johann 22
 Hellesfenit, Paulus 369
 Hellmann, Gustav 296
 Helmecczy Mihály 463
 Helmhard Hohberg, Wolfgang 464
 Heltai nyomda 299 – 300, 302
 Heltai Gáspár 213, 217, 220, 292, 308, 354
 Heltai János 358
 Helwig, Hellmuth 68
 Hémery d' (felügyelő) 341
 Hemlin, Erik 284
 Henckel, Johannes 107
 Henisch, Georgius 306
 Henkel, Arthur 142
 Henricus, Buscoducensis 108
 Henricus de Segusio (Hostiensis) 126
 Henrik, I. (német király) 468
 Henrik, II. (német király) 468
 Henrik (Nassau) 210
 Henrik, VIII. (angol király) 110
 Hensel, J. D. 28
 Heptner János György 26
 Herberstein, Johann Seyfried von 436
 Herczeg János 94
 Herczeg Mária 93
 Herder, Johann Gottfried 189
 Herepei János 437
 Hermann, H. J. 7
 Hermogenész 216
 Herner János 85, 135, 137, 170, 311
 Héródianosz 215
 Herold, Johannes 218, 220
 Hervay Ferenc 165, 304, 427
 Hess András 287, 291
 Hess, Günter 116
 Hesus, Helius Eobanus 85 – 86
 Hetényi János 256 – 257
 Héthegyí Erzsébet 263
 Hevenesi Gábor 148, 150, 155, 159, 161
 Hiebner, Izrael 148
 Hieronymus Balbus 121
 Hieronymus Vietor 292
 Hilarion 165
 Hilliger, Joh. Wilh. 316
 Hindy-család 343
 Hindy Árpád 49, 343
 Hindy Iván 343
 Hinko, Josef 195
 Hintz, Fried. 148, 151
 Hippolitus a Lapide [= Chemnitz, Boguslaus Philippus] 435
 Hirschfeld 28
 Hitler, Adolf 51, 56, 59 – 60, 62, 195
 Hnatyuk, Volodimir 346
 Hochschild, Georg 303
 Hodinka Antal 321, 345 – 348
 Hoegner, Wilhelm 51
 Hoffer Andre S. 92
 Hoffgreff-féle műhely 292
 Hoffhalter, Raphael 305
 Hoffmann Edit 4, 7 – 10, 71, 131, 164, 226, 284
 Hoffmann Mária 377
 Hoffmann, S. F. W. 131
 Hofmann, Dietrich 143

- Hogarth 393
 Holanová, Emília 203
 Holbach, Paul Henry Dietrich 187
 Holko Mátyás 253
 Holl Béla 143, 156, 235, 304, 306–307, 349, 362, 364, 367–369
 Hollitscher, Arthur 55
 Hollós Attila 346
 Holofernes (bibliai) 113
 Hóman Bálint 20, 240, 289
 Homann, Holger 143
 Homberger, Jeremias 297, 428
 Homérosz 243
 Hompesch Károly 404
 Honorius 166, 169
 Honrat, Bartholomaeus (Honorat, Bart-hélémy) 298
 Honterus, Johannes 206, 288, 290
 Hoop, Froukje de 319
 Hopp Lajos 38–50, 192–194, 207, 336–343, 466–467
 Horányi Elek 89, 92, 295
 Horányi Mátyás 27, 31, 33
 Horatius, Quintus Flaccus 171, 355
 Horgosi Ödön 109
 Horler, Stanislav 203
 Hornyák Mária 463
 Hornyánszky Aladár 317
 Horthy Miklós 54, 56, 59, 64–66, 196
 Horvát István 179, 239, 241–242
 Horváth Ádám 178, 180–183, 244–245
 Horváth Iván 143, 170, 311
 Horváth István, B. 115
 Horváth János 114, 238
 Horváth J. József 436–438
 Horváth, Ödön von 56
 Horváth, Pavel 202
 Horváth Szilveszterné 336
 Horváth Zoltán 57, 65
 Horváthné Kovács Margit 336
 Hosius, Stanislaus 85, 87
 Howard-család 110
 Howard, Henry 110
 Höfer, Josef 23
 Hölderlin, Johann Friedrich 448
 Höpel, Ingrid 144–145
 Hrabár János 265
 Hubay Ilona 19, 22
 Hubay Jenő 442
 Hubay Miklós 280–281
 Hubert Gabriella, H. 169–172, 310–312
 Hugo, Hermann 146–147
 Hunfalvy János 266
 Hunger Henrik János 224
 Hunnius, Aegidius 137
 Hunyadi János 18
 Hunyadi József 68
 Hunyadi László 18
 Husung, Max Joseph 133
 Huszár Gál 171, 292, 296
 Huszár Sándor B. 39
 Huszti György 314–315
 Huxley, J. S. 424
 Huygens, Constantijn 210–211
 Hübsch 36
 Hviezdoslav 442
 Iacobus Anelli de, Bottis 125
 Ibafevi Tamás 123
 Ignác, Szent (Loyolai) 147, 155–156, 370
 Illésházy István 136–138
 Illésházy Istvánné 137
 Illésházy Tamás 136
 Illésházy Zsófia 135–136
 Illyés Gyula 424
 Imre (magyar király) 100
 Inánts Pap Ferencné 348
 Ince, VIII. (pápa) 231, 233
 Inczédi József 157
 Indali György 463
 Institóris Mihály I. Mossótyi Institóris Mihály
 Ioannes Eusebius, Nierembergii 173
 Ipolyi Arnold 135
 Ipolykéri Kéry János 136
 Isocrates 131–141
 Issekutz Béla 279
 István, I., Szent (magyar király) 4, 98, 100, 468
 István, II. (magyar király) 100
 István, III. (magyar király) 100, 218
 István, IV. (magyar ellenkirály) 100
 István, V. (magyar király) 100
 Istvánfi Gyula 303
 Iványi Béla 85, 218, 224, 362, 364–365
 Ivul, Gabriel 365
 Jacobus, Bergomensis 165–166
 Jacobus de Voragine 4, 7
 Jäger, Joseph 148

- Jäger Nádor 417
 Jakabfalvy András 250
 Jakabffy Imre 115
 Jakó Klára 81
 Jakubovich Emil 213, 218, 224
 Janáky Gyula 424
 Janka György 450
 Janko, Július 318
 Jankovich Miklós 88, 90, 287, 295
 János, Szent (apostol) 170
 János, Szent (Keresztelő) 437
 János Albert 223
 János Frigyes (a Nagylelkű) százsz választófejedeleme 20, 133 – 134
 János, Öreg (Orániai) 211
 János scriptor 225 – 226, 228
 János, Zápolya (magyar király) 76, 100
 Jankovics Jenő 421
 Janus Pannonius 14, 200, 355
 Jarabek, Johannes 305
 Jaschik Álmos 68
 Jayne, Sears 117
 Jefrém (ószövetségi) 109
 Jelinek-nyomda 202
 Jenei Márton 157
 Jeromos, Szent 164 – 166, 169, 349
 Jessen, Hans 104
 Jezése (Dosa) Karolina 169
 Joecher, Christian Gottlieb 176
 Johannes (Nassau) 210 – 211
 Johannes, Aurispa 5
 Johannes de Serravalle 8
 Johannes T. scriptor 228
 Johannes archiepiscopus, Tarentinus 5
 Jókai Mór 268, 444
 Jóny, Theodor 203
 Joó Miklós I. Téci Joó Miklós
 Jósika Miklós 48, 268
 József, Szent (Kalazanci) 172
 József, I. (magyar király) 100
 József, II. (magyar király) 25, 32, 35 – 36, 91, 99 – 100, 176, 180, 191, 465
 József Attila 423
 Jöcher, Cristian Gottlieb 84, 217, 320
 Jöns, Dietrich Walter 144
 Juan de Austria 153
 Judex (= Richter), Matthäus 428
 Judith (bibliai) 113
 Juhász László 218
 Julow Viktor 238, 241
 Juncker János I. Budai Juncker János
 Jurić, Šime 293
 Justinusz 215
 Kacziba Ágnes 108
 Kádár Jolán 27, 32 – 33, 35 – 36, 441
 Kadoriza, Wolfgang Joseph 148
 Käfer István 304, 319
 Kafka, Franz 443, 448
 Kállay 59
 Kállay Ernő 284
 Kállay Ferenc 184 – 186
 Kállay István 347
 Kállay Kálmán 317
 Káldi György 372
 Káldor Márton 421
 Káldos János 350, 352
 Kálmán, Könyves (magyar király) 98, 100, 218
 Kálmáncsehi Sánta Márton 292
 Kampania, Théophilos 467
 Kant, Immanuel 94, 188 – 189
 Kapetanakis, Leonardo 467
 Kaposi Sámuel 316
 Kapy Gábor 174
 Karacs Ferenc 248
 Karacs Teréz 249, 257 – 258, 261 – 262
 Karácson Imre 337
 Karácson Sándor 336
 Karácsonyi Ferenc 426
 Kárász József 424
 Karasszon Dezső 317
 Karasszon István 319
 Kardos Tibor 226
 Kármán József 239, 241 – 242
 Kármán József, id. 245
 Kármán Mór 257
 Károli Gáspár 90, 170
 Károli gróf 394
 Károly, II. (magyar király) 100
 Károly, III. (magyar király) 100
 Károly császár 47
 Károly, Merész (burgundi herceg) 20
 Károly, IV. (cseh király) 11
 Károly, V. (német császár) 19 – 21, 76, 133 – 134, 235
 Károly, VI. (német császár) 153
 Károlyi Mihály, gróf 56
 Károlyi Miklós 121
 Károlyi Péter 108

- Kassák Lajos 203
 Kaszaniczki, Adamus 317
 Kathona Géza 294, 296
 Katona István 92
 Katona József 188, 239, 241 – 242
 Katsányi Sándor 463
 Katona Tünde 135, 137
 Katz, Richard 56
 Kaus, Gina 64
 Kaute, L. 144
 Kazinczy Ferenc 176, 178 – 183, 188, 239 – 242, 244, 291
 Kazinczy Gábor 179 – 183, 268
 Kázmér, IV. (lengyel király) 228
 Kecskeméti Gábor 143
 Kefer 212
 Keit 401
 Kelecsényi Ákos 304
 Kelemen, VII. (pápa) 235
 Kelemen József 42
 Kelemen László 34, 326
 Kelényi Béla Ottó 28 – 29, 35, 463
 Keller, Juliane 308
 Kellerman 419
 Kemény Antónia 400 – 401, 403, 405
 Kemény János 48
 Kemény Zsigmond 268
 Kemp, Cornelia 144, 146
 Kempelen Béla 174, 434
 Kendeffy Elek 398
 Kendeffy János 398, 401
 Kendi Sándor 107
 Kenessey Péter 94
 Kent, Edward Dering of Sir 118
 Kepler, Johannes 305
 Kerekes 40
 Kerényi Ferenc 326
 Keresztesi József 90 – 94
 Keresztesi Szabó Miklós 90
 Keresztury Dezső 178, 284, 336
 Kéri Pál 65
 Kerlik, Peter 202
 Kerpel Jenő 64 – 65
 Kerr, Alfred 55
 Kertbeny Károly 215
 Kertész Károly 336
 Kertész Lajos 423
 Kerti Fábián 364
 Kéry János I. Ipolykéri Kéry János
 Keserű Bálint 85, 117, 131, 135, 138, 205
 Kesler, Nicolaus 164
 Kesten, Hermann 53
 Keszler József 68
 Keszthelyi László 173
 Keveházi Katalin 135
 Kézdi-Vásárhelyi Péter 356 – 358
 Al-Kharashi, Abu Bakr ibn al-Khasil I. Al-bubater
 Khevenhüller, Sigismund 160
 Kibédi Varga Sándor 195
 Kilian, Adam 177
 Kilián (könyvkereskedő) 29
 Kilián István 206 – 207
 Kinizsi Pálné 200
 Király Erzsébet 219
 Király Péter 347 – 348
 Kirchner, Joachim 85
 Kis István I. Szegedi Kis István
 Kis János 239, 241 – 242
 Kisch, Egon Erwin 53, 55, 65
 Kisfaludy Károly 268, 336, 441, 444, 463
 Kisfaludy Sándor 239, 241 – 242, 444
 Kiss Alice I. Ármósné Kiss Alice
 Kiss Ferenc 196
 Kiss István 343
 Kiss Jenő 463 – 464
 Kiss Kálmán 348
 Kiss Károly 251 – 252
 Kiss Lajos 416
 Kiss Sámuel 253
 Klaniczay Tibor 93, 114, 117, 143, 171
 Klein Sámuel János 445
 Kleist 448
 Klesch Dániel 445
 Klesch Kristóf 445
 Kléz Jakab 300
 Kliegl Tivadar 445
 Klinda Mária 463 – 464
 Klobusinszky-család 113
 Klohammer Ferenc 173
 Klopstock Róbert 443
 Klöss, Jakob 302, 304
 Kmita, Piotr 85
 Knáisz Mihály 173
 Knapp Éva 111 – 113, 142 – 163
 Koberger, Anton 15
 Koch, Erick I. Zala Imre
 Kocsis Mihály 108
 Kodolányi János 424
 Koerber, Lenka von 54 – 55

- Koestler, Arthur 56
 Kókay György 25–26, 28–29, 35, 113–114, 176–178, 181, 184, 238, 243–244, 322–326, 336, 463–464
 Kolauch Marianne Hedvig 169
 Kolinovich, Gabriel 433
 Kollányi Ferenc 174
 Kollin Ferenc 53
 Kolosvári P. Sámuel 315
 Kolozsvári Sándor 288
 Komáromi Csipkés György 316
 Komáromy Lajos 94
 Komjáthy Miklósné 319
 Komlós nyomda 296
 Komlovszki Tibor 143
 Komoróczy Géza 317
 Komorová, Klára 138–139
 Kontor, Stephanus 152, 161
 Kónyi János 239, 241–242
 Kopernikusz (Kopernik Mikołaj) 252
 Kopp, Ulrich 292
 Koppány 218
 Koptik Odo 143
 Korda Anna 413
 Koroknay Éva, Sz. 68–71, 76
 Ko(rontaly), Si(gismund) 148
 Korteweg, A. S. 210–211
 Kósa János 28–29
 Kosáry Domokos 238, 281
 Kosáryné Réz Lola 419
 Kossa Sámuel I. Magyary Kossa Sámuel
 Kossuth Lajos 97
 Kostyál István 49
 Kotvan, Imrich 139, 201
 Kotzebue, August 28
 Kovachich Márton György 180
 Kovács Erzsébet 418
 Kovács Ilona 110–111, 337
 Kovács János 308–310
 Kovács József László, 143, 153–154
 Kovács Sándor, V. 107
 Kovács Tiborné 348
 Kovács Zsuzsanna 307
 Kováts József 175
 Kozocsa Ildikó I. Beöthyne Kozocsa Ildikó
 Kóhegyi Mihály 114–115, 209–210
 Kölsey Ferenc 115, 184–186, 266
 Kőpeczi Béla 143, 280, 337–343
 Kópke, Rudolf 468
 Körber, Lili 62
 Körmendy Kinga 121, 123, 130
 Körössy Ferenc 424
 Köstlin, J. 89
 Kőszegfalvi Ferenc 416–426
 Kőszeghy Péter 86
 Kövér János 265, 267
 Krajcsovics Ferenc 341
 Kratter 36
 Krausen, Sibilla I. Küssel (Krausen) Sibilla
 Kriebel, Johann 287–288
 Kriehuber, Josef 100
 Kristó Nagy István 423
 Kriveczky Béla 347
 Kromer, Marcin 85
 Krug, W. T. 467
 Kubinyi Ferenc 435
 Kubinyi László 136
 Kuchtová, Olga 202
 Kuen, Michael 23
 Kulcsár Margit 218
 Kulcsár Péter 213–237
 Kulcsár István 38–50, 191–195, 248–249, 343
 Kulcsárné Perger Anna 343
 Kumpf 36
 Kun Béláné I. Simkó Ibolya
 Kunigunda (német királynő) 468
 Kuntár Lajos 50, 190–195
 Kuzmány, Karol 443
 Kuzmík, Jozef 202–203
 Kürti István 136
 Küssel, Matthäus 148
 Küssel (Krausen), Sibilla 148
 Kyeser, C. 7
 Kyriss, Ernst 68–69
 Labarre, Albert 298–299, 301
 La Chapelle Claude Emmanuel L'Huillier 397
 Lackó Richard 202
 Lackner Kristóf, 143, 148–149, 153–154
 Lácza 329
 Ladányi Sándor 136, 318–319
 Laemarius, Guilielmus 301
 Laffon 31
 Lahoreau, Louis 342
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 69, 100
 Lajos, II. (magyar király) 19, 100, 221

- Lajos, XII. (francia király) 20
 Lám Frigyes 445
 Landeck-Pozza, Irmtraut 297 – 298
 Lang, Helmut 301, 308
 Lang, Mauritz 148
 Lange, Albert de 53
 Langer Norbert 66
 Langgraffen, Johann Frank von 148
 Languetus, Hubertus 107
 Laskai János 296
 Laski-család 76
 Lasser, Johann 33
 László, I., Szent (magyar király) 4, 100, 468
 László, II. (magyar király) 100
 László, III. (magyar király) 99 – 100
 László, IV. (magyar király) 100, 119
 László, V. (magyar király) 8 – 9, 18, 100
 László (könyvfestő) 10 – 11
 Latzkovits Miklós 135
 Laufer, Roger 449
 Lauterbach, Johann 139
 Lawrence, T. E. 424
 Lebrave, Jean-Louis 449
 Lechner, Gregor Martin 144
 Lécluse, Charles de 302 – 303
 Leedham-Green, Elisabeth S. 117 – 118
 Lefèbvre, Charles 125
 Légrády-testvérek 97 – 100
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 189
 Leitner Mária 56
 Lelkes István 280
 Lenau, Nikolaus 195, 465 – 466
 Leonardus, Estensis 6
 Leonellus, Estensis 5
 Lepage Lajos 418
 Leróch, Johann Martin 148
 Le Roux abbé 340
 Lesko, Josephus 439
 Lessing, Karl Gotthold 27 – 28, 35
 Leszczynski Szaniszló 341
 Lettner Gottfried József 26
 Leuneschlos, Johannes von 433
 Lewalski, Barbara K. 144
 Lhotsky, Alphons 12 – 13
 Lichtensteger, G. 148
 Linacre, Thomas 350 – 351
 Lipót, I. (magyar király) 100
 Lipót, II. (magyar király) 100, 240
 Lipsius 158
 Liszt Ferenc 97, 466
 Lithgow, William 110
 Lobkowitz Bohuszláv (Hassensteini) 214, 220
 Lohse, Helmut 322
 Lorant, Stefan 56
 Los, Lienhart 23
 Lotichius, Joannes Petrus 435
 Lotz János 285
 Löffler, Karl 85
 Lőkös Péter 467 – 468
 Löwenklau, Johann 227
 Löwenthal, L. 238
 Luchtmans, S. 315
 Ludovicus Bologninus 125
 Ludovicus Pontano Romanus 5
 Ludwig, Emil 52, 55 – 56
 Ludwigsdorff, Aemilianus von 160
 Lugossy József 465
 Lukács György 56
 Lukács László 81, 87, 321, 365, 369
 Lukácsy Sándor 407
 Lukcsics József 120
 Lupus de Oliveto 165
 Luther Márton 19, 21, 89, 297, 304
 Luts kay Mihály 346
 Luzvic 156
 Lycosthenes, Conradus 435
 Macaulay, Thomas Babington 266
 Mackensen, Lutz 104
 Macsonkai Miklós 169
 Mácza, Michal 202
 Madari János 94
 Maderspracher, Adam 301
 Mádi János 315
 Mádl Antal 56
 Mados György 50
 Magócsy Gáspár 208
 Magy Dávid 342
 Magyary Kossa Sámuel 465
 Majer István 263
 Majer János 268
 Maj(or) János 428
 Major Pál 427
 Makk Ferenc 108
 Malchus 165
 Málýusz Elemér 3 – 4, 7, 13 – 14, 165

- Manger, Michael 306
 Manlius, Joannes 297, 299, 301, 303, 306, 308, 310
 Mann, Heinrich 52, 55, 58–60, 64
 Mann, Thomas 51–52, 55–57, 63, 65, 420, 442
 Mannheim, Karl 52, 56–57
 Mantskovit, Bálint 296–297
 Márai Sándor 442
 Maraš, Ružica S. 319
 Marchand, Prosper 339
 Mária, Szűz 69
 Mária (Lajos, II., magyar király neje) 100, 218, 221
 Mária Terézia (magyar királynő) 25, 100, 160, 190
 Maria von Loon 210–211
 Marmorstein, A. 312
 Márki Sándor 337–338
 Markos Béla 320
 Márkus Mihály 316
 Márkus Rozália 102–106
 Maróczy Albertina I. Csapóné Maróczy Albertina
 Marosi Ernő 1
 Martin, J. K. 148
 Martin, Vincenzo 35
 Martinovics Ignác 239, 241–242
 Martinus Opifex 4
 Martinuzzi György 19
 Márton, V. (pápa) 165
 Masnicius, Tobias 465
 Máté (karthauzi szerzetes) 70
 Mathesy István 107
 Matheus de Perusio 5
 Matild, Szent (német királynő) 467–468
 Mátray Gábor 435
 Mátyás Rebeka 169
 Mátyás, I. (magyar király) 1–14, 18, 69, 100, 111, 121, 198–200, 213–237, 394–395, 416
 Mátyás, II. (magyar király) 100, 154
 Mátyási József 377–378, 380–384, 400, 404
 Mattyasovszky Kornél 195
 Mat'ovčik, Augustin 203
 Mauss (nyomda) 26
 Maurer, Karl 446
 Maurer Ronsard 446
 Mayer István 267
 Mayerhofer Theodor 97
 Mayr, Philipp Jakob 365
 Mazzuchelli, Gianmaria 228
 Mecklenburg, Norbert 116
 Medgyessy Ferenc 284
 Mednyánszky Alajos 444
 Mednyánszky Dénes 138
 Mednyánszky Ferenc László 174
 Menyánszky László 284
 Medve Zoltán 346, 348
 Megister, Hieronymus 309
 Mehl, Dieter 144
 Meisel, W. A. 317
 Meissner 36
 Melancthon, Philipp 76, 82, 84, 107–108, 349–352
 Melich János 438
 Melvill, Andrew Sir 110–111
 Menyhárt Lajos 347
 Mercati, Giovanni 214, 223
 Merk Zsuzsa 115
 Mester István 119
 Mészáros Ignác 239, 241–242
 Metastasio 467
 Meyer, F. H. 217
 Mezei (Mező) János I. Debretzeni Campens János
 Mezőföldi 265
 Miedema, Hessel 144
 Mikes Ferenc (zabolai) 39
 Mikes István (zabolai) 39, 41
 Mikes János 38–39
 Mikes Kelemen 38–50, 190–195, 337, 339, 342–343
 Mikó Árpád 197–198
 Mikó Imre 266
 Miklós, III. (pápa) 372
 Miklós Ferenc 48
 Miksa, I. (magyar király) 19–20, 100, 200
 Miksa, II. (német-római császár) 214, 218–219, 221
 Mikszáth Kálmán 444
 Mileji János 122
 Mileji Tamás 121–122
 Milles, Jeremiah 111
 Milton, A. C. 238
 Mindszenti Sámuel 90
 Misach (bibliai ifjú) 112
 Miskolczi Csulyak István 93
 Misztótfalusi Kis Miklós 312, 314, 316

- Mittarellire J. B. 339
 Mitterand, Henri 449
 Módis, László 317
 Modrusi Bertalan 121 – 122
 Moepps, Emmy 105
 Moholy-Nagy László 57
 Mokchai 364
 Molitard, Louis 340
 Molitor, Alois Franz Simon Joseph 33
 Moll Jeromos 35
 Molnár Gergely 349 – 360
 Molnár István, D. 347
 Molnár József 290 – 291
 Molnár Mihály 365
 Molnár Sándor, Fel-Apáthi 92
 Monok István 85 – 87, 106 – 108, 117 – 118, 135, 137, 210 – 212, 217
 Monostory Klára 446 – 450
 Montague, Wortley 111
 Montaldi, Gianetta-Schink 27
 Montalvo, Alfonso Diaz de 125
 Montanus, Benito Arias 210
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 341
 Moor Gyula 283
 Móra Ferenc 419
 Móré Fülöp I. Csulai Móré Fülöp
 More, Thomas 76
 Moréri 341
 Móric (szász választófejedelem) 20
 Móric, (Orániai) 210
 Mórícz Zsigmond 419 – 421, 423, 425, 444
 Morio 332, 334
 Mosheim, Joannes Laurentius 235
 Mossóczy Zakariás 135
 Mossóczy Institoris Mihály 90
 Mózes (ószövetségi) 109
 Mózes Huba 135
 Mödersheim, Sabine 147
 Muckenaupt Erzsébet 290
 Munkácsy Mihály 284
 Munkátsi István Pál 433
 Murnau, Alfred 445
 Mussolini, Benito 440
 Mušynka, Mykola 346
 Muther, Thomas 126
 Müller, Georg 306
 Müller, Jacob 148
 Müller, Johannes 83
 Müller, Nikolaus 361
 Münzer, Kurt I. Fink Georg
 Mycillus 350
 Nádasdy Ferenc 350, 432, 434
 Nádasdy Tamás 192
 Nádasi János 161
 Nádas József 65
 Nágocsi Gáspár 119 – 130
 Nagoldanus, Paulus 217
 Nágorszky 263
 Nagy Anikó 319
 Nagy Csaba 195
 Nagy György 329, 331, 335
 Nagy Ignác 257
 Nagy Imre 438
 Nagy István 284
 Nagy István I. Szerencsi Nagy István
 Nagy Iván 136, 138, 174, 195, 208
 Nagy Lajos 419 – 420, 424
 Nagy Márta 109, 348, 450
 Nagy Zsuzsa 59
 Nakatenus, Wilhelm 147
 Naldus, Naldius 199
 Napóleon (francia császár) 211
 Náprági Demeter 86
 Naz, Raul 125
 Néaulme, Jean 339
 Neefs, Jacques 447
 Negro, Pescennio Francesco 214, 216
 Nemes Ármin 418
 Nemes (Neumann) Ármin 421
 Németh István 339
 Németh János 290
 Németh S. Katalin 291
 Németh László 420
 Németh Miklós 337
 Németh Noémi 137
 Németh Zoltán 347
 Németi Ferenc 171
 Némethi Jakab 81, 367 – 368, 373
 Nerval, Gérard 448
 Netoliczka, Oskar 288
 Neubauer Pál 442 – 445
 Neuber, Wolfgang 144
 Neumann, Alfred 52, 63
 Newton, Isaac 252
 Nicolai, Georg 148
 Nicolaus, G. 312
 Nicolaus de Lyra 70
 Nicolaus, Manfredus de Cruce 5

- Nicolaus, de Tudeschis (Panormitanus) 123 – 129
- Niemeck, Bettina 106
- Nigro, Stephano 228
- Nitsch, Mathes 195
- Nováky Hajnalka 143
- Nunzer, Engelhard 148
- Nussbächer, Gernot 293 – 295
- Nuth 33
- Nyási Demeter 121
- Nyíró Gyula 284
- Nyíró József 195
- Ojtozi Eszter 172 – 176, 348, 432 – 436, 464 – 465
- Olaf, Szent 468
- Oláh Miklós 135, 215, 220
- Oldenbourg, Friedrich 321
- Ónadi József de Vince 94
- Ondrejčková, Zora 202
- Oporinus, Johannes 131, 218
- Orbán, III., (pápa) 8
- Orczy László 391
- Orczy Lőrinc 239, 241 – 242
- Ormos Pál 423
- Orosius 215
- Orso Orsini 222
- Ortutay Elemér 346
- Ostfy Miklós 123
- Oswald, Szent 468
- Ottenstein, Berta 52
- Ottó (magyar király) 100, 218
- Ottó, I., Nagy, (német császár) 468
- Ottó, II. (német császár) 468
- Óvári Kelemen 288
- Ovidius, Publius Naso 355, 403, 435
- Ötvös Péter 135, 138
- Páger Antal 196
- Pais Dezső 48
- Paisiello 30, 36
- Pajkossy Györgyné 81
- Pajor Enikő 114 – 115
- Pajorin Klára 12 – 13, 214
- Paku Imre 424 – 425
- Pál, Szent (apostol) 87, 289 – 290
- Pál, Szent (Remete) 165
- Pál nádor 370
- Pál Imre 172 – 173
- Pál József 143
- Pál Sebestyén 311
- Palfi Ferdinánd 365
- Pálffy Miklós 317
- Pálffy gróf 323
- Pálffy Albert 271
- Pálffy Erzsébet 137
- Pálffy János 208
- Pálffy Katalin I. Illésházy Istvánné
- Palkovich Márton 365
- Páll István 348
- Pálmai Jenő 65
- Pálóczy Horváth Ádám 239, 241 – 242, 247
- Pálvölgyi Endre 81
- Pánczél Dániel 244, 325
- Panormita, Antonio 5
- Panormita-Beccadelli 9
- Panormitanus I. Nicolaus de Tudeschis
- Pántzél Dániel 49
- Pap Ferencné I. Inántsý Pap Ferencné
- Pap László 317 – 318
- Pápai Kiss István 325
- Páriz-Pápai Ferenc 339, 343
- Parrag 273
- Pataky Dénes 370
- Patras, Cyrille de 467
- Pátzay Pál 284
- Patzkó Ferenc Ágoston 26
- Pauler Gyula 347
- Pauler Tivadar 87
- Paulus, Salustius 125
- Pavercsik Ilona 317, 319, 200 – 203, 371, 373
- Pázmány Péter 87, 115, 362, 367, 372
- Pearson, David 117
- Pécsi Lukács 306 – 307
- Péczeli József 184, 239, 241 – 242
- Peil, Dietmar 145
- Pekár Gyula 438, 465
- Penkert, Sibylle 143, 147
- Pennington 126
- Perényi József 345
- Perényi Katalin 152
- Perger Anna I. Kultsárné Perger Anna
- Perkin, H. 238
- Perotti, Nicolaus 5
- Perrin miniátor 10
- Pertz, Georg Heinrich 468
- Péter (magyar király) 100, 218

- Péter, Csák nembeli 119
 Pethes Sándor 196
 Petki József 400
 Petki Józsefné I. Kemény Antónia
 Petőfi Sándor 444
 Petreius, Iohann 83, 85
 Petrenková, Emilia 138 – 139
 Petrik Géza 87, 89 – 90, 267 – 268, 289,
 319 – 320, 434
 Petrovics Elek 284
 Petrus Berchorius 71
 Petrus de Gualfredinis 5, 6, 9
 Petrus Lombardus 71
 Petzoldt, L. 155
 Peurbachhal 84
 Peypus, Fridrich 85
 Peyr Sándor 89 – 90
 Pfeiffer, M. J. 148
 Philemon, Johannes 211
 Philippus Franchus de Franchis 125
 Philostratus 199
 Picasso 448
 Picker, Johannes 155
 Pierini, Paolo 234
 Pierio, Valeriano 154
 Pierre 34
 Pilarik, Esaias 316
 Pillias, Emile 338
 Pintér Márta Zsuzsanna 38, 206
 Pirigyi István 346, 348, 450
 Piskárkosi Szilágyi Sámuel 91
 Pius, II. (pápa) I. Aeneas Sylvius, Piccolo-
 mini
 Pius, XI. (pápa) 209
 Plantin, Christoph 139, 210
 Platon 356
 Pleticha, Heinrich 20
 Plinius, Caecilius Secundus Caius 190
 Pločev, T. D. 295
 Plutarkhosz 215, 220
 Pococke, Richard 111
 Podmaniczky Anna Mária 394
 Podmaniczky József 178
 Politi, Adriano 435
 Poliziano, Angelo 232 – 233
 Pollák-testvérek 100
 Poltzmacher, Johannes 126
 Pompadour, Madame de 341
 Pongrátz, P. J. 434
 Pontano, Giovanni 83 – 84
 Portemann, Karel 145
 Pósfai János 194
 Postma Ferenc 312 – 319
 Posztós Pál 417
 Potuček, A. 214
 Poyntz, Sydnam 110
 Pozsár Annamária 85
 Pörnbacher, Hans 116
 Pray György 92, 214
 Praznovszky Mihály 336
 Prévost abbé 340 – 341
 Prikryl, Ľubomir Viliam 202
 Prónay Ágnes 401, 403
 Prónay Gábor 387, 392
 Prónay László 387
 Prónay Sándor 392
 Prosdocimi, Luigi 128
 Proust, Jacques 447
 Pseudo-Vincentius Bellovacensis 70
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 83 – 84
 Pukánszky Béla 317, 441 – 442
 Pukánszkyé I. Kádár Jolán
 Pulszky Ferenc 443
 Puteanus, Jacobus 298
 Rachewiltz, S. de 155
 Rácz Lajos 176
 Rácz Sámuel 245
 Ráday Gedeon 92, 179, 239, 241 – 242
 Ráday Pálné I. Prónay Ágnes
 Radičević 444
 Radványi Lászlóné 57
 Rahner, Karl 23
 Rainerius de Pisis 71
 Rajcsányi János 150, 155 – 156, 161
 Rájnis József 239, 241 – 242, 244
 Rákóczi Ferenc, I. (erdélyi fejedelem) 160
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 38 –
 40, 47 – 48, 192, 336 – 343, 465
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 137
 Rákóczi József 340, 342
 Ramus, Petrus 432 – 433
 Rancouer, René 280
 Ránki György 59 – 60
 Ransano, Pietro 213 – 237
 Rasch, Johann 305
 Rasch, Wolfdietrich 144
 Rát Mátyás 244
 Ráth György 68
 Rátkay R. Kálmán 195

- Rauschning, Hermann 56
 Redingero, Thomas 107
 Regiomontanus, Johannes 84
 Regis Márton 427
 Regler, Gustav 56
 Reichenbach, Hans 63
 Reinhardus (provinciális) 23
 Reinhild 468
 Reitter, A. 148
 Rem, Georg 227
 Remarque, Erich Maria 52, 55
 Reményik Sándor 195
 Rendeck János József 437 – 438
 Renn, Ludwig 55
 Rennauer, P. J. 434
 Renting, A. D. 210 – 211
 Renting-Kuupers, J. T. C. 210 – 211
 Repčák, Jozef 200, 202, 296
 Réthy Lipót 269
 Révai Ferenc 107
 Révai Miklós 38, 49, 239, 241 – 242, 244
 Révay-család 135, 137, 139 – 140
 Révay Boldizsár 138
 Révay Elek 139
 Révay Ferenc, ifj. 137
 Révay Ferenc 137 – 139, 218, 225
 Révay István 139
 Révay János 137, 218
 Révay József 51
 Révay Károly 139
 Révay László, ifj. 139
 Révay László 135, 137 – 139
 Révay Lőrinc 137
 Révay Márton 135, 137 – 138
 Révay Mártonné 131 – 141
 Révay Mihály 137
 Révay Sándor 139
 Révay Xavér 139
 Reviczky Gyula 441
 Rhédei Mihályné 394
 Rhédei Mihályné I. Bethlen Borbála
 Rhédei Mihályné id. I. Bánffy Terézia
 Rhédeyné I. Hoffmann Mária
 Richter, Matthäus I. Judex, Matthäus
 Riedl Szende 266
 Riegel, C. W. 278
 Rietaller, Mathias 38, 41, 177 – 178
 Rima-Szombati Sámuel 315
 Rimay János 143, 171
 Rippl-Rónai József 284
 Ritoók Zsigmondné 169
 Rittsteuer, Josef 298
 Rizner, Lúdvit 200
 Róbert Károly (magyar király) 100
 Roeck, Bernd 147
 Rohrer Antal 173
 Rolland, Romain 442
 Rollka, Bodo 103
 Rómer Flóris 68
 Romhányi Károly 68, 273
 Rommel, Otto 331
 Róth Antal 419, 421
 Roth, Joseph 51, 55, 62
 Roth von Rothenfels, Christian Hermann 148
 Rousseau, Jean-Jacques 94 – 95, 97, 176 – 178, 467
 Roussel, Hélène 54
 Rozványi Vilmos 424
 Rózsa György 97 – 100, 145, 432, 436 – 437
 Rózsa Mária 195 – 196
 Rozsonдай Béláné 169
 Rozsonдай Marianne 68, 74, 82, 85, 199, 463
 Röpke, Wilhelm 60, 63
 Ruchhammer, Antonius 107
 Rudnánsszkyne 401
 Rudolf (magyar király) 100
 Rummy Károly György 442 – 443
 Rupprecht 36
 Ružiaková, Danica 202
 Rybisch, Siegfriedus 107
 Sabellico, Marco Antonio 214, 222
 Sachs, Hans 215
 Sacy de, C.-M. 341
 Sadeler, Tobias 148
 Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de 342
 Sajó Géza 15, 164
 Sakrausky, Oskar 297
 Saktorová, Helena 138 – 139, 202
 Salamon (magyar király) 100, 218
 Salgó, W. Ágnes 22, 82, 133
 Sallianus, R. P. Iacobus 343
 Salieri, Antonio 36
 Sallai József 348
 Sallustius, Caius Sallustius Crispus 287, 355

- Salten, Felix 63
 Sámbar Mátyás 370
 Sambucus, Joannes I. Zsámboky János
 Sándor, Nagy (macedón király) 3, 9, 14, 86, 331
 Sándor István 295, 344
 Sándor Lipót főherceg 194
 Sándor Móric 435
 Sándor Tibor 463
 Sánta Márton I. Kálmáncsehi Sánta Márton
 Sapia, Sebastianus 125
 Sarbak Gábor 164 – 169
 Sárközi György 51, 65, 425
 Sartoris János 88, 90
 Sartre, Jean-Paul 448
 Saunders, Alison 145
 Sauraut gróf 323
 Saussure 339 – 340
 Schaffhausen, Elias 148
 Schedel, Hartmann 15, 21, 23, 139
 Schedius Lajos 387, 392, 396, 398 – 400, 441, 444
 Scheible, Heinz 107
 Scheler, A. 108
 Schenkeliuss (Lambertus Thomas) 174
 Schickmayer, Jakob 29
 Schill, Nicolaus 87 – 90
 Schlechta János 214
 Schlegel 36
 Schlippenbach, Stefan Graf 196
 Schlossberg Terézia 138
 Schlózer (Schlötzer) August Ludwig 383, 387, 393, 396
 Schmallöger 32
 Schmidt, Gerhard 4, 12
 Schmidt, Hans 308 – 310
 Schmidt János 381 – 382, 387, 396
 Schmuzer, Andreas 148
 Schmuzer, Joseph 148
 Schneckenhaus-nyomda 368
 Schneckenhaus, Venceslaus Melchior 365
 Schneider, Wolfgang 319
 Scholz, Bernhard 144
 Schonero, Lazaro 432
 Schott, J. S. 148
 Schottenloher, Karl 21
 Schöffler, Peter 212
 Schöne, Albrecht 142, 144
 Schöner, Johann 83 – 85
 Schönherr Gyula 226
 Schönwisner István 174
 Schrämbli, F. A. 28
 Schrancz Szilárd 445
 Schrauf Károly 121
 Schreier, Norbertus 317 – 318
 Schroeder, W. 312, 314 – 315, 317, 319
 Schrödel, F. L. 28
 Schröter 188
 Schulek Tibor 292
 Schulte, Johann Friedrich von 125 – 126
 Schultens, Albertus 312, 314 – 316, 319
 Schultens, J. J. 314 – 315
 Schultz-nyomda 373
 Schunk, Michael 144 – 145
 Schunke, Ilse 68, 133
 Schütte, Bernd 467 – 468
 Schwirwind, E. 54
 Schwyz, Rudolph von 116
 Sebacher, Joannes 160
 Sebestyén Gábor 251 – 252
 Sebestyén Gyula 302
 Seethaler, Josef 305
 Sefőáková, Eva 202
 Segert, Stanislaus 318
 Seghers, Anna 53, 55, 57
 Seidler, Andrea 35
 Seidler, Wolfram 35
 Seivert, Johann 290
 Seld, Georg Sigismund 215
 Semjén Béla 343
 Seneca, Lucius Annaeus 159, 174, 355
 Senf, Max 134
 Sennowits, Matthias 247
 Serevalle, Joanne de 440
 Seymour, Thomas Sir 110 – 111
 Shakespeare, William 143
 Shils, Edward 238
 Sibak András 336
 Siderius János 170
 Sidrach (bibliai ifjú) 112
 Siegert, Reinhart 105
 Siess Antal József 39, 48, 50, 191 – 195
 Siess József János 191
 Sigray Ferenc 160
 Sík Endre 279
 Sik Sándor 114
 Simai Kristóf 34, 326
 Simándi Béla 424
 Simándy Pál 424

- Simkó Ibolya 425
 Simor János 465
 Sina, Georg 467
 Sina, Simon 272, 467
 Sinka István 424
 Sitte Alfréd 432
 Sixtus, IV. (pápa) 231
 Skimina, St. 76
 Sloboda, Karl 444
 Slovacius Péter 311
 Smeta, Anthonie 210 – 211
 Smith, John 110
 Solis, Virgil 21
 Soltész Zoltánné 15 – 24, 82, 131 – 141,
 164, 307, 318, 464 – 465
 Solymos Ede 115
 Solymosi László 120 – 123, 129 – 130
 Sommer, Ernst 63
 Sommervogel, Carlos 436
 Somogyi Zsigmond 208
 Somogyváry Gyula 420
 Somorjai Ádám 209 – 210
 Somosy János 317
 Somsich Lázár 396
 Soós Kálmán 346
 Sopko, Július 201
 Spangenberg, Johann 22
 Spatz, André 342
 Spéth Károly 175
 Spielenberg Pál 176
 Spillenberger, David 203
 Spillmann, Franz Benedikt 148
 Spira Márta 443
 Splényi báró 35
 Spoerocerus, Janus 292
 Spreng, Sprencz, Jakob 289
 Sprickmann 28
 Stadius, Georg 308, 310
 Stahel, Joseph 177
 Staimos, Alphonsus 175 – 176
 Stanhope, Edward Sir 118
 Stanyhurst, Guilielmus 147
 Statius 355
 Staud Géza 31, 36, 111 – 113, 206
 Staudner, Johann 23
 Steidler, Udalricus 369
 Stein, Henri 288
 Steinacker Gusztáv 256 – 257
 Steiner Sándor 417
 Steinschneider, Moritz 316, 319
 Stengel, Karl 23
 Stephanie, ifj. 27 – 28
 Stern, M. E. 317
 Stinzing, Roderich 126
 Stoer, Jacobus 301
 Stoll Béla 107, 113 – 114, 170 – 171
 Stopp, Frederick John 149
 Stöckel Lénárt 445
 Strada, Famianus 435
 Strauss, Richard 442
 Strbik, Andrea 312 – 319
 Stridbeck, Johann 148
 Striykouiai, Lazar 292
 Stupková, Gabriela 202
 Štúr, Ľudovít 443
 Šturdiková-Hudáková, Marta 202
 Sucquet, Antonius 147, 150, 156
 Sulzer, Dieter 144
 Sulzer, Johann Georg 189
 Sutter, Berthold 305, 308
 Sütő András 48
 Sylvester János 144, 192
 Szabó Dávid I. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Dezső 419
 Szabó Eumén 348
 Szabó Géza 171
 Szabó Géza I. Szentmártoni Szabó Géza
 Szabó József 346
 Szabó N. József 275 – 286
 Szabó Károly 217, 289 – 291, 306, 310, 319,
 364 – 365, 371, 373, 464
 Szabó Cs. László 284
 Szabó László I. Bártfai Szabó László
 Szabó Miklós 205 – 206
 Szabó Miklós I. Keresztesi Szabó Miklós
 Szabó Pál 424
 Szabó Richárd 263
 Szabó Róbert 348
 Szacs vay Sándor 322
 Szádeczky Lajos 86
 Szádeczky-Kardoss Csaba 109
 Szajbély Mihály 189
 Szakács József 92
 Szalárdi János 48
 Szálasi Ferenc 54, 59
 Szalay 266
 Szalay László 217, 337
 Szálka Imre 306, 371, 464
 Szaniszló, Kosztka, Szent 155

- Szántó György 442
 Szántó Rudolf 65
 Szarka Gáspár 160
 Szász Ferenc 466
 Szathmári György 198, 200
 Szathmári Paksi 329
 Szathmáry Lajos 423
 Szatmári Károly, Cs. 268 – 269
 Szauder József 185, 238
 Szauder Mária 188
 Szávai Nándor 337
 Széchényi-család 434
 Széchényi Ferenc 434
 Széchenyi István 97, 441, 463, 467
 Széchényi Zsigmond 433
 Szecső Károly 438 – 440
 Szeder Imre 418
 Szegedi Gergely 170 – 171
 Szegedi Kis István 108
 Szegedi Maszák Aladár 278 – 279
 Székely István 290 – 292
 Székely Mihály 420
 Szekfű Gyula 20, 240, 282 – 283, 337 – 338, 424
 Szeleczky Zita 196
 Szelepcsényi György 160
 Szelle Béla 264 – 274
 Szeles György 94
 Szelestei N. László 101 – 102, 120, 135, 137, 287, 304 – 310, 427 – 431
 Szemák Jenő 54
 Szemere Pál 239, 241 – 242
 Szénás József 92
 Szénás Kata 92
 Szenci Kertész Ábrahám 353, 356
 Szenci Molnár Albert 169, 301, 427, 431
 Szeniczai Bárány György 87 – 90
 Szeniczai Bárány János 87 – 90
 Szentgyörgyi András 121 – 122
 Szentgyörgyi Gellért 287
 Szentiványi Márton 81
 Szentjóbi Szabó László 178 – 183, 239, 241 – 242
 Szentkúty Pál 463
 Szentmarjay Ferenc 176
 Szentmártoni Szabó Géza 302
 Szentyel Mihály I. Veresegyházi Szentyel Mihály
 Szép János 247 – 248
 Szepes Erika 339
 Szerdahelyi Gábor 158
 Szerencsi Nagy István 90, 92, 94
 Szeverin, Szent 468
 Sziklay László 143
 Szilády Áron 170, 311
 Szilágyi 329
 Szilágyi István 271
 Szilágyi János 64
 Szilágyi Sámuel 94
 Szilágyi Sámuel I. Piskárkosi Szilágyi Sámuel
 Szilágyi Nándor 9
 Szilasi 383
 Szilvágyi István 89
 Szilvás-Újfalvi Imre 351 – 352
 Szikszai Fabricius Vazul 217, 220, 294
 Szily Böle Antal 191
 Szily János (Felsőszopori) 190, 194 – 195
 Szily Kálmán 47 – 48
 Szinyei Merse Pál 284
 Szinnyei József 87, 100, 136 – 138, 172 – 175, 177, 208, 239, 293, 295, 302, 319, 323, 438, 442, 445
 Szivonyáné (álnév) 253
 Szokoli János 223
 Szokratesz 356
 Szombathi János 90
 Szombathi József (Cseh) 382 – 383, 387
 Szontágh Gusztáv 251 – 252
 Szovák Kornél 164
 Szöllősi Lajos 420
 Szőnyi Etelka 170, 311
 Szőnyi György Endre 143
 Szőnyi István 284
 Szörényi László 143
 Sztáray Mihály 295 – 296
 Sztatilatosz, Szent 320
 Sztropszky Hiador 310 – 311, 319
 Tábori Pál 65
 Taccola 12
 Tacitus, Publius Cornelius 177, 379
 Takács Imre 197
 Takács Marianna, H. 111 – 113, 206
 Takács Péter 346, 348
 Takáts 184
 Takáts Éva 248 – 252, 257
 Taksony (magyar vezér) 100
 Talhaimer, Christian 428
 Tamás, Szent (apostol) 23

- Tamás, Szent (Aquinoi) 139
 Tamási Áron 48
 Táncsics Mihály 345
 Tapolcsányi Lőrinc 159
 Tapolcsányi (Pál) Gergely 172
 Tariczky Endre 174
 Tárkány Szűcs Ernő 416, 423
 Tarnai Andor 101 – 102, 143, 178
 Tarnóczy István 160
 Tartally Ilona 348
 Tasnádi Péter 171
 Tatár Péter 269
 Tattay, István 365
 Técsi József Miklós 170
 Téglásy Imre 143 – 144
 Telegdi János 302
 Telegdi Miklós 361 – 362
 Telek Andor 424
 Teleki-család 91, 93
 Teleki 266
 Teleki Blanka 260 – 262
 Teleki Domokos 378, 381, 385 – 386, 391
 Teleki József 383, 396
 Teleki Lajos 378
 Teleki Samu 403 – 404, 406
 Teleki Sámuel 91, 93, 376, 378, 401, 405
 Telgársky, Jozef 200
 Terjény Rebeka 92
 Tertina Mihály 176
 Tessauro, Alessandro 436
 Teuffel, Christoph 203
 Thaisz András 254
 Thallóczy Lajos 347
 Thaly Kálmán 39, 337, 339 – 342, 466
 Theodor Stratilat, Szent 320, 322
 Theodosius 166, 169
 Ther Portten, Johann Daniel 148, 370
 Thieme, Ulrich 432
 Thiers, Louis Adolphe 266
 Thukydész 215
 Thuróczy János 218
 Thurzó György 135 – 136, 202
 Thurzó György (nádor) 85, 154
 Thurzó János 107
 Thurzó Zsigmond 200
 Thüringer, Walter 107
 Tibenský 445
 Tichý František 346
 Tilkovszky Lóránt 59
 Tischler, Anton 148
 Tisza László 91
 Toldalagi László 413
 Toldalagi Lászlóné I. Korda Anna
 Toldy Ferenc 41, 137, 179, 266, 287, 291
 Toller, Ernst 55
 Tolnai Gábor 343
 Tomasini, Anna 32, 36
 Tomasini, Luigi 32, 36
 Tommaso, Francesco II. (Savoya hercege) 435
 Tomori Viola 424
 Tompa Mihály 268
 Tonk Sándor 205 – 206
 Torda Zsigmond I. Gyalui Torda Zsigmond
 Torkos András 88
 Torkos József 88, 90
 Tornyai János 420
 Torselli, Orazio 235
 Tosch (Toschius), Karl 321
 Tót István (álnév) I. Karacs Teréz
 Tóth András 3, 81, 85
 Tóth Ferenc 92
 Tóth Imre, H. 108
 Tóth N. János 271
 Tóth Kálmán 317
 Tóth László 218, 226, 463
 Tóth Sándor 197
 Tótfalusi Kis Miklós 170, 357 – 358
 Tóvári Judit 348
 Townshend, Roger Sir 118
 Török Gábor 308
 Török Gyöngyi 1
 Török István 318
 Török Pál 418
 Trattner (nyomdász) 35
 Tránovský, Jiřík 304
 Traub Bernát 417
 Traub, Hans 102
 Trausch, Josef 290
 Travestin 111
 Trithemius, Ioannes 434
 Trócsányi Zoltán 157
 Trost, Andreas 148
 Trzeciński, Andrzej 225
 Tschizewskij, Dmitrij 143
 Tubero, Ludovicus 216, 220
 Tumler-nyomda 202
 Turóczi László 93
 Turóczi-Trostler József 62, 155, 159
 Tuschel 36

- Tüersch-nyomda 371
 Tüskés Gábor 38, 115 – 117, 142 – 163
 Udis (álnév) 223, 225
 Udvari István 109, 346 – 348
 Újfalvi Imre 292
 Újj Anna 347
 Újlaki 18
 Újlaki Lőrinc 216
 Újvári Péter 319
 Ulászló, I. (magyar király) 100, 218
 Ulászló, II. (magyar király) 100, 213 – 237
 Ulreich Tibor 191
 Umwerth, Emanuel von 32 – 33, 36
 Unger, Johann Fridrich 185
 Unger, Martin 133
 Ungnád Dávid 107
 Ungvárnémeti László 463
 Urbach, Johannes 126
 Urban, Matthias 133
 Urban, Paul 305
 Ursinus, Zacharias 107
 Ürményi József 268
 Váczy János 178 – 180, 377
 Vadai István 170, 206, 311
 Vajda Ferenc 273
 Vajda Péter 257, 345
 Vajdička, Ludovit M. 202
 Valach, Július 203
 Valanyi György 172
 Valentin, J.-M. 112
 Valerij, Lepahin 109
 Valéry, Paul 446
 Van de Velde, Jean-François 106 – 108
 Vanne, ifj. Giovanni Francesco 235
 Vánossi Antal 150, 153, 158, 161
 Varga András 85, 135, 143, 206, 349 – 350, 355
 Varga Imre 107, 206, 326, 332
 Varga István 90
 Varga László 143
 Varga Sándor 276, 279, 426
 Varga Sándor I. Kibédi Varga Sándor
 Vargha Kálmán 107
 Vargyassi András 152, 161
 Várhelyi Tamás 425 – 426
 Varjas Béla 171
 Varju Elemér 68, 174, 432, 438
 Várkonyi Ágnes, R. 337
 Városey Gyula 175
 Vas Gereben 266 – 268
 Vas István 337, 339
 Vásárhelyi Judit, P. 86, 307, 358
 Vásárhelyi Péter I. Kézdi-Vásárhelyi Péter
 Vaszary János 284
 Vay József 383
 Vecchio, Boccardino 228
 Végh Gyula 68, 438
 Vekene, Emil van der 134
 Velenczei Katalin 22, 82, 133
 Vencel (magyar király) 100
 Vencel, IV. (cseh király) 11, 13
 Venczke, Andreas 211
 Verancsics Antal 136, 208, 217 – 218, 225
 Verantius, Faustus 301
 Verbóczy József 270
 Verentius, Antonius 293
 Veres András 143
 Veresegyházi Szentyel Mihály 170
 Veress Endre 85 – 86, 121
 Verestói György 314
 Vergerio, Pier Paolo 5, 9, 13, 165
 Vergilius, Publius Maro 355
 Veronese, Paolo 450
 Verseggy Ferenc 239, 241 – 242
 Vértessy Miklós 3, 81, 85
 Vesenmayer 195
 Veszelin Pál 316
 Veszprémy László 11 – 12
 Vetési Albert 121
 Vignon, Eustathius 301
 Vilmos, I. (Orániai) 210 – 211
 Vilmos, II. (Orániai) 211
 Vilmos, III. (Orániai) 211
 Vilmos, IV. (Orániai) 211
 Vilmos, V. (Orániai) 211
 Vias, Thomas 176
 Vincentius, Petrus 291
 Vinnai Győző 348
 Virág Benedek 239, 241 – 242
 Visegrádi János 289
 Vitéz János 14, 121, 198
 Vitéz János, ifj. 121
 Vitéz Mihály 121
 Vitkovics Mihály 239, 241 – 242
 Vizkelety Béla 97 – 100
 Vogel Leonóra 421
 Vogler, S. G. J. 28

- Volgin 282
 Voll, Joseph 323
 Voltaire, François Marie Arouet 36, 341
 Vossius, Isak 355
 Vönöczky 268
 Vörösmarty Mihály 345
 Vylvjalová, Mária 202
 Wagner Károly 93
 Wagner Lajos 442
 Waitz, G. 468
 Waldapfel V. Eszter 438, 440
 Waldapfel József 238, 243
 Waldeck, Anna von 299
 Wallaszky Pál 89, 427
 Walser, Martin 448
 Warnecke, F. 23, 175
 Wassenbergius, Everhardus 433
 Wassermann, Jakob 65
 Wawrik 36
 Wéber Antal 238, 336
 Weber Arthur 444
 Weber, Johannes 104, 106, 154
 Wechsberg, Josef 64
 Weckerus, Joannes Iacobus 435
 Wehli Tünde 10, 131, 164
 Weigand, Rudolf 127
 Weiskopf, F. C. 55
 Weisse, C. F. 27–28
 Weisz Hermann 421
 Weisz Katalin 423
 Weisz László 416–426
 Weisz Tamás 425
 Welzig, Werner 116
 Werbóczy István 288
 Werfel, Franz 55, 57, 63–65
 Werner, Johann 83–84
 Wesselényi Ferenc nádor 370
 Wesselényi Miklós 394, 404, 407
 Wesselényi Miklós, ifj. „az árvizi hajós” 407
 Wesselényi Miklós, id. a „zsibói bölény” 407
 Westen, David 144
 Weszprémi István 90–91, 93
 Wethly, Gustaf 215
 Widmanstetter, Georg 305, 308
 Wiedemann, Conrad 116
 Wiedemann, Elias 432
 Wieland, Christoph Martin 180–183, 397, 444
 Willmann, Matthias 365
 Winckler, Nikolaus 22
 Windeck, Eberhardus 5–6
 Winder, Ludwig 63
 Windisch Éva, V. 107
 Windisch, Karl Gottlieb 161
 Winkler, Johann Christoph 148
 Willich, Anton Glorian 29
 Wirth, Karl August 150
 Wodiáner Fülöp 416
 Wolf, Hieronymus 131
 Wolf Károly 445
 Wolff (Wolf) Christian Freiherr von 189, 467
 Wolffgang, Andreas Matthäus 148
 Wolphius, Joannes 371
 Wurzbach, Constant von 174, 436
 Wutka, Antonia 257
 Wyckliff 3
 Zala Imre 54
 Zapp, Hartmut 125
 Zarek, Otto 64
 Zavadová, Katarína 202
 Zeller, Sebastian 148
 Zemene, Róbert Marián 203
 Zemplényi Ferenc 156
 Zemplényi Gábor 93
 Zemplényi Krisztina 93
 Žibritová, Gabriela 201–202
 Zichy-család 202
 Zierotin Terézia 391
 Zilahy Lajos 196
 Ziltz, M. 317
 Zlinszky, Joseph I. Zsilinszky József
 Zola, Émile 449
 Zolnai Béla 337–339, 343
 Zoltán József 35
 Zoványi Jenő 136, 294, 319
 Zöllner, Friedrich 33
 Zrínyi György 217
 Zrínyi Miklós 213, 336
 Zschokke 268
 Zweck, Bartholomäus 323
 Zweig, Arnold 52, 55, 63
 Zweig, Stefan 52, 55, 62–64

Zsámboki János, 135, 142 – 144, 150, 153,
158, 215, 217 – 219, 225

Zsigmond (magyar király) 1 – 14, 20, 100,
218

Zsigmond, I., (lengyel király) 76, 221

Zsigmondy Árpádné 297, 299, 301, 303,
310

Zsigray Julianna 419

Zsilinszky József 437 – 438

Zsolnay Miklós 195

Zsolt (fejedelem) 100

A magyar könyvkultúra Zsigmond korában

Ha a kódexek korának könyvkultúrájáról esik szó, az emberekben elsősorban a díszes kódex, a könyv mint műalkotás képe merül fel. Pedig a dísz csak külső járuléék, megjelenési forma, s mint ilyen természetesen ebben a tekintetben a művészettörténet kutatási területére tartozik.¹ A magam részéről azonban nem a Zsigmond-kor könyvművészetéről fogok szólni, hanem a könyvkultúrához a művelődéstörténet oldaláról szeretnék közeledni. Ez azért fontos, mert a könyv célja, lényege mégiscsak a tartalom. A könyv ismereteket közvetít, szövegeket tart fenn, tartalma egy-egy korszak szellemi irányzatainak, fejlődési fokának tükörképe, s ezért a legfontosabb forrásanyaga valamely kor művelődéstörténetének.

Magyarországon az egész középkor folyamán egyenletesen haladt előre a könyvkultúra fejlődése. Tetőpontját a 15. század második felében érte el a humanista könyvkultúrában, főleg Mátyás király Bibliotheca Corvinájában. Ez vált a műveltség és könyvkultúra kisugárzó központjává Magyarországon, sőt ma már ismeretes, hogy milyen erős hatást gyakorolt az ország határain túl is. Jelentőségét egyáltalán nem pusztán magas színvonalú könyvművészete, hanem elsősorban tartalmi gazdagsága adta meg, s ebben a vonatkozásban Mátyás király közvetlen, személyes irányító szerepe is tagadhatatlan. Mert bármennyire is igyekezett a marxista történetírás kisebbiteni Mátyás király reneszánszának jelentőségét, és az egészet valami hatástalan királyi hobbinak feltüntetni, kétségtelen nemcsak Mátyás reneszánsz egyénisége, humanista műveltsége, hanem a budai udvar kulturális kisugárzó szerepe, az, hogy itt kell keresni a kor és a következő idők egész műveltségének, így könyvkultúrájának is a kiinduló pontját.

Ellenben ha Zsigmond korát tekintjük, teljesen más képpel találkozunk. Az egyházi könyvkultúra tovább virágzik, bővül, de a királyi udvarnak s vele együtt Zsigmond személyének semmiféle indító, kezdeményező szerepét nem

¹ L. különösen: TÖRÖK Gyöngyi: *Könyvfestészet 1390–1470 közt.* (In: A magyarországi művészet története. I. Magyarországi művészet 1300–1470 közt. Szerk. MAROSI Ernő. Bp. 1987.) – Uő: *La miniatura medioevale in Ungheria con particolare riferimento all' epoca del regno di Sigismondo di Lussemburgo.* Società di Storia della miniatura. Miniatura. Arte dell'illustrazione e decorazione del libro. 1989. 53–63.

látjuk. Semmi nyoma annak, hogy Budán királyi könyvmásoló, könyvfestő műhely dolgozott volna. Nincsenek adataink külföldi könyvbeszerzésekről vagy kódex-másoltatásokról a király számára, nem tudunk könyvtárossról, könyvtárhatalmáról, a könyvtárral kapcsolatban a király társaságában tartott szümpozionokról. Persze ilyenekre nemcsak Zsigmond hosszas külföldi útjai, tartózkodásai miatt nem kerülhetett sor, hanem Zsigmond hiányos latin nyelvtudása és az új, kibontakozó humanista műveltség iránt való csekély vonzódása miatt sem lehetett szó erről. Igaz ugyan, hogy van egy csekély számú olyan munka, amelyet szerzője neki ajánlott, de ilyenkor sohasem lehet tudni, gondolt-e a szerző arra, hogy művét a király-császár el is fogja olvasni, vagy pusztán a maga számára akart előnyöket szerezni.

Ha mármost először is a magyarországi egyházi könyvtárakra vetünk egy rövid pillantást, azt kell mondanunk, hogy minden későbbi pusztulás ellenére használható forrásanyag áll rendelkezésünkre, ha nem is a szerzetesi könyvtárakról, de a plébániai és káptalani könyvtárakról. Ezek a könyvtárak a következők: a pozsonyi káptalan könyvtárának 1425-ben készült jegyzéke, a veszprémi káptalan 1429–1437 között készült összeírása, a zágrábi káptalan vagyonszámlátára a 15. század első feléből, valamint a nagyszebeni plébániai könyvtár könyvjegyzékei. Persze mindezekkel a jegyzékekkel kapcsolatban nem szabad elfelejteni azt, hogy egyik sem modern értelemben vett könyvkatalógus. Tehát egyik tétel sem tartalmazza azt, hogy az illető kötetben hány és milyen munka van, hanem csak nyilvánvalóan az első, vagy a legnagyobb terjedelmű mű címét. Márpedig a liturgikus kódexektől eltekintve a középkori kódexek igen nagy százalékában több mű is található. A kötetek száma tehát nem jelenti az egykor megvolt művek számát. Egyébként a pozsonyi és zágrábi kódexek jelentős része ma is megvan.

A pozsonyi káptalan könyvtárának jegyzékében szereplő 82 kötetnek pontosan a fele, 41 az istentiszteletek célját szolgáló liturgikus könyv. A nemliturgikus könyvek kettő kivételével egyházi vonatkozásúak: egyházjog, szentírás-magyarázat, szentbeszéd stb.

A pozsonyinál jóval nagyobb volt a veszprémi káptalan könyvtára. Ebből 171 kötetről van tudomásunk. 40 százalékuk liturgikus könyv, a többi közt itt is dominál az egyházjog.

Még nagyobb a zágrábi káptalani könyvtár. Ennek vagyonszámlátára 225 kötetet sorol fel. Egy harmaduk, 75 kötet a liturgikus könyv, a többi között van 32 egyházjogi, 29 dogmatikai mű, 12 szentbeszéd-gyűjtemény és különös módon nem kevesebb mint 24 kötet orvosi könyv.

Mindenesetre mind a három káptalani könyvtárra jellemző az egyházjogi művek nagy aránya. Jól tükrözi ez azt a közismert tényt, hogy a magyarországi papságnak a középkorban inkább egyházjogi, mint dogmatikai műveltsége és érdeklődése volt, ami következett a káptalanok jogi természetű feladatából is, de következett abból is, hogy Magyarország ekkoriban — Zsigmond két efe-

mer kísérletétől eltekintve — „egyetem nélküli ország” volt, tehát a kor nagy dogmatikai vitái meglehetősen elkerülték a magyar papságot, annak ellenére, hogy éppen a szomszédságában nagy probléma volt a huszitizmus kérdése, sőt ennek nyomai Magyarországon is föllelhetők voltak. De éppen a könyvanyag bizonyítja, hogy a magyar tudományosság talán a valóságosnál nagyobb szerepet tulajdonít a huszitizmus hatásának Magyarországon Zsigmond korában.

A káptalani könyvtárakkal ellentétben a plébániai, sokszor már jelentős nagyságú könyvtáraknak, úgy látszik, az összetétele egészen más volt. Igaz ugyan, hogy pontos ismereteink csak a nagyszebeni plébánia könyveiről vannak, de ez valószínűleg jellemző lehetett a többi nagyobb városi plébániai könyvtárra is. Egyházjogi munka Nagyszebenben csak elvétve akadt. Ez érthető, mert a plébániáknak nem volt jogi szerepük, feladatuk a pasztoráció volt. A könyvek közt a legtöbb teológiai. Főleg összefoglaló munkák, morális teológiai dolgok, köztük elég sok a patrisztika. Nagyon sok a szentbeszédgyűjtemény, elég sok a biblíamagyarázat. Teológiai vitairatot mindössze egyet találunk, amely Wyckliffre vonatkozik. Világi tartalmú könyv pedig éppen csak egy-kettő akad, kivételként. Hogy mennyi volt a liturgikus könyv, arról nincsenek adataink, mert azok nyilvánvalóan nem a könyvtárban voltak.²

Ha mármost a királyi udvarra és Zsigmond király személyére fordítjuk tekintetünket, meglehetősen kiábrándító képet kapunk. Mályusz Elemér monográfiájában Zsigmond személye nem valami vonzó alakként áll előttünk. Nagy Sándor-i ambíciók és vesztett csaták sorozata, lovagi szerepben tetszélges a személyes bátorság hiányával, humánus és békítő szerep mellett valami megdöbbentő szadizmus. Művelődési szerepéről Mályusz nem sokat ír, őt mindig inkább a társadalomtörténeti és politikai vonatkozások érdekelték. De legalább egy ponton optimistán nyilatkozik: „A kor könyvműveltségének napjainkra maradt emlékei a királyi udvarhoz, sőt személy szerint Zsigmondhoz fűződnek. Nem díszes kiállításuk az egyedüli bizonyíték, hogy csak a király lehetett megrendelőjük; más közvetlen kapcsolatokra is utalhatunk. A bécsi Nemzeti Könyvtár három kódexe közötti összefüggésről és Zsigmond mecénási szerepéről az illuminátorok munkája tanúskodik.” Ez a három kódex Mályusz szerint egy breviárium, Guido de Columna *Trójai története* és a *Legenda aurea*. Mályusz részletesebb következtetéseket is levon abból, hogy „a naponta használt breviárium mellett, ha nem is ennyire rendszeres, gyakori olvasmány lehetett a másik két könyv”.³

Persze már azt is nehéz elképzelni, hogy Zsigmond naponta sok időt töltött volna a csak a papságra kötelező breviáriumozással; mint a továbbiakból kiderül, a valóságban a három könyv egyike se volt soha Zsigmondé. Ami pedig

² Minderről rövid összefoglalás: CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 44–50.

³ MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp. 1984. 268–269.

azt az érvet illeti, hogy a három kódex illuminálásában a nagy osztrák illuminátornak, Martinus Opifexnek a keze ismerhető fel, és ez is Zsigmond tulajdonosi voltának bizonyítéka, meg kell jegyezni, hogy teljesen valószínűtlen, hogy Zsigmond éppen osztrák miniátort foglalkoztatott volna, hiszen neki nem sok kapcsolata lehetett Béccsel. Akkor még Bécs nem császári székhely, és az is kérdéses, hogy Zsigmond ebben a Habsburg birtokban levő városban hosszabb időt töltött volna.

Az említett három könyv közül az elsőről, az Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 1767 jelzetű *Horae canonicae*járól sokáig tartották azt, hogy Zsigmond számára készült azon az alapon, hogy az első lapon ott látható alakokat Zsigmondnak, Borbála királynénak és a választófejedelmeknek tekintették. De azt mindenki elismerte, hogy a kódexet 1447-ben III. Frigyes számára fejezték be, így sohasem kerülhetett Zsigmond kezébe. Újabban Gerhard Schmidt bebizonyította, hogy az alakok azonosítása is téves, azok közt is már III. Frigyes látható.⁴

A másik bécsi kódex (a *Trójai történet*) — bár Mályusz jelzetet nem ad — csak a Cod. Lat. 2773 lehet. Ez a kódex, mint Hoffmann Edit írja, a „hagyomány szerint” ha nem is Zsigmond, de felesége, Czillei Borbála tulajdona volt, de ennek a hagyománynak szerinte semmi bizonyítéka⁵ nincs. Így tehát semmiképpen nem lehet Zsigmond hiteles könyvei közt említeni.

A harmadik állítólagos Zsigmond-olvasmány Jacobus de Voragine Cod. Lat. 326 jelzetű példányát általában III. Frigyes könyvének tartották. Hoffmann Edit ugyan megpróbálta bizonyítani, hogy előbb Zsigmondé lehetett, mert a szokványos szöveg ki van egészítve Szent Istvánra és Szent Lászlóra vonatkozó, viszonylag rövid részekkel. Márpedig Hoffmann Edit szerint ezt bizonyára nem Frigyes tette, hanem Zsigmond, aki érzelmiileg is magyarnak tartotta magát.⁶ Csakhogy eltekintve attól, hogy Frigyes császár — bár jogtalanul — mindig igényt tartott a magyar koronára, és attól, hogy ugyancsak Bécsben van a *Legenda aurea* egy másik olyan, még a 14. században készült példánya (Cod. Lat. 14600), amelyben éppen úgy megvan Szent István és László, mint a Cod. Lat. 326-ban,⁷ de a fő bizonyíték az, hogy az első iniciálében az 1447-es évszám olvasható és hogy a lapszéli keretekben két helyen is ott látható Ausztria címe, márpedig Luxemburgi Zsigmond sohase volt Ausztria ura, sőt ott olvasható a Frigyes-kódexekre annyira jellemző „AEIOU” (*Austriae est imperare orbi universae*) jelmondat.

⁴ SCHMIDT, Gerhard: *Zsigmond császár és a könyvfestészet*. (In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Bp. 1987. 181–192.)

⁵ HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 29–36.

⁶ Uo. A kódex mikrofilmje: MTA Könyvtára. Mf 6539/I.

⁷ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica I*. Bp. 1988. 220. sz. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 23/98)

Ezek után nézzük meg, mit derített ki eddig a kutatás Zsigmond király könyvtárára vonatkozólag, és mi a valóság. Zsigmond könyvtáráról először Fraknói Vilmos közölt egy jegyzetek nélküli cikket a *Budapesti Szemlében*. Ugyanezt a szöveget újra közölte 1927-ben, Fraknói halála után a többszerzős *Bibliotheca Corvina* című kötet. Ebben Fraknói szövegéhez Főgel József csatolt részletes bibliográfiát és jegyzetanyagot, benne a Zsigmond könyvtárából ismert művek címeit.⁸ Persze, nehezen képzelhető el, hogy ezt a címanyagot az egyébként olyan kiváló Főgel József maga állította volna össze, mert olyan felületes és szinte egészében téves, hogy csak azt lehet elképzelni, hogy ennek összeállítással valaki mást, kevésbé hozzáértő személyt bízott meg.

Itt a következőket olvashatjuk Zsigmond könyveiről:

„többek közt ott találhatjuk a következőkben felsorolt 32 művet. Ezek: Bartolus de Squarcialupis de Plumbio: Colcodei seu liber de peste. — Eberhardus Windeck: Vita Sigismundi imperatoris et regis Hungariae et Bohemiae. — Martinus Erlinger von Atensheim: Constitutio et reformatio Christianitatis. — Leonellus Estensis: Oratio ad Sigismundum imperatorem, An. 1432. — Altera oratio eiusdem in urbe ad Sigismundum. — Collaudatio imperatoris Sigismundi in concilio Constantiensi in sermone abjudicationis Hieronymi de Praga. — Cincius Romanus: Oratio ad Sigismundum imperatorem. — Matheus de Perusio: Oratio nomine civitatis Perusinae coram Sigismundo imperatore. — Litterae VII universitatis Parisiensis ad imperatorem Sigismundum. — Johannes Gerson (rector universitatis Parisiensis): Sermo coram Sigismundo. — Thomas Ebendorfer de Hasselbach: Crisis Sigismundi imperatoris. — Ludovicus Pontano Romanus: Oratio ad Sigismundum imperatorem. An. 1433. — Nicolaus Manfredus de Cruce: Oratio pro Lucensi patria contra Florentinum populum coram Sigismundo imperatore. — Petrus de Gualfredinis: Stemmata imperialia. — Franciscus Barbarus: Oratio ad Sigismundum imperatorem. — Petrus de Gualfredinis: Oratio ad Sigismundum Caesarem Italiam advenientem. — Ambrogio Traversari Camaldulensis: Orationes in Tata habitae, litterae de Palatio Budansi ad Sigismundum imperatorem. — Albicus doctor: Regimen corporis humani Sigismundo dicatum. — Johannes Aurispa: De discessu regis Sigismundi. — Res gestae sub Sigismundo imperatore, a cancellario comitum de Oettingen. — Nicolaus Perotti: Versus ad imperatorem Sigismundum. an. 1433. — Poggio Bracciolini: De coronatione Sigismundi imperatoris carmen. — Sermo secretae editus de Sigismundo imperatore. — Benedictus de Pileo (Pegli): Ecloga ad honorem Sigismundi imperatoris. — M. Fl. Cieco: Componimento in terza rime, offerto all'imperatore Sigismundo. — Pier Paolo Vergerio: Arrianus de rebus gestis Alexandri Magni ad Sigismundum imperatorem. — Antonio Panormita: Hermaphroditus, Sigismundo imperatori dicatus. — Francesco Filelfo: Oratio ad Sigismundum imperatorem. — Georgius Coriarius: Oratio ad Sigismundum imperatorem. — Johannes archiepiscopus Tarentinus: Orationes duae ad synodum et una ad Sigismundum imperatorem. — Poema anonymi ad honorem Sigismundi imperatoris. An. 1433. — Dante: Divina comoedia.

Összesen 32 tétel, de mint látjuk, ebből nem kevesebb mint 15 beszéd, mégpedig egy kivétellel 2–4 oldalas szövegek, amelyeket Zsigmond sokfelé tett utazásai, illetve a zsinatokon való részvétel alkalmával mondtak el tiszteletére.⁹ De először is ezek terjedelmüknél fogva nem lehettek kódexek, és a leg-

⁸ FRANKÓI Vilmos – FŐGEL József...: *Bibliotheca Corvina*. Bp. 1927. 89.

⁹ Nagyrészt egyszerű átvétel a *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*ból. I–X. Vindobonae, 1864–1899.

kevésbé sem valószínű, hogy a rövid üdvözlő szövegeket írásban is átnyújtották volna neki. Egyébként ezek a szövegek különböző gyűjteményes kötetekben maradtak ránk, több tucat, vagy akár száz egyéb beszéd közt. Tehát semmiképpen sem könyvek. Nem is beszélve arról, hogy a *Sermo secretus*, amennyiben a címből megállapítható, inkább valami Zsigmond ellenes szöveg lehet, mint királyi könyv. A 3 lapnyi szöveg egy 1452 után készült vegyes tartalmú kötetben maradt fenn (München. Bayerische Staatsbibliothek Cod. 9711). A nyomtatott katalógus¹⁰ szerint a cím pontosabban így szól: *Sermo secrete editus de Sigismundo rege Romanorum secundum gestorum eiusdem conditionem*.

Az egyetlen nagyobb terjedelmű a beszédek közt (30 lap) Corrariusé, de ez meg tisztán a bázeli zsinat ügyeivel foglalkozik, a zsinaton elmondott beszéd és a cím valószínűleg csak azért mondja, hogy Zsigmond jelenlétében adta elő a szerző, hogy nagyobb nyomatékot adjon az egésznek.¹¹

Van azután a címek közt 6 vers, amit Zsigmond király tiszteletére készítettek. Bizonyosan ezeket is mint fölköszöntőket mondták el, s ha esetleg írásban is átnyújtották — amire semmi adat nincs —, rövidségüknél fogva ezek sem könyvek.

Két cím levelekről szól. Az egyik a párizsi egyetemnek Zsigmondhoz intézett 7 levele, a másik Thomas Ebedorfer de Hasselbach *Crisise*. De ezt a címet a bécsi katalógus alapján helyesbíteni kell, így: *Crisis in litteras Sigismundi imperatoris, datae Bohemis et Moravis* (ÖNB Cod. Lat. 4704). Így mindjárt világossá válik, hogy a 4 oldalnyi szöveg sem lehet Zsigmond könyve.

Marad tehát a 32 címből 9. Ezek közül az *Arrianusszal*, a *Squarcialupisszal*, a *Panormitával* és a *Dante-kódexszel* majd később foglalkozunk. A másik ötről a következőket lehet mondani:

Eberhardus Windeck *Vita Sigismundi imperatoris et regis Hungariae et Bohemiae* c. műve (ÖNB Cod. Lat. 2913) csak 1456-ban készült, így számunkra tárgytalan. A *Res gestae* egy mindössze két levélnyi szöveg, egy, a 16. század elejéről származó kódexben maradt fenn, amelyet Aventinus gyűjtött össze. Helyesen: *Res gestae sub Sigismundo imperatore, scriptae a cancellario comitum de Oettingen inde ab anno 1361 ad annum 1417*.

A müncheni Nr. 215-ként jelzett Albicus medicus: *Regimen corporis humani Sigismundo dicatum* a müncheni nyomtatott katalógusban az itt megadott jelzet alatt nem található. Ott Leonardus Estensisnek van egy *Arenga ad Sigismundum Caesarem*-ja. Talán arra lehet gondolni, hogy a jelzet téves, mert a müncheni Cod. Lat. 125-ben valóban van Magister Albicus archiepiscopus Pragensis *Regimen corporis humani*-ja (3 lap szöveg), de ez nincs Zsigmondnak ajánlva. Petrus de Gualfredi *Stemmata imperialia*-ja az ÖNB Cod. Lat. 5180 jel-

¹⁰ *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Monacensis*. Monachii 1892-től.

¹¹ Kiadta CONTARENUS, Iohannes: *Addenda Veneta*. I. Venetiae, 1757. 8–9.

zetű 15 – 16. századi kódexben összesen 9 levelet tesz ki, és semmi jele annak, hogy Zsigmond számára készült volna.

Az ugyancsak a Fögel-jegyzékben szereplő Martinus Erlinger von Attesheim *Constitutio et reformatio Christianitatis* 1477-ből való német fordításban maradt fenn (ÖNB Cod. Lat. 2975). Közelebbit nem tudunk róla. Végül Aurispa *De discessu*-ja nem ír „regis Sigismundi”-t, hanem csak „regis Ungariae”-t. A gyűjtemény pedig, amely a vers szövegét fönntartotta, 1460 – 1464 között készült, s így teljesen bizonytalan, hogy a király alatt okvetlenül Zsigmondot kellene-e értenünk.

A fentiek alapján érthető, hogy Hoffmann Edit a *Régi magyar bibliofilek* c. művében 1929-ben már csak 9 kódexszel foglalkozik, amelyeket joggal avagy jogtalanul Zsigmondénak tartott. Ő persze azokkal a művekkel nem foglalkozik, amelyek egykor meglehettek Zsigmond tulajdonában, de nem maradtak ránk, mert ő célkitűzésének megfelelően csak ma is meglévő kódexeket tárgyal itt is.

A Hoffmann Editnél első háromként szereplő tétellel (Imádságos könyv = *Horae canonicae*, Guido de Columna: *Bellum Troianum*, és Jacobus de Voragine: *Legenda aurea*) már Mályusz könyvével kapcsolatban szóltunk. Egyébként is nyilvánvaló, hogy Mályusz éppen Hoffmann szövegének felhasználása alapján vette ezeket Zsigmond ránkmaradt könyveinek. Ezekről pedig már láttuk, hogy sohasem voltak Zsigmond király tulajdonában.

Negyedikként Hoffmann Edit a sokszor még ma is tévesen *Liber de septem signis* címen emlegetett, de a valóságban Kyaser *Bellifortis*-töredéket sorolja Zsigmond ránkmaradt könyvei közé (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Mai jelzete K 465). Ezt az inkább fantasztikus, mint reálisan használható hadigépeket tartalmazó művet, illetve pusztán annak elejéről fennmaradt asztrológiai vonatkozású képeket, a bolygókat szimbolikusan, lovasok alakjában ábrázoló és néhány sor szövegrészeket tartalmazó részt, ahol a képek közt a Napot szimbolizáló lovas alakjában világosan föl lehet ismerni Zsigmond alakját, magunk is Zsigmond könyve maradványának bizonyítottuk.¹²

Kétségtelenül Zsigmond könyve volt a Fögel-jegyzékben is, Hoffmannál is szereplő Bartolus de Squarcialupis: *Colcodei seu Liber de peste* (ÖNB Cod. Lat. 2349). Ennek kolofonjában ugyanis ez olvasható: „Explicit liber colcodei . . . ad salutationem . . . caesaris semper augusti Sigismundi regis Boemie et Ungarie”. Az első iniciálében is ott van az arany alapon fekete egyfejű sas címer.¹³ Min-

¹² CSAPODI Csaba: Az úgynevezett „*Liber de septem signis*”, Kyaser „*Bellifortis*”-ának budapesti töredékéről = MKsz 1966. 217–236. – Uő: *Ein „Bellifortis”-Fragment von Budapest* = Gutenberg Jahrbuch 1974. 18–28.

¹³ HERMANN, H. J.: *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance*. I. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. VIII/VI.) Leipzig, 1930. 9. sz. – A kódex mikrofilmje: MTAK Mf 2779/II.

denesetre a császárrá koronázása és a halála közötti időre kell tennünk. Az egész kötet mindössze 54 fólióból áll, és nyilvánvalóan gyakorlati célra, a pestis elleni védekezésre készült, az irodalomhoz, az irodalmi műveltséghez nincs köze.

Az ajánlás szerint Johannes de Serravalle valóban Zsigmondnak szánta Dante *Divina Comoediájának* latin fordítását. De hogy ez az Egerben (Főegyház-megyei Könyvtár P. V. 1.) őrzött, csak egyszerű vörös kezdőbetűkkel díszített, részben pergamenből, részben papírból álló kódex a fordító által a császárnak átnyújtott példány-e vagy csak annak egykorú másolata, vagy éppen a leíratás céljára készült alappéldány, arról eltérnek a vélemények. Csak hát itt megint fölmerül a probléma: Zsigmond szellemi műveltségének, érdeklődési körének és egész tevékenységének alapján igen-igen kérdéses, hogy ezt az annyira nehéz és komplikált szöveget felolvastatta volna magának, vagy pláne éppen az, hogy ő maga olvasta volna. Könnyen lehetséges, hogy csak a fordító a maga érdekében dedikálta és adta át Zsigmondnak a művet, kellő honorárium reményében.

A következő tétel, amelyről Hoffmann Edit megemlékezik, de a Fögel-féle jegyzékben nem szerepel, az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 115 számú kódexe, Antonius Minuccius: *De feudis* libri VI, cum glossis Columbini et aliorum. Azt írja róla, hogy régebben Zsigmond könyvének tartották, de szerinte csak másolat lehet. Viszont nem veszi észre azt az ellenmondást, hogy ugyancsak az ő közlése szerint a szerző munkáját Frigyes császár és Orbán pápa konstitúcióira támaszkodva írta meg. Így tehát semmiképpen se lehetett Zsigmondé. Hasonló tévedés Bartoniek Emma katalógusában, ahol a kódex kezdetét így idézi: „In nomine domini nostri ihesu christi domini friderici” és itt zárójelben helyesbíti (sic! „recte: Sigismundi”).¹⁴ Ezt a helyesbítést nem indokolja, talán Hoffmann Edit szövege zavarta meg. Mindenesetre az bizonyos, hogy a szöveg végén pápai megerősítésként olvasható: „... has leges a frederico romanorum imperatore. . . editas laudamus. . .” A szöveg első iniciáléjának császári alakjában is így III. Frigyeset kell keresnünk, nem Zsigmondot.

Nyolcadikként következik Dietrich von Niem Bécsben őrzött *Viridarium imperatorum et regum Romanorum, extractus de memorialibus gestis antiquorum Germanorum, qui reipublicae praesederunt* (ÖNB Cod. Lat. 496), melyről Hoffmann Edit csak mint Csontosí részéről tévesen Zsigmondénak tulajdonított kódexről ír. Szerinte inkább V. Lászlóé lehetett. A művet szerzője a bevezető sorok szerint 1411-ben Rómában írta, bizonyára nem Zsigmond számára, hiszen az akkor még nem volt császár. Hogy pedig a példány kinek a tulajdonában volt, arra a címertan ad pontos feleletet. Az első levél lapszéli keretdíszében egy sor címer van: császári, cseh, magyar vágások, morva sas és

¹⁴ BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti Latini*. Vol. I. *Codices Latini medii aevi*. Bp. 1940. 106. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.)

kiemelten Ausztriáé.¹⁵ Zsigmondé tehát nem lehetett, mert Ausztria nem tartozott a birtokai közé; V. Lászlóé sem, mert ő meg nem volt császár. Pontosan ráillik azonban a címersorozat Habsburg Albert császár és magyar királyra. A kódex tehát az ő számára készült (1437–1439 között) és nem lehetett köze Zsigmondhoz.

Végül az utolsóként tárgyalt, *Hét penitenciális zsoltár*ként jelzett bécsi (Cod. Lat. 2784 jelzetű) kódexről ő maga is azt mondja, hogy a régi bécsi könyvtári katalógus alaptalanul tulajdonította Zsigmond könyvének. Ebben a teljesen egyszerű, német nyelvű imádságokat tartalmazó *Collectio variarum praecum Germanicarum* kötetben semmi se utal arra, hogy Zsigmondé lett volna.

Ezek után visszatérhetünk a Főgel-jegyzéknek azokra a darabjaira, amelyek Hoffmann Editnél azért hiányoznak, mert csak tudomásunk van róluk, de a példányok nem maradtak fenn.

Elsőként kell megemlíteni a Nagy Sándor életrajzot, amelyet a jegyzék Piner Paolo Vergerio munkájaként sorol föl, pedig Arrianusnak ezt a munkáját ő csak fordította. Valóban Zsigmond számára, méghozzá Vergerio magyarországi tartózkodása alatt, kétségtelenül azért, mert jól ismerhette Zsigmond Nagy Sándor-i ambícióit. A különös csak az, hogy a jelek szerint ez a könyv nem került a királyi könyvtárba, mert, ha ott lett volna, nem kellett volna Mátyás királynak ezt a Vergerio-féle Arrianus-fordítást 1480 után Nápolyban lemásoltatnia a maga számára. Ez a kódex ránk is maradt, a Vatikáni Könyvtárban található Cod. Vat. Lat. 5268 jelzet alatt.

Nem válik különösebben dicsőségére Zsigmond királynak, hogy Panormita-Beccadelli éppen neki ajánlotta *Hermaphrodita* című obszcén versgyűjteményét.

Petrus de Gualfredinis *Stemmata imperialitája* minden indokolás nélkül, valószínűleg pusztán tárgya miatt szerepel a Főgel-féle jegyzékben. Itt tehát csak a lehetősége áll fenn annak, hogy a szerző Zsigmond számára készítette, illetve ajánlotta föl. Végül azt sem tudni, miért olvasható a jegyzékben Zsigmond könyvtárának darabjaként Martinus Erlinger von Attensheim *Constitutio et reformatio Christianitatis*című munkája.

Itt említjük meg, hogy a koppenhágai Kongelige Bibliotek 1926-ban megjelent nyomtatott kódexkatalógusában Theo 540 4to jelzet alatt is szerepel egy Zsigmondnak tulajdonított kódex, de ez is tévedésen alapszik. Ebben az 1422-ben készített *Breviáriumban* újkori bejegyzés állítja azt, hogy egykor Zsigmondé volt. Bizonyos, hogy a későbbi bejegyzés téves megállapítása onnan származik, hogy a kódex kötésén kétféjű sas látható. Éppen ezért nem lehetett Zsigmondé, mert az ő címerében egyfejű sas van. Föltételezhető, hogy a kötés

¹⁵ A lap színes reprodukciója megtalálható a SZILÁGYI Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* 3. kötetében: 612–613. Itt egyébként már helyesen Albert szerepel a kódex tulajdonosaként.

későbbi időben került a kódexre, sajnos a kötés időpontjáról a katalógus nem ad tájékoztatást.¹⁶

Teljesen bizonytalan az az adat, amit Berkovits Ilona közöl *Magyar kódexek a XI–XVI. században* című munkájában, hogy Zsigmond franciaországi tartózkodása idején szerződtette Perrin miniátort, de szerinte is semmi mást nem tudunk róla, mint a nevét. Forrásadatra Berkovits nem hivatkozik.¹⁷

Végre 1967-ben úgy látszott, hogy fölbukkant egy remek szép kivitelű kódex, amely Zsigmond számára készült. Ez a zágrábi káptalan MR 156 jelzetű *Biblia Veteris Testamenti* kötete. Hatalmas méretű, rendkívül díszes, nagy értékű kódex, amelynek datálásával és készítettőjének megállapításával Berkovits Ilona próbálkozott.¹⁸ A kódex nem egy illuminátor kezére vall, de a legkiválóbb meg is nevezi magát: „ladyas”. Ez a név, tulajdonképpen Ladyslaus, 1365 és 1410 közt többször fölmerül a prágai festők testületének könyvében, ő lehetett a prágai királyi könyvfestőműhely legkiválóbb művésze IV. Károly császár és Vencel király korában. Berkovits Ilona itt valóban a heraldika tudományát hívta segítségül a datáláshoz, de sajnos egészen téves fölhasználással, s így eredményeit se lehet elfogadni. Berkovits abból indul ki, hogy a kódex díszes első levelének lapszéli keretében a császári, arany alapon egyfejű sas-címer látható. Szerinte azért nem készülhetett Vencel számára — akkor se, ha a prágai műhelyben írták és díszítették —, mert nincs rajta a fehér oroszlán, Csehország címere, tehát a tulajdonos Zsigmond császár, aki vagy a maga számára a prágai műhelyben készítette, vagy Ladislaust más könyvfestőkkel együtt Magyarországra hozta, s így a kötet Magyarországon készült, vagy fogsága idején, vagy közvetlen kiszabadulása után, mert egy ábrázoláson — szerinte — királyi ruhás alak börtönben imádkozik.

De hát először is 1401 táján Zsigmond még nem volt császár, sőt koronázása csak évtizedek múlva, 1433-ban történt. Csehországban pedig Vencel uralma idején aligha készítettetett kódexet. A császári címer alapján tehát éppen az a bizonyos — ha valóban 1401 táján készült —, hogy a kódex nem lehetett Zsigmondé s így alaptalanok azok a messzemenő következtetések, amelyeket Berkovits levon arra nézve, hogyan hatott a cseh könyvfestő művészet a magyarra és miért váltotta fel az „új irányzat” a magyar Anjouk olasz irányzatát. De ha a cseh címer hiánya miatt nem lehetett Vencel kódexe, miért tartja Berkovits Zsigmond kódexének, ha a magyar címer nincs benne, pedig akkor Zsigmond nem volt más, mint magyar király?

¹⁶ CSAPODI – CSAPODINÉ: i. m. II. Bp. 1993. 1875. sz.

¹⁷ BERKOVITS Ilona: *Magyar kódexek a XI–XVI. században*. 2. kiad. Bp. 1975. 38. — Ugyanezt az adatot közli WEHLI Tünde HOFFMANN Edit munkájának reprintjében. (Bp. 1992.) 229.

¹⁸ BERKOVITS Ilona: *Une bible de Sigismond de Luxembourg en Yougoslavie* = Sbornik Národního Muzea v Praze. 21. 1967. 267–273. (Az első oldal elég homályos reprodukciója is közölve itt.)

A heraldika helyes alkalmazása révén csakis azt állíthatjuk, hogy a császári címer csak IV. Károlyra utalhat, akinek prágai uralkodása idején már „ladyas” Prágában működött. (Károly 1378-ban halt meg.) Ez adja meg a magyarázatát annak a képecskének is, amelyről Berkovits állapítja meg, hogy IV. Károly trónon ülő alakja előtt két ifjú herceg látható, természetesen két fia, Vencel és Zsigmond. Miért lenne egy ilyen kép akár Vencel, akár Zsigmond kódexében? Berkovits maga mondja, hogy nem ismerünk olyan Vencel-kódexet, amelyben Zsigmond ábrázolva volna, sem pedig olyan Zsigmond-kódexet, amelyben Vencel lenne látható. (Sajnos éppen az a baj, hogy alig van, amit Zsigmonddal kapcsolatba hozhatunk, nem hogy olyant kereshetnénk, amelyben Vencel képe is ott van.)

Még egy apróságra szeretnék kitérni, amit általában nem szoktak megemlíteni. Ez pedig az az emberi tulajdonság, amit úgy hívnak, hogy prezbiópia, vagyis öregkori szemváltozás. 40 éven felül elkezdődik a szemlencse meszesedése és ennek folytán alkalmazkodó képességének csökkenése. Ezért kell az addig szemüveget nem viselő embernek 40 éven felül elkezdenni olvasáshoz a szemüveg viselését. Mielőtt azonban a szemüveg használata meghonosodott volna, 40–45 éven túl, esetleg sok erőltetéssel és fejfájással sem lehetett finom apró betűket másolni, miniatúrákat festeni. Márpedig, ha Ladislaus pictor már 1365-ben szerepel a cseh festők könyvében, akkor még ha — ami nem valószínű — 20 éves korában már festőként dolgozott, 1401-ben minimálisan 56 éves volt. Nem lehetett volna képes ragyogó szépségű illuminátori munkára ilyen magas korban; ez is arra ok, hogy a kódexrendelőnek Károly császárt tartsuk, s a kódex keletkezését jóval 1401 elé tegyük és semmiképpen ne Magyarországra.

Még csak annyit, hogy bár a megrendelő nyilvánvalóan IV. Károly volt, de a bibliát nem a maga számára készítette, hanem valamilyen egyházi személynek, talán a prágai püspöknek, mert a szöveg első iniciáléjában püspöksüveges személy magyaráz előtte a földön ülő papi(?) személyeknek.

Így tehát az egyetlen, valóban királyi szépségű kódex esetében is el kell vetnünk Zsigmond tulajdonosi voltának lehetőségét.

A legutóbbi években, 1987-ben rendezett kiállítás alkalmával kiadott *Művészet Zsigmond király korában* című kiadvány első kötetében Veszprémi László foglalkozott a Zsigmond-kori illusztrált technikai és haditechnikai kéziratokkal.¹⁹ Ebben a tanulmányban cím nélkül említi egy „tollrajzokkal díszített”, de szöveg nélküli kéziratot a bécsi Kunsthistorisches Museum fegyvergyűjteményéből (Ms. P. 5014), amelynek „Képes ajánlása Zsigmond császárnak szól.” Közelebbit nem ír a kéziratról, így nem tudjuk, valódi kódexről van-e szó, s ha

¹⁹ VESZPRÉMY László: *Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában*. In: *Művészet Zsigmond király korában*. I. Tanulmányok. Bp. 1987. 212–225.

igen, mindenképpen Zsigmond tulajdona volt-e. Másik minket érdeklő adata arról szól, hogy a Taccola néven ismertté vált Mariano di Jacopo *De ingeniosis* című, Firenzében őrzött (Biblioteca Nazionale Fol. 766) a kolofon szerint Sienában 1432-ben másolt szövegének egy helyén magát Zsigmondnak ajánlja, és kifejezi készségét, hogy szeretne Magyarországra jönni. Egy bejegyzés is olvasható benne, hogy „Hic liber continet in se multas quaestiones expositas sic per [...] romanorum regem dominum Sicismundum[!] [...] Diadematis[?] Imperii Coronatum.” A kötetben ott látható Zsigmond király allegorikus (nem portrészzerű) képe is. Veszprémi azt írja, hogy „A Rómában lezajlott koronázás után a *Regesta imperii* bejegyzései szerint Zsigmondot Mantovában felkereste a sienaiak egy csoportja. Köztük Taccola, akit szeptember 24-én a comes palatinus bőkezűen adományozott címével tüntettek ki. A kézirat Zsigmondnak történt átadására semmi jel nem mutat.” Persze már az is különös a kötettel kapcsolatban, hogy még 1432-ben készült Sienában: „Feliciter finit. . . in domo sapientiae Senensis in anno domini Millesimo CCCCXXXII.” Bár sok más kép mellett Zsigmond allegorikus, tehát nem portrészzerű alakja is benne van, de a kolofonban nem írja a scriptor, hogy az ő számára készítette volna. Az említett későbbi bejegyzést pedig csak úgy lehet érteni, hogy a mű bizonyos részeit még a császári koronázás előtt ismertették Zsigmonddal, a „római királlyal”, akit azután császárrá koronáztak.

Egyáltalán nem lehet Zsigmond könyveként elfogadni a Vatikáni Könyvtár Cod. Vat. Lat. 5697 jelzetű, Petrus Comestor közismert *Historia scholasticá*ját tartalmazó kódexét, amelyről Gerhard Schmidt azt írja: „Az egyetlen, számomra ismert, nagy valószínűséggel Zsigmond személyes tulajdonát képezőnek tekinthető, jelentős művészi értékű könyv”.²⁰ Schmidt szerint azért lehetett Zsigmondé, mert az ornamentikában gyakran ott látható a cseh és a birodalmi címer, s mivel a kézirat egyértelműen cseh eredetű, a katolikus párt valamelyik tagja ajándékozhatta Zsigmondnak prágai koronázása (1420) alkalmából, vagy a későbbi nyugtalan időkben. Dehát Zsigmond 1420-ban még nem volt császár. Viszont a magyar címer teljes hiánya kétségtelen bizonyítéka annak, hogy éppen Zsigmondé nem lehetett, hanem csak Vencelé, akinek kódexeiben éppen ezt a két címet, tehát a császári és a cseh címet találjuk egymás mellett.

Teljességgel érthetetlen számunkra ugyanebben a gyűjteményes kötetben Pajorin Klára kijelentése, hogy „A bécsi Österreichische Nationalbibliothek III. Frigyes könyvei között ma 14 Zsigmond könyvtárából származó kódexet őriz”.²¹ Hivatkozás: Lhotsky: *Die Bibliothek Kaiser Friedrichs III.* Sajnos Lhotsky tanulmányában ilyen adat egyáltalán nem található, s eddig egyáltalán nem bukkant föl olyan adat, mintha a bécsi könyvtárban 14 hiteles Zsigmond-kódex

²⁰ I. m. 184.

²¹ PAJORIN Klára: *A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai.* (Az előző tétel alatt közölt gyűjteményes kötetben.) 200.

lenne.²² Itt tehát csak valamilyen félreértésről lehet szó. Ugyancsak nem tudjuk elfogadni azokat az optimista következtetéseket Pajorin Klára cikkében, hogy milyen nagy fokban volt Zsigmond az új, humanista műveltség magyarországi meghonosításában részes. Mert pusztán annak a megállapítása, hogy milyen műveltek voltak azok az itáliai humanisták, akik megfordultak Zsigmond budai udvarában, illetve akikkel találkozott a konstanci és a bázeli zsinaton, még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy Zsigmondra ezek szellemi hatást is gyakoroltak volna. Sőt éppen a császár- király könyvtárának vizsgálata győző meg ennek az ellenkezőjéről.

Zsigmond sem saját műveltségének nem volt következetes fejlesztője, sem országa kultúráját, könyvműveltségét nem emelte. Ilyen irányú tevékenysége, illetve tevékenység-hiánya inkább kiábrándító, főleg ha arra gondolunk, hogy Zsigmond testvére volt Vencel cseh királynak, kora legjelentősebb bibliofil könyvgyűjtőjének, akinek ránk maradt kódexei a cseh könyvfestőművészet tetőfokát jelentik. Vencel könyvtárát pedig Zsigmond örökölte. Viszont semmi nyoma annak, hogy tisztában lett volna értékével és fejleszteni törekedett volna. Ennek már az is bizonyítéka, hogy míg a Corvinából fennmaradt három Vencel-kódex tanúsága szerint Mátyás a Vencel-címereket átfestette a magáéval, Zsigmond ezt nem tette. Nem valószínű, hogy éppen ebben az esetben a testvéri szeretet játszott volna szerepet.

Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy Zsigmond, mint sok más egyében is, a magyar könyvtártörténetben és így általában a magyar művelődés alakításában is az elmulasztott lehetőségek embere volt. Ha ő Mátyáshoz hasonló egyéniség, a magasabb szellemi műveltség iránt érdeklődő ember lett volna, a budai könyvtár már Mátyás előtt évtizedekkel kezdhetne volna meg ragyogó kibontakozását.

Ugyanerre a mulasztásra és érdektelenségre mutat az, hogy őbenne, aki korra sok neves olasz humanistájával került kapcsolatba a zsinatokon, a korai reneszánsz műveltségnek nyomai se fedezhetők föl. Nem jelenti az irodalom iránti érdeklődését az a homályos adat, ami egy „lector”-ra vonatkozik.²³ Mályusz ebből a szóból arra következtet, hogy Bilkei István lektor neki olvasott volna föl és magyarázta neki Dante homályos részeit. Hiszen maga Mályusz írja, hogy Bilkeiről „sajnos alig tudunk valamit”. Talán egészen más foglalkozása volt. Azt sem tudjuk, hogy a királyi udvarban élt-e.

Valóban megdöbbentő az is, hogy bár a korai itáliai humanizmus nagy alakja, Pier Paolo Vergerio Zsigmond társaságában jött Magyarországra, ott élt és halt meg majd negyed század múlva, úgy látszik, mégsem gyakorolt semmi hatást Zsigmondra. A magyarországi humanizmusnak — Vergerio hatására —

²² LHOTSKY, Alphons: *Die Bibliothek Kaisers Friedrichs III.* (— — : Aufsätze und Vorträge. Bd. II. Das Haus Habsburg. Wien 1971.) 223–238.

²³ MÁLYUSZ: *i. m.* 269–270.

megindítója nem Zsigmond, hanem Vitéz János volt, aki valószínűleg annak könyvtárát is megszerezte a maga számára.²⁴ Így a magyarországi humanizmus kezdeteit nem Zsigmond budai udvarában, nem is a császár-király személyében kell keresnünk, hanem Vitéz Jánosban, majd az ő tevékenységének folytatói Janus Pannonius és Mátyás király. Így el kell vetnünk Mályusz Elemérnek azt a megállapítását, amit idéztünk: „A kor könyvműveltségének napjainkra maradt emlékei a királyi udvarhoz, sőt személy szerint Zsigmondhoz fűződnek”. Zsigmond és az ő udvara nem lett a kor magyarországi könyvműveltségének kezdeményezője és kisugárzó központja. Állítólagos könyveinek reális számbavétele így nem járul hozzá ahhoz, hogy kedvezőbb vonással egészítsük ki azt a meglehetősen kiábrándító képet, amelyet éppen Mályusz rajzol Zsigmondról: Nagy Sándor-i ambíciók, de a vesztes csaták sorozata, lovagi magatartás és mégis a személyes bátorság hiánya, szadizmusig menő kegyetlenkedések. Nagyszabású építkezései pedig nem művészet-szeretetének, hanem megalomániájának megnyilatkozásai voltak.

CSAPODI, CSABA

La culture de livre hongroise á l'époque du roi Sigismond (1387–1437)

L'étude examine la culture de livre de l'époque de Sigismond du point de vue de l'histoire de la civilisation. Elle constate que, contrairement aux mérites personnels du roi Mathias dans la création d'une culture de livre de haut niveau, le personnage de Sigismond n'avait aucun rôle d'initiateur: durant son règne il n'y avait pas d'atelier royal pour copier ou peindre des livres, et on n'a pas de données sur des acquisitions de livres provenant de l'étranger non plus. Á la base des sources contemporaines subsistant sur les bibliothèques paroissiales et capitulaires, l'auteur fait des analyses sur le stock de ces collections, puis il rend compte des ouvrages se rapportant à Sigismond et de la bibliothèque qu'on lui a attribuée. Après le compte-rendu réel et l'analyse de ces faits, il constate que ce n'était pas le siècle de Sigismond qui était l'origine de la culture de livre humaniste en Hongrie, mais celui de János Vitéz, de Janus Pannonius et du roi Mathias.

²⁴ CSAPODI-GÁRDONYI, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. 20–28.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

**Valentin Geybler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott
magyar vonatkozású egyleveles krónikája**

Több szempontból érdekes egyleveles nyomtatvány maradt fenn a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egyik német nyelvű Schedel-krónikájában, amely 1493-ban a nürnbergi Koberger-nyomdában jelent meg.¹ Különleges ritkaságnak tekinthető ez az egyleveles, mert a nagyobb európai könyvtárak katalógusai nem említenek példányt belőle. Témájáról és megjelenési körülményeiről a meglehetősen hosszú cím és a kolofon részletesen tájékoztat:

„Ein kurtzer aufzug der Cronica gedechtnuß Wir= // diger geſchicht von dem
M. C. Lxxv. Jar an / biß auff diß unſer // M. D. Lij. Jar mit angeneckter Jarzal / einer
yeden geſchicht. //” — ”Gedruckt zu Nürnberg / durch Valentin Geybler.”

A német nyelvű krónika 1175-től 1552-ig bezárólag időrendben sorolja fel a fontosabbnak tartott eseményeket. Műfaját tekintve is figyelmet érdemel ez a nyomtatvány, mert még a 16. század közepén sem volt elterjedt gyakorlat krónikát egylevelesként közreadni. A 15. századi egylevelesek rendszerint nem a múlt, hanem a közeljövő eseményeiről tájékoztattak. Gutenberg 1448-ra érvényes *Astronomischer Almanach*-jával kezdődött a falra akasztható egyleveles kalendáriumok közreadása.² Hasonlóképpen számos kiadásban jelentek meg ugyanebben az időben egyleveles nyomtatványként a római egyház által meghirdetett búcsúkhöz kapcsolódó ún. búcsúlevelek (Ablaßbriefe) és egyéb egyházi közlemények.³

Az aktuális eseményekről tudósító első nyomtatvány Gutenberg 1455. évi *Türkenkalenderje* volt, de ez ugyanúgy füzetalakban jelent meg, mint a hasonló információkat nyújtó későbbi rölapok. Ugyancsak negyedréti könyv-, vagy füzetalakban kerültek többnyire a közönség elé a 16. században különösen népszerű krónikák, röpiratok, újságlapok.⁴

¹ SAJÓ, Géza – SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Budapestini, 1970. 3041/s. Jelzet: Inc. 307, korábban Inc. 11963.

² *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts*. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Halle a. S., 1914. 113.

³ Uo. 1–83.

⁴ BENDA Kálmán: *A törökör német újságírodalma*. Bp. 1942. 4.

Ein kurzer aufzug der Cronica gedechtnus Wir- diger geschichte von dem 88. G. Erro. Jar an/ biß auff diß vnser

W. D. 14. Jar mit angebeggter Jarzal, einer yeden geschichte.

Nach Christi vnser Herrs geburt 1511 hundert Jar

Vnd fünf vnd sibenzig Jar war/

Wicharen ward die Jarz München gus 1179

Nach Trankung die Burg zu Landshut/ 1178

Das brüll grob gewan Kurfürst Friedrich auffstreck 1154

Die iger Widen wardt bittet mit en gite/ 1154

Das Türckisch Reich kam anfang nam 1100

Was von dem Kurfürst Ottoman/ 1100

Der Neudungen geschick an schlacht/ 1174

Puchsen vns Pulver ein Münch erdacht/ 1100

Warumb er darnach ward gerichet/ 1100

W in streit zu Werl man auch verspricht/ 1100

Wu Colman was das Conclium vrbund 1100

Wu wardt Johannes Busse verbrant/ 1100

Wu flung man den Thurnier her/ 1100

Wu erster Wun/ den/ ludern vnd hoch 1100

Der Kurfürst gen Jerusalem zoch/ 1100

W in Conclium zu Basel war 1100

Der Kurfürst wardt König in diesem Jar/ 1100

Wobann Guntenberg auch da ersande 1100

Die Dürerucker im Tensford Land/ 1100

W in selber gewan man auf der fere 1100

W in große schlacht vor Basel wardt/ 1100

W in schlacht vor Kelling ist auch geschick 1100

Wu Kurfürst Trankung dar man geschick/ 1100

W in Türl en zoch man in diesen Jar 1100

Wu Kneben yegen zu Sanct Vithed dar/ 1100

Wu König Kalla wardt vergebden 1100

Der Kurfürst wardt König in Ungern aben/ 1100

Wu Kneben geschick an große thet 1100

Wu Kneben man geschick dar/ 1100

Wu Kneben wardt vergebden 1100

Wu Kneben wardt vergebden 1100

Der Kurfürst den Kneben von Daria steng 1118

König Ludwig von Ungern auch verging/ 1118

König wardt geschick nach dem steng 1117

Wu Kneben vnd Gollern betten frug/ 1118

Der Türl die Stanz Wien begeret gar 1118

Wu Kneben steng an siben Jar 1118

König von Bapst litz bare schick 1118

König vnd Kneben litz wasser schick 1118

Der Kneben die besten ein aufste 1118

Der Türl wider ins Osterland steng 1118

Wu Kneben war ein sterben mit Kneben 1118

Wu Kneben wardt der steng man wider ein/ 1118

Wu Kneben wardt die Türl ein König ist war 1118

Ward vom Reich gesung/ vertriben gar/ 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

Wu Kneben wardt der steng 1118

1488 Für Gunde soch habet das Königlich Reich
 1489 Ein Kaiser man gen Lungen thet
 1490 Das Reich sich auß das Reichsteil
 1491 Dem Kaiser schen man den fust ab
 1492 A blutigen gedechung zu Lenz (ein gross auffgach)
 1493 Ein aug an die Schenker geschick
 1494 Ein schach vor Lungen geschick
 1501 Ist mit dem Marggraffen geschick
 1502 Lenz sich an die kün hab ich geschick
 1503 In Bayern noch ein grossen fust
 1504 Der König den Bayern thet absterben
 1505 Wittenberg an die Kaiser soch
 1506 Der Landgraf machet manchen soch
 1509 Venedig thet in fust sich auch schicken
 1511 Dem Könighen Kaiser kerkens den rücken
 1512 Der Cremona geschick ein schlacht
 1513 Die so wardt gewonnen die edel Stett
 1514 Ein Herzog Meyland wider hat
 1515 Von dem ward an Papst ergeben
 1516 Francoys auß Wilschland vertriben eben
 1517 Und wardt die Ebnen schaffte betrogen
 1518 Meyland gewonnen der Francoys
 1519 Im Windisch Landt war ein auffstur gross
 1520 Maximilian am 12. Jänner mit todt abgieng
 1521 Die Wallart gen Regensburg sich anfieng
 1522 Die Wittenberge wardt vertriben
 1523 Auch die Doctor Martin Luther geschriben
 1524 Treuchlich Wittenburg der Tücht verbrach
 1525 Der Wilschen von Oring man erschach
 1526 Daru ein offter todt ist gewest
 1527 Kriegerung kerkentz eilich Herren kreffen laß
 1528 Nobis den Luthen sich hat ergeben
 1529 Zu Nürnberg wardt ein Reichstag eben
 1530 Ein Raubschiff der Bunde vertriben
 1531 Hann von Bising nam auch sein end
 1532 Der Garcke Chur Vilsch auch Wien vertriben
 1533 Der fust sich der Quern auffstur an

1534 Der Keyser herrt grossen vnsich
 1535 Mit dem Preussischen Stenden
 1536 Die Königlich Rängen thet in leben enden
 1537 Herzog Hans von Sachsen ward gefangen
 1538 Es ist dem Landgrafen von Hessen auch gungen
 1539 In Böhmen ein gross auffstur war
 1540 Der König von Frankreich starb die Jar
 1541 Der König von Polen auch jodisch war
 1542 Maximilian in Hispania ist
 1543 Des Keyseren Sun kam in Camisland
 1544 Maximilian der hochzeit anband
 1545 Ward König in Böhmen. Papst Paulus starb
 1546 Jolius der drut den Stul erwerbt
 1547 Von Maxima starb der Herzog reich
 1548 Herzog Wilhelm in Bayern bergleich
 1549 Und Herzog Reich von Wittenberg in Bort
 1550 Graf Nicolaus von Salin ist auch edel
 1551 In Africa des Keyseren Hauptman gefogt
 1552 Kerkentz burt biltgert und gefogt
 1553 Es nach vil schaden vertragen war
 1554 Maximilian nach sein geschick fust
 1555 Der vateren Wilsch ward vnderfoge
 1556 Die Kerkentz fust sich mit macht
 1557 Augspurg den Kerkentz sich ergab
 1558 Der Vm do regens wider ab
 1559 Marggraf Albrecht von Nürnberg lag
 1560 Noch abfog durch ein vetterung
 1561 Nach dem biltgert ward fremdschaff
 1562 Der von Altschburg erschossen ward
 1563 Das Oppenheim geschick ward
 1564 Mengi Eyrt. Wundts geschick hart
 1565 Herzog Wilens vertragen war
 1566 Der Keyser kam den Augspurg dar
 1567 Mit Wilsch und Vm in grossen jol
 1568 Und riss sich fust auch vberd
 1569 Herzog Bauschland ist anspurg vol
 1570 Was ein end wardt manen weiß Gott wol

Gedruckt zu Nürnberg durch Valentin Geyßler.

Valentin Geyßler egylevelesének krónika-kivonata műfaját tekintve leginkább a terjedelmesebb kalendáriumok rigmusokba foglalt krónikaíval rokonítható. Ugyanúgy versalakban számol be az emlékezetre méltónak ítélt eseményekről, mint nem egy — többnyire későbbi — kalendáriumnak a történeti ismereteket népszerűsítő krónikája. Magyar szempontból pedig azért érdemel figyelmet, mert több magyar vonatkozású eseményre is felhívja a figyelmet.

A verses krónika összeállítója elsősorban nem a művelt olvasókat, hanem a részletes krónikákat, történeti munkákat nem igen ismerő vagy forgató átlagpolgárokat kívánta tájékoztatni a múlt történéseiről, érdekesebbnek vélt eseményeiről. Kitűnik ez abból is, hogy a 16. századi olvasók számára kevésbé fontosnak vélt korai századokat meglehetősen nagyvonalúan kezelte. A 12. és a 13. századból mindössze 2–2 említésre méltó eseményre utalt, s nem sokkal több figyelmet szentelt a következő korszakoknak sem. A 14. századból lényegében 4, a következőből 36 információt közölt, ami bizony aránytalanul kevés az 1500 és 1552 közötti időszakból felsorolt több mint 110 eseménnyel szemben.

Mivel számunkra az a legérdekesebb, hogy Magyarországgal kapcsolatban mit és hogyan közöl egy ilyen népszerű kiadvány, a szöveg áttekintését a magyar vonatkozású események elemzésével kezdjük. Legelőször is azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar vonatkozású közlések többnyire a törökök ellen vívott harcokkal kapcsolatosak. A török nagyhatalom kialakulásának kezdetére is utal ugyan a szöveg az 1300. évnél, de az Európát egyre jobban fenyegető török térhódítás fontos állomásáról, Konstantinápoly bevételéről (1453) már nem tesz említést.

A legkorábbi magyar vonatkozású eseményekről az 1456., az 1457. és az 1459. évnél a következőképpen tudósít a szöveg:

„An Türcken zoch man in difem Jar	1456
Die Knaben zogen zu Sanct Michel dar	1457
Dem König Laßla wardt vergeben	1457
Der Keyßer wardt König in Vngern eben	1459

A száz évvel korábbi magyar történelmet nem igen ismerő német olvasók számára eléggé nehezen értelmezhető lehetett ez a vers formába sommázott híradás. Az idézett négy sor ugyanis eléggé homályosan tudósít Hunyadi János nándorfehérvári győzelméről, majd a Hunyadi-fiúk — László és Mátyás — valamint az V. László király közötti tragikus kimenetelű ellentétekről, végül arról, hogy 1459-ben a Mátyással szemben álló Garai és Ujlaki párt III. Frigyes császárt Bécsűj helyben a magyar koronával királlyá koronázta. Ennek ellenére III. Frigyes nem lett az ország királya, pedig az idézett szöveg utolsó sora alapján ezt lehetne gondolni.

A továbbiakban 1521 helyett 1520-nál olvasható a hír Nándorfehérvár török kézre jutásáról, az 1526. évnél pedig a mohácsi csata említése nélkül arról,

hogy II. Lajos király is életét vesztette. Pontos a közlés Bécs 1529. évi török ostromáról. Az 1537. évnél olvasható azon információ viszont, hogy sok keresztény pusztult el Magyarországon, csak általános utalás a korabeli magyarországi állapotokra. Az 1541. évnél Buda török kézre kerülésére azzal utal a szöveg, hogy a „Münc” (Martinuzzi György) Budát elfoglalta, s ezért a királyi sereg nagy veszteségeket szenvedett. Érdekes viszont Esztergom 1543. évi török bevételeivel kapcsolatban az a zárójelbe tett megjegyzés, hogy a város és a „kastély” is elveszett. Az utolsó említésre méltó magyar vonatkozású esemény az „vntrew Münc” meggyilkolása az 1551. évnél.

Bármennyire homályos utalások s olykor pontatlanok is a magyar vonatkozású szövegrészek, azt mégsem állíthatjuk, hogy a krónika-kivonat összeállítója kevés figyelmet tanúsított a magyarországi események iránt. A német birodalmat leszámítva ugyanis kevés országról olvasható ennyi hír ebben a népszerű történeti áttekintésben. A francia és olasz vonatkozású közlések többnyire I. Miksa és V. Károly császár hadjárataival kapcsolatosak, Európa nyugati országairól pedig vajmi kevés esemény tudósít. Tény viszont az is, hogy a török megszállást követően a magyarországi török harcokat még a határainktól eléggé távol fekvő német városokban sem tartották kizárólag Magyarországot érintő eseményeknek. Ezért jelent meg számos német nyomdában annyi újság és röplap a fontosabb magyarországi hadi eseményekről, köztük a mohácsi csatáról vagy Buda 1541. évi elfoglalásáról.⁵

A krónika-kivonat két művelődéstörténeti jelentőségű eseményre hívja fel a figyelmet: az 1440-es évnél Gutenberg találmányára, az 1471. évnél pedig az 1472-től működő ingolstadt-i egyetem megalapítására.⁶ Különös, hogy Amerika felfedezését nem említi az áttekintés, pedig ez az esemény, a könyvnyomtatás feltalálásához hasonlóan, szinte minden 16. századi krónikában szerepel.

Az egyházi ügyekben egyetemes érvényű határozatokat hozó zsinatok közül az 1413. évnél az 1414-ben tartott konstanzi, majd az 1439. évi bázeli és az 1541. évi worms-i zsinatról történik említés. A birodalmi gyűlések közül csupán az 1522. évi nürnbergi, az 1541. évi regensburgi, az 1542. évi speyeri, az 1545. évi worms-i és az 1546. évi regensburgi Reichstagra utal a szöveg. Nem szerepel viszont az említésre érdemesnek tartott Reichstagok között az V. Károly által 1521-ben Wormsban tartott birodalmi gyűlés, amely Luther tanainak terjesztését megtiltotta.

Az emlékezésre méltónak ítélt események felsorolása München városának és Landshut várának, Trausnitznak a felépítésével kezdődik 1175-ös, illetve 1178-as dátummal. Az 1226. évnél utal a krónika II. Frigyes császár kereszt-hadjáratára, aki 1229-ben maga koronázta Jeruzsálem királyává magát a je-

⁵ HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Bp. 1948. 66–70, 177, 179–180a.

⁶ *Brockhaus Enzyklopädie*. IX. Wiesbaden, 1970. 120.

ruzsálemi Szent Sír templomban.⁷ A kereszteshadjáratok későbbi említésénél téves az a közlés az 1436. évnél, hogy „Der Keyfer gen Jerufalem zoch”, mert Zsigmond császár az 1420 – 1430-as években a cseh husziták és a törökök ellen hirdetett ún. kereszteshadjáratot.⁸

Pontosabban tudósít a szöveg Merész Károly burgundi herceg hadjáratairól az 1475 – 1477. éveknél, utalva a Neuß, majd Grandson és Murten és végül Nancy elfoglalásáért folytatott sikertelen csatáira.⁹

Érthetően helyes dátumnál említi a krónika III. Frigyes német-római királlyá választását (1440), császárrá és magyar királlyá koronázását (1452, 1459), lábamputációját és halálát (1492, 1493), továbbá I. Miksa német-római királlyá választását (1486) és halálát (1519).¹⁰ Sok német vonatkozású esemény között emlékeztet a szöveg arra, hogy Mainz súlyosan sérült, amikor Adolf von Nassau a várost elfoglalta (1463, helyesen 1462).¹¹

A német császárok és a francia uralkodók itáliai hódító törekvései évtizedekig tartó háborúskodást eredményeztek. A német közönség bizonyára örömmel olvasta, hogy 1514-ben XII. Lajos francia király kénytelen volt visszavonulni Itáliából;¹² 1525-ben pedig I. Ferenc francia király a paviai csata során a császár fogságába került.¹³ 1527-ben V. Károly római bevonulását a város kirablása követte.¹⁴ 1536 – 1537-ben ismét kiújult a francia – német háború, amely egyik fél számára sem hozott döntő sikert, s így 1538-ban Nizzában létrejött a fegyverszünet.¹⁵ Emlékeztet a krónika Tunisz elfoglalására (1535), a császár algíri sikertelen vállalkozására (1541),¹⁶ a protestáns fejedelmekkel való elmentéire (1546), majd a schmalkaldeni háború során a protestáns szövetség fejének, János Frigyes szász választófejedelemnek, valamint Fülöp hesseni tartományi grófnak fogságba esésére (1547).¹⁷

Mivel az 1550-es évek V. Károly számára kedvezőtlen fordulatot hoztak, a krónika szomorú felhanggal zárul. Az 1552. évnél a „Hertzog Moritz vertragen war” utalás emlékeztet arra, hogy a császárral szembefordult Móric szász

⁷ Ua. VI. Wiesbaden, 1968. 607.

⁸ HÓMAN Bálint – SZEKFI Gyula: *Magyar történet*. II. Bp. 1936. 347. és 396–397. — SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. I. Bp. 1987. 505.

⁹ *Deutsche Geschichte*. Hrsg. von Heinrich PLETICHA. 5. Gütersloh, 1982. 220.

¹⁰ *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk.: BENDA Kálmán. I. Bp. 1983. 259, 312.

¹¹ *Brockhaus Enzyklopädie*. XII. Wiesbaden, 1971. 15.

¹² GEBHARDT, Bruno: *Handbuch der deutschen Geschichte*. Neu bearbeitete Auflage. Hrsg. von Herbert GRUNDMANN. II. Stuttgart, 1960. 10–11.

¹³ Uo. 47.

¹⁴ *Deutsche Geschichte* (I. a 9. sz. jegyzet) 6. Gütersloh, 1984. 77.

¹⁵ BRANDI, Karl: *Kaiser Karl V* 4. Auflage. München, 1942. 334.

¹⁶ Uo. 391.

¹⁷ Uo. 492.

választófejedelem Villachban csaknem V. Károlyt is foglyul ejtette.¹⁸ Német földön mindenütt felkelés, harc és pusztítás folyt, amelynek kimeneteléről eléggé bizonytalanul tájékoztat a krónika utolsó mondata: „Wiees[!] ein end wirdt nemen neman weiß Gott wol.”

Az egyéb emlékezetre méltó események között szerepel a német parasztháború (1525), a svájci (1531) és a csehországi (1547) felkelés, továbbá több külföldi uralkodó, herceg és német hadvezér halála. A korabeli krónikákhoz hasonlóan ebben a rövid történeti áttekintésben is helyet kaptak a természeti csapások vagy kedvező időjárási dátumok, amelyek közül csak néhányat említünk. 1430-ban a bor- és gabonatermésben fagy okozott kárt, 1529-ben drágulás, inség kezdődött, 1530-ban Rómában és Flandriában árvíz pusztított, 1540-ben meleg nyár volt, jó bor termett („nem drága” olvasható zárójelben), 1542-ben pestisjárvány, 1543-ban saskajárás volt.

Hasonló tematika jellemezte Hartmann Schedel világkrónikájától kezdve a nagyközönségnek szánt legtöbb krónikát. Az sem róható fel különösebben e krónika-kivonat összeállítójának, hogy dátumai nem mindig pontosak, mert hasonló pontatlanságok a lényegesen terjedelmesebb és nagyobb igényességgel összeállított korabeli krónikákban is előfordulnak. A hasonló rendeltetésű, népszerű kiadványok szerzői ritkán ellenőrizték több forrás alapján hírközlésük helyességét. Azok az átlagpolgárok, akik ilyen forrás alapján kívántak tájékozódni a világ eseményeiről, többnyire észre sem vették a dátumbeli eltéréseket. Fontosabb volt számukra, hogy lehetőleg olcsón juthassanak a legfontosabb eseményekről könnyen áttekinthető formában tájékoztató krónikához.

Jól ismerte vásárlóközönsége igényeit az egylevelest kinyomtató Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász, akit Karl Schottenloher a többnyire *Neue Zeitung* címmel közreadott újságok főkiadói között említ.¹⁹ Az erfurti származású nyomdász 1541-ben nyert Nürnbergben polgárjogot, és könyvkötőként is dolgozott.²⁰ A nürnbergi hivatalos iratokban 1555 és 1576 között szerepel, de mint ezt az egyleveles is tanúsítja, már 1552-ben is nyomtatott. Ekkor jelent meg a Luthér-imákat is tartalmazó szép Passio-kiadványa Virgil Solis metszeteivel.²¹ Sikerét bizonyítja, hogy 1560-ban újra megjelentette e művet. Bár Valentin Geyßler valóban népszerű művek közreadásával biztosította vállalkozása fennmaradását, néhány igen szép kötet is kikerült a nyomdájából. 1564-ben reprezentatív kiállításban adta közre a *Der Stat Nürnberg verneute Reformation* főlíó alak-

¹⁸ *Deutsche Geschichte* (I. a 14. sz. jegyzet) 6. 105.

¹⁹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Flugblatt und Zeitung*. Berlin, 1922. 162.

²⁰ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. verb. und ergänzte Auflage. Wiesbaden, 1982. 360.

²¹ *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London, 1962. 444.

ban, széles margóval, pompás fametszetes címlapkerettel és illusztrációval.²² Jó tipográfusra vall szinte valamennyi lapon a szövegtükör és a különböző méretű díszes kezdőbetűk összehatása, valamint az egyes fejezetek címszövegének elrendezése.

Hasonló színvonalú tipográfiai munka vörös és fekete nyomású szép címlapjával Veit Dietrich *Agend Büchleinje* (1567).²³ Kivételes pompás kiállítási kötetként került a közönség elé 1570-ben Johann Spangenberg *Christlicher Ritter* című munkája, amelyben minden lapot változatos díszítésű, reneszánsz keret övez.²⁴ Említést érdemlő Geyßler-kiadvány az a gót, latin, görög és héber típusokat bemutató betűmintakönyv is, amely 1553-ban Wolfgang Fugger költségén jelent meg.²⁵

Mint általában az átgondolt kiadói politikával és kisebb tőkével működő nyomdászok, Valentin Geyßler is számos olyan munkát adott közre, amely témájánál fogva gyorsan vevőre talált, s így nyomtatási költségei hamar megtérültek. Ilyen üzleti megfontolásból nyomtathatta ki 1561-ben Johann Heller, majd 1572-ben Nikolaus Winckler *Practicáját* és az aktuális tudósításokat közlő újságokat, köztük nem egy magyar vonatkozású rölapot. Gyula és Szigetvár 1566. évi elfoglalásáról kinyomatott rölapjaival kétségkívül Geyßler is hozzájárult ahhoz, hogy a német közönség gyorsan értesülhessen a magyarországi török harcok alakulásáról.²⁶

A 16. században a német falinaptárak általában gondos kiállításban, fametszetekkel díszítve jelentek meg. A neves bécsi matematikus és asztrológus, Paul Fabritius 1560-ra összeállított *Almanachján* például vallásos képsorozatok keretezik a szöveget. Balra a Decalogus, jobbra a Pater noster kisméretű illusztrációi szolgálnak keretül.²⁷

Valentin Geyßler szép falidísznek is szánta az ismertetett krónika-kiadását. Ezért foglalta díszes keretbe nagyméretű (284 × 400 mm) egyleveles nyomtatványán a két szöveghasábot. A négy fekete vonallal hangsúlyozott keretben a külső sáv piros, a két keskenyebb belső sárga, a felső és az alsó lécs reneszánsz levéldíszre pedig zöld színű. A két szöveghasáb között reneszánsz motívumokkal díszített, keskeny fametszet, alul középen pedig Valentin Geyßler kettős

²² SOLTÉSZ, Elisabetha – VELENCZEI, Catharina – W. SALGÓ, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*. I–III. Budapestini, 1990. N 303. Jelzet: Ant. 522.

²³ Uo. D 139. Jelzet: Ant. 3668/1.

²⁴ Országos Széchényi Könyvtár. Ant. 9323 (fotó).

²⁵ FUGGER, Wolfgang: *Ein nützlich... Formular mancherley schöner Schrieften*. – SOLTÉSZ – VELENCZEI – W. SALGÓ: i. m. (I. a 22. sz. jegyzet) F 526. Jelzet: Ant. 4691.

²⁶ HUBAY: i. m. (I. az 5. sz. jegyzet) 246, 249, 254, 259.

²⁷ SOLTÉSZ, Elisabeth: *Ein unbekannter Wandkalender der Wiener Jesuitendruckerei mit Decalogus-Credo- und Pater noster-Illustrationen*. In: Gutenberg-Jahrbuch 1976. 266–268.

keresztrel kombinált szép nyomdászjelvénye emeli a gondosan megszerkesztett kiadvány esztétikai hatását.

A korai egyleveles nyomtatványokból rendszerint kevés példány maradt fenn, mert azokat témájuk aktualitásának múltával többnyire nem őrizték tovább. Egylevelesünk egykori tulajdonosai nem így jártak el: a nyilván hasznosnak ítélt rövid krónikát beragasztották a *Schedel-krónika* 1493. évi nagyméretű német kiadásának hátsó kötéstáblájára. Mivel az így megőrzött egyleveles ma is tiszta, jó állapotú, valószínű, hogy falra akasztva nem is használták.

Teljes és szép példány az egylevelest megőrző *Schedel-krónika* is. Kötése 15. századi, fatáblára erősített disznóbőr, vaknyomásos díszítéssel, köldök- és sarokveretekkel. Bőrkapcsai hiányoznak, de a négy kapocsveret közül három megvan.

A *Schedel-krónika* 16. századi lelőhelyére az első kötéstábla belsején fennmaradt bejegyzésekből következtethetünk. Közülük az első latin, a többi német nyelven tudósít különböző személyek halálzási dátumáról. A latin bejegyzés szerint 1532-ben Tamás napján hunyt el Reinhardus provinciális, az anhausen monostor priorja.²⁸ Az ötödik bejegyzés szerint 1542-ben Bálint napján szakadt le az anhausen kórus boltozata.²⁹ Az utolsó bejegyzés pedig arról szól, hogy 1557. október 4-én, 73 éves korában halt meg Lienhart Los anhausen prior.³⁰

A protestantizmus térhódításáig bajor földön a Wörnitz folyó melletti Anhausenben és Württemberg tartományban, a Brenz folyó melletti Anhausenben is volt benedekrendi apátság. Mindkét rendházat anhauseni és auhauseni kolostorként is említették. A bajor rendházat a parasztháború alatt, 1525-ben kifosztották, majd 1534-ben szekularizálták.³¹

Mivel a *Schedel-krónikában* a már említett bejegyzés Lienhart Los anhausen prior haláláról legkorábban 1557-ben íródhatott, a kötet a württembergi tartományban lévő anhauseni bencés rendházból származhat, amely 1558-ban került az evangélikusok tulajdonába.³² A kötet 18. századi possessoráról az előzéklapon lévő „Johann Staudner 17..” feliratú exlibris tájékoztat.³³

²⁸ „Anno domini millesimo quingentesimo tricesimo secundo obyt reverendus pater Reinhardus prior monastery Anhausensis et provincialis in festo sancti Thome apostoli, cuius anima requiescat in pace.”

²⁹ „Anno domini 1542 Jor am Dag Valentini fiel das gwelb im Chor czu amhausen nider.”

³⁰ „Anno domini 1557 am Montag nach Michaelis eben am 4. tag Octobris starb der Erwardig Herr Lienhart los prior zu Ainhausen in dem 73 Jor seines alters.”

³¹ *Lexikon für Theologie und Kirche*. 2. neu bearbeitete Auflage. Hrsg. von Josef HÖFER und Karl RAHNER. I. Freiburg im Breisgau, 1957. 221. hasáb.

³² STENGEL, Karl: *Mantissa ad commentarium rerum augustanarum*. In: *Collectio scriptorum rerum historico-monastico-ecclesiasticarum variorum religiosorum ordinum*. Curante Michaele KUEN. Tom. I. Ulmae, 1755. Pars II. 45–46. — *Lexikon für Theologie* (I. a 31. sz. jegyzet) 221. hasáb.

³³ WARNECKE, F.: *Die deutschen Bücherzeichen (Ex-Libris) von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart*. Berlin, 1890. 2082.

A magyar vonatkozású egylevelest közreadó Valentin Geyßler nem tartozott azokhoz a 16. századi tipográfusokhoz, akik az új szellemi áramlatok vagy tudományos eredmények terjesztését tartották fő feladatuknak. Művelődéstörténeti szempontból azonban kétségtávol hasznos tevékenységet fejtett ki. Aktuális kérdésekről, hadműveletekről tudósító röplapjai azokhoz a társadalmi rétegekhez is eljutottak, amelyek igényesebb művekből aligha értesülhettek a világ eseményeiről. Kifejezetten ezt a célt szolgálta ez az egyleveles krónika is: bizonyára széles körben gyarapította olvasói ismereteit, többek között a magyarországi eseményekről.

SOLTÉSZ, ELISABETH

**Eine Ungarn betreffende Chronik, veröffentlicht 1552 als Einblattdruck
von dem Nürnberger Drucker Valentin Geyßler.**

Der seltene Einblattdruck ist in der Kathedralbibliothek zu Kalocsa, in der deutschen Ausgabe der Weltchronik von Hartmann Schedel (1493) erhalten geblieben. Die Chronik zählt in Versform die „gedechtnuß würdigen“ Ereignisse ab 1175 bis zum Jahre 1553 auf. Unter den vorwiegend deutschen historischen Ereignissen kommen ziemlich viele Ungarn betreffende Hinweise vor, da die Türkenkriege in Ungarn auch im deutschen Sprachgebiet Interesse erregten.

Aus den frühen Jahrhunderten sind bloß einige Angaben erwähnt, dagegen wird über die Regierung der Kaiser Karl V. und Friedrich III. ziemlich ausführlich berichtet.

Dieser Einblattdruck gehört zu den volkstümlichen und gewiß billigen Druckwerken Valentin Geyßlers, die vor allem zur Information der breiteren Gesellschaftsschichten dienten. Trotzdem ist auch dieser Druck — mit einem mehrfarbigen Rahmenschmuck — ein schönes typographisches Produkt der Geyßler-Offizin, die außer billigen Flugschriften auch schön ausgestaltete Bücher herausgegeben hatte.

Aus den handschriftlichen Eintragungen des Bandes ist zu schließen, daß die Schedel-Chronik, in die dieser Einblattdruck eingeklebt wurde, aus der Benediktiner-Abtei von Anhausen an der Brenz stammen dürfte. Im 18. Jahrhundert war der Band im Besitz von Johann Staudner, dessen Ex-Libris auf dem Vorsatzblatt zu sehen ist.

CZIBULA KATALIN

A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781 – 1790 között

A magyar hírlapirodalom kialakulásában fontos tényezőként kell számon tartanunk a német nyelvű sajtót. Hiszen a hírlapok, folyóiratok, hirdetési újságok a polgárságot célozzák meg mint lehetséges olvasóközönséget, s ez a réteg etnikumát tekintve nagy számban német, habár értelmisége a kor hungarustudatának megfelelően magyarnak vallja magát. Nem csupán a több mint százhatvan évig fennmaradt *Pressburger Zeitung* indulására és a hozzákapcsolódó kulturális mellékletekre kell itt gondolnunk, hanem például a nagyszombati *Siebenbürger Zeitung*ra, illetve a Pest-Budán megjelenő német nyelvű lapokra is.

Ezek az időszakosan, többnyire hetente megjelenő periodikák a hírlap, a hirdetési újság, a kulturális folyóirat sajátosságait ötvözik egybe, így a művelődés legkülönbözőbb területeiről hordoznak információkat. Jelen munkámban azt kívánom kimutatni, hogy csupán egyetlen területen, a színháztörténet területén is számos új adalékkal bővül tudásunk e lapok szisztematikus forgatásával.

Korszakhatárként Mária Terézia, illetve II. József halálát tekintem. Korábban nincs említésre méltó adatunk, II. József halála pedig kétségtől új korszakot nyit — nem csupán — a színháztörténetben. Az adott időszakban időrendben a *Pester Intelligenzblatt* az első említendő periodika Pest-Budán. A század második felében lendül fel igazán a hírlapkiadás, ennek jellegzetes példája az újság, sőt a városban is majdnem a legelső, hiszen előtte csupán a *Wöchentlich zweymal neu ankommender Mercurius* (1731–1738) jelent meg. Szakirodalmi ismertetése eddig mégis szinte teljesen elmaradt. Bár a bibliográfiák általában megemlítik, mindössze Kókay György sajtótörténete szentel neki figyelmet. Ő az önálló hirdetési lapok kategóriájába sorolja,¹ már elnevezése alapján is, mivel „az Intelligenzblatt külön lapotípust jelentett a 18. század folyamán. Olyan újságokat neveztek így, amelyek főleg hirdetésekkel és egyéb — hivatalos és magánjellegű — közleményekből álltak”.² Az OSzK-ban található példány az 1781. január 10-i 1. számtól a július 4-i 26. számig terjedő fél évfolyamot foglal-

¹ *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 115.

² Uo. 108.

ja magában. Bár Dezsényi Béla 1786-ig datálja a megjelenését,³ valójában csak ezt a 26 számot ismerjük.⁴ Ezek alapján a szerkesztőt nem lehet azonosítani, csupán annyi olvasható minden szám végén: „Gedruckt mit Eitzenberger'schen Schriften”. Eitzenberg Ferenc Antal nyomdája (1757–1785) a második nyomda volt Pesten,⁵ tulajdonosa nagyszombati származású, 1755-ben folyamodott a városhoz engedélyért, majd szabadalom nélkül felállította a nyomdáját, mely kisebb-nagyobb zökkenőkkel 1785-ig működött a család kezében. Ekkor megvásárolta Lettner Gottfried József, majd 1789-ben Patzkó Ferenc Ágoston.⁶

A lap fő rovatai valóban a hirdetési lapokra emlékeztetnek:

1. Sachen so zu verkaufen, oder zu kaufen gesucht werden
2. Sachen so verlohren gegangen, gewohlen, oder gefunden worden
3. Gelder so auszuleihen, oder aufzunehmen gesucht werden
4. Personen so Dienste suchen, oder in solche verlang werden
5. Zimmer so zu verlassen oder zu beziehen gesucht werden
6. Befehle, Anzeigen, Licitaciones, von Häusern, Aeckern, Wiesen, Weingärten und Meubles.
7. Oekonomische, politische und gelehrte Nachrichten.
8. Theatralnachrichten, neu herauskommende Schauspiele, Recensionen, Kritiken, und Gedichte auf verdienstvolle Schauspieler
9. Todtenliste
10. Lotteriezichung
11. Preiß der Früchte

Ezekhez a rovatokhoz nem minden számban kapcsolódnak hírek is, az egyetlen, amely sohasem marad el, és terjedelmében is igen meghatározó, az az Oekonomische, politische und gelehrte Nachrichten. Minden újságra jellemző hírt itt közöl a szerkesztő, az államfői látogatásoktól kezdve a rendeleteken keresztül a könyvjegyzékekig, teljesen vegyesen. Ugyanakkor más lapokkal összehasonlítva meg kell állapítanunk, hogy a napilap-funkciót betöltő *Pressburger Zeitung* is módszeresen közöl hirdetéseket, árjegyzékeket, lottószámokat és halálözónási statisztikákat. Úgy tűnik, a *Pester Intelligenzblatt* mint hirdetési újság és a napilapigényű újságok között csupán a hírek arányában van különbség, a funkciók szétválása még nem bontakozott ki teljességében.

Teátrumi hírek a „Theatralnachrichten, neu herauskommend Schauspiele, Recensionen, Kritiken, und Gedichte auf verdienstvolle Schauspieler” rovatban jelennek meg, mely az első négy hónapban, azaz 16 számban tér vissza rendszeresen, a későbbiekben pedig megszűnik. Összesen négyszer közöl híreket: a január 31. 4. sz., a február 14. 6. sz., a február 21. 7. sz. és az április

³ DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada (1705–1805)*. Bp. 1941. 50.

⁴ BUSA Margit: *Magyar sajtóbiográfia*. Bp. 1986. I. 1. 222., KÓKAY: i. m. 108–109.

⁵ *A Magyarország bibliographiája 1712–1860*. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Bp. 1972. 336–342. egy Mauss nevű nyomdát tart számon 1748–59. között; GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917. 8. Heptner János György nyomdáját tartja elsőnek.

⁶ GÁRDONYI: i. m. 8–10.

20. 15. sz. Ezek drámakiadványok ismertetéséből és a pesti színházi események közléséből állnak. Ez utóbbiak viszont már csak azért is fontosak, mert a Hülverding-társulat pesti szerepléséről adnak töredékes képet, s pályafutásuk e szakaszát szinte egyáltalán nem ismeri a magyar kutatás. Pukánszky⁷ a gothai színházi zsebkönyv alapján ismerteti működését: a társulat profilja a korábbiakhoz képest már nem a rögtönzés, hanem a rendszeresen bemutatott darabok, tragédiák, komédiák. Először ez a társulat játszik Pesten daljátékot. Viszont balettet egyáltalán nem adnak elő. A zsebkönyv 19 drámacímet közöl a repertoárjukból, melyből kettőt a *Pester Intelligenzblatt* is említ: január 27-én Großmann: *Nicht mehr als sechs Schüsseln* c. drámáját, február 26-án Lessing: *Minna von Barnhelm*-jét láthatta náluk a közönség.

A január 31-i és a február 21-i szám tudósítása alapján így rekonstruálható a társulat ekkori repertoárja:

január 27. Großmann: *Nicht mehr als sechs Schüsseln*, vígjáték, a társulat ezévi első előadása

február 22. ifj. Stephanie: *Wer hat sich nun betrogen?* háromfelvonásos vígjáték

február 24. J. M. Babo: *Arno*, katonai dráma női szereplők nélkül

Gute Nacht Karl

február 25. ifj. Stephanie: *Peter Zappfel*, vígjáték

február 26. Lessing: *Minna von Barnhelm*, ötfelvonásos vígjáték, főszereplő: Madame Hayminn⁸

február 27. Gianetta Montaldi-Schink: *Linna Waller*, ötfelvonásos szomorújáték

Ez a néhány adat is öt újabb drámaelőadás címével bővíti az eddig ismerteket.

Hasonlóképpen tanulságosak a drámarecenziók, melyek hírt adnak Európa neves írói, Lessing, C. F. Weiße Frankfurtban, Hamburgban és Bécsben előadott drámáinak nyomtatásban történt megjelenéséről,⁹ gyakran ismerteti röviden a darab tartalmát egy-egy frappáns értékelő megjegyzéssel kiegészítve. Brömel *Der Adjutant* című darabjáról a következőket írja például: „Der Adjutant ist ein verkleidetes Frauenzimmer, und wird am Ende als die verlorhne Tochter eines Generals befunden. Ist gleich die Intrigue nicht besonders, so hat doch der Charakter des Generals so viel Edles, das feige Poltern eines Volontairs viel Komisches, und die Sprache viel Artiges, daß das Stück auf dem Theater gefällt.”¹⁰

⁷ PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán: *A pesti és a budai német színészet története 1812-ig*. Bp. 1914. 17–18.

⁸ A színésznő 1790-ben a híres Esterházy-társulat tagja. HORÁNYI Mátyás: *Esterházi vigasságok*. Bp. 1959. 142.

⁹ Az ismertetett drámakötetek a következők: *Trauerspiele v. Herrn Kreißteuereinnnehmer WEIßE in Leipzig*, fünfter Thl. mit Kupf. von CHODOWIECKI, 8. Leipzig, 1780., *Schauspiele von Karl Gotthold LEBING* 2 ter Thl. 1780., *Hamburger Theater, Frankfurter Schauspiele für's Theater, Kaiserl. Königl. Nationaltheater*. Dritter Band, Wien, bey Gräffer, 1780., *Sammlung einiger Originalstücken*, Frankfurt, 1780.

¹⁰ *Pester Intelligenzblatt* 1781. január 31. 4. sz.

Az ismertetett vagy megemlítt darabok a következők:

Der Adjutant — szerző: Brömel, három felvonásos vígjáték — *Albert, Erbprinz von Bayern* — szerző S. G. J. Vogler, három felvonásos szomorújáték — *Alte Liebe rostet wohl* — szerző: C. H. von Ayrenhoff — *Der Bankerott* — szerző: Lessing — *Die Barbierstube*, unterhält sich mit prellen — *Die Beurlaubten* — két felvonásos vígjáték — *Das hätt' der Friedel wissen sollen* — két felvonásos vígjáték — *Der Deserteur* — szerző: Kotzebue és az ifj. Stephanie is írt ilyen címmel darabot, komédia — *Edwin und Emma* — szerző: F. A. Schrämbel — *Elpin und Crispine* — áriákkal („mit den schlechtesten Arien”) — *Erano* — színjáték dalokkal, három képben — *Die Flucht* — szerző: Weiße, öt felvonásos polgári szomorújáték — *Die Freymauer, oder ihr Schönen forscht umsonst* — J. D. Hensel, három felvonásos vígjáték — *Fritzel von Mannheim* — eredeti vígjáték — *Isabella* — dráma öt képben — *Jean Calais* — szerző: Weiße, valószínűleg Castelli darabjából, öt felvonásos szomorújáték — *Johann und Hannchen, sollte Arlequin und Kolombina heißen* — vásári komédia lehet („Der Witz besteht in Ohrfeigen”) — *Juliane von Lindorach* — szerző: C. Gozzi és F. L. Schröder — *Der Kaufmannsdiener* — *Die Kirschen* — szerző: L. Feldmann vagy Hirschfeld írt ilyen címmel darabot — *Die Maitresse* — szerző: Lessing — *Nicht mehr als sechs Schlüsseln* — szerző: Grossmann — *Die reiche Frau* — szerző: Lessing — *Der Schmuck* — szerző: Sprickmann — *Der sich selbst betrogene Liebhaber*. Sajnos a *Pester Intelligenzblatt* a rovatot májustól kezdve megszünteti, s a továbbiakban nem ad hírt színházi eseményekről.

A következő folyamatos és állandó periodikus kiadványok, melyek Pest-Budán megjelennek az 1787-től Budán induló *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és az 1788-tól Pesten létező *Der neue Kurier aus Ungarn*. Hasonló profiljukat és célkitűzéseiket mutatja az a tény, hogy 1800-ban egyesül a pesti lap és a budai lap utódja, az *Ofner Zeitung*, és *Ofner und Pester Zeitung* címmel jelenik meg egészen 1845-ig.¹¹

Gyakorta hasonlítják össze a Duna két partján megjelenő két német lapot, s többnyire az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* kerül ki elmarasztalva ezekből az összehasonlításokból.¹² Túlzott jozefinizmussal vádolják, irodalmi, kulturális ambíciókat hiányolnak. Most tárgyalt területünkről, a színház világáról pedig egyenesen ilyen véleményt olvashatunk: „színházi híreket a lap általában nem közöl, de a budai magyar theátrum megalapítását mégis figyelemre méltatja.”¹³ Ezzel szemben a *Der neue Kurier aus Ungarn* dicsérik

¹¹ KÓKAY: i. m. 109.

¹² KELÉNYI B. Ottó: *Buda és Pest hírlapirodalmának múltja* = A Sajtó 1927. 1. sz. 10–17., 5. sz. 1–11. 1928. 12. sz. 622–634. és KÓSA János: *Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és az Ofner Zeitung. Két budai hírlap története* = MKsz 1942. 375–385.

¹³ KELÉNYI B. Ottó: i. m. 1927. 5. sz. 10.

gyakori színházi híreiért. Az általam gyűjtött anyag alapján azonban az a véleményem, hogy az összehasonlítható három év, 1788–1789–1790. hírányaga alapján inkább a budai lap felé billen a mérleg nyelve. 1788-ban ugyan több a *Kurier* színházi tudósítása, 1790-ben viszont alig ad hírt színházról, míg ekkor a *Nachrichten* alapján — egyebek mellett — egy különleges színházi látványosság bemutatását is pontról pontra nyomon követhetjük. Az 1789. év pedig igen sok hasonlóságot mutat: szinte minden lényegesebb pest-budai esemény krónikája napvilágot lát mindkét újságban, ezenkívül mindketten kitekintenek olykor más vidékekre is, bár a kitekintés iránya nem mindig egyező. Úgy mondhatjuk inkább, hogy a pesti lap sokkal inkább koncentrált a hivatásos színház és így az aránylag magas színvonalú színjátszás eseményeire, míg a *Nachrichten* tágabban, a teátrumhoz közelebb álló jelentésében használja a színház szót, illetve sokkal szélesebb körű színházi híradásokat ad, melybe az említett polgári színjátszáson túl beletartozik a magas esztétikai színvonalú tartalmú, színpadi látványosságot azonban nem mutató koncert is, és a sokkal kétesebb művészi értékű illuzionisztikus mutatványos játék is.

Mivel a kronológiai sorrend úgy kívánja, a budai lap vizsgálatával kezdem a színházi események számbavételét.¹⁴ A lap szerkesztője Jakob Schickmayer ágens és Anton Glorian Willich lehetett, de nem kizárt, hogy többen is közreműködtek szerkesztésében, mert az engedélyt „Schickmayer Jakab és társasága” számára állították ki. Kósa János a pesti Kilián könyvkereskedőben és Gleixner kölcsönkönyvtárosban látja az esetleges további munkatársakat, mivel e két helyen lehetett még előfizetni az újságra. A lap négy állandó rovatot vezet, melyek mindegyike rendszeresen tartalmaz információkat. A „Staatsbegebenheiten überhaupt” az egész birodalom területén történeteket kívánja felölelni, a „Provinzialnachrichten” pedig magyarországi tudósításokat tartalmaz. A kezdetben „Mannigfaltigkeiten” később csak „Nachricht(en)” rovat olykor — különösen a háborús időkben — elmarad, mikor azonban megvan, igen vegyes és érdekes hírányagot ad közre: a tudományos felfedezések, a pletykák, érdekességek igen gazdag tárháza. Ebben a rovatban vagy ez után, ettől nyomda-technikailag elhatárolva jelenik meg a színházi hírek java része. Minden második számhoz csatlakozik egy „Beylage”, mely meteorológiai jelentést, halálozási statisztikát, árjegyzéket, könyvhirdetéseket, könyvjegyzékeket, kisebb rendeleteket, licitációról szóló értesítéseket, az iskolai ösztöndíjasok jegyzékét, a szegényház elszámolásait tartalmazza. Ez a rovat is ad információkat a színházi élet bizonyos körülményeiről. Így az 1787. augusztus 25. 66. sz. és az október 17. 81. sz. melléklete közli a budai színház bérleteinek és jegyeinek árjegyzékét „Preise der Plätze im neuen Ofner Städtischen Theater” című rövidebb és az „Ankündigung der Entréepreis des neuen Königl. Städtischen Theater

¹⁴ A lap történetéről. KELÉNYI B. Ottó: *i. m.* 1927. 5. sz. 1–11., KÓSA János: *i. m.*, KÓKAY György: *i. m.* 108–112.

in Ofen” című hosszabb, más információkat is tartalmazó közleménye. Ezek szerint a páholy éves bérlete 35–48 dukát között van, egy havi bérlet ára 1 forint 30 krajcárnál kezdődik és 6 dukátig emelkedhet, a legdrágább napijegy 4 forint, a legolcsóbb 10 krajcár.¹⁵

A Franz Heinrich Bulla színigazgató aláírásával megjelent háromlapos hirdetés ezen érdekes részén túl hírt ad új színészek szerződtetéséről:

„zu der gegenwärtigen Gesellschaft sin theils einige deren Aufnahme und Werth von dem Urtheil des Publikums bestimmt werden sollen, theils einige von schon bewährten Verdiensten verschreiben werden, unter diesen sind Hr. Nuth und Mad. Teller von fürst. Esterhazyschen, und Hr. Hübsch und Mlle Hofmann von gräfl. Erdödischen Theater. Diese Verstärkung der Gesellschaft nimmt schon mit laufenden Monat ihren Anfang. . .”¹⁶

A társulat célja az volt, hogy a két városban felváltva színdarabokat (Schauspiele) és operákat mutasson be. Szereplésüket az újság megjelenésének napján, október 17-én kezdték meg. A *Grafen Guiscardi* című öt felvonásos új darabbal, hogy aztán szándékuk szerint minden vasárnap, szerdán és pénteken Budán, kedden, csütörtökön és szombaton Pesten tartsanak rendszeres előadásokat. Ezt a bevezető szöveget követi a már említett árlista, majd a rendőri szervek rendelkezései zárják a közleményt.

A továbbiakban azonban már csak kétszer ad hírt a Bulla-társulat pest-budai működéséről, a Beylage Theater-Anzeige rovatában. Az 1787. november 24-i 92. számban Ditters von Dittersdorf *Der Doctor und Apotheker* című kedvelt énekes játékaának előadásáról, melyet az újság szerint november 26-án hétfőn Budán, november 27-én kedden pedig Pesten fognak bemutatni.¹⁷ Az utólag készült színházi zsebkönyv¹⁸ azonban éppen fordítva rögzíti a két előadást: november 26-án Pesten, november 27-én Budán. Vagy valamelyik forrás tévedéséről van szó tehát, vagy csupán arról, hogy a társulat módosított a műsoron az előadást megelőző közlemények megjelenése után.

A december 19-i 99. szám híradása Paisiello *Der König Theodor von Venedig* című énekes játékaának budai bemutatójáról megegyezik a színházi zsebkönyv repertoárjában feltüntetettekkel.

1788-tól a színházi hírek nem hirdetés gyanánt a Beylageban jelennek meg, hanem a lapban magában a „Provinzialnachrichten” rovatban. Ez azt a változást is jelenti, hogy nem csupán a pest-budai eseményeket követi nyomon,

¹⁵ Összehasonlításként a lapban közölt gabonaárak a következők: a búza és a kukorica egységnyi ára másfél-két forint, a rozs egy forint-ötven krajcár, az árpa, a zab ötven krajcár, a köles egy forint körül mozog.

¹⁶ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1787. október 17. 81. sz. Beylage.

¹⁷ Montags, als den 26. November wird in dem königl. Städtischen Theater zu Ofen und Diensttags darauf in dem Theater zu Pest von der Bullaischen Schauspiele Gesellschaft, die so beliebte Oper: der Doctor und Apotheker, in 2. Aufz. von Edln Herrn Ditters von Dittersdorf zum erstenmal vorgestellt werden.

¹⁸ Etwas zum neuen Jahr den hohen Gönner und Freunden beider königl. Städtischen Theater von Ofen und Pest gewidmet im Jahr 1788. (OSzK Színháztörténeti Tár 0098.) 20.

hanem beszámol pl. Ferenc főherceg nagyszebeni látogatásáról,¹⁹ ahol július 27-én a színházat s megtekintette a kórházak, az árvaház és egyéb új szociális és nyilvános intézmény mellett. Az 1789. április 18-i 31. szám a Pest-Budáról Kassán át Lembergbe távozó társulat utolsó kassai előadásáról tudósít, melyet a szegények javára rendeztek. A *Reinald oder das Kind der Natur und Liebe* című darab főszerepét az amatőr Laffon játszotta, aki a kassai kávéház és táncterem bérlője volt. Mivel a kassai színház ez idő tájt még nem épült fel, a színházi előadások általában a táncteremben folytak.²⁰ Tehát az üzleti kapcsolat során Bulla közös művészeti produkcióra is vállalkozott az egyébként is kezdeményező szellemű, tehetős üzletemberrel. S az eredmény nem maradt el: 146 forintot nyújthattak át a szegényház pénztárának. Nem is állja meg az újságíró, hogy ne kerekítsen morális tanulságot a jozefinizmus szellemében a tudósítás végére:

„Es wäre zu wünschen, daß sich dadurch mehrere begeisterte und wohlhabende Personen, die Noth und Armuth nicht aus eigner Erfahrung Kenner und also die Nothleidenden leicht aus der Acht lassen, aufmuntern liessen die wohlthätige Absicht des Armeninstituts thätig zu unterstützen, da es ohne ihre Unterstützung nicht lange mehr bestehen kann.”²¹

A pest-budai színház ezévi működésének több eseményéről tudósít a Duna két partján megjelenő újság. Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és a *Der neue Kurier aus Ungarn*. Különösen nagy sikert arathatott a Bulla-társulat előadásában Luigi Bologna Romano *L'isola di Calypso abbandonata* című olasz nyelvű operája. A mű itt is és a *Kurierban* is *Calipso abbandonata* címmel szerepel, de a szerző neve alapján biztonsággal azonosítható az Eszterházián is játszott, teljesebb című operával,²² melyet ott 1784. november 11-én mutattak be. A *Kurier* egy hosszabb közleményben számol be az előadásról, a *Nachrichten* két rövidebben.²³ Az első a bemutatás tényén kívül közli, hogy „der allgemeinen Verständlichkeit wegen ist die ganze Oper, Gesänge und Recitative in ein Buch zugleich deutsch und italienische gedruckt. Seltenheit und inneren Werth empfiehlt diese Darstellung.”

A második tudósítás beszámol a bemutató nagy sikeréről, külön kiemelve a karmester Joseph Chudy és három énekes, Hoffmann kisasszony, Hübsch és Jakobi urak teljesítményét.²⁴ Megemlékezik a tudósítás arról is, hogy március 29-én a *Das Erdbeben von Messina* című darab kerül bemutatásra.

¹⁹ 1788. augusztus 6. 62. sz. 502.

²⁰ FLÓRIÁN Kata: *A kassai német színház története 1816-ig* Bp. 1927. 32. ill. 44–45.

²¹ 1789. április 18. 31. sz. 239.

²² HORÁNYI Mátyás: *i. m.* 147.

²³ *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* 1789. március 25. 24. sz. és március 28. 25. sz. *Beylage* és *Neue Kurier aus Ungarn* 1789. március 28. 38. sz. 311–312.

²⁴ Hübsch és Hoffmann az Erdődy-féle társulat tagja volt, onnan szerződtek át a Bulla-társulathoz, mint ez az 1787-es októberi tudósításból is kiderül. Chudy egy évvel később, 1788-ban ugyanonnan távozva csatlakozott Bulláéhoz. Vö.: STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak*. I. Bp. 1963. 40. és 54–55.

A *Kurier* tudósítása a budai előadás nagy sikeréről beszél, külön kiemelve Chudy és Bulla tevékenységét. A színészek értékelése szakértő szemmel történik, az újságíró jártasságát mutatja a színházkritika terén:

„Demoiselle Hofman, Herr Hübsch, Hr. Jakobi, Deutsche von Geburt, faßten den ganzen Sinn des wälschen Dichters, sprachen rein und mit Affekt die Worte, drückten mit Präzision die Töne aus, und stellten die Zuhörer so zu frieden, daß am Schlusse ein lautes Bravo und Fuoro rufen in dem Hörsaale erscholl.”

Valószínűleg a pesti közönség érdeklődését kívánja felkelteni, hiszen — mint az újságból tudjuk — másnap mutatják be a darabot Pesten is.

Miután a Bulla-társulat március végén elhagyja a várost, továbbra is nyomon követi működésüket a két újság: a már említett kassai hír mellett egy szeptember 23-i lemergi tudósítás beszámol a társulat ottani körülményeiről: egy kolostorépületet kaptak, melyben saját költségre felépíthettek egy színházat. Az építkezéshez 2000 fl. támogatást adott II. József. November elejétől már ebben az új színházban fognak fellépni, és nemcsak színdarabokat és operákat, hanem balettet is előadnak majd. Bulla erre a célra hat táncost szerződtetett.²⁵ Ez egybecseng a *Kurier* korábbi híradásával, mely szintén beszámol a lemergi szereplésről. Eszerint már odaérkezésüktől kezdve — ami május második felében lehetett — hetente két vígjátékot, egy szomorújátékot és két operát mutattak be nagy sikerrel.²⁶

A két lelkes cikk hangja azonban megtévesztő, más forrásokból tudjuk,²⁷ hogy valójában a társulat anyagi válságokkal küszködött. Schmallögerék távozása után Pest-Budára visszatérve Bulla nem fogad fel balett-táncosokat, szakít ezzel a műfajjal.²⁸ Lemmergi próbálkozása azt mutatja, hogy anyagi szorultságában a tömegigényeknek engedve egy letűnőben lévő műfaj felújítására is vállalkozik.

Pest-Budán Heinrich Bulla-társulatát a Bergopzoom-társulat váltja fel. Az ő repertoárjukról semmit nem árul el a budai újság. Csupán év végén emlékezik meg a Kurierral együtt Luigi Tomasini és leánya, Anna²⁹ vendégjátékáról.³⁰

A következő színházbérlő a városban Emanuel von Umerth gróf, aki különös módon próbál társulatot szervezni: hirdetést tesz közzé mindkét lapban *Nachricht vom Ofner und Pester Theater* címmel.³¹

²⁵ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1789. október 7. 79. sz. 627.

²⁶ Neue Kurier aus Ungarn 1789. június 9. 69. sz. 567–568.

²⁷ FLÓRIÁN Kata: i. m. 42–43.

²⁸ PUKÁNSZKYNÉ: i. m. 33.

²⁹ A színházi zsebkönyv így ír erről: „Ofen den 23. Dezember gab Hr. Luigi Tomasini mit seiner Familie, Hr. Anton, und Mlle Anna Tomasini eine große musikalische Akademie.” *Ofner und Pester Theater-Taschenbuch der Bergopzoomische Schauspielergesellschaft*. . . (OSZK Színház- és Operatörténeti Tár 0099.) 34.

³⁰ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1789. december 19. 100. sz. 810.

³¹ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1790. február 6. 11. sz. Beylage, Der neue Kurier aus Ungarn 1790. január 27. 12. sz. Beylage 119–120. és február 11. 18. sz. Beylage 194.

„Herr Emanuel Graf von Umwerth hat von dem gegenwärtigen beyder königl. Städte Theaterunternehmer, Joh. Bapt. Bergopzoom, auf kommende Ostern, dieses laufenden Jahres die Theaterpachtung abgelöset und übernommen; dramatischen Dichtern, Opern- und Musikalischen Verlegern, so wie auch theatralischen Mitgliedern wird dieses bekannt gemacht, daß selbe wenn sie was für die Schaubühne neu fertig liegen, oder nach Ofen und Pest zu kommen Lust und Verlangen hätten, sich mit ihren Schreiben direkte, an Herrn Emanuel Grafen von Umwerth in Pest werden können.”

A bérlőváltás azonban nem jelentett túl nagy változást a pest-budai színházi életben, hiszen a korábban is itt játszó színészek javarésze tette ki az új társulatot is. Vezetője az a Nuth volt, akinek a városba szerződéséről 1787-ben olvashattunk. De ide szerződött a pozsonyi színház volt vezetője, Friedrich Zöllner és neje is.³²

Ettől kezdve a *Nachrichten* nem foglalkozik a bérelt színház műsorával. Anál inkább a vendégjátékokkal, melyek ebben az évben többször is szerephez jutnak a színházi életben. A zsebkönyv szerint négy muzsikus³³ tart koncertet Pest-Budán júniusban és júliusban, s kettőnek szentel figyelmet a budai lap: kétszer is megemlékezik Lasser³⁴ fellépéséről, június 9-én, az előadások előtt, majd június 16-án, nyugtázza a sikert.

Nem véletlen, hogy a társulat éppen Johann Lassert hívta meg, aki Linzben, Bécsben és Brünmben működött korábban.³⁵ 1787-ben Esterházy Miklóshoz szerződik, s itt egy évadban együtt játszik az év második felében Pest-Budára szerződő Nuth-tal. Innen tehát a kapcsolat: a művészeti vezetésért felelős Nuth régi ismerősét hívta meg Budára Lasser személyében.

A másik említett muzsikus egy bizonyos mannheimi hegedűművész, Molitor, aki az újság tanúsága szerint nemcsak Budán lépett fel, július 10-én,³⁶ hanem Pesten is, de nem a színházban, hanem a hét választófejedelemhez címzett fogadó nagytermében. A muzsikus valószínűleg azonos azzal az Alois Franz Simon Joseph Molitorral, aki a későbbiekben Velencében is volt karmester, és meghatározó alakja lesz a bécsi zenei életnek a 19. század első felében.³⁷ Ekkor azonban, a 18. század végén, vándormuzsikusként járja Európát.

³² PUKÁNSZKYNÉ: i. m. 46–47.

³³ *Ofner und Pester Theater-Taschenbuch Für das Jahr 1790.* (OSzK Színháztörténeti Tár 0100) 17–21.: Lasser, Molitor, Chorus, Cacarely.

³⁴ Életrajzát l.: Friedrich BLUME: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart.* 8. Bd. Kassel–Basel–London–New York, 1961. 250.

³⁵ Ebben a tekintetben a források nem egyeznek: Robert EITNER: *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten.* Leipzig, 19 P 2. 57–58.; 1784–1788 között a brünni színház igazgatójának tudja, míg HORÁNYI levelekre hivatkozva említi mint a linzi társulat igazgatóját 1787-ben (i. m. 137.).

³⁶ Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1790. július 7. 54. sz. 436.

³⁷ L. BLUME: i. m. 9. Bd. 438.

A továbbiakban a pest-budai színházzal kapcsolatban egyszer közöl még híradást az újság:

„Ofen. Als eine Merkwürdigkeit verdient es angezeigt zu werden, daß am 25. Oct. in dem hiesigen Schauspielhause das Schauspiel der Bürgermeister in ungarische Sprache von einer Gesellschaft auf geführt werden ist, welche sich dem ungarische Theater ganz widmen will. Die Freunde der Ungarische Sprache haben diesen ersten Versuch mit vielen Beyfalle aufgenommen.“³⁸

A német újság tehát a Provinzialnachrichten első híreként említi meg Kelemen László társulatának első fellépését Pest-Budán, azaz a magyar hivatásos színjátszás első előadását. A bemutatott darab Simai Kristóf *Igazházija*, melyet Friedrich Alois Brühl *Der Bürgermeister* című darabjából magyaráított.

Az 1790-es év augusztusi és szeptemberi számai egy különös vendégjátékról adnak képet. Először a 63. számban közli az újság,³⁹ hogy a városba érkezett Pierre és Degabriel fizikus és mechanikus, és 9-én, hétfőn bemutatja: „ihr Schauspiel von großen theatralischen Perspektiven” a Duna-híd mellett, a budai nyári színházban, majd fellépnek kedden, csütörtökön és szombaton. Az előadások 5 órától kezdődnek. Különböző városok, mint München, Regensburg és Bécs bemutatásával kívánják szórakoztatni a közönséget. A következő számokban pedig részletesen ismertetik műsorukat, mely egészében hetenként változik, részleteiben azonban úgy tűnik, tovább ismétlődő darabok is vannak. A vendégszereplés augusztus 9-től szeptember 27-ig tart. Ez alatt a több mint hét hét alatt az újság nyolcszor tudósít az előadásokról úgy, hogy csaknem teljes képet kapunk az előadások részletes programjáról. Műsorukat minden hétfőn, kedden, csütörtökön és szombaton mutatják be. Egyetlen egyszer, szeptember 17-én változtatják a szombati időpontot péntekre. Az előadások helyszíne és kezdése mindig azonos: a budai nyári színházban, délután öt órakor. Ezek a „perspektivikus színházi előadások” különös utánzatai és keverékei az udvari ünnepi játékoknak, a szabadtéri színpadi bemutatóknak és az illuminációknak, tűzijátékoknak, életképeknek. A bemutatók többnyire egy városképhez, esetleg természeti jelenséghez, tájképhez kapcsolódnak, melyek valószínűleg festve vannak: egy helyütt a „nach der Natur gemalet ist” kifejezést olvashatjuk.⁴⁰ A festett képeket aztán megvilágítják. A színpadi történet gyakorlatilag a fények játéka jelenti, bizonyos esetekben valamiféle árnyjáték is hozzájárulhatott a látványhoz, pl. a Travers völgyét ábrázoló jelenet, melyben egy kígyó egy pillangót kerget. (Ez a kép igen sikeres, mert az egyik leggyakrabban ismétlődő elem a programban.) Olykor mozgalmas eseményeket jelení-

³⁸ 1790. október 30. 87. sz. 701–702.

³⁹ 507–508.

⁴⁰ 1790. augusztus 21. 67. sz. 540.

tenek meg, pl. Sziám városában egy örömnünet,⁴¹ a shismeai tengerszorost, ahol az oroszok és a törökök megütköztek,⁴² vagy a Dardanellák egy várát, amelyből éppen az orosz hajókra lőnek. A felsoroltakon kívül igen kedvelt az erdei napfelkelte és a viharos tenger témája. Az előbbi három, az utóbbi hat alkalommal is szerepel a programban. Erről a műfajról egyéb forrásokból is tudunk Magyarországon, de ilyen részletességgel igen ritkán ismerhetjük meg, mint ebben a tudósítás-sorban.⁴³

A pest-budai lapok közül időrendben a harmadik a *Der neue Kurier aus Ungarn*.⁴⁴ Szerkesztője, Moll Jeromos kitűnő üzleti érzékkel megáldott, de anyagi ügyekben megbízhatatlan vállalkozó volt. Az ő fejéből pattant ki a pesti Frag- und Kundschaftsamt gondolata is, ennek kapcsán egy *Kundschaftsblattot* tervezett 1786-ban, majd 1787-ben egy morális hetilap kiadásában is gondolkodott, végül a háborús időkre való tekintettel egy napilap-jellegű újságot hozott létre heti kétszeri megjelenéssel, a pontos címe: *Der neue Kurier aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen*. 1788-tól ezzel a profillal jelent meg a lap, mely kis címmódosulásokkal fennmaradt 1800-ig, nyomdász és szerkesztő komoly anyagi vitái és perei közepette. Tudniillik Moll és a nyomdász Trattner ugyan szerződést kötött egymással a lap megindítása előtt, de a nyomdász és a szerkesztő jogilag tisztázatlan státuszából fakadóan sokévi háborúskodás után szétváltak egymástól.

A *Kurier* színházi híryanaga sokszor egyezik meg az előző lapéval, illetve ugyanannak a színházi életnek a pesti számára érdekesebb vonásait tárgyalja. Így jónéhány olyan előadásról tudunk, melyet az eddigi szakmunkák nem tartanak számon, és néhány olyan darabról, melyek előadását, megismerését későbbre teszik. A *Kurier*ban olvasható pl. hogy Lessing *Miss Sarah Sampson*-ját 1788. április 28-án mutatta be a Bulla-társulat Pesten a szegények javára.⁴⁵ Ugyancsak a lapból értesülünk Vincenzo Martin *L'arbore di Diana* c. operájának sikeres előadásairól: többek között Ferenc főherceg és Splényi báró pesti látogatásakor is ezt adta elő a társulat.⁴⁶ A darab igen népszerű volt a hivatásos és a kastélyszínházak műsorán egyaránt. Azt is számon tartja a lap, amikor II. József budai látogatásakor az újjáépített színházat megtekinti,⁴⁷ és amikor szilveszter napján Bullaék a *Sevillai borbélyt* adják elő.

⁴¹ 1790. augusztus 28. 69. sz. 556.

⁴² 1790. augusztus 21. 67. sz. 540.

⁴³ ZOLTÁN József: *A barokk Pest-Buda élete*. Bp. 1963. 69–149. a világi ünnepek között említ meg néhányat, és Gustav GUGITZ: *Das Wertherfieber in Oesterreich*. Wien, 1908. XIII–XIV. egy részletes programot ismertet és közöl.

⁴⁴ KELÉNYI B. Ottó: *i. m.* 1928. 12. sz. 622–634. KÓKAY: *i. m.* 109–111., Andrea und Wolfram SEIDLER: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*. Wien–Köln–Graz, 1988. 129.

⁴⁵ Ezt az előadást PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* nem tartja számon.

⁴⁶ *Der neue Kurier aus Ungarn* 1788. november 11. 70. sz. 612.

⁴⁷ *Der neue Kurier aus Ungarn* 1788. december 9. 82. sz. 706.

Az 1789-es évben a következő színházi előadásokról számol be röviden az újság:

január 4. Meissner: *Bianca Kapello* c. drámája Mme Lampel jutalomjátéka

február 6. *Doktor und Apotheker* — Jakobi jutalomjátéka

március 20-án Hübsch komikus basszus⁴⁸ és Wawrik operista⁴⁹ a Bulla-társulat énekesei igen színvonalas koncertet adtak.

március 26. Kratter: *Der Vicekanzler* c. darabja megy a pesti színházban, de megemlékezik a budai *Calipso abbanadonata* előadásáról is, melyet a budai lap is említett már.

A városi előadásokon túl hírt ad az újság arról is, hogy Nagyszebenben II. József nevenapján a Schlegel *Canut* című drámáját és egy *Camillus* című előjátékot mutattak be.⁵⁰

Természetesen a *Kurier* is megemlékezik a Bulla-társulat távozásáról, terveiről, sőt ismerteti Bulla úr búcsúbeszédét, melyet Pesten és Budán is elmondott. Kiemelve a színigazgató öntudatos szavait: „Hier habe ich. . . durch ihre Gnade gesäet, aber ärndten kann ich nicht, wo ich gesäet habe. Von einem Schauplatz rede ich zum letztenmal, auf dem ich hoffen durfte, noch lange zu reden.”⁵¹ A későbbiekben beszámol arról is, hogy a Tuschel és Bergopzoom-társulat április 13-án megnyitotta kapuit, Pesten Voltaire *Olimpie*, Budán Chronegk *Codrus* című szomorújátékával.⁵² Bergopzoom az előadás előtt Pesten, utána Budán tartott beköszöntő beszédet. Ez a társulat hívja meg vendégszereplésre június folyamán a Kumpf vezette Erdődy-féle társulatot operaelőadások megtartására. A repertoárból az alábbiakat említi a lap:

Paisiello (tévedés az újság Cimarosa feltüntetése): *Le gare generose* azaz *Der Wettstreit der Grossmut*,

Salieri: *La scuola de gelosi* azaz *Schule der Eifersüchtigen*,

Haydn: *Die belohnte Treue*

Rupprecht: *Das wütende Herr oder das Mädchen im Thurm*

Ditters von Dittersdorf: *Betrug durch Aberglauben* és *Doktor und Apotheker*

Alessandri, Felice: *Il vecchio geloso* azaz *Der eifersüchtige Alte*

Gazaniga, Giuseppe: *La donna incognita* azaz *Die unbekannte Dame*.

Sajnos azonban 1790-ben már nem ilyen közlékeny színházügyben a lap, s a már korábban említett Tomasini vendéjáték és az Umwerth-beszéd közlésén kívül más híradással nem találkozunk.

A felsoroltakból is látható azonban, hogy a hivatásos színjátszással kapcsolatban valóban elég lelkiismeretes hírközlő az újság, de a hivatásos színjátékon kívül eső eseményekkel egyáltalán nem foglalkozik.

A fent ismertetett adatok, úgy hiszem, igen jól szemléltetik, hogy a magyar-

⁴⁸ Életrajzát l. STAUD: *i. m.* I. 44.

⁴⁹ PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* is megemlékezik róla 62.

⁵⁰ Az előadásról: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *Geschichte des deutschen Theaters von Anfängen bis 1812*. 1. Bd. München, 1933. 31.

⁵¹ Der neue Kurier aus Ungarn 1789. április 2. 40. sz. 336.

⁵² L. PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* 94. és 97.

országi induló sajtóirodalom mint kortárs forrás szinte kimeríthetetlen a művelődéstörténet különböző területein. Sajnos azonban még várat magára egy olyan repertórium, mely koncentrálna az ismereteket, és megkönnyíti a további kutatók dolgát, lehetővé teszi az elmélyültebb kutatásokat.

CZIBULA, KATALIN

**Die theatergeschichtliche Nachrichten der deutschen Presse zu Pest-Buda
1781–1790**

Die Verfasserin gibt einen Überblick der zwischen 1781 und 1790 erschienenen Pest-Budaer deutschsprachigen Zeitungen (*Pester Intelligenzblatt*, *Ungarische Staats- u. Gelehrte Nachrichten*, *Der Neue Kurier aus Ungarn*) und sammelt die darin befindlichen Mitteilungen aus dem Gebiet der Theatergeschichte zusammen. Im Rahmen der Abhandlung gibt die Verfasserin einen Überblick von diesen Mitteilungen, die so vom Gesichtspunkte der Pest-Budaer Schauspielkunst, wie von dem der Geschichte der Pest-Budaer deutschen Presse im 18. Jahrhundert zahlreiche Neuigkeiten enthalten.

HOPP LAJOS

A Törökországi Levelek első kiadása

Mikes összes műveinek kritikai kiadása, kiadatlan kéziratainak betűhív közléte néhány éve fejeződött be az MTA Irodalomtudományi Intézetében az Akadémiai Kiadó gondozásában. 1990-ben az író születésének 300. évfordulója alkalmából a Szépirodalmi Kiadó a *Törökországi Levelek* egy újabb modern helyesírási szövegét jelentette meg. Ki gondolta volna Mikes *Leveleskönyvének* első, 18. század végi kiadásakor, hogy a rodostói levélíró irodalmi hagyatéka több mint hétezer kéziratoldalból áll. A Mikest méltató zágoni és rodostói emlékülés, a budapesti tudományos konferencia már az egész írói életművel foglalkozott, figyelemmel a levélíró és a fordító több évtizedes, párhuzamosan folytatott munkásságára.¹ Ezúttal, a Mikes-levelek napvilágra kerülésének 200. évfordulójára emlékezve, maradjunk Mikes *Leveleskönyvének*.

Mint tudjuk, a távoli Rodostóból 1786-ban előkerült páratlan irodalmi levelezés kézírata 1789-ben a bécsi magyar írók-szerkesztők körében bukkant fel, amiről a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* hírt adott.² A kedvezőtlené vált politikai viszonyok következtében ottani kiadásra gondolni sem lehetett, s így került a ritka és becses kézirat a Szombathelyen tanároskodó Kulcsár István kezébe. Segítőtársai is voltak Görög Demeter, Révai Miklós és Festetics György személyében. Az exjezsuita Rietaller Mátyás budai könyvcenzor is elnézőnek mutatkozott, s a cenzori engedély megadása után Mikes kézírata a szombathelyi nyomdába kerülhetett.

De a nyomdai előkészületek közben a sajtó alá rendezőnek komoly gondjai akadtak. A Mikes-család iratainak Regestruma szerint még a megjelenés előtt, 1794 elején a szerkesztőtől levél érkezett Erdélybe gróf Mikes Jánosnak címezve. A Regestrumba foglalt levél tartalmi kivonata arra vall, hogy felvilágosításért fordult hozzá:

„1794. Kulcsár Istvánnak (:Magyar Országot Sabariaba:) Szombathelyen (:Királyi Gimnasiunbéli Rhetorices Professornak:) G. Mikes Jánoshoz küldött Levele: melyben kéri abbéli tudósítást: hogy Mikes Kelemen, a ki a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek Fő Udvari Tisztye vala, hol és mitsoda Atyáktól származott? Vannak é még most — is élő Atyafiai?

¹ *Irodalom, történelem, folklór.* Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. Szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor. Debrecen, 1992. 247.

² *Hadi és Más nevezetes Történetek* 1789. november 27. 553–554.

Ő maga hol, és mikor halt meg? Mivel egy Török Országi Levelekből álló kézírást akar ki nyomattatni a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a velle bujdoso Magyaroknak Történetei Nevezete alatt az említett Történeteknek Írója Erdélyben Született Mikes Kelemen nevezetű.”³

A hamarosan megjelenő Mikes-kötet szerkesztői előszavában nincs nyoma, hogy Kultsár időben választ kapott volna kérdéseire. Kultsár levele kapcsán említésre méltó, hogy a Mikes-hagyaték felkutatásában, a *Törökországi Levelek* első kiadásával egyidejűleg az erdélyiek, elsősorban a Zágoni Aranka György által alapított tudós társaság tagjai is fontos szerepet játszottak. A nemzeti múlt ismeretlen vagy elfelejtett értékei, nyelvi ritkaságai, irodalmi emlékei iránti érdeklődést a kilencvenes évek nemesi patrióta mozgalmai élesztették. Ami zabolai Mikes János grófot illeti, unokája volt a zágoni Mikes Kelemennel együtt gyerekeskedő zabolai Mikes Ferencnek, ez pedig testvére volt zabolai Mikes Istvánnak, akivel a bujdoso Mikes Kelemen 1759-ben levelet váltott. Kultsár jó nyomon járt. „Gr. Mikes Jánosnál Mikes Kelemen levelei és más kéz írások vannak” — jegyezte föl ez idő tájt Aranka György.⁴ Forrása hiteles lehetett, hiszen Mikes gróf 1794-ben lett tagja az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak. Érthető, hogy a szombathelyi professzor hozzá intézett tudakozó levele fokozott érdeklődést keltett ebben a körben, s hogy hozzáláttak a Rákóczi-kori író kilétének felkutatásához. Mikes János valószínűleg Mikes Kelemen autográf, Mikes Istvánnak írt, 1759. január 5-én kelt, a megyei főispánnak és abafáji családjának írt misszilisei másolati példányához is hozzájutott. Ezen a kéziratmásolaton Aranka saját kezű bejegyzése annak provenienciáját is megjelöli. „Aug. 1798. Vezem B. Huszár Sándor ur Levelét mellette Mikes Kelemen Írásait 6 darabba a'Kopertával.” Az Aranka-gyűjtemény egyik jegyzéke arra mutat, hogy a Nyelvmívelő Társaság Mikes előkerült missziliseit fölvette a kiadásra szánt kéziratok közé. A „Kész munkák” között egy 15 pontból álló lista élén ez olvasható: „I. Rodosto. Mikes Kelemen Levelei”.⁵ De a Mikes-misszilisek kiadására a szigorodó cenzúra s főként a Rákóczi-téma tiltott volta miatt ekkor már nem kerülhetett sor.

A szombathelyi szerkesztő erőfeszítései viszont sikerrel jártak, az „ékekészítésnek tanítója” Siess Antal József könyvnyomtató műhelyében az „eredetképpen való magyar kézírásokból” napvilágra hozta a régi magyar széppróza egyik legszebb alkotását. A politikai élet változásait tapasztaló bécsi szerkesztők kivethető megoldást választottak. Thaly szerint „Görög Demeter a nagybecsű ajánlékot, — melyet ő... méltányolni tudott, — kiadás végett átadta barátjának Kulcsár Istvánnak, ki aztán azt 1794-be közlétevé.”⁶ Kultsárnak a velük va-

³ Mikes Kelemen *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. Sajtó alá rend. HOPP L. MIKES ÖM I. Bp. 1966. 358.

⁴ MIKES ÖM I. 802.

⁵ MIKES ÖM I. 803.

⁶ THALY Kálmán: *Rodosto és a bujdosók sírjai*. Bp. 1889. 107.

ló együttműködésre enged következtetni, hogy az 1794. február 18-i előszóval megjelent *Törökországi Levelekről* Görög és Kerekes újságja már 1794. március 25-én ismertetést közöl.⁷ Ez arra vall, hogy Bécsben figyelemmel kísérték a Mikes-levelek kéziratának megjelenését. Az új könyvekről szóló hírek között elsőként a szombathelyi Mikes-kiadást említik, s 1789-es közleményükhöz hasonlóan méltatják, az „igen ritka, magyarul írott könyvet”.

* * *

Több mint két és fél évszázad pergett le azóta, hogy zágoni Mikes Kelemen róni kezdte sorait leveles-diáriumnak használt kalendáriumának lapjaira. Leveleket írt képzeletbeli levelezőtársának, hogy az „édes nénét” tudósítsa Rákóczi fejedelem és a vele haza készülő bujdosótársai Törökországba érkezésének híreiről. Akkor még játékos levélíró kedvvel és szertartásos komolysággal szedgette elő útiládájából a kalamárisait, írószerszámaikat, s gondolatban már erdélyi szülőföldje határában járt. Aligha gondolt arra, hogy élete végéig kell majd a kedves vagy kedvetlen levélbeli társalgást idegen földön folytatnia. Ifjú lelkére, kedélyére nehezülő török bujdosásában a hazatérés reménye tova tűnt, tintája olykor „megfagyott”, levélírói hangulata tengerként hullámzott, de ő sokszor a gyertya világánál is írta, folytatta levélgyűjteménnyé növekvő irodalmi levelezését. 1717 októberétől 1758 decemberéig kétszázhat valódi keltezésű fiktív levelet, több mint négyszáz kéziratoldalt írt tele, egész *Leveleskönyvre* valót.

Mikes kéziratának címe: *Constantinapolyban Groff P. ...E..... írot leveli M... K....* — de külön címlapja nincs.⁸ A kéziratot Kultsár István keresztelte el *Török országi leveleknek*, s így él ma is a köztudatban. A fiktív (el nem küldött) levelek írója sem az oldalakat, sem az egyes leveleket nem számozta. A kéziratattári számozás szerint a negyedréti alakú kézirat 223 írott és számozott + 6 számozatlan üres kéziratlevelet tartalmaz. Az is megfigyelhető, hogy a kézirat 11 nem egyenlő vastagságú konc-papírból áll. Utólagos szerkesztésre vall, hogy a szerző a 7. koncba pótlólag két kéziratlevélnyi szöveget illesztett, a 8. konchoz pedig két levélnyi toldalékot csatolt. Korábbi vizsgálatok szerint az egész kézirat nyolcféle vízjegyet mutat. Mikes más kéziratosa munkáihoz viszonyítva, a papír vízjegye, a kézírás és főleg a tintaszín egyikben sem látszik annyira különbözőnek, mint irodalmi leveleinek gyűjteményében. Lehet, hogy az eltérő tintaszínnak a különféle minőségű papír, helyenként a gyalróbb tinta vagy toll is oka, de a meghatározó ok mégis az, hogy ez a kézirat nem egyszerre, rövid idő alatt egyhuzamban, hanem különböző kisebb-nagyobb időközökben, több évtized alatt készült. Az egyik év elején Mikes utal is az ilyenféle levelezéssel

⁷ Magyar Hírmondó (1789-től 1792-ig Hadi és Más Nevezetes Történetek) 1794. március 25. 428–429.

⁸ MIKES ÖM I. 354.

járó foglalatosságra: „éppen tegnapelőtt szedtem rendben a szokás szerént a kéd leveleit, amelyeket rendben veszem minden esztendőnek a kezdetin. . . ” (78. lev. Rodosto 8. jan. 1727.) A mikesi fikció saját levélfíró gyakorlatára vonatkozik, s a „rendben vétel” alkalmanként több esztendő levélanyagára is kiterjedt.

A *Leveleskönyv* kéziratának külalakja az író s fordító más munkáinak címlappal ellátott fogalmazványához és szerzői tisztázatához képest, amolyan átmeneti állapotot mutat. Másolási hibának minősíthető íráshibák s különféle javítások sora arra vall, hogy Mikes időnként összeírta, lemásolta leveles diáriuma alapján folyamatosan írt leveleinek fogalmazványait; az így összeálló kéziratot javítgatta, szerkesztő szándékkal egyengette. Ilyen módon magyarázható, hogy a 4. konctól a 9. koncig mindegyik új levéllel kezdődik, illetve az előző konc utolsó oldalának végén az író s másoló néhány esetben apró betűkkel igyekszik a megkezdett levél szövegét oda beszorítani. A legtöbb konc így egész leveleket tartalmazó töredék-részt alkot. A 7. konc utolsó, a fejedelem fiának érkezéséről tudósító levele egész apró betűvel van írva; ez Mikes legrövidebb leveleinek egyike. A 8. konc végéhez csatolt két kéziratlevél arra szolgál, hogy a félig leírt levelet a toldalékon folytassa és befejezze. A levélgyűjteményét rendező író tehát önálló teljes koncok kialakítására törekedett. A 7. koncba történt betoldást például az egész konc lemásolása után végezte, e konc papírájától elütő papíron. 117. levelét egy rövid bekezdéssel meg is toldotta a lap alján, és beiktatta meghalt fejedelmi urának a Portához írott „búcsúzó levelének párját”. Mindez összefügg a *Törökországi Levelek* keletkezésének problémáival, hiszen a sokat író szerző szerkesztői gondosságának nyomai bepillantást engednek Mikes írói műhelytitkaiba is.

A kézirat utolsó írott oldalán Mikes szövege alatt a budai cenzor nyomási engedélye olvasható: „Imprimatur. Mathias Rietaller Cens. Libr. ad Exc. Cons. R. Ltle. Hung. Omissis quae deleta sunt. Budae 10 July 1792. Loco Mscripti mittatur Explar. impressum ad Officium Cens. Libr.” (Kinyomható. Rietaller Mátyás könyvcenzor a m. kir. helytartótanácsnál. A törölt részek mellőzendők. Buda 1792 július 10. A kézirat helyett egy nyomtatott példány küldendő a könyvcenzori hivatalnak.) A 203. levél szövegének egy részét a cenzor ceruzával áthúzta. — Az egyes kézirat-koncok elején és végén ceruzával (talán Kultsár vagy más által) beírt betűk és számok vannak, amelyek a követendő rendet jelölhették a nyomdásznak vagy a könyvkötőnek.

A kézirat üresen maradt lapjai után valaki, valószínűleg Toldy Ferenc, egykori tulajdonosa és második kiadója, beiktatta Mikes Kelemen 1759. február 5-i zabolai Mikes Istvánnak szóló misszilis levele első oldalának és a mikesi aláírást jelző befejező részének szalmapapírra eszközölt hasonmását,⁹ amelyet

⁹ MIKES ÖMI. 799, 811.

a bőrkötés táblájának belső feléhez ragasztott. Annak idején ezzel hitelesítették az irodalmi levélíró és a misszilis levélíró kézírásának hitelességét.

Ami a *Groff P. ... E..... irot levelei M... K.....* siglát, vagyis a névtelenség, álnév, félrevezető vagy azonos kezdőbetű használatát illeti, divatosnak mondható a korabeli francia levélirodalomban. Amikor Mikes az átmenetinek hitt törökországi tartózkodás megörökítésére „levélíráshoz” kezdett, az írói ötlet megvalósításához fiktív levelezőtársat keresett. Mivel saját hazájából száműzve tilos volt az otthoni erdélyiekkel leveleznie, a „levélváltáshoz”, a képzelt válaszkapáshoz egy közelebbi levelezőre volt szüksége. Konstantinápoly, amelynek neve egzotikumszámra ment a Párizsból érkező udvari kamarásnak, kapóra jött; az író szándékosan homályban hagyott rokoni viszony mögé rejtette egy oda képzelt fiatal szeretett nőrokon, az „édes néne” személyét. Ezzel megteremtette a családi levelezés atmoszféráját földidező irodalmi kifejezés meghitt személyes kereteit. Később már az sem meglepő, hogy levélgyűjteménye kiadásán töri a fejét: „én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák. . .” (59. lev. Rodosto 16. jan. 1725.) Ez is leveleinek év eleji rendezgetésekor jutott eszébe. A „nénékám” által „örzött” saját leveleivel szigorúbb: „az enyimeket pedig, ha a tanácsomot béveszik, meg kell égetni, vagy akármely szükségre fordítsa kéd, nem bánom.” (78. lev. 1727.) A régi magyar irodalom legnagyobb szépírójának eszmélkedése ez, az írói öntudat fellobbanásának írásban megörökített pillanata, a bujdosás napjainak éltető reménysége, az olvasó igénylése. Mikes írói reményeit Kulcsár István váltotta valóra.

* * *

A *Leveleskönyv* kézírata írásmód (helyesírás, központosítás, ékezés) szempontjából nem egységes.¹⁰ Mikes helyesírása ingadozó, keverék helyesírás; ez érthető, hiszen a 18. század utolsó harmadáig nem alakult ki egységes magyar helyesírás. Kulcsárnak is sok baja volt vele. „A kézírásban nagy különbözést találván” a „maga módján” adta ki.

A maitól eltérő betűtípusai: a hosszú s [ſ] és az ŷ betűjel. Ez utóbbi csak néhány esetben, főként dátumok írásában (pl. *Marty*) fordul elő. Az s és ſ a ŷz, sz, ſs, ss, Sz ŷz betűket változtatva használja. Az ſ betű csaknem kizárólag szó elején, elválasztáskor vagy jellegzetes betűkapcsolatokban jelentkezik. A mássalhangzók jelölése köréből jellemző a c–tz–cz, a tz–cs, ss–s váltakozása. A tz–cs jelölésében az előbbi, a zs–s írásában túlnyomórészt az utóbbi (*siros, sido, seb*) a gyakoribb.

¹⁰ *Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái.* (Társszerzésben KELEMEN Józseffel.) = Magyar Nyelvőr 1977. 338–344; MIKES ÖM I. 368–371.

A kézirat írásmódjának és olvasásának problémái különösen három területen: központosítás, kis és nagy kezdőbetűk; egybeírás és különírás terén jelentkeznek.

A központosításra vonatkozólag a *Leveleskönyv* kéziratában a legváltozatosabb képet találjuk: pont, vessző, „hosszabb pont” (pont és vessző közötti átmenet), a rövid vízszintes vonalka, pont és vessző (.), vessző és pont (.,), két vessző (.,), pontosvessző (;), kettőspont, kérdőjel, vessző, ill. pont és kérdőjel (,? ill. .?), felkiáltójel, vessző és felkiáltójel (,!). A legfőbb nehézség az, hogy gyakran nem lehet a kéziratban megkülönböztetni, Mikes pontot vagy vesszőt akart-e írni. A mondat végén pontot és vesszőt, pontosvesszőt, vízszintesen elcsúszó pontot és vesszőt váltakozva használ, vagy nem tesz ki semmiféle jelet. A pont és vessző közötti jeleknél a lúdtoll megcsúsztatásával vagy hajlásával is számolni kell. A pont és a vessző, pontosvessző, vessző és pont, két vessző vagy két pont mondattani szempontból legtöbbször a pont ill. a vessző funkciójának felel meg. Jelentős részük talán inkább a toll forgatásának, a tollhasználat következményének tudható be.

A levélíró gyakran ír kisbetűt nagybetű helyett, de az is előfordul, hogy váltakozva használja őket tulajdonnevek, helynevek írásában. A nagy kezdőbetűket Mikes részint fogalmi kiemelésre (köznévből, tulajdonnévből, akár egyéb jellegű szóban) használja, részint más — ma még tisztázatlan — szempontok alapján. A *cs* írásában nem ritkán átmeneti alakot találunk a kis *cs* és nagy *Cs* vagy *CS* közt, főleg a Császár szóban, amelynek nagy kezdőbetűs írása nem ment ritkaságszámba.

A mikesi helyesírás bizonyos sajátosságai az író kiejtését tükrözik. A magánhangzók esetében régies, nyelvjárási íze van bizonyos szavaknak, amikor a mai *a* helyén *o* hangot olvasunk: egy- vagy többtagú szavakban, hangsúlyos helyzetben és szóvégen. Pl. birtokos személyragok utáni, tárgyrag előtti, *-s* képző utáni, formánsok előtti *o*-zás, *hálákot*, *lovakot*, *szándékunkot*, *urunkot*, *magánonson*, *fagyoson*; több szó tövében, *jovunkra*, *el fokad*; néha képző előhangzójában is, *boszonkodik*; ellenben *o* helyén *a* áll, *lakadalom*, *fazakas*; vagy rövid *o* hangot találunk szóközben a mai *u* helyén, *kolts*, viszont mai *o* helyén *u* hang is előfordul, *tsuda*, *távul*, *liliumok*, *suhajt*, helyenként előhangzós időjel előtt, *hivutt*, *ivutt*. Néhány szóban a mai *a* helyén *á* hangot, *háláadás*, *fársáng*, *mái*; máskor *e* helyén *é* hangot olvasunk, *közél*, *üsmér*; az *e* kérdőszócska *-é* alakban *volté*, úgyé használatos. Számos esetben *e* *é* váltakozás *mer mér*, *neki néki*, *vele véle* figyelhető meg, pl. idegen származású szavakban és nevekben is, *predikátor* *prédikátor*, *rebellis rébellis*. Szóvégi hasonulásos *ö*-zés különösen, *tsötörtökön*, de mai *ö* helyén *e* (ë) jelölés olvasható különféle helyzetekben, *setéség*, *héség*, *veres*, *üdvezítő*, *ser* (sör), *el tekéll* (eltökél), *megett* (mögött) szavakban *esze* (össze) igeekötőben stb. Az *ö* helyén *ü* áll a *gyükér*, *hétfü* szóban. Mai *í*, *i* helyén *ó*-t találunk *a még*, *szerént* névutóban, *ténta* írásában; *i ó* váltakozás *kints* — *kéncs* szóban s *é i* váltakozása az egyes szám 3. sz. birtokos személyragban, *szívít*, *kezét kezít*.

Mai *ü* helyén néha *i* olvasható *innep, fige, siket, izen; ü* helyett *e* a többesszám 3. sz. birtokos személyragban, *eszekbe, szivekbe*; viszont *i* helyén *ü* van, *üsmér, üsméretlen* szóban. Más régies székelyes alakok: *ett* (evett) *innya, czirokál, bé pokálva, türköztet, hurut* (köhög); *sajdit, oroszlánny, unakodás, fejdelem, szereda, éveg* (üveg), *feredő, pisen* (csirke), *szöcs, temonda, aer* (levegő), *cseléd* (család), *czinterem* (temető), *könyves* (könnyes), *ihon, elig* (alig), *nám, talám, hiszem, esmét, sohult, küsid, kokány, kacsiba, felesen, udvaros, fél fogra nevet*, stb. A hangrendszerbeli jelenségek arra vallanak, a jellegzetes *o*-zás, *e*-zés, *é*-zés mellett az *a, á, i, ü, u* eltérő használata nem olyan gyakori, de bizonyos esetekben következetes és jellegzetes. Vannak provinciális kopott szóalakjai, *aztot, eztet, ötet*, régies ragkettőzés; a névelő és a mutató névmás *az, ez* alakja mellett *a, e, tsak a, a valo, e tsak* stb. Mint általában a 17. századi és a 18. század első felében író szerzők, Mikes sem jelöli az *ö* és *ü* hangok hosszúságát; mivel az író a rövid *ö, ü* és a hosszú *ő, ű* hangokat rendszerint megkülönböztetés nélkül (egyaránt kis vízszintes vonalú ékezzettel) írja. Hasonló a helyzet a *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* rangsor esetében is. Nem fordul elő hosszú *í ú, ű*-zés hangsúlyos szótagban sem; Mikes kéziratára a rövid *i, u, ü*-zés a jellemző. Szóvégen is rövid *u, ü*-zés a szokásos; ritkán hosszú *í*-zés, pl. *pedíg, levelí* olvasható.

A mássalhangzók hosszúsága és rövidsége jelzésének különféle módzatai vannak: pl. a határozószók szóközépi, szóvégi időtartamának jelölése; az *-lly* írása egyes szavakban, szóvégen, névmások tövégi időtartamának jelölésében; a rendszerint rövid hangok utáni *-lly, -tty, -tts, -ttz, nny* írásában; az olyan kettős mássalhangzók változó használatában, mint a múlt idő, középfok, múlt idejű melléknévi igenév, *ty* helyrag, *-val, -vel, -vá, -vé* határozóragok; a *-t* tárgyrag rövid és betűkettőzéssel *-tt*-vel való jelölésében; a kéttagú *-s* képzős melléknévek írásában; az *-s* végű melléknévek minden fölmerülő formánsos helyzetben (*-n, -k, -bb* stb. toldalékok előtt); a *-ság, -ség, ttság, ttség* képzők esetében és általában a fonetikus írásmódot követő esetekben, mint a *-t -ty -d -gy -n -ny -l + j* birtokrag, valamint a *-t -d -gy -n -ny -l -j* igerag írásakor és végül összefoglalólag a *t—tt, l—ll, m—mm, ly—lly, s—ss, g—gg, k—kk* (ökl, ök; leg, legg) mássalhangzók váltakozó írásmódjában. A kettős mássalhangzók jelölése szó belsejében általában szabályosnak mondható, szó végén következtelen; a szó végén az egyszer írt mássalhangzójel gyakoribb, mint a betűkettőzés. Bár az *-n* határozórag, *-ban, -ben* határozórag az erdélyi regionális ejtésben hosszú (*-nn*), Mikes mindig röviden írja. Jellemző nála *-ban, -ben* használata *-ba, -be* helyett; kisebb mértékben *-ba, -be* is előfordul *-ban, -ben* helyett.

Az egybeírás és különírás — többnyire a névelőt, az igekötőt, kötőszót, a felsőfok jelét érinti. Mikes gyakran írja egybe az utána következő szóval az *a* névelőt, az előtte levő szóval az *is* kötőszót. Rendszerint különírja az igétől az igekötőt, és az alapszótól a *leg*- felsőfok jelét. De itt is tapasztalható következetlenség, mint az összetett szavak egybe- vagy különírásában. A névelő és mutató névmás használatában legtöbbször a *z* nélküli alakot írja, hol külön,

hol egybeírva a következő szóval. Mikes sokszor ír egybe olyan szókapcsolatokat, amelyeknek egybeírását sem a kortársak, sem a későbbi íráshagyomány gyakorlata nem támogatja; máskor pedig a kortársaknál egybeírt szavakat és szórészeket is különír. A *-hat*, *-het* igeképzős, a *-ság*, *-ség* főnévképzős származékok egybeírtnak foghatók föl, tekintet nélkül arra, hogy Mikes gyakran írja külön a képzőt, mert az efféle képzett szavak az író korában már egységes szóként élnek a nyelvben. Az indokolatlan különírás annak is következménye lehet, hogy Mikes írás közben gyakran mártogatta, fölemelte a tollat, s nem kapcsolta össze az új vonalat a megszakított vonallal vagy a leírt betűvel; ez a vonalvezetés folyamatosságának megszakadásával járt.¹¹

* * *

A *Leveleskönyv* javítástípusai keverednek szembetűnő másolási hibákkal és egyéb íráshibákkal. A levélíró egyes javítástípusai különösen (funkcionális) stilisztikai szempontból, Mikes egyéni stílusának alakulása szemszögéből érdemelnek figyelmet. Az író javítás-módszere valóban stilisztikai gyakorlat, mert a nyelvhasználat módjára enged következtetni; arra, hogy a birtokában levő nyelvi rendszer egyes elemeiből szándékának és az írás változó körülményeinek megfelelően a levélíró melyeket tart jobbnak, hatásosabbnak mondani-valója kifejezésére. A különféle javításoknak és másolási hibáknak az alábbi típusai különböztethetők meg a kéziratban:

A változatos szóhasználatra való igyekezet jele a kifelejtett vagy javítási céllal kicserélt szavaknak közvetlenül az írás, másolás után való átnézésekor, esetleg az írásos foglalatosság újrakezdése előtt, vagy a későbbi idők folyamán történt utólagos beszúrása. Túlnyomórészt sor fölötti, egész ritkán sor alatti, de sorközi (betű) beszúrása is előfordul. Itt a beszúrások egyik jellegzetessége az elhagyott vagy kifelejtett *a* névelő gyakori utólagos kitétele.

A tollhibából vagy másolási hibából származó elírások, betűk, szótagok, szavak javítgatása. Ha az író figyelmetlenségéből betűt téveszt, sokszor nyomban áthúzza vagy kijavítja, esetleg újraolvasáskor helyreigazítja; ha nem veszi észre — s ez sem ritkaság —, benne hagyja a hibát. A leírandó szó után következő szó kezdőbetűjének elkezdése vagy leírása, ennek a leírandó szó kezdőbetűjére való javítása vagy otthagynása és a leírandó szó újrakezdése a másolási hibának fölfogható betűjel után. Ugyanez megismétlődik egyes szavakkal vagy szócsoportokkal is. Ilyenkor Mikes többnyire áthúzza a később következő — tévedésből előrehozott — szövegrészt.

A zöngés-zöngétlen mássalhangzó párok (pl. *b-p*, *d-t*, *v-f*, *g-k*) jelölésével sok baja volt a levélírónak: *sze* <*p*> *b* (*b-p*-ből jav. 150. lev.), ugyanígy *leg sze* <*p*> *b* (104. lev.); *szé* <*b*> *p ember* (136. lev.); kevesebb a javítás a *d-t* ese

¹¹ Vö. *Mikes Kelemen művei*. Szerk. jegyz. utószó HOPP L. Magyar Remekírók. Bp. 1979. 660–668.

tében: *el ro<d>thadna* (169. lev.); egy levélen belül: *egy fa<v>fágóhoz... egy fa fágo... vágta afát... fa vágohoz* (5. lev.), másutt: *fa fágo* (9. lev.) és *fa<va>vágónak* (97. lev.). A beszélt nyelv után sokféle változatban leírt hibás esetek egy részét kijavította: *<k>gondolkodnak* (*g*–*k*-ból jav. 27. lev.); *zo<g>kogásokat* (48. lev.); *görö<k>g aszszonyok... görö<k>g természet* (94. lev.); *meg fogjá<g>k látni* (103. lev.); *papo<g>kal* (130. lev.); *tavaszi<k>g* (155. lev.); *büntettség<g>k* (156. lev.) *melege<g>k* (160. lev.); *történi<g>k* (200. lev.); más részüket úgy hagyta.

Betűket, szótagokat hagy „tollban” folyamatos írás közben, s nemegyszer javítás nélkül átsiklik fölöttük. A szótag elhagyása leggyakrabban sorvégi elválasztáskor fordul elő, amikor az új sor megkezdésekor az író elfelejti leírni az átviendő befejező szótagot, esetleg szótagokat. Ugyanez megismétlődik lapvégen is, amikor a következő lap elején feledkezik meg az elválasztással átkerülő szótagról.

Ennek az ellenkezője, amikor a sorvégen leírt szó, gyakrabban szótag ismétlődik a következő sor elején. Ha az író észreveszi, áthúzza a fölösleges részt, de ezek legtöbbször benne maradnak a szövegben. Szóismétlés, szókapcsolatok ismétlése is előfordul folyamatos írás közben, hol áthúzva, hol nem.

Az író tudatos alakító, stilizáló tevékenységének egyik jellemző vonása, amikor esztagokat megváltoztat, szavakat töröl és helyettesít, ritkább esetekben egész kifejezéseket módosít. Itt is keverednek a folyamatos írás közbeni és az utólagosnak fölfogható, azonos és eltérő, sötétebb tintaszínnel eszközölt javítások. De a sötétebb, sötétbarna tintaszín sem föltétlen vall mindig utólagos, sokkal (évtizedekkel) későbbi javításra; lehet egy-egy erősebb vonás, a toll új bemártása, tintacsere következménye is.

Gyakori az ékezetek elhagyása, ritkább esetben azok pontatlan fölrakása; így pl. az *á* vagy *é* ékezete néha nem arra a szótagra kerül, amelyre kellene, s ez is szaporítja az ékezethibás alakokat.

A latin, török vagy más idegen eredetű szavak, helynevek stb. írásakor, helyenként bizonytalankodik a toll, töröl s javít: a *<gyometriát>* *gyéométriát*, *<geogyr>* *gyeográfiát* (62. lev.); de *<belgy>* *belgrádnál* (2. lev.); a *<kalk>* *kal-makánynak* (4. lev.); *<bujudere>* *bujukdere* (17. lev.); az *<ulél>* *ulémákal* (91. lev.); a *két<sz>* *siciliát* (107. lev.); *<alex>* *nagy sándor* (56. lev.); *fesislánt* (140. lev.) *fetislánt* helyett stb.

A francia levélíró-iskola hatása ott kísért, amikor régi magyar szokás szerint latinul keltezett leveleiben néhányszor francia módra leírja a *le* névelőt, majd áthúzza: *rodosto <le>* 22. aug. 1723. (49. lev.) *rodosto <le>* 16 7bris 1750 (181. lev.).

Formai helyesírási szempontból érdekes és gyakori jelenség egyes betűjelek (*n*–*ny*, *c*–*tz*, *os*–*ts*, *gy*–*ty*, stb.) használata: a *<ny>* *nösténnye* (61. lev.); egy *<ny>* *nusztos* (128. lev.) *négy<c>tzövekre* (60. lev.). A *cs* betű írásában átmeneti váltakozás után áttér a *ts* túlnyomó jelölésére: *két <cs>tsötörtököt* (33. lev.);

<cs>tsak (86. lev.); de <vats>vacsoráltatá (97. lev.) a <gy>tyukoknak (28. lev.).

Egyes ragok és jelek következetlen alkalmazásában az irodalmi alak térhódítására vallanak az ilyenfajta javítások; mint *zay ural*ból betoldással *jav. zay ural* (207. lev.); *az ősz tehát. leg kedveseb, b,* (42. lev.); *hacsak <rank> reánk hadgya* (73. lev.). A kiejtés utáni írásmód hatásaképpen nemegyszer fordul elő betűelnyelés. Ezeket Mikes többször kijavítja: *nem <talász>találsz.* (42. lev.); *gondo<k>lkodot* (l–k-ból *jav. 72. lev.*); máskor úgy hagyja, *kerben* (38. lev.). Ilyen utólagos igazításai főleg a múlt idővel kapcsolatosak; előfordul, hogy a régmúlt ritkább alakját változtatta -tt jelű befejezett múlttra, hogy elkerülje a *volt* monoton ismétlődését; utóbb a -t, -tt jelű múltat javította a *vala* beszúrásával régmúlttra, s a mellékmondat igéjét elbeszélő múlttra (44. lev. 1. lev.).

A mondat szerkesztésnek és mondategyengetésnek egyszerűbb példái a beszéd menetébe keveredett henye kötőszók, pleonazmusok, ismétlések (*de, és, is, hogy, csak, már, éppen, itt* stb.) irtása, törlése. Ritkán fordul elő ezek (*és, is, de* stb.) utólagos beszúrása. Mikes nem csupán irtja és cserélgeti a kötőszavakat és más fölöslegesnek talált, funkció nélküli szavakat, hanem szemmel láthatóan egyengeti mondatainak, gondolatainak folyását; mondatrészeket cserél föl, bővítményeket told be, mondatokat alakít át, kisebb nagyobb szövegrészeket vet hátra, olykor egész mondatokat szúr be, csillaggal jelölve, a lap aljára vagy a levél végén. A hétéves háború kitörését jelző mondatot például — *ebben a holnapban kezdé a prusiai király, ahadakozást akirályné ellen.* — tévesen beírta a 196. levél végére (1755); majd szintén összefüggéstelenül beszúrta az augusztusban kezdődő eseményt egy áprilisa keltezett levél végére: *A prussus ebben a holnapban kezdé el a királyné ellen ók nélkül ahadakozást. és foglalá el igazágtalanul saxoniát.* (199. lev. 1756) Károly császár halálhírét kommentáló sorait: ... *e dupla nagy hir. mind a. hogy egy nagy császár holt meg. mind a hogy az austriai ház el fogyot* — a keltezéssel egy sorban kereszttel jelölt beszúrással megtoldja egy lényeges mozzanattal — *a férfit ágrol.* (159. lev. 1740) A pátriárkák koráról szólva, csillaggal jelölt beszúrással a lap alján utólag megjegyzi: *akor nem volt annyi kalendárium mint most* (79. lev. 1727.) Rákóczinak az őt cserben hagyó francia régenshez fűződő régi barátságára hivatkozva Mikes kifakad, *ilyen a fejedelmek barátsága, ... s egy csillaggal jelölt lapalji beszúrással idézi Gratianus aforizmáját: és csak úgy bannak az emberrel, valamint a tziironnal, a melyből a levit ki facsarván azután elvetik, ha a forrásból jól iszunk, azután annak hátat fordítunk.* (32. lev. 1719.)

A levélíró és fordító munkái alapján valószínűleg módosulásra szorul Szily Kálmán régi nézete, hogy Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié, kik közé az ő kora esik”. De abban biztosan igaza van, hogy Mikes szókincse „érdekes és tanulságos, nemcsak nyelvjárási sajátosságai, hanem sokféle régiessége miatt is. Mikes levelei őriztek meg számunkra nem egy különös értelemárnyalatot s nem egy feltűnő szóvonzatot, mely eddigelé

csakis itt mutatható ki. Élete fogytáig hú marad a Háromszékről magával hozott édes anyanyelvhez. Levelei valódi nyelvemlékek. . . ”¹² A magát levélírónak álcázó Mikes a régi magyar elbeszélő próza legkiválóbb mestere, a későbbi barokk és rokokó széppróza egyik legjobb képviselője. Stílusművészete és stilisztikai érzékenységgel párosult nyelvi tehetsége a magyar világi széppróza újjászületését tanúsítja. Originális művének egyéni jellege meghatározza stílustörténeti jelentőségét is. Jó írói vénával, különleges stilisztikai érzékkel és nagy bravúrral valósította meg a beszélt nyelvnél csiszoltabb, könnyedebb udvari társalgó nyelvezet szépprózába ötvözését. Az erdélyi társalgási nyelv állapotára és fejlődéstörténetére, illetve Mikes nyelvére vonatkozólag Pais Dezső állapította meg:

„Társadalmi élet, amely különböző nyelvjárású embereket nagyobb számban és sürűbb gyakorisággal összehozott Erdélyben volt. Ennek a társadalmi életnek alapja politikai: az erdélyi fejedelemség. Az erdélyi fejedelmi udvar és a vele kapcsolatot tartó, jelentős részben eléggé emelkedett műveltségű erdélyi úri rend körében egy társalgási nyelvtípus alakult ki. Az erdélyi történet- és emlékirók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Apor Péter kifejező eszköze volt ez az erdélyi köznyelv, mégpedig az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom rezgésű eszköze. Ezekkel a jelenségekkel emelkedik különösen magasra Mikes Kelemennél. . . A nyelvtípus a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt, és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számban lépnek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátosságait mutatják, így Jósika, Kemény.”¹³

S folytathatjuk századunkban Tamási Árontól Sütő Andrásig. Nyelvész, stilisztika, a stílus értője, költő és író elragadtatással írt róla. A természetesség és egyszerűség Mikes nyelvének olyan erényei, melyekkel előtte magyar prózaíró alig dicsekedhetett. Méltán szólt róla a legelső kritikai visszhang: „... ritkán olvastunk magyar könyvet nagyobb gyönyörűséggel. . . ”¹⁴

A Mikes-levelek első kiadásának címlapja tanúsítja, hogy Kulcsár István, az ékesszólás tanárát megragadta a mikesi prózastílus varázsa, előadásának közvetlensége. Ő használta először a mikesi stílus egyéni sajátosságát jellemző stilisztikai értékű határozót, mondván, hogy a levelekben foglalt történetek és emlékezetes dolgok „barátságosan” adatnak elő. . . ¹⁵ Ráéreztek erre a 18. század végén megjelent mű olvasói is; a korabeli visszhangra hivatkozó tudósítás szerint a *Törökországi Levelek* „amaz időnek legérdekesebb s különösen

¹² SZILY Kálmán: *Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból*. Mikes-emlékkiadás. Kiad. MIKLÓS Ferenc. Bp. 1906. Bev. LVII–LXIII.

¹³ PAIS Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. MTA I. OK IV. 1953. 446, 44.

¹⁴ Magyar Hírmondó 1794. I. h.

¹⁵ *Török országi Levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak*. Írta MIKES Kelemen Az emlegett Fejedelemmel néhai Kamarássa. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta KULTSÁR István Az Ékesszólásnak Tanítója. Szombathelyen 1794. Siess Antal József ny.

az akkori Erdélyben szélteben olvasott irodalmi ujdonsága volt. . . ”¹⁶ A *Leveleskönyv* vonzereje megjelenése után 200 évvel sem csökkent. A mikesi alkotás irodalmi dokumentum; a szülőföldről s a hazához való érzelmi kötődés legmeghatóbb művészi megnyilatkozásai a Mikes-levelekben olvashatók a régi magyar irodalomban.

Hazafiúi lelkesedés fűtötte azokat a jeles patriótákat is, akik első művét napfényre segítették. A Mikes-kiadás második ismertetője fölvetette a kézirat ügyét.

„Salynállani kell a’ Túdós Magyarorságnak, hogy az Érd. Prof. Ur egyszersmind azon útát és módot, mely által ezen levelekhez jutott ki-jelenteni nem méltóztatott: talám hasonló vagy még fontosabb írásokhoz is juthatnánk még azon vagy hasonló módon s szü-
kölködő litteratúránkat több derék munkákkal gazdagíthatnánk.”¹⁷

Bizonyára oka volt, hogy a filológus kiadó a Mikes-kézirat közvetlen történetére nem tett célzást. Bécsi lapszerkesztő barátai tisztában voltak ezzel, s a kérdést említett ismertetésükben nem feszegették. Eljárásukat igazolja a hivatalos álláspont: felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven a *Törökországi Levelek* megjelentetését.¹⁸ Tehát hallgatni kellett róla.

Mindezt alátámasztja Kultsár levele, amelyet 1794. március 17-én írt a Mikes-kiadás mecénásának.

„Ime megjelennek Méltóságod előtt, azon levelek, melyeket a setétségből napfényre segített kegyelmével. . . Őhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismertetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Míglén tehát nyilvánban kijelenthetem azt az elfelejt-
hetetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szívében érezheti a gyönyörűséget, melyet a jótétemények, s a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak. . . ”¹⁹

Sokatmondó Kultsár levelének ez a része; a Mikes-kötet ajánlásának szándékos elhagyásából következtetni lehet a kéziratról való mély hallgatásának hátterére.

Két esztendő múltán megemlékezett egy másik segítőtársról is. Az 1796-os pozsonyi diétán, Mikes születésének 100. évfordulója után hat évvel, Kultsár kezdeményezésére ünnepséget rendeztek, amelyen méltatták a *Törökországi Levelek* íróját. A *Magyar Honi Képek*ben közölt beszámolója tulajdonképpen a Mikes-levelek hazai fogadtatása, ünnepélyes pillanata megörökítésének is tekinthető. „Ditséretes az emlékezésre, hogy N. T. Révai Ur miként Apostola a Hazai cultura fel virágoztatásának, vitézi módra segite munkálkodásomban,

¹⁶ Figyelő 1881. X. 322.

¹⁷ *Magyar Bibliotheca* (Bécs) Szerk. PÁNTZÉL Dániel. 1795. 39. (Az 1795-i Magyar Mercurhoz tartozó Bibliotheca.)

¹⁸ HINDY Árpád: *Kultsár István mint szerkesztő* Erdélyi Múzeum 1894. 643–648.

¹⁹ KOSTYÁL István: *Kultsár István levele Festetics Györgyhez*. ItK 1960. 475–476.

hogy napvilágra lássanak Mikes egybe gyűjtött levelei.”²⁰ Kultsár István megköszönte a közreműködők segítségét. Mi is köszönettel tartozunk neki, hogy kiadói, szerkesztői, tanári munkájával vállalta a Mikes-hagyomány megalapozásának úttörő szerepét, s ezzel a Rákóczi-hagyomány feltámasztását is. Mikes *Leveleskönyvének* első kiadásával²¹ megtette az első lépést a régi magyar szép-próza egyik legkiemelkedőbb írójának fölfedezéséhez.

HOPP, LAJOS

La première édition du recueil d'épîtres de Kelemen Mikes

L'étude s'occupe de l'histoire de la première édition et de l'analyse des Lettres de la Turquie de Kelemen Mikes, écrites à Rodosto. Le manuscrit de cette correspondance littéraire, retrouvé en 1786, surgit en 1789 dans le cercle des rédacteurs de journaux hongrois de Vienne, à l'aide de qui il parvint aux mains d'István Kultsár qui le publia à Szombathely, en 1794. L'auteur s'occupe en détail des circonstances de la publication de cet ouvrage retrouvé dans l'atelier de l'imprimeur d'Antal Siess et il soumet le manuscrit à un examen approfondi. Outre l'examen de l'orthographe, il s'occupe des problèmes de style et de langue du texte aussi. Finalement l'étude résume l'histoire de la réception de cet ouvrage.

²⁰ *Magyar Honi Képek*. Pozsonyi könyvnyomtató műhely. 1796. Vö. MADOS György: Mikes Kelemen Centenárium 1796-ban. Nemzeti Újság 1925. 20. sz. és ItK 1966. 288.

²¹ HEGEDÜS Ferenc: *Kultsár István szombathelyi évei*. Vasi Honismereti Közlemények 1991. 1. sz. 49–57; KUNTÁR Lajos: "Nyomtatatta Siess Antal József. 1994." VHK 1994. 2. sz. 20–26; *Mikes Kelemen: Törökországi Levelek*. Szerk. bev. jegyz. HOPP L. Bp. 1990. 22, 24, 368.

GEOFFROY, RENÉ

**Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál
1933 – 1944 között megjelent művei**

A *Színházi Élet* 1934 áprilisában meginterjúvált néhány magyar színésznőt; a riporter olvasási szokásairól érdeklődött. A többoldalas közleményt fényképfelvételek illusztrálták, a hölgyek kezében nyitott könyv volt látható, amint a könyvespolc vagy a pipereasztalka előtt állnak, karosszékükben ülnek, vagy kiséstélyiben heverőjükön pihennek. Néhány címlapot könnyűszerrel felismerhetünk: éppen azokról a könyvekről van szó, német nyelvű írók magyar megjelenéseiről, amelyekkel — mint nem-mindennapi kortörténeti dokumentumokkal — dolgozatunkban foglalkozunk. A színésznők némelyike Joseph Roth *Hiobját* (1932), Thomas Mann *Jákobját* (1934) és Georg Fink *Éhes vagyok* (1933; *Mich hungert*, 1930.) című művét tartotta a kezében, vagy tán olvasta is.¹ (Rothot Révay József fordította és a Káldor kiadó jelentette meg; Thomas Mannt Sárközi György ültette át magyarra, s az Athenaeum adta ki; Fink könyvét pedig Fenyő László magyarította, szintén a Káldor kiadó számára.)

A német emigráns irodalom magyarországi elterjedtségéről tanúskodik a budapesti német követség többszöri tiltakozása is. 1933 decemberében egy diplomata a *Braunbuch über den Reichstagsbrandot* (Barna-könyv a Reichstag égéséről) tartotta a kezében, és sikerült elérnie, hogy a magyar külügyminisztérium a kiadványt betiltatta.² 1935 elején kitiltották a postai szállításból a Karlovy Varyban a szerző feltüntetése nélkül megjelent *Adolf Hitler, Deine Opfer klagen an* (Hitler Adolf, áldozataid vádolnak téged), valamint Wilhelm Hoegner *Der Faschismus und die Intellektuellen* (A fasiszmus és az értelmiség), továbbá Georg Decker *Revolte und Revolution* (Lázadás és forradalom) című művét.³ Ugyancsak ekkoriban pillantotta meg az NSDAP (a Nemzeti-szocialista Német Munkapárt) budapesti helyi csoportjának szervezőtitkára a „Népszava Könyvkereskedés” kirakatában — többek közt — Georg Bernhard *Die*

¹ *Színésznők – könyv mellett* = *Színházi Élet* 1934. ápr. 15. 17. sz. 68–73.

² A budapesti német nagykövetség (a továbbiakban: NNKöv) levele a német külügyminisztériumhoz (a továbbiakban: NKül) 1933. dec. 2-án. Az NSzK Külügyminisztériuma (Bonn) – Politikai iratok archívuma (a továbbiakban: PolArch). R 121221.

³ Az NNKöv levele az NKül-höz, 1935. jan. 3-án. PolArch. R 121846.

deutsche Tragödie (A német tragédia) című művét.⁴ Ezúttal is sikerrel járt a német követség interveniálása: elérték a „könyv eltávolítását és a további terjesztés megakadályozását”.⁵ Az információ, miszerint Magyarországon „megvetésre méltó emigránsok műveit dicsérik”, eljutott a berlini propaganda-minisztériumba is, ahol 1939 márciusában megbotránkoztak amiatt, hogy egy budapesti könyvkereskedés forgalomba hozta a Németországon kívülre rekedt jelenkori német irodalmi művek jegyzékét. Ezt követően a budapesti diplomáciai képviselőt utasítást kapott, hogy „tegyen lépéseket az ilyen és ehhez hasonló publikációk” megakadályozása érdekében.⁶

A Magyarországon kiadott német emigráns irodalmat még nagyobb veszteségek is érték volna a náci kopók buzgalma következtében, ha a követség valamivel tüzetesebben informálódik a magyar könyvkiadók terméséről. Így történhetett, hogy amikor a birodalmi propaganda-minisztérium 1938 decemberében felvilágosítást kért a „zsidó tulajdonban lévő” Pantheon és Athenaeum kiadókról, Erdmannsdorf nagykövet gyanútlanul jelenthette, miszerint ezek a cégek nem publikáltak emigráns irodalmat.⁷ A valóságban pedig az Athenaeum 1938-ig 26 ilyen címet jelentetett meg (és 1944-ig majd további 30-at), a Pantheon pedig ugyanezen időszakban 12 illetve 17 címet, s ezzel a teljesítménnyel a Nova-kiadó mellett, amely 1938-ig 15 címet adott ki (és 1944-ig további 22-t), e kiadók vezető szerepet játszottak a német emigráns irodalom magyarországi terjesztésében (l. az 1. sz. ábrát). Az Athenaeum szerzői közt olyan nevek szerepeltek, mint Vicki Baum, Heinrich és Thomas Mann, Emil Ludwig, Erich Maria Remarque, valamint a Magyarországra menekült orvosnő, Berta Ottenstein. A Pantheonnál jelentek meg többek közt Lion Feuchtwanger, Karl Mannheim, Alfred Neumann, Arnold Zweig és Stefan Zweig könyvei.

Ha elfogadjuk e kiadványok számbavételénél azokat a kritériumokat, amelyeket Albrecht Betz alkalmazott bibliográfiájában a franciára fordított emigráns írók esetében,⁸ akkor 84 szerzőtől összesen 179 művet sorolhatunk az emigrációba kényszerített, német nyelven író szerzők magyarországi megjelenéséhez. E számból 165 kötet magyar nyelven jelent meg, 7 cím héberül és további 7 mű németül. Ama könyvek esetében, amelyek nem magyarul láttak napvilágot, nagy valószínűséggel első kiadásról van szó; ezek további más nyelvű publikálásáról nem tudunk.

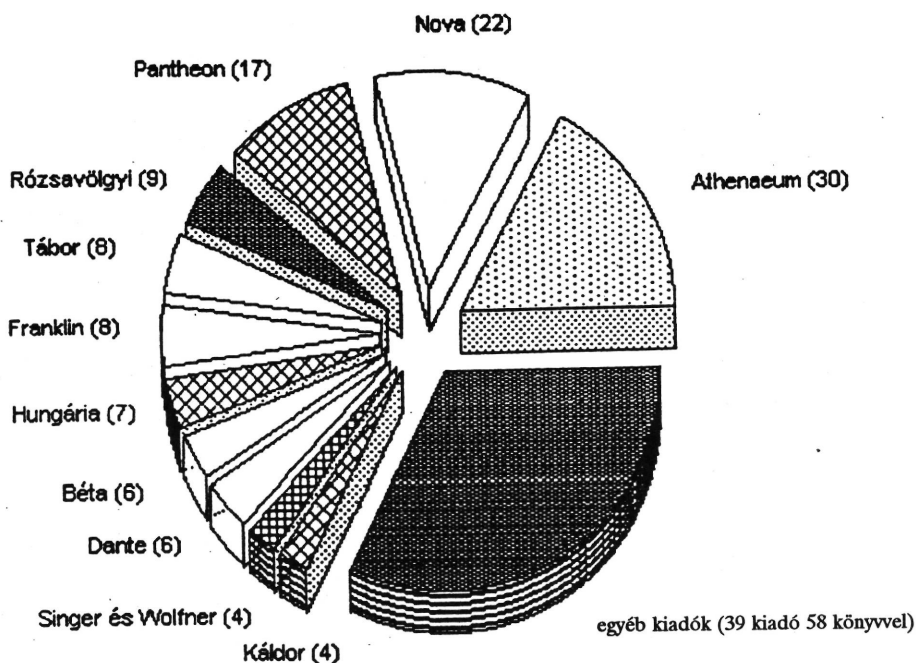
⁴ Az NSDAP-Ortsgruppe Budapest levele a német követséghez, 1935. jan. 16-án.

⁵ Az NNKöv levele az NKül-höz, 1935. febr. 22-én. PolArch. A mappa jelzete: Deutsche Gesandtschaft — Budapest; Presseangriffe und sonstige Unfreundlichkeiten (Német követség — Budapest; Sajtótámadások és egyéb barátságtalan lépések.)

⁶ A birodalmi népművelési és propagandaminiszter levele a budapesti követséghez 1939. márc. 7-én. PolArch. Ges. Bp., PG, N^o2. 206. kötet.

⁷ A NNKöv levele az NKül-höz, 1938. dec. 6-án. PolArch. R 123102.

⁸ Albrecht BETZ: *Exil und Engagement — Deutsche Schriftsteller in Frankreich der dreissiger Jahre*. München, 1986. 215–239.

1. ábra Magyar kiadóknál megjelent német emigráns irodalom
(zárójelben a publikált kiadványok száma)

További 12 magyar nyelvű megjelenést regisztrálhatunk temesvári és pozsonyi kiadóknál, amennyiben ezeket nem tiltották ki a postai szállításból,⁹ úgy Magyarországon sor kerülhetett terjesztésükre is. Közülük 10-et a Práger könyvkiadó jelentetett meg,¹⁰ többek közt Bernard von Brentano, Lion Feuchtwanger, Leonhard Frank, Hermann Kesten, Egon Erwin Kisch műveit. Említést érdemel az a 7 könyv is, amelyet az amsterdami Querido és az Albert de Lange, valamint a zürichi Humanitas-Verlag nyomattak Magyarországon (többek közt Bernard von Brentano, Anna Seghers regényeit).

Horst Halfmann 1979-ben készült statisztikai összeállításából¹¹ megtudjuk, hogy a könyvkiadást tekintve Magyarország Franciaország mögött, de Anglia és Svédország előtt a figyelemreméltó hetedik helyet foglalja el. Halfmann statisztikáját azonban fenntartásokkal kell fogadnunk; elég, ha megemlíjük a tényt, hogy ő mindössze 3 (!) Magyarországon megjelent műről tud. Ami Fran-

⁹ A postai szállításból kitiltott vagy bíróság lefoglalt sajtótermékek jegyzéke. Bp. 1938.

¹⁰ KOLLIN Ferenc: *A Prager könyvkiadó története*. Bp. 1977.

¹¹ HORST HALFMAN: *Verleger der deutschsprachigen Literatur im Exil*. In: *Beiträge zur Geschichte des Buchwesens*. Leipzig, 1969. 268–286.

ciaországot illeti, itt Hélène Roussel,¹² de Albrecht Betz¹³ is éppen kétszer annyi kiadott kötetről tudnak, mint a lipcsei bibliográfus. De e pontatlanságokon túlmenően, a kiadói teljesítmények értékelésénél olyan szempontokat is tudomásul kell vennünk, amelyeket a számszerű arányok nem fejezhetnek ki. Mindenekelőtt tudnunk kell arról: milyen feltételek közepette tevékenykedtek a kiadók? Ha — mondjuk — a Szovjetunióban 100 megjelent művet regisztrálunk, az nem ugyanazt az arányt fejezi ki, mint ugyanez a szám egy oly méretű ország esetében, mint Magyarország, ahol azidőben nem léteztek állami kiadók, és ezért egy könyv megjelentetésének teljes rizikóját a magánkiadónak kellett viselnie, miközben a potenciális olvasói kör létszáma is kizárja a mechanikus összehasonlítást.¹⁴ Sőt, mi több: az sem mindegy, hogy a példaként vett száz mű Franciaországban vagy Horthy-Magyarországon jelent meg. Franciaország demokratikus berendezésű államalakulat volt, ahol a kérdés eldöntése, miszerint egy német emigráns író könyvét kiadják vagy sem, kizárólag az illető kiadó elkötelezettségétől (vagy profit-kalkulációjától) függött. Amellett itt kifejezetten emigráns kiadók is léteztek, amelyeknél semmiféle állami instancia nem interveniált és nem gyakorolt cenzúrát sem. Egészen másképp álltak a dolgok a náci Németországgal kormány szinten szoros barátságot ápoló Magyarországon. Egy itteni kiadónak alaposan meg kellett fontolnia, kitől és mit óhajt publikálni; következetesen mérlegelnie kellett a játékeret, ahol mozoghatott, pontos becsléseket kellett végeznie és bizonyos jártassággal kellett a lehetőségeket kihasználnia. Ha elszámította magát, nem csodálkozhatott, ha a budapesti Büntetőbíróóság hírhedt Szemák-tanácsa előtt találta magát.¹⁵ 1934 decemberében az ügyészség eljárást kezdeményezett Lenka von Koerber¹⁶ *Sowjetrussland kämpft gegen das Verbrechen* (Oroszország küzdelme a bűnözés ellen) című művének kiadója és fordítója (!) ellen, mivel — úgymond — a könyv tartalmában az állami és társadalmi rend megdöntésére irányuló bűncselekmény tényálladékát fedezte fel.¹⁷ Nem járt jobban az a kiadó sem, aki ugyanebben az évben a *Gulliver felfedezi a „harmadik birodalmat”* (Gulliver entdeckt das Dritte Reich) című riportásgyűjteményt jelentette meg.¹⁸ E kö-

¹² Hélène ROUSSEL: *Éditeurs et publications des émigrés allemands*. In: BADIA, Gilbert et al.: *Les barbelés de l'exil*. Grenoble, 1979. 369. 23. sz. jegyzet.

¹³ L. a 8. sz. jegyzet.

¹⁴ Magyarország lakosainak száma 1930-ban 8,68 millió volt; a területgyarapodások következtében ez a szám 1941-ben 9,32 millióra nőtt.

¹⁵ Szemák Jenő bíró különösen politikai büntetőügyekben hozott hírhedt ítéleteket. Később, Szálasi idején kúriai bírónak lépett elő.

¹⁶ E. SCHWIRWIND[?] és Lenka von KOERBER: *Oroszország küzdelme a bűnözés ellen*. Phönix-kiadó. Bp. 1934. A fordító ZALA Imre volt, aki F. Erick KOCH néven jegyezte magát.

¹⁷ Pester Lloyd 1934. dec. 2. 272. sz. 21.

¹⁸ *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”*. Danton Könyvkiadó, Bp. 1936.

tetben többek közt Arthur Hollitscher, Alfred Kerr és Ernst Toller¹⁹ írásai szerepeltek. A könyvet betiltották, ennek ellenére egészen 1937-ig terjesztették azt a szociáldemokrata könyvkereskedésekben.²⁰ Egy jobboldali újság fellépése nyomán csak ezt követően került sor arra, hogy lefoglalják és bezúzzák a még meglévő példányokat. Ugyanerre a sorsra jutott Egon Erwin Kisch Pozsonyban megjelent *Ázsia újjászületett* (1937; *Asien gründlich verändert*, 1932) című műve is.²¹ Ismereteink szerint von Koerber könyvén és a *Gulliveren* kívül más, Magyarországon kiadott mű nem esett a cenzúra áldozatául, ami talán arra vezethető vissza, hogy a magyar kiadók meglehetősen óvatossággal jártak el a náluk publikált művek kiválasztásánál.

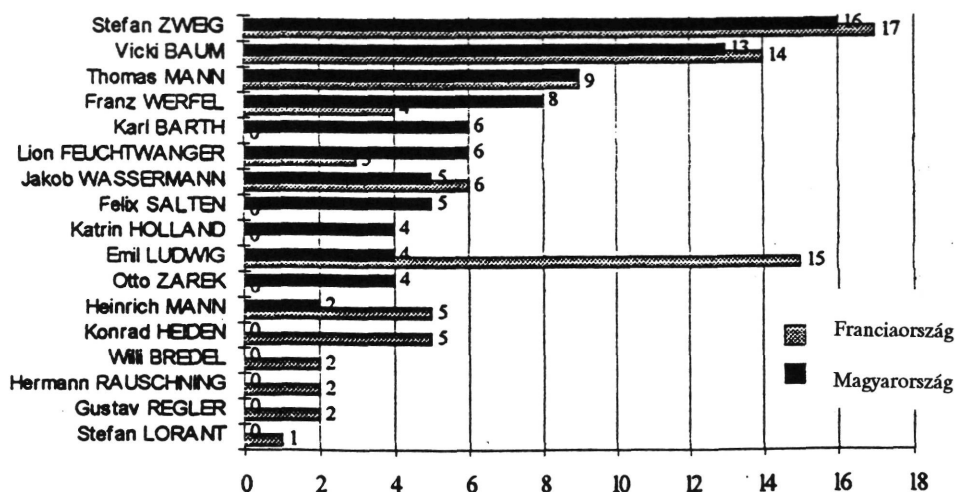
Ha mármost összehasonlítjuk a Magyarországon és Franciaországban megjelentetett német emigráns irodalmat, akkor a legsikeresebb szerzők esetében feltűnő hasonlóságokat, de igen jellemző különbségeket is felfedezhetünk. (L. a 2. sz. ábrát.) Mindkét országban Stefan Zweig és Vicki Baum állnak a sikeres szerzők élén, s megközelítően azonos mű-számmal szerepelnek. Thomas Mann kilenc művet jegyez Magyarországon, s ezzel a harmadik helyen áll; Franciaországban ugyanennyi kötettel a negyedik helyre szorul, Emil Ludwig mögé, akinek 1933 után négy könyve jelent meg Magyarországon, míg ugyanezen időben Franciaországban tizenöt. Franz Werfeltől és Lion Feuchtwangertől kétszer annyi lefordított kötet jelent meg Magyarországon, mint Franciaországban, a magyar sikerlistán a negyedik és hatodik helyet foglalják el. Joseph Roth, Alfred Döblin, Erich Maria Remarque, Arnold Zweig egyenként 3 kiadott címmel a középszerű alsó szegélyén helyezkednek el. Feltűnően „alulreprezentált” Magyarországon Emil Ludwig mellett Heinrich Mann, akitől mindössze két könyv jelent meg, holott Franciaországban öt művet is lefordítottak tőle.

Ha arra gondolnánk, hogy valamely emigráns író náciak általi üldözöttsége és antifasiszta elkötelezettségének intenzitása szerepet játszhatott a kiadók mérlegelésében, e sejtésünk csak megerősödik, ha megállapítjuk: a német emigráció egy jellegzetes áramlata a magyarországi könyvprodukcióban egyáltalán nem merül fel. Willi Bredel, Gustav Regler, Ludwig Renn, Anna Seghers, F. C. Weiskopf és más szélsőbaloldali írók művei a 30-as években Franciaországban sorra napvilágot láttak, Magyarországon azonban egyetlen könyv sem jelent meg tőlük. Ez még a magyarországi születésű Arthur Koestlerre is vonatkozik, aki 1933-ban három hónapig Budapesten tartózkodott, s néhány cikket is

¹⁹ A kötetben szerepel: Arthur HOLLITSCHER: *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat”*, 3–10. old.; Alfred KERR: *A „Harmadik Birodalom” színháza*, 16–19. old.; és Ernst TOLLER: *Egy pillantás 1933-ra*, 23–27. old.

²⁰ L. *A cenzúra árnyékában*. Bp. 1966. 406 skk.; Az 1936-ban a Cserépfalvi kiadónál megjelent *Húsz riport bemutatja a világot* című antológia viszont, úgy látszik, elkerülte a cenzúra figyelmét, noha ebben is szerepeltek Egon Erwin KISCH és Arthur HOLLITSCHER írásai.

²¹ Uo. 409 skk.

2. ábra Összehasonlításul kiválasztott szerzők

közzétett a *Pester Lloyd* hasábjain.²² De nemcsak ők, hanem oly meggyőződéses konzervatív Hitler-ellenes írók, mint Hermann Rauschning, Konrad Heiden vagy Stefan Lorant sem találtak magyar kiadót, noha nevük korabeli publikációik folytán világszerte ismert volt ekkoriban.

Különösen feltűnő ez Stefan Lorant esetében, aki ekkor magyar állampolgár volt, s akit liberális körök masszív nyomására a magyar kormányzat mentett ki a nácik börtönéből. 1933 szeptemberétől 1934 áprilisáig Budapesten tartózkodott, ahol a liberális *Pesti Napló* szerkesztőjeként tevékenykedett, s ez idő tájt fejezte be *Ich war Hitlers Gefangener* (List Verlag, 1985; Hitler foglya voltam) című híressé vált naplóját. (A mű első kiadása 1935-ben jelent meg Londonban.) A magyar kormányzat „gondoskodása” Stefan Lorant iránt meglehetősen kétes színben tűnik fel, ha tudjuk, hogy neve a Horthy-rendőrség ún. *Fekete könyvében* is felmerül.²³ Mindenesetre illusztris körben szerepelt itt Balázs Béla, a Vicki Baumot, Emil Ludwigit és Richard Katzot fordító Déry Tibor, Földes Jolán, Gábor Andor, Háy Gyula, báró Hatvany Lajos,²⁴ Ödön von Horváth, gróf Károlyi Mihály, Leitner Mária, Lukács György, Karl Mannheim,

²² Arthur KOESTLER: *Im Harem des Emirs von Buchara*. 1933. júl. 30. 171. sz.; *Bei den Juden von Buchara*. 1933. szept. 17. 211. sz.; *Opferfest auf dem Berge Gerizim*. 1933. okt. 1. 223. sz.

²³ *Államrendészeti zsebkönyv*. é. n.; 4. köt. 521. (A kiadványt *Fekete Könyvnek* is nevezték.)

²⁴ Hatvany Lajos báró, író, 1918-ban a polgári forradalom idején a Nemzeti Tanács tagja, 1919-ben emigrációba vonult. Előbb Bécsben, majd Berlinben élt, 1927-ben tért vissza Magyarországra. 1933 után németajkú emigránsokat pártfogolt. Többször volt vendége budapesti tartózkodása során Thomas Mann. Vö. *Thomas Mann und Ungarn — Essays, Dokumente, Bibliographie*. Hg. von Antal MÁDL und Judit GYÓRI. Bp. 1977.

Moholy-Nagy László és (Radványi Lászlóné) Anna Seghers társaságában. Valamennyiük neve mellett a „politikailag megbízhatatlan” vagy a „kommunista” megjelölés olvasható. Persze a listán való szereplés nem volt automatikusan akadálya a publikálásnak, mint azt Karl Mannheim esete is bizonyítja.²⁵ Noha egyúttal meg kell említenünk, hogy Mannheim esetében csupán egy 22 oldalas különlenyomatról van szó.

De talán nem is kell ilyen messzire mennünk következtetéseinkben. Egy-egy szerző publikálásánál is a legkülönbözőbb szempontok merülhettek fel. Talán Thomas Mann példájával illusztrálhatjuk ezt szemléletesen. Már maga az is igazi kiadói teljesítmény, ha egy olyan kis országban, mint Magyarország éppannyi könyve jelenik meg, mint Franciaországban. De ha alaposabban megvizsgáljuk, mi jelent meg Thomas Manntól és mi nem, akkor jellemzőnek találhatjuk, hogy sem az *Európa, vigyázz!* (*Achtung Europa!*) című cikkgyűjteménye, sem *Vom kommenden Sieg der Demokratie* (*A demokrácia eljövendő győzelméről*) című előadásának szövege nem látott ekkor magyarul napvilágot. Az a tény, hogy a *Pester Lloyd* az *Achtung Europa!* címadó cikkét két folytatásban közzétette,²⁶ arról tanúskodik, hogy némely lapszerkesztő kiadói kollégáinál — úgylehet — jobban tudta, meddig mehet el a cenzúra kijátszásában.²⁷ Ez persze nem vigasztalhatta azt az olvasót, aki nem tudott németül.

Van még egy igen lényeges kérdés, amelyet valamennyi múnél csak az eredeti szöveg és a fordítás tüzetes összehasonlítása után válaszolhatnánk meg, hogy ugyanis egybevág-e a magyar szövegek az eredetivel, vagy esetleg politikai szempontok figyelembevételével „meghúzták” azokat, hogy jobban alkalmazkodjanak a „horthysta könyvpiac” kívánalmaihoz. Bizonyos támpontokkal máris rendelkezünk e kérdés megválaszolásához. Ernst Glaeser *Hazátlanok* (1937; *Der letzte Zivilist*, 1935; Horváth Zoltán fordítása) című művéből oly passzusok hiányoznak, amelyek politikai jellege aligha tagadható. A Pantheon-kiadó Dormándi Lászlóhoz²⁸ írt egyik levelében arról olvasunk, hogy Franz Werfel *Der veruntreute Himmel* (*Az elsikkasztott mennyország*, 1940, 1943) című regényében egyes „részek... politikailag itt nem mehetnek”, s mivel nem sok ilyen rész van, ezért „ki lehet hagyni” őket.²⁹ Ily módon nem lehet kizárni, hogy a Magyarországon aránylag nagy számban kiadott emigráns mű megje-

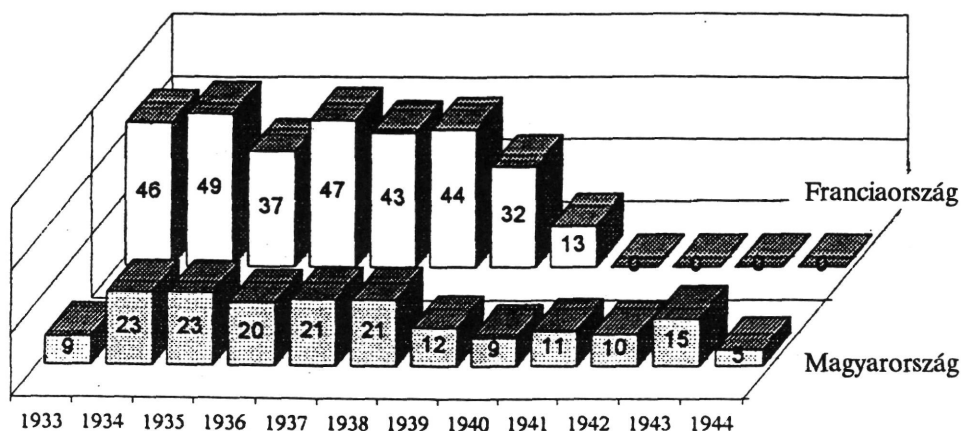
²⁵ Karl Mannheim 1934 áprilisában előadást tartott a Cobden-Szövetségben Budapesten. A *Pesti Napló* 1937 júliusában egész oldalas interjút közölt vele, midőn magánemberként ismételt a fővárosban tartózkodott. Ugyanezen évben a *Szép Szó* *A modern háborúk keletkezésének pszichológiájához* című előadását közölte. (I. V. köt. 193–201. és 332–342.)

²⁶ L. az 1936. nov. 15-i és 22-i (262, 268.) számokban.

²⁷ Ezt a benyomást a magyar sajtóban publikáló több emigráns szerző is megerősítette.

²⁸ Dormándi László (1898, Dormánd — 1967, Párizs) író, fordító. 1939-ig a Pantheon-kiadó igazgatója.

²⁹ A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlónak 1939. dec. 19-én. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Dormándi-hagyaték. V. 4766/292/64.

3. ábra Az évek szerinti megjelenés összehasonlítása

lenését csak az uralkodó politikai viszonyoknak tett koncessziók útján, azaz a szöveghűség bizonyos mérvű feláldozásával lehetett elérni.

A Magyarországon publikált 179 mű közül 138 jelent meg 1940 előtt. Amíg a megszállt Franciaországban 1940 májusától kezdve többé már nem lehetett német emigráns irodalom kiadására gondolni, addig Magyarországon 1944-ig további újabb 41 ilyen mű jutott el a könyvkereskedésekbe (l. a 3. sz. ábrát). És ez akkor történt, amikor a magyarországi zsidótörvények életbe léptetése után a legtöbb nagy kiadót „árjásították”, s a kiadóknak ügyelniük kellett arra, hogy „a zsidó írók arányszáma ne domináljon.”³⁰ Noha más országokból csupán hézagok adatok állnak rendelkezésünkre, feltehetjük, hogy a náci-csatlós Magyarországnak e kiadványok vonatkozásában legfeljebb olyan semleges országok konkurenciájától kellett tartania, mint Svájc vagy Svédország.

Az 1940 után lefordított könyvek közül talán Heinrich Mann *Egy király ifjúsága* (1944) a legfigyelemreméltóbb publikáció. A kötet viszonylag későn jelent meg, különösen, ha meggondoljuk, hogy az eredeti kiadás az 1935-ös évszámot viseli, s a Querido-Verlagnál jelent meg. A *Pester Lloyd* már ugyanezen év októberében közölt belőle részt.³¹ Igaz, a regényt Franciaországban is csupán három évvel később, 1938-ban publikálták. A *Népszava* egy recenziójának tanúsága szerint a mű legkésőbb 1944. február vége előtt kellett, hogy megjelenjen Budapesten, azaz mielőtt a náci Wehrmacht 1944. március 19-én megszállta Magyarországot. A tény, hogy ez a regény éppen ebben az időpontban jelent meg (Germanusné Hajnóczy Rózsa fordításában) az addig nem túl ismert és emigránsok publikálásával nem foglalkozó Fővárosi Kiadónál, lega-

³⁰ A Pantheon-kiadó levele Dormándinak 1940. jan. 18-án. Uo. V 4766/292/68.

³¹ *Pester Lloyd* 1935. nov. 10.

lábbis számunkra azt jelenti, hogy az indítóokok nem éppen irodalomesztétikai természetűek lehettek.

Egy könyv megjelentetéséről az akkori Magyarországon végül is nem a kiadó, hanem a Horthy-cenzúra hivatalnokai döntöttek. Ha tehát ez a könyv megjelenhetett, az semmi esetre sem azt jelenti, hogy a cenzorok valamiféle hirtelen kelt vonzalmat éreztek volna Heinrich Mann iránt, s nyilván nem voltak oly ostobák sem, hogy ne ismerték volna fel a mű antifasiszta dimenzióit. A megjelenés oka az lehetett, hogy a könyvnek meg *kellett* ekkor jelennie.

Ha ismételten szemügyre vesszük a 3. számú ábrát, feltűnik, hogy az évente publikált emigráns művek száma a magyarországi zsidótörvények életbeléptetésével (1938, 1939) majdnem megfelelődik (1938-ban 21 mű, 1939-ben 12), hogy aztán 1942-ig nagyjából egyenletes szinten, évi 10 publikáció körül „álljon be”. 1943-ban hirtelen újabb feltűnő növekedés (15 mű) tanúi vagyunk. Ezzel ugyan még nem sikerült elérni az 1938. év előtti szintet, amikor is évi 20 vagy előtti számú kiadvány jelent meg, de mindenesetre egy kb. 50%-os relatív növekedési ráta figyelhető meg. Ha feltételeznénk, hogy az 1944. év első negyedében (a náci bevonulásáig) megjelent öt mű kiadási trendje folytatódott volna, úgy az egész évre számítva újra el lehetett volna érni a zsidótörvény előtti éves átlagot: 20 művet.

Az 1943 után újra növekvő számú címek érzékeny szeizmográfként azt mutatják, hogy az adott évben megváltozott a politikai klíma. Az 1943-as év a Horthy-féle kormányzatnak a 2. magyar hadsereg Voronyezsnél elszenvedett katasztrofális vereségét hozta. Nem szívesen került volna a hadvezetés ismét a vesztesek oldalára, mint 1918-ban; az uralkodó körök nem óhajtották kockára tenni a területgyarapodást, amit Hitler kegyelméből az első és második bécsi döntés során elértek. A náci hadsereg legyőzhetetlenségének mítosza Sztálin-grádnál szertefoszlott; az „Afrika-hadsereg” kapitulációja, a nyugati szövetségesek előretörése Olaszországban már csak a Szálasi-követők bódult agyában nem jelezték a végső vereség közeledtét. A figyelmeztető tények kényszerítették ki 1943-ban a Kállay-féle „hintapolitikát”. Kormányzati körök és ellenzékiek találkozájáról hallani; hivatalos nyilatkozatok hangneme változik meg. Felsőbb körökből a nyugati hatalmak felé történik tapogatódzás, titkos küldöttek egy lehetséges különbéke feltételeit szeretnék megtudni. Röviden szólva: 1943 folyamán mérvadó körök komolyan mérlegelik a tengelyhatalmaktól való eltávolodás, a „kiugrás” lehetőségét. A magyar belpolitikában mindez az ellenzéki törekvések elleni represszió mérséklését, bizonyos mérvű liberalizálódást von maga után. Így pl. lazult a cenzúra a liberális sajtóval szemben, amely — mily szép kifejezés — „az európai szellemet képviselte”;³² a szociáldemokrácia szervezkedési szabadságáról hangzanak el kegyes nyilatkozatok.³³ Vélelmünk

³² Vö.: NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak – 1931–1945*. Bp. 1986. 169.

³³ Vö.: RÁNKI György – HAJDÚ Tibor – TILKOVSKY Lóránt (szerk.): *Magyarország története – 1918–1945*. Bp. 1988. 2. köt. 1102.

szerint itt találjuk meg a nyitját az emigráns publikációk 1943-ban történő hirtelen megszorodásának, s végül is Heinrich Mann regénye megjelenését is a körülmények fentebb vázolt megváltozása tette lehetővé. Ez a mű valóban az igazi „európai szellemet” testesítette meg; a publikáció jelzés lehetett az ellenzék felé arról, hogy a változásokat komolyan gondolják, s nincs kizárva az sem, hogy e jelzés a nyugati demokratikus szövetségeseknek is címezhető.

Feltűnő visszhangot keltett 1942 őszén Wilhelm Röpke Zürichben megjelent munkája, a *Die Gesellschaftskrise der Gegenwart*. A könyvet — esetenként egész oldalas — recenziókban tárgyalta a magyar napisajtó. Röpke-t hat évvel korábban — amikor is *Sozialismus, Planwirtschaft und der Konjunktur-Zyklus* (Szocializmus, tervezgazdaság és konjunktúra-ciklus) címmel előadást tartott Budapesten — „liberális német emigránsként”³⁴ mutatták be, ezúttal azonban óvatosan mint „svájci egyetemi tanárt” aposztrofálták.³⁵ 1942 folyamán a magyar kritikák címeiben is egyre-másra feltűnik a „harmadik út” fogalma és a könyv 1943 őszén ténylegesen ezzel a címmel (*A harmadik út — Korunk társadalmi válsága*. Aurora-kiadó, Bp. 1943, 1944.) jelenik meg magyarul, és az első hamarosan követi a második kiadás is. A magyar fordítás címe éppúgy programmatikus, és jövőt idéző, mint maga a kiadó „Aurora” elnevezése. Kompetens történészek által bizonyonyal sikerrel kutatható, izgalmas téma lenne annak tisztázása: mennyiben befolyásolta Röpke válságdiagnosztikája a magyar „népi-esek” (gondoljunk csak Szárszóra!) és a liberális körök gondolkodását. Ezek az értelmiségiek önkéntelenül is valamiféle kibontakozást kerestek a „totalitarizmus” (azaz a Hitler-fasizmus és magyar szövetségesei) és a hasonlóképpen félelemmel szemlélt „szocializmus” között. Röpke szemei előtt Svájc példamutató államrendszere lebegett, s mint ilyen, ez a jövőmodell Magyarország számára is ígéretesnek tetszett. Röpke-től 1944. február elején *Az Újságban* még megjelent egy cikk.³⁶ Néhány hónappal korábban átruházta a Franklin-kiadóra (*Die Lehre von der Wirtschaft — Gazdaságtan*) című könyve kiadási jogait,³⁷ de ez már későn történt ahhoz, hogy a művet Magyarország megszállása³⁸ előtt még lefordíthatták és megjelentethették volna.

A Magyarországon 1944-ig publikált emigráns irodalom 59%-a származik a náci hatalomátvétel utáni évekből, 26% a korábbi évek terméséből, míg a

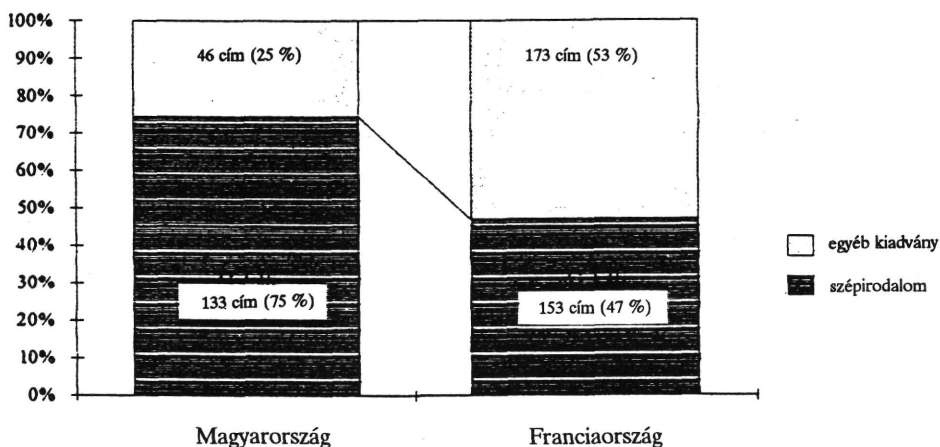
³⁴ *Szocializmus liberális szemmel* = Népszava 1936. febr. 4. 28. sz. 2.

³⁵ *A harmadik út — Röpke Vilmos svájci egyetemi tanár könyve a gazdasági humanizmusról* = Az Újság 1942. aug. 23.

³⁶ Wilhelm RÖPKE: *A kapitalizmus és az imperializmus* = Az Újság, 1944. márc. 5. p. 5–6.

³⁷ Wilhelm Röpke levele a Franklin-kiadóhoz 1943. okt. 9-én. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára 2/143. 4396.

³⁸ Magyarország megszállása történetéhez az alábbi munkát használtam: RÁNKI, György: *Unternehmen Margarethe — Die deutsche Besetzung Ungarns*. Böhlau-Verlag, Wien-Köln-Graz, 1984.

4. ábra A szépirodalom részesedése az összes megjelenésből

címek 15%-ánál nem sikerült megállapítanunk az első kiadás dátumát. Ezek az adatok nem térnek el lényegesen a francia kiadásokéitól. (62%, 24% és 14%).³⁹ A magyar kiadók figyelme a szépirodalom terén inkább fordult a frissebb megjelenések felé, mint Franciaországban. A magyaroknál az összszámmal 31%-a származott 1933-nál korábbi, addig ez az arány a franciáknál 38%. A nem szépirodalmi műveknél viszont a magyarok maradnak le némileg az aktualitásoktól.

Feltűnőnek tartható ugyanakkor, hogy a német emigránsok Magyarországon publikált művei össz-számából csupán 25%-kal részesedik a nem szépirodalom; ez az arány Franciaországban 53% (l. a 4. sz. ábrát). Ha részletesebben megnézzük a nem szépirodalmi műveket (judaisztika, tudományos tanulmányok, politikai művek, teológiai írások, szakkönyvek stb.), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a francia érdeklődéssel szemben Magyarországon csupán hat politikai mű szereplése húzza lefelé ezt a statisztika-részt. E hat műből is mindössze négy származik kifejezetten antifasiszta szerzők — Otto Bauer, Gregor Bienstock, Albert Einstein — tollából. Ezek többnyire brosúra-formában, 1936 előtt, szociáldemokrata vagy más baloldali kiadónál láttak napvilágot. Az antifasiszta küzdelemre felhívó művek, felvilágosító írások, dokumentumgyűjtemények, riportok vagy úti-beszámolók a náci Németország viszonyairól stb. teljesen hiányoznak Magyarországon, noha ilyen típusú kiadványok Franciaországban és más demokratikus európai országokban tömegével jelentek meg.

Magyarországon a nagyobb kiadók könyvajánlatát az életrajzi és történelmi regények, valamint a többé-kevésbé igényes szórakoztató irodalom motiválták.

³⁹ A Betz-féle bibliográfia alapján történt megállapítás.

Olyan regények, amelyek kendőzetlenül és szépítgetés nélkül szembesítették az olvasót a Harmadik Birodalom valóságával, csak kisebb kiadók bátor elkötelezettsége folytán és elszigetelten találták meg az utat az olvasóhoz. Így Feuchtwanger *Die Geschwister Oppenheim* (*Oppenheim testvérek*, 1935; Turóczi-Trostler József fordításában) című műve nem „törzskiadójánál”, a Pantheonnál vagy a Novánál jelent meg, hanem a Káldor-kiadónál, ahol egyébként az azóta elfelejtett Georg Fink (azaz Kurt Münzer) egy műve, és Joseph Roth *Hiobja* is napvilágot látott. Ernst Glaeser *Der letzte Zivilist* (*Hazátlanok*) című regénye 1936-ban az éppen két évvel korábban alapított, zsidó érdekeltségű Tábor-kiadó útján jutott el az olvasókhoz; míg Lili Körber *Eine Jüdin erlebt das neue Deutschland*⁴⁰ (*Ruth és a Harmadik Birodalom*, 1934) című regénye a rövid életű, baloldali Kosmos-kiadó jóvoltából jelent meg. Hans Habe *Drei über die Grenze* (*Hárman a határon át — Hontalanok regénye*, 1937) című művét a tekintélyes Nova-kiadó publikálta. A Hans Habe atyjának tulajdonában lévő *Ost-Kurier* „a nemzetközi könyvpiac szenzációjaként” tálalta a regényt,⁴¹ amelyben a magyar olvasó ténylegesen első ízben találkozott a Hitler elől menekülő üldözöttek élet-halál küzdelmeinek bemutatásával.

Vajon milyen magasak voltak a német emigránsok magyar megjelenésének példányszámai? A *Magyar Nemzeti Bibliográfia*⁴² segítségével tudjuk rögzíteni egy-egy könyv új kiadásának adatait. A Pantheon és a Dante-kiadó⁴³ belső levelezésében fellelhető adatok adnak — ha korlátozott mértékben is és egyes esetekben csupán pontosítást lehetővé tevő — támpontot. Vicki Baum *Hotel Shanghai* című regénye 1943-ig négy utánnymást ért meg, és ebből 1941. február elejéig 7000 példányt adtak el.⁴⁴ 5873 eladott példánnyal jelentős sikert ért el az író még a weimari köztársaság idejéből származó, de magyarul csak 1933-ban közzétett *Hell in Frauensee* (*Hell meg a nők*) című regényével.⁴⁵ Nincsenek adataink újabb kiadásról, így feltételezhető, hogy az „indító” kiadás példányszámát meglehetősen magasán állapították meg. Vicki Baumot Magyarországon csak Stefan Zweig „körözte le”: hat kiadást ért meg a *Marie-Antoniette*, öt kiadást az *Ungeduld des Herzens* (*Nyugtalan szív*) és egyenként 3–3 kiadásban négy további műve, amelyeket 1933 után adtak ki Magyarországon. Az eladott példányokról Zweig esetében nincsenek adataink. De ha

⁴⁰ Lili Körber 1938-ban Bécsből emigrált. Mivel azonban 1933 előtt Berlinben élt, és könyveit a Harmadik Birodalomban összességükben, Ausztriában pedig részlegesen betiltották, felvettük az általunk tárgyalt körbe.

⁴¹ *L. Ost-Kurier* (Budapest), 1938. jan. 15. 1–2. sz.

⁴² *Magyar Könyvészet — 1921–1944*. 1–7. köt. Bp. 1980–1992.

⁴³ A Dormándi-hagyaték a Petőfi Irodalmi Múzeumban, a Dante-kiadó iratanyaga az OSzK-ban található.

⁴⁴ A Dante-kiadó iratai. OSzK Fond 6/10.

⁴⁵ Uo.

abból indulunk ki, hogy egyik, nem is túl sikeres regénye (*Stuart Mária*, 1935) 6000 példánnyal startolt, és hogy még ugyanezen évben megjelent a második kiadás is, 7000-től 9000-ig jelzéssel; s ha még azt is figyelembe vesszük, hogy egyik, „csak” három kiadást megért esszégyűjteményéből a kiadó leltára szerint 1945-ben már csak mindösszesen 6 példányt tartottak raktáron,⁴⁶ akkor megközelíthető bizonyossággal feltételezhetjük, hogy magyar kiadója számára Stefan Zweig semmiképpen sem volt „rossz üzlet”.

Franz Werfel: *Musa Dagh negyven napja* (*Die vierzig Tage des Musa Dagh*) négy kiadást ért meg; Ernst Sommer *Kelt Granadában* (*Botschaft aus Granada*) című regényét háromszor nyomták újra, éppúgy mint Thomas Mann-tól *Az elcserélt fejeket* (*Die vertauschten Köpfe*). Feuchtwanger *A hamis Néró* (*Der falsche Nero*) című műve, éppúgy mint Arnold Zweig *Verduni iskolája* (*Erziehung vor Verdun*) csupán egy-egy kiadásban jelentek meg, a jelek szerint azonban valamennyi példány elfogyott. A háború után készített leltár szerint Feuchtwanger regényéből mindössze 3 darab, Zweig könyvéből pedig hat példány maradt.⁴⁷ Komolyabb fejtörést okozhatott a Pantheon-kiadónak Alfred Neumann *Új Césárja* (*Neuer Caesar*) és Martin Gumpert *Dunantja*, ezekből ugyanis 1945 után még 600–600 példány maradt raktáron. Ami az utóbbi könyvet illeti (alcíme szerint „A Vöröskereszt regénye”), a kézirat 1939. február közepén vette a cenzúra akadályát,⁴⁸ 1939. április végén jelent meg 1800 példányban,⁴⁹ amiből június 16-ig csupán 192 darabot adtak el, jöllehet a Pantheon-kiadó 4000 példányban nyomtatott ismertető szórólapokat, hogy elérje a potenciális érdeklődőket.⁵⁰

A szépirodalmi művek terén konkrét számokról még Ludwig Winder kétkötetes *A trónörökös* (*Der Thronfolger*) című történelmi regénye kapcsán tudunk beszámolni. Az 1938-ban kiadott műből 1943. december 31-ig 2565 példányt adtak el. Felix Salten *Perri* című ifjúsági regénye 1938-ban 3000 példányban jelent meg a piacon, s 1939. június közepéig 1174 darab találta meg olvasóját,⁵¹ de időközben nyilván vevőre talált a maradvány is, mivel az 1946. évi leltár már csak mindössze 20 példányról tud.

Ami a nem szépirodalmi kiadványokat illeti, itt Hans Reichenbach *Atom és világegyetemét* (az *Atom und Kosmos* németül 1930-ban jelent meg) említhetnénk három kiadással és Wilhelm Röpke már tárgyalt *A harmadik útját* két

⁴⁶ Dormándi-hagyaték. PIM V 4766/441/1–10.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlóhoz 1939. febr. 18-án. Uo. V 4766/292/25.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ E prospektust a Magyar Vöröskereszt központi lapja mellékleteként terjesztették. L. még a Pantheon-kiadó Dormándihoz 1939. május 17-én írt levelét. PIM V 4766/292/30.

⁵¹ Az adatok a Pantheon-kiadó és Dormándi László közti levelezésből, illetve a Dante-kiadó iratanyagából származnak.

kiadással. Érdeemes talán még szót ejteni Josef Wechsberg *Amerikai vízumáról*, (*Visum für Amerika*, 1939) amelyet a Dante-kiadó a Moravska-Ostrava-i Kittl-Verlagra vett át, s amelynek eladása meglepően vontatottan haladt. A könyv 1939 közepén jelent meg 1500 példányban, s az év végéig összesen 456 darabot adtak el belőle, majd 1945 végéig újabb 232 példányt. Ez kevesebb, mint a fele a „start-kiadásnak”, ami azért meglepő, mivel ez a „Tanácsadó az Egyesült Államokba és Kanadába kivándorlóknak”⁵² a kortörténet kontextusában nézve sokkal szélesebb olvasói kört kellett volna, hogy érdekelden: azokat a magyar állampolgárokat ugyanis, akikről az 1938. évi és az 1939. évi antiszemita törvények a Horthy-Magyarországon elvonták a létalapot. Megemlítenők még, hogy több mint 10 000 példányban jelent meg néhány brosúra, amelyet az MSZDP a „Szocialista tudás könyvtára” sorozatban helyezett el; így pl. Gregor Bienstock *Két világháború közt* (*Zwischen den Weltkriegen*, 1934) című írása, és Otto Bauer *Elhibázott volt-e a felkelés?* (*War der Aufstand verfehlt?*) című munkája.⁵³

A kondíciók, amelyeket az emigráns szerzők vagy meghatalmazottjaik szerződéskötés esetén a kiadási jogok átruházásával elértek, a nemzetközi gyakorlatot követték. A honorárium alsó határa a bolti ár 5%-a volt. A Vicki Baumhoz hasonlóan sikeres szerzők persze különleges kedvezményben részesültek: 6%-ot kaptak az első 5000 példányért, 8%-ot 10 000-ig, és 10%-ot az efölötti példányokért.⁵⁴ Franz Werfel már az első 3000 példány után 7,5% honoráriumot kötött ki.⁵⁵ Honorárium-átalányért is eladtak illetve vásároltak kiadási jogokat. Számos olyan emigráns írónak, aki nem tartozott a jól keresők közé, nagyon is jól jött a Magyarországról származó tantiem. Heinrich Mann 1936. augusztus 13-án közölte a Pantheon-kiadóval: „Az Önök elszámolásának eredményét nagyon kielégítőnek találom, köszönöm a terjesztésben elért sikereiket. Szabad-e kérnem, hogy az összeget, amint lehetséges, utalják át.”⁵⁶

1934 végén alapította Kerpel Jenő ügyvéd a „Mideuropean Literary Service” elnevezésű cégét,⁵⁷ amely a következő években sok, magyarországi kiadásban érdekelt emigráns író érdekeit képviselte. Vicki Baum, Gina Kaus, Josef Wechsberg, Franz Werfel, Otto Zarek, Stefan Zweig dokumentálhatóan Kerpel ügyfelei közé tartoztak. A háború kitörését követően, amikor az érin-

⁵² A kiadvány alcíme.

⁵³ A „Szocialista Tudás Könyvtára” kiadványairól l.: *Munkásmozgalom és kultúra – 1867–1945*. Szerk.: SZILÁGYI János. Bp. 1979. 354.

⁵⁴ Az amszterdami Querido-Verlag és a budapesti Athenaeum-kiadó között 1937. ápr. 19-én a *Tavaszi vásártól* (*Der große Ausverkauf*), 1937. dec. 20-án a *Szerelem és halál Bali szigetén*ről (*Liebe und Tod auf Bali*), és az 1939. jún. 27-én a *Hotel Sanghair*ról aláírt szerződés alapján. Az Athenaeum iratanyaga az OSzK Kézirattárában található; fond-jelzete: 3/119.

⁵⁵ A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlóhoz 1940. jan. 26-án. PIM V 4766/292/69.

⁵⁶ Heinrich Mann 1936. aug. 13-án kelt levele az Athenaeum-kiadóhoz. OSzK fond-jelzet: 3/184.

⁵⁷ Az ügynökség megalapításáról tudósít: *Színházi Élet* 1934. okt. 14.; 4. sz. 86.

tett szerzők nagy része már nem tartózkodott az európai kontinensen, s nem képviselhette saját érdekeit, a „Service” változatlanul gondoskodott a honoráriumok zavartalan behajtásáról, illetve a Magyar Nemzeti Bank útján történő átutalásról. Ugyanakkor folyamatosan tudósította ügyfeleit a magyarországi zsidótörvények következtében előállt változásokról a kiadói viszonyokat illetően, illetve tájékoztatást adott a még meglévő könyvkiadási lehetőségekről.⁵⁸

A német nyelvű emigráns irodalom magyar fordítói többségükben neves írók, publicisták, újságírók voltak, akiknek életpályája lényegében nem igen különbözött a lefordított művek szerzőiétől. Nem egy közülük a saját bőrén tapasztalta, mit jelent száműzött írónak lenni. Említsük talán Horváth Zoltánt, aki tizenkét mű átültetésével a legbuzgóbb és legelkötelezettebb magyar fordítók egyike volt. Mint a már említett Déry Tibor, 1919 után Bécsbe emigrált s csak a húszas években tért vissza Magyarországra. 1938 után újra menekülnie kellett. Szántó Rudolf, aki Jakob Wassermann és Franz Werfelt fordította, illetve Nádass József, aki a pozsonyi Práger-kiadónak Leonhard Frankot és Egon Erwin Kischet magyarította, mindketten 1956 után tértek vissza az emigrációból. Ismét más fordítókat a 30-as évek végén űztek a határokon túlra, így többek közt Tábori Pált, Pálmai Jenőt és Dormándi Lászlót. Dormándi — aki korábban a Pantheon-kiadót igazgatta — Franciaországba emigrált, s onnan továbbra is belefolyt kiadója ügyeinek intézésébe, 1938 őszén lépéseket tett Feuchtwanger *Erfolg* és *Der falsche Nero* című művei francia kiadása jogainak megszerzése érdekében.⁵⁹ Volt néhány emigráns fordító, akik a pozsonyi Práger-kiadó számára ültették át magyarra német sorstársaik műveit, s nem is tértek vissza hazájukba, így pl. Bodnár István, Gergely Janka, Hajnal Jenő, Kéri Pál és mások. És végül voltak olyanok is, akiket a Horthy-rendszer kiszolgálói taszítottak a halálba, vagy a német nácik és magyar kollaboránsaik gyilkoltak meg, mint Sárközi Györgyöt, Fenyő Lászlót, Braun Somát, Pálmai Jenőt (aki balsorsától úzve 1941-ben Franciaországból tért haza), Szántó Rudolfot. . . és a sor még nem teljes.

Körülbelül 1936-ig gyakorlatilag akadálytalanul hozzá lehetett jutni Magyarországon német nyelvű emigráns szerzők olyan műveihez is, amelyek az országhatáron kívül jelentek meg. Alig találunk olyan művet emigráns szerző tollából, amelyről a magyar sajtó ne közölt volna — esetenként részletes — recenziót, vagy legalább is ne tudósított volna a publikálásról.⁶⁰ Még anonim megjelent

⁵⁸ Dr. Kerpel Jenő 1940. dec. 9-én kelt levele Thomas Mannhoz. MTA Kézirattára, Kerpel-hagyaték. MS 10.854/29.

⁵⁹ L. Lion Feuchtwanger 1938. okt. 2-án és okt. 9-én Dormándi Lászlónak írt levelei. PIM Kézirattár, V 4766/398–99.

⁶⁰ Kutatásaim során a magyarországi sajtóban eddig 441 recenziót találtam német emigránsok könyveiről.

ténybeszámolókról is olvashattak információt az érdeklődők, esetenként részleteket is közöltek a lapok.⁶¹

A tárgyalt könyveket a „Népszava könyvkereskedés” útján lehetett megrendelni, de egy egész sor kisebb-nagyobb kölcsönkönyvtár is foglalkozott a terjesztésükkel. Ezek a napi sajtóban vagy az irodalmi folyóiratokban rendszerint hírt adtak a beérkezett újdonságokról. A könyvtárak a művek beszerzésére, sőt vidéki küldésre is vállalkoztak. A kisebb kölcsönkönyvtárak gyakran egy-egy könyvkereskedésben bújtak meg, de magánlakásokban is helyet találhattak. A nagyobbak többnyire liberális napilapokhoz kapcsolódtak, mint pl. „Az Újság kölcsönkönyvtára”, a „Magyar Hírlap Kölcsönkönyvtára” stb. Volt eset, hogy tekintélyes folyóirat is fenntartott ilyen részleget, mint pl. a „Literatura Kölcsönkönyvtár”-at. „Az Újság Kölcsönkönyvtára” útján már 1933 októberében szinte az egész német emigráns sajtó hozzáférhetővé vált.⁶² E céggel együtt Dr. Langer Norbert kölcsönkönyvtára a Magyarországon kívül megjelent emigráns irodalom legaktívabb honi terjesztője volt.

A könyvek többnyire konspiratív úton jutottak el a kölcsönkönyvtárakba. A prágai Malik-Verlag és a pozsonyi Práger-kiadó könyveit például félkész állapotban vitték át a határon, a cím- és fedőlapokat utólag szállították le és kötötték össze.⁶³ Idővel persze nem maradhatott titokban a Horthy-zsargonban „bolsevista propagandának” nevezett irodalom ilyenén úton való szállítása. Már 1936-ban részletes rendőri jelentés futott be a „kommunista [sic!] irodalom terjesztéséről” a Magyar Királyi Belügyminisztériumba. Ebben hét budapesti kölcsönkönyvtárat soroltak fel név szerint, amelyeket azzal vádoltak, hogy „német emigránsok” indexre helyezett könyveit terjesztik.⁶⁴ „Az Újság kölcsönkönyvtárról” pl. így szólt a referencia: „... De a katalógusban is szerepelnek a német emigráns munkák — azok is, amelyek Magyarországból kitiltattak”, ezenkívül felsorolják az „Éditions du Carrefour, Párizs, a Graphia-Verlag, Zürich [sic!], a Querido-Verlag, Amsterdam és a Práger-kiadó, Pozsony” könyveit. . .

Nem tudunk arról, hogy a kölcsönkönyvtárak tevékenységét 1936 után korlátozták-e avagy esetleg be is tiltották. Tény mindenestre, hogy a következő években hirdetéseikkel — amelyek tevékenységükről, létezésükről tudósítottak

⁶¹ Az *Egyenlőség* című zsidó hetilap 1934. szept. 22-én *Zsidók a koncentrációs táborban* címmel részleteket közölt a Karlovy Varyban 1934-ben megjelent *Konzentrationslager — Ein Appel an das Gewissen der Welt* című kiadványból. Ezt megelőzően a *Népszava* 1933. aug. 20-án (p. 7.) *Hét hét a hohensteini táborban* címmel közölt részletet az ún. *Braunbuch*ból.

⁶² *Akarja tudni a német eseményeket?* címmel közölt cikket *Az Újság* 1933. okt. 8-án. Ekkor az alábbi, Prágában kiadott vagy onnan terjesztett emigráns lapokat lehetett megrendelni: *Die Wahrheit*, *Die neue Weltbühne*, *Welt im Wort*, *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung*, *Das neue Tagebuch*, *Neue Deutsche Blätter*, *Die Sammlung*, *Der Aufruf*, *Das Blaue Heft*.

⁶³ L. a 10. sz. jegyzetet, 128.

⁶⁴ A dokumentumot közli: *A cenzúra ármékában*. Bp. 1966. 115–119.

tak volna — már nem találkozunk. 1939 júliusában a *Pester Lloyd*-ban még megjelenik egy rövid közlemény a „Forum-Bücherei” alapításáról, de hogy volt-e ennek a pusztán információ túlmutató üzenete, ma már aligha állapítható meg.*

GEOFFROY, RENÉ

Deutschsprachige Exilliteratur in ungarischen Verlagen (1933–1944)

Die Leistung ungarischer Verlage, die in den Jahren 1933 bis 1944 Bücher deutschsprachiger Emigranten veröffentlichten, ist bemerkenswert und hat bisher in der internationalen Exilforschung so gut wie keine Beobachtung gefunden. Von Lion Feuchtwanger wurden hier mehr Werke herausgebracht als in Frankreich; von Thomas Mann die gleiche Anzahl und dies zumeist fast zeitgleich mit der deutschen Ausgabe. Insgesamt lassen sich 179 Titel deutschsprachiger Emigranten in Ungarn nachweisen. Die Studie stellt die Leistung der ungarischen Verleger vor und untersucht die Bedingungen, unter denen sie zustandekam. Sie vergleicht die in Ungarn verlegten Exilliteratur mit derjenigen anderer Länder und widmete sich auch der Frage ihrer Verbreitung (Auflagen, Vertrieb, Resonanz).

* (A tanulmány témakörébe tartozó összes mű könyvészeti adatait tartalmazó bibliográfiát terjedelmi okokból nem tudtuk közölni; erről a szerző készséggel ad információt az érdeklődőknek.)

KÖZLEMÉNYEK

Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata. A 19. század második felében kiváló műtörténészek, Rómer Flóris és Ráth György elsőként foglalkoztak a könyvkötőművészettel. Ráth György 1882-ben megrendezte az országos könyvkiállítást, ekkor jelent meg a *Kalauz* című ismertetés, majd ennek második kiadásaként a *Könyvkiállítási emlék*. Ebben alapvető tanulmányok szólnak a könyvtörténet egyes területeiről; közöttük van a könyvkötéstörténet első összefoglalása Keszler Józseftől. Csontos János, Fraknói Vilmos, majd a 20. század elején Jaschik Álmos, Gulyás Pál, Varju Elemér, Végh Gyula ír a debreceni, nagyszombati, kolozsvári és a korvina kódexek kötéseiről. Két összefoglaló munka is megjelent: Hunyadi József a mohácsi vész előtti, Romhányi Károly pedig a 18–19. századi magyar kötéseket vette számba. Ezek a szerzők jelentős úttörő munkát végeztek a magyar könyv- és könyvkötő-művészet egyes részterületeinek feldolgozásával és ismertetésével, de nem törekedhettek teljességre.

Az utóbbi években Koroknay Éva és Rozsonдай Marianne munkássága nyomán további értékes tanulmányokkal gazdagodott a művelődéstörténet ezen ága, még mindig kevés azonban a résztanulmány, valamint az olyan összefoglaló jellegű munka, mint például német területen már régebben megjelent Ernst Kyriss, Theodor Gottlieb és Ilse Schunke művei. A magyar könyvkötéskutatás vázlatos áttekintése során megállapítható, hogy csaknem kizárólag a könyvkötés díszítőművészetének tárgyalására szorított, és csak elvétve akadnak olyan tanulmányok, amelyek a könyvkötés technikájának történetével foglalkoznak. E ritka munkák között említhető Hunyadi Józsefnek *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig* című könyvének első fejezete, amelyben röviden összefoglalja a könyvkötéstechnika történetét.

A kötéskutatásnak kiegészítő, kisegítő területe a technikatörténet. Mint Hellmuth Helwig német kötéskutató írja, a biztos kötésmeghatározásnak éppen olyan fontos feltétele a könyvkötőtechnikák, valamint a könyvkötészeti szaknyelv ismerete, mint a jártasság a könyvtörténet, a stílusfejlődéstörténet, a díszítőművészet történetében.¹

Amint a kötés díszítésének módja, stílusa, úgy a kötési technika is korról korra, időben és térben egyre változott, ezért a kötéstechnikai adatok is segíthetnek egy-egy könyvborítónak, esetleg még magának a műnek a meghatározásánál is. Ám a kötésszerkezet, készítésének módja a kutató előtt többnyire rejtve marad. Nemcsak hiányos könyvkötészeti ismeretei következtében, hanem azért is, mert pontos adatokhoz csak akkor juthat, amikor a kötet már a szétesésig megrongálódott, vagy ha a könyvet a restaurálás során szétbontják. Gyakran még a kötéstábla vaknyomását és aranyozását is elfedi az idő patinája, a por- és piszokréteg, vagy a megrongálódott borítókra védelmi célból ráragasztott vászon és papírrétegek, az egyes korokban divatos olajfestés. A kötések felépítését és díszítését ilymódon elfedő, néha még meg is hamisító beavatkozások következményeitől a restaurátor szabadíthatja meg a kötetet. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kötet csak akkor szabad szétbontani, ha állapota azt elkerülhetetlenné teszi. A szétbontásnál a táblák belsejéből kézirat- vagy nyomtatványtöredékek kerülhetnek elő, amelyeket a könyv kötésekor segédanyagként használt a könyvkötő. E töredékeknek kormeghatározó szerepük

¹ HELWIG, Hellmuth: *Handbuch der Einbandkunde*. Bd. 1. Hamburg, 1953. 20.

lehet. A restaurátor a munkája során tapasztaltakat feljegyzi és szükség esetén fényképfelvételeket is készít. Néhány évtizeddel ezelőtt, a restaurálás kezdetén még nem volt szokásos a pontos dokumentálás. Az egykorú kötések eldobásával, a művek átkötésével, a korra jellemző technikai részletek eltüntetésével értékes adatok vesztek el. A még érintetlen, régi kötések felkutatásával, vizsgálatával, leírásával, a restaurált művek számbavételével, az adatok rögzítésével még sok könyvtörténeti, művelődéstörténeti adalék vár feltárára.

A kolostori rendi szabályzatok általában előírták könyvtár létesítését. A magyarországi kolostorokban ugyanúgy másolták és kötötték a könyveket, mint más országokban, mivel a szabályzatok a rendek valamennyi kolostorára vonatkoztak. Így — bár a magyar kolostori könyvkészítésre vannak adataink, közvetlenül a könyvek kötésére már kevesebb —, a külföldi, gazdagabb bizonyítékkal rendelkező kolostorok működési rendjéből következtethetünk a magyarországi helyzetre.

Eddig egyetlen magyar kolostori eredetű könyvkötés csoportot sikerült rekonstruálni a díszítőelemek alapján: a lövöldi karthauziaknál kb. 1478–1520 között keletkezett kötések csoportját.²

A kolostort Nagy Lajos király alapította a Veszprém megyei ún. Paradicsomvölgyben, a mai Városlőd helyén 1378-ban, de történelmi emlékek már 1370-ben is említik a Lövöldöt.³ Nagy Lajos a szerzeteseknek adományozta Völgykő várát, amelynek köveiből épült föl a zárda,⁴ romjaiból ítélve a lechnitzi karthauzi kolostor mintájára. Egy nagyobb házból és egy kisebb épületrészből állott. Az alsó épületben volt a könyvtár, a műhelyek és a közösségi célok szolgálatára egyéb helyiségek. A felső kolostort lakták a szerzetesek, általában egyszemélyes cellákban.⁵

A lövöldi kolostor első tagjai a magyar pálosok rendjéből kerültek ki, ezért nevezi Dedek a legmagyarabb kolostornak; ezt bizonyítják a perjelek névsora is, amelyben kizárólag magyar nevek olvashatók.⁶ 1552-ben sorsa megpecsételődött: a török közeledtének hírére a többi kolostorral együtt — feltehetőleg a bentlakók — felrobbantották. A szerzetesek szétszéledtek, utolsó perjelük birtokait 1557-ben bérbe adták a veszprémi püspöknek. Könyvtára is szétszóródott, talán Ausztriába menekítették.

A karthauzi kolostorokban rendszeresen folyt könyvmásolás. Biztosra vehető, hogy a magyarországi kolostorokat is ellátták — a rend szabályai szerint — az ehhez szükséges eszközökkel: íróanyag, tábla, pergamen, toll, kréta, a bőr simításához két darab horzsakő, két rudacska, amelyre a kész írást feltekerték, törőkések, pontozó és ár, melyet a könyvek bekötésénél használtak, vonalzó és grafit-darab.⁷

A karthauziak könyvkötészeti tevékenységéről vannak adatok külföldön is: pl. Nürnberg, Olmütz és Prüll kolostoraiban,⁸ de Lövöldön is kellett folynia ilyen munkának. Tudjuk, hogy Mátyás király 1480-ban meglátogatta a kolostort, és több nyomtatványt adományozott. Közöttük volt a későbbi lövöldi korvina-ként számontartott ősnymtatvány. Az ajándékozással való tekintettel festették bele a király címerét az első lapra, és 1488-as évszámmal datált díszes kötéssel látták el.⁹ Ezen a nyomtatványon kívül még két kötetről vélték a kutatók, hogy a kolostor könyvei közül való. Az *Érdi-kódex* (Nyelvemlék 9. Országos Széchényi Könyvtár) íróját lövöldi karthauzinak tartják. A lövöldi névtelen a 16. században élt. A kódex kötése feltehetően 19. századi, egyszerű barna félbőr, gerincén felirat: Nagyszombati Carthausi kézirat. Mivel a könyvtestről levált a borító, jelenleg látható, hogy a hát sima, nyomtatványtöredékekkel kasírozott. Sajnos az eredeti kötés szerkezetére utaló nyomok nem láthatók. A *Sz. Máriáról szóló zsoltaírók gyűjteményét* magában foglaló 14. századi karthauzi kézirat Cod. Lat. 99. jelzet alatt az Országos Széchényi Könyvtárban található. Dedek szerint kétséges, hogy magyar munka-e, mivel első lapján fejnél

² SZ. KOROKNAY Éva: *A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről* = Esztergom évlapjai. 1960. 25–34.

³ *Hazai Okmánytár* II. 123.

⁴ BÉKEFI Remig: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Bp. 1907. 227.

⁵ DEDEK CRESCENC Lajos: *A karthausiak Magyarországon*. Bp. 1889. 56.

⁶ DEDEK: *i. m.* 240.

⁷ DEDEK: *i. m.* 56.

⁸ KYRISS, Ernst: *Vézierte gotische Einbände in alten deutschen Sprachgebiet*. Textband 1–3. Tafelband. Stuttgart, 1953. Tafelbd. 1., No. 10, 16, 23, 25, 27.

⁹ *Könyvkiállítási emlékek*. Bp. 1882. 89–90.

ez a felirat olvasható: *Iste libellus pertinet ad Carthusienses prope Erffordiam.*¹⁰ Azonban a bevezetés megemlíti Péter perjelt, aki 1396 körül a lövöldi kolostorban élt. Lehetséges tehát, hogy a kötet lövöldi tulajdonban volt, talán itt is kötötték be, de a szétszórás során az erfurti kolostorba került. A kéziratot váltakozva papírra és pergamenre írták. Egyszerű kötése csak részben egykorú, ugyanis a bejegyzés szerint 1954-ben javították. Ekkor került a gerincre új, sárgás színű bőr. Az eredeti bőrborítás sötétbarna, fatáblára vont. Az előtábla közepén sárgaréz csat látható, a hátulsó táblán a bőrszíjat leszorító lemez megmaradt, de a bőrszija leszakadt és elveszett.

Az első táblára fejnél kopott, sérült kéziratföredék van ragasztva. A kéziratot három dupla bordára fűzték. Kérdéses, hogy a fűzés eredeti-e, vagy a javítás során újráfűzték az íveket. Sajnos, az ötvenes években még nem volt szokásos a restaurálásról jegyzőkönyvet és fényképfelvételeket készíteni.

Meg kell még említeni a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, Cod. Lat. 72. jelzetű, 1467-ben Máté karthauzi szerzetes által írott, *aszketikus traktátusokat* tartalmazó munkát. E kézirat azonban 19. századi papírkötésben van.

Az említett kötetek közül Koroknay Éva csak a lövöldi korvinát tartja kétségtelenül kolostori kötésűnek. Még további nyolc műről – a 2. és a 11. pont alatt idézett műveiben – stílári jegyek alapján úgy véli, hogy szintén Lövöldön készültek, 1478–1490 között. Felmerül a kérdés, támogatható, vagy bizonyítható ez a vélekedés a kötések szerkezeti, technikai vizsgálata alapján?

Az elmúlt években a kilenc kötetet e szempontból alaposabb vizsgálat alá vettük, közülük hármat restaurálásuk során még részletesebben elemezhetünk. A kilenc kötésből három az „F M”, egy az „F Mus” szígnóval van ellátva, ezenkívül az utóbbiakon évszám is látható. A lövöldi korvinán nincs szígnó, csak évszám. Valószínűsíthető, de nem bizonyított, hogy a szígnó Frater Matheust jelent, és talán ez a mester volt a lövöldi kolostor scriptora és egyben egyik könyvkötője is.

A művek a kötéstáblákon lévő évszámok növekvő sorrendjében a következők:

1. Nicolaus de Lyra: *Postilla*. [Strassburg c. 1474–1477] – 2°-CIH 2404. Inc. S. l. a. I. 1. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „F M” 1478. Fatáblás, gótikus díszítésű, 4–4 sarokverettel és 5 csúsztatógombbal. Koroknay,¹¹ Jegyzék 130.
2. Pseudo-Vincentius Bellovacensis: *Speculi Moralis*. Tertius liber. (Strassburg 1476) – 2°-CIH 3498. Inc. S. l. a. I. 2. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „FM” 1484. Fatáblás, gótikus díszítésű, 4–4 sarokvédő verettel, 2 csattal. Koroknay, Jegyzék 131.
3. Gregorius IX. papa: *Decretales* cum glossa Francisci Moneliensis. Venezia 1479. – 2°-CIH 1489. Inc. 13. (VIII. 6. 1.) Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „F Mus”, 1484. Fatáblás, 4–4 sarokverettel, 2 csattal. Díszítése gótikus jellegű. A kötet 1968-ban restaurálták az Iparművészeti Múzeumban. A restaurálás előtti fényképfelvételek szerint a sarokveretekből csak 4, a 2 csatból csak 1 volt meg. A bőrszíjak elvesztek. A bőrborítás erősen rovarragott, a gerincen hiányos volt, a sarkokon a táblák letörtek, ezeken a helyeken a bőr is hiányos, illetve sérült volt. A fényképeken jól látható a fűzési technika és a bőrből varrott oromszegély, valamint a bőrszalagoknak a táblához való rögzítési módja. Koroknay, Jegyzék 302.
4. Augustinus, Aurelius: *Opuscula*. Venezia, 1483. – 4°-CIH 358. Inc. 139. Budapest, Egyetemi Könyvtár. A kötés jelzése: „F Mus” 1486. Fatáblás, 2 csattal, bőrszíjjal. Díszítésében még a gótikus diagonális szerkesztési mód az uralkodó, a metszéspontokon egy-egy rozettával, hasonlóan a lövöldi Korvina első táblájához. Koroknay, Jegyzék 56.
5. Antoninus Florentinus: *Summa theologica*. Pars II. Venezia 1477. – 2°-CIH 258. Inc. I. 52. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: 1488. Fatáblás, csúsztató

¹⁰ DEDEK: i. m. 16.

¹¹ SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Kolostori és polgári műhelyek. (Művészettörténeti füzetek 6.) Bp. 1973. 38.

gombokkal, melyek közül több hiányzik. Két csatja közül az egyik hiányzik az első táblán. A két bőrszija az akasztós csattal eredeti. Gótikus jellegű díszítése nagyon kopott, sérült, bőrborítása rongált. Koroknay, Jegyzék 140.

6. Rainerius de Pisis: *Pantheologia*. Nürnberg, 1477 — 2° - CIH 2897. Inc. I. 1. a-b „Lövdödi Korvina”. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: 1488. Fatáblás, igen szépen cizellált sarokveretekkel a táblákon, az előtáblán a középvetretnek csak a nyoma látszik. 2 csat az előtáblán, az akasztós csatok elvesztek, a szíjaknak csak a maradványai voltak meg. A hátsó táblán 5 csúsztatógomb van. A kötetet az Országos Széchényi Könyvtárban restauráltam 1973-ban. Az első tábla gótikus elrendezésű, de a rombuszalakú mezők nincsenek kitöltve díszítésekkel. A hátsó tábla reneszánsz stílusú. Berkovits Ilona és Hoffmann Edit szerint a kötés nürnbergi, de Koroknay stílárius jegyek alapján ezt cáfolja.¹²

A restaurálás során a kötet szerkezetét alaposan megvizsgálhattam. Kettős bordái és az oromszegély alapja világos színű vadbőrből készültek. A fatábla élein a kettős bordáknak megfelelő alakú domború kis tokot faragott ki a könyvkötő, ebbe bújttatta a bordaszalagok végeit, ugyancsak így járta el az oromszegélyek végeivel is, majd ezeket a táblák felületén besüllyesztette és faékekkel rögzítette. Az oromszegélyek — hasonlóan a szombathelyi ősnymtatványhoz — bőrből varrottak.

7. Berchorius Petrus: *Repertorium morale*. Nürnberg, 1489. — 2° - CIH 553. Inc. I. 35. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés nincs szignálva. Fatáblás, két csattal ellátott, reneszánsz stílusú bőrborítás fedi. A kötés 1490 körül készülhetett. Koroknay, Jegyzék 137.
8. Petrus Lombardus: *Sententiarium libri I-II*. Nürnberg, 1491. Inc. 558/d. CIH 2646. Országos Széchényi Könyvtár. A kötés nincs szignálva. Fatáblás, 4-4 sarokverettel, a táblák közepén 1-1 középvetrettel ellátott kötet, az előtábláról 1, a háttábláról 2 sarokveret hiányzik. Elől 2 csat megmaradt, de a bőrszíjak és a rajtuk volt akasztós csatok elvesztek. A táblák és a gerincborítás reneszánsz díszítésű, de zavarólag hat a gótikus középvetret. Az ősnymtatvány restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban történt 1978-ban.

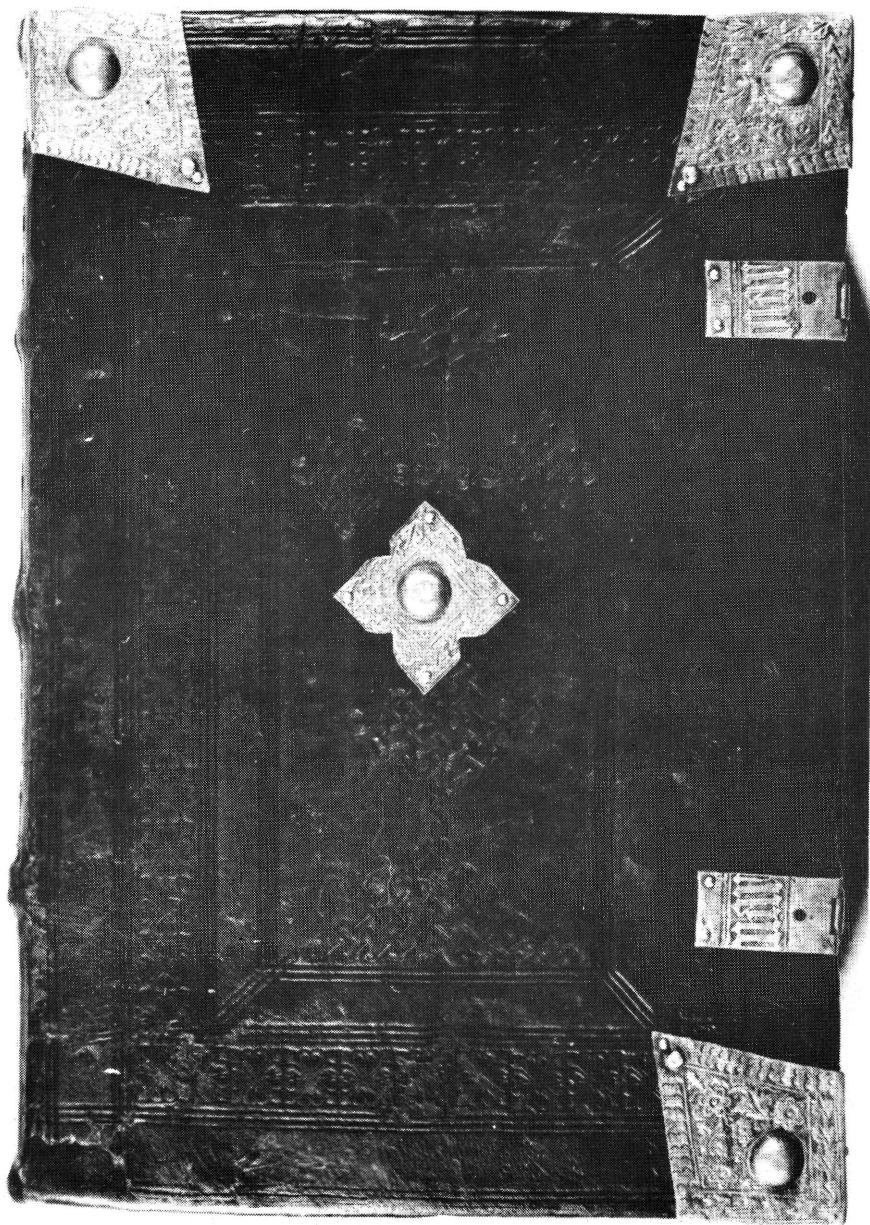
A fatáblákat a könyvkötő ugyanolyan módon erősítette a könyvtestre, mint a „Lövdödi Korviná”-nál és az 1484-es szombathelyi kötésnél. Az oromszegélyek és kettősbordák alapja bőr, lencsnával varrták az ívekhez. Szerkezte, a kötés technikája azonos a szombathelyi Inc. 13. jelzetű nyomtatványával.

Ez az egyetlen olyan kötés, amelyből a restaurálás során lövdödi eredetű feljegyzések kerültek elő. Az egyik egy levél, amelyben az ismeretlen levélíró a lövdödi perjelhez fordul, és egy orvosság receptjét közli Bécsből. 1494-ből datált. A másik levéltöredéken az 1500-as évszám és Buda olvasható, egyébként a szöveg szinte olvashatatlan. Eddig nem sikerült megfejteni.

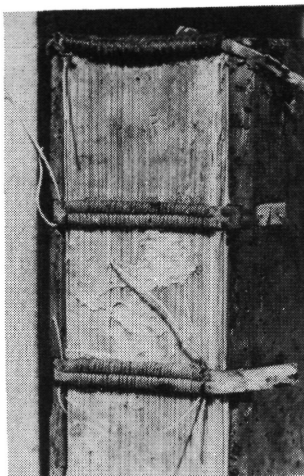
Koroknay idézett munkájában úgy véli, hogy a nyomtatvány kötése a megjelenés éve után nem sokkal készült. A táblák belsejéből előkerült datált levelek egyrészt megerősítik, hogy a kötés valóban Lövdödon készült, másrészt azt bizonyítják, hogy a kötés 1500-nál előbb nem készülhetett. Koroknay, Jegyzék 102.

9. Ambrosius: *Opera. Pars II-III*. Basel, 1492. — 2° - CIH 157 Inc. I. 69. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés nem szignált. Fatáblás bőrkötése reneszánsz díszítésű, igen kopott. Az előtáblán 2 csat, a bőrszíjak a kapcsokkal elvesztek. Az oromszegély bőrből készült. Koroknay, Jegyzék 146.

¹² CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. No. 566.

2. kép Az Inc. 558/d. jelű (OSzK) restaurált ósnyomtatvány előtáblája

3. kép Az Inc. 13. (Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár) jelű kötet gerince restaurálás előtt.
Bőrből készült oromszegély és kettős bordák

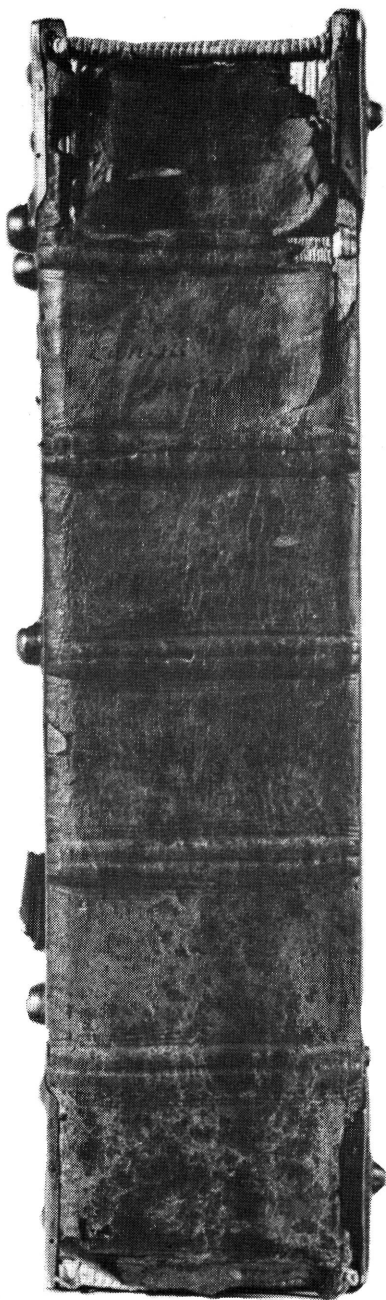
A kutatások alapján a lövöldi karthausi kolostor könyvkötészetéből származtatott kilenc kötet Rozsondai Marianne közlései alapján tizenegy kötésre egészült ki. A tizedik az MSS II. 1. jelzetű esztergomi *Jordánszky-kódex* háttáblája,¹³ A kódexet véleményem szerint valószínűleg az 1882. évi az Országos Iparművészeti Múzeum által rendezett könyvkiállítás előtt kötötték át. (A kötetnek a kiállításon való részvételét igazoló címke az új előzéklap verzőján látható.) Az íveket a javításkor újrafűzték. Az eredeti oromszegőket levágták, azonban a bőrborítás sérülése következtében a fejnél volt eredeti oromszegély bőrszalagból készült vége jól látszik. Az előtábla kiegészítése a hiányzó eredetinek, bélyegzői a háttábla bélyegzőinek utánzatai. Rozsondai Marianne szerint a későgótikus kötés hat bélyegzőjéből öt látható a lövöldi kolostori műhelyből származtatott kötéseken is.¹⁴

A tizenegyedik kötés a Csíkszeredai Múzeum ferences állományában található, Antonius Florentinus *Confessionale* című művét borítja. Szignált, datált = f Mus, 1487. (Rozsondai Marianne szíves szóbeli közlése, akinek a jelen tanulmányhoz nyújtott jelentős segítségéért ezúton is köszönetet mondok.)

Mint már említettük, három kötés szerkezetét, készítésének technikáját vehettük alapos vizsgálat alá a restaurálás során. Mindhárom kötés felépítése, a könyvkötői munka sajátos jellegzetességei, a munka alapossága, pontossága szembeütően hasonló. A bőrből készült kettős bordaszalagok, a fatáblák megmunkálása és felerősítése a könyvtestre, a bőrborítás beütése a táblák belső szegélyén, az oromszegélyek rögzítése a táblákra azonos módon készült. Különbségeket csak az oromszegélyek elkészítésénél láthatunk: az Inc. 13. szombathelyi és a „lövöldi Corvina” oromszegélye bőrral átvartott, de a nagyobb méretű kötetek között több ilyen is van. A kisebb kötetek oromszegése egyszerűbb, lencséjával van az ívekhez varrva. A fatáblák belső felületén az előzék nincs leragasztva, kivételt képez az Inc. 558/d jelzetű, 1491-es nyomtatvány, ahol lövöldi vonatkozású levél volt a táblán. Ahol még leragasztott tükröl találkozzunk,

¹³ ROZSONDAI Marianne: *Magyarországi gótikus és reneszánsz bőrkötések*. (Vázlat, a feladatok ki-jelölése) = *Ars Hungarica* XVII. 1. Bp. 1989. 64.

¹⁴ ROZSONDAI Marianne: *A Jordánszky-kódex és töredéke*. Pannonia Regia, MNG, Bp. 1994. 436–437.

4. kép Az Inc. I. 1. (Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár), a korvina gerince, fejnél bőrből készült oromszegély

azok későbbi javítás során kerültek jelenlegi helyükre. Minden kötetnek egyenes a gerince, nem gömbölyített.

A restaurálatlan kötések felépítése, szerkezete is azonosságokat mutat. Biztosra vehető, hogy ahol a bőrborítás eltakarja a táblákat a gerinc felőli oldalon és nem látható a bordaszalagok végeinek a táblához való erősítési módja, az eljárás ezeknél a köteteknél is azonos. Ugyanis, a belső táblafelületen nincs nyoma a besüllyesztésnek — ez jól látható, mivel nincs tűkür —, ezért biztos, hogy a megfelelően vastag fatáblák elein vezették be a szalagok végeit és a táblák külső felületén süllyesztették be.

Koroknay azon feltevését, hogy az 1488-as évek után készített kötésekben megfigyelhető a stílusváltás — azaz áttérés a teljesen magyar jellegű reneszánsz stílusra — egyúttal talán technikai változásokat is eredményezett, nem tudjuk alátámasztani. Említésre méltó változásokat nem látunk, de ez aligha meglepő. Hiszen alig telik el néhány év, és 1484-ből, illetve 1488-ból származó tisztán gótikus és átmeneti jellegű kötéssel, majd az 1490-es években már díszítésükben teljesen reneszánsz stílusú, felépítésű kötésekkel találkozunk. A technikai változások ellenben mindig lassabban követik a díszítőművészet stílusváltozásait. Kétségtelen, hogy a „Fr M” és „Fr Mus” szignóval ellátott köteteket ugyanaz a szerzetes kötötte be és az is helyes feltevésnek látszik, hogy a műhelyben, még ha többen is foglalkoztak könyvkötéssel, ugyanazt a technikát alkalmazták.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a lövöldi kolostori kötőcsoport könyvkötés-technikai elemzése során nyert adataink megerősítik illetve pontosítják a kutatók korábban stílári jegyek alapján tett megállapításait.

BEÖTHYÉ KOZCSA ILDIKÓ

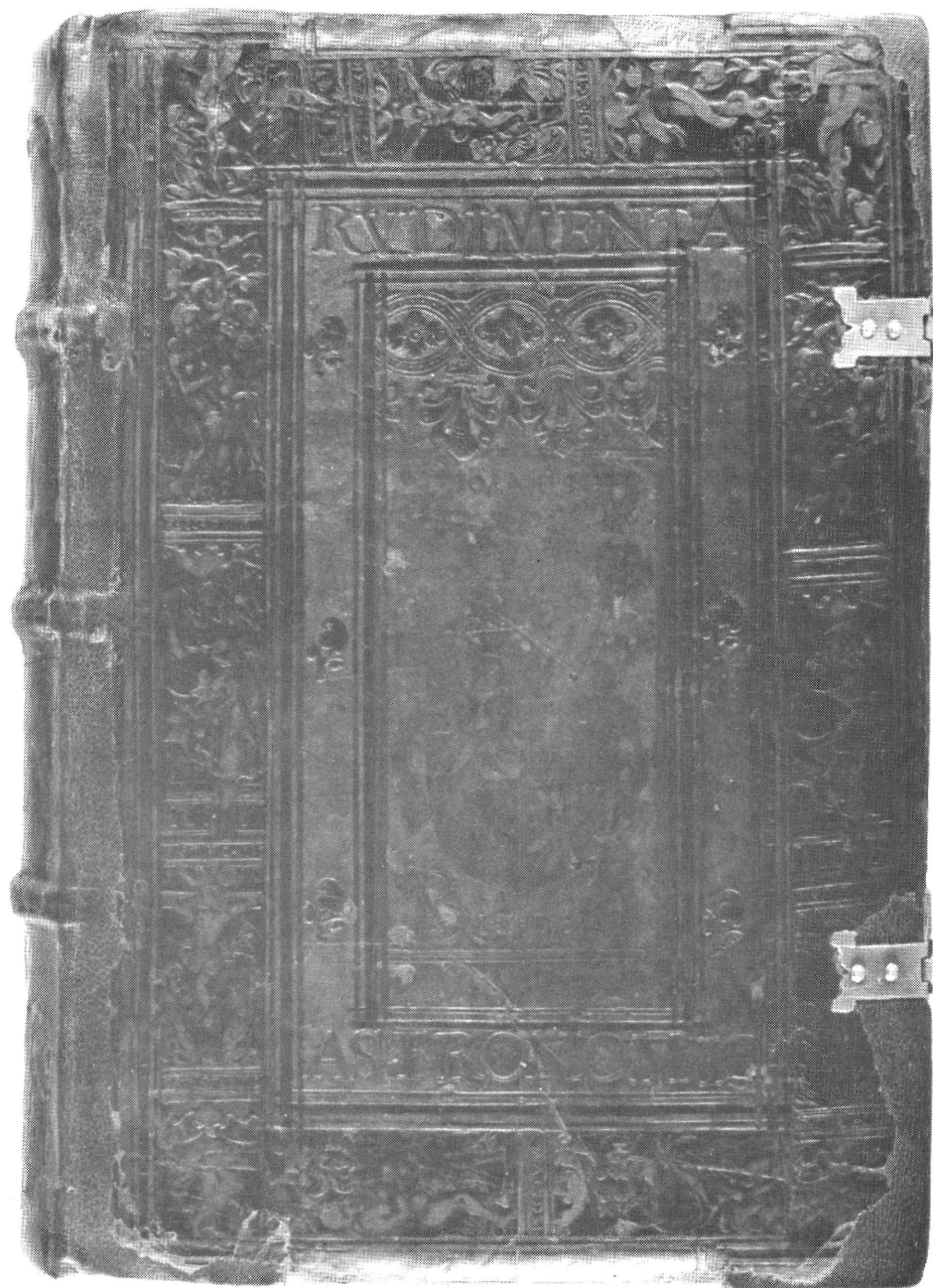
Egy lengyel humanista (Jan Dantyszek) könyve. A gdanski német családból származó diplomata nemcsak V. Károly állandó lengyel követe, illetve I. Zsigmond főtanácsadója volt, hanem korának egyik neves, latin nyelven író költője, aki kapcsolatban állt például Philipp Melanchthonnal vagy Thomas More-ral. A lengyel Oláh Miklós, humanista néven: Johannes Dantiscus de Curiis (1485–1548), miután az aktív politizálástól visszavonult mint warmiai püspök, Lidzbarkban tudományos és művészeti központot rendezett be, könyvtárat és képtárat alapított. E messze földről híres könyvtárnak egy darabja, kalandos úton, a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárába került, még a 17. század első felében.¹

Az Egyetemi Könyvtárban folyó állományrendezés során előkerült kötet asztronómiai tárgyú értekezéseket magába foglaló, jelenleg négy tagból álló kolligátum.² Az eredetileg több nyomtatványt tartalmazó könyvet számos helyen, meglehetősen barbár módon megcsonkították; valószínűleg a cél maga a mű vagy a benne található bejegyzések megsemmisítése volt és nem a kolligátumok valamilyen elv alapján történő kiemelése. Az előtáblán szereplő cím — *Rudimenta Astronomica* — mutatja, hogy a kötet — a

* A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae támogatásával készült.

¹ A Dantiscusra vonatkozó szakirodalmat l. *Polski Słownik Biograficzny* (a továbbiakban: PSB) Tom IV. Kraków, 1938. 424–430. — Életére, költészetére és művészetpártolására l. SKIMINA, St.: *Twórczość poetycka Jana Dantyszka*. Kraków, 1948. — BAUMGARTNER, Alexander S. J.: *Geschichte der Weltliteratur*. Bd. IV. Die lateinische und griechische Literatur der christliche Völker. Freiburg im Breisgau, 1900. 596–597. *Wielka Encyklopedia Powszechna* PWN 2. 814–815. — Magyar kapcsolataira l. CSAPODI Csaba: *Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve* = MKsz 1992. 55–57. CYTOWSKA, Maria: *Andronicus Tranquillus Dalmata — A Laski család és Zápolya János udvarának familiárisa*. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 132–133.

² Jelzete: Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: BEKK), Vet. 22/24. A kötet az ún. Vetustissima-gyűjteményben található, mely a 16. század első felének nyomtatványait őrzi. Itt mondok köszönetet BOROSS Klára kollégámnak, aki közös felfedezésünk megírását nagylelkűen átengedte.

1. kép A könyv előtáblája Johannes Dantiscus supralibrosával

2. kép A könyv háttáblája

Epistola Pauli ad Romanos
Epistola Pauli ad Romanos
 gna fide & uirtute excitat, & adiunat. Multa uero huius generis beneficia Reipu. uestræ debemus. Nam cum inde usq; a Ioanne Regiomontano urbs uestra uelut domicilium fuerit huius philosophiæ, magna fuerunt hæc artium apud uos studia, multa egregia monumēta apud uos edita sunt. Attici ingeniosissimi homines finxerunt Neptunum & Pal ladem inter se certasse ab utro numine ciuitas appellaretur, cumq; Deorum iudicio Pallas omnibus calculis uicisset, urbem ab ea nominatam esse, Qua fabula significauerunt, ciuitatem non imperij laude, quod classibus parauerant, & opum magnitudine præstantiorem esse quàm ciuilibus artibus. Illud autem in primis sapienter cogitatum est, quod eius iudicij Deos autores fecerunt, ut cum pleriq; homines summā esse imperij gloriam existiment, admonerēt Deorum iudicio longe maius esse decus ciuitatum, leges, iudicia, honestam disciplinam & similes pacis artes. Quare ciuitas uestra iure prædicanda est, quæ semper ea fuit modestia prædita, ut imperia non appeteret. Sed cum robore ciuium armis atq; opibus sit instructissima, maluit sociarum ciuitatum libertatem tueri, & suam potentiā augere. Deinde domi in eo uno elaborauit ut haberet Rempu. optime ornatam omnibus ciuilibus officijs atq; artibus. Verus disputatio est de Monarchia & Aristocratia, sed tamen sine ulla dubitatione pulcherrimus inter homines status est, in quo multi sapientes & boni consilia conferunt, & communi animo, pari studio, ac fide Rempubli. gubernant, qui patriæ caritate deuincti, non certant inter se ambitione, sed diligentia tuendi publica commoda, ac norunt inter se cedere, ubi magistratus ordine quodam inter se consociati sunt. Ac licet alij Monarchiam anteferant, tamen nisi hac Aristocratia temperatum sit regnum, haud dubia tyrannis est. Nemo enim unus aut prospicere omnia aut administrare potest. Ex amentia est, si quis putat conducere, ut in

2

unius

Nuremberg. 1522.

48 385 3
32/1:6

ASTROLOGICA

Quorum titulos uersa pagella indicabit.

H. EOB. HESSI.

Simemoratur Atlas cælum sudasse ferendo,
Si tulit Hercules sidera fessa labor,
Si flammam rapuit Iouis alta ex arce Prometheus,
Si Lunam superis abstulit Endymion:
Te quoque posteritas credet Ioachime fuisse
Cælestes solitum scandere sæpe domos.
Qui tanquam astrifero sis nuper ab æthere lapsus,
Astra, gradus, orbis, lumina, signa doces.
Cum tam pulchra nouæ potuisti tradere luci
Scripta palam nullo tempore uisa prius.

NORIMBERGAE APVD IO.
PETREIVM, ANNO
M. D. XXXII.

*Postentis sedes uerè Ioachime futura.
Te Phlegætonidas mente subisse domos
Qui ~~tanquam~~ cum astrifero sis nuper stercore natus,
Astra, gradus, orbis, lumina, signa doces,
Cum tam absurda mea potuisti tradere luci.
Scripta palam nullo tempore uisa prius.
Paulus Forro.*

korban oly divatosan — tematikus összetételű, a megmaradt kolligátumok mind ebbe a témakörbe tartoznak. Feltételezhetjük, hogy a hiányzó művek is hasonló tartalmúak voltak, ám a bizonyosságot csak a kötet teljes rekonstrukciója adhatja meg.

Az Egyetemi Könyvtár alapállománya több mint 400 éves múltra tekint vissza. Fellelhető benne két 17. században készült kézirat.³ Az első, mely feltételezhetően 1632-ben készült, a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának katalógusát tartalmazza.⁴ Az akkori könyvtáros, Némethi Jakab pontos címleírást közöl a még teljes kötetről. Az ő kézírásával került a könyv elejére a tulajdonosi jegy az összeírás időpontjával, illetve az utaló a katalógus címleírására, mely feltehetőleg az akkor érvényes raktári jelzetet is jelentette: „Catalogo Societatis Jesu Tyrnaviae Inscriptus 1632. L[ittera] A. n[umero] 173.” Viszont a Szentiványi Márton által 1690-ben készített katalógus, melyet egészen a rend feloszlásáig használtak, már nem jelzi a kolligátum tényét, csak az első tagot írja le.⁵ A címlap már az első összeírásnál (1632) hiányozhatott, hiszen a jezsuiták mindig ide írták possessor-bejegyzésüket, s ennek hiányában került ez a második lapra.⁶ Ezt megerősíti az a tény, hogy a possessor-bejegyzéssel egyező kéz (Némethié) kiegészítésként feltünteti a kötet első kolligátumának egyik szerzőjét, rövid címmel: „Albategnius de Motu Stellarum” és tévesen „Nurembergae — 1522.” Ez az impresszumadat egyébként a negyedik kolligátumra érvényes.

A tulajdonosi-jegyből kiderült, hogy a kötet az Egyetemi Könyvtár legrégibb állományába, az ún. Antiquissima-gyűjteménybe tartozik.⁷ Az egyetem alapítását néhány évvel megelőzően történt a beszerzése, mikor viszonylag rövid idő alatt kellett megteremteni az oktatáshoz szükséges feltételeket, így a kiemelkedő fontosságú könyvtár anyagának számbavételét és gyarapítását. Nem véletlen, hogy éppen az 1632-es évre esik a legnagyobb méretű beszerzés, s ekkor készül — tudatos rendszerezésből fakadóan — az első, ma is meglévő katalógus.⁸

A kötet rekonstrukciója. A kötés:

Fatáblás, restaurált barna bőrkötés. Mérete: 218 × 150 mm.

Az előtábla keretében görgető: 190 × 20 mm négy képpel:

1. Ércékgyő

2. Bűnbeesés: PECCATVM

³ L. TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. 1–25.

⁴ BEKK, Ms J 1. p. 5. L. PÁLVÖLGYI Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai* = Egyetemi Könyvtár Évkönyve. 1968. IV. 25–61.

⁵ BEKK, Ms J 2. Tomus 1. p. 39. — Matematika szak: „Abbategnij [sic] de motu stellarum 4to Norimbergae 1522. cor(io) rubr(o) 1632.” L. VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa* = MKsz 1957. 368–372. — PAJKOSSY Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690–1774*. = Egyetemi Könyvtár Évkönyve 1968. IV. 63–88. — PÁLVÖLGYI: i. m.

⁶ L. LUKÁCS, Ladislaus: *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*. IV. Romae, 1981. 420. — A jezsuita könyvtári gyakorlatra I. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. (a továbbiakban: *Adattár*) 16/1. Erdélyi könyvesházak I. — JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Szeged, 1991. 11–12. Hozhatunk példákat a soproni vagy a pozsonyi gyakorlatból is: „Collegij Societatis JESV Soprony Catalogo inscript(us) Anno 1642.” BEK, Aa 4to 166. „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1630.” BEKK, Vet. 33/21–22.

⁷ L. DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése* = MKsz 1963. 43–58. Uő: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai* = MKsz 1964. 292–309. Uő: *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollektója*. BEKK, Ms G 843.

⁸ A katalógus szövegkiadása az „Adattár. . .” c. sorozat *Jezsuita könyvtárak II. Nagyszombat*. c. kötetében lát majd napvilágot.

3. Feltámadás: IVSTIFICACIO [sic]

4. Keresztrefeszítés: SATISFACTIO.

A második keretben a rövidebb oldalakon fölül: RVDIMENTA, alul ASTRONOMICA, a két hosszabb oldalon „Aldus” levelek láthatók. A középmezőben „IOAN(nes) DAN(tiscus) || EPS VAR(miensis) 1539” jelzéssel címeres, püspöksüveges, pástorbotos supralibros. A supralibros fölötti helyet német palmettásor tölti ki. A háttábla első kerete egyezik az előtábla első keretével, a második keret csak annyiban tér el, hogy a címfelirat itt természetesen hiányzik. A középmezőt kettős függőleges sorban német palmettásor tölti ki. Gerincén 3 dupla borda, a mezők díszítetlenek. Új oromszegés és két új kapocs. A kötés lengyelországi, nagy valószínűséggel egy krakkói műhely terméke a 16. század 40-es éveiből.⁹

Kolligátumok:¹⁰

coll. 1. = *Vet.* 37/41c

„Albategnius Astronomus de Motu Stellarum in 4. corio rubro, Norimbergae 1537. Ibidem Alfragani Compilatio. 2.”

ALBATEGNIUS – ALFRAGANUS

Continetur in hoc libro. Rudimenta Astronomica Alfragani. Item Albategnius Astronomus peritissimus de motu stellarum, ex obseruationibus tum proprijs, tum Ptolemaei, omnia cum demonstrationibus Geometricis et Additionibus Ioannis de Regiomonte . . . Eiusdem utilissima introductio in elementa Euclidis. Item Epistola Philippi Melanthonis nuncupatoria, ad Senatum Norimbergensem. . . . Norimbergae, 1537 (apud Ioh. Petreium). 4°, [10], 26, 90 pp.

Rossz sorrendbe kötötték be: [10], 90, 26 pp. A címlap hiányzik.

VD/16 A 1202.

Ind. Aur. I/1. p. 373.

coll. 2. = *Vet.* 32/18b

„Ibidem de Circulu Solari de iudicijs siue significationibus 12 locorum Orbis signiferi; decreta Planetarum in singulis locis Zodiaci, de natura Planetarum; Medicationes ac com[m]odatae ad Astrologicam rationem graece et latine.”

ASTROLOGICA, quorum titulos versa pagella indicabit.

(Graece et Lat. Ed. Joachim Camerarius.)

Norimbergae, 1532, apud Io. Petreium. 4°, [12], 46 et 55, [1] pp.

A példány hiányos, 9–55. pp. kiszakítva.

OSzK/16 A 646

⁹ A kötés leírása ROZSONDAI Marianne munkája, kinek ezért, illetve orientáló tanácsaiért itt mondok köszönetet.

¹⁰ A nyomtatványok leírása a következő módon történik:

a) Eredeti kolligátumszámozás, ha van érvényes raktári jelzet. b) A kéziratok katalógus címléírása. c) A szerző(k) neve(i). d) A teljes cím. e) Impresszumatatok, méret, terjedelem. f) A nyomtatvány állapottára vonatkozó megjegyzés. g) A bibliográfiai hivatkozás. — OSzK/16 = *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa*. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok. Összeállította: SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. I–III. Bp. 1990. — VD/16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. — VD 16 — Hrsg.: von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.:) Irmgard BEZZEL. Bd. 1. — Stuttgart 1983. — BN = *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. 1–231. Paris 1897–1981. — BMC German = *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London, 1962. — BLC to 1975 = *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. London, 1981. — Ind. Aur. = *Index Aureliensis*. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. I–VII. Baden-Baden, 1962–1982.

Ind. Aur. I/6. p. 315.

BMC German p. 176.

coll. 3. = 0

„Item Alubater de Natiuitatibus.”

ALBUBATER

Alubatris Astrologi diligentissimi, Liber Genethliacus, siue De natiuitatibus, non solum ingenti rerum scitu dignarum copia, uerum etiam iucundissimo illarum ordine conspicius.

Norimbergae, 1540, apud Ioh. Petreium. 4° [74] ff.

A kolligátum kiszakítva.

VD/16 A 59.

Ind. Aur. I/1. p. 289.

BMC German p. 2.

coll. 4. = 0

„Item Schoneri Astrologicum Opusculum.”

SCHÖNER, Johann

Ioannis Schoneri Carolostadii opusculum astrologicum, ex diuersorum libris, summa cura pro studiosorum utilitate collectum, subnota continens.

Norimbergae, 1539, apud Iohan. Petreium. 4°, [55] ff.

A kolligátum kiszakítva.

OSzK/16 S 305.

BMC German p. 793.

coll. 5. = Vét. 36/39

„Item, Ioannes Dryand de Annulorum trium diuersi generis instrumentorum Astronomicorum componendi ratione atque usu etc.”

MÜLLER, Johannes

Annulorum trium diversi generis instrumentorum astronomicorum componendi ratio atq; usu . . . per Ioan. Dryand. medicum atq; mathematicum Marpurg. (De compositione Methoroscopij, Ioannis de Regio monte epistola.) (Boneti de latis hebraei . . . Annuli astronomici utilitatum liber . . .) (Compositio alteris annuli non universalis autore M. T.) Marpurgi, 1537, apud Eucharium Cervicornum. 4°, [44] Bl.

Az első négy lap hiányzik.

VD/16 M 6533.

coll. 6. = Vét. 22/24

„Item Vernerus de 22. Elementis conicis.”

WERNER, Johann

In hoc opere haec continentur. Libellus Ioannis Veneri Nurenbergen, super vigintidubus elementis conicis. Eiusdem Co mentarius seu paraphrastica enarratio in undecim modos conficiendi eius Problematis quod Cubi duplicatio dicitur. Eiusdem, Commentatio in Dionysodori problema, quo data sphaera plano sub data secatur ratione, Alius modus idem problema conficiendi ab eodem Ioanne Venero nouissime copertus demonstratusque, Eiusdem Ioannis, de motu octauae Sphaerae, Tractatus duo. Eiusdem Summaria enarratio Theoricae motus octauae Sphaerae. . . .

Noriembergae, 1522, F. Peypus. 4°, [99] pp.

BN Tome 221. c. 508.

BLC to 1975 Tome 348. p. 226

coll. 7. = 0

„Ultimo Ptolemaei Quadripartitum opus Iudiciorum.”

PTOLEMAIOS, Klaudios

Hoc in libro . . . insunt: Tetrabiblos syntaxis. Karpos. Libri quatuor [Quadripartitum]. Fructus librorum suorum sive centum dicta. (Graece et Lat. Ed., trad Joachim Camerarius, Johannes Jovianus Pontanus. Cum aliis aliorum operibus.)

Norimbergae, 1535, Apud Ioannem Petreium. 4°, [61], 59, [3], 84, [24] ff

A kolligátum kiszakítva.

OSzK/16 P 933.

VD/16 P 5248
BMC German p. 719.

Mint látható, az eredeti kötet minden tagja asztronómiával foglalkozó munka. Szerzőik között épp-úgy megtalálható kiváló humanisták (Camerarius,¹¹ Pontanus,¹² Regiomontanus)¹³ által kiadott arab (Albategnius,¹⁴ Alfraganus,¹⁵ Albubater)¹⁶ vagy görög (Ptolemaiosz)¹⁷ csillagász művei, mint korabeli német asztronómusok (Schöner,¹⁸ Dryander,¹⁹ Werner)²⁰ munkái. Egy jelentős kölni tipográfus (Cer-

¹¹ CAMERARIUS, Joachim (senior, 1500–1574) német humanista, kiváló grécista, Melanchthon tanítványa. Több klasszikus szövegkiadása mellett foglalkozott asztrológiával is, például jegyzeteket írt PTOLEMAIOSZ művéhez. Ő rendezte HESSUS műveit sajtó alá (Lipscse, 1553).

¹² PONTANO, Giovanni (1426–1503) latin nyelven alkotó olasz humanista, író. *Urania* (1476–1479) c. asztrológiai tanköteménye mutatja ilyen irányú érdeklődését.

¹³ REGIOMONTANUS, Johannes (1436–1476) német humanista, matematikus és csillagász. Peurbachkal 1463-ban befejezett *Epitome in Ptolemaei Almagestum* c. munkája a következő évszázad kedvelt asztronómiai műve lesz.

¹⁴ Muhammad ibn Jabir, AL-BATTANI (850–929) arab csillagász, többször megjelent a műve Bázelen 1533-tól.

¹⁵ Ahmad ibn Muhammad ibn Kathir, AL-FARGHANI (9. század első fele) arab csillagász műve először Ferrarában jelent meg (1493), a 16. századból – egy frankfurti, 1590. évi lezártatva – csak a fent leírt kiadást ismerjük.

¹⁶ Abu Bakr ibn al-Khasil, AL-KHARASHI (9. század) arab csillagász művének első kiadása Velence, 1492. A 16. századból csak ez a nürnbergi nyomtatvány ismeretes.

¹⁷ PTOLEMAIOSZ, Klaudiosz (100 k. – 161–180 k.) görög természettudós, csillagász, matematikus. *Quadripartitum*ának első kiadása Velence, 1484. A 16. századból a bibliográfiák egy tucatnyiról tudnak, a fenti nürnbergit számos bázeli követte.

¹⁸ SCHÖNER, Johannes aus Karlstadt (1477–1547) nürnbergi matematikus, asztrológus. Foglalkozott PTOLEMAIOSZ műveivel is. *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Hrsg.: von C. C. JÖCHER (a továbbiakban: JÖCHER) Bd. IV. Leipzig, 1751. col. 329.

¹⁹ DRYANDER, Johannes = EICHMANN, Johannes (16. század első fele) marburgi orvos és matematikus, de az asztrológiában is járatos volt. JÖCHER Bd. I. Leipzig, 1750. col. 225. A kötet azonosítása a következő kiadás alapján történt: DRYANDER, Johann: *Novi annuli astronomici* . . . Marburgi, 1536, ex Officina Euchari Cervicorni. 4°, [24] ff. VD/16 E 673. – Ez szerepel az Egyetemi Könyvtár alkatalógusában, a Kézirattár cédulakatalógusában és a raktári jelzete is ezt erősíti meg: BEKK, Vet. 36/39. Viszont már a terjedelemmel is baj van: 40 folió 24 helyett, illetve az ajánlással, amely 1536 decemberi (!) datálású. A VD/16 leírásából kiderül, hogy a nyomtatványt (E 673) 1536 augusztusában már elkészítették, így a szóba jöhető mű csak a fent leírt lehetett. Értelemszerűen a raktári jelzete is megváltozik majd: Vet. 37/79-re. Ismét meggyőződhetünk arról, hogy a katalógus címleírása rendkívül pontos, és alkalmas arra, hogy egyértelművé tegye az adott címleírást.

²⁰ WERNER, Johannes de Nuremberg (1468–1522) nürnbergi matematikus és asztronómus, PTOLEMAIOSZ műveihez írt kommentárt. JÖCHER Bd. IV. Leipzig, 1751. col. 1903.

vicornus)²¹ nyomtatványa mellett ott találjuk két neves nürnbergi nyomdászét (Petreius,²² Peypus)²³ is, aki számos, hasonló tárgyú könyvet adtak ki officinájukban ebben az időben. Nem véletlen az sem, hogy az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában fellelhető többi példány mind egy-egy asztronómiai kötet kolligátumai. Így a pozsonyi jezsuiták, illetve Thurzó György nádor könyvtárából származó könyvek jól reprezentálják – a nagyszombattal együtt – a korszak ez irányú érdeklődését.²⁴

A könyv tulajdonosai

Első tulajdonosa minden bizonnyal Johannes Dantiscus volt, aki a hét nyomtatványt egybekötötte, leghamarabb 1540-ben, mint ahogy ez az egyik mű impressumadatából kiderült. Könyvtárát már mint warmiai püspök (1537) kezdi rendezni, az előtáblán szereplő évszám („1539”) csak a supralibros készítésének az ideje. Ismert az asztronómiához való vonzalma is, így nem meglepő a kolligátum létrejötte.²⁵

Felvetődik a kérdés, hogyan került a nagyszombati jezsuitákhoz, mi történt a kötettel 1548 (Dantiscus halála), illetve 1632 (összeírása) között? A humanista püspököt nem kevésbé híres utódok követték, mint például Stanislaus Hosius (1504–1579)²⁶ vagy Martinus Cromerus (1512–1589).²⁷ Feltehetőleg folytatták elődjük könyvtárgyárártását, s gondjuk volt a már meglévő tekintélyes gyűjteményre is. Őket követi Báthory András (1566–1599), a későbbi erdélyi fejedelem, akinek bibliofil hajlama már a kortársak előtt sem volt titok.²⁸ A szerencsétlen sorsú kardinális, amikor hazatért Erdélybe, hogy átvegye Báthory Zsig-

²¹ CERVICORNUS, Eucharius kölni nyomdász (1516–1547), kinek műhelye volt Marburgban is (1535–1538), DRYANDER kiadója. *Lexikon des gesamten Buchwesens*. Hrsg.: von Karl LÖFFLER und Joachim KIRCHNER. Leipzig, 1935. Bd. I. 334.

²² PETREIUS, Johann nürnbergi nyomdász és kiadó (1524–1550). Asztrológiai munkák mellett HESSUS-műveket is adott ki. *Lexikon des Buchwesens*. Hrsg.: von J. KIRCHNER Bd. II. Stuttgart, 1953. 580–581. SCHÖNER több asztronómiai tárgyú művét is megjelentette, a VD/16 viszont ezt a kiadást nem ismeri, az OSzK-ban is csak egy nagyon csonka példány létezik.

²³ PEYPUS, Fridrich nürnbergi nyomdász (1512–1534) latin és görög klasszikusok mellett LUTHER műveinek a kiadója. *Lexikon des gesamten Buchwesens*. Hrsg.: von Karl LÖFFLER und Joachim KIRCHNER. Leipzig, 1936. Bd. III. 3.

²⁴ Ilyen volt pl. BEKK, Vet. 19/35ab kolligátumok a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárából, l. *Adattár 17/1. Jezsuita könyvtárak I.* Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár. S. a. r.: FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1990. p. 180. vagy BEKK, Vet. 39/23-as kötetet, mely Thurzó György nádor tulajdona volt 1597-ben, l. *Adattár 11. A magyar könyvkultúra múltjából.* IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. S. a. r.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. p. 512, 523. Vö. LUDÁNYI Mária: *Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben.* = *Adattár 10. Collectanae Tiburtiana.* Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŐ Bálint. Szeged, 1990. p. 274. A kötetek: ALBUBATER, ALFRAGANUS, SCHÖNER munkáját és a CAMERARIUS által kiadott asztrológiát tartalmazzák.

²⁵ A lengyelországi származást erősíti meg, hogy kötése sok hasonlóságot mutat Piotr KMITA (1477–1553) krakkói vajda könyveinek kötésével, aki korának másik neves bibliofilje volt. ROZSONDAI Marianna szíves közlése. L. a vonatkozó irodalmat PSB Tom XIII. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967–1968. 97–100.

²⁶ HOZIUSZ, Stanisław: *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi* Vol. III. Monasterii, 1923. (a továbbiakban: *Hierarchia*) 327. – PSB Tom X. 1962–1964. 42–46.

²⁷ KROMER, Marcin: *Hierarchia* 327. – PSB Tom XV. 1970. 319–325.

²⁸ Báthory András bibliofilijára l. VERESS Endre: *Báthory András b. püspök könyvtára* = MKsz 1905. 1–26. – BARLAY Ö. Szabolcs: *A humanista Báthory András itáliai útja.* = ItK 1964. 667–672. – CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987. 112., püspökségére l. *Hierarchia* (l. a 26. sz. jegyzetét) 327.

mondótól a fejedelemséget, bizonyára vitt magával könyveket is. Mindenesetre híres alumnusának, Háportoni Forró Pálnak (meghalt 1624 után)²⁹ egy eddig ismeretlen alkalmi költeménye szerepel az egyik kolligátum címlapján:

„Posteritas sedes uere Joachime futura
Te Phlegotontdas mense subisse domos
Qui tamquam ab [áthúzva] cum pestifero sis nuper stercore natus
Astra grad(us) orbes lumina signa doces.
Cum tam absurda mouae potuisti tradere luci.
Scripta palam nullo tempore uisa prius.

Paulus Forró³⁰

Forró bejegyzése alapján legalább a könyv olvasása-forgatása, esetleg birtoklása is feltételezhető.³¹ Báthory költségén tanult a braunsbergi jezsuita szemináriumban, neki ajánlva itt megjelent latin nyelvű kiséposztát (1590), illetve Krakkóban kiadott költeményét (1595). Ezután 12 évig nincs róla hír, nem tudjuk, mikor tért vissza Erdélybe, mi történt vele Báthory András rövid fejedelemsége és az azt követő zűrzavaros évek alatt.³² Ajándékba kaphatta, vagy csak olvasásra, talán pártfogója halála után tett szert a könyvre? Lehet, hogy soha nem tudjuk meg a választ. A neves erdélyi püspök Náprági Demeter (1556–1619) szintén hozzájutott a fejedelmi könyvtár egy-egy darabjához, így Zsigmond és András könyveihez is.³³

Bár Forró olvasmányműveltségének rekonstruálására történt kísérlet, könyvtáráról – sajnos – egyebet nem tudunk.³⁴ Tény viszont, hogy Báthory András 1608-as árverési jegyzékéről hiányzik – s mint tudjuk, ez csak könyvtárának Lengyelországban maradt töredékét tartalmazza – , így nem lehet kizárni a könyv Erdélybe kerülését.³⁵ Ezután valamilyen módon Forróhoz került és talán ő adományozta a nagyszombati kollégiumnak. Ugyanis egy nemrég kiadott dokumentumból egyértelműen kiderült:

²⁹ Forró Pálra vonatkozó irodalom és források összefoglalását l. Háportoni FORRÓ Pál: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, ... históriája*. Debrecen, 1619. Hasonmás kiadás (Bibliotheca Hungarica Antiqua. Szerk. KÓSZEGHY Péter). A jegyzeteket és a tanulmányt írta MONOK István. Bp. 1988. Itt mondok köszönetet MONOK Istvánnak az azonosításban való segítségéért, s remek ötleteiért.

³⁰ Vet. 32/18b. — HESSUS, Helius Eobanus (1488–1540) latinul író német humanista költő, műfordító. Nürnbergben, Marburgban az irodalom és történelem professzora. L. BAUMGARTNER: *i. m.* (l. az 1. sz. jegyzetet) 571. A címlapon található költeményt — amire Forró reagált — a következő kötetben sikerült meglegnem: *Operum Helii Eobaneri Hessi Farragines duae* Halae Svevarum, 1539. BEKK, Vet. 39/50 [coll. 1.] f. 330. VD/16 E 1437. — „In Libellam Astrologicum Joachini” — Egyébként Dantiscus-ról is több költemény található ebben a kötetben. HESSUS első gyűjteményes kötete a *Sylvae* 9. könyve tartalmazza a fenti művet.

³¹ A használatra vonatkozó adatok: Bejegyzés mindössze a 3. kolligátum utolsó lapjának versóján található: „Tempora tempore tempora.” Emellett a kötéstáblán belül régi raktári jelzetek: N. 284.; Eb 4r 385. Mivel az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciójába tartozik, a DÜMMERTH Dezső-féle összeállításban pedig nem szerepel, ideiglenes jelzete: BEKK, Ant. Tyrn. 1632/70. A későbbiekben szándékomban áll az Antiquissima-gyűjteményt kiegészíteni az azóta előkerült immár több mint egy tucat nyomtatvány leírásával. Vö. DÜMMERTH: *i. m.* (l. a 7. sz. jegyzetet)

³² A történelmi helyzetre l. MONOK: *i. m.*, illetve SZÁDECZKY Lajos: *Erdély és Mihalý vajda története 1595–1601. oklevéltárral*. Temesvár, 1893. 1–101.

³³ L. VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. II. Az „erdélyi” gyűjtemény.* = MKSz 1980. 230–234.

³⁴ L. MONOK István: *Olvasmánytörténeti forrásaink, értelmiségtörténet*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 169–181.

³⁵ VERESS: *i. m.*

Forró Pál és Forró György testvérek voltak, így könnyen elképzelhető, hogy őt látogatva adta a könyvet a nagyszombati kollégiumnak, hiszen ez idő tájt fivére itt tartózkodott.³⁶

Az első kolligátum címlapja hiányzik, s ez őrizhette a volt tulajdonosok neveit, köztük Báthory Andrást, Forró Pálét. Talán éppen emiatt – hiszen ennek jónéhány példája ismert – tépték ki.³⁷

A fentiekben szerény kísérletet tettem, hogy a tulajdonosokat felderítsem; a sok bizonytalansági pont ellenére más, valószínű megoldást egyelőre nem tudok elképzelni.

FARKAS GÁBOR

Adalék a „Laubáni Biblia” megjelenési évének kérdéséhez. Fekete Csaba hívta fel a figyelmet az 1754-es impresszumú *Újszövetségben* található metszetek négy évvel későbbi dátumára, s megfigyeléséből a következő konklúzióra jutott: „A 'Laubáni Biblia' tehát 1758-ban jelent meg. Impresszuma: Laubán 1754 (1758) N. Schill ny.”¹ A *Magyarország bibliográfiája 1712–1860* VIII. kiegészítő kötete már így is sorolta be a kérdéses nyomtatványt.² A két metszett térképlap további vizsgálata azonban nem feltétlenül támasztja alá ezt az álláspontot.

A két térképet az 542. (*Palaestinasive Terra Sancta*) és a 700. (*Sz. Pál apostol utazásai*) oldalak után találjuk, az Apostolok Cselekedetei elején és végén. Mivel helyüket a sculptor is feltünteti („Pag. 542.” és „Pag. 700.”), nyilvánvaló, hogy csak ezen oldalak kinyomtatása után készülhettek el. Az a tény, hogy az Elöl-járó-Beszéd hallgat a térképmelléletekről, arra enged következtetni, hogy csak a nyomdai munkák befejeztével bízta meg a kiadó a művészt e munkával. Az is elgondolkodtató, hogy a térképek nincsenek az ívek közé fűzve, hanem az egyik az Ll 7. és 8., a másik pedig az Xx 6. és 7. levele közé van beragasztva, ezt akár a vásárló is megtehette a kötetelés előtt.

„Elképzelhető ugyan az is, hogy voltak olyan példányok, amelyeket térkép és rézmetszetes címlap nélkül forgalmaztak” – véli Fekete Csaba.³ Ezt a feltételezést részben alátámasztja egy példány (tulajdonosa jelenleg kölcsönadta az Evangélium Országos Múzeumnak), mely díszes címlappal el van ugyan látva, de térképeket szemlátomást nem tartalmazott. A könyvárusok valószínűleg kívánság szerint adták a metszeteket a krúdában lévő könyvhöz.

Mindezeket figyelembe véve lehet-e a metszetek dátuma terminus post quem a könyv megjelenésének kérdésében? Ha megjelenésnek azt nevezzük, hogy a kinyomtatott íveket könyvvé állítják össze, akkor tagadólág kell válaszolnunk. Utalás vagy őrszó híján ugyanis a könyvet metszetek nélkül is késznek tekinthetjük. Az 1758-as évszám, amennyiben az összes fennmaradt példányban szerepel (az általam látottakban szerepel), legfeljebb arról árulkodik, hogy a kiadvány ez előtt az időpont előtt nem juthatott el olvasóihoz. Megjelenhetett-e korábban? E kérdés megválaszolásához hívjuk segítségül a kiadással kapcsolatos híradásokat.

³⁶ FORRÓ György S. J. (1578–1641) rendházfőnök Nagyszombaton, az 1630-as években Pázmány tanácsadója, 1636–1637 között az egyetem rektora. Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891. III. 655–656. col. és PAULER Tivadar: *A budapesti Magyar Királyi Tudomány Egyetem története*. Bp. 1880. 5; 14; 22. Forró György és Pál testvérségéről szóló adat l. *Adattár* 26/2. – *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/2*. S. a. r.: BALÁZS Mihály – FRICSY Ádám – LUKÁCS László – MONOK István. Szeged, 1990. 266. (Gyulafehérvár, 1617.)

³⁷ PL. BEKK, Ant. Tyrm. 1620/1. (rég. raktári jelzete: Ad 2r 200) Stanislaus HOSIUS: *Opera omnia*. Coloniae, 1584. – Az már csak véletlen egybeesés (!), hogy éppen a warmiai püspök kötetének címlapjáról tüntették el több tulajdonosnak a nevét, kivágással, leragasztással.

¹ FEKETE Csaba: *Mikor jelent meg a „Laubáni Biblia”?* = MKsz 106 (1990) 68–69. Vö. PETRIK I. 177.

² PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*. VIII. kötet. Függelék. Szerk. V. ECSÉDY Judit. Bp. 1991. 536.

³ Vö. 1. sz. jegyzet.

A kötet közreadóit, Szeniczai Bárány György esperest (1682–1757), fiát, Bárány János szuperintendens (1716–1758) és Sartoris Jánost (1695–1756) a Torkos András-féle fordítás (Wittenberg 1736) sajnálatos fogyatkozásai ösztönözték munkára.⁴ A javításokkal pár esztendő alatt elkészültek. „Az Újszövetség a javításokkal már két éve kéziratban jár körbe szabad bírálat tárgyaként” – írja Bárány György 1747. július 14-én Gotthilf August Franckénak (1696–1769).⁵ A szerzők ekkor még Halléban remélték megjelentetni a művet, bár korábban már a laubani nyomdással is tárgyaltak. A kiadást ekkor a patrónusok hiánya és a háborúból adódó közlekedési nehézségek hiúsították meg, így a nyomdai munkák végül mégis Laubanban (Lubań) kezdődtek, sokára ugyan, ám 1754. január 27-én már azt írja Bárány György Franckénak, hogy a nyomtatás „már a felénél tart, de az Apostolok Cselekedetei végéig mindenképp eljutott”.⁶ A költségeket a sziléziai gyülekezetek adományaiból fedezik. Nem tudjuk, ki képviseli a helyszínen a szerzőket, a korábbi levélből annyi derül ki, hogy kéziratait Bárány György „boroszóiak” útján küldte Melch. Gottlieb Minor landeshuti (Kamienna Góra) inspectornak,⁷ az 1754-es tudósítás csak „egy barát”-ot említ.⁸

Az Elöl-járó-Beszéd beszámolóját az elhúzódozó munkáról⁹ Fekete Csaba az 1754 és 1758 közötti időre vonatkoztatja.¹⁰ Ha hihetünk viszont Bárány György értesítéseinek, s 1754 elejére valóban kinyomták már az Apostolok Cselekedeteit, akkor az Elöl-járó-Beszéd még a korábbi akadályokról szól. Ezért – míg nem jutunk újabb adatok birtokába – nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a munka, ha késedelmesen is folyt, de az év végéig befejeződött, s az utolsóként nyomott címlap évszáma (MDCCLIV) se nem hibás, se nem hamis.

Ám ha meg is jelent a „*Laubáni Biblia*” a feltüntetett évben, Magyarországra még évekig nem jutott el. A díszcímlapba és a térképekbe metszett évszámon kívül Bárány János is tanúskodik erről. A szerzőhármás legifjabb tagja úgy temette el társait, hogy azok nem kapták kezükbe munkájuk gyümölcsét. Sartoris Jánost 1756. november 24-én búcsúztatta:

„Oskola gyermekink katechismusokat,
Idvességre vettek szép oktatásokat,
Általad öregek-is hasznos munkákat
Sőt még Tanítók-is út mutatásokat.

⁴ L. Elöl-járó-Beszéd b_{1b} (JANKOVICH Miklós szerint BÁRÁNY Jánostól származik; vö. *Közönseges Magyar Könyvtár*. MTA Könyvtára, Kézirattár. Bibliogr. 2° 32. I. 102v), továbbá Bárány György levele G. A. Franckénak 1747. július 14-én (Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Francke-Nachlass. Kaps. 27. Fasc. 7. ff 15–16.). TORKOS József így ír az 1736-os kiadás előszavában: „a’ Lutheránosság részéről is ujjobban erőködtenek némellyek; és hiven dolgoztanak a’ Sz. Bibliának fordításában, de vagy az időnek mostohasága, vagy a’ Patronusoknak idegenségek miatt e’ Sz. dolgot effectusba nem vehették” (5b, vö. PETRIK V. 63.). Vajon Bárányékról beszél?

⁵ „N. T. emendatum in manuscripto sub libera censura a duobus annis circumfertur” (vö. 4. sz. jegyzet). Ugyanebben a levélben nevezi meg BÁRÁNY György SARTORIS Jánost és BÁRÁNY Jánost mint munkatársait.

⁶ „... iamque ad medium perduceret, nimirum ad finem Actorum Apostolicorum” (uo. f 17.).

⁷ Vö. 4. sz. jegyzet.

⁸ Vö. 6. sz. jegyzet.

⁹ „... a’ magyarázatok a’ két első Evangyélístákra ritkábban estenek. Mert mikor azokban fáradtunk; nem-is gondoltuk, hogy ennyire fakadjunk, és a’ könyv-nyomatató a’ munkát siettette-is. Az után pedig, hogy a’ nyomtatás meg-tsökkent, és azon kívül-is más dolgok adták elől magokat, több időnk lévén, a’ két utolsó Evangyélístákat, és az Apostoli Tselekedeteket még egyszer által olvastuk, és sok helyekhez bővebb magyarázatot ragasztottunk, a’ két első Evangyélístákban esett fogyatkozást, a’ toldalékban valamennyire ki-pótolni igyekeztük. Végtere a’ nyomtatás mind tsak késedelmesebben folyván, az Apostoli levelekre sokkal több fejtő jegyzéseket rakhatnánk, mint az első könyvekre.” (b_{2a}–3a).

¹⁰ Vö. 1. sz. jegyzet. Pedig az Elöl-járó-Beszéd mindenképp 1756 novembere előtt fogalmazódott, mert a legkisebb utalást sem találjuk benne a szerzőtárs(ak) halálára.

Es mely kints áll készen és nap virradtat vár,
Mellynek egy óráig-is heverni nagy kár,
Oh hogy nap fényt lásson szívéit ISTENHEZ bár
Föl-emelné minden ki élet' útján jár."¹¹

Az utolsó sorok utalását bizvást vonatkoztathatjuk a közös Újszövetség-fordításra. Egy évre rá az apa, Bárány György is halott. Búcsúztató versében fia felsorolja a termékeny szerző legfontosabb munkáit, de a bibliakiadásról hallgat.¹² Wallaszky Pál már posztumusz kiadásként tünteti fel Bárány György ezen munkáját,¹³ lehet, hogy ő is csak a metszetek évszámából következtet, de talán pontos értesülései voltak a megjelenés körülményeiről.

Bármikor is készült el az *Újtestamentom*, volt rá elég ok, hogy a határ túloldalán vesztegeljen. Bibliák és más protestáns kiadványok korábban is csak kalandosan és nagy áldozatok árán jutottak be az országba,¹⁴ de az 1742-ben elvesztett Sziléziával még nehezebb volt érintkezni.¹⁵ Nemcsak a háborúk szakították meg a hagyományos kapcsolatokat. Az 1754. október 1-jén életbe lépő vámszabályzat éppen az ebben az irányban folytatott kereskedelmet igyekezett visszaszorítani, s a harmincadokon fokozott szigorral ellenőriztek minden szállítmányt. A hétéves háború kitörése (1756) aztán végképp elodázta az esetleg már kinyomott példányok hazaszállítását. Talán éppen a kényszerű várakozás alatt jutott Bárány György „barátja” vagy a „boroszloiak” eszébe, hogy metszeteket rendeljenek az elkészült könyvhöz. Elképzelhető, hogy a nyomdász kifizetése után a gyűjtött pénz maradékát fordították erre a célra. Bármilyen megmondolásból bárki is tette, jó döntés volt. A mellékletek jócskán hozzájárultak a könyv kelendőségéhez.¹⁶

¹¹ BÁRÁNY János: *Az Isten házában égő és világosító világosság*. H. n. 1756.29. (Vö. PETRIK I. 177.).

¹² „Az ő sok írási, mellyeket holtig tett, / És részből napfényre már ki is eresztett, / Részből holtá után velünk reményletett, / Nem lesz gyümölcs nélkül, a' mit sirva vetett. / A' Dictumos könyvet, és az Augustai / Confessiót néki minden köszönheti, / Graduálban és Arndan van munkája néki, / Katechismus a tudománnyal teli.” (kiadásai: PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek* I. Sopron, 1910. 359–369. és *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 5/1906/ 80–92.). SZILVÁGYI István BÁRÁNY János fölött mondott búcsúztató verse nem tér ki annak irodalmi munkásságára (OSzK Kézirattára. Fol. Lat. 2077. ff. 339–345.).

¹³ *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Posenii-Lipsiae, 1785. 214. Tudósítása tartalmazza BÁRÁNY György halálának időpontját (1757. július 1.) is, az *Újtestamentom* ugyanakkor „post mortem editum est Laubanae apud Nicolaum Schill, an. 1754. in 8°”. Ezt az ellentmondást HORÁNYI (*Nova memoria* I. 285) úgy igyekszik feloldani, hogy a halálozási adatot elhagyja, HAAN Lajos viszont (*Jena Hungarica*. Gyulae, 1858. 39.) ezt tévesen 1737. július 1-re változtatja.

¹⁴ Vö. BOD Péter: *A' Szent Bibliának históriája*. Nagyszében, 1748. 175.: „A' mi azért a' Bibliát meg-szükíti, az a' Hazában-való béhozásának módja; mint-hogy egy Eksemlárnál többet bé-hozni nem engednek a' Harmintzadokon egy Személynek.” Bárány György is panaszkodik, hogy az 1711-ben Halálában megjelent traktátusaiból csak kevés példány jutott el hozzá a behozatali nehézségek miatt (vö. 6. sz. jegyzet).

¹⁵ A 4. sz. jegyzetben említett levél erről is beszámol: „Invectio difficili hore aevo maximam curam et sollicitudinem nobis relinquit. . . Ubi Laubanensis typographus officiosissime operam suam obtulerat, ex eo tempore nec ad epistolam ullam responsum datum, nec de fatis manuscriptorum quicquam constare potest.”

¹⁶ LUTHER is szerette volna német Bibliáját a Szentföld térképével együtt kiadni, de szándéka nem valósulhatott meg (J. KÖSTLIN: *Martin Luther, Sein Leben und seine Schriften*. 1. Berlin, 1903.⁵ 564. sk.). Halléban aztán újra értékelni kezdték a bibliai földrajzot, ez magyarázza, hogy éppen BÁRÁNY Györgyék Újszövetségében találkozunk a mellékletekkel.

Bod Péter *Magyar Athenasa* — a „nevetlen” művek között ugyan — már ezt a kiadást is felsorolja,¹⁷ míg a szerzőkről Mossótyi Institóris Mihály emlékezik meg meleg szavakkal az 1776-os lipcsei *Biblia* Előljáró beszédében.¹⁸ A szerzőhármás kéziratos *Ószövetség*-fordításával kapcsolatos későbbi vélekedések is (Weszprémi István, Mindszenti Sámuel, Szombathi János, Varga István, Jankovich Miklós) az ő híradásán alapulnak. Nehéz megítélnünk Mossótyi Institóris Mihály tájékozottságát, de közvetlenebb forrás híján csak öhozzá folyamodhatunk. Ami az *Ótestamentumot* illeti, tudjuk, hogy 1750-ben még csak osztozkodtak a fordítók a feladaton,¹⁹ s életrajzuk ismeretében nemigen hihető, hogy elkészültek a munkával. Az *Újtestamentum* tekintetében viszont a fennmaradt példányok ugyanarra engednek következtetni, mint a lipcsei *Biblia* bevezető szavai: a Bárány–Sartoris fordítást nagyra becsülték, de nem koptatták el a használatban.²⁰

CSEPREGI ZOLTÁN

Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka. Bod Péter *Magyar Athenas* című művének megjelenése (Szeben, 1766) fontos állomást jelent a magyar irodalmi és művelődési életben. Első magyar nyelvű irodalmi lexikonunk igen értékes anyagában azonban hibák, elírások is előfordulnak. Megjelenése után nemskorra egy újabb kiadás gondolata vetődött fel. Számos magyar literátor szükségét érezte, hogy kiegészítse a lexikon anyagát, és a hibás adatokat kijavítsa. A *Magyar Athenas* új kiadásával foglalkozott Szerencsi Nagy István, győri református lelkész. Felhívással fordult a magyarországi és erdélyi tudósokhoz, írókhoz, lelkészekhez, kérve őket, hogy küldjenek adatokat a *Magyar Athenas* új kiadásához. Erre a felhívásra készített el Keresztesi József református lelkész egy toldalékot, és küldte azt el Szerencsi Nagy Istvánnak. A toldalék a Ráday Gyűjtemény kézirattárába került, megtalálható a K-128 jelzeten: *Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Athénás nevű könyvének Toldaléka mellyel midőn különös királyi engedelem mellett N. Győri református prédikátor Szerencsi Nagy István illendő bővítéssel 2-szor ki akart volna adni, betsületes levéllel mások között e' végre meg kerestetvén a' köz haszonért össze szedegetett Keresztesi Jósef N. Váradon 1786 eszt. Karátson havában.*

Keresztesi korának egyik legműveltebb lelkipásztora volt. Tudatosan, nagy alapossággal és szorgalommal készült a papi pályára. Élete és tevékenysége egybeesett a felvilágosodás korával. A felvilágosodás eszméinek hatásaként a császári abszolutizmusnak merev korlátaiból engednie kellett. A 18. század második felében, a tolerancia jegyében számos politikai, társadalmi és gazdasági reform született, amely a Habsburg Monarchia újjáalakítását célozta. Ennek a kornak a küzdelmei, vívódásai és ellentmondásai megtalálhatók Keresztesi József leveleiben is, főleg naplójában.

Keresztesi 1748-ban született Veszprémben. Tanulmányait szülővárosában kezdte meg édesapja Keresztesi Szabó Miklós irányításával, majd Nemesvámoson, Felsőörsön, Mezőkeresztesen, Miskolcon tanult. 1769 februárjában érkezett Debrecenbe, és a református kollégiumban folytatta tanulmányait 1777-ig. A debreceni évek után két év iskolai rektorság következett Hajdúböszörményben. 1779 júniusában

¹⁷ H. n. 1766. 198.

¹⁸ Vö. PETRIK I. 280., V. 62–63.: „E' mellett el nem hallgathatom, rut háládatlanságnak bűne nélkül, az immáron fellyebb említett három hűséges és érdemes Evangyélika Ekklesiabeli Lelki Tanítóknak. . . a' Magyar Biblia körül való sok esztendei hűséges és kegyes fáradozásokat.” A kiadás mégsem az ő fordításukat, hanem a baseli *Biblia* szövegét követi!

¹⁹ L. PAYR Sándor: *Fábry Gergely dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán*. Bp. 1894. 43–45. JANKOVICH Miklós ezzel szemben úgy véli, hogy „az egész Sz. Biblia' magyar fortását 1730–1750 esztendeig tökéletesen elvégezték” (*Biblia' tudniillik A' Szentírás külön és eredeti magyar fordításainak öt példái*. H. n. 1833. 55. sk.).

²⁰ Az OSZK RMNy csoportja 31 példányt tart nyilván, e szám is, és sok példány állapota is mutatja, inkább más kiadásokat nyűttek el a bibliaolvasók. JANKOVICH Miklós summázata szerint: „közönségesen be nem vétettek, annyira hogy Károli Újtestamentomával mai napig is inkább, hogysen Torkos és Bárány Classicus fordításával az Agost. vallásbeliek élnének” (*Közönséges Magyar Könyvtár* I. 174v, vö. 4. sz. jegyzet).

indult el külföldi tanulmányútra, a hollandiai egyetemekre. Először a franekeri egyetemre iratkozott be, hamarosan, tíz nap után Utrechtbe ment, és itt tanult közel egy évig. „Én is itt mind a tanulásra mind a csendes életre nézve kedvem szerint laktam”¹ — írja magáról későbbi naplójában. Visszatértekor Bécsben két hónapot időzött. Itt megtekintette a bécsi udvari könyvtárat, sőt engedélyt kapott arra, hogy a bibliotékában levő ritkaságokat is megnézhesse. Keresztesi mindig nagy fontosságot tulajdonított a könyveknek. Külföldi útján nemcsak látogatta a könyvesházakat, hanem vásárolt is könyveket magának. A hollandiai egyeteméről könyvekkel megrakodva érkezett Bécsbe. „... Bécsben a könyveimért a harminczadot megadván, Császár hajóján ... két láda könyveimmel: 7 mázsával utra indultam haza.”²

1781 októberében II. József kiadta a türelmi rendeletet, amely biztosította a vallás szabad gyakorlását a Habsburg Birodalom országaiban. Ennek értelmében kezdte meg újra működését a nagyvárad református egyház 1782-ben, és lelkipásztornak Keresztesi Józsefet hívta meg. Az eklézsia megszervezésének elhúzódnása miatt lelkészi hivatalát Nagyváradon csak 1784-ben foglalhatta el. Addig ugyancsak a Bihar vármegyében levő Vértesen szolgált.

Első beszédét a nagyvárad gyűlekezetben *Uj teremtet állat, melynek ábrázatjában midőn a' nagyvárad református ekklézia felséges II. Jósef római tsászár és valójában apostoli király' vallás' szabados gyakorlás iránt ki-adott kegyelmes parantsolatjának ereje szerint, 1784-dik esztendőnek első napján, régi árvaságának gyásszából le-vetkezvén, az isteni tiszteletnek fel-állásával, egy valóságos új öröm esztendőt szentelt volna; a' keresztyén embert első tanításban le-festve elő-adta* címen tartotta. A prédikáció 1784-ben nyomtatásban is megjelent.

1784–1787 között Keresztesi, mint az újonnan megalakult református egyház első papja, küzdelmekkel és keserűséggel teli három esztendőt töltött Nagyváradon, sokszor tapasztalva az emberi tudatlanságot és hálátlanságot.

A nagyvárad nehéz esztendőiben, és később is élete folyamán mindig támogatója volt Teleki Sámuel erdélyi főúr, Bihar vármegye főispánja, majd erdélyi udvari kancellár, akinek családjában hagyomány volt a tudomány és a kultúra ápolása és támogatása. Teleki Sámuel és családja mindig baráti szeretettel fogadta Keresztest nemcsak Nagyváradon, hanem Bécsben is, miután Telekit a király magyar alkanellárrá nevezte ki, és a Teleki család a Habsburg Birodalom fővárosába költözött. „... Ezen grófi ház tudott engemet szenvedni és szeretni”³ írja Keresztesi a Teleki családdhoz fűződő baráti kapcsolatáról. Teleki Sámuel, — folytatja Keresztesi naplójában — „... ki egész grófi házával hozzám való hűségét, nemcsak közelebből Váradon, hanem távolabbról Bécsben is levélbeli correspondentiája által bizonyítja”,⁴ ismerte és értékelte Keresztesi műveltségét, tájékozottságát, becsületességét. Meghallgatta a véleményét az akkori politikai, kulturális és egyházi ügyekben, beszélgettek könyvekről, könyvnyomtatásról, érmékről, fegyverekről. A könyvek mellett Keresztesi régi érméket is gyűjtött, és számos tudóssal, köztük Weszprémi István orvostörténésszel levelezett ebben a témában.

Egyházi szolgálatait lelkiismeretesen végezte, prédikációit gondosan készítette el. Az egyházi beszédek mellett írt gyászverseket és alkalmi költeményeket is. 1784-ben József napján tartotta meg II. Józsefet köszöntő beszédét, amely *Attyafiait békességre intő Jósef, kinek képében a' felséges II. Jósef római tsászárt, ... a' vallás szabados gyakorlásban szükséges keresztyén egymást el-türés iránt ki-adott kegyelmes parantsolatja szerint le-írta, és mindeneket az ő parantsolatjának meg-tartására Nagy-Várad Olasziban 1784-dik esztendőben böjt-más havának 19-dik napján tartatott Jósef napi gyűlekezetben intett* címen jelent meg Nagyváradon a címben feltüntetett esztendőben.

Temetési beszédei közül nyomtatásban megjelentek: *Halotti cupressus, mellyel ... Bályogi Hégen Szénás Rebeka aszszonyinak, néhai ... Tisza László úr el-maradt özvegyének ... koporsóját bé-árnyékozta. Nagyváradon 1784-ben és Evangéliumok szolgája, kinek rövid le-írásában ... idősb. Piskárkosi Szilágyi*

¹ KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18.-dik század végén.* Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest 1868. 19.

² Uo. 21.

³ Uo. 122.

⁴ Uo. 160.

Sámuel urat Tiszántúl való superintendensét el-temettetésének alkalmatosságával Kovátsi udvar házában 1785-ben . . . a szomorú hallgatóknak szemeik eleibe terjesztette Nagyváradon 1786-ban.

1787-ben a rágalmaktól és hálátlanságtól megkeseredve otthagyta Nagyváradot, és Szalacra ment lelkésznek, itt élt élete végéig, 1812-ig.

1788-ban Diószegen nyomtatták ki a *Keresztyén vitéznek fegyver ellen való orvossága az Isten félelme* című költeményét, amelyről a naplójában tesz említést⁵. Ugyancsak temetési beszédet mondott *Kettős gyász, mely midőn . . . Terjén Rebeka aszszonynak, néhai . . . Szénás József ur özvegyének halálát kedves hajadon leányának . . . Szénás Kata kis-aszszonynak-is halála követte, bé-borította a bályoki udvar-házat . . . 1789-dik esztendőben* címen, amely Diószegen jelent meg 1789-ben.

Magyar protestáns! ellened protestálók című versét Nagyváradon 1790-ben nyomtatták ki.

Közben 1790-ben Kereszteszt az érmelléki egyházmegye tanácsbíróvá választotta, és tagja lett annak a bizottságnak, amelyiket a partiumi református lelkészek Bethlen Gábortól kapott nemesi jogainak fel-lesztése céljából az 1790-es budai országgyűlésre, majd Bécsbe az uralkodóhoz küldtek. Az országgyűlés ülései mellett időt szakított magának arra, hogy megtekintse és megvizsgálja „az universitas Pesten levő bibliothecáját”⁶, és bejárja a Budán levő királyi palotát. Találkozott a könyvgyűjtő és irodalompártoló Ráday Gedeonnal, meglátogatta a kor nagy történettudósait: Pray Györgyöt, Katona Istvánt, Horányi Eleket. Többször megnézte, megvizsgálta, majd részletesen leírta a magyar koronát és a hozzátartozó koronázási jelvényeket. Vitatkozott Horányi Elekkel a korona eredetéről.

A költői tehetséggel rendelkező Keresztesi mint énekköltő is maradandó érdemeket szerzett. Az 1806-ban megújított református énekeskönyvbe 37 éneket írt.

A magyar nyelv eredetével foglalkozó nyelvészeti tárgyú művét halála után adták ki: *Magyar nyelv eredete*. Néhai Keresztesi József kéziratából kiadta Fel-Ápáthi Molnár Sándor. Pozsony, 1844.

Legnevezetesebb munkája a naplója, amely *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18-dik század végén. Keresztesi József egykori eredeti naplója*. Pest, 1868. címen jelent meg S. Hoffer Endre közreadásában. A napló kortörténeti adatokban rendkívül gazdag, forrásértékű mű. Számos adattal járult hozzá Tóth Ferenc *A helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendenciában élt református püspökök élete* (Győr, 1812.) című munkájához.

Szerencsi Nagy István kérésére készítette el a *Magyar Athenas* számára a már fentebb említett *toldalékot*, amely azt bizonyítja, hogy Keresztesi jártas volt nemcsak korának művelődési életében és könyvkiadásában, hanem alapos ismeretei voltak az elmúlt két évszázad irodalmáról és az akkor megjelent könyvekről is. A toldalékot először Harsányi István ismertette: *Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból* című tanulmányában,⁷ miután a kézirat előkerült a kunszentmiklósi református reál gimnázium könyvtárából. Harsányi a toldalékot Keresztesi Józsefnek Szakács József által lemásolt *Apróbb munkái* című kötetében találta meg. A könyvjegyzékben találunk 1786 után megjelent könyveket is, ami arra enged következtetni, hogy Keresztesinél is maradt egy példány, amelybe az évek múlásával a szerző, de lehet, hogy a másoló újabb adatokat írt be. A toldalék 70 címszóval bővítette volna a *Magyar Athenas* új kiadását. Keresztesi részben kiegészítette a lexikon adatait, részben új szócikkeket alkotott. A kiegészítések száma 16, az új szócikkek száma 54.

A toldalék szövegét egy öt pontból álló Megjegyzés előzi meg, amelyben a szerző rámutat munkája forrásaira, a szócikkek tartalmára, formájára, és közli adatgyűjtésének a célját:

1. „Itt semmi sem iratik a' mi bizonyos kűtfőből nem vétetett volna, és meg nem lehetne mutatni bővebben is.
2. Némelly régi Magyar Versek csináltatnak azért, hogy az Olvasó tudja α hogy azon könyvek kéznél voltak β hogy ezeknek a' maiakkal való össze-vetéséből, a' Poesisnak kipalléroztatása meg tessék.

⁵ Uo. 174.

⁶ Uo. 250.

⁷ ItK 1928. 38. évf. 81–95.

3. Néhol a' Genealogia is feljegyeztetik, mert ezzel, mint sok Familiáknak használó do-loggal az ilyen munka betesebbé tétetik, bár mindenütt ezt lehetne követni.
4. A' különös Történetek meg iratnak azért, mert ezek nem mindenütt találattván figyel-mezést okoznak.
5. Két vagy három Titulus hosszabatska: de ezek bizonyos okokért rövidebbek nem le-hettek. Mellyekkel ha a' Közhaszonra valamit szolgálhat, örömeinek 's fáradsága ju-talmának tartja és magát többekre igéri.

Nagy Váradon, 1787. d. 2^a Jan. Keresztési József."

Felvetődik a kérdés, hogyan gyűjtötte össze Keresztési a toldalék anyagát? Adatgyűjtő munkájában elsősorban saját könyvtárára támaszkodhatott. Mivel könyvtárának katalógusa, amit valószínűleg elké-szített, elveszett vagy lappang valahol, csak feltételezni tudjuk, hogy milyen gazdag könyvesházzal ren-delkezett. A kéziratból kiderült, hogy milyen forrásanyagot használt fel a szerző bizonyos szócikkek fe-lépítéséhez. Ötször utal az általa felhasznált irodalomra:

- Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. Tom. 1–5. Viennae 1735–1742.
- Turóczi [László] Ladislaus: *Ungaria suis cum regibus compendio data*. Tyrnaviae 1768.
- Wagner [Károly] Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Pars 1–4. Viennae–Posonii–Cassoviae 1773–1778.
- Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Vol. 1–4. Lipsiae–Viennae 1774–1787.
- Miskolczy Csulyak István: *Diarium Apodemium*. Kézirat. OSzK Kézirattára.

Ezek minden bizonnyal megvoltak Keresztési könyvtárában. Biztosan állítjuk ezt a Miskolczy Csulyak István: *Diarium Apodemium* című művéről, amely Keresztési felesége Zemplényi Krisztina (Zemplényi Gábor és Herczeg Mária leánya) családja révén került a szerző könyvtárába.⁸ Ezt a művet több szócikk felépítésében is felhasználta.

A toldalék elkészítésében Keresztési felhasználhatta a Debreceni Református Kollégium Könyvtá-rának az anyagát. A 16. és 17. században megjelent könyvek közül valószínűleg több megvolt a saját könyvtárában, melyet nincs módunk rekonstruálni. De ezek a könyvek a *Régi magyar könyvtár*. 1–3. köt. Bp. 1879–1898. és a *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–2. köt. Bp. 1971–1983. tételei szerint megvol-tak és megvannak a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában, földrajzilag Keresztési számára a legkönnyebben elérhető könyvtárban. Keresztési jól ismerte ezt a könyvtárat. Mint már fentebb említet-tem, sokáig itt tanult, és később is gyakran megfordult a kollégiumban, és annak könyvtárában. Ezeket a könyveket pontosan és hitelesen írta le.

Naplójában többször utal Teleki Sámuel könyveire, amelyeket a Teleki-család tartózkodási helyének megfelelően Nagyváradon majd Bécsben látott. Ezek a könyvek később a marosvásárhelyi Teleki Könyv-tárba kerültek. Telekitől, akivel könyvekről gyakran beszélgetett, hallhatott erdélyi nyomdából származó más könyvről is. Ugyancsak az RMK és RMNy tételeiből szerzünk tudomást arról, hogy a Keresztési által leírt könyvek egy része megtalálható a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban. Így ez a tény segített számos könyv forrásának a feltárásában.

A toldalékban bemutatott írók egy része Keresztési korában élt. Keresztési kortársának lehet tekinte-ni azokat a szerzőket, akiknek művei 1740-től kezdve jelentek meg. A 18. század második felében élt és a toldalékban szereplő író, tudós emberekkel Keresztési személyes kapcsolatot tartott fenn. Ismerte mun-kásságukat, tudott műveik megjelenéséről, esetleg megszerezte, forgatta őket. Ezeknek a szerzőknek a kortárs volta forrásértékű.

Keresztési Józsefnek a *Magyar Athenashoz* készített toldalékában találunk 70 szócikket 70 szerzővel és 101 új művel. Megállapíthatom, hogy a 70 szerzőből 54 literátor és a 101 megvizsgált mű Bod Péter

⁸ *Régi magyar költők tára. 17. század*. Szerk. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla. 2. köt. Bp. 1962. 312.

írói lexikonában nem fordul elő, tehát számottevő bővítést jelentenek első magyar nyelvű lexikonunk számára.

A toldalék adatainak nagy része ma megtalálható a magyar könyvészeti segédanyagokban. De találunk benne bizonyos kiegészítéseket, amelyek egyes írók életére és működésére vonatkoznak. A kézirat tanulmányozása során megállapítható, melyek azok a könyvészeti feljegyzések — főként kéziratok —, amelyek az idők folyamán elvesztek vagy lappanganak valahol, de amelyeket Keresztési ismert és felhasznált a toldalék elkészítésében: Erdődy Lajos egy kéziratosa műve, Herczegh János 2 kéziratosa műve, Kenessey Péter 3 kéziratosa műve, Madari János egy kéziratosa műve, Ónádi József de Vince egy „nyomtatás alá készített” műve, Szeles György 3 kéziratosa műve, Szilágyi Sámuel, [id.] kéziratjai, „Nevetlen könyv” 2.

A Keresztési által összeállított toldalék ugyanakkor része Szerencsi Nagy István a *Magyar Athenashoz* gyűjtött kiegészítő-jegyzékének, egy újabb adalék a magyar historia litteraria történetéhez.

BELLÁGH RÓZSA

Fáy András pedagógiai műve 1816-ból. Fáy András elsősorban szépíróként ismert. Nem törekedett arra, hogy átfogó pedagógiai rendszert alkosson tudományos igénnyel, nem volt a neveléstudomány teoretikusa. Hosszú pályája során azonban szépirodalmi műveiben és publicisztikai írásaiban sokat foglalkozott a kor nevelésügyének legfontosabb kérdéseivel, főként a nőneveléssel. Van azonban egy korai műve,¹ amelyet 1816-ban adott ki, és amely elméleti pedagógiai kérdésekkel foglalkozott. A *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról* címet viselő, és ma már könyvészeti ritkaságszámba menő munka részletes elemzésére és értékelésére még nem került sor.² A könyv két részből áll. Az első részben a szerző általános pedagógiai elveket fejteget Rousseau, Campe és a filantropisták nyomán, a második részben pedig a hazánkban szokásos nevelési elvek és a nevelési intézményrendszer hibáiról szól. Fáy a természetes nevelés rousseau-i elvéből indul ki, de elveti Rousseau-nak azt a nézetét, hogy a nevelés a társadalomtól elszakítva, attól függetlenül menjen végbe. Az embernek „társaságos állapota” nincs ellentétben „természetes állapotával”. Éppen a „társaságos állapot a mi természetes állapotunk” — vallja.

Fáy, mint a többi felvilágosodott szerző, az emberi élet céljául a boldogságot jelöli meg, majd felteszi a kérdést: „Minden embernek szükségképpen boldognak kell lenni?” „Nem! — adja meg a választ —, mert a boldogságra való elhatározást a természet más érző teremtményekre nézve szükségességgel kötötte ugyan össze, úgy hogy egy is elhatározatása ellen semmit nem tehet, hanem természeti ösztönei által annak megfelelnie kényszerül, de az embernek s egyedül ő neki, az értelemnél és az akaratnál fogva Szabadsága lévén, van módja s tehetsége, ha ezzel visszaélni kíván: tenni a Természet törvényei, s annál fogva boldogsága ellen; és így szüli magának állati világára nézve a betegséget és ideje korán való halált; erkölcsi világára nézve pedig a bűnt és annak büntetését, melyek által magát a boldogságtól messze veti.”³ A boldogságot az ember a természet és a társadalom valamint a vallás törvényeinek megismerésével és megtartásával érheti el. Fáy hisz abban, hogy ezeket a törvényeket az ember „tehetségeinek” segítségével ismerheti meg. A tehetségeket fejleszteni kell, emellett azt is meg kell akadályozni, hogy rossz irányba fejlődjenek, vallja a szerző. „Az emberben születésekor minden tehetségek szunnyadnak, és nagyobb gyámoltalanságban állat nem születethetik, mint az ember, a ki születéskor csak csírája a leendő embernek. A nagy történetekhez rendszerint soká készül a természet, s mennél nemesebb az állat, annál tovább készíti el azt céljára. Ezért születik az ember legnagyobb s legtovább tartó gyámoltalanságban, melynél fogva társaságos élet nélkül tehetségei, a machinának fenn tartására is elégtelenek, nem hogy az ember

¹ *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról.* Szerzette FÁY András. Pesten, 1816. 169.

² Fáy pályáját számos összefoglalás elemzi. Ezek közül BADICS Ferenc: *Fáy András életrajza* Bp. 1890. és ERDÉLYI Pál: *Fáy András élete és művei* c. munkái foglalkoznak bőven és részletesen az író életművének egészével, de ezekben csak rövid bekezdések olvashatók korai pedagógiai művéről. Értékes, de vázlatos összefoglalás KOMÁROMY Lajos műve: *Fáy András mint pedagógus.* Bp. 1899. 62., de ő is inkább Fáy későbbi, nőneveléssel kapcsolatos munkáit elemzi részletesen.

³ FÁY András: *i. m.* 15–16.

boldogságát munkálódhatnak. Ezeket tehát tökéletesíteni kell.”⁴ Melyek azok a tehetségek, amelyeket ki kell fejleszteni az emberben? Fáy szerint „a tehetségek között az értelem jár elől, ő az uralkodó”. Az emlékező és képzelő tehetség az értelem szolgálatában kell hogy álljon, hiszen „amaz a multak tükrét, emez a jövőendő messzelátó csövet tartja elébe, hogy parancsait ezek tanulságaival idézhesse.” Fontos szerepe van még az életben az „érző” és „akaró” tehetségnek. A szerző azonban erőteljesen hangsúlyozza, hogy a tehetségek között „összhangzó arányosságnak” kell fennállni, mert „mi lenne akkor, ha a test vagy akarat az uralkodó pálczát az értelem kezéből kiragadván, parancsolnának, vagy az akarat helyett az érzések lennének elhatárolók?”⁵

Arra is választ ad Fáy, hogy milyen módon lehet a tehetségeket leginkább fejleszteni. Három lépcsőfokot kell végigjárni a tehetségek kifejlesztése érdekében. Az első a „kifejtés” időszaka, amely a gyermek életének első tíz évét öleli fel. Ekkor alakulnak ki az alapvető testi és lelki tulajdonságok, melyeket a természetben, mindig abból kiindulva kell kifejleszteni. Ezt követi a „nevelés” időszaka, amely tíz-tizenkét évig tart, tehát az ember 20–22 éves koráig. A nevelés feladata a szülőké és a pedagógusoké. Ennek az időszaknak a végére a növendék képessé válik arra, hogy önállóan megálljon a világban. A harmadik szakasz szerint az önképzés, az „önmunkásság” kora. Ez a nevelés időszakának befejeződésekor kezdődik, és az egyén önmaga végzi. Ez a szakasz csak az élet befejeződésével ér véget. Az egész életen át tartó permanens tanulás eszméje rendkívül haladó, ma is helytálló elképzelés. Rousseau nyomán Fáy is azt a nézetet vallja, hogy un. „negatív” nevelésben kell részesíteni a gyermekeket életük első tíz esztendejében. Véleménye szerint a gyermek teste és szelleme tíz éves kor alatt még nem elég fejlett ahhoz, hogy a tudományok lényegét felfogja. A szerző a saját kora oktatási-nevelési rendszere legfőbb hibájának tartja a tudományok korai oktatását.

„Hány tudomány van olyan, a melynek egy 10 esztendőn alól levő gyermek sem foglalatját, sem czélját meg nem értheti, m. p. az Algebra, Philosophia, Astronomia s ezeknek részei stb. Sok tudományt gyermeki módra asszimilál magának, mint p. o. a Historiát, mellyet csak mint meséket tanulván, a legfontosabbakat el fogja mellőzni. Így lesz a gyermek tudákos és csekély. . . Olyan lesz ő mint a gólya, melly csak a csekély mocsárt keresvén, a méjjebbre nem bátorkodik ereszkedni. Mások gondolatjainak gyűjteménye lesz minden tudása: fogja tudni mit gondoltak az emberek Aristotelestől fogva Kántig, a nélkül, hogy tudná, mit kelljen magának gondolni. Hányattatni fog egész életében, hibáztatva benne az állapotott gondolkodás módja, melly jeles ember mindenkorai tulajdona.”⁶

Hogyan kell tehát a gyermeket tíz éves koráig helyesen nevelni? Erre a következő választ adja Fáy:

„Fenelonnak volt Dauphinja, Rousseau választott magának Emilt; légyen nékem is szabad Idealomnak, ha Fenelon s Rousseau nem vagyok is, egy egészséges születésű férfi gyermeket választanom. Szabadon nőjön fel 10 esztendő koráig, mint a szarvas az erdőben, nem esmérvén egyéb hatalmat, hanem azt, mellyet önnön gyengesége, s az és erőm által nékem maga ad maga felett. Oh ezeknél fogva, ha nevelői vesszóm, ha érzékeny nőgatásaim pihennek is, szívesen fog ő nékem engedni.

A Természet első munkáját a fejtést semmi erőszak ne fojtsa benne. Játék érje a játékot, s ezek a körültre lévő tárgyak fejtegettsék teste s lelke tehetségeit.

„Ő 10 esztendő koráig a betűt sem esmerné, hanem ha játékból maga, tudtomon, vagy befolyásomon kívül megtanulná azt. Tudományos dolgokról nem álmodozna, de esmerné minden tárgyat maga körül nevével és technológiájával együtt.”⁷

⁴ FÁY András: i. m. 32.

⁵ FÁY András: i. m. 38.

⁶ FÁY András: i. m. 76–77.

⁷ FÁY András: i. m. 77.

Ebben a korban a gyermeknek közvetlenül kell tapasztalatokat szerezni, konkrétumok, megfogható tárgyak segítségével egyenesen a természetből. Ezzel ellentétben, mivel nálunk rendkívül korán kezdődik el a rendszeres oktatás, ezért a gyermekek ismereteiket már kezdetben is könyvekből, absztrakciók segítségével nyerik. Az ily módon elsajátított elvont fogalmak azonban zavarosak és homályosak számukra. A tanulók mélységükben nem is képesek felfogni az így közvetített ismereteket, értelmük nem fejlődik. „A tudományokban sokkal többre mehet, akit későbbben kezdtek oktatni.” – vallja Fáy, és hozzáteszi: „Nem az ér előbb célhoz, a ki jókor indul, hanem a ki jó lovakon indul el.”⁸

Fontosnak tartja azt, hogy a szülő vagy a nevelő erőszakos módon de befolyásolja a növendék fejlődését. Véleménye szerint közvetett módon, a természet törvényeit figyelembe véve, elsősorban példaadással kell gyermeket nevelni.

„Példaadásom pedig örök tükör lenne neki. Így vigyáznék naponként neveledő fejlődésére, mint egy okos kormányos a sebes, de csendes folyón lelibegő hajóra; de erőszakos evezéssel erőt nem adnék a víznek, ne hogy szirthez ütődjön a hajó.

Ilyenkor, a mit már játékaiban is cselekedtem, gondosan vigyáznám természeti hajlandóságait, s kilesném természeti elhatároltatását.”⁹

Fáy hangsúlyozza, hogy az életnek ebben a korai szakaszában, az első tíz évben elsősorban a testi nevelést kell előtérbe helyezni. A gyermek rendszeres oktatását csak tizedik életévének betöltése után kell elkezdni, akkor is lassan, fokozatosan, figyelembe véve a gyermek egyéni tulajdonságait, képességeit, érdeklődésének irányát.

„Tíz esztendő korában neveléséhez kezdenék. Nem egyszerre tenném azt, hanem lassan-lassan csipegetném tőle játékait. A vallás és természet tudományai velejével táplálnám értelmét, példaadásokkal formálgatnám akaratját. Néha egy két kiválasztott Játékszíni Darabban látná a bűn büntetését és a virtus megjutalmaztatását. De egyik tehetségére nézve is ön munkásságát el nem ölném. Szüntelen való munka, vagy játék váltanak fel nála egymást, s a veszteglő heverés elkerültetésével megmenteném képzelő tehetségét a káros kicsapongásoktól.

Egyszóval nevendékem természetére s polgárságára való tekintettel dolgoznám a Természettel kezet fogva annak boldogságán.”¹⁰

A rendszeres oktatás, képzés tíz-tizenkét évet vegyen igénybe – vallja Fáy – vagyis a huszadik, huszonegyedik életév betöltéséig tartson. Ekkorra már olyan ismeretekkel és jellembeli tulajdonságokkal léphet a világba, hogy önmaga is megállhatja a helyét.

„Tíz, legfellegbb 12 esztendő alatt tanulhatna nevendékem annyit, a mennyi boldogságra szükséges, s karaktere bizonyos állapotást nyerhetne. Ekkor kilépne a világ piacára erősen mint egy sudár élőfa, mint egy férfiú ön erejében való nemes bizakodással s reménnyel a jövőndőhöz. Ifjui meg nem vesztegettetett erő, a szerencse változásainak truttzoló kedv s bátor lélek jegyzéné ki őtet s romlott nevelés áldozatai közül, kiknek hervadozó testek s gyáva csüggedező lelkek örökös szemrehányások maradnak azon nevelőnek, a ki a Természetnek szent törvényeit, melyek soha magokat bosszulatlan nem hagyják, lábai alá tapodni merészli.”¹¹

Könyve második részében Fáy buktatókat, hibákat sorol fel, amelyeket gyakran elkövetnek a korabeli viszonyok között szülők és nevelők. A már említett korai tudományos nevelés mellett gyakori hiba az „elérzékenyülés”, vagyis az érzelmek túlzott előtérbe helyezése a nevelés során. Az író rendkívül károsnak tartja a kényeztetést, a szigorúság és következetesség mellőzését, a képzelet állandó ébrentartását.

⁸ FÁY András: *i. m.* 78.

⁹ FÁY András: *i. m.* 79.

¹⁰ FÁY András: *i. m.* 154.

¹¹ FÁY András: *i. m.* 155.

A színházlátogatás, regények olvasása, éjszakai multságok mind károsak a gyermekre nézve, mert ezek korán kifejlesztik benne az ábrándozás (Fáy szóhasználatával az andalgás) hajlamát.

„Az andalgás bennünk a képzelő erőnek legbájosabb munkálkodása. Tárgy nélkül való óhajások, nevetlen kívánságok, egy esmeretlen messze, jobb hazába való homályos vágyakodás az ő szüleményei. Ezen bájos hajlandóságnál nincsen szenvedhetetlenebb, ha határain túl lépven, bennünket egy képzelte világgal úgy körül sző, hogy mintha azt, melyben élünk s élnünk kell, elmulatjuk, meg unjuk s bennünket mintegy ébren álmodókká téssen.”¹²

Fáy véleménye szerint kora nevelési rendszerének egyik legfőbb hibája a sokféle idegen nyelv oktatása. „A nyelvek tanulása nem kis teher a magyarnak; csapás rajta, mint a chinai tudósok lópatkós betűi.” Az a véleménye, hogy a sok nyelv, főleg a latin tanulása rengeteg időt vesz igénybe. Így kevesebb idő és lehetőség jut az igazán fontos „reális tudományok” oktatására a tanulmányok során.

Bő teret szentel Fáy a nevelés egyik legfontosabb tényezőjének, a nevelőnek. Felsorolja azokat a tulajdonságokat, képességeket, melyekkel egy jó nevelőnek rendelkeznie kell. A jó nevelő „értelme ki-művelt”, ismeri a vallás és a természet törvényeit, jó lélek- és emberismerő, amellett jelleme, erkölcsi tulajdonságai olyanok, hogy példaként szolgálhat a gyermek számára. Kora oktatási rendszerének egyik legfőbb hibájul rója fel, hogy Magyarországon nincsen nevelőket képző intézet, nincs továbbképzés. Aki írni olvasni tud, már oktathat, anélkül, hogy bármiféle lélektani, pedagógiai vagy módszertani ismeretei lennének.

Műve utolsó részében Fáy egy, — a felvilágosodás korának alapvetően fontos kérdésről fejt ki véleményét. Arra keres választ, szüksége van-e a társadalom minden rétegének magasabb tudományos ismeretekre. Mint ahogyan Rousseau, Fáy is úgy véli, hogy a tudományok csak a felsőbb rétegek számára szükségesek. A nép foglalkozzon iparral, kereskedelemmel, mezőgazdasággal.

„... Kereskedés és szorgalmatosság legyenek a nemzetnek első tökéletességei.” A tudomány a kiválasztottaké legyen, akik vezetésre hivatottak. Véleménye az, hogy „midőn a kofa, a szabó, a paraszt könyvet olvasgatnak. . . a nemzet Ninive sorsához készül.”¹³ Ezt a nézetét az író idősebb korában már több művében felülbírálta, sőt elvetette.

Fáy Andrásnak ez a korai nevelésméleti kérdésekkel foglalkozó műve pedagógiai irodalmunk jelentős és méltatlanul elfelejtett korai alkotása. Nyelve ma már kissé nehézkesnek tűnik, de figyelembe kell vennünk, hogy a mű nyelvújítás időszakában született, amikor magyar filozófiai, pedagógiai műszavak még nem álltak rendelkezésre, sok fogalomra magának Fáynak kellett megfelelő szót találni.

Pedagógiai nézetei közül ma már nem mindegyik helytálló, de a reformkor hajnalán sok valóban élő nevelési problémára próbált választ keresni. Kár, hogy a mű csak szűk körök számára válhatott ismertté.

FEHÉR KATALIN

Vizkelety Béla litografált magyar királyképsorozata. Az 1994. december 17-ei Honterus-aukción szerepelt egy rövid történeti szöveggel kísért magyar vezér és királykép-sorozat litográfia megoldásban 1885-ből, amely kimaradt a *Nádasdy-Mausoleum* későbbi változatai közül.¹ A könyv a Légrády testvérek kiadásában jelent meg, ugyanott, ahol Dolinay Gyula arcképcsarnokának 1886-tól kezdődően ismétlődő kiadásai is, amelyek a *Mausoleum* 17. századi rézmetszeteinek reprodukcióit fametszetben, az eredeti képek kiegészítéseit (pl. Széchenyi, Kossuth, Liszt stb.) pedig a bécsi Theodor Mayerhofer litográfiáiban tartalmazták.² Nem sok keresés kellett hozzá, hogy a Honterus-féle kötetre vonatkozó hirdetés példá-

¹² FÁY András: i. m. 120.

¹³ FÁY András: i. m. 147.

¹ *A Honterus antikvárium XX. árverése*. Bp. 1994. 65. sz. *Magyar vezérek és királyok arcképcsarnoka*. Magyarország rövid történetével 1885-ig. 4. növ. kiad. Bp. 1885. Légrády.

² RÓZSA Gy.: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1978. 79, 160. 81. jegyzet.

1. kép Vizkelety Béla: I. István (litográfia)

2. kép Vizkelety Béla: Könyves Kálmán (litográfia)

3. kép Vizkelety Béla: III. László (litográfia)

4. kép Vizkelety Béla: II. József (litográfia)

nyait a szintén Légrády-kiadású *Pesti Hírlap* 1885-ös évfolyamában megtaláljuk.³ A hirdetés a szöveg szerzőjét és a képek mesterét is megnevezi a szabadságharcban is részt vett evangélikus főiskolai tanár Batizfalvi István, illetve a főleg történeti festő és litográfus Vizkelety Béla (1825–1864) személyében.

Ennek alapján kialakul előttünk az érdekes kis kötet története. Első kiadása 1863-ban a Pollák testvéreknél jelent meg 55 oldalas kronológiai szöveggel. A második, harmadik és negyedik már Légrádyék impresszumát viseli és 70, illetve 96 oldal szöveg kíséri. Az utolsó kiadásban a szerző és az illusztrátor nevét elhagyták, ezért nem szerepelhetnek a lapok Vizkelety oeuvrejében Gerszi Teréz magyar litográfia-történetében, holott Szinnyei József a kötet több kiadását említi Batizfalvi művei között.⁴

A 139 × 100 mm méretű lapokon az egyes alakok gotizáló keretben jelennek meg, a sorszámozás fent található 1-től 60-ig. Nem szolgai másolatok a *Mausoleum* nyomán, megváltozik a beállítás és a környezet, de bizonyos darabok (többek között Aba Sámuel, II. Géza, III. István, Ottó) annyira emlékeztetnek a *Mausoleumra*, hogy ismeretét biztosra kell vennünk. I. Istvánnál az országépítés, Könyves Kálmánnál a tudós jelleg kerül hangsúlyozásra. A gyermek III. Lászlónál a fiatalkori halál bemutatását tartotta fontosnak, de azt nem tudjuk, hogy a németet hivatalos nyelvvé tevő II. Józsefnél mit akart a zsinóros ruhával kifejezni.⁵

A 19. században tehát nemcsak Josef Kriehuber, hanem magyar mester, Vizkelety Béla is készített aktualizált változatot a *Mausoleum* képeiről, amely ugyan gyengébb kvalitású az osztrák mesterénél, de mégis megérdemli figyelmünket. A jellegzetes stílusú kis képek nemcsak Vizkelety művészetének ismeretéhez járulnak hozzá, de értékes kiegészítést jelentenek a magyar történeti litográfia történetéhez is.

RÓZSA GYÖRGY

³ Például *Pesti Hírlap* VII (1885). 129. sz. május 11, 149. sz. június 1. Dolinay Gyula könyve ugyanitt a január 1. szám 11. lapján.

⁴ SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 679–681. h. — GERSZI TERÉZ: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Bp. 1961. 212.

⁵ A képek a következők: 1. Attila, 2. Buda (a hunokról a szövegben nem esik szó), 3. Álmos, 4. Árpád, 5. Zsolt, 6. Taksony, 7. Géza, 8. I. István, 9. Péter, 10. Aba Sámuel, 11. I. András, 12. I. Béla, 13. Salamon, 14. I. Géza, 15. I. László, 16. Kálmán, 17. II. István, 18. II. Béla, 19. II. Géza, 20. III. István, 21. II. László, 22. IV. István, 23. III. Béla, 24. Imre, 25. III. László, 26. II. Endre, 27. IV. Béla, 28. V. István, 29. IV. László, 30. III. András, 31. Vencel, 32. Ottó, 33. Róbert Károly, 34. I. Lajos, 35. Mária, 36. II. Károly, 37. Zsigmond, 38. Albert, 39. I. Ulászló, 40. V. László (Hunyadi János hiányzik), 41. I. Mátyás, 42. II. Ulászló, 43. II. Lajos, 44. Zápolya János, 45. I. Ferdinánd, 46. Miksa, 47. Rudolf, 48. II. Mátyás, 49. II. Ferdinánd, 50. III. Ferdinánd, 51. IV. Ferdinánd, 52. I. Lipót, 53. I. József, 54. III. Károly, 55. Mária Terézia, 56. II. József, 57. II. Lipót, 58. I. Ferenc, 59. V. Ferdinánd, 60. I. Ferenc József.

FIGYELŐ

Tarnai Andor (1925–1994). Halk szavának tudományos ügyekben súlya volt, véleményére fiatalok és idősebbek egyaránt figyeltek. Tekintélyét, tudományos hitelét tényeken alapuló munkáival érte el. Nem gyártott elméleteket, nem engedett külső nyomásnak: a tények szigorú tiszteletben tartásával, azok dokumentált értelmezésével építkezett. Munkássága a régi magyar irodalommal és művelődéstörténettel foglalkozó kutatók, tanárok, egyetemisták és elmélyedni kívánó érdeklődők számára egyaránt kikerülhetetlen.

1925-ben született Gyulán. Eötvös-kollégistaként szerzett magyar–latin szakos tanári diplomát. 1957-ig az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában dolgozott, aztán az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, majd osztályvezetője, 1980–1994 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem régi magyar irodalom tanszékvezető professzora, 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Kutatásaiban kezdettől fogva saját útját járta. Irodalmi és történelmi folyamatok megértéséhez hihetlenül sok nyomtatott és kéziratos forrást olvasott el latinul, magyarul és németül. Nemcsak kiemelkedő és mások által már méltatott műveket, hanem sok ismeretlenségben lappangó szerzőt is; nemcsak értékesnek tartott műveket, hanem egy-egy témára, műfajra vonatkozóan minden hozzáférhetőt. Az Országos Széchényi Könyvtár régi nyomtatványokat és kéziratokat forgalmazó olvasótermének haláláig leggyakoribb „vendége” volt. Olvasott, másolatokat rendelt, általa szerkesztett forráskiadvány-sorozatok számára gyűjtötte az anyagot. A hozzá fordulókat, különösen tanítványait buzdította, óriási forrásismerete alapján mindig tudott tanácsot, ötletet adni. Mindezt úgy tette, hogy mindig háttérben, és többnyire megnevezetlenül maradt. Egyetemi fogadóóráin, intézeti megbeszéléseken, könyvtárakban tartott cigarettaszünetekben vagy esti órákban Attila utcai lakásán úgy vált tudományszervezővé, hogy vezetőként munkás társa maradt kollégáinak, tanítványainak. Sokunk pályáját indította el és irányította: nemcsak az irodalomtörténet, hanem a nyelv-, művelődés-, egyház- és tudománytörténet területén is.

Minden megjelent munkájának súlya van. Batsányi János műveinek kritikai kiadásához (1953–1961) a jegyzeteket már a fentebb vázolt szakmai alázattal készítette. Az *Extra Hungariam non est vita* (Egy szállóige történetéhez) című kötetcskéjében (1969) egy szólás forrásai és előfordulásai alapján rajzolt árnyalt képet a 18. századi Magyarország eszméletéről. Az akadémiai irodalomtörténet 2. és 3. kötetébe általa írt fejezetekben 18. századi irodalmi, eszmei és művelődéstörténeti folyamatok új értelmezését adta. Kritikatörténeti monográfiája, *A magyar nyelvet írni kezdik... Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* (1984) alapkönyv a magyarországi középkor irodalmáról. Kritikatörténetből a felvilágosodás koráig érő szöveggyűjteményt állított össze (1981). Nagy kedvvel foglalkozott az újkori Magyarország értelmiségével, az értelmiségiek Hungarus-tudatával, annak felbomlásával, a 18. századi irodalmi és tudományos élet kérdéseivel, műfajaival. Régebbi és az utóbbi évtizedben publikált terjedelmesebb tanulmányaiból egy 18. századi monográfia körvonalai rajzolódnak ki. Az irodalom- és tudománytörténetírásról az akadémiai irodalomtörténetben megjelent összegzését új kutatásokkal bővítette: írt Bél Mátyásról (1984), Czvittinger Dávidról (1993). Foglalkozott a latin nyelvű líra hazai változásával (1984, 1988) a consultatióval (1986), a paródiával (1990). Sajnos a monográfia nem készül el, Tarnai Andor 1994 nyarán meghalt.

Tudományos vállalkozások kapcsolódtak össze nevével. Sokat köszönhetnek neki az utóbbi időben örvendetesen megszaporodott szövegkiadások. Ő vezette az MTA Textológiai Bizottságát. Az Irodalomtörténeti Intézetben ő irányította a kritikátörténeti kutatásokat. Sorozatot indított a magyarországi tudósok levelezésének kiadására. Folyóiratunknak, a *Magyar Könyvszemlének* 1968 és 1990 között szerkesztőbizottsági tagja volt. Akik közelről ismertük, tudjuk, hogy nemcsak a neve szerepelt ezen vállalkozásokban, sok-sok munkája van bennük. Magatartásával kortársai egyöntetű megbecsülését érdemelte ki, emberi tartása, önzetlen segítőkészsége, szerénysége és művei útmutatás és példa a következő nemzedékeknek.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A brémai „Deutsche Presseforschung” tevékenysége.* A „Deutsche Presseforschung” nevet viselő intézet¹ története 1957-ben kezdődött, amikor a „Gesellschaft für deutsche Presseforschung zu Bremen” nevű egyesület (elsősorban erkölcsi) támogatásával létrejött a Brémai Állami Könyvtár hasonló nevű részlege. Feladata a nem sokkal korábban, ugyancsak a könyvtár egy részlegeként létrehozott, és folyamatosan továbbfejlesztett mikrofilmgyűjtemény, az ún. „lelőhelykatalógus” valamint a tervbevett címszóregiszter felhasználásával „a rendelkezésre álló sajtótörténeti forrásanyag tudományos feldolgozása és az anyaggal kapcsolatos információszolgáltatás” volt. Egy, a teljes német nyelvű sajtót a kezdetektől a mindenkori jelenig felölelő katalógus, bibliográfia és egy központi gyűjtemény létrehozásának gondolata persze már jóval korábban, e század elején is felbukkant, és a két világháború között nyilvánosságra került ennek a — már a teljesség igényét is szem előtt tartó — anyaggyűjtő és forrásfeltáró munkának első eredménye (Hans Traub: *Standortskatalog wichtiger Zeitungsbestände in deutschen Bibliotheken*. Lipcse, 1933.), mely azonban még nem tudott mélyre meríteni: a németországi könyvtárakban fellelhető fontosabb újságok lelőhelyének, állományának válogatott közreadására volt kénytelen szorítkozni. Az ekkorra már számos német főiskolán és egyetemen intézményesült „Zeitungskunde” vagy „Zeitungswissenschaft”, mely mint a politikai propaganda és manipuláció lehetőségeit feltárni képes tudományág, jórészt elkötelezte magát a fasiszta rezsim mellett, ezzel megnehezítette a sajtótörténeti kutatás második világháború utáni sorsát. Ugyanakkor éppen ez talán hozzásegítette ezt a tudományágat elsőrendű, a további kutatást megalapozni képes feladatra, a forrásfeltárás intenzívebb műveléséhez s talán, az addigi megközelítési módok egy részének elhanyagolásával hozzájárult, hogy a tudományterület nyitottabbá vált modernabb irányzatok, a társadalom- és a mentalitástörténet, a hétköznapi élet felé forduló történeti kutatás eredményei, módszerei és kérdésfelvetései iránt.

Ugyanakkor máig sem heverte ki egészen e tudományág, hogy diszkreditálódott volta miatt erősen elhanyagolták. Ma is, bár elismertsége és jelentősége növekszik, kevesen művelik Németországban a sajtótörténeti kutatást. Amire a második világháború után a „publicisztikatudomány” történeti részében szűk keretek között ugyan, de továbbra is lehetőség nyílt, az a széles körű forrásfeltárási, anyaggyűjtési, archiválási, katalogizálási és bibliográfiai tevékenység volt, amit a 19. és 20. századra nézve (a jelen sajtótermését is beleértve) a dortmundi „Institut für Zeitungsforschung” folytat a lehetőségekhez mérten teljességre törekedve, a brémai „Deutsche Presseforschung” pedig a történeti dimenziót erősebben szem előtt tartva, az első időszakban elsősorban a kezdetekre, majd az utolsó két évtizedben növekvő

* E beszámoló egy 1994. decemberében tett néhány napos brémai látogatás tapasztalatai, a „Deutsche Presseforschung” munkatársaival folytatott beszélgetések és a következő anyagok alapján készült: Gert HAGELWEIDE: *Die „Deutsche Presseforschung” an der Staatsbibliothek Bremen* = Jahrbuch der Wittheit zu Bremen 12 (1968). 7–30. o.; *Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung Deutsche Presseforschung*. Arbeitsbericht und Forschungsprogramm (Herbst 1984.); DAAD Letter 1993. Juni Nr. 2. (Bonn) 14–18.; *Jahresbericht der ZWE DPF* 1991, 1992, 1993. Az intézet címe: ZWE Deutsche Presseforschung, Universität Bremen Postfach 330160 Bremen Tel.: 0421/2183650.

¹ Bár nincsen egyetemi tanszéki vagy intézeti státusa, de mert nem találtam a brémai egyetemen belüli jogi helyzetét kifejező „Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung” jelentését megfelelően visszaadó magyar kifejezést, az „intézet” szót fogom használni, tágabb, általános jelentésében.

mértékben a 18. századra is koncentrálva, s a 19. és a 20. századra is egyre inkább kiterjeszkedve végez. Elméletileg azonban a kezdetektől a mindenkori jelenig (bár pragmatikus okokból egyelőre inkább csak az 1940-es évek végéig) terjeszkedve végzi munkáját.

Ugyanakkor a „Deutsche Presseforschung” nem korlátozza érdeklődését a periodikusan megjelenő nyomtatott termékekre: távolabbi célkitűzései között a rölapok, röpiratok, plakátok feldolgozása is szerepel, s természetesen nagy figyelmet szentel az ún. „vásári relációk” („Messrelationen”: a frankfurti, lipcei és más nagy vásárok alkalmára félévenként megjelenő, az elmúlt időszak történéseit összefoglaló hírkompéndiumok) feldolgozásának, bár ezeket sem számítják hagyományosan a periodikus nyomtatott sajtó fogalma alá, viszont éppen a hírlapsajtó kezdeteinek és gyökereinek felderítésében feldolgozásuknak fontos szerepe van. A „Deutsche Presseforschung” távlati célkitűzéseinek maximalizmusát ugyan elméletivé teszik a materiális lehetőségek szűk korlátai, ez a maximalizmus azonban nagyon fontos éppen a fentebb említett központi sajtótörténeti gyűjtemény, bibliográfia és katalógus létrehozására irányuló törekvések életbentartása érdekében. Fontos ugyanakkor a sajtótörténet mint tudományág tudományos lelkiismeretének ébrentartása és a tudományágak között elfoglalt helye, feladatai tisztázásának érdekében is, hiszen ami e területet mindig is fenyegette és fenyegeti, az a feldolgozott források és az alkalmazott módszerek körének beszűkülése, a kérdésfeltevések mélységének csökkenése s a tárgy által megkövetelt interdiszciplinaritás követelményének elszakadása, vagy a többi tudományterületek eredményeire való ráutaltság miatt a terület önállóságának feladása, ami persze előbb-utóbb intézményi különállásának korlátozását is maga után vonhatja, ott is, ahol van ilyen.²

Az intézet jogi státusa körüli viták, annak változásai, a munkát lassító materiális problémák sok egyéb tényező mellett talán a megtépzott hírről, bár többé-kevésbé mindig is „mostohagyerekként” kezelt tudományterület nehézségeit is tükrözik. A könyvtári részleg 1972-ben került át a néhány évvel korábban létrehozott Brémai Egyetem fennhatósága alá. A mikrofilmgyűjtemény és a „lelőhelykatalógus”, melyek időközben tekintélyes méretűre gyarapodtak és egyedülálló segédanyagot jelentenek a kutatók számára, továbbra is az (immár Egyetemi és Állami Könyvtár nevet viselő) könyvtár egy részlegét alkotják, bár további gyarapításukat a „Deutsche Presseforschung” végzi, jórészt az általa megpályázott és elnyert anyagi forrásokból. Minthogy az intézet tevékenysége szorosan kötődik a könyvtár állományát képező anyaghoz, az intézet helyiségei is a könyvtár épületében vannak. 1982-ben hosszas viták után újrászabályozták az intézet feladatkörét és jogi helyzetét, azóta viseli a „Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung Deutsche Presseforschung” nevet (ZWE DPf), vagyis az egyetem olyan szervezeti egysége lett, melynek elsődleges, lényegi feladata a tudományos kutatás (ideértve a forrásfeltárás és archiválási munkákat is). Ezenkívül a mikrofilmgyűjtemény állományát és a katalógus által tartalmazott információkat olvasóknak, személyesen, telefonon vagy írásban érdeklődőknek rendelkezésre kell bocsátaniuk (vagyis a könyvtár állománya gyarapításán és feldolgozásán túl olvasószolgálatot is ellátnak. Ez nem csekélység: az intézet 1991–93-as évi beszámolója szerint az információért hozzájuk forduló (növekvő) száma a tízezerhez közelít). Az oktatás nem tartozik az intézet elsődleges feladatai közé, bár a tudományos munkatársak nagy része az éves beszámolók tanúsága szerint vállalja előadások vagy szemináriumok megtartását is. A „Deutsche Presseforschung”-hoz kötődik több doktorandusz munkája is. Az intézet ugyanakkor publikációs tevékenységet is folytat: nemcsak saját kutatási programjainak eredményeit rendezik sajtó alá, nemcsak az általuk vagy közreműködésükkel rendezett tudományos ülésszakok anyagának megjelenésén dolgoznak, hanem a kisebb-nagyobb mértékben velük együttműködésben, a forranyaguk felhasználásával készült munkák, disszertációk, sőt egyéb, tőlük függetlenül létrejött sajtótörténeti témájú munkák megjelenését is igyekeznek elősegíteni elsősorban 1958 óta megjelenő könyvsorozatuk révén (Bremer Reihe).

² Bodo ROLLKA: *Perspektiven einer vergleichenden historischen Kommunikationsforschung und ihre Lokalisierung im Rahmen der Publizistikwissenschaft*. In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. Szerk.: Elger BLÜHM, Hartwig GEBHARDT. München, 1987. (Bremer Reihe 26. kötet); *Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung Deutsche Presseforschung. Arbeitsbericht und Forschungsprogramm* (Herbst 1984.) Vorbemerkung.

1984-ben az intézetnek súlyos nehézségei támadtak: az addigi vezető, dr. Elger Blühm professzor halálával megüresedett helyet nem tudták azonnal megfelelő tudományos fokozattal rendelkező és a szakterület specialistájának mondható munkatárssal betölteni és az utódproblémákra hivatkozva az egyetem meg akarta szüntetni az intézetet. Végül is sikerült helyzetét stabilizálnia, s a tudományos munkatársak számát fenntartania, ez három-négy teljes állású és három-négy korlátozott munkaidőben foglalkoztatott tudományos munkatársat jelent (a kezdetben egyszemélyes könyvtári részleg csak lassan tudta munkatársai számának gyarapítását elérni: 1959-ben lépett be a második tudományos munkatárs (a későbbi utód), Elger Blühm Lutz Mackensen mellé, 1960-ban állt munkába az első asszisztens, s csak 1968-ban a második tudományos munkatárs). 1963-ban az eredetileg külön könyvtári részleget alkotó „Mikrofilmarchiv und Standortkatalog”-ot is (melynek vezetői előbb Hans Jessen, majd Rolf Engelsing voltak) a „Deutsche Presseforschung” részleghez csatolták, így 1968-ig a három munkatárs a korábbi két részleg összeadódó feladatait látta el. A 80-as évek végén négy tudományos munkatárs és négy asszisztens dolgozott már az intézetben.

Bár az 1984-es válság a tudományos utánpótlás nehézségeit mutatta a sajtótörténet területén, pillanatnyilag nem ez az intézet fő gondja: úgy tűnik, növekszik a terület iránti érdeklődés, egyre többen fordulnak felé, s ma már az intézet – anyagi lehetőségeihez mérten – megfelelő számú, elkötelezett, és többségében fiatal munkatárssal rendelkezik. Igaz, az, hogy a munkatársak korátalaga alacsony, a megfelelő számú és szintű tudományos fokozat felmutatásában jelent nehézségeket. Pillanatnyilag elsősorban az asszisztencia-helyek száma jelent problémát: az egyetem a 80-as évek vége óta megtagadja egynél több asszisztensi hely fenntartását, s ez lehetetlenné teszi az intézet „aszketikus” feladatvállalásának – éppen a minden tudományos feldolgozás és kutatás alapját képező anyaggyűjtési, katalógizálási munka megfelelő ütemű folytatásának – megvalósítását, s a feladatkörök olyan halmozódását idézi elő a munkatársak számára, ami persze a rendelkezésre álló anyag tudományos feldolgozását is hátráltatja. Innen adódik – bár ez talán a legkisebb teher a sok közül – , hogy az elméletileg nem az ő feladatkörükbe tartozó olvasószolgálati jellegű feladatok is sokszor a tudományos munkatársakra hárulnak, az adminisztrációs, s a dokumentációs és archiválási munkák mechanikus részéről nem is beszélve.

A nehézségek ismeretében még imponálóbb az a hatalmas munka, amit a „Deutsche Presseforschung” végez. A mikrofilmgyűjtemény alapját a 17. századból származó német újságok véletlenszerűen előkerült halmaza képezte. 1968-ra az állomány a 17. századra nézve az addig feltárt és hozzáférhető (tehát pl. nem a volt NDK területén lappangó) újságok közel teljes gyűjteményét tartalmazza (1968-ban ez 36 000 újságsszámot jelentett) s az anyag bibliográfiai feldolgozását tartalmazza Elger Blühm és Else Bogel munkája: *Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben. 2 Bde.* (Bremen, 1971.) Az állomány új felfedezésekkel természetesen azóta is bővül³, külföldi könyv- és levéltárakban folytatott kutatások révén is. 1990 után megkezdődött a volt NDK területén fellelhető anyag rendszeres feltárása is. Dolgoznak az 1971-es bibliográfia kiegészített, bővített új változata összeállításán is, immár számítógépes adatbankok felhasználásával. A sajtó korai történetével foglalkozó referatúra gyűjti az ún. „vásári relációk”-at is. A kutatások során az ismert relációk száma mintegy megháromszorozódott, 1984-ben 547 darabot ismertek (az utolsó években ez a kutatási terület nem szerepel az aktuális projektek között, az anyag referense kivált a „Deutsche Presseforschung” munkatársai közül), ezeket katalógizálták, bibliográfiai leírásuk, majdnem 500 darab címloldalának másolata és egy töredékük (1984-ben 62 darab) teljes másolata található meg az intézetnél. 1974-ben kezdődött meg a 18. századból és a 19. század első feléből származó anyag intenzív gyűjtése és feldolgozása.

Pillanatnyilag ezen a területen folyik nagyobb erővel a munka, mint ahogy az első két évtizedben egyértelműen a 17. század feldolgozása állt a figyelem központjában. 1992-ben zárult le egy kutatási program, mely a francia forradalomnak a német nyelvterület sajtójára tett hatásával és a mentális struktúráknak a nyilvánosság, a hétköznapi élet és a kultúra szféráiban megfigyelhető, a francia forradalom hatására is visszavezethető változásaival foglalkozott. Ennek része volt egy 1989-ben a Presseforschung

³ Johannes WEBER: *Neue Funde aus der Frühgeschichte des deutschen Zeitungswesens*. In: Archiv für Geschichte des Buchwesens. Bd. 39. Frankfurt am Main, 1993. 321–360.

által Brémában megrendezett konferencia, ahol sajtótörténészek, történészek, irodalomtörténészek és más tudományterületek (többek között pedagógia, néprajz, művészettörténet) képviselői vettek részt. A konferencia anyaga 1992-ben jelent meg a 23 tanulmányt tartalmazó *Französische Revolution und deutsche Öffentlichkeit. Wandlungen in Presse und Alltagskultur am Ende des 18. Jahrhunderts* című kötetben,⁴ melyet a Deutsche Presseforschung munkatársai rendeztek sajtó alá. Most az 1700 és 1848 közötti sajtó referatúrája két igen jelentékeny kutatási program megvalósításán dolgozik: a „Volksaufklärung” (népfelvilágosítás – népi felvilágosodás) címűn, melynek eredményeképpen már napvilágot látott a négy kötetre tervezett (de a forrásfeltárás eredményei nyomán egyre inkább úgy tűnik, ennél nagyobb terjedelművé duzzadó) kommentált bibliográfia első kötete.⁵ Ez a népfelvilágosításra irányuló törekvések kezdeteiről és fejlődésük 1780-ig tartó szakaszáról ad képet: a forrásanyag tenger mennyisége miatt teljes bibliográfiai feldolgozásról nem lehetett szó, de a kezdetekről, a népfelvilágosító írárok műfajainak a „Hausvater”-irodalomból való kibontakozásáról és a szerző által „Gemeinnützig-ökonomische Aufklärung”-ként emlegetett (közhasznú-gazdasági felvilágosítás/felvilágosodás) első szakasz (18. sz. első fele) eddig nagyrészt ismeretlen forrásairól közelítően teljes feldolgozást, a későbbi, eddig is jobban feltárt szakasz (1760–1770-es évek) irodalmi terméséről pedig reprezentatív bibliográfiát igyekszik nyújtani a mű. Már nyomdában van (ezen ismertetés megjelentéig talán már piacra is kerül) a következő két, az 1800-ig terjedő anyag feldolgozását tartalmazó kötet is. A bibliográfia a periodikákon kívül (mezőgazdasági tárgyú folyóiratok, a néphez – elsősorban a parasztsághoz – szóló sajtótermékek) felőlel kalendáriumokat, értekezéseket, a felvilágosítók egyéni kezdeményezéséből kiadott vagy hatóságilag terjesztett oktató célzatú kiadványokat, katekizmusokat stb. Két olyan műfaj jelentőségére is felhívja a figyelmet, melyek bibliográfiai feldolgozására nem volt mód, lévén eddig semminemű szisztematikus feltárásuk nem történt meg: az ún. „Intelligenzblatt”-ok és az ún. „Mandatsschriften” műfajára, melyek a népi felvilágosodás történetében fontos szerepet játszottak: előbbiek elsősorban hirdetéseket és egyéb közhasznú tudnivalókat (ártáblázatokat, rendeletek szövegét stb.) tartalmazó, de gyakran praktikus gazdasági és egészségügyi jobbító javaslatoknak is teret adó lapok, utóbbiak hatósági köriratok, melyek konkrét élethelyzetekre, elsősorban szükséghelyzetekre, pl. járványok, marhavész, természeti csapások, rossz termés, szárazság esetére próbálták a lakosságot gyakorlati tanácsokkal ellátni. A bibliográfia első kötetében egy-egy exkurzus hívja fel a figyelmet e két műfajra, példákkal illusztrálva, milyen gazdag anyagot tartalmaznak a „Volksaufklärung” kutatása számára.

A korai történet és az 1700–1848 közötti időszak referensei együttműködésével készül egy nagyszabású bibliográfia, mely a legalaposabb és legátfogóbb ilyen vállalkozás ezidáig: a bibliográfia a teljes német nyelvű sajtót fogja feldolgozni a kezdetektől 1815-ig, minden eddiginél részletesebb kutatások alapján, az eddigi szakirodalom adatain túl korabeli periodikákban megjelent kiadói hirdetések, recenziók adatait is felhasználva. A bibliográfia készítői arra törekednek, hogy minél több anyagba maguk nyerjenek bepillantást. Ezt az első kötetben feldolgozott periodikák 70–75%-ánál sikerült megvalósítani, nagyobb részt kölcsönzés vagy a különböző könyv- és levéltárakban szétszórta anyag lefilmezése útján, kisebb részt kutatóutakon, helyszíni betekintés révén.

Ez a kötet, mely pillanatnyilag már nyomdában van, Hamburg és Altona sajtóját dolgozza fel, ami – közel 1000 címmel – a korszak német nyelvű sajtótermésének a becslések szerint mintegy hatodát teszi ki.⁶ A bibliográfia az egyes városok sajtóbibliográfiáiból fog az évek során összeállni. Természetesen nem korlátozódik majd a mai német nyelvterületekre, s az azokon kívül eső, többségben a vizsgált korszakban is többnyelvű városok német nyelvű sajtóját igyekszik majd a többnyelvű-többitnikumú városok kultúrájának egységéből nem önkényesen kihalásztva, hanem a kölcsönhatások sokaságát legalábbis jelez-

⁴ Szerk.: Holger BÖNING. München, 1992.

⁵ Holger BÖNING–Reinhart SIEGERT: *Volksaufklärung*. Biobibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850. Band I.: Holger BÖNING: *Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1990.

⁶ Emmy MOEPPS és Holger BÖNING munkája.

ve ábrázolni. Készítői igyekeznek a nyomdászok, kiadók, szerkesztők és újságírók személyéről is minél több adatot feltárni: ezen adatok rendszeres feldolgozása sem történt eddig még meg a német nyelvterületre nézve, a bibliográfia tehát ebből a szempontból is hiánypótló mű lesz.

A munkálatok során gyors ütemben növekszik a mikrofilmgyűjtemény és a lelőhelykatalógus 18. századi anyaga is.

A többi aktuális kutatási programból csak néhány megemlítésére szorítkozom. Dr. Johannes Weber a politikai eseményeket kommentáló-magyarázó folyóirat (ún. „historisch-politisches Journal”) műfajának keletkezésével foglalkozik, s az általánosan elterjedt magyarázattal szemben kimutatta, hogy azok nem a tudós folyóiratok leszármazottai voltak, s nem is a francia műfajok hatására keletkeztek, hanem a hírlapsajtóval szoros kölcsönhatásban, annak kiegészítőjeként a 17. század második felében⁷.

Az 1848 utáni sajtó történetével foglalkozó munkatárs (dr. Hartwig Gebhardt) az illusztrált lapok történetével foglalkozik: ez a 19. század közepétől e század közepéig szóló kutatási program ugyancsak több éves munkát jelent még⁸.

Doktoranduszok dolgoznak az USA-ba bevándorolt német nők sajtójának feldolgozásán (Monika Blaschke), s — a „Volksaufklärung”-projekt eredményeiből kiindulva — a 18. századi mezőgazdasági folyóiratok további feltárásán és tartalmuk elemzésén (Bettina Niemeck).

A Presseforschung munkatársai számos konferencián vesznek részt, a legkülönbözőbb, történeti módszerrel is dolgozó tudományok ismereteihez téve hozzá valamit. Az intézet számos kiállítást is rendezett anyagából, például 1976-ban az amerikai függetlenségi háború évfordulója alkalmából, „Verboten der Freiheit — Das Ringen um die Unabhängigkeit der Vereinigten Staaten von Amerika im Spiegel der zeitgenössischen deutschen Presse” címen, 1980-ban a második világháború alatti röplap-propagandáról, 1983/84-ben pedig a sajtófotók jellegének 1930 és 1936 közötti változásairól („Gleichschaltung der Bilder. Pressefotografie 1930–1936”).

MÁRKUS ROZÁLIA

Jean-François Van de Velde (1743–1823) kézírathagyatékának magyar vonatkozású iratai. (Kutatási beszámoló). A brüsszeli Királyi Könyvtár (Bibliothèque Royale Albert Ier — Koninklijke Bibliotheek Albert I.) 22448. számú kézírata az „Apparatus Melanchthonianus” címet viseli. Tartalma azonban tágabb, gazdagabb a címből remélhetőnél; Jean-François Van de Velde iratmásolatai a német nyelvterületi könyvtárainak — főként Melanchthonnal kapcsolatos — dokumentumairól, de főként a 16. századi reformáció történetére vonatkozóan.

A kéziratok másolója a leuveni egyetem teológia professzora, az egyetem könyvtárosa, történész.¹ 1798-ban, a Belgiumot elfoglaló franciák elől menekült Németországba, s ekkor kezdett hozzá az Apparatus gyűjtéséhez.

Jelen közleményem csupán figyelemfelkeltő kíván lenni, hiszen Van de Velde számos olyan könyvtárba, levéltárba eljutott, amelyek ma már nem léteznek, anyaguk megsemmisült vagy ismeretlen helyen

⁷ Johannes WEBER: *Daniel Hartnack — ein gelehrter Streithahn und Avisenschreiber am Ende des 17. Jahrhunderts*. Zum Beginn politisch-kommentierender Zeitungspressen. In: Gutenberg-Jahrbuch. Jg. 68. Mainz, 1993. 140–158. A szerző monográfiája, mely a „Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland” című kutatási program eredményeit tartalmazza, 1994-ben volt megjelenendő, mostanra biztosan piacra került már.

⁸ A kutatás eddigi eredményeiből számos tanulmány született, pl.: Hartwig, GEBHARDT: *Die Illustrierte 'ABZ-Arbeit in Bild und Zeir'*, Berlin, 1933. *Eine getartnte nationalsozialistische Kopie der kommunistischen 'AIZ-Arbeiter-Illustrierte Zeitung'* = Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte München, 1984.

¹ Életéről, szakirodalmi tevékenységéről röviden írt Henri DE VOCHT a *Biographie Nationale de Belgique* Tom. 26. Bruxelles, 1936. 543–555. oldalain. Részletesen lásd: F. Claeys BOUNAERT: *Jean-François Van de Velde, professeur et bibliothécaire de Louvain 1743–1823*. Notice biographique, suivie d'un inventaire de documents concernant sa vie et ses oeuvres = Ephemerides Theologicae Lovanienses. 35(1959) 904–919.

lappang (pl. a baltikumi levéltárak). Az is igaz, hogy a másoló minden adatának ellenőrzése (ismert-e?) rengeteg időt venne igénybe, de ezen túl több olyan kutatócsoport is működik, amely e híradás alapján gyorsan, hatékonyan nekiláthatna az anyag feldolgozásának (így pl. a Dudith-levelezést kiadó munkaközösség vagy a hazai Melanchthon-recepcióval sok éve foglalkozó, tapasztalt kutatók). Az eddigiekből már kiderülhetett, hogy főként e két szempontból érdekes a leuveni professzor kézírata.

Az Apparatus Melanchthonianus első kötete teljes egészében a wroclawi Szent Erzsébet könyvtárnak iratairól készült másolat-köteg. Thurzó János ottani püspök udvartartásának van magyar kutatója, de rajta kívül is több szakember haszonnal forgathatja e kötetet, hiszen csaknem minden lapja magyar vonatkozású: Johannes Henckel életéhez találunk benne becses adatokat, vagy megtudhatjuk, hogy Kendi Sándor Johannes Cratoval és Hubertus Languetussal volt baráti kapcsolatban.

A kötet főbb egységei a következők:

- I. Huberti Langueti Epistolae quas . . . Domino Thomae Redingero scripsit ex originalibus Huberti epistolis quae in Bibliotheca ad S. Elisabetham Wratislaviae asservantur.
- II. Acta Antonii Ruchammer 1496–1504.
- III. Protocollum Matthiae Preuss de Fürstenwalden notarii publici et scribae venerabilis Capituli Wratislaviensis 1510–1549.
- IV. Acta Joannis Mandelii, notarii capituli Wratislaviensis 1549–1562.
- V. Liber conclusionum sive actorum Capituli Wratislaviensis 1562–1570.

A Wroclawban másolt iratok egyébként több kötetben felbukkannak, így például a második kötet első felében. Számunkra itt, az általános (a nem Melanchthonhoz és Dudith-hoz köthető hungarikumok) ismertetésben az tűnik említésre méltónak, hogy Johannes Crato magyarországi kapcsolatairól egyetlen adatközlést ismerünk,² jóllehet a másolatokból kitűnik, hogy sokat foglalkozott magyar ügyekkel: ilyenek pl. Zacharias Ursinus vagy Hubertus Languetus levelei hozzá, vagy éppen a Pozsonyban keltezett, 1571. november 7-én Siegfridus Rybisch által írt levél.

Van de Velde professzor számos olyan levélrészletet vagy nyomtatványt is lemásolt, ami a törökök magyarországi terjeszkedéséről számolt be. Ez teljesen érthető, hiszen érdekelte, honnan szerzik a wittenbergi reformátorok a híreiket. Mindez, amellet, hogy számos tartalmi hungarikumot jelez, azért nem érdektelen, mert olyan leveleket is leírt, mint például Mathesy Istváné Révai Ferenchez (sine anno, szeptember 25.) vagy néhány, Ungnád Dáviddal kapcsolatos iratot.

Philipp Melanchthon magyarországi recepciójával kapcsolatos iratok a hagyatékban. Talán bátorság egy kívülállónak egy nagymúltú kutatási terület közelébe tévedni, ám mentségemre szolgáljon, talán új ismereteket is közzé tudok tenni. Túl azon, hogy értetlenül állok a jelenség előtt, hogy a Melanchthon-levelezés Magyarországra írt ismert darabjai vagy az innen kapott levelek máig nem férhetők hozzá egy helyen (az talán csak jámbor óhaj, hogy emellett közölni lehetne a Melanchthon-szövegek magyar vonatkozású részeit is), meglepő módon egy helyen még bibliográfiailag sem feltárt ez a terület.

Készül a nagy humanista, reformátor levelezésének kritikai kiadása, a regeszták hét kötete már meg is jelent³, tehát van fogódzó, ha gyorsan akarjuk ellenőrizni a feltárt adatok újszerűségét. A hazai, meglehetősen bő szakirodalmat áttekintve⁴, annyi már bizonyos, hogy a flamand professzor igen alapos munkát végzett, s meglehetősen sok mutatót készített másolataihoz (a XI–XII. kötetek gyakorlatilag csak ezeket a mutatókat tartalmazzák), s bennük sok olyan apró adat van, amelyek eddig elkerülték kutatóink figyelmét. Csak példaként: nem találkoztam még magyarországi közleményben a „Dänische Bibliothec

² BAUCH Gusztáv: *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI-ik században* = Történelmi Tár 1885. 519–540.

³ *Melanchthons Briefwechsel*. Kritische und Kommentierte Gesamtausgabe. Bd. 1–7. Regesten 1–8071. (1514–1556). Bearb. von Heinz SCHEIBLE und Walter THÜNINGER. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977–1993.

⁴ V. KOVÁCS Sándor–STOLL Béla–VARGA Imre: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* (Szerk. VARGHA Kálmán és V. WINDISCH Éva.) Bp. 1973. 250–251.

oder Sammlung von alten und neuen Gelehrten Sachen aus Dännemarck. Viertes Stück. Copenhagen-Leipzig, 1743" hivatkozással. Az ebben közölt Melanchthon-levelek, amelyeket 1555–1557-ig Henricus Buscoducensis-nek írt (pp. 167–174.), mind magyar vonatkozásúak.

A Melanchthon-kutatás egyébként ismeri a Van de Velde hagyatékot⁵, így nem meglepő, hogy az új regeszta-kötetekben — hanem is hivatkoznak Van de Velde másolataira — valamennyi levelezés-adat szerepel.

Dudith András és a Van de Velde hagyaték. A készülő Dudith-levelezés kritikai kiadásának szerzői számos jegyzettel s néhány, eddig nem ismert levéllel gazdagodtak e hagyatékból. A jegyzeteket azért is említme, mert alapozni a professzor másolataira, még akkor is, ha maga az eredeti levél is megtalálható, s a kiadás az alapján készül. A hagyaték azért is figyelemre méltó, mert nem ismerünk még egy olyan gyűjteményt, ahol másolatban (amely ráadásul egyetlen ember munkája) ennyi Dudith-levél lenne (közel 200 darab). A másolatok többsége Wroclawban és Gothában készült.

A III. kötet fontos figyelmeztetése: meg kell keresni a Dudith-levelezés-másolatok 2. kötetét valahol Angliában; lehet persze, hogy abban csupa ismert levél van, de bizonyosan ezt nem tudjuk. Az 1. kötet az Apparatus Melenchthonianus III. kötetébe lett bekötve, de a múlt század végén ebbe valaki (talán egy könyvtáros?) bejegyezte, hogy a 2. kötetet eladták Angliában.

Itt még csupán két érdekességet említek:

Károlyi Péternek 1572. július 20-án, Váradról keltezett, Dudithnak írott levele eddig hiányzott a kritikai kiadás nyilvántartásából. A kiadvány címe, ahol a levél megjelent, valóban félrevezető, ha éppen Dudith-leveleket keres az ember: S. Clementis Epistolae duae ad Chorintios, interpretatibus Patricio Junio et aliis. Recensuit et notarum spicilegium adjecit Paulus Colomerius . . . accedit Thomae Brunonis Diss. Therapeutis Philonis (His subnexa sunt epistolae.) . . . Londini, 1687. (2. kiadása ugyanott 1694.) A leuveni professzor hivatkozása vezetett el a levél megtalálásához.

Az „Unschuldige Nachrichten von alten und neuen theologischen Sachen” magyar vonatkozású közleményeit nem sok hazai tudós ismeri, s nem is használták. Irodalomtörténeti bibliográfiánk legalábbis nem ismeri. Pedig csaknem valamennyi kötetében találunk hungarikumot, s Van de Velde úr ezekre is tett utalást, részben Dudith Andrásra vonatkozóan, részben Szegedi Kis István életrajzában 1766-os kiadását említve. E folyóirat magyar szempontú feldolgozása folyamatban van.

MONOK ISTVÁN

Az orthodoxia története Magyarországon a 18. századig. A fenti címmel került sor a Szegedi Akadémiai Bizottság, a József Attila Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke, valamint a Szláv Kultúrak Baráti Köre konferenciájára Szegeden 1994. szeptember 22-én. A komplex kérdéskör különböző vetületeit felölelő rendezvény a különböző szakterületek képviselőinek szerepeltetésével oldotta meg feladatát. — Itt és most a magyarországi gyűjteményekben őrzött, s eddig feldolgozatlan kéziratok liturgikus könyvek kutatásáról emlékezünk meg. Szegeden H. Tóth Imre kutatásainak és tudományszervezésének köszönhetően kialakulóban van egy szláv paleográfiai iskola, amelynek újabb lépései feljogosítanak arra a reményre, hogy a szakma nemzetközi színvonalán álló műhelyt lássunk benne. Megemlítjük itt Kocsis Mihály *A szegedi Minea protográfiai c.* előadását. A szakterületet képviselte még Kacziba Ágnes: *Egy szerb kézirat útja*, illetve Földvári Sándor: *Egy, a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban őrzött szerb kézirat provenienciája*. — A komplex tematikájú konferencián az Árpád-kor kutatása jelentős mértékben képviseltette magát: Baán István: *Turkia metropolája. Kísérlet az Árpád-kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára*, Makk Ferenc: *Megjegyzés a kalocsai érsekség korai történetéhez*, H. Tóth Imre: *Orthodox szlávok és magyarok kapcsolatai (X–XIV. század)*, valamint a vitában Szádeczky-Kardoss

⁵ A. SCHELER: *Der Apparatus Melanchthonianus des löwener professors Van de Velde, nebst 37 undeürten Briefen Melanchthons*. Leipzig, 1867.; H.-E. BINDSEIL: *Philippi Melanchthonis Epistolae, Judicia, Consilia, Testimonia aliorumque ad eum Epistolae, quae in Corpore Reformatorum desiderantur*. Hallae, 1874.

Csaba hozzászólása. — Előadások hangzottak még el az orthodox egyház magyar szentjeiről, Mózesről és Jefrémről (Ferincz István, ill. Lepahin Valerij), a bácskai unitus ruszinok és orthodox szerbek etnikai és vallási kontaktusairól (Udvari István), a magyarországi görögök liturgikus zenéjéről (Damjanovics Judit) és templomépítésükről (Horgosi Ödön). — Valamennyi téma felsorolása helyett kiemeljük Nagy Márta elismeréssel fogadott művészettörténeti szintézisét: *XVII. századi orthodox egyházművészeti tárgyak Magyarországon*. — A rendezvényt a Magyar Soros Alapítvány szponzorálta.

(— VÁRI)

SZEMLE

Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta GÖMÖRI György. Budapest, 1994. Argumentum. 133 p. 6 t.

A kapcsolattörténet és annak dokumentumai folyamatos érdeklődésre tarthatnak számot. Korkunkban azonban hangsúlyt kap az európai kapcsolatrendszer jövője, s nem kevésbé fontos a gyökerek bemutatása. Kutatói felfedezések egészsora gazdagította a kérdéskört, s az ismert szakember, Gömöri György munkásságának sem első vállalkozása a kultúrák illetén szembesítése. Gondolunk itt azokra a tanulmányaira, amelyekben például a magyar peregrinusok angliai kapcsolataival vagy a lengyel magyar irodalmi kontaktusokkal foglalkozik.

A kötetben közölt részletek két évszázad visszhangját közvetítik. A kommunikáció korai korszakában nyilvánvaló ezeknek az egyéni megnyilatkozásoknak a jelentősége, hiszen Magyarországon „image”-ának alakításában, sok esetben a döntéshozók – uralkodók, egyházi és katonai vezetők – véleményének formálásában játszottak meghatározó szerepet.

Bár az itt kézben lévő kötet a kor véleményének csupán egy metszetét képviseli, mutatja egyrészt a folyamatos érdeklődést, másrészt viszont azt, hogy a beszámolók és leírások az esetek többségében másfajta érdeklődés melléktermékeként születtek. Így az itt közölt részletek tizenöt szerzőjének csupán alig egyharmada sorolható a hivatásos utazók és írók sorába. A továbbiakban Magyarországon járt katonák, zsoldosok beszámolóit olvashatjuk négy esetben, diplomaták a szerzők ugyancsak négy esetben, három teológus ill. pap és egy orvos beszámolója egészítik ki a sort.

A kötet legkorábbi írásai 1542-ből származnak. Sir Thomas Seymour, VIII. Henrik diplomatája a német rendeknek a török által elfoglalt Buda elleni hadjáratáról készült beszámolója. Ezt követi 1596-ból két tanú, Edward Barton, I. Erzsébet angol királynő követének és kísérijének, Thomas Glovernek Eger ostromáról készült összefoglalója. Különösen érdekessé teszi a leírást, hogy a küzdelmet úgy mutatja be, ahogyan az a török táborból volt látható.

Az 1600-as évek első évtizedéből való John Smith kapitány, zsoldos katona és kalandor magyarországi élményeiről, Bathory Zsigmonddal való kapcsolatáról készült leírása, amely a *The True Travels* ... című munkájának első fejezetében látott napvilágot. William Lithgow az első utazó, aki egy kereskedő család sarjaként a felfedező kíváncsiságával járta be Európát, s valószínűleg 1616-ban Magyarországon is megfordult. Egy évtizeddel későbbi emlékekről számol be visszaemlékezéseiben Sydnam Poyntz zsoldoskatona, aki a török háborúk idején török fogásba esett, majd néhány év múlva megmenekült. Sir Andrew Melvill skót nemesi család gyermeke volt, aki hivatásos katonaként szerezte élményeit. 1664-ben járt Magyarországon, ahol a szentgothárdi csatában vett részt. 1704-ben először franciául közzétett emlékirataiban a jól képzett katona szemszögéből írja le az egykorú hadi eseményeket.

John Burbury tollforgató ember volt, aki az angol Howard család szolgálatában állt és több írás szerzőjeként ismert. Magyarországi látogatása 1665-re esett, amikor a vaskvári béke ratifikálására a császár által kiküldött követtségben Henry Howard is fontos szerepet kapott. John Burbury elsősorban a török szokások megfigyelője és megörökítője

magyarországi útja során. A közölt részlet megemlékezik Mohácsról, a csatatér leírását adja.

Edward Browne az első tudós szakember, orvos, aki 1669-ben a Royal Society megbízásából járt Magyarországon. *A Brief Account of some Travels in Hungaria...* c. művének kiadásai Észak-Magyarországról és a magyarországi fürdőkről adtak népszerűvé vált beszámolót.

A kötetben a bányavárosok leírása olvasható. Ezután egy katona, „Travestin” beszámolója Érsekújvár ostromáról 1685-ből, és egy utazó Edward Chishull lelkész, beszámolója követik egymást. Edward Chishull új szemszögből figyeli meg a meglátogatott területeket, elsősorban Erdélyt. Őt az egyházi és kulturális viszonyok érdeklik. Simon Clement 1715-ben járt az országban, a diplomata mint utazó is érdeklődött, elsősorban természeti megfigyeléseit rögzítette Budától Légradig megtett útja során, az itt közölt részletben. Lady Wortley Montague az egyetlen hivatásos író, aki diplomata feleségként járt Magyarországon 1717-ben. Érdekes, színes leveleiben egyaránt érdeklődéssel fordul a táj és lakói felé.

A két utolsó szemelvény két teológus, ill. pap Richard Pococke és Jeremiah Milles közös utazásának tapasztalatait rögzíti. 1737-ben jártak Magyarországon Pococke budai beszámolója megemlékezik Mátyás király könyvtáráról is. Milles szintén a magyar szellemi élet és tudományosság, a történelem és kultúrtörténet iránt mutat érdeklődést. A szemelvényeket igen értékes bevezető sorok kísérik, amelyek tájékoztatnak a szerzőről, a történeti összefüggésekről, a közölt forrás lelőhelyéről, illetve a kiadásairól és annak fogadtatásáról, valamint a korábbi hazai bemutatás körülményeiről és lelőhelyéről.

A kötet szemelvényeit Gömöri György válogatta publikált és kéziratos források alapján. A John Smith részlet kivételével valamennyit saját fordításában közli. A kötet több szerzőjét már korábban ismertették, hazai szakemberek, de Seymour, Melvill, Travestin, Clement és Pococke szövegeinek magyar fordítása egészen, Burbury, Chishull és Milles szemelvények részleteiben kerülnek először a magyar olvasóközönség kezébe. A kötet fő érdeme, hogy az ismert és ismeretlen beszámolókat egybefűzte, kommentárokkal és jegyzetekkel ellátva az áttekinthetőséget adja. Ma, amikor nagy apparátussal, intézményi

vállalkozásként szegődünk az európai hungarika források nyomába – a nyilvántartásokat és kézikönyveket teremtő regisztráció mellett –, egy ilyen kötet a forrásokkal történő személyes találkozás élményét nyújtja.

KOVÁCS ILONA

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. Összeállította és szerkesztette H. TAKÁCS Marianna. Budapest, 1994. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 234 p.

Staud Géza forráskiadványának III. kötete 1988-ban jelent meg, s a jezsuita iskoladráma minden kutatója várta, hogy elkészüljön a mutató-kötet. Az indexek elkészítését végül H. Takács Marianna vállalta, aki a korábbi köteteket is szerkesztette. A mutató nagy hiányt pótol, mivel Staud Géza 1300 nyomtatott oldalt meghaladó forráskiadványában a következetesen megvalósított, áttekinthető szerkezet ellenére sem egyszerű eligazodni.

Staud Géza a korábbi reprezentatív válogatások után elsőként vállalkozott arra, hogy a rendelkezésre álló forrásokból feltárja a magyarországi jezsuita iskolai színjátszás teljes forrásanyagát. A kötetek már eddig is jelentősen hozzájárultak a jezsuita iskolai színjátszás átfogó művelődéstörténeti képének kialakításához, s elősegítették a rendházakban folyt színjátszó tevékenység, valamint a darabok színház- és irodalomtörténeti vizsgálatát. Staud Géza tisztában volt azzal, hogy a kötetek mutató nélkül hiányosak, de az indexhez készített cédulaanyagát betegsége miatt már nem tudta összeállítani. A mutató jelentősége elsősorban az, hogy segítségével a jezsuita forráskötetek anyaga tematikus szempontok szerint is vizsgálhatóvá vált. Megkezdődhet a jezsuita iskoladramák renden belüli, a szerzetesrendek közötti és európai kapcsolatrendszerének árnyaltabb megismerése, s megindulhat a drámatémák tér- és időbeli elterjedésének vizsgálata.

A mutató összeállítója a bevezetőben két pontban indokolta a kötet elkészítését: 1. a sorozat teljességének igénye; 2. a sorozat használhatóságának jelentős mértékű kibővítése. A kötet az általános mutatón kívül, mely a darabok címe vagy tárgya szerint betűrendben közli az anyagot, szemlélynévmutatót is tartalmaz. Rendszerzi a

színjátszással kapcsolatos egyéb adatokat, közli a jezsuita kollégiumok kötetbeli rendjét, s térképre vetíti a kollégiumokat. Az általános mutató alapvető közlési elve annak érdekében, „hogy egy... téma előfordulási sűrűségére következtethessünk”, az volt, hogy az összeállító megpróbálta azonosítani „a különböző címeken előforduló előadásokat”, azaz gyűjtőcímet alakított ki. Ezzel párhuzamosan arra törekedett, hogy „egy-egy gyűjtőnév esetében valamennyi speciális, bővített előfordulást mind a gyűjtőnévénél, mind a bővített esetben külön-külön is együttesen is” (6 l.) megadjon. Ugyanezt az elvet alkalmazta a címekben előforduló önálló személynevek mindegyik tagjára is. A kiegészítő mutatók a kötetek további, az iskoladráma-kutatás szempontjából fontos adataira irányítják a figyelmet. A mutatók a darabokra nem kötet- és oldalszámokkal, hanem a jezsuita kollégiummal rendelkező települések nevével és az előadás évével hivatkoznak.

Azt eddig is tudtuk, hogy a magyarországi jezsuita iskoladráma szoros kapcsolatban állt az európai jezsuita színjátszással, a témák elterjedése és az előadások dinamikája azonban nagyrészt ismeretlen volt. Az egyik legkedveltebb 17–18. századi iskoladráma-téma Közép-Európában a bibliai József-történet. A mutató szerint Magyarországon 1601–1771 között összesen 80 József-dramát adtak elő. Ez az adatsor, ha időbeli bontásban párhuzamba állítjuk a német nyelvterület jezsuita József-dramáival (vö. J.-M. Valentin repertórium), jelzi hogy a jezsuita József-előadások hátterében a két területen hasonló rendi törekvések és elvárások húzódhattak meg. Figyelmet érdemel továbbá, hogy a József-dramák között a magyarországi anyagban első helyen több mint 15 előadással a Iosephus venditus téma szerepel. A példával a mutatónak arra a sajátosságára szerettük volna ráirányítani a figyelmet, amely témátörténeti tanulmányok egész sorozatának megírását teszi lehetővé (pl. a rendi szentekről szóló drámák, a világi és a magyar történelmi témák előfordulása).

A mutatórendszer a magyarországi iskoladramakutatásban éppen csak elkezdett témakutatáshoz elsősorban akkor adna pontos eligazítást, ha az alapjául szolgáló kötetek erre megfelelő lehetőséget biztosítanának. A mutatók elkészítésének legnagyobb nehézségét — mint erre az összeállító is utal — nem az jelentette, hogy a kötetekben sajtóhibák, téves olvasatok, bizonytalan adatok

stb. is vannak, s az sem, hogy „a különböző kollégiumok egymást követő historiográfusai nem egységes szempontok szerint tudósítottak a színjátékokról” (9. l.). Az alapvető nehézséget az okozza, hogy a három kötet nem egynemű anyagot tartalmaz. A közölt források — akár a jezsuita renden belül, akár azon kívül keletkeztek — különféle célra, eltérő előírások és megfontolások szerint készültek. A jezsuita források közül például a diáriumok napi feljegyzései éppen csak utalnak a színi előadásokra, címüket és egyéb adataikat nem közlik rendszeresen. Az annuae-k viszont, mivel a jezsuita kollégiumok egész évi munkáját kellett a kollégium falain kívül bemutatniuk, törekedtek az iskolai élet keretében a dráma-előadások rövidebb-hosszabb megemlézésére. A renden kívül keletkezett források, mint például Esterházy Pál retrospektív naplója esetében a forráskritikai megfontolások ugyancsak eltérőek. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy Staud Géza is másként nyúlt forrásaihoz az első és a további kötetek elkészítésekor. Míg az első kötet összeállításánál ragaszkodott adatai szöveggörnyezetének közléséhez, később lemondott erről. Ezek és az ehhez hasonló filológiai problémák is okozzák, hogy bár a mutatók közlési elvei jók, ezeket az elveket az összeállító mégsem tudta következetesen megvalósítani.

A különféle anomáliákat a továbbiakban néhány példán szemléltetem. A tüzes kemencébe vetett három bibliai ifjúról (Sidrach, Misach, Abednago) a három kötet adatai szerint összesen két iskoladramát mutattak be. A *Deus Eucharisticus* Staud által kiemelt cím, a *Deus Eucharisticus in ara ignoto Deo* ... *olim per Sidrach, Misach et Abdenago*. ... a nyomtatott program címe (Kolozsvár 1700. Staud I. 246.), a *Sydrach, Misach et Abdenago* a Staud által a *Litterae Annuae* alapján megadott cím (Varasd 1701, Staud III. 282.). A mutatókötetben a közölt elvek szerint mindkét előadás minden lényeges adatának szerepelnie kellene, a névalakoknak is, s lehetőleg egy helyen. Ehelyett a következő adatsorokat találjuk: 13. l.: „Abdenago [helyesen: Abednago] (Sydrach, Misach et Abdenago) Varasdinum 1701” — itt a kolozsvári adat hiányzik. 72. l.: „Deus Eucharisticus [in ara ignoto Deo] Claudiopolis 1700 (pr. ed.)” — itt a cím további adatai hiányoznak. 147. l.: „Misach (Sydrach, Misach et Abdenago [Abednago]) Claudiopolis 1700 (pr. ed.) Varasdi-

num 1701". 191. 1.: „Sydrach, Misach et Abdenago [Abednego] Varasdinum 1701" — itt a kolozsvári adat hiányzik.

Egy másik példa is arra figyelmeztet, hogy csak a mutatóra támaszkodva nem kapunk megbízható tájékoztatást. A forrásjegyzékben összesen öt Judit-dráma szerepel: I. 100: Tyrnaviae 1648 („Beatae Matris in Juditha Bethuliana triumphus"); II. 15: Jaurinum 1678 („Heroína Juditha Holofernis domitrix"); II. 70: Cassovia 1749 („Bethuliae vindex Judith"); II. 295: Trenchinium 1747 („Liberata Bethulia"); III. 82: Buda 1749 („Bethulia liberata"). A mutató 47. oldalán azonban a Bethulia címszó alatt csak három („Bethulia liberata / Trenchinium 1747 / Buda 1749" és „Bethuliae vindex Judith / Cassovia 1749"), a 126. oldalon a Judith címszónál pedig szintén három, részben eltérő („Judith Bethuliana / Tyrnavia 1648 / Cassovia 1749" és „Juditha heroina Holofernis domitrix / Jaurinum 1678") adatot találunk. A Judit-drámák tehát nem találkoznak össze egy címszó alatt, s a legkorábbi nagyszombati előadás Staud Géza által az eredeti források alapján megadott címe teljes egészében elszikkad.

A mutatóban egy-egy címszó alatt az anyag rendezetlennek tűnik, mivel az előadások a kollégiumok kötetbeli rendjében következnek. A gyors áttekinthetőség érdekében egy címszó alatt időrendbe kellett volna szedni az előadásokat. Nehezíti a használatot az is, hogy a drámaszerzők, -fordítók nevei és a címek nem találkoznak össze a mutatóban, s együtt csak az eredeti forrásközlésekben találhatók meg.

A kiegészítő mutatók használatánál nem feltekinthetünk meg arról, hogy ezek elkészítésére a kötetek nem egyforma lehetőséget biztosítottak. Az első kötetben a közölt adatsorok az előadások körülményein túl lehetőség szerint bemutatták a színjátás helyi kereteit is. A második és a harmadik kötetben ezek az adatok megriktnak. Nehezíti a mutató használatát az is, hogy a kötetek sajtóhibáit az összeállító nem javította, s ezek újabbakkal tetéződtek. Így például a hibátlan Dietenschamer szerzői névalak (I. 100) Dietenschamer-ré (212. l.), a kéziratos forrásból közölt „familia Klobusizkiana" (I. 463) Klobusinszky családdá (216. l.), a szintén korabeli forrásból származó „Georgius Adrassy de ... Krasznahorka" (I. 372) Andrassy György báróvá (211. l.) torzult.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a forrásjegyzék három kötetét az elkészült mutató mellett már az első tájékozódáshoz is sokszor kézbe kell venni, s ha a kutató viszonylag hibátlan és teljes körű adatokkal akar dolgozni, érdemes az eredeti forrásokhoz fordulni. A mutatókötet mindössze 200 példányban készült, míg a sorozat korábbi kötetei egyenként 800 példányban láttak napvilágot. Érdemes lenne a most megjelent mutatókat végigjavítani és az előző kötetek példányszámának megfelelő példányszámban ismét megjelentetni.

KNAPP ÉVA

Balassi bibliográfia. Összeállította STOLL Béla. Bp. 1994. Balassi Kiadó 98 p.

A magyar líra első rangos — és mindmáig a legnagyobbak közé számító — személyiségének, Balassi Bálintnak a halála 400 éves évfordulója alkalmából megjelent kiadványok között is marandandó mű a költő személyi bibliográfiája. Noha irodalomtörténetírásunk bibliográfiai ellátottsága — *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* c. sorozat kötetei nagy részének megjelenése után — már kedvezőbb mint néhány évtizeddel korábban volt, mégsem lehet eléggé értékelni a kutatás szempontjából, hogy ezen összegező jellegű bibliográfiai kézikönyvek mellett — legalábbis legnagyobbjainkról — személyi bibliográfiák is készülnek. Ha nem is a legfontosabb szempont, de talán mégis a kvantitatív jellegű összehasonlítással lehet leginkább érzékeltetni azt a különbséget, ami az említett sorozat első kötetében található Balassi-fejezet és a most megjelent összeállítás között szükségszerűen megvan. A most megjelent személyi bibliográfia ugyanis a maga csaknem ezer tételével kb. háromszor annyi bibliográfiai adatot tartalmaz, mint az említett kézikönyv Balassi-fejezete. Ez természetesen jórészt a műfaji különbségek következménye, márcsak azért is, hiszen mindkét összeállítás jórészt ugyanazon személy munkája.

Stoll Béla ezen összeállítása további jelentős segítséget nyújt a — szerencsére — nem lankadó Balassi-kutatás számára. A személyi bibliográfia — a kézikönyvtől eltérően — tartalmazza a kéziratos és a nyomtatott szövegforrásokat is. A tájékozódást szolgálja, hogy a kézíratok, illetve az egykorú nyomtatványok leírását majd azok

újabb kiadását és a rájuk vonatkozó irodalmat egy fejezetben találja a használó.

Az említett „Szövegforrások” c. fejezeten kívül az összeállítás „Bibliográfiák, repertóriumok”, „Szakirodalom”, „Népszerűsítő irodalom” és „Utóélet, kultusz” c. fejezetekre tagolódik. Használhatóságát rövidítésjegyzék és kétféle mutató (művek mutatója, névmutató) könnyíti meg.

A bibliográfiában való tájékozódást talán még jobban megkönnyítette volna egy rövid bevezetés vagy utószó, amely a használót a szerkesztés bizonyos, nem konvencionális kérdéseivel kapcsolatban tájékoztatta volna. Ilyen magyarázatra szorultak volna pl. azok a szempontok, melyek alapján az irodalomtörténeti anyag egy része az ún. „Népszerűsítő irodalom” c. fejezetbe került. Természetesen lehet, sőt a kutatók érdekében sokszor kell is különbséget tenni szakirodalom és népszerűsítő irodalom között anélkül, hogy az utóbbi szerepét és értékeit bárki is csökkenteni akarná. Néhány példával azonban arra szeretném rámutatni, hogy e szétválasztást nem mindig lehet objektíven és egyértelműen elvégezni, noha a szakirodalomból elkülönített tételek nagyobbik része alig vitatható. Így érthető pl., hogy a neves Balassi-kutató Eckhardt Sándornak — miközben számos publikációja a Szakirodalom fejezetbe került, néhány kisebb alkalmi írását (pl. a 605. és 628. tételt) a népszerűsítő kategóriába sorolta a szerkesztő. De azt már, hogy pl. Horváth János 1923/24/I. félévi egyetemi előadásainak Balassiról szóló fejezete is e kategóriába tartozik, nehezen lehet elfogadni, legalábbis megfelelő magyarázat nélkül. Még kevésbé érthető, hogy Sík Sándor *Balassi istenelménye* c. akadémiai székfoglalója (620.) miért nem tekinthető szakirodalomnak? Félő, hogy az ehhez hasonló esetekben a „szakirodalom”-nak egy bizonyos leszűkítő értelmezéséről lehet szó, amely kizárólag a filológiai újdonságot hozó publikációkat értékelheti szakirodalomnak, figyelmen kívül hagyva az új koncepciókat vagy világnézeti jellegű értékeléseket.

A bibliográfia egy figyelemreméltó és szerencsés fejezete azokat a publikációkat gyűjtötte egybe, amelyek lexikonokban és irodalomtörténetekben láttak napvilágot. Ez az anyag gyakran háttérbe szorult a bibliográfiái összeállításokban, pedig olykor nem jelentéktelen összegezéseket, sőt gyakran új kutatási eredményeket vagy koncepciót tartalmaznak. Éppen ezért úgy gondoljuk,

e kézikönyvek Balassi-fejezeteinek és címszavainak a „Népszerűsítő irodalom” kategóriájába való sorolása szintén vitatható. Nehéz ugyanis megérteni, hogy pl. a magyar irodalomtörténetírás utolsó nagy vállalkozásának — a megjelenése korához képest — legsikerültebbnek tartott kötetei (*A magyar irodalom története*. I-II. köt. Bp. 1964. Szerk. Klaniczay Tibor.), melyek létrehozásában a korszak számos szakembere vett részt, miért nem tartoznak a szakirodalom kategóriájába? Sem jellegük, sem méreteik, sem célkitűzésük szerint nem népszerűsítés céljaira készültek e kötetek, függetlenül attól, hogy szemléletükről ma mi a véleményünk. A felsorolt példák is arra vallanak; jó lett volna egy rövid bevezető, amely a felvetett problémákra valamilyen előzetes magyarázatot ad. Enélkül számunkra úgy tűnt, hogy az irodalomtörténet, nem egzakt jellege miatt, nem mindig tűri el a jelzett kategóriák egyértelmű alkalmazását, ezért talán jobb, ha a bibliográfia semlegesebb marad — hacsak nem kritikái bibliográfiáról van szó —, de akkor nem is sommás, hanem szinte tételenkénti indoklást kíván az értékelés.

A Balassi kutatás számára nagy nyereség e példaadó tudományos akribiával készült összeállítás. Stoll Béla gondos munkája mellett köszönet illeti érte a költő nevét viselő Balassi Kiadót is, amely az évforduló alkalmából több fontos kiadvánnyal is adózott névadója emlékének.

KÓKAY GYÖRGY

Kőhegyi Mihály munkássága. Bibliográfia. Szerk. PAJOR Enikő. Kecskemét, 1994.

A *Múzeológus pályaképek Bács-Kiskun megyéből* című sorozatban másodikként jelent meg 1994. elején a bajai múzeumigazgató munkásságát összefoglaló kötet. Üdvözlőnk kell minden olyan művelődéstörténeti összefoglalást, amely a magyarság kultúráját gyarapítja, hiszen ez a nemzet fennmaradásának alapköve. Azonban a hibákat is föl kell tártani a még teljesebb pontosság kedvéért. A Kőhegyi Mihály hatvanadik születésnapjára megjelent bibliográfiát lapozgatva szembeötlő, hogy a kötet elején nem szerepel a bibliográfiákban alapvető tudományos életrajz. Igaz: a fülszöveg némi eligazítást, méltatást tartalmaz, ez azonban nem pótolja a legalább lexikográfiai szintű pályaképet. Ennek hiányában a Kőhegyi Mihály munkásságát jelző olyan alapvető biográ-

fiai információk nem jutnak el a felhasználóhoz, mint pl. hogy 1958: a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társaság tagja, 1988: alelnöke, 1983: a MTA Szegedi Albizottság tagja, 1982: a Móra Ferenc emlékérem, 1988: a Réthy-érem kitüntettje, 1983: *Az Érem*, 1990: a *Numizmatikai Közlöny* szerkesztőbizottságának tagja. A bibliográfia időrendi fölépítésű. Fő rendezési elve a kronológiai rendszer. Az egyes írásokat tételesszámok választják el egymástól (927). A tőle (883) és a róla (884–927) szóló írások folyamatos számozása nem szerencsés megoldás. Hiszen nem lezárt életműről van szó! Helyesebb lett volna nyitva hagyni a primér írások számozását és újrakezdeni a szekunder írások felsorolását.

Tartalma szerint Kőhegyi Mihály írásainak bibliográfiája 1952–1993 után válogatás a róla megjelent írásokból, majd az összesített mutatóval zárul a kötet, amely egységes betűrendben közli a neveket, címeket és a tárgyszavakat. Dőlt betűvel különbözteti meg a címeket, amit felhasználói szempontból tipográfiaiilag a bibliográfiai fő részben is helyes lett volna alkalmazni, az önálló kötetben megjelent, szerkesztett, sajtó alá rendezett munkáit félkövérrel szedni. Így könnyen kiderülne, hogy utóbbiak száma: 18.

A kötet szerkesztője, Pajor Enikő írja bevezetőjében: „A bibliográfia a teljesség igényével készült, ...” A következő mondatában az igény-szint ellenkezőjét találjuk: „Tudatosan kihagytam régészeti leletmentéseinek felsorolását, mert ezek közreadása már megtörtént a Banner-Jakabffy bibliográfiákban. ...”, részben más kiadványokban. Jó lett volna ha a kötetcím megfelel tartalmának, hiszen Kőhegyi Mihály szerteágazó munkásságában meghatározó jelentőségű a szarmatakutató. Az irodalomtörténész helyébe képzelem magam, aki a Kölcsey Ferenc összes munkái című kötetben nem találja nemzeti imánkat, a Himnusz. Néhány példa, hogy a szerkesztő ebben sem következetes: csak hat példát nézzünk meg. Jakabffy Imre: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977* (Bp. 1981.) 499, 4309, 4310. tételeszáma megfelel a kötetünkben 157, 351, 307. alatt közölt írásoknak, azonban az előbbi 89. és 380. szám alatt leírtak valóban nem találhatók meg a Kőhegyi-bibliográfiában. Évszám-eltérést is találtunk: az előbbi 4731. tételeszáma megfelel az utóbbi 204. írásának, csak éppen előbbinél az írás megjelenési éve 1968, utóbbinál 1967. Bocsánatos bűnként

róhatjuk föl a szerkesztőnek, hogy olyan kötetet is Kőhegyi Mihálynak tulajdonít, ami nem az övé: a 709. szám alatti kötetet (*Emlékkönyv a bajai múzeum 50 éves évfordulójára*) a Magyar könyvészet címléírása szerint egyedül Merk Zsuzsa szerkesztette, és a megjelenési év sem 1989, hanem 1990. Örömmel fedeztem föl a Kőhegyi Mihályról megjelent írások között B. Horváth István: *Ásatás* c. versének címfölvételét (924. tétel: Bajai Honpolgár. 1991. 3. sz.), ugyanott föltűnő azonban, hogy a 918. tételesszám alatti írás szerzőjének betűjelét (- l - n) nem tudta föloldani, hiszen tulajdonosa nem más mint a kiváló bajai újságíró Gál Zoltán (Bajai Hírlap 1987. dec. 16. 8. old.), akinek még két írását közli a 920. és a 925. tételesszámok alatt. Az már a *Múzeológus pályaképek Bács-Kiskun megyéből* c. sorozat szerkesztőjének Bárh Jánosnak a figyelmellensége, hogy a sorozatban eddig megjelent első kötetet nem tüntette föl. (*Solymos Ede munkássága*. Emlékirat és bibliográfia. Szerk. Bárh János. Kecskemét, 1994.).

Mindent egybevetve olvasmányának is érdekes adattár Pajor Enikő bibliográfiája egy gazdag életműről, amely most már több mint négy évtizedes munkásságot ölel fel, fontos, értékes adattárral gazdagította a régészet, irodalomtörténet, numizmatika, Baja és környéke története és néprajza iránt érdeklődőket.

BODRITS ISTVÁN

Franz M. Eybl: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992. 553 p. (Frühe Neuzeit, Bd. 6)

Abraham a Sancta Clara (1644–1709) a 17–18. századi délnémet, osztrák katolikus traktátus és prédikáció irodalom egyik legnépszerűbb, legtöbbet kutatott, s egyben legtöbbet vitatott alakja. Irodalomtörténeti helye és jelentősége a számottévő különbségek mellett több vonatkozásban Pázmányéhoz mérhető. Párhuzamba állítható egymással a két szerző abban is, hogy kutatásuk a nemzeti irodalomtörténetekben hosszú ideig háttérbe szorította a kisebb jelentőségű, de lényegében ugyanazt a retorikai tradíciót követő kortársak vizsgálatát. Abraham befogadástörténete jelzi a halálától napjainkig tartó át- és újraértékeléseket a különféle irodalomtörténeti paradigmáknak megfelelően. Az értelmezés két meghatározó ele-

me az irodalomtörténeti kanonizációs, illetőleg szelekciós folyamat szempontjainak változása, valamint a szerző ismétlődő aktualizálása a különböző történelmi helyzetekben. Mindebből az is érthető, hogy a tekintélyes mennyiségű szakirodalom ellenére a német és osztrák irodalomtörténet máig adós Abraham egész életművének áttekinthető, a keletkezés- és a hatástörténet valóságos feltételeit és körülményeit figyelembevevő bemutatásával.

Eybl a Werner Welzig akadémikus bécsi germanisztikai műhelyében felnövekedett kutatógeneráció tagja. E monográfiát megelőzően több anyagfeltáró és elméleti jelentőségű tanulmányt közölt a barokk kori prédikáció és meditáció irodalom, az olvasástörténet és az emblematika témakörében. A közvetett kutatástörténeti feltételek közül említést érdemel a germanisztikai barokk-kutatás, ezen belül a katolikus prédikáció irodalom vizsgálatának fellendülése a hetvenes, nyolcvanas években (Werner Welzig, Dieter Breuer, Hans Pörnbacher, Günter Hess, Conrad Wiedemann, Norbert Mecklenburg és mások). Ezek a vizsgálatok többek között rámutattak az 1680 és 1720 közötti időszak átmeneti jellegére, melyben a hagyományos, humanizmusra visszautaló mozzanatok összetetalákoztak az előremutató, felvilágosult tendenciákkal. Másfelől ezzel a „későbarokk” irodalommal együtt Abraham szónoki és írói tevékenysége is határvonalon áll, s jó lehetőséget kínál a regionális irodalmi rendszerek és az egyre erősödő antiregionális irodalmi törekvések közti átmenet vizsgálatára.

A szerző irodalomértelmezésének egyik fontos összetevője az „írott folklór” koncepciója. Ennek az Aleida Assmann-tól kölcsönzött fogalommal jelzett megközelítésnek a középpontjában használat, a műfaj és a stílussajátosságok összefüggése, illetőleg a szóbeli elbeszélés és az írásbelivé válás, irodalom és folklór kapcsolata áll. Assmann meghatározása szerint az írott folklór körébe tartozó alkotások fő jellegzetességei röviden a következők: 1. a művek formai nyitottsága, a zárt szerkesztés felbomlása; 2. a szövegek nagyfokú variabilitása a funkció, a morális célkitűzés, a körülmények és az elbeszélés technikájának változásai szerint; 3. az írott szöveg az új feldolgozások, átdolgozások, ismétlések stb. kimeríthetetlen forrása; 4. a szerző fokozatosan elnévtelenedik, a szerzőség hagyományos fogalma feloldódik; 5. a műfajok mögött mindig egy rekonstruálható gyakorlat, szokásrendszer

áll, amelyből a szövegek táplálkoznak, és amelyre reprodukzív módon visszahatnak.

A nyomtatott prédikáció műfaj történeti helyét Eybl az irodalmi és a folklór formák között jelöli ki. A műfaji keveredés, kombináció és kiegyenlítődéssé, illetőleg az „ismétlés esztétikája” jellegzetességeinek összekapcsolása az írott folklór modelljével lehetővé teszi az Abraham korai műveiben megjelenő kiadványtípusoknak, elbeszélő műfajoknak és a vallási tematikájú használati irodalom félirodalmi, irodalom alatti formáinak pontos meghatározását. Abraham pályáját Eybl ismertnek tekinti, s életrajzi vonatkozások csak elszórtan, mint a művek értelmezését segítő adatok szerepelnek. A kutatástörténeti, elméleti bevezetőt követő második fejezet középpontjában a szónok és hallgatóságának (udvari körök, városi középrétegek, illiterátusok) viszonya, az ige hirdetés társadalomtörténeti feltételei állnak. A harmadik fejezet Abraham szerzői tekintélyének megalapozását, munkamódszerét és retorikai eszköztárát vizsgálja néhány korai prédikáció alapján. A negyedik fejezet témája a nyomtatásban megjelent művek ajánlási rendszere, valamint a döntően szóbeliségen tájékozódó prédikációs tevékenység átalakulása az írott szövegekben az egyik fő mű, a *Mercks Wienn* alapján. Az utolsó fejezet a stílus kérdéseit, a popularizálódás, valamint szerző és mű szétválási folyamatát tárgyalja, kitekintéssel az olvasóközönség és az olvasási szokások 1680 után megfigyelhető differenciálódására Abraham és két kortársa (Martin von Cochem, Rudolph von Schwyz) példáján. A csaknem száz oldal terjedelmű függelékben megtalálható Abraham korai műveinek teljes nyomda- és kiadástörténeti dokumentációja, amihez több mint ötven oldalas forrás- és irodalomjegyzék, valamint mutatórendszer kapcsolódik.

A kötet jelentőségét elsősorban az adja, hogy egyetlen szerző jól kiválasztott műveinek elemzésével eredményes, modell értékű kísérletet tesz a szóbeliség és az írásbeliség összetett kapcsolathálózatának tisztázására a katolikus barokk prédikáció műfaji együttesében. További érdeme, hogy több ponton túlmutat a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti célkitűzéseken, s társadalom- és mentalitástörténeti kérdéseket is bevon a vizsgálatba. Új eredménynek számít, hogy a prédikációk stílusrétegeit és hatásmechanizmusait párhuzamba állítja a hallgatók, illetőleg olvasók meghatá-

rozott csoportjaival, s hogy az egyéni irodalmi, retorikai teljesítmény mellett egyenlő hangsúllyal vizsgálja a szóközi beszéd, az írott művek és ezek befogadásának társadalmi, intézményi és kulturális feltételeit.

TÜSKÉS GÁBOR

Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists. Volume(s) I–III. PL-RE 1–86. General Editor: Robert J. FEHRENBACH, Editor in the United Kingdom: Elisabeth S. LEEDHAM-GREEN. New York–Marlborough, 1992–1994. (Medieval and Renaissance Texts and Studies. Vol. 87., 105., 117.) XXIII, 321 p.; XXXII, 283 p., XXX, 182 p.

Sears Jayne klasszikusnak számító műve óta (*Library Catalogues of the English Renaissance*. 1956. reprint: 1983) az angol kutatók számos tanulmányban számoltak be a sorra előkerülő 16–17. századi könyvjegyzékekről. Jayne az 1500–1640 közötti időből 574 jegyzéket említ, s az egyik legutolsó tanulmány csupán a 17. század első feléből 67 olyan püspöki gyűjteményt regisztrál, amelynek katalógusa is ránk maradt. (David Pearson: *The Libraries of English Bishops, 1600–40*. In: *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society* 14(1992) 221–257.) 1500-tól 1640-ig a most ismertetendő kötetek szerzői összességében körülbelül 700 fennmaradt könyvjegyzékkel számolnak (összehasonlításként: ugyanebből az időből a magyarországi területekről ma 195 jegyzéket ismerünk). Fontos különbség azonban, hogy az angolok „jegyzékként” értelmezik már az olyan dokumentumokat is, amelyek egyetlen, azonosítható tulajdonosú könyvet említenek. Ezzel szemben, könyvjegyzéknek csak az olyan feljegyzést tartjuk Magyarországon, amelynől a tételről legalább annyi kiderül, hogy könyv volt. Az olyan könyves feljegyzést, amely csak összességében említi a nyomtatványokat vagy a kéziratokat (pl. „36 különböző könyv, kicsi és nagy”), ők sem tartják jegyzéknek. A továbbiakban az angol kutatók kiadási és az egyes könyvtételek azonosításában követett módszereit mindig összehasonlítjuk a saját módszerünkkel, azzal, amit a magyarországi könyvjegyzékek feltárása, nyilvántartása, kiadása és feldolgozása terén követünk.

Az angliai és a magyarországi kutatómunka között az az alapvető különbség, hogy ott azok, akik ezt a munkát végzik, alapvetően e munkából élnek, s nem csupán az „ellopott” időben tudnak ezzel foglalkozni. Terveik előre rögzítettek, a program fontossága elismert, s ennek megfelelően számíthatnak arra, hogy amíg ezt a projektet be nem fejezik, addig támogatásban részesülnek. Ennek, és az eddigi feltárómunka előrehaladtóságának megfelelően a feltárt anyag regisztrálását nem végzik külön sorozatban, hiszen azt egyrészt az említett Sears Jayne-kötet, másrészt az egyes résztanulmányok már elvégezték. A kiadás és feldolgozás a következő lépésekben történik:

1. Kiadják az egyes jegyzékek olvasatát, és rögtön az egyes tételek azonosítását is nyomtatott formában, a terv szerint 7 kötetben (eddig a most ismertetendő három kötet jelent meg ebből).

2. Rögtön, tehát elképzelhetően ezen ismertetés megjelenését is megelőzve megjelenik ugyanezen kötetek CD ROM változata is, és ahogy kijön egy, vagy két újabb kötet, a revideált CD ROM-kiadás is követi.

3. Folyamatosan épül az azonosított tételek adatbázisa.

4. Megjelenik majd az appendix-kötet és egy nyomtatott kumulatív index is.

A munkát közel két évtizede kezdték (nagyjából azzal egyidőben, ahogy Magyarországon Klaniczay Tibor és Keserű Bálint is elindította az ezirányú szervezett kutatásokat), s az azonosítással most állnak úgy, hogy gyors ütemben megjelenhetnek a kötetek. (Mi Magyarországon alapvetően más módszert követünk, jöllehet az eredményt tekintve ugyanoda szeretnénk eljutni. Az intézmény-nélküliség és az egész munka anyagi háttérének teljes bizonytalansága arra kényszerít bennünket, hogy a feltárt anyagot lehetőleg minél gyorsabban a szakközönség rendelkezésére tudjuk bocsátani. A bibliográfiai nyilvántartás után (*Könyvtártörténeti Füzetek*) tehát az egyes jegyzékek olvasatát az azokban említett művek azonosítása nélkül közöljük. *Adattár* köteteink használati értéke ezzel természetesen csökken, de előnye is vannak ennek a módszernek: (a.) ami már megjelent, annak a támogatását már nem lehet elvonni; (b.) hazai és külföldi kollégáink viszonylag gyorsan kézbe vehetik az egyébként levéltárakban lévő forrásokat. Az azonosítási munkát a magyarországi ku-

tatások során érdemben csak utazva (tehát Budapesten, vagy éppen külföldön) lehet elvégezni, hiszen egyetlen vidéki könyvtárnak sincsen alkalmas kézkönyv-állománya. Ez lassítja, és drágítja a munkát. Az azonosított tételek adatbázisba szervezése halad, s talán egy-egy nagyobb mennyiségű azonosított rekord CD ROM kiadása sem álom. A kumulatív indexet mi is nyomtatott formában képzeljük el.)

A megjelent három kötet nem egyszerűen kronologikus rendben közli az azonosított jegyzékeket. A sorozat első darabjában összesen négy magánkönyvtár katalógusát találja az érdeklődő: Richard Cox püspökét (1581 – 196 tétel); Sir Edward Stanhope-ét (1608 – 161 tétel), Sir Roger Townshend-ét (1625 körül – 286 tétel) és a Sir Edward Dering of Kent-ét (1640 körül – 631 tétel). A második kötet egy kivétellel diákkönyvtárakat foglal magában (62 jegyzék, 1507–1554, 1–120 tételes jegyzékek), a harmadik a tulajdonosok származását tekintve már teljesen vegyes anyag (20 jegyzék, 1569–1565, 2–225 tételes jegyzékek), főként hagyatéki összeírásokból.

A jegyzékek provenienciáját tekintve csakúgy, mint mindenütt Európában, a hagyatéki inventáriumok számítottak fő forrásnak. Ha valamely tulajdonos valamelyik könyve ma is megtalálható, akkor az azonosítás természetesen az alapján történt – ez azonban Angliában is ritka esetnek számít. A pusztán possessorbejegyzések alapján rekonstruált könyvtárakat ők sem dolgozzák fel a kutatásnak ebben a fázisában. A források természetéből adódóan sok tétel nem volt megfejthető még a nagy kézikönyvapparátussal, vagy a már működő számítógépes rendszerek segítségével sem. Főként olyan esetekben nem, ahol csak egyetlen név szerepel tételként, s az illető szerzőnek számos könyve megjelent, vagy olyankor, amikor egy nem angol könyvről csupán egy-két angol szót említ az összeírás készítője. Az egyes könyvjegyzékeket

először egyszerű olvasatban, majd újra az olvasat után a feloldással is közölnek. Egy-egy jegyzék bevezetése a tulajdonos életrajzát tartalmazza.

Mindhárom kötet hatféle mutatóval jelent meg: (1) szerzők és műveik, anonimák; (2) editorok és kompilátorok; (3) fordítók; (4) kiadók (nyomdász, könyvkiadó, terjesztő) (5) a nyomdahelyek; (6) az egyes könyvek megjelenési éveinek mutatója. A harmadik kötet végén a majdani kumulatív index mintáját is megtaláljuk a már közölt 86 jegyzékre nézve. Ezen index egyes fejezetei mutatják pontosan, hogy milyen adatokat rögzítenek egy-egy (a.) tulajdonosról, (b.) könyvtárról, (c.) jegyzékről, (d.) könyvtételről.

Külön említésre érdemes az az óvatosság, ahogy az egyes nem egyértelmű azonosítású könyvek (és ilyen a nagy többség) adatait a mutatókban elhelyezték. A mutató ugyanis sokszor beszédeesebb az előszónál, s a rossz csoportosítás rossz interpretáció forrása lehet. A kiadási helyek mutatójának legnagyobb tételei a „Britain”, a „Britain or Continent” és a „Continent”, jelezve, hogy a feloldások többsége a kiadási hely megállapításában bizonytalan. Konkrét hely, nyomdász, kompilátor, fordító stb. csak akkor szerepel a mutatóban, ha a vonatkozó tétel biztosan, vagy igen nagy valószínűséggel az illető kiadás. Az egyes könyvek azonosításakor ennél több adatot közölnek, hiszen a „feltehetően”, „talán”, „és még kiadták” megjelölés nagyon sok helyen kell, hogy szerepeljen.

A lassúság, késétség lehet előny is. Most legalább van egy olyan európai könyvjegyzék-kiadási mintánk, amelyhez a talán csakazértis elkészülő magyarországi kumulatív indexet már hasonlítani tudjuk. Munkánk során az angol tapasztalat mind elvi, mind módszertani oldalról nagyszerűen használható.

MONOK ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 10,725 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdatüzeme
Felelős vezető: Marinescu Miklós
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Csapodi Csaba</i> : A magyar könyvkultúra Zsigmond korában	1
<i>Soltész Zoltánné</i> : Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája	15
<i>Czibula Katalin</i> : A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781–1790 között	25
<i>Hopp Lajos</i> : A Törökországi Levelek első kiadása	38
<i>Geoffroy, René</i> : Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent művei	51

KÖZLEMÉNYEK

<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata	68
<i>Farkas Gábor</i> : Egy lengyel humanista könyve	76
<i>Csepregi Zoltán</i> : Adalék a „Laubáni Biblia” megjelenési évének kérdéséhez	87
<i>Bellágh Rózsa</i> : Keresztési József és a Magyar Athenas todaléka	90
<i>Fehér Katalin</i> : Fáy András pedagógiai műve 1816-ból	94
<i>Rózsa György</i> : Vízkelety Béla litografált magyar királyképsorozata	97

FIGYELŐ

<i>Szelestei N. László</i> : Tarnai Andor (1925–1994)	101
<i>Márkus Rozália</i> : A brémai „Deutsche Presseforschung” tevékenysége	102
<i>Monok István</i> : Jean-Francois Van de Velde (1743–1823) kéziratgyűjteményének magyar vonatkozású iratai (Kutatási beszámoló)	106
(–vári): Az orthodoxia története Magyarországon a 18. századig	108

SZEMLE

Angol és skót utazók a régi Magyarországon. (1542–1737). Kiad. Gömöri György. Bp. 1994. Argumentum K. (Kovács Ilona)	110
Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. Szerk. H. H. Takács Marianna. Bp. 1994. MTA Könyvtára. (Knapp Éva)	111
Balassi bibliográfia. Összeáll. Stoll Béla. Bp. 1994. Balassi K. (Kókay György)	113
Kőhegyi Mihály munkássága. Bibliográfia. Szerk. Pajor Enikő. Kecskemét, 1994. (Bodrits István)	114
Eybl, Franz M.: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller. Tübingen, 1992. M. Niemeyer Verlag. (Tüskés Gábor)	115
Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists. Vol. I–III. New York–Marlborough, 1992–1994. (Monok István) ..	117

SOMMAIRE

<i>Csapodi, Csaba</i> : La culture de livre hongroise à l'époque du roi Sigismond	1
<i>Soltész, Elisabeth</i> : La chronique d'une feuille de Valentin Geißler, imprimeur de Nuremberg, puliée en 1552, ayant un rapport hongrois	15
<i>Czibula, Katalin</i> : Les informations de la presse allemande de Pest-Buda du domaine de l'histoire du théâtre entre 1781 et 1790	25
<i>Hopp, Lajos</i> : La première édition du Recueil d'épîtres de Kelemen Mikes	38
<i>Geoffroy, René</i> : Les ouvrages des écrivains émigrés de langue allemande parus chez des éditeurs hongrois entre 1933 et 1944	51

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Beöthy-Kozocsa, Ildikó</i> : L'examen de la construction des reliures de livre d'un couvent chartreux hongrois	86
<i>Csepregi, Zoltán</i> : Contribution au problème de l'année de parution de la „Bible de Laubán” ..	76
<i>Farkas, Gábor</i> : Un livre d'un humaniste polonais	87
<i>Bellágh, Rózsa</i> : József Keresztesi et l'annexe de Magyar Athenas	90
<i>Fehér, Katalin</i> : Un ouvrage pédagogique d'András Fáy de 1816	94
<i>Rózsa, György</i> : Une série de portraits de rois hongrois lithographiée	97

CHRONIQUE

<i>Szelestei N., László</i> : Andor Tarnai (1925–1994)	101
<i>Márkus, Rozália</i> : L'activité de „Deutsche Presseforschung” de Brême	102
<i>Monok, István</i> : Les écrits ayant un rapport hongrois du legs de manuscrits de Jean-Francois Van de Velde (1743–1823) (Un compte-rendu de recherche)	106
(–vári): L'histoire de l'orthodoxie en Hongrie jusqu'au XVIII ^e siècle	108

REVUE

Voyageurs anglais et écossais dans l'ancienne Hongrie (1542–1737). Publ. par György Gömöri. Bp. 1994, Argumentum. (<i>Kovács, Ilona</i>)	110
Staud, Géza: Les sources des pièces de théâtre des écoles jésuites de Hongrie. IV. Index. Réd. par Marianna H. H. Takács. — Bp. 1994, Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie (<i>Knapp, Éva</i>)	111
La bibliographie de Bálint Balassi. Réd. par Béla Stoll. — Bp. 1993, Éd. Balassi. (<i>Kókay, György</i>)	113
L'activité de Mihály Kóhegyi. Bibliographie. Réd. par Enikő Pajor. Kecskemét, 1994. (<i>Bodrits, István</i>)	114
Eybl, Franz M.: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller, Tübingen, 1992. M. Niemeyer Verl. (<i>Tüskés, Gábor</i>)	115
Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists. Vol. I–III. New York–Marlborough, 1992–1994. (<i>Monok, István</i>) ...	117

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1995

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. ÉVFOLYAM 1995/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ERDŐ PÉTER

Nágocsi Gáspár kódexe és a középkori veszprémi jogtanítás

1. Az egyházi jog oktatása a középkori Veszprémben

Közismert tény, hogy a középkor bizonyos szakaszaiban Veszprém városában országos viszonylatban is jelentős kánonjog oktatás folyt. Különösen a 13. századi veszprémi jogiskolát szokás említeni ebben a vonatkozásban. Erről a magyarországi kánonjogi műveltség kezdeteiről szóló alapvető tanulmányában Mester István egyenesen úgy szól, mint az első olyan hazai iskoláról, melynek sajátos rendeltetése volt a kánonjog oktatása.¹ Mások — bár kevésbé meggyőző érvek alapján — úgy vélték, hogy ez az árpádkori „főiskola” valójában már egyetem volt.² Ezt az első magyar egyetemről szóló elméletet azonban már Békefi Remig megcáfolta.³ Sokkal elfogadhatóbb az a vélemény, mely IV. László híres okleveléből, ahol ennek az iskolának a Csák nembeli Péter nádor gyűjtogatással és fosztogatással járó 1276-os bosszúakciója során elszenvedett pusztulásáról esik szó, arra következtet, hogy Veszprémben magában a *káptalani iskolában* folyt kiemelkedő jogoktatás,⁴ sőt, hogy a király jogi szolgálatára készülő klerikusok e tevékenységükre a káptalani iskolában kaptak képzést.⁵

Kevesebbet szokás tárgyalni a veszprémi káptalan mellett folyó jogoktatás alakulásáról a kései középkorban. Ebbe a késői állapotba enged bepillantást az a Nágocsi Gáspár nevéhez fűződő kéziratot kódex, melynek pontos tartal-

¹ MESTER, Stephanus: *De initiis canonici iuris culturae in Hungaria* = Studia Gratiana 2 (1954). 661.

² PL. GUTHEIL Jenő: *Veszprém árpádkori jogi főiskolája — az első magyar egyetem* = Vigilia 26 (1961). 459–468.

³ BÉKEFI Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp. 1910. 160–173.

⁴ Vö. BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 24–25.

⁵ Vö. GERICS József: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához* = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sect. Hist. 1 (1957). 121.

mát csak a legutóbbi időkben sikerült azonosítanunk.⁶ Az alábbiakban ezt a kódexet igyekszünk bemutatni, beleállítani keletkezési körülményeinek összefüggésébe, és ebből némi következtetést levonni a késő középkori veszprémi egyházjogi oktatásra nézve.

2. Nágocsi és környezete

Nágocsi Gáspár személyéről viszonylag keveset tudunk. A róla ismert adatok alapján megbízható képet rajzolt életéről a veszprémi székesegyház könyvkölcsönzéséről írt tanulmányában Solymosi László.⁷ A kétségkívül a Somogy megyei Nágocsról származó veszprémi kanonok 1478 végén már a káptalan tagja volt. Egyszerű származású kanonoktársaihoz hasonlóan hosszú időt, több mint harminc évet töltött el mesterkanonokként, amíg 1508 és 1510 között sikerült éneklő kanonokká előlépnie. 1512/1513 fordulóján hunyt el. 1492-től — némi megszakítással⁸ — ő töltötte be a „vicarius in spiritualibus” tisztségét, vagyis általános püspöki helynökként vezette az egyházmegyei bíróságot, ő ítélkezett a püspök nevében.⁹ Ebben a tisztségében a korabeli híres eszter-

⁶ ERDŐ, Péter: „Sumacio Abbatis super decretalibus.”: un opera collegata al Panormitano. In: *Liber amicorum Mons. Biffi. Scritti in onore di Mons. Franco Biffi*. A cura di Domingo Javier ANDRÉS GUTIÉRREZ (Utrumque Ius 25). Città del Vaticano, 1994. 333–345.

⁷ SOLYMOSI László: Könyvhasználat a középkor végén (Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban). In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Szerk.: SZELESTEI N. László. Bp. 1989. 77–119. Vö. LUKSICS József: *A veszprémi káptalan a XVI. században*. Veszprém, 1908. 4.

⁸ L. a 10. sz. jegyzetet.

⁹ A középkori Magyarországon az általános helynök és a püspököt az egyházi bíróság élén hivatból helyettesítő bíró (Európában sokfelé „officialis” néven) feladatköre nem volt elválasztva. Ebből a szempontból a hazai egyházi bírósági szervezet hasonlított az itáliai és az Ibériai félszigeten elterjedt modellhez; vö. ERDŐ Péter: *Középkori egyházi bíróságok Lengyelországban és Magyarországon* = Jogtudományi Közlöny (1993). 138–140.; Uő: *Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkultúrája legrégebbi „protocolluma” tükrében*. In: *Doctor et Apostol. Szent István tanulmányok*. Ed. TÖRÖK József. (Studia Theologica Budapestinensia 10). Bp. 1994. 274.

gomi olasz vikáriusok,¹⁰ majd az őket Esztergomban követő Nyási Demeter kollégája volt.

Veszprémi vikáriusi tisztségében Nágocsinak olyan elődei voltak, mint a krakkói egyetemen kezdett tanulmányok után¹¹ Bolognában kánonjogi doktorátust szerzett Csepeli Benedek,¹² a bécsi egyetem kánonjogi bakkalaureátusával rendelkező Szentgyörgyi András, majd a szintén bécsi kánonjogi bakkalaureus Mileji Tamás.¹³ Kanonoktársra volt az a Modrusi Bertalan is, aki 1478-ban már veszprémi kanonokként iratkozott be a bécsi egyetemre, majd Itáliában is tanult, és ott kánonjogi doktorátust szerzett, később az erdélyi püspök vikáriusa lett, azt követően pedig a bécsi egyetemen kánonjogot tanított.¹⁴ Ugyancsak Nágocsival egyidejűleg volt tagja a veszprémi káptalannak Károlyi Miklós¹⁵ és Budai Juncker János is, akik a padovai egyetemen jogot tanultak,¹⁶ továbbá a velencei származású Hieronymus Balbus, mindkét jog doktora,¹⁷ valamint a Padovában kánonjogból doktorált Vitéz Mihály.¹⁸ Igaz, mindketten többnyire Veszprémtől távol tartózkodtak.¹⁹ Ugyanebben az időben olyan kiemelkedő kánonjogi képzettségű főpapok töltötték be a veszprémi püspöki tisztséget, mint a pádovai kánonjogi és római jogi doktor Vetési Albert (1458–1486)²⁰ és az ugyanott kánonjogi doktorátust szerzett ifjabb Vitéz János (1489–1499).²¹

¹⁰ Ezekről a vikáriusokról és az olasz vikáriusok jelenlétéről Magyarországon lásd pl. BÓNIS György: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526* = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 49 (1963). 174–235.; Uő: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv* = Levéltári Közlemények 44–45 (1974). 89–100.; KÖRMENDY Kinga: *Középkori esztergomi könyvgyűjtemények* = Ars Hungarica 1989. 1. 42. Veszprémben – úgy tűnik – Nágocsi Gáspárnak magának is meg kellett válnia (legalább egy időre) a *vicarius in spiritualibus* tisztségétől, egy olasz vikárius kinevezése miatt. 1505 után ugyanis Tommaso Bellorussót találjuk e szerepkörben, aki az idő tájt ugyanott a jószágkormányzással járó *vicarius in temporalibus* feladatát is betöltötte, ám 1509-ben számadási nehézségek miatt minden javadalmát elvesztette; vö. BÓNIS: *Olasz vikáriusok*... 93.

¹¹ Vő. *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*. I. Cracoviae, 1887. 157.

¹² SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 95, 29. jegyzet.

¹³ SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig* (Magyarországi tanulók külföldön 4). Bp. 1902. 36, 69, 93.; BEDY Vince: *a győri székeskáptalan története*. (Győregyházmegye múltjából 3). Győr, 1938. 323.; SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 111.

¹⁴ SCHRAUF: *A bécsi egyetem*. . . 33, 77.; SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 108.

¹⁵ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 107.

¹⁶ Uo.; vő. VERESS Endre: *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. 1264–1864*. Bp. 1915. 21–22.

¹⁷ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 81, 95, 31. jegyzet.

¹⁸ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 82.

¹⁹ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 95, 31. jegyzet.

²⁰ FRAKNÓI Vilmos: *Mátyás király diplomatái. III. Vetési Albert* = Századok (1898). 385–404.; SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 112–113.

²¹ FRAKNÓI Vilmos: *Mátyás király diplomatái. XIV. Ifjabb Vitéz János* = Századok (1899). 291–309, 389–410.; SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 82.

Noha Nágocsi képzettségéről és egyetemi tanulmányairól pontos adatok nem ismeretesek, nem teljesen kizárt, hogy ilyeneket — még ha akár csak rövidebb ideig is — maga is végzett. A hazai vikáriusok ebben az időben általában egyetemen képzett kánonjogászok, nem ritkán kánonjogi doktorok.²² Nágocsi mellett a káptalanban is számos ilyen személy van jelen. Igaz, 1492-ben, amikor Nágocsi vikárius lesz, a kánonjogban legtudósabb veszprémi kanonok, Modrusi Bertalan (Bartholomaeus Croatinus de Modrussia — Bartholomaeus Hodcovius Modrussensis) többnyire Veszprémtől távol tartózkodik,²³ a másik kánonjogi doktor, Mileji János²⁴ még nem perelte vissza veszprémi kanonokságát, melytől korábban megfosztották. Más kánonjogilag képzett veszprémi kanonokok (Szentgyörgyi András, Mileji Tamás) addigra már megváltak a vikáriusi tisztségtől. Igen valószínű, hogy Nágocsinak egyetemi fokozata nem volt kánonjogból, hiszen ilyenről nem találunk utalást a vele kapcsolatos oklevelekben, márpedig a hozzá hasonló funkcióban működő egyháziak előszeretettel említették okleveleikben egyetemi fokozatukat. Annak már kisebb a valószínűsége, hogy egyáltalán ne látogatott volna — még rövid időre sem — egyetemet. Kétségtelen persze az is, hogy a veszprémi káptalannak sok olyan tagja volt, akinek nem adatott meg az egyetemi képzés. Mindenesetre a hazai kanonoki rétegben a kánonjogi ismeretek szükségessége ebben az időben már közmondásos volt. Az esztergomi vikáriusi bíróságnak az 1500-as években keletkezett legrégibb protokollkönyve például, melynek első része még a Mohács előtti időből való, olyan közmondásszerű szentenciát őrzött meg számunkra, mely az akkori káptalanokban minden bizonnyal közszájon forgott: „Szeresd a Decretumot, ha kanonokságot kívánsz” („Dilige decretum si desideras... Canonica[tum]”).²⁵

3. A Nágocsi-féle kódex

Nágocsi Gáspár kódexe (Veszprém, Érseki Könyvtár²⁶ 37316) 292 levélből álló, 305x210 mm-es méretű papírkódex, mely — mint az elején (f. 1r) és az utolsó írott oldal alján (f. 292r) bejegyzett évszámból tudjuk — 1501-től 1503. április 17-ig készült. A mű végén, a keltezés után a felette levő sorok írójával azonos kéz így zárja a szöveget: „per me Caspar de Nagoch Canoni-

²² Vö. BÓNIS: *A jogtudó értelmiség...* 23–25.; Uő: *Die Entwicklung...* 220–221.; TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 99–100.

²³ Vö. SOLYMOSI: *Könyvhasználat...* 108.

²⁴ Vö. SOLYMOSI: *Könyvhasználat...* 110.

²⁵ Esztergom, Prímási Levéltár, Acta Consist., Protocollum Annorum 1525, 1532, 1564, p. 1.; vö. ERDŐ: *Az esztergomi vikáriusi...* 277.

²⁶ Az egyházmegye 1993-ban történt érseki főegyházmegyévé emelése előtt: Püspöki Könyvtár.

cum Wespremiensem” (f. 292r), mely szó szerint ezt jelenti: „általam, Nágocsi Gáspár veszprémi kanonok által”. Ezen a helyen általában a másoló szokta a nevét megörökíteni, nem a mű szerzője. Ezért további vizsgálódásunk során az az alapállásunk, hogy a kéziratot Nágocsi másolta, de annak szerzője aligha lehetett. De nem volt-e rangon aluli egy — ha nem is főúri szinten élő, de jómódú²⁷ — idősödő kanonok, püspöki vikárius számára kéziratot könyvet másolni a már meglehetősen elterjedt könyvnyomtatás korában? Erre bizonyos hazai párhuzamok alapján kísérletet tehetünk meg a választ. Körmeny Kinga szíves közlése alapján²⁸ szereztünk tudomást egy általa elsőként részletesen tanulmányozott, Bécsben őrzött 15. századi papírkódexről, mely különböző kánonjogi műveket tartalmaz, közöttük IX. Gergely dekretális gyűjteménye egy részének kommentárját is. E kötetben Franciscus de Zabarellának, a nagyhatású konciliarista egyházjogásznak, a Panormitanusnak nevezett Nicolaus de Tudeschis tanárának a kánoni órákról szóló viszonylag rövid munkája (*De horis canonicis*) végén a másoló ugyancsak pontos keltezéssel írja alá a nevét és a tisztségét: „Finita per manus Nicolai de Ostphy de Asonfalva. In vigilia Mathei apostoli 1454” (ÖNB Cod. lat. 5101, f. 111v). Ugyanakkor Ostfy Miklósról tudjuk, hogy 1453-tól esztergomi nagyprépost volt, tehát a másolatot már ebben a tisztségében készítette. Vagyis — bár a nyomtatott könyv a közben eltelt fél évszázad alatt tovább terjedt — Nágocsi Gáspár a jogi munkákat másoló magyar kanonokok sorába illeszkedik, az általa leírt példány pedig — ismét csak hasonlóan a Körmeny Kinga által vizsgált és más bejegyzéseiben is²⁹ Esztergomhoz kapcsolódó bécsi kódexhez — egy hazai káptalannal, illetve annak sajátos funkciókat betöltő tagjaival kapcsolatos, helyi egyházi jogi szükségleteket kielégíteni hivatott, saját erőfeszítéssel előállított segédeszköz volt.

4. A kódexben található mű és külföldi párhuzamai

Nágocsi kódexe formailag szemlélve egyetlen művet tartalmaz, melynek címét a maga módján meg is jelöli. Az első oldalon (f. 1r) ugyanis ez áll: „Incipit sumacio Abbatis super decretalibus cum aliquibus utilibus collecturis”. A címben szereplő Abbas teljesen világosan Panormitanus, azaz Nicolaus de Tudeschis (1386–1445) megnevezése, akit a kortárs egyházjogi irodalomban egyértelműen e néven emlegettek, tekintettel pályafutásának korábbi szakaszában betöltött apáti tisztségére. Le kell szögeznünk, hogy az irodalomtörté-

²⁷ Vö. SOLYMOSI: *Könyvhasználat*... 84–86, 109. (Nágocsi Gáspárnak szőlői voltak a Balaton északi partján, kúriája Veszprém városában; több éven át egyike volt a káptalan két pénzügyi felelősének, akik a „divisores et conservatores pecuniarum” elnevezést viselték.)

²⁸ Ezúton is hálás köszönetünket fejezzük ki a kéziratokról adott szíves tájékoztatásáért.

²⁹ Vö. Wien, ÖNB, Cod. lat. 5101, fo. 166v (Ibafalvi Tamás jegyző írása. Esztergom, 1461).

net Panormitanusnak *Sumacio* című vagy elnevezésű művét nem tartja számon. Felmerülhetne ezért a kérdés, hogy a címben olvasható genitívust nem inkább így kell-e értelmeznünk: Panormitanusnak a dekretálisokhoz írt kommentárja rövidítése, összefoglalása hasznos hozzáfűzésekkel. A címfelirat megengedi azonban azt az értelmezést is, mely szerint magának a IX. Gergely-féle dekretális gyűjteménynek a rövid, némileg rendszerező tartalmi összefoglalójáról van szó, melyet a másoló Panormitanusnak tulajdonít. Ez utóbbi fordítás melletti jelnek fogható fel az a mód, ahogyan a szöveg a „summare” igét használja. A *De sancta [!] trinitate et fide catholica* cím „Firmiter” (X 1.1.1) kezdetű fejezetéhez például a következő megjegyzés kapcsolódik: „Non solet sumari set pro summa diuiditur in duas partes principales” (f. 1v). Itt tehát a „summare” ige kétségtávol „összegezni”, „összefoglalni”, „rövidítményt készíteni” értelemben áll.³⁰

Kétségtelen, hogy Panormitanus több kommentárt, vagyis kései típusú, tehát az adott kollekció könyveinek és fejezeteinek sorát pontosan követő és magát a szöveget magyarázó, de már nem csak az egyes szavak szoros exegézisére szorítkozó, hanem szisztematikus fejtegetésekbe bocsátkozó lecturát írt különböző dekretális gyűjteményekhez. Legjelentősebb és leghíresebb ilyen műve a IX. Gergely dekretális gyűjteményéhez írt kommentár, melynek kurrens elnevezése „*Commentaria super Decretalium libros*”. E nyomtatásban többször megjelent mű terjedelme sokszorosa a Nágocsi kódexben található munkáénak. Ugyancsak írt Panormitanus ilyen műfajú kommentárt a Clementinákhoz is (*Commentaria ad Clementinas et earum glossas*). Ennek terjedelme például az 1578-as velencei kiadásban 44 levél (in folio),³¹ viszont természetesen itt egészen más a fejezetek rendje és tartalma. Arról tehát szó sem lehet, hogy Panormitanus kisebb kommentárját nézték volna főműve rövidítményének. Szintén írt kommentárt ez a szerző a Liber Sextushoz (*Commentaria in Sextum*), amely ugyancsak nem téveszthető össze a IX. Gergely-féle gyűjtemény lecturájával. Panormitanus további művei (*Commentaria in Decretum, Consilia et Quaestiones, Repetitiones, Disputationes, Flores utriusque iuris, Ordo iudiciarius, Tractatus de concilio Basiliensi*) szintén jelentősen eltérnek műfajuk tekintetében a Nágocsi kötetében található műtől. Még a dekretális gyűjtemény egyes titulusaihoz kapcsolódó repetitiók soráról sem lehet szó, hiszen a Nágocsi-kódex gyakorlatilag a *Decretales Gregorii IX* teljes egészét folyamatosan végigkísérő, bár viszonylag rövid magyarázatot, illetve tartalmi kivonatot foglal magában.

Indokolt ezek szerint arra gondolnunk, hogy a kötet valóban egy olyan rövidítményt tartalmaz, mely Panormitanusnak a IX. Gergely-féle dekretális gyűj-

³⁰ Vö. DU CANGE, Charles – FAVRE, Léopold: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. VII. Paris, 1938. 654–655. (summare (3); de a „summatio” főnév nem szerepel ilyen jelentéssel.)

³¹ NICOLAUS DE TUDESCHIS (PANORMITANUS): *Commentaria in Clementinas et earum glossas*. Venetiis, 1578.

teményéhez írott kommentárja alapján készült. Csakhogy a kánonjogi irodalomtörténet — legalábbis *Summatio* címen — ilyet sem tart számon. Közismert azonban, hogy Panormitanus művei alapján igen gazdag másodlagos irodalom keletkezett a középkor végén.³² Épp ezt a másodlagos jelleget szokás az önállótlanúság és a hanyatlás jelének bélyegezni e korszak egyházjogi szakirodalmában. Panormitanus dekretális-kommentárjához additiók (illetve „apostillák”) maradtak fenn a genovai Sebastianus Sapia, valamint Bartholomaeus de Bellencinis, Andreas de Barbatia, Bernardus de Landriano, Aeneas de Folconibus, Zaccarias Ferrerius, a padovai Antonius Franciscus De Doctoribus és mások tollából.³³ Így egyes nyomtatott kiadásokban Panormitanus ezen műve additíójaként³⁴ Antonius Corsetus, Benedictus Capra, Philippus Franchus de Franchis, a perugiai Paulus Salustius, Calixtus Iacobi de Amadeis és a nápolyi Iacobus Anelli de Bottis megjegyzései is szerepelnek. Nyomtatott formában is elterjedt repertóriumot készített Panormitanus műveihez, elsősorban épp dekretális-kommentárjához, Antonius Corsetus (kb. 1450 – 1503), aki Andreas de Barbatia növendéke volt.³⁵ Ugyancsak írt repertóriumot Panormitanus műveihez Alfonso Diaz de Montalvo.³⁶ Ludovicus Bologninus pedig Panormitanus consiliumaihoz készített a „Tabulae” műfajába tartozó segédesszközt.³⁷ Teljesen Panormitanuson és Zabarella megfelelő művén alapuló, s

³² Vö. SCHULTE, Johann Friedrich von: *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts*. II. Stuttgart, 1877 (uny. Graz 1956). 312–313.; LEFEBVRE, Charles: *Panormitain*. In: *Dictionnaire de droit canonique*. dir. Raul NAZ. V. Paris, 1957. col. 1195–1215.; PENNINGTON, Kenneth: *Panormitan's Lectura on the Decretals of Gregory IX*. In: *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica. München 16–19. September 1986. II. Gefälschte Rechtstexte: Der bestrafte Fälscher*. (Monumenta Germaniae Historica, Schriften 33/2). Hannover, 1988. 363–373.; ZAPP, Hartmut: *Nicolaus de Tudeschis*. In: *Lexikon des Mittelalters*. VI. München–Zürich, 1993. col. 1135.

³³ Vö. LEFEBVRE: *Panormitain*. 1203.

³⁴ Ezeket a kánonjogászokat mint az egyes kötetekben található nyomtatott „additíók” szerzőit kifejezetten említik az alábbi kiadásban: NICOLAUS DE TUDESCHIS (PANORMITANUS): *Commentaria seu Lectura... illustrata Additionibus et Annotationibus sumptis a castigatissimo exemplari excellentissimi... domini Sebastiani Sapie Genuensis*. ... I–IX. Lugdunū, 1527. (Az egyes kötetek címlapján mindig felsorolásra kerülnek azok a szerzők, akiknek „additíói” az adott kötetben szerepelnek; e felsorolást ilyen szavak vezetik be: „Additiones in hoc volumine contente...”)

³⁵ Kiadása pl. ANTONIUS CORSETUS: *Repertorium ad Nicolai Abbatis Panormitani Commentaria super Decretalium et Clementinarum libros item ad Consilia et Quaestiones... Indexque ordinarius*. Venetiis, 1588.

³⁶ Vö. GARCÍA Y GARCÍA, Antonio: *La canonística ibérica posterior al Decreto de Graciano (II)*. In: *Repertorio de Historia de las Ciencias Eclesiásticas en España*. II. Salamanca, 1972. 183–186.; Uő.: *Lacanónica española posclásica* = Studia Gratiana 19 (1976). 246–247.

³⁷ Ez a munka (*Tabula Consiliorum Abbatis Panormitani*) nyomtatásban többször is megjelent; szerzőjéről lásd ADVERSI, Aldo: *Gli scritti canonistici di Ludovico Bolognini* = Studia Gratiana 8 (1962). 611–635.; CAPRIOLI, Severino: *Indagini sul Bolognini. Giurisprudenza e filologia nel quattrocento italiano*. Milano, 1969.; Uő.: *Bolognini, Ludovico (Bologninus, de Bologninis)*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. XI. Roma, 1969. 337–352.

így meglehetősen önállótlan kommentárt írt IX. Gergely dekretális gyűjteményének V. könyvéhez Johannes Poltzmacher, aki 1436 után hosszú éveken át a bécsi egyetemen volt kánonjog-professzor.³⁸ Nincs azonban nyoma annak, hogy Poltzmacher az egész kollekciót ilyen önállótlan külön műben kommentálta volna. Léteztek ezenkívül jóhiszemű tévedésből vagy szándékos hamisítás miatt a legendás hírvű Panormitanusnak tulajdonított, valójában azonban más szerzőtől származó művek is. Így Johannes Urbach *Processus iudicii* című munkája sokáig Panormitanus neve alatt szerepelt.³⁹ Az is előfordult, hogy a IX. Gergely-féle dekretális gyűjteménynek azon fejezeteihez, melyekre Panormitanus kommentárja nem tért ki (X 1.9.6 – X 1. 28, vagy akár X 1.7 – X 1.9.5 is)⁴⁰ utólag más magyarázó lekturáját írták be Nicolaus de Tudeschis művébe, ám nem tüntették fel, hogy ez a rész nem a szicíliai apáttól származik.⁴¹

Térjünk azonban vissza Nágocsi Gáspár kéziratához! A kódex első lapján olvasható, fent idézett címmegjelölést követi az 1501-es dátum, majd rögtön azután, még ugyanabban a sorban, mintha a másoló a címhez kívánná még valamit hozzáfűzni, ez áll: „Absque decla[ratione].” Tehát Nágocsi kanonok a tőle telhető legrprecízebben megadja a kötet tartalmát: Panormitanusnak IX. Gergely dekretális gyűjteményéről írt rövid tartalmi összefoglalása (summatio) a magyarázat nélkül (absque declaratione). Ennek pontos jelentése akkor válik világossá, ha szem előtt tartjuk, amit már előljáróban említettünk, hogy tudniillik Panormitanusnak a IX. Gergely-féle gyűjteményhez írt magyarázata a lectura műfajába tartozik. Ez pedig szorosan kötődik az egyetemi oktatáshoz. A lectura módszertani leírását már jóval Panormitanus előtt klasszikus formában megadta Henricus de Segusio (Hostiensis), aki a „Summa Aureában” (1253 körül) kifejti: a mester először elmondja a szöveg értelmét vagy egy eseteleírást (casus) ad a szereplő jogi téma rövid érzékeltetésére; ezután felolvassák magát a magyarázandó szöveget; ezt követi a részletes magyarázat, melynek során a hasonló és ellenkező törvényhelyek áttekintésére, az ellentétek feloldására, kérdések felvetésére és megválaszolására, valamint a szövegből következő vagy azzal kapcsolatos jogelvek, megjegyzések megfogalmazására is sor kerül.⁴² Egyébként már a kánonjogi glosszátorok legrégebbi generációi a

³⁸ Vö. SCHULTE: *i. m.* II. 300–301.

³⁹ Kiadása MUTHER, Thomas (ed.): *Joannis Urbach Processus iudicii qui Panormitani ordo iudiciarius a multis dicitur*. Halle/S., 1873.; a 16. század elején megjelent kelet-közép-európai kiadása pl. *Processus iudiciarius eximij Doctoris iuris canonici Johannis de Urbanch*. Cracouie, [per Florianum Vnglerium, cc. 1516.], 4°, 56 fol.; vö. SCHULTE: *i. m.* II. 301–302.; STINZING, Roderich: *Geschichte der populären Literatur des römisch-canonischen Rechts in Deutschland am Ende des 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts*. Leipzig, 1867 (uny. Aalen, 1959), 239–256, 479, 553.; BOOCKMANN, H.: *Aus den Handakten des kanonisten Johannes Urbach* = *Deutsches Archiv* 28 (1972). 497–532.

⁴⁰ Vö. PENNINGTON: *Panormitan's Lectura*. 368, 373.

⁴¹ Vö. PENNINGTON: *Panormitan's Lectura* (az egész tanulmány).

⁴² HENRICUS DE SEGUSIO (HOSTIENSIS): *Summa Aurea*. Lib. V. tit. *De magistris*, nr. 6.: Lugduni, 1534 (uny. Aalen, 1962). fol. 235ra.

törvényhely magyarázatát bevezető rövid bemutató összefoglalást nevezték elősődlegesen „summának”.⁴³ Maga Panormitanus is kitér a saját oktatási módszerére, nagy kommentárjának egyes megjegyzéseiben. Ezt írja: „Mivel az előadóknak és az íróknak az a szokása, hogy mielőtt a szövegre áttérnének, előbb az első glosszát fejtik ki, mert az általános jellegű az egész könyvhöz, ezért először azt fogom kifejteni bizonyos hasznos pótlásokkal és azután foglalom össze a glossza tartalmát más hasznosabb szavakkal” („Et quoniam de more legentium, ac scribentium est, primo expedire glossam primam antequam fiat transitus ad textum, quoniam ipsa est generalis ad totum librum, ideo eam primo expediam cum aliquibus utilibus suppletionibus et postea reassumam materiam glossae per alia verba utiliora”).⁴⁴ Bár ez az idézett megjegyzés inkább a mű legelején álló összefoglalóra utal, mégis valamelyest minden egyes fejezet magyarázatának módszerét is érzékelteti. Panormitanus lekturájának egyes nyomtatott kiadásai a kommentárnak az előadás menetéhez igazodóan elkülöníthető részeit különösen is világos tipográfiai eszközökkel különböztetik meg. Az 1527-es lyoni kiadásban például a IX. Gergely-féle dekretális gyűjtemény egyes címei, illetve az egyes fejezetek kezdőszava után minden előzetes bevezető jel nélkül következik a felolvasást megelőző rövid tartalmi összefoglaló (a summa, vagy ha tetszik, a summatio), azután „Casus literalis” megjelöléssel a bevezető eset, a casus (melyet, mint a kiadó meg is jelöli, „Bernardus glossator”,⁴⁵ vagyis IX. Gergely dekretális gyűjteménye glossa ordinariájának — de a „Casus longi” nevű gyűjteménynek is — szerzője, Bernardus Parmensis de Botone casusaiból iktatnak a szövegbe), majd „Nota. i.”, „Nota. ij.” stb. előjellel a részletes magyarázat (vagy ha tetszik, a declaratio) egyes pontjai, ezt követőleg pedig a kommentált gyűjteményhez tartozó glosszához fűzött magyarázatok, melyek mindegyike előtt a paragrafusjel és az „In glo.” előjelzés áll. A Nágocsi-kódexet e kiadással és ellenőrzés gyanánt néhány másikkal is egybevetve kitűnt, hogy a kézirat egyszerűen az említett kiadásban bevezető jel nélkül álló kezdeti tartalmi összefoglalót hozza az egyes fejezetekhez, mégpedig gyakorlatilag szó szerint átírva. Utána azonban nem folytatja a részletes kommentár átmásolását, tehát sem a „Casus”, sem a „Nota”, sem az „In glo.” jelzetű részeket nem közli. Vagyis pontosan azt teszi, amit Nágocsi kanonok a címben ígért: Panormitanus summatioit adja a declaratio nélkül. Így a kö-

⁴³ Vö. pl. WEIGAND, Rudolf: *Glossen, kanonistische*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. XIII. Berlin-New York, 1984. 457–459.

⁴⁴ NICOLAUS DE TUDESCHIS (PANORMITANUS): *Omnia quae extant Commentaria. Primae partis in Primum Librum Decretalium*. Proem.: Venetiis, 1588. fol. 1r.

⁴⁵ Vö. pl. az 1527-es lyoni kiadást (II. fol. 106vb), mely minden kötetének címlapján hangsúlyozza: „Nec etiam posthabitis Bernardi Casibus”. A „Bernardus glossator” megnevezés különböző nyomtatott kiadásokban főként a főszöveg Antonius de Butriótól vett része után bukkan fel, ahol a kiadó megjegyzi, hogy Antonius szövegébe is belefűzte „Bernardus glossator” casusait.

tet valóban teljesen Panormitanus szövegét foglalja magában, de nem azonos e szerző egyetlen teljes művével sem, hiszen egyik munkájának bizonyos formai szempontból szisztematikusan kiírt részeit közli. Egy-két helyen persze a summatio kírása néhány szóval túlhaladt e bevezető összefoglalás határán, és az első „Nota” jelzetű magyarázatból is tartalmaz néhány szót, esetleg egy mondatot (pl. fol. 2r: „Canonum [X 1.2.1]. Constitutiones canonum. . . x . . . declarat. Ubi nemo. Nota primo quod [?] appellatione canonis uenit omnis constitutio ecclesiastica”; 292r: „Indignum [X 5.41.11]. Pro spiritualibus homagium non prestatur. Nota quod consuetudo Romane ecclesie sequenda est”). Ez azonban viszonylag ritka jelenség. Mivel pedig ezek a „hibák” a summatio és a részletes kifejtés közt egyes kiadásokban szereplő „casust” nem tartalmazzák, hanem rögtön a magyarázat elejébe futnak, igen valószínű, hogy a kivonat írója Panormitanus lecturájának casusok nélküli példányát használta. Ugyanakkor már említettük, hogy Panormitanus a *Decretales* első könyve bizonyos részét nem kommentálta, vagy legalábbis ehhez írt magyarázata nem maradt fenn. A 16. századi nyomtatott kiadások, melyek ebben a tekintetben az 1496–1497-es velencei kiadásban⁴⁶ alkalmazott megoldást követik, igen gyakran Antonius de Butrio⁴⁷ (kb. 1338–1408) lecturájának megfelelő részét közlik ezekhez a fejezetekhez, de többnyire korrektül jelzik is, hogy itt most az ő műve következik Nicolaus Abbasé helyett. Az Antonius de Butriótól átvett rész (X 1.7 – X 1.28) valamivel előbb kezdődik, mint ahogyan Panormitanus kommentárja elfogy, így a betoldás elején bizonyos átfedés is van a kiadásokban.⁴⁸ Nágocsi kódexe közli a summatioakat a Panormitanus szövegéből hiányzó részhez is, mégpedig szó szerint Antonius de Butrio lecturájából. Tehát a Nágocsi-féle kivonat Panormitanus kommentárjának olyan példánya alapján készült, mely az Antonius de Butriótól vett betoldást tartalmazta (ám minden bizonnyal a casusok nélkül).

Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy Panormitanus művéből a kódexben szereplő kivonatot maga Nágocsi készítette-e vagy előtte már más kiírta Nicolaus de Tudeschis főművének bevezető összefoglalásait, s a veszprémi vikárius csak ezt másolta át. Tudomásunk szerint Panormitanus summariumainak önálló kötetként való terjedése egyáltalán nem tipikus jelenség. Mivel pedig formailag világosan elváló részekről van szó, kimásolásuk egy kéziratos vagy nyomtatott teljes Panormitanus-kommentárból nem lehetett különösebben bonyolult

⁴⁶ HAIN, Ludwig: *Repertorium bibliographicum*. I–IV. Stuttgart–Paris, 1826–1838 (repr. Frankfurt/M, 1903). *12318; vö. PENNINGTON: *Panormitan's Lectura*. 368.

⁴⁷ Személyéről és munkásságáról lásd pl. PROSDOCIMI, Luigi: *Antonio da Budrio (Antonius de Butrio)*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*. III. Roma, 1961. 540–543.

⁴⁸ Ilyen terjedelemben hozzák a betoldást pl. a következő kiadások: Lugduni, 1527. II, fol. 24va–106vb; Venetiis, 1578. II, fol. 21vb–94rb; Venetiis, 1588. II, fol. 23va–110ra. Ezekben az Antonius de Butriótól származó részbe is be vannak iktatva Bernardus casusai a kommentár bevezető összefoglalói után.

feladat. Semmiképpen sem haladta meg egy Nágocsi kanonokhoz hasonló rutinos gyakorlati szakember felkészültségét. A másoláshoz az alkalmas mintapéldány sem hiányzott, hiszen Panormitanus teljes lecturája megvolt a veszprémi székesegyházi könyvtárban Nágocsi működése idején, sőt Gáspár kanonok a Solymosi László által leírt középkor végi leltártöredék tanúsága szerint e könyvtárnak maga is olvasója, kölcsönzője volt.⁴⁹

5. Szempontok a Panormitanus-irodalom használatához hazai egyházmegyei központjainkban

Hazai egyházmegyei központjainkban, különösen a vikáriusok által vezetett szentszéki bíróságokon a középkor végén, úgy tűnik, általában erőteljesen használták a kor legjelentősebb tudományos dekretális kommentárját, Panormitanus művét. Esztergomban a vikáriusi bíróság már említett legrégibb protokollkönyvében, annak is a város 1543-as elhagyása előtt írt részében van egy olyan tartalmi egység, mely nem a szorosan vett protocollumot közli, hanem a bírósági munkatársak által leírt formulákat és megjegyzéseket foglal magában. Ebben a részben számos kánonjogi szakirodalmi hivatkozás is található. Ezek közül mennyiségben és pontosságban kiemelkednek a Panormitanus lecturájára tett utalások, melyek rendszerint kötet és oldalszám megjelölésével adják meg e nagy kommentár megfelelő helyeit.⁵⁰ Az ott kiírt vagy röviden tartalmilag ismertetett magyarázatok egyes problematikus dekretális helyek értelmezéséhez, a gyakorlatban szükséges jogelvek tisztázásához adnak segítséget. Vagyis hozzárendelődnek a bíróság mindennapi munkájához. Ezért is foglalnak helyet a protocollumba bejegyzett formulák, iratminták között. Nágocsi kötetével kapcsolatban más a helyzet. Bár maga a vikárius írta le a kódexet, mégsem világos e mű közvetlen gyakorlati haszna a bíraskodás számára. Ugyanis éppen nem a jogszabályok nehéz pontjainak értelmezését, a kérdések boncolgatását tartalmazza, hanem ahhoz segít, hogy az olvasó gyors áttekintést kapjon IX. Gergely dekretális gyűjteményének tartalmáról. Ez a fajta összefoglaló ezért inkább didaktikai, esetleg önképzési célra látszik alkalmasnak.

Veszprém városának egyházi jogi életére nézve Nágocsi kódexének vizsgálatából messzemenő következtetéseket levonni nem lehet. Annyi azért ennek a műnek az alapján is érzékelhető, hogy a kor legmagasabb szintű egyházi jogi tudományosságát ismerő, a nyugati egyetemi oktatásról tiszta képpel rendelkező szakemberek tevékenykedtek a veszprémi egyházi közigazgatásban és

⁴⁹ SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. . . 101. („Exportavi Lecturas Abbatis in quinque voluminibus domino episcopo”; „Decretalem habet Chegled. Secundum habet m[agister] Caspar” — bejegyzések 1482. december 25. előttről.)

⁵⁰ Vö. pl. Esztergom, Prímási Levéltár, Acta Consist., Protocollum Annorum 1525, 1632, 1564, p. 67, 68, 71, 72, 75.; vö. ERDŐ: *Az esztergomi vikáriusi*. . . 279, 283.

bíráskodásban. A könyvtári leltárral mindezt egybevetve mégis, Veszprémre nézve is megalapozottnak látszik az a benyomás, hogy ez a szakmai élet a lényegre szorítkozott, de azt avatott módon, helyesen választotta ki. Igen valószínűnek tűnik, hogy Nágocsi Gáspár kézírata a dekretális jog oktatásának, az arra vonatkozó ismeretek valamilyen továbbadásának, terjesztésének egy az egyeteminél lényegesen szűkösebb, helyi formáját szolgálta.⁵¹ Tekintettel arra, hogy Nágocsi Gáspár legalább 1478-tól egészen mintegy 1508-ig mesterkanonokként működött, tehát e kódex másolása idején is ezt a tisztséget töltötte be, joggal feltételezhető, hogy ez a kötet a veszprémi káptalani iskolában a kánonjog oktatásának tanári segédkönyve, vezérfonala volt, melyet a tanár saját használatára készített. Ez viszont igen konkrét képet ad arról, milyen tematikával és részletességgel folyt az idő tájt Veszprémbe ennek az egyházi élet szempontjából igen fontos tárgynak a tanítása.

ERDŐ, PÉTER

Gáspár Nágocsi's Kodex und der Unterricht der Rechtswissenschaft zu Veszprém im Mittelalter

Im Laufe des Mittelalters zu Veszprém, in der Kapitelschule, erreichte der Unterricht der Rechtswissenschaft ein hervorragendes Niveau. Hinsichtlich der Gestaltung dieses Rechtsunterrichts im späten Mittelalter bietet Gáspár Nágocsi's Kodex, jetzt im Besitz der Veszprémer Erzbischöflichen Bibliothek, einen Einblick, dessen pünktlichen Inhalt gelang es dem Verfasser dieser Studie in den letzteren Zeiten zu identifizieren. In dieser Studie, nach der Vorführung und nach einer Analyse der Entstehungsumständen des Kodex, zieht er Folgerungen hinsichtlich des Unterrichts des kanonischen Rechtes zu Veszprém im späten Mittelalter ab. Es ist wahrscheinlich, daß Nágocsi's Handschrift zu einer lokalen Form des Unterrichts des Dekretalenrechts diente, die im Vergleich mit dem Universitätsunterricht wesentlich enger war. Weil Nágocsi von 1478 bis ungefähr 1508, also zur Zeit, als der Kodex abgeschrieben wurde, Meisterdomherr war, es ist annehmbar, daß der Band in der Veszprémer Kapitelschule als Hilfsbuch zum Unterricht des kanonischen Rechtes diente. Der Kodex wirft Licht auch darauf, mit welcher Thematik dieser Lehrgegenstand zu Veszprém unterrichtet wurde.

⁵¹ A veszprémi káptalani iskoláról abban a korban lásd pl. SOLYMOSI: *Könyvhasználat*. ... 88. Összehasonlításul az érseki város, Esztergom egyházi oktatásával lásd KÖRMENDY Kinga: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században* = MKSz 99 (1983). 1–20.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

**Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének
kötése és későbbi possessorai**

Bár a 18. század előtti magyarországi könyvkultúráról tájékoztató dokumentumok feltárása az utóbbi évtizedekben igen jelentős eredményeket ért el, a 16. századi magyar nők könyveiről továbbra is meglehetősen kevés forrás ismert.¹ Ezért indokolt felhívni a figyelmet arra az Isocrates-kötetre, amelyet Révay Mártonné Esterházy Zsófia (1578–1620) látott el possessor-bejegyzéssel, s amelynek kötése is részletes leírást érdemel.²

A kiváló attikai szónok, Isocrates (i. e. 436–338) műveit a 16. században Európa-szerte sokan tanulmányozták. Művei így e században nemcsak eredeti nyelven, hanem számos fordításban kerültek forgalomba.³ A filológus hajlamú és képzettségű bázeli nyomdász, Johannes Oporinus az 1540-es évektől kezdve többször kiadta műveit Hieronymus Wolf latin fordításával és kommentárjával. Így jelent meg Esterházy Zsófia Isocrates-kötete is 1571-ben, de már nem Oporinus, hanem utódai — Balthasar Han és a Gemusäus testvérek — kiadásában, „ex officina Oporiniana” cégjelzéssel.⁴

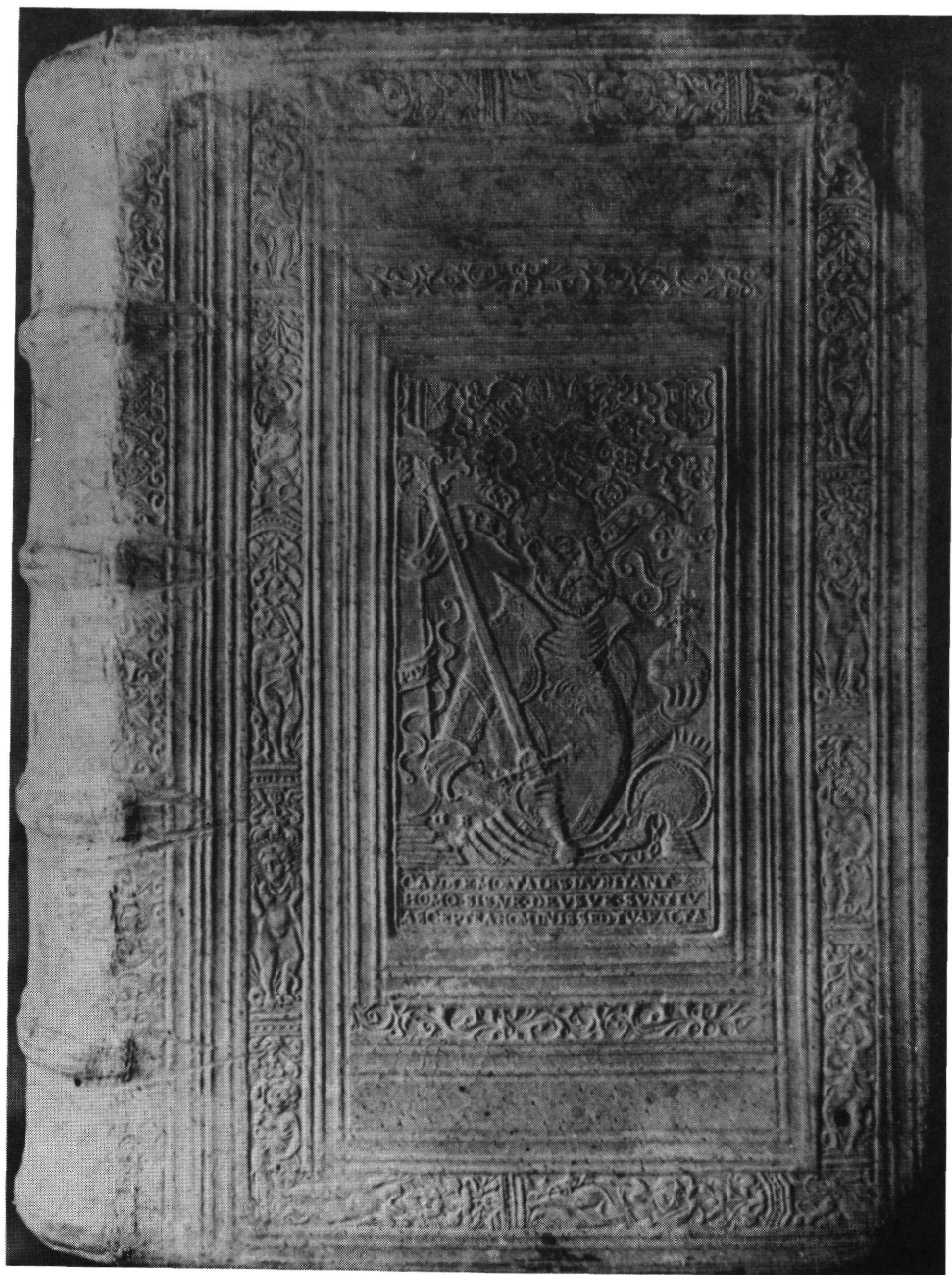
A könyv címléírása: ISOCRATES: *Hapanta. Scripta, quae quidem nunc extant, omnia.* (Trad., comment. Hieronymus Wolf.) — Basileae, ex officina Oporiniana, 1571. — 8° [16] 1121 [61] pp., sign. typogr.

¹ A forrásmunkák közül itt csupán néhányra hivatkozunk: HOFFMANN Edith *Régi magyar bibliofilek* című munkájának WEHLI Tünde kiegészítéseivel és szerkesztésében kiadott hasonmás kiadására. Bp. 1992., a magyarországi magángyűjteményekről közreadott *Könyvtártörténeti Füzetek* I–VII. kötetére. Szeged, 1981–1990., valamint a *Magyarországi magánkönyvtárak* I–II. kötetére. Szeged, 1986., 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13, 13/2. Szerk.: KESERÚ Bálint.)

² Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 3192.

³ HOFFMANN, S. F. W.: *Bibliographisches Lexicon der gesamten Literatur der Griechen*. 1–3. Leipzig, 1838–1845. Neudruck: Amsterdam, 1961. II. 471–489.

⁴ Oporinus képzettségéről és kiadói politikájáról l.: SOLTÉSZ Zoltánné: *Johannes Oporinus bázeli nyomdász magyar vonatkozású és eddig meghatározatlan nyomtatványai* = MKsz 1982. 314–322.

Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének előső kötéstáblája

Soltész – Velenczei – W. Salgó I 68.⁵ VD/16 I 404.⁶

A könyv kötése: kasírozott papírtáblán vaknyomásos fehér disznóbőr, két portréval. Méret: 195 × 125 mm.

Az előtáblán többszörös vaknyomásos vonalkeretben a „Gyermek-Jézus három puttóval” elnevezésű görgetővel előállított (9 mm széles) keretdísz.

Haebler⁷ I. 37. I. B/6.

Az újabb vaknyomásos vonalkeretek fent és lent előbb egy üres mezőt, majd egy levélornamentikával díszített, keskenyebb mezőt zárnak közre. A középmezőben préslemezről nyomtatva V. Károly császár jobbra néző portréja. A kép más alatt három sorba szedve az alábbi szöveg:

„CAROLE MORTALES DVBITANT // HOMO SISNE DEVSVE SVNT TV/ A SCEPTRA HOMINIS SED TVA FACTA/.”

A felső két sarokban a római birodalom címerei, balra lent az oszloplábazat mellett G. B szignó.

87 × 49 mm. Haebler I. 37. I. Platten A/5.

A hátsó tábla díszítése csak annyiban tér el az előtáblától, hogy más portré van a középmezőben és az előtáblán üres, szélesebb, külső mezőt itt két egyesbélyegzővel kialakított szimmetrikus dekoráció tölti ki.

A középmezőben János Frigyes (a Nagylelkű) szász választófejedelem (1503 – 1554) balra néző portréja. Alatta három sorban az alábbi felirat:

„VICT⁹ ERAS ACIE FIDEI CONSTAN // TIA TANDEM VICTOREM ANTE HO // MINES FECIT ET ANTE DEVM.”

A felső két sarokban a választófejedelmek címere (két kard) és a szász címer. Balra az oszlopon G, jobbra B. szignó. A bal oszlopon a G betű felett kereszttel kombinált MV szignó.

90 × 48 mm. Haebler I. 37. I. Platten A/III.

A négy bordás gerincen vaknyomásos levéldekoráció.

A János Frigyes szász választófejedelem képmásán feltüntetett MV szignó a préslemez metszőjének a mesterjegye. Husung szerint az igen termékeny mester az 1565 körül Wittenbergben működő Matthias Urban pecsétvésővel, vagy az ugyanitt 1580-ban elhunyt Martin Unger pecsétvésővel lehetett azonos.⁸ Több változatban használt szignója számos wittenbergi könyvkötő mun-

⁵ SOLTÉSZ, Elisabetha – VELENCZEI, Catharina – W. SALGÓ, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. I–III. Bp., 1990.

⁶ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Hrsg. Irmgard BEZZEL. Stuttgart, 1983.

⁷ HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Dr. Ilse SCHUNKE. I–II. Leipzig, 1928–1929.

⁸ HUSUNG, Max Joseph: *Bucheinbände aus der Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin*. Leipzig, 1925. 28.

káin szerepel. Széles körű kapcsolataihoz új adalék, hogy nem csak a Haebler által említett wittenbergi könyvkötőkkel, hanem a G. B. szignót használó wittenbergi mesterrel is üzleti összeköttetésben állt.⁹ Kitűnő technikájú metsző volt, amint azt az Ant. 3192 jelzetű kötetünk finom kidolgozása két portréja is tanúsítja.

A wittenbergi könyvkötők hosszú ideig díszítették köteteiket az egymással egy életen át szemben álló V. Károly és János Frigyes portréival. Konrad Haebler 1929-ben publikált munkája 33 különböző méretű és kivitelű V. Károly-képmást tart számon.¹⁰ Ezek egyik szép változatát Emil van der Vekene publikálta a luxemburgi nemzeti könyvtár állományából.¹¹ A Wittenbergben különösen tisztelt János Frigyes szász választófejedelemről még több portré készült a könyvkötők számára.¹²

Ant. 3192 jelzetű kötetünk kötését a G. B. mesterjegy szerint Gregor Bernutz wittenbergi könyvkötő készítette. Valószínűleg testvére volt annak az Andreas Bernutz nevű wittenbergi könyvkötőnek, aki az 1547. évben egyházi hivatalt vállalt.¹³ Gregor Bernutztól az 1560-as évektől kezdve ismertek kötések. A jól felszerelt könyvkötőkhöz tartozott: színvonalas görgetőkkel és mintegy 20 préslemezzel díszítette munkáit. Ez utóbbiak közül csak néhányon szerepel az MV szignó, de a lemezek stílusa és finom kidolgozása alapján valószínű, hogy számos lemezét a tehetséges MV metszőtől szerezte be.¹⁴ Gregor Bernutz 1573. június 4-én halt meg.¹⁵

Haebler két további olyan kötetet említ, amelyeken Gregor Bernutz az V. Károlyt és János Frigyeszt ábrázoló préslemezeit használta fel.¹⁶ Nyilván több hasonló módon kialakított kötése készült. Isocrates-kötetünk kötése tehát egy kedvelt 16. századi kötéstípushoz tartozik, s egyik jellegzetes emléke a 16. századi német reneszánsz könyvkötők művészetének.

Kötetünk nem sokkal megjelenése után, még a 16. században került Magyarországra, amint azt a címlapra írt első possessor-bejegyzés tanúsítja: „Ex libris Comitissae Sophiae Ludovicae Amaliae Wilhelminae Crescentiae Esterházy de Galántha.” E sorokat Esterházy Ferenc pozsonyi alispán és Illésházy

⁹ HAEBLER: *i. m.* I. 469.

¹⁰ *Uo.* II. 444–445.

¹¹ VEKENE, Emil van der: *Bemerkenswerte Einbände in der Nationalbibliothek zu Luxemburg*. Luxemburg, 1972. 58.

¹² HAEBLER: *i. m.* II. 446–447.

¹³ HAEBLER: *i. m.* I. 38.

¹⁴ *Uo.* I. 36–39., II. 302–303.

¹⁵ SENF, Max: *Die Wittenberger Buchbinder im 16. Jahrhundert* = *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1911. (28. évf.) 211.

¹⁶ HAEBLER: *i. m.* I. 37.

Zsófia 1578. október 29-én született Zsófia nevű leánya írta, mégpedig nyilván 1599. február 14-én kötött házassága előtt.

Isocrates művei számos 16. századi magyar könyvgyűjteményben megvoltak. Zsámboky János könyvjegyzéke¹⁷ hét, Oláh Miklós ma ismert köteteinek jegyzéke¹⁸ négy Isocrates-kötetet említ. Két Isocrates-mű szerepel a neves humanista Johann Dernschwam könyvtárának jegyzékében.¹⁹ Volt Isocrates-kötete Mossóczy Zakariás nyitrai püspöknek,²⁰ 1592. évi könyvjegyzéke szerint Brutus János Mihály történetírónak,²¹ 1610-ben Thurzó György nádornak²² s ugyancsak a 17. században Forgách Zsigmond Ádám Zemplén megyei birtokosnak.²³ A felsorolás természetesen folytatható lenne, de lényegesen aligha módosulna az a következtetés, hogy magángyűjteményeikben elsősorban neves tudósok és humanista műveltségű könyvgyűjtők őriztek Isocrates-kiadásokat.

Isocrates-kötetet birtokló más 16. századi magyar nőről nincs tudomásunk. Esterházy Zsófia viszont fontosnak tartotta, hogy possessor-bejegyzéssel lássa el Isocrates-kiadását. Életéről, művelődési lehetőségeiről és igényeiről vajmi kevés tudható. Révay László *Naplója*²⁴ és Esterházy János családi krónikája²⁵ csak az alapvető biográfiai adatokat jegyezte fel róla. Szülei nyolcadik gyermekeként 1578. október 29-én született. Nem egészen húsz évesen, 1598. január 12-én volt kézfogója Trencsén várában Révay Mártonnal, lakodalmukat pedig 1599. február 14-én Galántán tartották. 42 éves korában, 1620. május 7-én, Trebosztón halt meg.²⁶

¹⁷ *Die Bibliothek Sambucus*. Katalog. Nach der Abschrift von Pál GULYÁS. Hrsg.: István MONOK. Bibliogr.: András VARGA. Einleitung: Péter ÖTVÖS. Szeged, 1992. Nr. 820, 970, 1043, 1493/3, 1493/8, 1778, 2588.

¹⁸ SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10.-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szerk.: MÓZES Huba. Bp. 1994. 60.

¹⁹ *A Dernschwam-könyvtár*. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Közread.: BERLÁSZ Jenő. Sajtó alá rend.: KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12. Szerk.: KESERŰ Bálint.) Szeged, 1984. 234. Nr. 6761, 6764.

²⁰ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyagyűjtése*. Sajtó alá rend.: HERNER János, MONOK István. (Adattár... 11.) Szeged, 1983. 467., 458., 460. sz.

²¹ *Uo.* 122. 353–354. sz., 123. 382. sz.

²² *Uo.* 512. és 525.

²³ *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rend.: FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szerk.: MONOK István. (Adattár... 13/2.) Szeged, 1992. 112. 92. sz.

²⁴ IPOLYI Arnold: *A Révay család naplója 1555–1661*. = Új Magyar Múzeum 1857. (7. évf.) I. köt. 441–449. – DUALSZKY János: *Révay László, Révay Márton és Esterházy Zsófia fiok, naplójából 1600–1655*. = Magyar Történelmi Tár III (1857). 245–254.

²⁵ ESZTERHÁZY János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Kézirat gyanánt kiad.: ESZTERHÁZY Miklós. Bp. 1901.

²⁶ *Uo.* 85.

Esterházy Zsófia nem tipikus könyvgyűjtő hajlamához nyilván a családi és baráti kör szellemi atmoszférája adta az ösztönzést. Apja, Esterházy Ferenc 1533 táján születhetett. A családi krónika nem említi iskolai végzettségét. 1571-ben Verancsics Antal (1504–1573) esztergomi érsek udvarnoka lett. 1571. július 22-i szerződése szerint köteles volt az érseket utazásain elkísérni, az érseki tanácskozásokon részt venni és különböző követségekben eljárni. A művelt humanista, diplomata és történetíró érsek haláláig töltötte be ezt a bizalmi állást, amiből bizonyos mértékig képzettségére és szellemi képességeire is következtetni lehet. Ekkor még nyilván a katolikus, később az evangélikus egyház híve volt. 1579-től Pozsony vármegye alispánja; részt vett az 1588. évi pozsonyi országgyűlésen, katonaként az 1596. évi mezőkeresztesi ütközetben, amelyben István fia életét veszítette.²⁷

Esterházy Ferenc kezdetben szerény vagyona fokozatosan gyarapodott. Az 1560-as évek közepén kötött házasságot Illésházy Zsófiával, Illésházy Tamás Pozsony megyei alispán leányával, aki 1569-ben testvéreivel megosztott szülei vagyonán. Esterházy Ferenc 1600-ban már a trencsényi és a surányi volt Illésházy-uradalmakra vonatkozóan is örökösödési jogot ruházhatott gyermekeire, 1602-ben pedig Illésházy István ruházta rá és feleségére a dománisi uradalmat. Ezeken kívül voltak birtokrészei más területeken is.²⁸

Esterházy Ferenc élete ennek ellenére nem volt gondoktól mentes, mert 13 gyermeket kellett eltartania. Közülük három — Ferenc, János és az újabb Ferenc — korán meghalt. Ugyancsak fiatalon halt meg vagy tűnt el a már említett István fia is.²⁹

Zsófián kívül másik két leánya is a család rangjához illő házasságot kötött: Magdolna Kubinyi László királyi tanácsos,³⁰ Anna Ipolykéri Kéry János koro-naőr felesége lett.³¹

További hat fia közül Farkas előbb Illésházy István majd Thurzó György nádor szolgálatában állt.³² Gábor, Dániel és Pál számos birtokot és bárói címet mondhatott magáénak; életútjukról a családi krónika elég részletesen tájékoztat.³³ Az 1570. május 6-án született Tamás 1590-től a wittenbergi egyetemen tanult, majd Nagymagyarón lett evangélikus lelkész.³⁴ Kürti István lelkésszel

²⁷ Uo. 81–83.

²⁸ Uo. 82.

²⁹ ESTERHÁZY Pál: *Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora*. I–III. Pest, 1863–1870. I. 3–5.

³⁰ NAGY Iván: *Magyarország családai*. V. Pest, 1859. 490.

³¹ ESTERHÁZY János: i. m. 85.

³² Uo. 84–85.

³³ Uo. 87–88, 175–178, 244–247.

³⁴ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 1463. hasáb. — ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk.: LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 182.

magyarra fordította Aegidius Hunnius wittenbergi teológiai tanár *Articulus de ecclesia vera et hujus capite Christo* (Frankfurt a. M., 1596) című munkáját, s azt Illésházy Istvánné Pálffy Katalinnak ajánlotta. A terjedelmes mű *Az igaz anyaszentegyházról és ennek fejről, a Krisztusról* címmel, Illésházy István költségén, 1602-ben Sárváron jelent meg.³⁵

A család nagyságát és tekintélyét megalapító fiú, a későbbi Miklós nádor és jeles író³⁶ az oktatási intézményeiről híres jezsuitáknál tanult Nagyszombatban, Sellyén és Bécsben. Ezt követően nagybátyja, Illésházy István nádor mellett annak értékes könyveit tanulmányozhatta.³⁷ Az 1603-ban készült foglалási jegyzőkönyvben fennmaradt 87 tételes könyvjegyzék szerint Illésházy könyvtárában szép számmal voltak történeti munkák és klasszikus auktorok műveinek kiadásai is.³⁸ E gyűjteményt egyébként nemcsak az Illésházy szolgálatában álló Esterházy Miklós és Farkas, hanem a család többi tagja is ismerhette. A családi szokások ösztönözték tehát Zsófiát arra, hogy saját könyvei legyenek.

Az Esterházyak 16. század végi, 17. század eleji könyveiről azonban ugyanúgy nem tájékoztatnak egykorú adatok, mint Miklós nádor több kastélyában — így Kismartonban, Fraknóban, Lázsáron — lévő kisebb-nagyobb gyűjteményeiről. Csupán az I. Rákóczi György által elkobzott regéci várban lévő 14 könyvről tudósít egykorú, 1644-ben készült jegyzék.³⁹ Az említett Esterházyak könyvei közül néhány feltehetőleg a későbbi családi könyvtárakba került. Így Miklós fiának, Pál nádornak abba a közel kétezer kötetes bibliothecájába is, amelyet a herceg a kismartoni ferences rendházban letétbe helyezett.⁴⁰

Esterházy Zsófia Isocrates-kötetét házasságkötése után magával vitte. A nagymúltú Révay-család szklabinai ága a 16. és a 17. században is kitűnő könyvtárral rendelkezett.⁴¹ Zsófia férje, Révay Márton a család trebosztói ágából származott: Révay László és Pálffy Erzsébet fia volt. 1591–1619 között Turóc

³⁵ RMK I 378., RMNy 888.

³⁶ TOLDY Ferenc: *Galantai gróf Esterházy Miklós munkái*. Pest, 1852. XCIV. hasáb.

³⁷ ESZTERHÁZY János: i. m. 90.

³⁸ *Könyvtártörténeti Füzetek* I. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1981. 45.

³⁹ *Könyvtártörténeti Füzetek* VI. Összeáll.: FARKAS Gábor, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1989. 48.

⁴⁰ A Kismartonban letétbe helyezett könyvgyűjtemény további sorsáról l. SZELESTEI N. László: i. m. 52. — Esterházy Pál fraknoi könyvtárának a 18. században készült 546 tételes jegyzékét l. *Könyvtártörténeti Füzetek* III. Összeáll.: HERNER János, MONOK István. Szerk.: HERNER János. Szeged, 1983. 146. Lelőhely: OSZK Fol. Hung. 2149. — Az Esterházy-család további könyveiről 1718-ban készült 64 tételes jegyzéket l.: *Könyvtártörténeti Füzetek* IV. Összeáll.: FONT Zsuzsanna, HERNER János, KATONA Tünde. Szerk.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1985. 146.

⁴¹ Értékes kéziratait az 1552-től a nádori helytartói tisztet betöltő Révay Ferenc életrajzában Szinnyei is említi. Vö. SZINNYEI XI. Bp. 1906. 843–844. — Révay Ferenc négy fia — Ferenc, János, Lőrinc és Mihály — padovai egyetemi tanulmányairól l. FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos: *Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*. Bp. 1873. 26–36. — Az 1622. óta Turóc megyei főispán

vármegye alispánja volt, 1630. szeptember 20-án Trebosztón halt meg.⁴² Illésházy Istvánnal jó kapcsolata lehetett, mert a nádor 1605 szeptemberében egy darabon vele kísértette feleségét a várható hadi események elől a biztonságosabb Rózsahegyre.⁴³

Révay Márton és Esterházy Zsófia tíz gyermeke közül az Isocrates-kötetet az elsőszülött László örökölte, amint azt a könyv címlapján lévő „Ex libris Ladislai de Réwa A. 1640.” bejegyzés tanúsítja. Életútja *Naplója* alapján részletesen ismert. 1600. február 7-én a Liptó megyei Madocsányban született. Helyi iskolákban szerzett ismereteit 1619-ben Esterházy Miklós nádor udvarában fejlesztette tovább. 1620-ban Dóczy István kíséretében portai követségben járt. Hazatérése után ismét Esterházy Miklós mellett gyarapította politikai és hadi ismereteit. Több csatában vett részt, de legjobban az 1626. évi Mansfeld elleni harcban tűntette ki magát. Ettől kezdve pályája gyorsan emelkedett: 1632-ben Beczkó vára kapitánya lett; 1635-ben András és Miklós testvérével együtt báróságot nyert; 1648-tól Pozsony kapitánya volt. 1667-ben halt meg.⁴⁴

Az Isocrates-kötet Révay László halála után is a család tulajdonában maradt, amint azt a címlapon olvasható következő bejegyzés tanúsítja: „Ex libris Caroli de Réwa.” E possessor-bejegyzést Révay László dédunokája — Révay Boldizsár és Schlossberg Terézia második fia — írta a 18. század közepe táján.⁴⁵ A kötet később is a Révay-család birtokában volt, a címlap verzőjén ugyanis a „BÁRÓ RÉVAY FERENC könyvtára” feliratú pecsét látható. A könyv 1916-ban került az Országos Széchényi Könyvtárba.⁴⁶

Esterházy Zsófia könyvei közül egy további kötet a martini Matica slovenskában maradt fenn. Ez sem vallásos mű vagy magyar nyelvű népszerű széphistória, hanem Josephus Flavius műveinek 1580. évi frankfurti kiadása.⁴⁷ Hogy egykor ez a könyv is az ő tulajdonában volt, arról későbbi bejegyzés tanúskodik: „Hic Liber Spectat ad Illmam Dominam Comitissimam Sophiam Ludovicam, Amaliam Wilhelminam, Crescentiam Esterhazy de Galantha.” Érdekesen alakult a könyv további sorsa: 1662-ben Haskó Jakab pozsonyi kanonok írta

Révay Ferenc szklabinai könyvtárának 1651-ben készült, 313 tételes jegyzékét l.: MEDNYÁNSZKY Dénes: *Révay Ferenc szklabinai könyvtára 1651-ben.* = MKsz 1881. 336–345. és *Könyvtártörténeti Füzetek* I. 86.

⁴² NAGY Iván: *i. m.* IX. Pest, 1862. 703.

⁴³ Illésházy István Pálffy Katalinhoz intézett 1605. szeptember 23-i levelében ír erről. L.: *Pálffy Kata leveleskönyve. Íratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606.* Sajtó alá rend.: ÖTVÖS Péter. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 30. Szerk.: KESERŰ Bálint.) Szeged, 1991. 151.

⁴⁴ DUALSZKY János: *i. m.* 245–252. — NAGY Iván: *i. m.* IX. 705–706. — SZINNYEI XI. Bp. 1906. 854–856. hasáb.

⁴⁵ NAGY Iván: *i. m.* IX. 696.

⁴⁶ Növedéki naplósám: 131/1916.

⁴⁷ SAKTOROVÁ, Helena – KOMOROVÁ, Klára – PETRENKOVÁ, Emilia – AGNET, Ján: *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej.* Martin, 1993. Nr. 1048.

be a nevét,⁴⁸ majd az Isocrates-kötetet is birtokló Révay Károly tulajdona volt, aki 1751. június 5-én a Josephus Flavius-kiadást a beczkói ferences rendháznak adományozta.⁴⁹

Két szlovákiai katalógusban egyébként több mint húsz olyan könyv szerepel, amely egykor a Révay család tulajdona volt. Közülük itt csak néhány kötetet említünk. A Matica slovenskába került Révay Ferenc 1629-ben birtokolt latin *Bibliájának* (Norimbergae, A. Koberger, 1485) IV. kötete.⁵⁰ A pozsonyi Egyetemi Könyvtár őrzi Révay István tokaji kapitány possessor-bejegyzéssel ellátott ósnyomtatványát: Thomas de Aquino: *Summa theologica* (Norimbergae, A. Koberger, 1496).⁵¹

Esterházy Zsófia fiától, Révay Lászlótól öt kötet maradt fenn a martini Matica slovenskában:

Schedel, Hartmann: *Chronica. Augustae Vindelicorum*, J. Schönsperger, 1497.⁵²
Biblia (Polygl.) Antverpiae, Chr. Plantinus, 1570–1572. E Biblia 1644-ben Révay Lászlóé, 1674-ben fiáé, Révay Eleké volt, aki azt 1691-ben a beczkói rezidenciának adományozta.⁵³

Gothofredus, Dionysius: *Pandectarum Praxeos civilis liber secundus*. Francofurti a. M., apud I. Feyerabend, 1591. 1641-ben Révay László írta be a nevét a kötetbe.⁵⁴

Lauterbach, Johann: *De rebus gestis. . . Friderici Secundi, regis Daniae*. Francofurti, apud J. Wechelium, 1592. A kötetet 1641-ben Révay László, majd Sándor nevű unokája látta el possessor-bejegyzéssel.⁵⁵

Moller, Bernard: *Rhenus et eius descriptio*. Coloniae, apud I. Birckmannum, 1570. A possessor-bejegyzések szerint a könyv 1620-ban Révay Lászlóé, 1674-ben Révay Eleké, majd Sándoré, 1765-ben pedig Révay Xavéré volt.⁵⁶

Révay László felsorolt kötetei között egy korai biblia, két történeti mű és egy-egy földrajzi, illetve jogi munka szerepel, ami tulajdonosuk széles körű művelődési igényeiről tanúskodik. A kötetekből levonható másik következtetés szerint a Révay-család tagjai nemcsak megőrizték az elődeiktől hozzájuk került könyveket, hanem azokat possessor-bejegyzésekkel látták el.

Ez a generációkon át nyomon követhető gyakorlat kétségtávol a könyvek megbecsülésének a jele a Révay-családban. A nemesek egy részéről azonban ugyanez még a 18. században sem állítható. E kérdéssel kapcsolatban itt csak egyetlen adatot említünk. Báró Hellenbach János 1738. április 25-én kelt *In-*

⁴⁸ „Ex Libris Iacobi Hasko. . . Can. Poson. 1662.”

⁴⁹ „Ex Libris Caroli de Rewa obtulit Coñtui Beczko. Aő. 1751. die 5. Junij.” — „Conventus Beczkoviensis Ord. Minor. Strict. Observantiae 1751.”

⁵⁰ KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. (Martin,) 1979. Nr. 256. II. ex. pars IV.

⁵¹ *Uo.* Nr. 1131. I. ex. pars III.

⁵² *Uo.* Nr. 1043. II. ex.

⁵³ SAKTOROVÁ—KOMOROVÁ—PETRENKOVÁ—AGNET: *i. m.* Nr. 166.

⁵⁴ *Uo.* Nr. 793.

⁵⁵ *Uo.* Nr. 1128.

⁵⁶ *Uo.* Nr. 1388.

ventáriuma az ékszerek, ruhák, lószerszámok, szőnyegek felsorolása után a 4. láda tartalmát a következőképpen sommázza: „Egy rakás régi könyv, aki nem sokat ér”.⁵⁷ Egy vagyonleltárban ez a megjegyzés természetesen úgy is értelmezhető, hogy a régi könyvek forgalmi értéke meg sem közelítette az ékszerekét s egyéb drága vagyontárgyakét. Az a tény azonban, hogy az *Inventárium* készítői még darabszám vagy téma szerint sem vették számba a köteteket, inkább a könyvek iránti érdektelenségről tanúskodik.

Köztudott, hogy a 16–17. századi magyar nemesi családokban igen vegyes volt a műveltségi szint és az életforma. Esterházy Zsófia két kötetének ismertetése a művelődési igényeiről és könyvszeretetéről eléggé ismert Esterházy- és Révay-család könyvkultúrájához szolgáltat újabb adalékokat. Olvasmánytörténeti szempontból elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy ezekben a művelt családokban már a nők sem csupán vallásos vagy szórakoztató könyveket olvastak, hanem — többek között — Josephus Flaviusnak a Jeruzsálem pusztulását (i. u. 70) szemtanúként leíró és a zsidó nép történetét összefoglaló, több nyelvre lefordított, népszerű műve iránt is érdeklődtek.

Esterházy Zsófia talán fiútestvérei tanulmányainak és olvasmányainak hatására vonzódott a Magyarországon is jól ismert Isocrates és Josephus Flavius műveihez. A könyvgyűjtő férfiak példáját követte abban is, hogy köteteket possessor-bejegyzéssel látta el. A martini kötet tanúsága szerint sajnos nem minden esetben, s ez megnehezíti további köteteinek felismerését. A most tárgyalt két könyve azonban önmagában is értékes adalék a 16–17. századi olvasmány- és művelődéstörténeti kutatás számára.

SOLTÉSZ, ELISABETH

Der Einband und die Besitzer der Isocrates-Ausgabe Zsófia Esterházy, der Frau von Márton Révay

Über die Bücher der ungarischen Frauen des 16. Jahrhunderts sind ziemlich wenige Angaben bekannt. Der Aufsatz berichtet über eine Isocrates-Ausgabe (Basel, 1571) aus dem Bestand der Széchényi Nationalbibliothek (Signatur: Ant. 3192), in der der Besitzeintrag Zsófia Esterházy (1578–1620) zu lesen ist. Der Einband des Buches — mit den Porträts des Kaisers Karl V. und des sächsischen Kurfürsten Johann Friedrich (1503–1554) — stammt von dem Wittenberger Buchbinder Gregor Bernutz (gest. 1573).

In ungarischen Bücherverzeichnissen kommen Isocrates-Ausgaben bereits in dem 16. Jahrhundert ziemlich oft vor. Ihre Besitzer waren aber fast ausnahmslos bekannte Gelehrte und humanistisch gebildete führende Persönlichkeiten. Zsófia Esterházy bildet in dieser Beziehung eine Ausnahme.

Sie ist am 29. Oktober 1578 als achtes Kind Ferenc Esterházy und Zsófia Illésházy geboren. Der Vater war vom Jahr 1579 an der Vizegespan des Komitats Preßburg, der das anfangs nicht bedeutende Familienvermögen fortlaufend vermehren konnte. Einige seiner Söhne verbrachten Jahre im Hofe der Palatine István Illésházy und György Thurzó. Seine Söhne, Miklós Esterházy — der spätere Palatin Ungarns — und der in Wittenberg studierte Tamás waren auch literarisch tätig. Die Studien und die Bü-

⁵⁷ Országos Levéltár P 566. II. osztály, XLVII. 19. csomó, Fol. 37 verzó.

cher ihrer Brüder dürften auch auf die geistige Entwicklung Zsófia Esterházy's eine bedeutende Wirkung ausgeübt haben.

Nach ihrer Eheschließung (14. Februar 1599) mit Márton Révay, dem Vizegespan des Komitats Turóc brachte Zsófia Esterházy die Isocrates-Ausgabe mit sich. Nach ihrem Tod (7. Mai 1620) war der erstgeborene Sohn, László Révay der Besitzer des Buches, das von der Familie Révay bis zum 20. Jahrhundert aufbewahrt wurde. Es kam 1916 in den Besitz der Széchényi Nationalbibliothek.

Der Aufsatz weist auch darauf hin, daß von Zsófia Esterházy ein weiteres Buch, eine Josephus Flavius-Ausgabe (Frankfurt a. M., 1580) in Martin, in der Matica slovenská aufbewahrt ist. Ihre beiden Bücher zeugen davon, daß die gebildeten ungarischen Edeldamen bereits in dem 16. Jahrhundert nicht nur religiöse und unterhaltende Bücher gesammelt hatten.

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

**Irodalmi emblematika és emblémarecepció
Magyarországon 1564 – 1796**

Albrecht Schöne és Arthur Henkel kézikönyvének megjelenése (1967) után a nemzetközi emblémakutatás erőteljes fellendülésnek indult. Országok, szerzetesrendek, könyvtárak vagy témák szerint csoportosítva megjelentek az emblémáskönyvek állományjegyzékei és bibliográfiái, napvilágot láttak a fontosabb nyomtatott források hasonmás kiadásai, s számos vizsgálat született a proto-emblematikának, az emblematika és a különféle szimbólumrendszerek kölcsönhatásának, az emblémáskönyvek előállításának és használatának, valamint az embléma elméletének témakörében. Elemezték az emblematikus kéziratokat, egyes szerzők tevékenységét és forrásait, az emblémáskönyvek irodalmon kívüli hatásait, s számos motívumtörténeti tanulmány is készült. Az emblematika nemzetközi kongresszusok, kiadványsorozatok és kiállítások központi témája lett. A kutatási terület intézményesülését nemzetközi társaságok és egy folyóirat alapítása is jelzi. Az emblematika rendkívül sokrétű, összetett kutatási területnek bizonyult.

Az emblematika nem korlátozható egy elképzelt ideális meghatározásra vagy műfajra, tartalma, megjelenési formája és funkciója a 16. századtól a 18. század végéig állandóan változik. A fogalom egy rendkívül sokrétű jelenséget takar, s a más formákkal és műfajokkal szembeni elhatárolás gyakran nehéz vagy egyszerűen lehetetlen. Egy emblematikus mű különféleképpen viszonyulhat más irodalmi vagy képzőművészeti műfajokhoz és használati formákhoz, használható forrástipológia csak a műfaji és funkcionális szempontok együttes figyelembevételével hozható létre. Az irodalmi, azaz könyvként megalkotott és kiadott emblematika, illetőleg az irodalmon kívüli, ún. alkalmazott emblematika szembeállítás a nyomtatványokban megjelenő valóságos emblématermelés megvilágítása szempontjából csak korlátozott érvénnyel bír. Az emblematikus lehetőségek alkalmazása azokban a kiadványokban, amelyek nem emblémáskönyvnek készültek, valamint az a sokféle módszer, amellyel emblémákat a szorosabb értelemben vett embléma irodalmon kívül irodalmi művek értelmezésére használtak, csak kevésbé kutatott.

Az európai emblematika térképén az egyik utolsó fehér folt Magyarország. Figyelmen kívül hagyva Zsámboky János *Emblematáját* (1564), amely a magyar irodalom legjelentősebb hozzájárulása a nemzetközi emblémakincshez, vala-

mint a rá vonatkozó tekintélyes szakirodalmat,¹ a külföldi kutatás ma többet tud például az orosz, ukrán, cseh, lengyel vagy szlovák emblematikáról, mint a műfaj magyarországi történetéről.² Ennek oka elsősorban az, hogy az emblémakutatás Magyarországon hosszú ideig elhanyagolt terület volt, s ma is csak korlátozott értelemben beszélhetünk róla.³ Az alkalmi utalásokat az emblematika szerepére természetesen sem az irodalomtörténeti,⁴ sem a művészettörténeti⁵ munkák nem mellőzhették, a szegedi ikonográfiai műhely tevékenységét⁶ és az örvendetesen növekvő számú reprint és faksimile kiadásokat⁷ leszámítva azonban szervezett kutatások eddig nem folytak, a részvizsgálatok néhány kivételtől eltekintve⁸ teljesen hiányoznak.

¹ VARGA András: *Zsámboky János. Szakirodalmi bibliográfia*. In: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa* (1587) GULYÁS Pál olvasatában. (Szeged, 1992) 273–281.

² HARMS, Wolfgang: *Wörter, Sachen und emblematische „Res“ im „Orbis sensualium pictus“ des Comenius*. In: *Gedenkschrift für William Foerste*. Hg. Dietrich HOFMANN. (Köln–Graz, 1970) 531–542. – TSCHIZEWSKIJ, Dmitrij: *Emblematische Literatur bei den Slaven*. In: *Emblem und Emblematikrezeption*. Vergleichende Studien zur Wirkungsgeschichte vom 16. bis 20. Jahrhundert. Hg. Sibylle PENKERT. (Darmstadt, 1978) 140–153. – BUCHWALD PELCOWA, Paulina: *Emblematy w drukach polskich i polski dotyczących XVI–XVIII wieku*. Bibliografia. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1981).

³ VÖ. KLANICZAY Tibor: *Holger Homann: Studien zur Emblematik des 16. Jahrhunderts* = ItK 79 (1975). 246–247.

⁴ KOMLOVSZKI Tibor: *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője* = ItK 70 (1966). 85–105. spec. 100. – TARNAI Andor: *Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives*. In: *„Sorsotok előre néztek.” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla – SZIKLAY László. (Bp. 1975) 107–142. itt: 129–131. – BÁN Imre: *Eszmék és stílusok*. (Bp. 1976) 175–177. – CSURI Károly: *Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról*. In: *Ismétlődés a művészetben*. Tanulmányok. Szerk. HORVÁTH Iván – VERES András. (Bp. 1980) 309–333. itt: 318–320, 325–328. – KOVÁCS József László: *Rimay és a XVII. század emblematikája*. = ItK 86 (1982). 637–644. – BÍRÓ Ferenc: *A természet gyermekei és a haza fia*. (A fiatal Batsányi és az 1770-es évek nemesi irodalma) = *Literatura* 10 (1983). 184–192. itt: 187. – SZÖRÉNYI László: *Mária, a magyar történelem tanúja*. Koptik Odo: *Thalleis* = ItK 91–92 (1987–1988). 440–448. – *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Bev. KECSEKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka. (Bp. 1988) 15–16, 30–31. – CSÁKY István: *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*. Bev. HARGITTAY Emil. (Bp. 1992) 22.

⁵ GALAVICS Géza: *A győri barokk művészet kezdetei*. Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1971. évi győri vándorgyűlésén = *Ars Hungarica* 1 (1973). 97–126. – GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Török háborúk és képzőművészet. (Bp. 1986) 30–32.

⁶ *Shakespeare and the Emblem*. Studies in Renaissance Iconography and Iconology. Ed. Tibor FABINY. (Szeged, 1984) – FABINY Tibor: *Rossz ízlés vagy művészi érték?* (Megjegyzések az embléma elméletéhez.) In: *A reneszánsz szimbolizmus*. Ikonográfia, emblematika, Shakespeare. Szerk. FABINY Tibor, PÁL József, SZÖNYI György Endre. (Szeged, 1987) 21–38.

⁷ SAMBUCUS, Joannes: *Emblemata*. Antverpiae, 1654. (Facsimile) Einl. August BUCK. (Bp. 1982) – LACKNER Kristóf: *Florilegus Aegyptiacus in agro Sempronienisi*. – *Maiestatis Hungariae aquila*. Keresztur, 1617. (Facsimile) Bev. KOVÁCS József László. (Bp. 1988) – HAJNAL Mátyás: *Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatosságára ... könyvechke*. Bécs, 1629. (Facsimile) Bev. HOLL Béla. (Bp. 1992).

⁸ VARGA László: *Sámboky (Sambucus) János emblémái*. I–II. = *Könyv és Könyvtár* 4 (1964). 193–226, 5 (1966). 181–243. – TÉGLÁSY Imre: *Hercules Hungaricus*. Egy Sambucus-embléma előtör-

Az emblematikát az irodalom rendszerébe beágyazott, a kép és a szöveg által együttesen meghatározott sajátos művészeti formaként és egyben a vizuális motívumot absztrakt jelentéssel összekapcsoló szimbolikus gondolkodásmód egyik formájaként értelmezzük, amelynek a 16–18. században fontos szerepe volt az életről, az emberről és a világról való tudás szervezésében, közvetítésében és rögzítésében.⁹ E többé-kevésbé minden embléma-kutató által elfogadott általános meghatározáson túl kezdődik a különböző irodalom- és művészettörténeti embléma- és emblémáskönyv koncepciók, tipológiák és definíciók beláthatatlan területe.¹⁰ Ezek a viták az embléma műfaji státuszáról, a hármas tagolás modell értékéről és a hármas szerkezethez kapcsolódó járulékos elemek szerepéről, az ún. emblematikus nagyformákról, az emblémáskönyvek körülhatárolásáról, klasszifikációjáról stb. részben ma sincsenek lezárva.¹¹

ténete és utóélete. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 193–201. — TÉGLÁSY Imre: *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*. (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig.) (Bp. 1988).

⁹ JÖNS, Dietrich Walter: *Die emblematische Predigtweise Johann Sauberts*. In: *Rezeption und Produktion zwischen 1570 und 1730*. Festschrift für Günther Weydt. Hgg. Wolf Dietrich RASCH, Hans GEULEN, Klaus HABERKAMM. (Berlin–München, 1972) 137–158. — DALY, Peter M.: *Literature in the Light of the Emblem*. Structural Parallels Between the Emblem and Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. (Toronto, 1979) 8. — DALY, Peter M.: *Emblem Theory*. Recent German Contributions to the Characterization of the Emblem Genre. (Nendeln, 1979) — MEHL, Dieter: *Emblémák az angol reneszánsz drámában*. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 165–189. itt: 166. — DALY, Peter M. (ed.): *The English Emblem and the Continental Tradition*. (New York, 1988) — NEUBER, Wolfgang: *Imago und Pictura*. Zur Topik des Sinn-Bilds im Spannungsfeld von Ars Memorativa und Emblematik (am Paradigma des „Indianers“). In: *Text und Bild, Bild und Text*. DFG-Symposium 1988. Hg. Wolfgang HARMS. (Stuttgart, 1990) 245–261.

¹⁰ SCHÖNE, Albrecht: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. (München, 1964) — MIEDEMA, Hessel: *The Term Emblem in Alciati* = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 31 (1968). 234–250. itt: 235. — KAUTE, L.: *Emblem*. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I. (Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1974) 618–622. — LECHNER, Gregor Martin: *Emblemata*. Zur barocken Symbolsprache. 26. Ausstellung des Graphischen Kabinetts und der Stiftsbibliothek. Jahresausstellung 1977 15. Mai bis 26. Oktober. (Stift Göttweig/Niederösterreich, 1977) 3–11. — LEWALSKI, Barbara K.: *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*. (Princeton, 1979) 179–196. — SCHOLZ, Bernhard: *Didaktische Funktion und Textkonstitution im Emblem* = Jahrbuch für Internationale Germanistik XIII (1981). 2, 10–35. — SULZER, Dieter: *Emblem*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 3. (Berlin–New York) 1379–1391. — HARMS, Wolfgang: *Emblem/Emblematik*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. 9. (Berlin–New York, 1982) 552–558. — DIMLER, G. Richard: *Literary Considerations in the Consideration of the Jesuit Emblem* = Jahrbuch für Internationale Germanistik 14 (1983). 101–110. — KEMP, Cornelia: *Emblem*. In: *Marienlexikon*. 2. (St. Ottilien, 1989) 331–334.

¹¹ DALY, Peter M.: *Shakespeare and the Emblem: The Use of Evidence and Analogy in Establishing Iconographic and Emblematic Effects in the Plays*. In: *Shakespeare and the Emblem* (I. a 6. sz. jegyzet). 117–187. — HÖPEL, Ingrid: *Emblem und Sinnbild*. Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch. (Frankfurt, 1987) — CAVELL, Richard: *The Emblem as (Hiero)glyph*. In: *The European Emblem*. Selected Papers from the Glasgow Conference 11–14 August, 1987. Ed. Bernard F. SCHOLZ, Michael BATH, David WESTON. (Leiden–New York–København–Köln, 1990) 167 ff. itt: 167–168. — DIMLER, G. Richard: *Jesuitische Emblembücher*. Zum Forschungsstand. In: *Sinnbild – Bildsinn*. Emblembücher der Stadtbibliothek Trier. Katalogbuch zur Ausstellung. Red. Michael SCHUNCK. (Trier, 1991) 169–174. itt: 172. —

Az újabb emblémáskönyv-meghatározásokban megfigyelhető általános tendencia például a kritériumok bővülése. A kutatás az emblematikát egyre kevésbé csupán forrásként, kiindulópontként tekinti, sokkal inkább egy olyan közös attitűd megnyilvánulásaként, amely egy adott korszak mentalitásának fontos összetevője.

Korábbi kutatásainkat a 17–18. századi elbeszélő áhítati irodalom kiadványtípusai, az iskoladráma, a kompilációs, prédikációs és meditációs irodalom, valamint az emblémával érintkező, ahhoz hasonló funkciókat betöltő irodalmi kisformák (pl. exemplum) és ezek ikonográfiai vonatkozásai terén végeztük. Az is feltűnt, hogy a magyarországi magán- és intézményi könyvtárak történeti és jelenkori katalógusaiban a neves európai emblémaszerzők művei nagy számban megtalálhatók, s hogy az emblémáskönyvekre való hivatkozások száma a különböző műfajú munkákban elég tekintélyes. Mindez közvetlenül ösztönözte az emblematika önálló vizsgálatát.

Az első lépésben összeállítottuk a magyar vonatkozású emblematikus nyomtatványok ideiglenes katalógusát. Számolva a pontos körülhatárolás lehetetlenségének jól ismert problémájával, a bibliográfiában a szorosabb értelemben vett emblémáskönyveken, elméleti és emblematikusan illusztrált műveken¹² kívül szerepelnek olyan kiadványok is, amelyek az alkalmazott irodalmi emblematika jegyeit hordozzák (pl. címlapelőzék, díszcímlap).¹³ Az embléma hármas tagolását csupán ideális paradigmának tekintettük, s igyekeztünk figyelembe venni a különféle bővített és szűkített formákat, határeseteket¹⁴ is. A bibliográfiában csak autopszia alapján leírt műveket vettünk számba. Nem tartalmazza a katalógus az emblematikus kéziratokat,¹⁵ a nyomtatott tézislapokat¹⁶ és az

SCHUNCK, Michael: *Emblembücher in der Stadtbibliothek Trier. Ein Bestandskatalog*. In: *Sinnbild – Bildsinn*. 199–225. itt: 199. — Portemann, KAREL: „Embellished with Emblems”: *About the Incorporation of Emblems in Other Genres in Dutch Literature*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe: Tradition and Variety*. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference, 13–17 August, 1990. Ed. Alison ADAMS, Anthony J. HARPER. (Leiden–New York–Köln, 1992) 70–89. — HÖPEL, Ingrid: *Das mehrstündige Emblem: Zu Geschichte und Erscheinungsform eines seltenen Emblemtyps*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe*. 104–117.

¹² DALY, Peter M.: *The Union Catalogue of Emblem Books and the Corpus Librorum Emblematicum* = *Emblematica* 3 (1988). 121–133. itt: 129.

¹³ PEIL, Dietmar: *Zur „angewandten Emblematik” in protestantischen Erbauungsbüchern*. Dilher–Arndt–Francisci–Scriber. (Heidelberg, 1978) — A magyar vonatkozású emblematikus nyomtatványok katalógusának közléséről terjedelmi okból le kellett mondanunk.

¹⁴ SAUNDERS, Alison: *The Long and the Short of it: Structure and Form in the Early French Emblem Book*. In: *The European Emblem* (I. a 11. sz. jegyzet). 55–83. itt: 57, 65.

¹⁵ FARBAKY Péter: *A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor* = *Művészettörténeti Értesítő* 39 (1990). 166–197. itt: 168–169.

¹⁶ RÓZSA, György: *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen* = *Acta Historiae Artium Hungariae* 33 (1987–1988). 257–289.

album amicorumokat,¹⁷ míg a csak szöveges embléma-leírást vagy emblematiskus dekoráció-leírást közlő, kép nélküli nyomtatványok szerepelnek benne. A „magyar vonatkozás” kifejezés azt jelenti, hogy a magyar és a Magyarországon működött szerzők, fordítók művein kívül szerepelnek a bibliográfiában mindazok a nyomtatványok, amelyek külföldi szerzőktől a történeti Magyarországon jelentek meg, és amelyeknek a témája kapcsolatos Magyarországgal. A jegyzékben, amely a továbbiakban nyilván jelentősen bővülni fog, minden bibliográfiai tétel leírása tizenöt adatot tartalmaz.

A magyarországi emblematika sokrétű megjelenési formáit, funkcióit és változását egyetlen tanulmányban bemutatni, amely először vállalkozik átfogó értékelésre, természetesen lehetetlen. A kínáló megközelítések közül az inventarizáción alapuló történeti-kronologikus módszert követjük, s a funkció, a kép – szöveg viszony, az előállítási körülmények és a fő emblémásművek típusok alapján megkíséreljük érzékeltetni a magyarországi embléma hagyománynak az európaival közös és helyi sajátosságait. Az emblematika retorikai, drámai és poétikai felhasználásával, valamint az irodalmon kívüli alkalmazott emblematikával, amelyek a műfaj magyarországi hatástörténetének további megíratlan fejezeteit alkotják, most nem foglalkozunk.

Kép — szöveg viszonya

A kép — szöveg viszonyt általában vizsgálva három fő típus különíthető el. Az első típust a kép és szöveg ismétlődő összekapcsolásával létrehozott szabályos embléma-sorozatok alkotják. Ezek a szorosabb értelemben vett emblémásművek. A további kiadásokat is figyelembe véve e művek az egész anyagnak csaknem a felét teszik ki. Az emblémák száma egy műben rendkívül változatos: három és százharminc között mozog, leggyakrabban tíz és ötven között van. Néhány alkalommal részben ugyanazokat a képeket más műben is felhasználták illusztrációként. Több esetben a teljes képszám a példányok hiányos volta miatt csak bibliográfia alapján, vagy úgy sem állapítható meg.

A második típushoz azok a nyomtatványok tartoznak, amelyek csak szöveges részt tartalmaznak. Számuk megközelíti a képes embléma sorozatokét. Többségük konkrét képleírást közöl az ábrázolás helyén, kisebb részük illet nem tartalmaz. A szöveges („szó-”) emblémáknak ez a magas aránya további magyarországi sajátosságnak tekinthető. Az is előfordult, hogy az eredetileg képekkel kiadott külföldi emblémásművet Magyarországon metszetek nélkül, kevesebb metszettel, esetleg kivonatosan jelentették meg (Drexel, Haefen, Hugo, Ger-

¹⁷ (FÖLDESI Ferenc): *Album amicorum*. OSzK Kézirattár. (Kiállításvezető) (Bp. 1991). — Vö. KEMP, Cornelia: *Vita Cornelianae: Das emblematische Stammbuch von Theodor de Bry bis Peter Rollos*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe* (1. a 11. sz. jegyzetet). 53–69.

hard). A jelenség magyarázatát részben a megfelelő mecénás, részben a szükséges rézmetszők hiányában kereshetjük. Ez a szóbeli részre való redukció, az embléma retorizálódása egyben jelzi a műfaj hanyatlását. A csak szöveges részt közlő nyomtatványok egy része az emblémákon kívül más típusú szövegeket is tartalmaz. Itt az emblémák és az egyéb szövegek között van kapcsolat, más esetekben semmiféle kapcsolat nem mutatható ki.

A harmadik típushoz a címlap környékén emblematisztikus metszetet tartalmazó nyomtatványokat soroltuk. A metszet többnyire címlapelőzők vagy díscímlap funkcióban, ritkábban az első szöveges oldalon, fejlécként vagy a címlap után található. Az ábrázolás viszonya a műhöz különböző lehet:¹⁸ rendszerint az egész műhöz, annak fő gondolataihoz kapcsolódik, ritkábban a mű egy részével áll szorosabb összefüggésben. A könyvekben alkalmazott emblematika egyéb megjelenési formái (pl. nyomdászjelvény, kiadói szignet, tulajdonosi jel) a bibliográfiában nem szerepelnek.

Előállítási körülmények

A nyomtatványok szerzőinek 80%-a magyar, 20%-a külföldi személy. A külföldi szerzők névsora, amely jezsuita túlsúlyt jelez, önmagában is jól mutatja az európai emblematika közvetlen magyarországi recepcióját: John Barclay, Andreas Brunner, Jeremias Drexel, Johannes Gerhard, Jean Estienne Grosez, Benedict Haeften, Hermann Hugo, Loyolai Ignác, Wilhelm Nakatenus, Diego Saavedra Fajardo, Guilielmus Stanyhurst, Antonius Sucquet. Loyolai Ignác természetesen nem mint embléma szerző szerepel, hanem mert a *Lelekgyakorlatok* egyik kiadását egy másik kiadvány számára készített emblematisztikus képsorozat darabjaival illusztrálták. A külföldi szerzők recepciójának megkétszerezését mutatja, hogy például Drexel egyik műve a szerző halála után öt, Sucqueté csak ötvenegy évvel később jelent meg Magyarországon, a többi műnek pedig a szerző halála után még több mint száz évet kellett várnia a magyarországi megjelenésre. Ez az időbeli eltolódás más közép-kelet-európai országokhoz viszonyítva is jelentős késésnek tekinthető, mert például Hugo és Gerhard művei jóval előbb jelentek meg Lengyelországban, mint Magyarországon.

A magyar embléma szerzők többsége katolikus, ezen belül túlnyomó részt szerzetes, kisebb részben világi papi személy. A szerzetesek között messze kiemelkednek a jezsuiták: az egész anyag kb. egyötöd részét a jezsuita emblémás-

¹⁸ MÖDERSHEIM, Sabine: *Biblische Metaphorik in Daniel Cramers „80 Emblemata moralia nova”*. In: *The European Emblem* (1. a 11. sz. jegyzet). 107–116. itt: 109. — VÖ. PENKERT, Sibylle: *Grimmelshausens Titellap-Fiktionen. Zur Rolle der Emblematisztik-Rezeption in der Geschichte poetischer Subjektivität*. In: *Emblem und Emblematisztikrezeption* (1. a 2. sz. jegyzet). 257–285., ROECK, Bernd: *Titellap reichspublizistischer Werke der Barockzeit als historische Quellen* = *Archiv für Kulturgeschichte* 65 (1983). 329–361.

könyvek alkotják, ami megfelel a nemzetközi átlagnak.¹⁹ Utánuk következnek némileg lemaradva a piaristák, rajtuk kívül csak egy-két bencés, ágostonrendi és ferences szerzőt találunk. A jezsuita és piarista kiadványoknál többször előfordul, hogy nem egyetlen személy, hanem egy egész szerzetesközösség az emblémák szerzője. Ezek az adatok egyben jelzik az emblematika rendi sajátosságainak jelenlétét a magyarországi anyagban. A protestáns egyházi szerzők kivétel nélkül evangélikus prédikátorok. A világi személyek között egyaránt található orvos, gyógyszerész, nádor, polgármester, városi bíró, gimnáziumi és egyetemi tanár, történetíró és líceumi rektor. A szerzőknek ez a megoszlása egyben arra is utal, hogy az emblematika Magyarországon elsősorban a főnemesi, nemesi, egyházi, magasabb polgári és értelmiségi rétegek szórakozását jelentette. A szerzők többsége az irodalomtörténet által számontartott személy, jelentősebb írói tevékenységet azonban csupán néhányan folytattak közülük. A szerzők túlnyomó részének csupán egyetlen emblematicus műve ismert. Kéthárom művel 11 szerző vagy szerzői közösség szerepel, négy vagy öt emblematicus művet mindössze három szerző készített (Lackner Kristóf, Gyalogi János, Hevenesi Gábor).

A képek rajzolóira és/vagy metszőire összesen 32 műben található utalás, ami 34 különböző nevet jelent.²⁰ Egy műben néha két vagy több művész különböző kvalitású munkája található egymás mellett. A rajzolók, metszők többsége csupán egyetlen műben szerepel. Öt metsző/rajzoló két-két, egy három különböző mű illusztrálásában vett részt. A metszők/rajzolók működési helyeit vizsgálva a magyarországi metszőközpontok közül Nagyszombat emelkedik ki hat metszővel, ezenkívül a pozsonyi és az eperjesi metszők szerepe látszik jelentősnek. Buda, Körmöcbánya, Kolozsvár és Pest csupán egy-egy mű metszőjének működési helyeként ismert. A külföldi metszőközpontok közül meghatározó Bécs szerepe tizenkét magyar vonatkozású emblematicus műben tíz metszővel. Ezt követi Augsburg négy, Graz és Nürnberg két-két, valamint Linz egy metszővel. A metszők többsége jól ismert név a sokszorosított grafika különböző műfajaiból, magyar vonatkozású emblematicus műveik egy része azonban eddig elkerülte a művészettörténet figyelmét. A rézmetszők között a hivatásosak mellett műkedvelők is találhatók.

¹⁹ DIMLER, G. Richard: *The Imago Primi Saeculi: Jesuit Emblems and the Secular Tradition* = *Thought* 56 (1981). 433–448. — Vö. DIMLER, G. Richard: *The Jesuit Emblem Handbook: A Report* = *Emblematica* 1 (1986). 198–204.

²⁰ Johann Ulrich Biberger, Johann Philipp Binder, Franz Ambros Dietell, Johann Frank von Langgraffen, Johann Rudolf Füssli, Izrael Hiebner, Fried. Hintz, Joseph Jäger, Wolfgang Joseph Kadoriza, Si(gismund) Ko(rontaly), Johanna Sibilla Küssel (Krausen), Matthäus Küssel, Mauritz Lang, Johann Martin Lerch, G. Lichtensteger, J. K. Martin, Jacob Müller, Georg Nicolai, Engelhard Nunzer, M. J. Pfeiffer, A. Reitter, Christian Hermann Roth von Rothenfels, Tobias Sadeler, Elias Schäffhausen, Joseph et Andreas Schmuzer, J. S. Schott, Franz Benedikt Spillmann, Johann Stridbeck, Johann Daniel Ther Portten, Anton Tischler, Andreas Trost, Johann Christoph Winkler, Andreas Matthäus Wolfgang, Sebastian Zeller.

A megjelenési helyek tovább árnyalják a lokális emblémaközpontokról a metszők működési helyei alapján kapott képet. A magyarországi nyomdahe-lyek közül messze kiemelkedik Nagyszombat: a számbavett nyomtatványok egy-negyede itt jelent meg. Ez a jezsuita egyetemi nyomda működésével magya-rázható. Második helyen áll Pozsony. Három-öt közötti kiadvány látott nap-világot Egerben, Kassán, Lőcsén, Kolozsvárott, Szebenben és Pozsony – Pest nyomdahellyel, a többi város csupán egy-két kiadvánnyal szerepel (Bártfa, Bu-da, Esztergom, Győr, Kalocsa, Keresztur, Pest, Pest-Buda, Szakolca, Trencsén, Vác). A külföldi nyomdahelyek közül Bécs áll az első helyen, húsznál több nyomtatvánnyal, ezt követi Antwerpen, két Zsámboky-mű összesen kilenc kia-dásával. Ezenkívül Graz szerepe látszik jelentősnek. A többi helyen (Altdorf, Frankfurt, Lauingen, Marburg, Passau, Tübingen, Weissenfels) a magyar vo-natkozású emblematisztikus nyomtatványok megjelenése csupán alkalmyszerűnek tekinthető. Altdorf jelenléte a listán jelzi a kapcsolatot az európai emblematisztika egyik fontos műhelyével.²¹

A nyomtatványok megjelenési idejét vizsgálva még jobban szembetűnik a magyarországi emblematisztika megkésettisége. A 16. századi Zsámboky-kiadásokat nem számítva, a nyomtatott emblematisztika magyarországi kontextusban csak az 1610-es években jelenik meg először, Lackner Kristóf soproni polgármester munkásságában. Ezt követően az 1660-as évektől kezdve figyelhető meg fel-lendülés, ami az első kiadású emblémáskönyveknél kb. 1720-ig tart. Az 1710-es évektől fokozatosan az újabb kiadások és a már a 17. században is folyamoto-san megtalálható, csak szöveges részt tartalmazó kiadványok lépnek előtérbe. Ez az utóvirágzás kb. 1770-ig tart, az utolsó számbavett nyomtatvány 1796-ban látott napvilágot. A címlap körüli emblematisztikus ábrázolások alkalmazása a 17 – 18. században lényegében folyamatosnak tekinthető, legnagyobb szám-ban az 1650 – 1740 közötti időszakban található. A nyomtatványok abszolút számát tekintve az egész anyag csaknem kétharmada a 18. században jelent meg, ami még jobban aláhúzza a műfaj hosszú utóvirágzását Magyarországon. Ez a megkésettiség a jezsuita emblematisztikára is vonatkozik, melynek európai virágkora Richard Dimler kutatásai szerint 1621 – 1700 közé esik,²² nálunk vi-szont a 17. század második és a 18. század első felére tehető.

A nyelvi megoszlás egyértelműen mutatja a latin nyelv túlsúlyát: a kiadvá-nyok kb. háromnegyed része latinul jelent meg. A magyar nyelvű nyomtatvá-nyok aránya nem éri el az egész anyag egyötödét, a német nyelvűeké pedig a magyar nyelvűeknek a felét teszi ki. Ezenkívül egy-egy francia, flamand és szlovák nyelvű nyomtatvány található az anyagban. A latin folyamatos jelenlé-

²¹ Vö. STOPP, Frederick John: *The Emblems of the Altdorf Academy*. Medals and Medal Orations 1577–1626. (London, 1974)

²² DIMLER, G. Richard: *A Bibliographical Survey of Jesuit Emblem Authors in German-Speaking Territories*. Topography and Themes = Archivum Historicum Societatis Iesu 45 (1976). 129–138. itt: 135.

te mellett a 17. század első harmadában kezdenek feltűnni a nemzeti nyelvű emblematikus nyomtatványok, először német, majd magyar nyelven. A népnyelvű kiadványok csak a 18. század közepétől kezdve kezdik felváltani a latin nyelvűeket.

A fordítások aránya viszonylag alacsony, ami jelzi, hogy az adaptációval szemben a latin nyelvű művek újrakiadása, illetőleg az önálló embléma termelés volt túlsúlyban. A Magyarországon használt nemzeti nyelvekre összesen nyolc művet fordítottak le, ebből hatot magyarra, egyet-egyet németre és szlovákra. A név szerint ismert fordítók közül kettő jezsuita, aki Sucquet-et, illetőleg Dréxelt fordította, egy pedig pálos szerzetes, aki Haeflent ültette át magyar nyelvre. Ezenkívül a fordítók között találunk például egy alispánt, aki Dréxelt fordította, valamint egy nagyváradi ítélmestert, és más világi személyeket.

Az új kiadások aránya az összes nyomtatványnak kb. az egynegyedét teszi ki. Ezeknek az egynél több kiadásban megjelent műveknek a szerzői a legnépszerűbb magyarországi emblémaszerzőknek tekinthetők. Így összesen két kiadást ért meg Saavedra Fajardo, Rajcsányi János, Hajnal Mátyás és Johann Conrad Barth egy-egy, valamint Jeremias Drexel két műve. Három kiadásban jelent meg Hevenesi Gábor és Bod Péter, nyolcban Zsámboky János és Johannes Gerhard, kilencben Vánossi Antal egy-egy emblematikus műve.

A fő emblémáskönyv típusok

Az emblémáskönyvek fő típusainak bemutatásánál Heckscher és Wirth kategóriarendszerének némileg módosított változatát vesszük alapul.²³ A csak szöveges részt tartalmazó kiadványokkal itt nem foglalkozunk. A magyar anyag természetesen nem tölti ki a Heckscher – Wirth-féle tipológia összes kategóriáját. Így például teljesen hiányoznak az erotikus, az alkimisztikus és az ikonologikus tartalmú emblémáskönyvek. A legtöbb mű az egyénekhez kapcsolódó dicsőítő, valamint a vallási témakörökben található, míg a didaktikus-enciklopédikus emblémáskönyvek száma viszonylag kisebb.

A magyarországi anyag egyik alapvető sajátossága a meghatározott alkalmakhoz, eseményekhez kapcsolódó emblematikus nyomtatványok magas aránya. Ezek az egész anyagnak csaknem a felét teszik ki. Az alkalmi kiadványok jelentőségét fokozza, ha figyelembe vesszük, hogy a nem alkalmi jellegű kiadványok csaknem felét korábban már megjelent művek új kiadásai alkotják. Az alkalmi nyomtatványok egyik része az emberi élet nagy fordulóihoz (születés, házasságkötés, halál, temetés) és más családi vagy akadémiai ünnepekhez kapcsolódik (születésnap, névnap, halál évfordulója, baccalaureusi,

²³ HECKSCHER, William S. – WIRTH, Karl August: *Emblem, Emblembuch*. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. 5. (Stuttgart, 1967) 85–228. itt: 153–154.

magiszteri, doktori vizsga). A második csoportot a világi előkelőségek reprezentációs megnyilvánulásaihoz fűződő alkalmi nyomtatványok alkotják (király, királynő, királyné koronázása, uralkodó vagy hadvezér katonai győzelme, nádori beiktatás, városi előjáróság választása, városi bíró leköszönése tisztségéről). A harmadik csoportba a reprezentatív egyházi ünnepek kiadványai tartoznak (templomszentelés, szenttéavatás, jezsuita misszió és kollégium jubileuma, pápaválasztás, bíborosi, érseki, püspöki kinevezés és bevonulás). Az emblémák elsődleges funkciója ezekben a művekben az egyén vagy egy közösség (testület) köszöntése, dicsőítése, a gratuláció, illetőleg a rájuk vagy tetteikre való emlékezés. Nem találtunk példát az anyagban az udvari, városi – polgári látványosságok olyan kifinomult és Európa más részeiben jól ismert formáira, mint például az emblematikus tornák, balettek és tűzijátékok bemutatása.²⁴

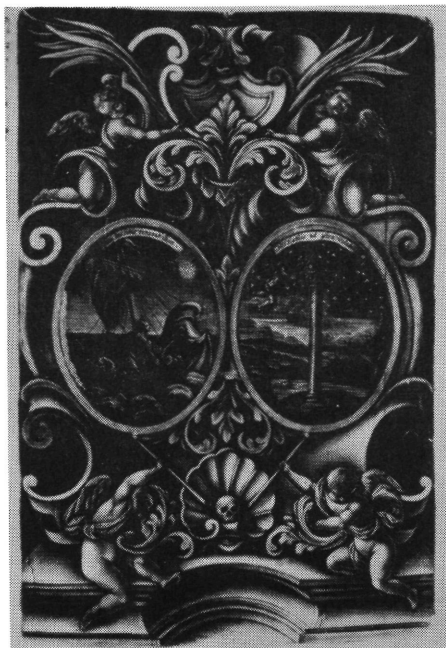
1. kép *Brachy ton areton hodioporikon, seu synoptica virtutum enarratio...* Claudiopoli, 1693. fol.

L 2a: „In montibus quasi columbae convallium. Ezech. 7. v. 16.”

rézmetset — Fried. Hintz — 98 × 130 mm

²⁴ FÄHLER, Eberhard: *Emblematische Feuerwerke*. In: *Emblem und Emblematikrezeption* (1. a 2. sz. jegyzet). 47–56.

Az egyénekhez fűződő kiadványokat tartalmazó első nagy csoportban a halálhoz, temetéshez kapcsolódó típust képviseli például a Perényi Katalin halála alkalmából kiadott nyomtatvány (1693).²⁵ A mű tizenhét verses elogiumot tartalmaz a halott családjának, életének és erényeinek dicséretével. Minden elogium elején egy szabályos embléma (symbolum) áll felirattal, explikációval és a képbe metszett bibliai idézettel. Ezt követi a több oldalas elogium, amihez néha egy óda vagy képvers kapcsolódik. A latin nyelvű mű végén a „példák” magyarázata magyarul is olvasható (1. kép). A díszcímlap emblematikus címert ábrázol, melyben az emblémák egy része kicsinyítve előre megjelenik. A típus másik példája az Eszterházy Pál herceget búcsúztató két halotti prédikáció (1713).²⁶ Mindkettőhöz a castrum dolorist és annak tizenöt emblematikus részletének ábrázolását mellékeltek hat mezzotinto lapon. Mindkét prédikáció az emblémák kifejtésére épül, középpontban a halott életének, tetteinek és tulajdonságainak dicséretével (2. kép).

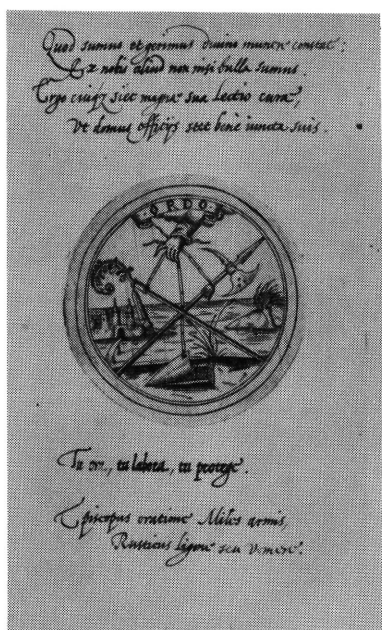

2. kép Kontor, Stephanus: *Encomium ad solennes exequias*. . . Pauli Estoras de Galantha . . . Tyrnaviae, 1713. fol. B. 1b: „Unum hoc sidus rexerat illum”, „His flammis ad astra volabit” mezzotinto — J. U. Biberger — 280 × 181 mm

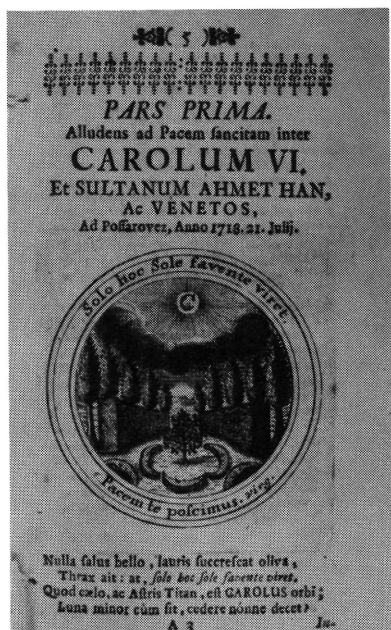
²⁵ *Brachy ton areton hodoiporikon, seu synoptica virtutum enarratio*. . . (Claudiopoli, 1693).

²⁶ KONTOR, Stephanus: *Encomium ad solennes exequias* . . . Pauli Estoras de Galantha. . . (Tyrnaviae, 1713) — VARGYASSI András: *Sol mysticus*. Az az . . . Esterhás Pál . . . szomorú exequia-in . . . prédikáltotta . . . (Nagyszombat, 1713).

A politikai, hadi emblémáskönyvek típusába tartozik Zsámboky János egy kevésbé ismert munkája.²⁷ Ebben a lepantói csata hadvezérét, Juan d'Austriát üdvözli tizenhat emblémával, a hadi tettek és erények bemutatásával (1572). A másik ide tartozó mű a legjelentősebb 17. századi magyar emblémaszerző, Lackner Kristóf munkája (1625).²⁸ Ebben a II. Ferdinándnak ajánlott katonai jellegű emblematicus idézetgyűjteményben a hadi erényeket foglalja össze nyolc fejezetben, mindegyik élén egy-egy emblémával (3. kép). A típus 18. századi példája Vánossi Antal alkotása, amely VI. (III.) Károly császár 1718-ban végrehajtott hadi és politikai tetteit dicsőíti (1719).²⁹ A címlapelőzéken és a négy emblémaképen az uralkodó nevének kezdőbetűjével, a C betűvel övezett napként jelenik meg (4. kép).

3. kép Lackner, Christophorus: *Galea Martis*. . . Tubingae, 1625. 84–85. pp. között:
„Ordo” rézmetszet — átmérő 59 mm

4. kép Vanossi, Antonius: *Poesis Enthemia*.
Viennae, 1719. 5. p.: „Solo hoc Sole favente
viret.” rézmetszet — 75 × 72 mm

²⁷ SAMBUCUS, Joannes: *Arcus aliquot triumphal. et monimenta victor. classicae*. . . (Antverpiae, 1572).

²⁸ LACKNER, Christophorus: *Galea Martis, hoc est, bona militia pro publica salute epitomice*. (Tubingae, 1625) — Cf Vö. KOVÁCS József László: *Emblematika, hieroglifika, manierizmus*. (Fejezet Lackner Kristóf művészi világából.) 1–2. = Soproni Szemle 25 (1971). 3–17, 97–108.; itt: 15–17. KOVÁCS József László: *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*. (Sopron, 1972) 82–86.

²⁹ VANOSI, Antonius: *Poesis Enthemia. Super Praesentem Europae Sortem*. (Viennae, 1719).

A fejedelmeknek szóló tanácsgyűjtemény típusának legkorábbi példáját ugyancsak Lackner Kristóf készítette: a magyar korona emblematis leírását II. Mátyás magyar királynak és Thurzó György nádornak ajánlva (1615).³⁰ Az emblematis-hieroglifikus királytükörben az egészben és részleteiben is megmetszett korona drágakövei és zománclemezei (összesen 32) különféle királyi erényeket szimbolizálnak. Lackner pontosan leírja az ékköveket is, egyszerre ad ásványtant és moralista téziseket. Az emblémák magyarázatát jelentős mennyiségű klasszikus és humanista ismeretanyaggal, exemplumokkal bővíti. Kovács József László megállapította, hogy Lackner fő forrása Pierio Valeriano *Hieroglyphicája*. A típus másik példája Johannes Weber 1662-ben kiadott munkája a városvezetéshez és az uralkodáshoz szükséges tulajdonságok, erények emblematis kifejtésével.³¹ A díszcímlap négy, (5. kép) a címlap utáni metszet huszonhat önálló emblémát ábrázol, a mű ezeket magyarázza. Van a műben egy harmadik metszet is. Ez az asinus vulgi ismert példázatát illusztr-

5. kép Weber, Johannes: *Janus Bifrons*. . . Leutschoviae, 1665. díszcímlap
rézmetszet – Israel Hiebner – 260 × 185 mm

³⁰ LACKNER, Christophorus: *Coronae Hungariae Emblematica*. (Lavingae Suevorum, 1615) – Vö. KOVÁCS: *Emblematika*. . . (I. a 28. sz. jegyzet). 8–10., KOVÁCS: *Lackner*. . . (I. a 28. sz. jegyzet). 77–82.

³¹ WEBER, Johannes: *Janus Bifrons seu Speculum Physico-Politicum*. Das ist Naturlicher Regenten Spiegel. . . (Lőcse, 1662.)

rálja, s egyben jelzi az emblematika szoros kapcsolatát az exemplummal és a közmondással.³² Saavedra Fajardo *Idea principis christiano-politici*-je az első kiadás után csak több mint száz évvel jelent meg Magyarországon, részben doktori tézisek mellékleteként (1748, 1759).³³ Mindkét kiadásban egy kivétellel ugyanazok, az eredeti metszetek általában pontos, itt-ott leegyszerűsített újrametszésével készült ábrázolások találhatók.

A testületeknek szóló emblémáskönyvek típusára példa Johannes Picker jezsuita munkája, melyben a nagyszombati egyetem új filozófiai magisztereit köszönti (1702).³⁴ A könyv a klasszikus idézetek alapján készült emblémák kifejtésével aktuális „typus”-okat állít példaként a magiszterek elé, a típusok a haza jobb sorsára, szolgálatának lehetőségeire utalnak.

Az emblémáskönyvek második nagy, a vallási tartalmú műveket felölelő csoportjában külön típust alkotnak a szentekkel kapcsolatos kiadványok. A jezsuita-sztoikus emblematika képviselője, Hevenesi Gábor 1690-ben elkészítette Kosztka Szaniszló³⁵ és Gonzága Alajos³⁶ életének és erényeinek emblematikus dicsőítését, 24-24 rézmetszettel. Jellemző, hogy Hevenesi egy további műben Gonzága Alajos életének nem emblematikus bemutatását is elkészítette. A különféle egyházi tantételeket kifejtő emblémáskönyv típusába tartozik Rajcsányi János két kiadást megért munkája (1704, 1710).³⁷ Ebben az isten-tagadó megtérésének útját mutatja be, hét párbeszéd keretében. Mindegyik dialógus elején egy-egy embléma áll, amelyek a keresztény hit fő kérdéseinek kifejtéséhez szolgálnak kiindulópontul (6. kép). Nem hiányzik a csoportból a Jézus szíve tiszteletét középpontba állító emblémáskönyv típusa sem. Hajnal Mátyás 1629-ben 18, 1642-ben 20 képpel megjelent elmélkedés-gyűjteménye a jezsuita emblematika tipikus példája.³⁸ A rézkarcok előképe Antoine Wie-

³² BREDNICH, Rolf Wilhelm: *Asinus vulgi*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 1. (Berlin–New York, 1977) 867–873. – Bringéus, Nils-Arvid: *Asinus vulgi oder die Erzählung von Vater, Sohn und Eselin der europäischen Bildtradition*. In: *Der Dämon und sein Bild*. Berichte und Referate des dritten und vierten Symposions zur Volkserzählung Brunnenburg/Südtirol 1986/87. Hg. L. Petzoldt – S. de Rachewiltz (Frankfurt/M. – Bern – New York – Paris, 1989) 153–186.

³³ SAAVEDRA FAJARDO, Diego: *Idea Principis Christiano-Politici, centum symbolis expressa*. (Pestini, 1748).

³⁴ PICKER, Johannes: *Imago Sapientiae Honori . . . Philosophiae Neo-magistrorum . . . Promotore . . . Gabriele Szerdahelyi . . .* (Tyrnaviae, 1702).

³⁵ HEVENESI, Gabriel: *Academicus Viennensis sive B. Stanislaus Kostka . . .* (Viennae, 1690) – Vö. TURÓCZI-TROSTLER József: *Keresztény Seneca*. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből. In: *Uő: Magyar irodalom – világirodalom*. Tanulmányok. II. (Bp. 1961) 156–218. itt: 200–211.

³⁶ HEVENESI, Gabriel: *S. Ephebus sive B. Aloysius Gonzaga . . .* (Viennae, 1690).

³⁷ RAJCSÁNYI, Johannes: *Itinerarium Athei, ad veritatis viam deducti . . .* (Viennae, 1704).

³⁸ HAJNAL Mátyás: *Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatossagara . . . könyvechke*. (Bécs, 1629) – Vö. LOYOLA, Ignatius: *Exercitia spiritualia*. (Tyrnaviae, 1679).

6. kép Rajcsányi, Johannes: *Itinerarium Athei*. . . Viennae, 1704. 32. p. után: mottó nélkül
rézmetszet – A. Dietell – 105 × 62 mm

rix ismert sorozata volt, s Hajnal a Luzvic–Binet-féle kiadást is ismerte. Az 1642-es kiadásban a rézkarcokat fametszetek váltották fel, amelyek aztán a műtől különváltak, s más kiadványok, így például Loyolai Ignác *Lelkigyakorlatainak* illusztrációiként is megjelentek. Az embléma hagyományos szerkezete felbomlik: a Luzvic–Binet-féle kiadáshoz hasonlóan hiányzik a képek mottója, a kép alatt található hatsoros vers pedig a kép jelentését foglalja össze. A képek versben összefoglalt értelmét hosszú elmélkedések fejtik ki, kép és epigramma a jezsuita elmélkedési módszer alkotó elemévé válik. Mint Holl Béla megállapította, Hajnal nem vette át a Luzvic–Binet-féle kiadás meditációit, hanem újakat írt, és a képek sorrendjét is megváltoztatta, a verseket viszont lefordította.³⁹

A helyes keresztény életre tanító (via recta) emblémáskönyv típus példája Antonius Sucquet *Via vitae aeternae* című művének kivonatos magyar fordítása (1678).⁴⁰ A képek száma ugyanannyi, mint az első, 1620-as antwerpeni kiadásban, s az ismeretlen metsző igyekezett pontosan követni a Bolswert-metszetek

³⁹ BRISITS Frigyes: *Előszó Hajnal Mátyás: Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatossagara . . . könyvecské*. Bécs, 1629. (Bp. 1932) 3–7., ZEMPLÉNYI Ferenc: *Egy jezsuita emblematikus: Hajnal Mátyás*. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 203–214., HOLL Béla: *Hajnal Mátyás Szíves könyvecské*, Bécs, 1629. (Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz) (Bp. 1992) 14–19.

⁴⁰ SUCQUET, Antonius (ford. DEREKAY György): *Az örök életnek uttya*. . . (Nagyszombat, 1678).

részleteit. A típus protestáns változata Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* (Jena,³ 1614) című elmélkedés-gyűjteményének magyar fordítása 1745-ből, amely a század végéig számos további kiadást ért meg.⁴¹ Az eredetiben lévő 51 metszet helyett a magyar kiadásban csak tíz kép található. A fordító rímes prózában átdolgozta az eredeti szöveget, az elmélkedéseket tíz részre osztotta, mindegyik rész elé egy képet illesztett, amely az adott rész összegzését adja, külön felirattal és verses magyarázattal⁴² (7. kép).

7. kép Gerhard, Johann [ford. Inczédi József]: *Liliomok völgye*. . . Posony, 1774.

169. p. előtt: „Örömrre vitetünk”
rézmetszet — 104 × 98 mm

Az egyéb vallásos emblémáskönyvek típusába sorolható Benedict Haeften *Regia via crucis* című munkája (1629), melynek magyar fordítása csak 1772-ben látott napvilágot.⁴³ A magyar változat az összesen 39 képpel illusztrált eredetivel szemben csupán két emblemátikus metszetet tartalmaz, ezek közül az egyiknek, amely mintegy az egész mű lényegét foglalja össze, az 1635-ös antwerpeni kiadás egy lapja az előképe.

⁴¹ GERHARD, Johann (ford. INCZÉDI József): *Liliomok völgye*. . . (H. n. 1745).

⁴² TRÓCSÁNYI Zoltán: *Egy illusztrált protestáns barokk könyv. Az első magyar makáma. In: Uő: A történelem árnyékában.* (Bp. 1936) 99–104.

⁴³ HAEFTEN, Benedictus (ford. JENEI Márton): *A keresztnek közönséges uta*. . . (Pest, 1772).

Az emblémáskönyvek harmadik nagy, ún. enciklopédikus műveket tartalmazó csoportjában kiemelt helyen áll Zsámboky *Emblematája*, amely a 16. századi európai emblematika egyik legismertebb darabja, ezért ezzel itt nem foglalkozunk. Az enciklopédikus típus egyik kései képviselője a jezsuita Vánossi Antal *Idea sapientise*, 1724-ből.⁴⁴ A mű emblematikus politikai, morálfilozófiai kézikönyv: az emberi életet szabályozó legfontosabb törvények összegzését adja három részben, a részek középpontjában az etika, a politika és az ökonómia (családi élet) kérdéseit tárgyalja. A mű, melynek részei önállóan is megjelentek, címlapelőzőket és 51 emblémát tartalmaz. A felvetett kérdésekre adott válaszok kifejtése az emblémák segítségével történik. Fő forrásai Lipsius, Barclay és Saavedra (8. kép).

8. kép Vanossi, Antonius: *Idea Sapientis Theo-politici*. . . Viennae, 1725. 316. p.: „Mutuis”
rézmetszet — 104 × 73 mm

A jezsuita Szerdahelyi Gábor természeti, időjárási jelenségek emblematikus ábrázolásaihoz fűzte morális, filozófiai, politikai magyarázatait (1702).⁴⁵ A tizenkét disszertációra osztott művet összesen 2+82 metszet illusztrálja, amelyek

⁴⁴ VANOSSY, Antonius: *Idea Sapientis Theo-politici*. . . (Viennae, 1724).

⁴⁵ SZERDAHELYI, Gabriel: *Meteorologia Philosophico-politica*. . . (Tyrnaviae, 1702) — Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *Keresztény*. . . (I. a 35. sz. jegyzet). 204–205.

több kéztől származnak. A „questio”-ra felelő „conclusio” mindig a jelmonddal ellátott szimbolikus-allegorikus képhez kapcsolódik. A fő források antik filozófusok, történetírók, Saavedra, 17. századi természettudósok és Descartes (9. kép).

9. kép Szerdahelyi, Gabriel: *Meteorologia Philosophico-politica*. . . Tyrnaviae, 1702.

110. p.: „Scintilla fui”

rézmetset — 140 × 134 mm

Végül egyetlen példa az antik gondolkodók szövegeit feldolgozó emblémás-könyv típusára. A már említett jezsuita Hevenesi Gábor *Succus prudentiae* című művében (1680, további kiadások 1690, 1701) túlnyomórészt Seneca-idézetek és parafrázisok segítségével a keresztény-sztoikus bölcsesség és etika foglatatát adja.⁴⁶ A mű ötven fejezetből áll, minden fejezet élén jelmondat, alatta allegorikus, szimbolikus rézmetset, a kép alatt moralizáló tétel és a tétel részletes kifejtése. A könyv magyarázó szövege 1706-ban Tapolcsányi Lőrinc kiadásában jelmondatok, képek és a szerző nevének említése nélkül önállóan is megjelent.

⁴⁶ HEVENESI, Gabriel: *Succus prudentiae, sive discursus ethici*. . . (Viennae, 1680) — Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *Keresztény*. . . (I. a 35. sz. jegyzetet). 203–204.

Az alkalmazott irodalmi emblematika típusai

Emblémák vagy emblematikus szerkezet alkalmazása a címlap környékén elhelyezett metszeteken bármilyen témájú műben előfordulhat. Az egyik lehetőség, hogy az egész kompozíció egyetlen embléma. A másik, hogy egy allegorikus kompozícióban emblematikus motívumok kapnak helyet. A felirat és a kifejtés gyakran hiányzik, máskor a mű címében, az ajánlásban, az előszóban vagy a mű szövegében található. Az ábrázolásoknak a műhöz való viszonya alapján három fő típust különíthetünk el.

Az első típusban a metszeten a mű ajánlásának címzettje áll a középpontban, a mű tartalma nem jelenik meg. Ezeknek az impréza-jellegű ábrázolásoknak az értelmezését, kifejtését rendszerint az ajánlások tartalmazzák. Így például a Tarnóczy István elnöklete alatt megvédett filozófiai téziseket I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelemnek (1665),⁴⁷ a Szarka Gáspár elnöklete alatt megvédett téziseket Szelepcsényi György esztergomi érseknek ajánlották,⁴⁸ mindkét kiadvány élén a mecénásra utaló emblematikus ábrázolás látható.

A második típusba azok a metszetek tartoznak, amelyek alkalmi nyomtatványokat díszítenek, és a mű tartalmát jelenítik meg az alkalomra, illetőleg az alkalomban szereplő személyre vagy személyekre való emblematikus utalással. Az emblémák értelmezését rendszerint maga a mű tartalmazza. Ide tartoznak például a boldogasszonyi templom felszentelésekor mondott prédikációt,⁴⁹ az Eszterházy Pál Antal születésnapjára,⁵⁰ a Sigismund Khevenhüller alsó-ausztriai helytartó névnapi köszöntőjét,⁵¹ a Sigray Ferenc temetésén⁵² és a Mária Terézia házasságkötése⁵³ alkalmával mondott beszédek díszítő emblematikus metszetek.

Végül a harmadik típust azok a metszetek képviselik, amelyek nem alkalmi kiadványokban a mű egész tartalmát ábrázolják, a mű részeinek pontosan megfeleltetve vagy összefoglaló jelleggel. Ilyen megoldással a legkülönbébb tartalmú kiadványokban találkozunk: így például bibliai életszabályok gyűjtemé-

⁴⁷ TARNÓCZY, Stephanus: *Philosophia, quam autoritate et consensu . . . Rectoris . . . caeterorumque Doctorum . . . facultatis Philosophicae . . . publice propugnabit* . . . (Cassoviae, 1665).

⁴⁸ SZARKA, Caspar: *Assertiones ex Universa Philosophia* . . . (Tyrnaviae, 1671).

⁴⁹ SEBACHER, Joannes: *Der zum Vierten Erbaute Tempel Salomon* . . . (Nagyszombat, 1703).

⁵⁰ LUDWIGSDORFF, Aemilianus von: *Der von dem Hauss seines Vatters in fremde Land . . . abreysende . . . Paulus Carolus Esterhazy de Galantha* . . . (Wien, [1720]).

⁵¹ LUDWIGSDORFF, Aemilianus von: *Der durch einen schönen Ceder-Baum . . . Herrn Sigismundi Friderici . . . Khevenhüller . . . an Namens-Tag . . . Ehren-Rede* . . . ([Wien], 1724).

⁵² BÁNICS Domonkos: *Bé-takartatott, és ki-nyittatott könyv, az az . . . Sigray Ferencz . . . el-nyugovása* . . . (Pozsony, 1727).

⁵³ BEL, Carolus Andreas: *Oratio Solennis de auspiciatissimo connubio . . . dominae Mariae Theresiae . . . ac . . . domini Francisci III. Ducis Lotharingiae* . . . (Altorfii, [1736]).

nyében,⁵⁴ erkölcsfilozófiai műben,⁵⁵ meditációs kézikönyvben,⁵⁶ egy tájegység vallási állapotának⁵⁷ vagy az ország politikai, földrajzi és történeti viszonyainak a bemutatásában.⁵⁸

Mindezek alapján úgy tűnik, korai lenne általános következtetéseket levonni arról, hogy a magyarországi anyag mennyiben reprezentatív része az európai embléma hagyománynak. Az mindenesetre ennyiből is látszik, hogy a műfaj magyarországi története nem mérhető például az itáliai vagy németalföldi fejlődéshez. Néhány kiemelkedő teljesítménytől eltekintve szerény adalék lehet csupán az európai emblematika hatástörténetéhez. A műfaj általános fejlődési tendenciái a magyar anyagban is megragadhatók, a fő emblémáskönyv típusok, az érintkező műfajok, a motívumkincs, a speciális emblématípusok, a kép – szöveg interferenciák jelentős része Magyarországon is ismert volt, de mindez jelentős időbeli késéssel, redukált formában, az épületes, vallási – morális célkitűzés és a verbális alkotórész erőteljes túlsúlyával jelentkezett. Az eddigi munka során világossá vált, hogy a magyar anyagnak a műfajtörténeti, formai és szerkezeti sajátosságok tekintetében csaknem minden esetben megvannak az európai előképei és párhuzamai. Első pillantásra is szembeötlő a német nyelvterület sokrétű befolyása. Az időbeli, aránybeli stb. különbségek jórészt a helyi történeti, társadalmi adottságokkal, az eltérő irodalmi fejlődéssel és más körülményekkel magyarázhatók. Így például az európai emblematikához viszonyítva a magyar anyagban nagyobb arányban szerepelnek az ún. alkalmi kiadványok, s a szorosabb értelemben vett emblémáskönyvek megkésett jelentkezése és alacsonyabb aránya is megállapítható. A képekkel illusztrált emblematikus művek aránya is jóval alacsonyabb, mint némely nyugat- és dél-európai országban. Azoknak a szerzőknek a száma, akiket az irodalomtörténet számon tart ugyan, de emblematikus tevékenységük még nem kapott kellő méltatást, viszonylag magas. Ezek közé tartozik például Balassa Pál, Csáky Imre, Gyalogi János, Hevenesi Gábor, Kontor István, Rajcsányi János, Johannes Seebacher, Vánossi Antal és Vargyassi András.

⁵⁴ EISENBERG, Petrus: *Drey Hundert, fünf und sechzig Auszerlesene, Güldene Lebens-Regeln: Ausz dem Büchlein Syrachs* ... (Bartfeld, 1652).

⁵⁵ BERZEVICZY, Georgius: *Quattuor Columnae Sapientium, quibus Regnorum incumbit tranquillitas* ... (Tyrnaviae, 1690).

⁵⁶ NÁDASI, Johannes: *Cor Amoris Dei*. (Viennae, 1743) – Vö. TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Címlepillusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban* = MKsz 107 (1991). 230–257. itt: 239–240.

⁵⁷ GYALOGI, Joannes: *Theophili Romano-Catholici, Hungari in Psalmos, quorum meditatione, amoris Divini ignis exardescit, elegiae XII*. (Tyrnaviae, 1726).

⁵⁸ WINDISCH, Karl Gottlieb: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn*. (Pozsony, 1772).

A nemzetközi emblémakutatás eddig elsősorban az emblémáskönyvekkel foglalkozott, míg az ún. alkalmazott irodalmi emblematika a különböző kiadványtípusokban és alkalmi nyomtatványokban jóval kevesebb figyelemben részesült. Ha az emblematisz kiadványok tipológiájában a funkcionális szempont is érvényesül, a szorosabb értelemben vett emblémáskönyvek és az irodalmon kívüli emblémák között feltárul az alkalmazott irodalmi emblematika széles területe, melyben a vallásos irodalmi műfajok és használati formák fontos szerepet játszanak. A 17. és különösen a 18. században megfigyelhető az emblematika bizonyos mértékű popularizálódása, melynek során a didaktikus szándék felerősödik, a képi elemek szerepe csökken, előtérbe lép a propaganda funkció, a motívumkincs összeszűkül, s az emblémaszerzők invenciójának általános kifáradása jelentkezik. Ezáltal az emblematika a szélesebb rétegekkel, így mindenekelőtt a polgári közönséggel is kapcsolatba kerül. A műfajfejlődésnek ebben a késői szakaszában fontos közvetítő szerepet játszik a különböző kulturális rétegek, csoportok között. Az emblematika körébe sorolt új műfajok körülhatárolása segít megragadni a valóságos korabeli irodalmi termelés eddig kevésbé ismert sajátosságait.

A magyarországi irodalmi emblematika és emblémarecepció története része az európai kulturális hagyományoknak, feltárása segítheti az európai kulturális örökség mélyebb megismerését. A további kutatás eredményeként árnyaltabbban megfogalmazhatók és pontosabban megválaszolhatók lesznek olyan kérdések, mint például az irodalmi emblematika szerepe az erkölcsi és vallási ismeretek közvetítésében; a képek és szövegek hagyományozódásának és a kép–szöveg viszony változásának problémája az emblematiszban; az alkalmazott emblematisz előállításának, közvetítésének és használatának társadalmi, gazdasági és irodalmi feltételei; a különböző közönségrétegeknek szánt emblematisz műfajok és kiadványok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a szélesebb társadalmi csoportok felé irányuló emblémaközvetítés formái és fokozatai. Választ keresünk a kérdésre, hogy a szerzők milyen forrásokat és más segédeszközöket használtak az emblémák készítésében; milyen a különböző nyelvű kiadványok viszonya; milyenek a kapcsolatok az áhítati irodalom műveivel és az érintkező világi műfajokkal.

A forrásanyag lehetőséget ad antik, középkori, későközépkori és humanista szövegek, képi motívumok barokk kori továbbélésének és a használat változásának vizsgálatára. Ezzel hozzájárul eddig jórészt külön kezelt irodalmi hagyományok és műfajok összefüggéseinek megismeréséhez. A forrásanyag alapján tanulmányozhatók lesznek az európai emblematisz vándormotívumai és közvetítési folyamatai, az idegen eredetű hatások befogadásának politikai, vallási, irodalmi és egyéb feltételei.

ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS

Literary Emblematics and Emblem-Reception in Hungary 1564–1796

Hungary is one of the last blank areas on the map of European emblematics. The reason for it above all is that emblem research in Hungary was a neglected field for a long time, and even today, we can speak about it only to a limited extent.

On the base of autopsy we compiled a checklist of emblematic prints related to Hungary. In this bibliography, in addition to emblem books in a strict sense and theoretical and emblematically illustrated works, there are publications with the signs of applied literary emblematics, too (e. g. frontispiece, flyleaf). We considered the three-part structure of the emblem only as an ideal paradigm, and we tried to take into consideration the various mixed, extended and contracted forms and the marginal cases, too. „Related to Hungary” means that the bibliography includes — in addition to the works of Hungarian authors and authors having worked in Hungary — all the prints by foreign authors which were published in Hungary, and the topic of which is related to Hungary. We follow the historical-chronological method based on formal inventarization, and we try to demonstrate the local and with the European line common characteristics of the Hungarian emblem tradition on the base of the function, the picture–text relation, the circumstances of production and the main types of emblem books.

The history of the genre in Hungary cannot be compared for example to the Italian or Dutch development. Apart from a few outstanding achievements it can only be called a modest contribution to the history of the reception and the influence of the European emblematics. The general development trends of the genre can be found in the Hungarian material, too: the main types of emblem books, the connecting genres, the motifs, the special emblem types, a significant part of the picture–text interferences were all known in Hungary, but all this occurred with considerable delay, in a reduced form, with the strong dominance of the edifying, religious-moral aim and the verbal ingredients.

KÖZLEMÉNYEK

Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ös-nyomatványában. A pálosok hajdani könyvei közül kiemelkedő fontosságú ez a jellegtelen múlt századi papírkötésben fennmaradt, Hieronymus műveit tartalmazó 1489-es kiadású bázeli incunabulum.¹ 490 gépi számozású lapból áll, régi jelzete: *L VII.a* a kötéstábla belső oldalán látható. A címoldal tetején vörös tintával *Anno Domini 1507*, alatta sötétbarna tintával: *[L]iber fratris Valentini hadnaghy concessus fratri Johanni socio generalis [per] reverendum fratrem Gregorium protunc priorem generalem. Anno domini 1511. Ad intentum [suu]m [?] pater²* olvasható. Ez alatt régi jelzet áll: *D. 3.*, amit áthúztak, és melléje írták az újat: *D. 5.* A kiadás első részének nyomtatott címe következők: *Prima pars Epistolarum beati Hieronimi*, alatta pedig 17. századi kéz írásával: *Opus hoc Egregium typis excusum est Basileae ad Rhenum, Anno Christi 1489. per Nicolaum Kesler, prout patet legenti versus ad finem huius operis appositos.* A kötet végén a nyomtatott verses kolofon alatt kézírással a kiadási hely és évszám olvasható. Az első lap versójának felső margóján egy mutatóújj rajza mellett olvasható a kissé fontoskodó megjegyzés: *Nota. ubicunque inveneris me in margine huius libri signantem pr[o] facilitate. signumque in vertice tale 2 intellige tale signa[. . .] interiore columpna: su a dextris vel a sinistris. Nam [. . .]³ loci artat ita facere.* A második, már nyomtatott oldalon felül található kézírásos possessor-beírás szerint a horvátországi Lepoglava pálos kolostorának könyvtárában volt a könyv (*Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus 1628*). A kötetben végig csekély számban fekete, nagy számban pedig vörös tintával írt bejegyzések olvashatók a margókon. Feltételezésem szerint a vörös tintás kéz mellett még két fekete tintás kéz is forgatta a kötetet, a bejegyzések széleit azonban az újrakötéskor levágták.

A kötetben a 394-es folio egy utólag beillesztetti kézírásos papírlap (mérete: 210 × 137 mm, írástükre 180 × 93 mm). Rögtön meg lehetett állapítani, hogy a kötetben a 88. Hieronymus-levélként számontartott szöveg megszakítás nélkül folytatódik, tehát nem hiány pótlására szolgál a betét. A papírlap tetején rubrummal *Questio* felirat, bal felső sarkában pedig szintén rubrummal egy kereszt (+), nyilvánvalóan hi-

¹ Cf. SAJÓ, G. – SOLTÉSZ, E.: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Bp. 1970. no. 1681. Hazai könyvtárainkban is sok példányban (több kiadásban) megtalálható mű. — Közleményemmel CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica* ... (Bp. 1988.) 514-es tételét egészítem ki. Hadnagy Bálint könyvét említi: HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofílek*. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette: WEHLI Tünde. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Bp. 1992. 246. Jelen vizsgálódásom FODOR Adrienne és WEHLI Tünde OTKA-pályázat keretében folyó kutatásaihoz szolgáltatt adalékot. FODOR Adrienne hívta fel a figyelmemet erre az ösnyomatványra, segítségét ezúton is köszönöm.

² Amint látható, a sorok eleje hiányzik, pótlásuk csak az utolsónál okoz gondot: valószínűnek tartom a közölt kiegészítést, bár az *intentum* előfordulása *intentio* értelemben nem túl gyakori: BARTAL hoz rá példát DU CANGE nyomán, a *Magyarországi Középkori Latinság Szótára* 11 előfordulást regisztrál (SZLOVÁK Kornélak köszönöm ezt az adatot). Ez a megoldás azt jelentené, hogy a könyv a régi tulajdonos Hadnagy Bálint beleegyezésével jutott Johannes socius birtokába.

³ Talán egy *exiguus* értelmű szó hiányzik innen.

vatkozási jel látható, ami a nyomtatvány f. 393v-n a *Referebat postea beatus Antonius*. . . kezdetű mondat mellett áll. *Referebatque postea beatus Anthonius etc.* formában kezdődik a papírlap kézírásos szövege, barna tintával aláhúzva. A nyomtatott, és „kommentált” szöveg azonban nem levél, hanem Hieronymus Remete Szent Pál életrajza, melyet a bázeli kiadás a levelek közé sorolt: *Vita Pauli primi heremite precipui heremi cultoris. Epistola LXXXVIII.*⁴ A kiadás a f. 395r-n a Paulinushoz írott levél (ep. 58.) argumentumával folytatódik, tehát a levelek sorrendje és számozása eltér a (ma) szokásostól. A két *volumen*ből összetevődő kötet pusztán címe szerint tartalmazza csak Hieronymus leveleit, valójában az egyházatya egyéb írásai is megtalálhatók benne, levélként és sorszámmal ellátva. Mindkét rész tematikus elrendezésben csoportosítja anyagát: az elsőben a *Vita beati Hieronymi*⁵ után tényleg csak levelek találhatók, a másodikban azonban olvashatjuk többek között a remete életrajzokat (Remete Szent Pál, Malchus és Hilarion, Captivus monachus), a *de viris illustribus* (mint *epistola XXXIII*), és a különféle Hieronymus-szövegekből Lupus de Oliveto által összeállított és V. Márton pápa által approbált *regula monachorum*ot. Természetesen nem hiányozhat Pier Paolo Vergerio dicsőítő *oratiója* sem.⁶

A possessor-bejegyzés tanúsága szerint tehát az incunabulum egykori tulajdonosa a pálos szerzetes Hadnagy Bálint volt, és könyvét 1511-ben Gregorius generalátusa (Gregorius II. de Balaszentmiklós, 1508–1512) idején, magának a generálisnak engedélyével kapta meg Johannes, a generális sociusa. A *protunc* miatt feltételezem, hogy a bejegyzés valamivel később kerülhetett a kötetbe, az 1511-es dátum csak a könyv átadásának az ideje. Ellenben az e fölött a bejegyzés fölött rubrummal olvasható 1507-es évszámot valóban a megadott évben jegyezte be a tulajdonos Hadnagy Bálint, és az írás azonossága alapján ugyanúgy Hadnagy Bálint kezétől származik még a kötetben található nagy számú vörös tintával írt marginális bejegyzés.⁷ Ismét egy bizonyíték arra nézve, hogy az 1628-ban rendezett lepoglavai pálos könyvtár katalógusa egy olyan könyvet takar, ami kiadása után vagy közvetlenül, vagy pedig 1507-ben már pálos tulajdonban volt. Tehát kellő óvatossággal több 1628-as lepoglavai könyvről is fel lehet tételezni a korai pálos (ez esetben budaszentlőrinci) tulajdont, amit az is erősít, hogy a töröktől meg nem szállt országrészekben a pálos kolostorokban az élet folyamatossága nem szakadt meg.⁸ A f. 394. betétlap Antonius remetére vonatkozó szövege megfogalmazásban és mondanivaló tekintetében rokon Hadnagy Bálint *Vita divi Pauli* című, 1511-ben Velencében megjelent könyvének f. 7–9-n, Remete Szent Pál translatiója után olvasható részével. E kettő összevetéséből egyértelművé válik, hogy az ősnymtatvány tulajdonosa, Hadnagy Bálint volt az, aki megjegyzést fűzött a Pál-életrajz Antoniusszal foglalkozó locusához, és ez a megjegyzés tartalmilag a bővebb terjedelmű velencei kiadvány okfejtésével egyezik, és mindkettő 1507-ben keletkezett. Nem zárható ki az a feltételezés, hogy ez az ősnymtatvány lett volna Hadnagy Bálint munkapéldánya, aminek alapján Remete Szent Pál életének egy-két szó erejéig megváltoztatott szövegét közreadta, mint a renden belül kizárólagosan terjeszthető szöveget. A betétlap valamikor 1507 és 1511 között kerülhetett mai helyére. Az 1507-es rubrum és a betétlap írása egy kéztől származik (*humanistica cursiva currens*), a könyv possessorja (a bejegyzés értelmében) biztosan Hadnagy Bálint, a betétlap témája pedig szintén Hadnagy Bálintnak az 1511-ben megjelent *Vita divi Pauli*jában bővebben kifejtett témájával azonos, ezért kell az ő kezeírásának tartani a bázeli kötetben levő betétlapot, az 1507-es évszámot és jónéhány margóra írt megjegyzést. 1507-tel kapcsolatban meg kell említeni, hogy az 1511-ben Velencében megjelent, (többek között) Remete Szent Pál életrajzot tartalmazó kötet kronológiai számításai is csak eddig (tehát 1507-ig), és nem a kiadás évéig terjednek! Magából a betétlap szövegéből (*alio in loco in simili opere secutus sum Jacobum Bergomensem*) lehet bizonyítani, ahol másik munkájára hivatkozik,

⁴ A szöveg gyakorlatilag egyezik a PL 23, 17–30-cal.

⁵ f. 5. *Divi Hieronymi vita, que communiter legitur sub auctore incerto non satisfaciens meritis tanti doctoris*, szövege egyezik PL 22, 201–214-gyel.

⁶ PL 22, 231–236.

⁷ Például: f. 93. *questio*, ij, vagy f. 95. *attende*.

⁸ A folyamatosság csak a pálosokra és a ferencesekre érvényes, a többi rend a 17. században újratelepült. HERVAY Ferenc: *A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon*. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Bp. 1984. 159.

hogy az 1511-es kiadvány fogalmazványa készült el elsőként. 1507 és 1511 között kellett ezt a betétlapot Hadnagy Bálintnak az ősnymtatványba beragasztania. A taglalt kérdéskör⁹ egyezik mindkét helyen: ki is volt az első remete, időrendi tisztázatlanságok, találkozhatott-e egymással Antonius és Hieronymus. Természetesen találkozhatott és *ore ad os* értesült az eseményekről.

Befejezésül az incunabulum f. 394-n található Hadnagy Bálint-glosszát közlöm:

*Questio*¹⁰

Referebatque postea beatus Anthonius etc Occasione huius dicti queritur hic, utrum beatus Hieronimus vitam sancti patris nostri Pauli primi heremite a beato Anthonio ore ad os audierit. Et videtur quod sic, quia beatus Hieronimus et sanctus Anthonius fuerunt contemporanei ad minus 32 annis, quod patet, quia in secundo volumine¹¹ epistolarum beati Hieronimi extat una epistola Hieronimi ad Anthonium monachum, in qua conqueritur decem se iam epistolas¹² eidem scripsisse, necdum tamen responsum meruisse. Sed quia ab obtrectatoribus formari quidem de facili obiectio potest, sed non stabiliri; patet, quod ille Anthonius monachus iam allegatus, est alius ab eo, qui corpus sancti Pauli primi eremite sepeliuit, et ideo hoc idem aliquorum historiographorum dictis elaborandum est. Quorum unum assumere causa brevitatis sit satis Vincencium scilicet, qui in 33 libro speculi naturalis capite 62 dicit, quod sanctus Anthonius est natus anno Christi 253, sed in hoc, quia alio in loco in simili opere secutus sum Jacobum Bergomensem¹³, cum eodem dico ipsum fuisse natum anno Christi 252, et tunc in diferencia cadit solum unus annus, qui non enervat veritatem huius computacionis. Vixit idem sanctus Anthonius in mundo annis 105, ut dicit idem Bergomensis et alii, atque ideo anno Christi 357 expleto mortuus. Sanctus Hieronimus mortem obiit anno 12 imperii Theodosii iunioris, ut habetur in vita ejusdem sancti Hieronimi in principio epistolarum suarum inserta in fine¹⁴, qui fuit annus Christi 423, ut postea deducetur etatis vero sue anno 98, ut ibidem dicitur, quos si subtraham ab annis mortis ipsius, manbunt anni Christi 325 in¹⁵ quando natus est Hieronimus. Subtraho simile ab his annos nativitatis Anthonii, et eorum diferencia erit annorum 73 indicans etatem Anthonii in ortu Hieronimi. Hanc differenciam rursus minuo ab annis totius vite Anthonii, qui erant anni 105, et residuabo annos 32, quibus ad minus sanctus¹⁶ Anthonius et beatus Hieronimus fuerunt contemporanei. Nunc restat ostendere, quod annus 12 imperii Theodosii iunioris fuerit idem cum anno Christi 423. Memoratus auctor Vincencius, ubi supra capite 68 dicit, quod Archadius et Honorius duo fratres ceperunt imperare anno Christi 398, et imperaverunt annis 13. Mortuo tunc Archadio Honorius

⁹ Hadnagy Bálint 1511-es kötetében a számításokat kimerítően elemezte TARNAI Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 123–126.

¹⁰ A szöveg közlésénél megtartottam helyesírási sajátosságait, kivéve az interpunctiót és az ii-nek átírt ij-t.

¹¹ Nem nagy a valószínűsége, hogy eredetileg nem lett volna egybekötve, mivel a második rész címlapján semmiféle possessor-bejegyzés nincs. Ha két részben volt, akkor már 1507 körül, de mindenképpen 1628 előtt kellett egybeköttni.

¹² Az ősnymtatvány második részének 103. számú levele (f. 423v–424.), recte: Hier. ep. 12. (PL 22, 346).

¹³ Itt félreérthetetlenül az 1511-ben megjelent *Vita divi Pauli*ra utal, ahol szintén ezzel a témával foglalkozott.

¹⁴ f. 7v. *anno imperii Theodosii iunioris duodecimo*. A végén humanista szokás szerint τέλος olvasható.

¹⁵ in áthúзва.

¹⁶ Véletlenül megismételt *ad minus* áthúзва.

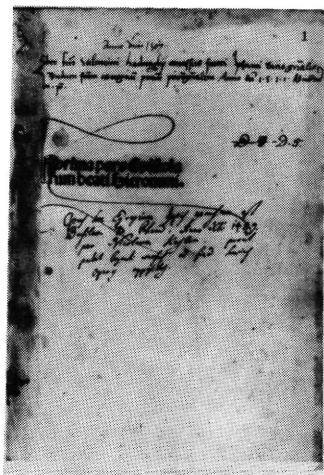
Questio

131

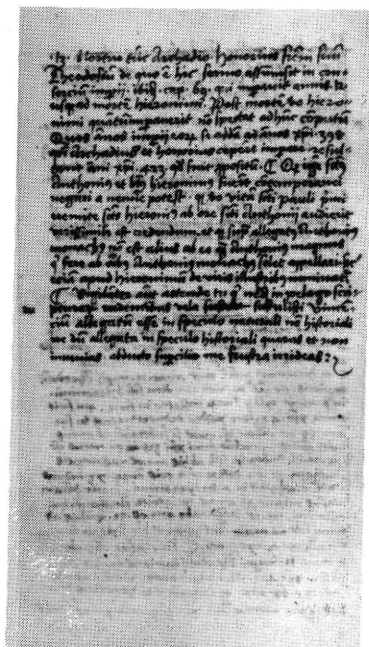

Referentia postea b[eat]i anth[oni]i et

Questionibus dicti quicq[ue] hic. V[er]u[m] b[eat]i hieronim[us]
 vita s[an]c[t]i p[er] p[er]m[an]ent[em] Pauli p[ri]mi heremite a b[eat]o d[omi]n[us] h[er]o-
 mo ore ad os audivit. Et videt[ur] q[uod] sic. quia beatus
 hieronim[us] et s[an]c[t]us anth[onius] fuerunt contemporanei ad minus
 72. annis. q[uod] p[ro]p[ter] quia in s[an]c[t]o volumine epl[ist]ar[um] b[eat]i h[er]o-
 n[im]i v[er]ba epl[ist]a hieronim[us] ad anth[oniu]m monach[um] in
 q[uam] co[n]sequit[ur] decet se iam epl[ist]as eid[em] scripsisse necq[ue]
 t[ame]n responsu[m] meruisse. ¶ Sed quia ab obsecrator-
 rib[us] p[er]m[an]ent[em] quicq[ue] de facili obsecro pot[est] sed n[on] stabili-
 ter q[uod] ille anth[onius] monach[us] in allegat[ur]. est aliq[ui]s
 ab eo qui corpus s[an]c[t]i p[ri]mi exermite sepelivit
 et ideo hoc id aliquor[um] historiographor[um] dict[um] elabo-
 ratu[m] est. Q[uod] h[ab]et[ur] in assumpti causa beatitudinis
 sit fact[um] Vincentius seq[ue]nt[ur] q[ui] in. 23. lib. speculi m[un]-
 dialis cap. 62. dicit q[uod] s[an]c[t]us anth[onius] est natus
 anno xpi. 252. sed in hoc quia alio in loco in sa-
 mili epl[ist]a secutus sum Jacobu[m] hergomenfem.
 cu[m] eodem dico ip[s]e fuisse natu[m] anno xpi. 252. et
 t[unc] in differentia credit s[an]c[t]u[m] v[ir]u[m] d[omi]n[us] qui non
 enervat veritate hui[us] co[m]putacio[n]is. Dixit idem s[an]c[t]us
 anth[onius] in m[un]do annis. 105. ut dicit id[em] hergomenf[us]
 et ali[us]. atq[ue] ideo anno xpi. 357. epl[ist]a mortu[us]. ¶
 S[an]c[t]us hieronim[us] morte[m] obiit anno. 12. impij theodosij
 iunioris. ut h[ab]et[ur] in vita eiusdem s[an]c[t]i hieronim[us].
 in p[ri]ncipio epl[ist]ar[um] suar[um] inserta. in fine. qui fuit
 ann[us] xpi. 423. ut postea deducet[ur]. etate[m] ho[m]i[n]is
 anno. 98. ut ibidem d[icitur]. quos si subtrahat ab annis
 mort[is] ip[s]ius. manebat annis xpi. 325. in q[uam] natus est
 hieronim[us]. Subtrahat s[ic] ab his annos natiuitatis
 anth[onij. et eor[um] differentia erit annor[um]. 77. indicat
 etate[m] anth[onij] in o[mn]i b[eat]i hieronim[us]. h[ab]ent de[us]am
 rursus minus ab annis totiq[ue] vite anth[onij. qui
 erat annis. 105. et residuo annos. 32. quibus ad-
 minus s[an]c[t]us adu[er]sus anth[oniu]m et b[eat]i hieronim[us]
 fuerunt contemporanei. ¶ Nunc restat ostendere
 q[uod] ann[us]. 12. impij theodosij iunioris fuerit idem
 cu[m] anno xpi. 423. Algorat[us] autor vincit ubi
 l[ib]ro. cap. 68. dicit. q[uod] archadius et honorius duo
 s[an]c[t]i cep[er]u[n]t imp[er]are anno xpi. 398. et imp[er]auer[un]t annis

2. kép Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 372. f. 1.

3. kép Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 372. f. 394v.

fratrem suum Theodosium, de quo est hic sermo, assumpsit in consorcium imperii, ibidem capite 69, qui imperavit annis 12 usque ad mortem Hieronimi. Post mortem vero Hieronimi quantum imperaverit, non spectat ad hunc computum¹⁷. Quos annos imperii eorum, si addam ad annos Christi 398, quando Archadius et Honorius ceperunt imperare, resultant anni Christi 423, quod fuit propositum. Quod igitur sanctus Anthonius et beatus Hieronimus fuerunt contemporanei, negari a nemine potest, quia vero vitam sancti Pauli primi eremite sanctus Hieronimus ab ore sancti Anthonii audierit, verisimiliter est credendum, et quia supra allegatus Anthonius monachus non est alius ab eo, quam Anthonius magnus, qui fere ab omnibus. Anthonius monachus solet appellari, sic etiam apud Hieronimum de viris illustribus¹⁸ nominatur. Vigilanter autem attende tu, qui necdum in pelago scripturarum rudentibus vela¹⁹ sustulisti²⁰ Vincencium allegatum esse in speculo naturali, non historiali, ne dum allegata in speculo historiali queras, et non invenias, abducto supercilio me frustra irrideas. etc.

SARBAK GÁBOR

Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása? A számítógépes történeti poétikai csoport adatfelvételei során, 1988-ban, az MTAK mikrofilmtárában egy érdekes 17. századi kolligátumot találtam. Ritoók Zsigmondné szíves tájékoztatása nyomán megtudtam, hogy maga az 1966-ban a mikrofilmezés alapjául szolgált eredeti példány is – egyéb, szintén Gergely Rezső tulajdonában volt könyvekkel együtt – az MTAK Kézirattárába került.¹ A 12° formátumú könyvet elől is, hátul is felüthetjük, ugyanis két kezdete van: az első két nyomtatványhoz (1–2) a második hármat (3–5) a könyvkötő fordítva hozzákötötte. A 18. század eleji, legyeződíszes, barna bőr ikerkötésen Sz. I. monogram és 1702-es dátum található.² A kötet possessor-bejegyzései alapján még két tulajdonost azonosíthatunk: Mátyás Rebeka (1784, 1788.)³ és „Jezése / Dosa / Károlinának / születet 1842 be” (1866–1867).⁴ A kolligátum jól példázza a kor protestáns emberének könyvigényét: Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai, az Újszövetség-fordítás, gyülekezeti énekeskönyv imádságokkal és kátével, „könyörgéses könyvecske”,⁵ otthoni használatra szánt istenes énekek egyaránt megtalálhatóak benne. A kolligátum a következő műveket őrizte meg:

1. SZENCI MOLNÁR Albert: [Psalterium Ungaricum.] *Szent David királynak es prophetanak szaz ötven soltari a'* franciai notaknak es verseknek modgyokra magyar versekre forditattak es rendeltettek Szenci Moln. Albert által. Amstelodamban 1644 lansonius Ianos által. – A-O = 327, [9] pag. – 12^o⁶

¹⁷ Hadnagy Bálint 1511. f. 8r: *non spectat ad praesens*.

¹⁸ Hier., vir. ill. c. 88.

¹⁹ Hadnagy Bálint 1511. f. 7r: *distensis velis pelago me commisi scripturarum*.

²⁰ Második nekifutásra sikerült leírni a szót, az első próbálkozást, *sust.* . . . áthúzta.

¹ Jelzete: RM I. 8° 984.

² A kötésről és történetéről l. ROZSONDAI Béláné KOLAUCH Marianne Hedvig: *Művészi kötésteblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai*. (Kandidátusi értekezés) Bp. 1985. 228.

³ A kolligátum 1. darabja előtti előzéklapokon: 1v, 2r, 3v; RMK I, 754a, p. 3; RMK I, 1559a, címlapon.

⁴ A kolligátum 3. darabja előtti kötésteblára belülről ragasztott papíron.

⁵ BOD Péter: *Magyar Athenas*. [Szeben], 1766. 292.

⁶ RMK I, 754a, unicum. További kutatást igényel a címlap után behelyezett, a kötethez nem tartozó, különálló A2 ív meghatározása. A rectón FILCZKI János ismert üdvözlőverse található, a versön: „Az Időknek 's a' dolgoknak alkalmatossági szerint, így Enekelyed a' SÓLTAROKAT.” Ez a zsoltármutató, Macsonkai Miklós aláírással, gyülekezeti énekeskönyvben is megjelenik, pl. RMK I, 1410-ben.

2. *A' mi urunk Jesus Christusnak Uj Testamentoma.* Magyar nyelvre fordított KÁROLI Gáspár által. Es mostan ujonnan e' kisded formában kibotsátott. Amstelodámban 1687 esztendőben M. Tótfalusi Kis Miklós által. – A–Z, Aa–Cc, Dd8 = 640 pag. – 12⁰⁷

3. [1] *Az Isten anyaszentegyházabeli közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyv*; melyben vannak hymnusok, soltarokból szerezetett ditséreték, innepekre és egyéb alkalmatosságokra tartozó istenes régi énekek. Most újban és értelmesebben, tisztábban és [nagy]obb vigyázással, mint ennekeltte; egynehány – [2] *Buzgó imadsagokkal*, és a' – [3] SIDERIUS János *catechismus*ával ki-botsátott. Kolosváratt 1700. esztendőben Nyomt: M. Tótfalusi K. Miklós által. – A–B, C8; A–S, T4; a = [2], 59, [3]; 370, [10], 60; [24] pag. – 12⁰⁸ A gyülekezeti énekeskönyv ének-anyaga és szerkezete hasonló az 1635-ös énekeskönyvből (RMNy 1628) leágazó protestáns gyűjteményekhez.⁹

4. TÉCSI JOÓ Miklós: *Lilium Humilitatis*, az az a' nyomorúságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszentegyházának maga meg-alázása, es keserves siralma, [. . .] ki-is bocsátott vólt Franequerában, 1659. esztendőben Tecs I. Miklós. Mostan pengi ujjobba(n) harmadszor-is [. . .] maga költségén ki-bocsátott. Kolosvaratt az Isten hivei üldöztetésének 1679. eszt. Veresegyhazi Szentyel Mihaly. – A–D = [8], 86, [2] pag. – 12⁰¹⁰

5. Az irodalomtörténet számára a legérdekesebb gyűjtemény-töredék a 18. századi egybekötés során, tartalma miatt kerülhetett a kolligátumba. A mindössze nyolc levélnyi, erősen rongált nyomtatvány (K2r–K9v = pp. 201–216. – 12⁰) olyan könyv töredéke, melynek címe az élőfej szerint *Balassa Balintnak Istenes Eneki* volt. Az eddig ismeretlen nyomtatványnak ez a töredéke valójában sajnos egyetlenegy sem tartalmaz Balassi istenes énekeiből, hanem pusztán a kiadvány függelékéből őrzött meg néhány levelet, négy éneket, részben azokat is töredékesen. Az első három vers az *Istenes énekek* eddig ismert kiadásainak függelékeiben sohasem jelent meg:

5. 1. SZEGEDI Gergely: *Szükség keresztyéneknek tudakozni*¹¹ kezdetű, 19 strófás énekéből a 16. versszak vége és a 17–19. versszak található meg a nyomtatványtöredékben. A vers számtalanszor előfordul a 16–17. században. A mi töredékünk szóról szóra ugyanúgy közli, mint a bártfai énekeskönyv (RMNy 713) tette.¹²

5. 2. BORNEMISZA Péter: *Panaszolkodunk most országunknak ily nagy pusztaságán* kezdetű,¹³ Szent János látásáról szóló éneke, mely az Apocalypsis 21–22. fejezete nyomán készült. Az ének 3 kéziratból és 3 nyomtatványból ismert.¹⁴ Van 35 (ld. RMNy 295) és 37 (ld. Lugossy-kódex) versszakos változata, a katolikus gyűjteményben 22 versszakos.¹⁵ Szövegünk 35 versszakos. Akárcsak a Lugossy-kódex (Stoll 47), tartalmazza az RMNy 295-ből hiányzó 19. versszakot. Elhagyja viszont a 30-at, mely az RMNy 295-ben és a Lugossy-kódexben is megtalálható. A Lugossy-kódex doxológiáját nem találjuk meg versünkben. Ilyen változatban egyedül a bártfai énekeskönyvben (RMNy 713) maradt fent Bornemisza e verse. Ez az ének egyébként – a bártfain kívül – nem jelent meg gyülekezeti énekeskönyvben: Bornemisza még a

⁷ RMK I, 1359.

⁸ RMK I, 1559a, unicum. Bibliográfiai leírását már HAIMAN György megadja: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. [Bp.] 1972. 312.

⁹ H. HUBERT Gabriella: *A 16–17. századi gyülekezeti énekeskönyvek kiadástörténete*. Bp. 1994. Kézirat.

¹⁰ RMK I, 1235.

¹¹ K2r = p. 201; RPHA 1345; RMKT, 6, 209.

¹² A verseknél használt rövidítések feloldása: RPHA = Iván HORVÁTH – Gabriella H. HUBERT – Zsuzsa FONT – János HERNER – Etelka SZÖNYI – István VADAI – György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. hajlékonylemez + I–II. Paris, 1992.; Stoll = STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963.; RMKT, 6 és 7 = *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei*. Közzéteszi: SZILÁDY Áron. 6–7. Bp. 1896. 1912.

¹³ K2r–K6v = pp. 201–210; RPHA 1171; RMKT, 7, 208.

¹⁴ Stoll 7: 30r; Stoll 47: 54r; Stoll 74: 81r; RMNy 295; RMNy 713: 340; RMK I, 1188: 555.

¹⁵ Incipitje: Hallgassátok meg, drága voltáról szólok mennyországnak.

sajátjába sem vette föl. A 17. században, a katolikus változatot leszámítva (RMK I, 1188), mindössze egyszer jelent meg: a mi Balassinkban. A nyomtatványtöredékben a bártfai 1593-as kiadáshoz képest néhány sajtóhiba, egyszerű szövegromlás mutatkozik, értékes változatok nincsenek.

5. 3. TASNÁDI Péter Horatius-fordítása, a *Látod, mely rövid, mulandó e világ* kezdetű éneke¹⁶ szintén nem jelent meg az *Istenes énekek* függelékében.¹⁷ Az 1593-as gyűjteménytől való eltérések: a nóta-jelzés felírásának magyarítása, egy apró sajtóhiba, ill. egy sajtóhiba egyszerű kiigazítása a 7. versszakban („nyasagátul” helyett „nyaiasagátul”).

5. 4. Az egyetlen vers, mely az *Istenes énekek* szinte valamennyi függelékében megvan, a *Gonosz természet megromlásáról* kezdetű ének.¹⁸ Töredékünk az 1–17. versszakot adja. A gyűlekezeti énekeskönyvek közül ez is csak a bártfaiakban van meg,¹⁹ s szövegszerűen is azoknak leszármazója.

Ha áttekintjük a 4 vers nyomtatott és kézirat előfordulásait, szembeötlő, hogy csak egyetlen nyomtatványban jelentek meg így együtt: az 1593-as bártfai énekeskönyvben (RMNy 713). A textológiai vizsgálat megerősíti, hogy szövegeink a bártfai énekeskönyvre mennek vissza. A töredék szinte sehol sem ad az 1593-asénál jobbnak értékelhető szövegváltozatot.

A töredék négy verse tehát szorosan kapcsolódik a bártfai szövegagyományhoz. Vajon mi a helyzet Balassi *Istenes énekeinek* ama bécsi kiadásával,²⁰ amelyet Varjas Béla nyomán sokáig az elsőnek véltünk? A mi négy énekünk ebből már hiányzik. Megvan viszont benne két olyan gyűlekezeti ének, amely korábban számos helyen megjelent, így a bártfai énekeskönyvben is, s amely talán a mi most előkerült kiadványunk közvetítésével került át oda. A két vers a bécsi kiadás után az *Istenes énekek* függelékében csak az 1699-es nagyszombati kiadványban²¹ jelenik meg újra.

Szegedi Gergely *Szánja az Úristen híveinek romlását* kezdetű éneke²² a bécsi kiadásban — a nyilvánvaló szövegromlásoktól eltekintve (pl. szótagszám-tévedés) — a bártfai változathoz²³ áll közel. A 171. sorban azonban nem követi a latinos szóhasználatú bártfait („vermekkel, férgekkkel”,²⁴ vö. *vermis*, helyett „nyivekkel, férgekkkel”-t ír): korszerűsíti a szöveget, akárcsak a Huszár Gál- és Bornemisza-énekeskönyv,²⁵ de nem ugyanazt a megoldást választja, nem annak nyomdokain halad („az undok férgekkkel”).

Németi Ferenc szoltára, a *Nagy keserves szívvel könyörgének az Istennek* kezdetű ének²⁶ szintén közel áll a bártfai énekeskönyvhöz.²⁷ (Pl. a 88. sorban a „mosléki” szó helyett,²⁸ mindkettőben a hibás „most leki” szerepel. Ugyanakkor a 122. sorban a „firfiat” helyett a bécsi kiadás a helyesebb „iffiat” közli, s ugyancsak javítja a vers utolsó szavának szóismétlését: „esmerhessünk” helyett „dichirhessünk”-re.)²⁹

A fenti vizsgálatok arra vallanak, hogy a kezünkbe került *Istenes énekek* sokkal *archaikusabb*, mint a többi Balassi–Rimay-kiadás. Azonnal felvetődik, hogy az előkerült töredék nem azonos-e a Klaniczay Tibor³⁰ által megjósolt, 1632 körüli bártfai kiadással (RMNy 1519). Szabó Géza kiadás- és nyomdatörté-

¹⁶ K6v–K7v = pp. 210–212.; RPHA 830; MKSz, 1877, 3; EPhK, 1888, 165.

¹⁷ Stoll 106: 173 r; RMNy 593; RMNy 610; RMNy 713: 381; RMNy 965: 503.

¹⁸ K8r–K9v = pp. 213–216.; RPHA 7; DÉZSI Lajos: *Balassa Bálint minden munkái*. 2. Bp. 1923. 302.

¹⁹ RMNy 713: 382, akárcsak az *Istenes énekek*ben, itt is közvetlenül a TASNÁDI Péter-fordítás után következik; RMNy 965: 478.

²⁰ RMNy 1599.

²¹ RMK I, 1546c.

²² RMNy 1599: 106; RPHA 1300; RMKT, 6, 8.

²³ RMNy 713: 64.

²⁴ Ugyanez a változat: RMNy 264: 221.

²⁵ RMNy 353/2: 122v; RMNy 513: 156 v.

²⁶ RMNy 1599: 113; RPHA 1035; RMKT, 7, 155.

²⁷ RMNy 713: 217.

²⁸ Ld. RMNy 222: 66.

²⁹ Ld. RMNy 222: 68.

³⁰ KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK. 1957. 296–307.

neti vizsgálatai messzemenően igazolják e feltevést.³¹ Újabb an Ecsedy Judit tipográfiai vizsgálatai tovább erősítik, hogy töredékünk azonos az első *Istenes énekek*-kiadással.³²

A most előkerült töredék segítségével a következőképpen pontosíthatjuk az RMNy-tétel leírását:

RMNy S 1519

[BALASSI Bálint: *Istenes eneki.*] [Bártfa cr. 1632 Klöss jun.]

[A¹²-I¹², K¹]K²-K⁹+? = [18]+[1-200] 201-216+? pag. - 12° - Orn.

Budapest *Acad*⁴

H. HUBERT GABRIELLA

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. II. (Katolikus szerzetesek és világi papok könyvei). Közleményemben az 1601–1650 közötti könyvek provenienciájáról közlök adatokat,¹ a kézirásos bejegyzéseken kívül számbavettem az exlibriseket is.² Kronológiai sorrendet igyekeztem követni; függelékként három külföldi pap adatait is megemlítem. A 17–20. században birtokolt könyveket az alábbi szkéma szerint ismertetem:

A possessor neve.

A könyv rövid címléírása; utalás ritka voltára; a hatjegyű számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege. A kiolvashatatlan szavakat [?] jelöli.

1. Szerzetesek könyvei

Tapolcsányi (Pál) Gergely (1713–1773), piarista

BECANUS Martinus: *Compendium manuale controversiarum huius temporis de fide ac religione.* Köln, 1637, ny. n. (752.326) Liber rarissimus!

„Ab admo.[nitione] R.[everendi] P.[atris] Gregoris (sic!) Tapolcsányi Prae. [positi] (?) oblatu Bibliothecae (?) Schol. [arum] Piarum 1766.”

Tapolcsányi Pál a nyitrai kollégiumban tanult, 1728-ban már beöltözött Privigyén, felvette a Szent Lászlóról nevezett Gergely nevet. 1737-ben lett áldozópap. 1737–1738-ban Pesten retorikát és poetikát oktat, a színelőadások rendezéséről is gondoskodik.³ Tanított Nagykárolyban, Nyitrán, Debrecenben. Jeles hitszónok. 1744–1754 között Debrecenben plébános, utána Szegedre került, a rendházat vezette; 1760–1766 között rendfőnök.⁴ Könyvgyűjtő volt.

Pál Imre (?-?) konventuális ferences

Kolligátumkötet:

1. AUGUSTINUS Aurelius: *Meditationes. Soliloquia et manuale.* ANSELMUS: *Meditationes cum tractatu de humani generis redemptione.* BERNARDUS: *Meditationes de amore divino.* Köln, 1629, Cornelius ab Egmond.

³¹ Kiadatlan kézirat.

³² V. ECSÉDY Judit: *Tipográfiai vizsgálódások az Istenes énekek körül.* Megjelenés alatt.

¹ A 17. század második feléből való könyvek katalógusa rövidesen megjelenik: OTTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik.* (Régi tiszántúli könyvtárak 7.) Sajtó alatt.

² Nem mindegyik volt jól fényképezhető.

³ VALANYI György: *Kalazanci Szent József első magyar élettrója.* In: *Piaristák Magyarországon 1642–1992. Rendtörténeti tanulmányok.* Bp. 1992. 8–27.

⁴ Pályafutásáról, műveiről: SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) XIII. 1291–1293.

2. AUGUSTINUS Aurelius: *Confessio theologica*. Köln, 1629, Cornelius ab Egmond (752.698) coll. 1–2.

„Pro usu Fr.[atris] Emerici Pál Franciscani Conventualis”.

HAY Romanus: *Acta ecclesiastica de beneficiis ecclesiasticis*. Frankfurt, 1648, Röt. (764.064)

„Ad usum Fr.[atris] Emerici Pál Franciscani”.

Pál Imre 1768-ban az eperjesi konvent házfőnöke volt.⁵

Saját könyvéről is tudunk, 1747-ben látott el „*Ex Libris*” bejegyzéssel egy 16. századi művekből álló kolligátumot.⁶

Klohammer Ferenc (1755–1830), piarista

BAUDIUS Domenicus: *Poematum nova editio*. Leyden, 1607, Basson. (752.917)

„*Ex Bibliotheca Francisci Klohammer Pro-Director Reg.[iae] Acad.[emiae] Zagrabienensis*. (Exlibris, téglalapalakú címke.) Klohammer bölcseleti doktor, tanár volt, 1799–1814 között a zágrábi akadémián matematikát oktatott, 38 nyomtatott műve ismert;⁷ szerzetesi neve Joannes Nepomucenus ab Angelo Custode, 1814-ben a zágrábi dioecesis világi papja lett.⁸

Keszthelyi László (1732–1803 v. 1809), piarista

FRANCISCUS Assisias: *Opuscula: nunc primum collecta, tribus tomis distincta*. Antwerpen, 1623, Plantin. (779.951)

„Obtulit et inscripsit Bibliothecae Debrecinensi P.[ater] Ladislaus Keszthelyi A.[nn]o 1809.

Keszthelyi 1752-ben lépett a rendbe, felvette a Ladislaus a S.[ancto] Gabriele szerzetesi nevet.⁹ Bölcsélet és teológiát tanult Nagykárolyban és Kisszebenben; 1759-ben lett áldozópap. Gimnáziumi tanárként majd igazgatóként működött. Műveiről és halálának 1803. évi dátumáról Szinnyei nyújt adatokat.¹⁰

Knáisz Mihály (miskolci) (1735–1824), minorita

NIEREMBERGIUS Ioannes Eusebius: *Theopoliticus, sive brevis illucidatio et rationale divinorum operum, atque providentia humanorum*. Antwerpen, 1641, Plantin. (761.891)

„*Ex Libris Michaelis Knaisz NRO*” (Exlibris, nyomtatott címke).

Knáisz bölcseleti és teológiai doktor, tanár, hitszónok, a rend történetírója.¹¹ Exlibrisét megtaláltam egy Velencében, 1567-ben nyomtatott Catechismusban is,¹² a sorszám rovata abban is kitöltetlen, könyvei számozását, sorbarendezését nem végezte el.

Rohrer Antal (1815–1860), piarista

GUINISIUS Vincentius: *Allocutiones gymnasticae auctae et recensitae*. Antwerpen, 1638, Plantin (752.951)

„*Ex Libris Antonii Rohrer*”.

⁵ KNAISZ Michael: *Chronologo-provinciale Ordinis F. F. Minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae et Transilvaniae* ... Posonii, 1803. 346.

⁶ OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik*. Debrecen, 1989. 137, 242, 243, 313, 339 számú tételek.

⁷ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 577–582.

⁸ VIÑAS (I. a rövidítésjegyzéket) II. 243–244.

⁹ VIÑAS (I. a rövidítésjegyzéket) II. 306–307. Ez a forrás adja meg halála évének 1809-et.

¹⁰ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 165–167.

¹¹ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzéket) VI. 604–605.

¹² OJTOZI: *i. m.* 94. tétel.

1831-ben lépett a rendbe, 1836-ban Pesten bölcsészdoktorrá avatták, 1839-ben szentelték pappá, 1842-ben lett teológiai doktor. Pesten és Szegeden tanított, 1858–1859-ben szegedi házfőnök. Egy műve megjelent nyomtatásban, de kézirata is maradt fenn.¹³

2. Világi papok könyvei

Mednyánszky Ferenc László (báró) (?–1733)

BELLARMINUS Robertus: *De controversiis Christianae fidei, adversos huius temporis haereticos*. Ingolstadt, 1605, Sartorius. (764.050)

„Francisci Ladislai Mednyánszky M.[anu]. p.[ropria]”

Mednyánszky 1707-ben esztergomi nagyprépost, földvári apát, majd cattariói püspök.¹⁴ Azonos szövegű possessor bejegyzése szerepel az első niceai zsinatot tárgyaló, 1572-ben megjelent munkában.¹⁵

*Antonius Josephus de Felber (?–?)*¹⁶

CANISIUS Petrus: *Martyrologium*. Wien, 1638, Formica. (762.668)

Liber rarissimus.¹⁷

A rézmetszetű heraldikus exlibris felirata az egyetlen forrás a possessorról. Eszerint 1772-ben Felber apostoli protonotárius, a vasvári Szent Mihályról elnevezett társaskáptalan kanonoka, a bölcsészet és a teológia doktora, a bécsi egyetem konzisztóriumának tanácsosa.

Felber életrajzi adatait nem sikerült megállapítani; nevét nem jegyzi sem Schönwisner István,¹⁸ sem Géfin Gyula,¹⁹ habár mindketten részletesen tárgyalják a vasvári társaskáptalan kanonokainak névsorát. Felber magyar nemességéről Nagy Iván és Kempelen nem tesznek említést, Wurzbachnál sem szerepel.

Exlibrisének még egy példányáról találtam adatot, 1903-ban Varju Elemér gyűjteményében volt.²⁰

Kapy Gábor (?–?)

SENECA L.[ucius Annaeus] – SENECA M.[arcus Annaeus]: *Opera omnia*. Leyden, 1640, Elzevir. (752.619)

„Gabr.[ielis] Kapy 1836”

A possessor Varbón plébános 1859-ben, az esztergomi érsekségében, valószínűleg Nógrádban.²¹

Tariczky Endre (1818–?)

SCHENKELIUS [Lambertus Thomas] *detectus: seu, memoria artificialis hactenus occultata*. . . Lyon, 1617, Vincentius. (752.208)

¹³ SZINNYEI (l. a rövidítésjegyzéket) XV. 1085–1086.

¹⁴ NAGY (l. a rövidítésjegyzéket) VII. 384–385., valamint KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*.

1100–1900. Esztergom, 1900. 323.

¹⁵ OTTOZI: i. m. 349. tétel.

¹⁶ Nevét azért írom latinul, mert nemzeti hovatartozása bizonytalan, lehetett magyar, esetleg osztrák. Egyházi méltóságát hazánkban viselte.

¹⁷ Nyolc alapvető nyomtatott katalógusban kerestem – ezek felsorolásától eltekintek –, egyik sem jegyzi!

¹⁸ SCHÖNWISNER, Stephanus: *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem*. Pest, 1791.

¹⁹ GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története*. I–III. Szombathely, 1929–1935.

²⁰ CZÁKÓ Elemér: *Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalogusa* [sic!]. Bp. 1903. 92. tétel.

²¹ NAGY (l. a rövidítésjegyzéket) VI. 81.

„Andreae Tăriczky”

A possessor Egerben tanult a papnevelő intézetben, 1842-ben szentelték áldozópappá. Több községben volt plébános. 1862-ben költözött Tiszafüredre, ahol megalapította a Tiszafüredi Régészeti Egyesület és Múzeumot. Főművei Tiszafüred és környéke helytörténetéről szólnak. Munkásságáért a község díszpolgára lett. Halotti beszédek is írt. 1907-ben vonult nyugdíjba.²²

Spéth Károly (1822–1905 körül)

BUXTORFIUS Johannes (junior): *Lexicon Chaldaicum et Syriacum*. Basel, 1622. (728.744)

Bécsben volt az 1840–1850-es években az Augustineum növendék-papja. 1853-ban lett teológiai doktor. Hazatérve Magyarországra csanádi apátkanonok, szentszéki ülnök, tanárvizsgáló. 1897-ben lett püspökhelyettes, majd 1900-ban a pápa házi papja. Egyházi beszédet írt.²³

Kováts József (1815–1869)

BUXDORFIUS Johannes (senior): *Synagoga Iudaica, hoc est schola Iudaeorum*. Hanau, 1622, Antonius. (753.590) Liber rarus.

„Ex Libris Josephi Kováts M.[agxae?] Eccl.[esia] Coloc.[ensis] Canonici.” (Nyomtatott címke).

Kováts József teológiai doktor, kalocsai apátkanonok, címzetes apát és bácsi prépost. Tanított a kalocsai majd a pesti központi papnevelőben. Cikkei (Religio, Magyar Sajtó), latin és magyar nyelvű teológiai munkái, beszédei ismereteseek.²⁴ Bejegyezte a könyvbe, hogy az a *Biblia* ismeretéhez hasznos.

Városv Gyula (1846–1910)

Florilegiū magni, seu Polyanthae floribus novissimis sparsae libri XX. Strassburg, 1645. ny. n. (796.911) „Donum Arciep.[iscopii] Városv”.

Teológiai tanulmányait a bécsi Augustineumban végezte. 1901-től székesfehérvári püspök, 1905-ben lett kalocsai érsek. Egyházi és egyháztörténeti tárgyú cikkei jelentek meg folyóiratokban.²⁵

Alphonsus Staimos (?–?) ágostonos

CELADA Didacus: *De benedictionibus patriarcharum electa sacra*. Venezia, 1642, Balleonus. (797.277)

„Emptus per Dom.[inum] Rev.[erendum] Patrem Alphonsum Staimos Ord.[inis] Erem.[itarum] S.[ancti] Augustini Conventus Viennensis priorem et Concionatorem Ad SS. Sebastianem (sic!) et Rochum Anno 1650.

A pössessort Buchberger²⁶ mint a rend tudós személyiségeinek egyikét említi; életrajzi adatait nem sikerült feltalálni, műveit sem. Maga a bejegyzés szolgál szerény forrásként arra, mikor és milyen minőségben működött. Nemzeti hovatartozását pusztán a neve alapján nem lehet megállapítani.

Augustinus Erath (1648–1719) ágostonos

FERRARIUS Sigismundus: *De rebus Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum*. Wien, 1637, Formica. (761.113)

Rézmetesztes, heraldikus exlibrise a könyvbe ragasztva, „Superiora sequor” felirattal.²⁷

²² SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzék) XIII. 1306–1308.

²³ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzék) XII. 1348.

²⁴ SZINNYEI (I. a rövidítésjegyzék) VI. 1299–1300.

²⁵ *Magyar Életrajzi Lexikon*. Bp. 1967–1969. II. 965., valamint *Katolikus Lexikon* Bp. 1931–1933. IV. 448.

²⁶ BUCHBERGER (I. a rövidítésjegyzék) I. 818.

²⁷ WARNECKE F.: *Die deutsche Bücherzeichen* (Ex libris). Berlin, 1890. Erath exlibrisét 470. szám alatt közli.

Erath német születésű ágostonos teológus, filozófus, apostoli protonotarius, comes palatinus, a pas-saui püspök tanácsosa és könyvtárosa, rendtörténetíró.²⁸

Gottfried von Bessel (1672–1749) bencés

GOLDASTUS Melchior: *De Bohemiae regni, incorporatarumque provinciarum iuri ac privilegiis*. Frankfurt, 1627, Hoffmann. (781.290)

„Godefridus Dei Gratia Abbas Gottwicensis”.

Címeres supralibros mindkét kötetéstáblán.

Bessel gazdag életútjának minden állomását részletesen leírja A. Bigelmair,²⁹ magam csak a legfontosabb tényeket ismertetem. 1693-ban lépett a rendbe, államférfi, történész, 1714-től göttweigi (Alsó-Ausztria) apát, az apátság könyvtárának gyarapítója. 1714–1726 között a bécsi egyetem rektora. Főműve a „Chronicon Gottwicense” (Tegernsee, 1732), további két nyomtatott munkájáról és egy kéziratáról tudunk.³⁰

Staimos, Erath és Bessel könyveinek Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot.

Rövidítések

BUCHBERGER = BUCHBERGER Michael: *Lexikon für Theologie und Kirche*. I–X. Freiburg im Breisgau, 1930–1938.

NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XXI. Pest, 1857–1865.

SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1891–1914.

VIÑAS = VIÑAS, Thomas: *Index bio-bibliographicus Scholarum Piarum*. I–III. Romae, 1909–1911.

OTTOZI ESZTER

„Olim omnis homo natus est liber”. A *Contrat social* latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből. A cenzúra-akták őrizték csak meg azt a sajátos kísérletet, amely Pesten, 1792-ben Rousseau egyik leghíresebb művének, a *Contrat social*nak latin nyelvű fordításban való megjelentetését tűzte ki céljául. A vállalkozás több szempontból is sajátosnak nevezhető, részben a fordítás nyelve, részben pedig az 1792-es év miatt. Rousseau műveit ugyanis, jóllehet számos nyelvre lefordították, de latin változatának kiadására valószínűleg egyedül csak nálunk tettek kísérletet.¹ Bár a latin nyelv uralma ellen az irodalomban és a tudományban a hetvenes évektől kibontakozó nyelvi-irodalmi mozgalmak éppenúgy síkraszálltak, mint a német nyelv használata ellen, mégis, II. József halála után egyes nemesi körök a holt nyelvet továbbra is szívesen látták, és azt a nemesség nyelvének tekintették. Ezekben az években (1790–1793) még latin nyelvű újság is indult Budán: az *Ephemerides Budenses*, amelynek szerkesztői, Tertina Mihály majd Spielenberg Pál, a nemesi mozgalom híveiként is felvilágosult irányt képviseltek. A szóban lévő Rousseau-mű latin nyelvűségét, mint látni fogjuk, részben az a kirekesztő szemlélet sugallta, melynek értelmében e

²⁸ *Allgemeine deutsche Biographie I–LVI*. Leipzig, 1875–1912. VI. 183.

²⁹ BUCHBERGER (I. a rövidítésjegyzéket) II. 248–249.

³⁰ JOECHER, Christian Gottlieb: *Fortsetzung und Ergänzungen zum Allgemeinen Gelehrten-Lexicon*. Hildesheim, 1960. I. 1799–1800.

¹ A *Contrat social* magyarra fordításával többen is foglalkoztak ezekben az években. Legelőször Kazinczy fordította le 1790–1793-ban, de a kézirat elveszett vagy fogságba esése előtt maga a költő semmisítette meg. Vö. RÁCZ Lajos: *A Contrat social legrégebb magyar fordítása* = EPhK 1911. 156–157. – Szentmarjay Ferenc fiatalos rajongással készített fordításának töredékét Eckhardt Sándor találta meg az író elkobzott iratai között, a munkát valószínűleg letartóztatása miatt nem tudta befejezni. (ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. é. n. 41–45.)

nyelvet csak a műveltek értik meg. Az európai demokratikus gondolkodás ezen egyik alapléte esetében a stílustalan eljárás bizonyára a cenzúrahatalom engedékenységére is számított, hiszen az olvasók körének a latin nyelvtudás alapján való korlátozása esetleg rokonszenves is lehetett volna számukra.

A mű latin nyelvűségén kívül szokatlannak és merésznek tűnik az engedélykérés időpontja is: 1792 szeptemberében, I. Ferenc trónralépése nyomán már előrehaladtak a cenzúraszigorítások, és már javában megindult Batsányi folyóiratának, a *Magyar Museum*nak az üldözése is.

A bécsi származású könyvkereskedő, Joseph Stahel és a würzburgi eredetű Adam Kilian társulásából alapított, könyvkereskedelemmel és könyvkiadással foglalkozó pesti cég 1792. szeptember 27-i dátummal beadványt intézett a helytartótanácshoz.² Ebben előadják, hogy egy bizonyos magyar nemes, mint később kiderül Czindery László,³ Rousseau *Contrat social*-ját latinra kívánja fordítani, de a helyi cenzúra által támasztott nehézségek miatt tervétől elállt. A kiadók viszont azt állítják, szükség lenne arra, hogy a Tacitus ékeesszólását és a tartalom súlyát egyesítő munkát az olvasók pontosan értsék meg. A fordító helyes latinságával elkerülte mind a szolgai, mind a túl szabad fordítást; ezt egyébként bizonyítani is kívánják az első könyv három első fejezetének mellékelt fordításával. Ez így kezdődik:

„Olim omnis homo natus est liber, nunc omnes ubique inter vincula gemunt, et qui se ceterorum Dominum arbitratur, servus est, et ipse. Unde haec revolutio? equidem nescio. Quid est, quod eam iustam, legitimamque queat efficere? Confido me huic questioni satisfacturum.”

Stahel és Kilian beadványa a továbbiakban arra tér rá, hogy a fordítás az eredetivel szemben azért is megfelelőbb, mert az utóbbi, részben fenséges stílusával részben az idegen nyelv kétértelműségével az okatlan olvasókat megtévesztheti. A kinyomtatás mellett szól az is szerintük, hogy a latin nyelv távol tartja a mű olvasásától a tömegeket, azt csak a műveltek fogják érteni, akik a könyvet nem értik félre, és nem tulajdonítanak neki olyan rossz szándékot, ami a szerzőtől is távol volt. Vagyis, fejeződik be a Stahel és Kilian-féle beadvány, semmi sem indokolja, hogy a fordítás kiadásának az engedélyezéséért ne folyamodhatnának.

A helytartótanács referense, az exjezsuita Mathias Rietaller rövid időn belül válaszolt a beadványra. Budán, október 5-én kelt levelében elutasítja a fordítás kiadására vonatkozó kérést.⁴ Szerinte (minthogy ők is egybevetették a fordítást az eredetivel), ellentétben a beadványozók véleményével, a francia szöveg kristálytisza, mint az a víz, amely sziklákat tör össze, a latin fordítás viszont nincs tekintettel a latin nyelv sajátosságaira, több helyen a világosság és a kifejezések terén oly hevenyészett, hogy a latinra fordított munkát újra kellene a latin nyelvre lefordítani.

Rietaller ezután rámutat arra, hogy Rousseau korábban tolerált műveit sem lehet ürügyül felhozni. 1782 és 1792 között ugyanis több művét is betiltották. Még a *Confessions* című művét sem sorozták az engedélyezett köztárhelyre, pedig ez nem is érdemel oly sok megfontolást.

A tiltott művek katalógusa érvel nyújt ahhoz, hogy Rousseau *Contrat social* című művét a toleráltak közé kell tenni; a *Contrat social* az Index 260. lapján a tiltottak közt volt.

De nem áll fenn az a vélemény sem, mely szerint Rousseau műve 1782-ben a toleráltak közé került, mivel abban vakmerő nézetek találhatók, és a kinyomtatás engedélye ezért nem állhat fenn. Az újabb királyi rendelkezések megszüntették a korábbi direktívákat 1785. október 24-én, 1786. április 11-én és 1787. október 9-én. Az 1786. április 11-i királyi rendelkezés kimondta:

„derley tolerirte Bücher aber nach der dieser Revisorat schon mitgetheilten Verordnung eben so wenig als die verbothene aufzulegen sey Stücke, so wird dieser Revisorat damit aufgetragen dahin die Sorge zu richten, daß ähnliche, nur tolerirte Bücher eben so wenig, als die verbotenen aufgelegt werden sollen.”

² OL Depart. Revisionis Librorum N° 1–46. 172–184.

³ Az aktákban csak a vezetéknév szerepel, SZINNYEI alapján valószínű, hogy Czindery László Somogy-megyei alispánról van szó, akinek 1795-ből kéziratban fennmaradt egy ily című munkája: *Beszéd az országgyűlésre készült követekhez. (Magyar írók élete és munkái. II. 522.)*

⁴ OL Depart. Revisionis Librorum N° 1–43, 46.

Vagyis nem enyhítették a szabályokat; a tolerált könyvek éppúgy nem kiadhatók, mint a tiltottak.

Rietaller ezután arra hivatkozott, hogy a fentieket a fordítónak már a cenzúra-hivatal is kifejtette, de a szerző mégis panaszt tett a helyi cenzúra ellen — vagy inkább az ilyen művek megjelenését tiltó uralkodói rendeletek ellen? Ő mindenesetre elégtételt kér „sértegetései és ármánykodásai” miatt a helytartótanácsból.

Végül azt hangsúlyozza, hogy az egész mű mennyire nem illik bele a korbá. „Rousseau úr” ugyanis gyermekkorától kezdve republikánus eszméket szívott magába, és jogi-politikai nézeteit is ezek szerint alakította ki. E nézetek a cenzor szerint nem csak túlzók, hanem veszedelmesek is.

Egyébként mivel a fordító annyira sürgeti a mű kinyomtatását és mert az egész ügy oly komoly, felkéri a helytartótanácsot mint legfőbb cenzúra hatóságot, hogy gyakoroljon fölötte szuperrevíziót, és döntse el, hogy teljesíthető-e a könyvkereskedők kérése: kiadható-e Rousseau „Contractus socialis” című művének latin fordítása, vagy nem.

A helytartótanács elutasította a kérést, noha egyesek — így gróf Haller Antal, gróf Barkóczy Ferenc és báró Podmaniczky József — más véleményen voltak.⁵ Ők állítólag azt javasolták, hogy a kiadás engedélyezéséért forduljanak az uralkodóhoz. Ez — I. Ferencről lévén szó — nem bizonyulhatott használható javaslatnak.

KÓKAY GYÖRGY

Szentjóni Szabó László és Kazinczy kapcsolatáról. Szentjóni Szabó László személyét és munkásságát leginkább Batsányihoz köti az irodalomtörténetírás.¹ Pályája indulásakor azonban legalább olyan jelentős alakulóban lévő kapcsolata Kazinczyval, aki igen sokat tett meg- és elismertetéséért. 1789 elején Horváth Ádám Kazinczy levélbeli híreire reagálva (amely levelek azonban nem maradtak fenn) kétszer is érdeklődik Szabó László után, bővebb információkat kérve.² Márciusban Földi János már Szabó verseiről (pl. *A' Czenczi rózsájáról*) ír véleményt, melyeket Kazinczy küldött neki, majd augusztusban újra visszatér erre, Kazinczyval való verstani jellegű vitája miatt.³ Szentjóni is kapott Kazinczytól írást: a *Bácsi-megye* 1789 áprilisában mind kéziratban, mind nyomtatásban nála volt.⁴ Szeptemberben ismét verset küld Kazinczynak, amit az Horváth Ádámval vitat meg levélben,⁵ majd ugyancsak Horváth Ádámval közli *A' Pántlika* című idillt is, amit Horváth megbírál, átdolgoz, ki is egészít.⁶ 1790 őszén Földi János számol be Kazinczynak Szentjónival való többszöri találkozásáról.⁷ Tudjuk továbbá, hogy Kazinczy esztétikai könyvet, egy Batteux-t ajándékozott neki,⁸ s hogy négy versét közölte az *Orpheusban*,⁹ valamint beszámolt *A' Pántlika* lefordításáról.¹⁰ Budára kerülése után Szabó ritkábban találkozott Kazinczyval

⁵ Vö. ECKHARDT Sándor: *i. m.* 40–41. — Eckhardt röviden megemlékezik e Rousseau-kiadás tervéről, de az ügy érdekességére való tekintettel a fentiekben részletesen ismertettük az eredeti akták alapján a beadványt és annak sorsát.

¹ Vö. GÁLOS Rezső: *Adatok Szentjóni Szabó László költeményeihez* = *ItK* 1907. 108–113.; GÁLOS Rezső: *Szentjóni Szabó László*. Bp. 1955. 37–38.; *Batsányi János összes művei*. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp. 1953. I. 355–358. Kazinczyval való kapcsolatáról l. GÁLOS monográfiáját (*i. m.* 36–38.).

² *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI.* Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1890–1911. — XXII. (I. pótkötet) Bp. 1927. — XXIII. (II. pótkötet) Bp. 1960. (a továbbiakban: *KazLev.*) I. 281., 191.

³ *KazLev.* I. 304–305., 442–443.

⁴ *KazLev.* I. 323.

⁵ *KazLev.* I. 469–470., 476.; l. erről részletesen később.

⁶ *KazLev.* I. 493–497., 499–503., 509., 527.

⁷ *KazLev.* II. 121., 123.

⁸ *KazLev.* III. 33.

⁹ *Glycerion*: I. 44–45.; *Panasz*: I. 237–241.; *A' Tavaszhöz*: I. 360–364.; *A' Reménység*: II. 272–273.

¹⁰ *Orpheus* I. 86.

(1791-ben Selmechánán adta át neki frissen megjelent verseskötetét.¹¹ A kevés fennmaradt adat egyike szerint Ráday Gedeon közvetítésével teremtettek kapcsolatot, akinek házában Szentjóni is gyakori vendég volt.¹² Az 1790-es években azonban már nem lehetett teljesen problémátlan a kapcsolatuk, legalábbis Kazinczy Hajnóczynak írott, 1794-es német nyelvű levele erre enged következtetni. Ebben ugyanis – utalva bizonyos előzményekre – arra kérte a címzettet, hogy bírja jobb belátásra Szentjónit.¹³ (Kapcsolatuk megromlása feltehetően összefüggésbe hozható Szentjóni és Batsányi később kialakult, s egyre szorosabbá vált barátságával.) Kazinczy sok év múltán megfogalmazott véleményének gyökerei is ebbe az időszakba nyúlhatnak vissza: „Nagyon szeretett volna Úr lenni, szemtelenségig menő előre törekedése tette szerencsétlenné.”¹⁴ Mindazonáltal Kazinczy őrizte meg Szentjóni Seneca-fordításait,¹⁵ megemlékezett róla a *Fogságom naplójában* (május 8., május 18., június 1., augusztus 7.), s halálának hírérről is sokaknak beszámolt szabadulása után. Levelezésében többször előfordul Szentjóni neve a későbbiekben is, de idézett elmarasztaló véleményén túl más érdemlegeset nem találunk róla. Kapcsolatuk történetében tehát az 1790-es évek idején személyes és ízlésbeli ellentétek nyomaira bukkantunk, amelyek nyilvánvalóan befolyásolták Kazinczy értékítéletét; ez – mint annyi más korábban kedvelt író esetében – az idő múlásával szigorúbb lett. Mindennek azonban nem szabad elfednie azt a tényt, hogy az 1780-as évek végén az irodalmi élet irányában tájékozódó Szentjóni először Kazinczyhoz fordult, aki szívesen fogadta közlekedését és segítette őt.

Kapcsolatukból mindössze egyetlen közvetlen forrás, egy levél maradt fenn, melyet Szentjóni írt Kazinczynek.

„Tekintetes Inspector Ur!

Minap elmaradott verseimhez most accludálok egy alázatos kérdést, az azzal össze kötött instantiával együtt. Lehetne é vallyon nekem reménységem az ott lévő k. Akadémiába az esendő vacantia alkalmatosságával fel vétetödni? melynek el érésébe való patrociniümát alázatosan instálom Tekintetes Inspector Urnak. Egyébiránt tapasztalt gratiájába ajánlott Maradok
Tekintetes Inspector Urnak
N. Bányán, 15^a Sept. 1792[!]

alázatos hív szolgálja
Szabó László.”

E levelet Kazinczy Gábor másolata őrizte meg,¹⁶ ebből közölte Váczy János.¹⁷ A levél keltezése a másolaton és a kiadásban is: Nagybánya, 1792. szeptember 15. Ezt azonban különböző életrajzi és tartal-

¹¹ KazLev. II. 231.

¹² L. uo. és KAZINCZY Ferenc: *A Rádayak*. In: *Magyar Pantheon*, é. n. 31.

¹³ Vö. KazLev. XXIII. 44.; egyébként már korábbi, 1794. július 12-i levelében is említi Szentjónit (l. uo. 38.).

¹⁴ Kazinczy levele Toldy Ferenchez, 1827. július 24.; a vonatkozó rész egésze így hangzik: „Szent Jóni Szabó László szegény Nemes atya gyermeke Ótományból (Bihar Várm.), Debreczeni deák volt, 's Praeceptor talán Dobozó Uraknál. Nagyon szeretett volna Úr lenni, szemtelenségig menő előre törekedése tette szerencsétlenné. Ízlése' szegénységét mutatják Versei. Widrig süßlich in seinen Arbeiten wie im Leben. Valóságos párja annak [ti. Döbrenteinek, 319. l.], a' kiről ma vett leveled végén szóllasz, de kevesebb kisimúlással, mert nem forga illy társaságokban. Egy átkozott gonorrh[o]eát vive fogságba, nem merte megvallani, skeletonná száradt, 's megholt Kufsteinban 1795. Octób. 10dikén.” (KazLev. XX. 324.) Toldy reagálása a következő volt: „Sz-Jóni felől Horvát Istvántól kaptam hiteles tudósításokat, melyek a tieddél tökéletesen egyeznek.” (1827. augusztus 11., XX. 329.)

¹⁵ Ráday-levéltár, Szemere Tár, 1. kötet, 16. tétel; másolata: MTA. K 632. 26–27.; vö. GÁLOS: i. m. 39.

¹⁶ MTA. M. Irod. Lev. 4-r 37.

¹⁷ KazLev. II. 280–281.

mi mozzanatok miatt tévesnek kell tartanunk.¹⁸ Szentjóni 1792 szeptemberében Mohácson tartózkodott egy hivatalos tényfeltáró bizottság tagjaként.¹⁹ Kovachich Márton Györgyhöz szóló szeptember 5-i keltetésű levelében írja, hogy „Nos adhuc integrum mensem certissime hic morabimur” („Egészen biztos, hogy ezt a hónapot is itt töltjük”).²⁰ Továbbá azért sem írhatta e levelet 1792-ben, mert ekkor Kazinczy már nem volt — ahogy Szentjóni szólította — „inspector”, azaz tankerületi iskolaügyi felügyelő (1791 áprilisában mentették fel).²¹ Szentjóni Nagybányán való tartózkodása, ottani tanári tevékenysége 1789 szeptemberétől²² 1790 augusztusáig tartott. A jozefinista iskolareformok által nyitott lehetőséget kihasználva — s talán az ekkor pozícióban lévő Kazinczy segítségével is — került protestánsként a nagybányai minoriták gimnáziumába. II. József halála után el is veszítette állását, az ehhez alapul szolgáló rendeletet augusztus 21-én adta ki a helytartótanács.²³ Szeptemberben azonban még itt tartózkodott, mert 21-i keltezéssel kérvényt írt a helytartótanácsához egy esztendei fizetésének végkielégítésként való folyósítása érdekében.²⁴ A Kazinczyhoz szóló levél megírásának időpontjául tehát csak 1789 és 1790 vehető számításba a fentiek értelmében, mégpedig valószínűbben 1790. A levél tartalma inkább az állását veszített, a kiutat kereső Szentjónit állítja elének, mintsem a frissen munkába állót, aki 1789 szeptemberében volt. A kiszemelt nagyváradi állást az ottani királyi akadémián egyébként meg is pályázta, fennmaradtak későbbi, 1791. július 15-én kelt kérvényei a helytartótanácsához, amelyekben ez iránt folyamodik.²⁵ Egyébként a feltételezhető olvasati vagy íráshiba, melyet Kazinczy Gábor vétett a másolás során, szintén 1790-et valószínűsíti: ezt a dátumot könnyebben lehet 1792-nek olvasni (vagy írni), mint az 1789-et.

Tulajdonképpen le is zárhatnánk a bizonyítást azzal a megnyugtató eredménnyel, hogy a Kazinczyhoz szóló levél keletkezési ideje a legvalószínűbben 1790. szeptember 15-re tehető, ha nem lenne a levélben egy további mozzanat, amely összevetve egy másik Kazinczy-levéllal, további megválaszolásra váró kérdéseket vet fel. A levél után a következőket jegyezte ugyanis a másoló Kazinczy Gábor: „Három vers’ mellékletében, mik Munkái 19. 30. 33. lapján, az ott feljegyzett variánsokkal állanak. KG.”²⁶ E jegyzet szerint tehát a levéllel Szentjóni három verset is küldött, s ezek nem mások, mint amelyeket 1791-ben megjelent verskötetének megjelölt lapjain találunk, vagyis *A Reménységhez, a Glycerium Wielandból és az Eggy megvetettnék keserve*. Az nyilván igen kevésbé valószínű, hogy — mint a datálásból következik — a kötet megjelenése után, 1792-ben küldött volna olyan verseket, amelyek már gyűjteményében nyomtatásban megjelentek, az sokkal inkább feltehető, hogy még kézíratos formában küldte el ezeket Kazinczy — mintegy mutatónak. S ez nem pusztán feltevés, mert Kazinczy maga írta egy Horváth Ádámmal való levelezésében: „Szabó László ex Schola normalis Magni Varadiensis Nagy Bányára pro docenda Rhetorica et poesi vitetett-által. Tegnap ezt a’ szép éneket kaptam tőle:”²⁷, s teljes egészében idemácsolja a Wielandból fordított *Glyceriumot*. A levél 1789. szeptember 19-én kelt — előző nap, tehát 18-án vette Szentjóni levelét, így az akár kérdéses levelünk is lehetett, hiszen szeptember 15-én és Nagybányáról íródott, s bizonyosan nem 1792-ben, hanem vagy 1789-ben, vagy 1790-ben. S ha ehhez hozzávesszük azt a tény is, hogy ez a vers, a *Glycerium* helyet kapott az *Orpheus* legelső számában,²⁸ amely 1789 decemberében jelent

¹⁸ Javítanunk kellett továbbá a szövegen a „h. Akadémiába” résznél is, mert a „h.” nyilvánvalóan téves olvasat, Nagyváradon k. [irályi] akadémia működött.

¹⁹ Vö. erről részletesen GÁLOS: i. m. 85–91.

²⁰ OSzK. Quart. Lat. 43. VIII. kötet 41. l.; közli GÁLOS: i. m. 125, 127.

²¹ Vö. VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc és kora*. Bp. 1915. 366–368.

²² Vö. *KazLev.* I. 469., l. alább idézve.

²³ Vö. GÁLOS: i. m. 25, 27, 30.

²⁴ Országos Levéltár, C 67. Htt. lt., Litt. pol., 1790., fons 45., pos. 12.

²⁵ Országos Levéltár, C 84, Dep. Grem. Ord., F. 1., N. 258., 3–4. és C 67, Htt. lt., Litt. pol., 1791., fons 52., pos. 38.; vö. GÁLOS: i. m. 32–33.

²⁶ MTAK. M. Irod. Lev. 4-r 37.; *KazLev.* II. 281.

²⁷ *KazLev.* I. 469.

²⁸ I. kötet, 44–45.

meg,²⁹ fel kell tennünk a kérdést, hogy miért küldte volna el versét 1790 szeptemberében ismét, mikor azt Kazinczy már majd egy évvel korábban meg is jelentette. Úgy tűnik tehát, hogy a Kazinczyhoz szóló kérdéses levél megírását az életrajzi mozzanatokból adódó következtetésekkel szemben mégis 1789 szeptemberére, nem sokkal Szentjóni Nagybányára kerülése utánra is tehetjük, mert a levélben küldött Wieland-fordítás kézhezvételére Kazinczy egy bizonyosan 1789-es levélben azonnal reflektál. Ebből az is következik, hogy a Kazinczy által Horváth Ádámnak továbbküldött szöveg (amit Szentjónitól frissiben kapott) lehet az a variáns, amelynek eltéréseit a később megjelent szövegtől Kazinczy Gábor Szentjóni 1791-es verskötetébe utólag feljegyezte („az ott [ti. Szentjóni kötetében] feljegyzett variánsokkal állanak”).

A debreceni Egyetemi Könyvtár állományában rábukkantunk *Szentjóni Szabó László költeményes munkáinak* azon példányára, amelyben megtalálhatók az itt emlegetett feljegyzések. A jelenleg 762.594-es jelzetet viselő kötet címlapján possessorori bejegyzés („Kazinczy Gáboré 1833. 42 x. c. p.”) olvasható, a 20., a 30–31. és a 33–34. lapokon vonalas jelölés, illetve szöveges jegyzetek találhatók. Minthogy e példány Kazinczy Gábor tulajdona volt, s a bejegyzések a levélhez fűzött jegyzetben oldalszámmal megnevezett versek mellett olvashatók, nem lehet kétséges, hogy ezek azok a kérdéses variánsok, amelyeket Kazinczy Gábor a Szentjóni által Kazinczy Ferencnek küldött versszövegek alapján őrzött meg. A meglepetés csak akkor ér bennünket, mikor e bejegyzéseket összevetjük a *Glycerium* Kazinczy által Horváth Ádámmal küldött szövegével: a két szöveg nem azonos, valójában nem sok, de karakteres eltérés mutatkozik a kettő között, amelyek nehezen lennének magyarázhatóak másolási hibaként. Ha viszont nem azonosak (és elfogadjuk Kazinczy Gábor bejegyzéseit pontosnak és hitelesnek, amit kétségbe vonni nincs okunk), akkor fel kell tételeznünk egy újabb változat létezését, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy Szentjóni 1789 szeptembere után 1790 szeptemberében is elküldte Kazinczynak e versét, átdolgozott szöveggel. A probléma tisztázásához elengedhetetlennek látszik a szövegváltozatok összevető vizsgálata.

Négy szövegünk van. Az első (K_1) az, amit Kazinczy Horváth Ádámnak küldött el 1789. szeptember 19-i levelében, mint frissen kapottat. A második (K_2) az *Orpheus*-ban megjelent szöveg, amely nyilván az első változaton alapul, hiszen az *Orpheus* első számának kézírata 1789 novemberében került nyomdába. A harmadik (K_3) a kérdéses levelünkben elküldött változat, amelyet Kazinczy Gábornak az 1791-es verskötetbe utólag beírt (és hitelesnek elfogadott) variánsaiból ismerünk, s amelynek a keletkezési idejét talán mégis 1790-re kell tennünk, mert nem azonos az első variánssal. A negyedik (K_4) a nevezett verskötetben megjelent variáció (nem különítve ezúttal el az alapjául szolgáló autográf tisztázattól, mely cenzúrai-nyomdai példányként szolgált, s amely apróbb, jelentéktelen eltéréseket mutat a nyomtatásban megjelent szöveghez képest). A szövegközlés alapja ez utolsó, végleges változat, a kézirat³⁰ szerint, az eltérések számbavételekor nem tüntetjük fel az írástechnikai, a helyesírási és a központoszásban mutatkozó különbségeket, csak a szó és szótag nagyságú variánsokat; ezeket dőlt betűs szedéssel jelöljük.

Glycerium Vielandból.

Ah, nints többé a' kiterettem
Az a' jó nyájas lélek
Ő vele mindent el-vesztettem
Meg se kapom míg élek.

Ő érdemli szívem fájalmát
's Terhes sullyát kínomnak
Egyedül tsak az ő sírhalmát K_1 K_3 ; 'S Egyedül'
Hívom tulajdonomnak

²⁹ Vö. *A magyar sajtó története I.*, szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 219.

³⁰ OSzK. Oct. Hung. 212. 37–38.

A' hová őt <i>el</i> -temettettem Nints senkinek tudtára 's Szép tellyes rósákat ültettem Szomorú sír-halmára.	K ₁ , K ₃ : őt temettettem K ₁ , K ₂ : <i>Senkinek sints</i>	K ₂ : <i>őtet</i> temettettem
Mellyek.olly szépen virágoznak Mint az ő szép kebele 's Ott kedvesebben illatoznak Jobb szaggal lévén tele.	K ₃ : <i>Kik</i> olly K ₁ : <i>kedvesen</i>	
Egyszer, minden esztendőbe A' helyet meg-keresem Hol egy magános erdőbe Nyugszik az én kedvesem.	K ₂ : <i>Én egyszer</i> K ₁ : magános <i>tetőben</i>	K ₂ : <i>Holott egy</i>
's Búsúlt szívem unalmába Rósát vévén kezembe Igy virágzál hajdanába! El-gondolom lelkembe.	K ₂ : Búsúlt szívemnek K ₁ : <i>virággal</i>	K ₂ : <i>virágoztál</i>
's Szélllyel tépvén leveleit Sírjára hintetem 's Ifjúságom örömeit Könyvezve emlegetem.	K ₂ : ' <i>S el-tépvén halvány</i> leveleit K ₂ : <i>iffjúságomnak</i>	
Ezen érzékeny harmatja Hív szívem fájdalmának Légyen kedves áldozatja Kedvesem árnyékának.	K ₁ , K ₃ : ' <i>S Ezen</i> K ₂ : <i>kedvellett</i>	K ₂ : Ez érzékeny harmatozatja

Az összevetésből az a szembeötlő következtetés adódik, hogy az eltérések legnagyobb része érinti a versrítmust; megkockáztatjuk, hogy a változtatások és átírások lényegében a ritmus átalakítása végett születtek. Már az első változatot kézhez kapó Horváth Ádám erről az oldalról közelítette meg a verset. Kazinczynak írott 1789. október 5-i válaszában ezt olvashatjuk: „Szabó Lászlót nem ismerem; mitsoda idejű ember lehet? 's ismerhetem e őtet valaha? — Az esze szép; minden sornak utánna írhattad volna a' *Brávót*. [Ugyanis Kazinczy a 7–8. sor mellé jegyezte e szót.] hanem a' mechanismusra nézve ezt observálom: hogy a' két első strofában a' szótagokat meg sokasította; mert ez az ének a' mint sorai mutatják az utolsóbb strofáknak; a' Faludi Fillis nyugszik-jának Áriájához van szabva. a' mint az én Uj esztendő hajnali Énekem, 15 Syllabájú sorok volnának caesurával a' harmadik strofa már jól van kezdve. A' hová őt temettettem, senkinek sints tudtára, de az utólja megint sok syllaba, 's szép tellyes rósákat ültettem szomorú sírhalmára. a' négy utolsó strofa egészen kiüti a' mértéket: ettől fogva: Egyszer minden esztendőben etc. — 's ez a' darab, a' dall szerint mind öszve négy vers volna; — mi okonn különböztette a' szótagok számát, azt nem tudom: Kérd meg tőle.”³¹ Horváth Ádám tehát felfigyelt a verselés szabálytalanságára, arra, hogy hol kilenc, hol nyolc szótagot találunk a strofák páratlan soraiban.³² Egész

³¹ KazLev. I. 476.; idézi GÁLOS Rezső is (*Szentjóni Szabó László költeményei*. Bp. 1911. 226.). Ugyanitt közli Gálos a fordítás alapjául szolgáló Wieland-elbeszélés vonatkozó sorait. Minthogy az eredeti prózaí írás volt, az átültetés verselési szabálytalanságai biztosan nem ennek követéséből erednek.

³² GÁLOS Rezső ugyan kiadása jegyzeteiben sorszámmal e verset jelölte meg Szentjóni két időmértékes próbálkozása közül az egyiknek, de ez nyilván sajtóhiba vagy elírás, mert bizonyosan az utána

pontosan: a K_1 -ben az első két strófa 9/7/9/7 osztású, a harmadik 8/7/9/7, a negyedik 9/7/8/7, a további négy 8/7/8/7; a K_2 egésze 9/7/9/7 szótagszám-elosztást mutat; a K_3 -ban az első két versszak 9/7/9/7, a harmadik és a negyedik 8/7/9/7, a többi négy pedig 8/7/8/7 elosztású; a K_4 első fele 9/7/9/7, a második fele 8/7/8/7 képletű.

Az eltérések magyarázata aligha lehet az, hogy elvettette az ütemet Szentjóni; márcsak azért sem tethető ez fel, mert a későbbi variánsokban többször is lehetősége lett volna, hogy kijavítsa a „hibát”. Egy variációról, a K_2 -ről ugyan még feltételezhető lenne ez a javítás, hiszen a négy közül ez az egyetlen szabályos ritmusú, de bizonyosra vesszük, hogy az átdolgozás nem Szentjónitól, hanem Kazinczytól ered. Kazinczy ugyanis a következőket írta még Horváth Ádámnak a vers levelébe történt másolása után: „Ez a’ darab édes Barátom! még sok helyre kíván ráspolyt; de így is eléggé szép. Kérlek igazgasd meg Te, a’ kinek dedit ore rotundo Musa loqui!”³³ Horváth válasza a verselésre tett megjegyzéseket követően: „Ha az Originált látnám, meg fogadnám kívánságodat; de a’ nélkül igazgatásba bele kapni nem merek.”³⁴ Ha ezek után egy-két hónappal az *Orpheus*-ban egy átalakított, szabályos verselésűvé tett szöveg jelent meg (K_2), majd egy évre rá Szentjóni mégis újra elküldte Kazinczynak e verset (K_3), figyelmen kívül hagyva az *Orpheus*-beli közlést, s 1791-es kötetében sem e szerint véglegesítette (K_4), joggal tehetjük fel, hogy az *Orpheus* szövege nem tőle származik, hanem minden valószínűség szerint Kazinczytól (erre vallanak az olyan finomkodó kiigazítások is, mint *kedvellett*, *harmatozatja*). E szövegvariáción kívül tehát mindegyikre a verselés valamelyes szabálytalansága a jellemző, amiből arra következtethetünk, hogy Szentjóninak célja volt némi szabálytalanság megőrzése, mégha folyamatosan csökkentette is ennek mértékét; de hogy „mi okonk különböztette a’ szótagok számát”, arra Horváth Ádámmal hasonlóan mi sem tudjuk a feleletet. Úgy véljük tehát, hogy az átdolgozások első sorban a verselés kiigazítása miatt készültek, s nem látjuk különösnek, hogy ugyanazt a verset kétszer is elküldte Kazinczynak, ráadásul azután, hogy már meg is jelent; sőt, éppen azért küldhette el ismét, mert nem fogadta el Kazinczy *Orpheus*-beli kiigazításait.

Ami pedig a másik két verset illeti, azokat, amelyeket — Kazinczy Gábor feljegyzése szerint — a *Glyceriummal* együtt küldött Szentjóni: a 19. lapon kezdődő *A’ Reménységhez* című vers mellett nincsenek változatok feljegyezve, csak egy vonás látható a vers végénél, ez szintén megjelent az *Orpheus*-ban,³⁵ de *A’ Reménység* címmel és igen eltérő szöveggel, s ami lényeges, 1790-es dátummal, valamint olyan jegyzettel, amely már törvénytannulónak mondja Szentjónit, múlt időben említve nagybányai tanárkodását; a 33. oldalon kezdődő *Eggy meg-vetettnek keserve* mellett vannak variánsok, ez viszont nem jelent meg. Ha igaz, hogy *A’ Reménység* 1790-ben készült, akkor azt nem küldhette Kazinczynak csak 1790-ben, így ez is kérdéses levelünknek erre az évre való datálását támasztja alá. Azt azonban nem tudjuk, hogy Kazinczy Gábor miért nem jegyeztet e vershez változatokat, mikor az *orpheus*-beli szöveg, amelynek alapja logikusan az a kézirat lehetett, amelyet a levéllel küldött Szentjóni, jelentősen eltér a végleges változattól. Talán éppen ezért, túl sok lett volna a feljegyezni való?

Összességében: Szentjóni Kazinczyhoz szóló egyetlen fennmaradt levelének 1790-re keltezését minden szempontból igazolni látjuk, mind az életrajzi tények (Nagybányáról való kényszerű eltávozása, a nagyváradi álláslehetőség), mind a Wieland-fordítás szövegváltozatainak és *A’ Reménység* dátumozásának tanúsága szerint is. A filológiai bizonyítás során azonban — reményeink szerint — főbb vonalaiban kirajzolódott Szentjóni és Kazinczy kapcsolata is, továbbá bepillantást nyertünk Szentjóni alig-alig ismert műhelyébe.

DEBRECZENI ATTILA

következő *Az első borotválkozás* címűre gondolt, mint az monográfiájából is kiderül (I. Szentjóni Szabó László költeményei. Bp. 1911. 227., ill. GÁLOS: i. m. 21, 28. és 50.

³³ KazLev. I. 470.

³⁴ KazLev. I. 476.

³⁵ 7. szám, II. kötet, 272–273.

Kiadatlan Csokonai-jegyzetek. A Csokonai-kritikai kiadás munkálatai kapcsán a szorosan vett szépirodalmi munkák mellett figyelmet kell fordítani a Csokonai által készített autográf jegyzetanyagra is. Úgy tűnik, jelenleg még nem látható be, hogy milyen tudományos hozzádéma lehet annak a munkának, amely ezt a szövegállományt áttekinti, és — ahol és amennyiben indokoltnak látszik — a kritikai kiadás szöveg-gondozási és szövegfeldolgozási módszere szerint a kiadás követelményeinek megfelelően feldolgozza és közzéteszi. Ám mégis indokoltnak látszik, abban az esetben is, ha mindez az írásos anyag nem is valószínű, hogy változtatna a szakirodalom jelenlegi Csokonai-képén: de itt azért óvatosan közbe kell szűrni, hogy elsősorban a manifeszt Csokonai-képen. A könyvkivonatok, különféle kiadványokból készített jegyzetanyag, kéziratos másolatok, fordítások, feljegyzések, vázlatok, tervek, olyan töredékek, amelyeknek az összefüggésrendszere csak a szerző tudatában létezhetett, számára is állandó alakulásban. Mindennek a belső összefüggéseit, az egyes tételek célját és szándékát stb. kutatni, keresgélni, találgatni valószínűleg felesleges és meddő tevékenység lenne. De nem is lehet cél, különösen nem a kritikai kiadás számára. És hasonló módon nincs értelme, sem jelentősége annak, hogy mindeme írásos anyagnak a Csokonai műveltségében, olvasottságában, megvalósult műveiben, gondolkodásában, világképében elfoglalt helyét és mélységét kellene mérlegelni és latolgatni. Azt hiszem, mindennek inkább kortörténeti jelentősége van: egy műveltségi modell működését teszi láthatóvá, a technológiáját, azt, ahogy válogat, szelektál, összegyűjt; azt a módszert, ahogy a rendelkezésre álló anyagot kezeli; azt a habitust lehet benne nyomon követni, sejtetni, érzékelni, amely a műveltséggel, a kultúrával szembeni viselkedést jelenti. Azt, ahogy a kultúra intézményjellegű részeit elsajátítja, lebontja, elemzi, megszűri, aztán, ahogy a maga számára, beleépítve egy újabb, vagy legalábbis variánszerű technológiát, újra felépíti. Aztán lehetővé teszi a szellemi tájékozódás nyomonkövetését (akár kronologikusan; ha rendelkezünk megbízható fogódzókkal), de arra nem alkalmas, hogy ebből a szerző tényleges tájékozottságára vonatkozó következtetéseket vonjunk le; inkább csak a tájékozódására, illetve arra a technológiára, ahogyan a kulturális közvetítő rendszereket kezeli.

Différenciáltabbá teheti ez az anyag azt az elgondolást, hogy Csokonai esetében is egy, afféle mindenes gyűjteményről, compendiumról, omniáriumról¹ van szó, amely azonban egyrészt a kor által kikényszerített (könyvszűke, papírtakarékosság, gyűjtemények hiánya), másrészt a tudás elsajátításának és reprodukálásának, az előző feltétel által befolyásolt, technikai környezete és működési módja.² Mindennek inkább művelődésszociológiai jelentősége lehet, azonban ösztönzést esetenként akár a pusztán cím is adhat(na).³ Tehát, ha a manifeszt módon megfogalmazott és megfogalmazódó Csokonai-kép nem is fog módosulni, a kutatók számára hozzáférhetővé válik egy műveltségi modell működésmódjába való bepillantás, egy műveltséganyag és a vele szembeni mentalitás közelebbivé, átélhetőbbé, érthetőbbé válhat.

¹ Vö. FEKETE Csaba: *Csokonai tanulmányai* = *Studia Litteraria XXIV* (1986). 67–91. Továbbá elgondolkodtató annak a közös tanulási folyamatnak a technológiája (a tanulás részmozzanatainak a collatiók általi felosztása, közös megbeszélés, egymás jegyzeteinek a lemásolása: végső soron egy közös, konvencionális, átjárható, kicserélhető logika működtetése), amelyről a Kölcsény és Kállay által készített könyvkivonatokat tanúskodnak. Most számomra nem is a jegyzetelt anyag, a jegyzetek hordozta eszmétörténeti, filozófiai stb. anyag jellege az érdekes, hanem a kivonatok kölcsönös használata, az értelem kiszűrésének, a tanulásnak, a tudás elsajátításának ez a közhasználatú módja, és ezzel párhuzamosan az anonimitása. Ennek gyakorlati működésére vonatkozóan lásd CSORBA Sándor: *Kölcsény és Debrecen*. Debrecen, 1982. 85–89.

² CSORBA Sándor Kölcsény debreceni diákéveinek tárgyalása kapcsán visszautal arra, hogy Kölcsények tanulótársasága (Kölcsény, Kállay, Takács, Freytag) erre a tradícióra építve alakul ki. Illetve, hogy ez a metódus a kollégiumban még a század harmincas éveiben, Péczely József tanársága alatt is, az állandó tanügyi reformok ellenére, működik. Ez a fajta közös munka, technológiáját tekintve hasonló a compendiumnak, az omniáriumnak a tanulást, az olvasottak elsajátítását szervező, meghatározó jellegével. Vö. CSORBA Sándor: *i. m.* 98–93.

³ KÓKAY György: *A „Fanni hagyományai” forrásaihoz* = *MKsz* 1994/2. 207–209.

Mindennek a hatására a látens Csokonai-kép lassú módosulása következhet be, természetesen a kutatók körében.⁴

A fentebb elmondottakra lehet példa Csokonai néhány, eddig még közre nem adott kijegyzése: könyvészeti adatok, illetve jegyzetanyag. Debreczeni Attila hívta fel rájuk a figyelmet, ezért, valamint a munka folyamán adott hasznos tanácsaiért is köszönettel tartozom neki.

Bizonyos szempontból meglepő a K 672/II kéziratos kötet 35 lap verzóján kezdődő és rectóján végződő íróos írás. A magyar kultúrtörténet szempontjából mindenképp izgalmas, hogy Csokonai kezében szintén megfordult Girtannernek⁵ a francia forradalomról készített beszámolója. Szauder József szövegkiadása alapján tudható, hogy ugyanebből a munkából Kölcsénynek is vannak jegyzetei, amelyeket valószínűleg Kállay készített, Kölcsény csak lemásolta. De ebben az esetben nem pusztán a kompendium-készítés technikája működött, nem csak lemásolta, hanem Kölcsény későbbi tanulmányainak utalásai, hivatkozásai megerősítik azt a feltevést, hogy maga Kölcsény is alaposan áttanulmányozta.⁶ Csokonai fennmaradt jegyzetei alapján azonban igazából csak a tény, hogy volt a kezében a könyv, lehet számontartani, valamint azt, amit a Csokonai által jegyzetelt részek tematikus kapcsolódása kirajzol az érdeklődés irányára vonatkozólag; de az tendenciájában valami másról árulkodik.

Historische nachrichten und Politische Betrachtungen über die französische Revolution von Christoph Girtanner. Berlin 1792 in 8 Bänden.

Erster Band. pag. 4.

Despotische Druck macht stille und ernsthaft. Wer hart gedrückt ist, wem der Gram am Herzen nagt, der lacht nicht und scherzt nicht! —

pag. 7. eher möglich wäre, den Lauf eines Flusses aufzuhalten, als den gesprächigen Frankreichern die Zunge zu binden.

pag. 9. Pelisson ein berühmter Gefangener, gelangte endlich eine Spinne — sie war der Gegenstand seiner zärtlichsten Zuneigung, weil sie das einzige Geschöpf um ihr her war. Unvermuthet kommt der Gefangenwärter herein, und findet den Gefangenen im Gespräche mit seiner geliebten Spinne. Mit großer Kaltblütigkeit ergreift Jener das kleine Insekt, wirft es auf die Erde, und zerguetscht es mit dem Fuße.

pag. 10. Auch *la Tûde* ein leichtsinniger Jüngling, weil er Verse gegen Maitresse des Königs, Pompadur geschrieben hat, 35 Jahre mußte er der gefangen in gefängniß <zúr> überleben — Er hatte jung Leben <...> gemacht.⁷

⁴ Úgy tűnik fel számomra, hogy többek között erre tett kísérletet (elmélyült és programszerű bevezetőjével) Kölcsény (és Kállay) compendiumának Szauder József általi kiadása: *Kölcsény Ferenc kiadatlan írásai, 1809–1811, (Kölcsény és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból)*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket készítette SZAUDER József. Bp. 1968.

⁵ Girtanner, Christoph G. (1760. 11. 7. – 1800. 05. 17.): német orvos, tanulmányai befejezése után európai körutat tesz (1783–1789); a francia forradalom kitörése után főként politikai szakíróként működik; a francia forradalom eseményeit bemutató főművét 1791-ben kezdte írni, és 1797-ig 13 kötetet adott közre, melyekben a franciaországi eseményeket időben 1793 júniusáig követi nyomon. — Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*, IX. Bd., 189–191, Leipzig, 1877.

⁶ CSORBA Sándor: i. m. 102–103, 105.

⁷ Wilhelm Heinsius könyvészeti repertórium a Girtanner munkájának két kiadását tartja számon: az első 1791-ben jelent meg (ez az adat a többkötetes mű első kötetére vonatkozik), a második kiadás 1803-ban látott napvilágot. Nagy valószínűséggel az első kiadás juthatott el, objektív okok miatt is, Csokonaihoz. Vö. *Allgemeines Bücher-Lexicon, oder vollständiges Alphabetisches Verzeichniß der von 1700 bis zu Ende 1810 erschienenen Bücher* von Wilhelm HEINSIUS. I–III. Leipzig, 1812. A Kollégium Nagykönyvtárában viszont a következő kiadás található: *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution* von Christoph GIRTANNER. Erster Band. Zweite, vermehrte, verbesserte, und durchaus veränderte Auflage. Berlin, 1792. bei Johann Fridrich Unger.

Girtanner munkájának egyik kiadása ma is megtalálható a Református Nagykönyvtár gyűjteményében. Azonban ennek a kötetnek, amely a második kiadás, a hivatkozásai nem teljesen egyeznek meg a Csokonaiéival. A kijegyzett idézetek értelmének helyreállítása érdekében idézem vélhetően eredeti szövegkörnyezetüket (**a Csokonai által jegyzetelt részeket kővér szedéssel kiemelve**), annak érdekében, hogy láthatóvá váljék, mi érdekelte olvasás közben Csokonait.

4. Ein Volk, welches unter der eisernen Ruthe eines Tyrannes lebt, welches die Fesseln eines morgenländischen Despotismus trägt, und bis auf das Blut ausgesaugt wird, mag immerhin leichtsinnig und flüchtig seyn: es wird sich dennoch nicht so sehr verstellen können, daß es lache und scherze, während es heimlich über erlittene Ungerechtigkeit seufzt. **Despotische Druck macht stille und ernsthaft. Wer hart gedrückt ist, wem der Gram am Herzen nagt, derlacht nicht und scherzt nicht.** Blumen munterer Freude keimen und gedeihen nicht, auf den Gefielden die ein Tyrann beherrscht!⁸

6–7. Der Hang, über alles zu sprechen, und viel zu sprechen, ist so innig in den Nationalcharakter der französischen Nation verwebt, und Schwazhaftigkeit macht so sehr den Grundzug dieses Charakters aus, daß es **ehrer möglich wäre, den Lauf eines Flusses aufzuhalten, als den gesprächigen Frankreichern die Zunge zu binden.**

9. **Pelisson ein berühmter Gefangener**, welcher viele Jahre, in quälender Einsamkeit, in diesem Gefängnisse zugebracht hatte, ohne ein anderes, lebendiges Geschöpf, als den Gefangenwärter zu sehen, **gelangte endlich**, nach unendlicher Mühe, dahin, **ein Spinne**, die sich in seinen Kerker verirrt hatte, zu zähmen. Sie kam wenn er rief, sie leistete ihm Gesellschaft, sie lies auf seiner Hand, und **sie war der Gegenstand seiner zärtlichsten Zuneigung, weil sie das einzige Geschöpf um ihn her war. Unvermuthet kömmt der Gefangenwärter herein, und findet den Gefangenen im Gespräche mit seiner geliebten Spinne. Mit großer Kaltblütigkeit ergreift Jener das kleine Insekt, wirft es auf die Erde, und zerquetscht es mit dem Fuße.** So **auch** dieser Zug alle menschlichen Gefühle empört: so ist doch die Geschichte, welche **La Tude** erzählt, noch weit empörender. Wegen einer jugendlichen Unbesonnenheit **mußte er fünf und dreißig Jahre lang im Gefängnisse** schmachten. Er hatte, als **ein leichtsinniger Jüngling, Verse gegen die Maitresse des Königs**, gegen Madame **Pompadour**, gemacht, und wurde deßwegen in die Bastille gesetzt, [számunkra itt még a történet folytatása lehet érdekes: az ifjú a csodával határos módon megszököik, Hollandiába menekül, elfogják, újra visszahozzák a Bastille-ba.] Seine weiche Seele wünschte sich mitzuthellen, und suchte Gesellschaft. In dem unterirdischen Kerker, in welchem er steckte, zähmte er die Ratten, mußte aber diese, seine guten Freunde, verlassen, und wurde in ein anderes Zimmer, in dem Thurme gebracht. Hier verirrte sich eine Taube vor sein Fenster. Er streute ihr Brodkrumen hin, und sie kam an den fogenden Tagen wieder. Nun zupfte er Faden aus seinen Hemden, machte ein Netz daraus, und fieng die Taube damit. Es war ein Männchen, und bald kam auch das Weibchen ihrem treuen Gefährten nach. Dieses Taubenpaar hegte er, er zähmte sie, und liebte sie bald mit außerordentlicher Zärtlichkeit: sie machten sein Vergnügen, seine Freude, seinen einzigen Zeitvertreib aus, Bald nachher kündigte ihm der Gefangenwärter an: er habe Befehl, die Tauben zu tödten. Bei diesen Worten gerieth **La Tude** in Verzweiflung. Der Gefangenwärter machte eine Bewegung, die unschuldigen Geschöpfe zu fassen; aber **La Tude** sah es, und stürzte hin, um ihm zuvor zu kommen. Er ergriff sie, und in seiner Wuth zerdrückte er sie beide. Dieser Augenblick war vielleicht der schrecklichste seines Lebens. Einige Tage nahm er keine Nahrung zu sich; Schmerz und Unwillen wechselten in ihm ab, und die Menschen

⁸ Említésre méltó lehet az érdeklődés hasonló és eltérő jellegével kapcsolatban, hogy pontosan ez, az itt szereplő rész szerepel a Kölcsey által lemásolt Kállay-anyagban is. A két fogoly megindító esete (Pelisson és La Tuda) viszont csak megemlíttetik. Vö. *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai*. 239.

verabscheute er. So lch e Züge beweisen, mehr als alle leere Deklamationen, welch ein Gefängniß die Bastille war.

Az utóbbi idézet könyvezetének a helyreállítása kapcsán azért időztem el az idézésben hosszabban, hogy érezhetőbbé váljék, mi az, ami felkeltette a könyvet jegyzetelő Csokonai figyelmét. Nyilvánvaló, hogy Csokonait tematikájukban, a „szentimentális”, végtelenen érzelmes, regényes részletek ragadták meg. Ezek a kiemelt részek persze félrevezetőek lehetnek, hiszen, a könyv első bekezdéseiből származnak, és a történeti eseményekről szóló beszámolók csak később várhatóak. Ez önmagában nem lehet érv amellett, hogy Csokonai figyelmen kívül hagyta volna a történelmi események fontosságát, vagy nem lett volna érzéke irántuk, vagy hogy a francia forradalom történeti és politikafilozófiai jelentősége nem érintette volna meg. Csak annyi említésre méltó szűrhető le mindebből, hogy Csokonait a jegyzetelés pillanatában ilyesfajta érdeklődés vezet(het)te.

Arra vonatkozólag, hogy mikor keletkezhetett ez az egy oldalnyi könyvkijegyzés, közvetett adatként arra tudunk csak hagyatkozni, hogy a lap rektóján (ahol csak a jegyzet vége, másfél sor található) *Az utolsó szerencsétlenség* egy versszakának javított fogalmazványa található, valamint a *Budai Ferencre, halála után* kezdő sorainak eredeti fogalmazványa: mindkét írás keletkezési ideje 1803-ra tehető. Arra az időre, amikor Csokonai a Lilla-ciklus „poétai románná” való szerkesztésén dolgozik.

A következő könyvészeti leírások egy kétrét hajtott, hosszanti alakú papírlapon találhatók, a K. 679/I. kolligátum 33. lap rektóján, illetve a legutolsó tétel a verzón. Az első harmadán található két mű ugyanattól a szerzőtől, Eckartshausentől⁹ származik:

Originalbriefe unglücklicher Menschen, als Beyträge zúr Geschichte des menschlichen Elendes den Freúnden der Menschheit gewieicht von dem Hofrath von *Eckartshausen*. München, 1789. 8.¹⁰ — In averse huius libri pagina

Motto:

Jusgu' à grand Dieu!

verrai je ma Patrie

D' une part éclairée, et de l'
autre abrütie! — ¹¹

Code de la Nature.

Erzählungen zúr Vergnügen únd zúr Seelenbildung. — Geschrieben von dem Hofrath Eckartschausen. — München. 1786. 8.¹²

Az elsőként kijegyzetelt könyv bizonyára járt Csokonai kezében, hiszen a könyvészeti adatok kijegyzetelésén túl a mottót is feljegyezte magának. Azonban ugyanennek a könyvnek a végén szerepel a kiadó ajánlólistája, igen pontos leírással az egyes tételeket illetően. Eckhardhausen munkáiból bő válasz-

⁹ Eckartshausen, Karl von (1752. 06. 28.–1803. 05. 12.) jogot tanult; igen termékeny író volt, számos jogi, szépirodalmi, alkímiai, misztikus mű szerzője. Pályája első szakaszában a felvilágosodás eszméit propagáló műveket ír, a vallás és a tudomány összebekötése jegyében; pályája második szakaszában a vallásos munkák (pl. *Gott ist die reinste Liebe*, (1790) kerülnek előtérbe, illetve érdeklődése az alkímia és a misztika, az okkult tudományok felé fordul. — Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*. V. 608–609.

¹⁰ *Originalbriefe unglücklicher Menschen, als Beiträge zur Geschichte des menschlichen Elendes, den Freunden der Menschheit gewieicht*. 8. [1] 795. München, Leutner. Vö. HEINSIUS: i. m. I. 729.

¹¹ Eckhartshausen könyvében két sorba szedve szerepel, nem kelti (tipográfiailag sem) vers benyomását. Csokonai azonban olyan kitüntetett figyelemmel másolja, mintha versszöveg volna. Sajnos nem sikerült az idézet forrását azonosítani; HOLBACH főművének utolsó, hasonló című fejezetében (*Abrégé du Code de la Nature*) ez a szövegrész nem szerepel.

¹² *Erzählungen zum Vergnügen u. zur Seelenbildung*. 8. [1] 785. München, Leutner.

ték állt az olvasók rendelkezésére. Igen népszerű és keresett író lehetett¹³. E könyvlistán szerepel az a mű is, több más könyv között, amelyet Csokonai másodikként kijegyzett, méghozzá ugyanennek a kiadásnak a leírásával.¹⁴ Ez a két adalék valószínűsítheti annak feltételezését, hogy Csokonai a második Eckartschausen-mű leírását az elsőből jegyezte ki.

Az első munka „érzékeny” levelek gyűjteménye, megható, szomorú történetek, a végén mindegyiknek tanító jellegű szentenciák találhatók, amelyek az elbeszélt, egyébként is tendenciózus történetek, események sugallt jelentését még nyilvánvalóbbá teszik. A másik kijegyzett könyvet nem volt módom megnézni; de, úgy látszik, Csokonait hasonló érdeklődés vezette: a cím alapján ítélve, jellegében hasonló munkáról lehet szó. Itt is, úgy tűnik, olyasmik ragadták meg az érdeklődését, mint a Girtanner-könyv jegyzetelése közben.

Annál figyelemre méltóbb a másik két kijegyzett munka, amelyek azonban ismét csak könyvészeti adatok jegyzetelésére engednek következtetni, egyfajta érdeklődés meglétére, de nem föltétlenül olvasmányélményre (arra vonatkozólag, hogy mikorra tehető ezeknek a jegyzeteknek a keletkezése, sajnos semmilyen elfogadható, megalapozott érv, vagy akár közvetett bizonyíték nem áll rendelkezésre):

Die Glückliche Nation, oder Der Staat <...> von Felizien. — Ein Muster der vollkommensten Freyheit unter der unbedingten Herrschaft der Gesetze. — Aus d[em] Französischen. — Leipzig.

1794. II Th. 8.¹⁵

Immanuelis Kantii opera ad Philosophiam Criticam latine vertit Fredericus Gottlib Born.

— Lipsie 1797. <...> voll. 8.¹⁶

És a harmadik egységen található egyetlen tétel:

Const. de la Republ. Française. L' an 3 de la Repub. (Septemb. 1795.) 1795. in 12.¹⁷

A filológia keresés munkálatai során felmerült még néhány észrevétel, amelyek elsősorban Csokonai esetleges Kant-ismeretére vonatkozólag jelenthetnek újabb adalékot. A szakirodalom, ahogy bizonytalanságban van Csokonai olvasottságával kapcsolatban általában, úgy arra vonatkozólag is, hogy tanul-

¹³ HEINSIUS regisztere alapján legsikeresebb munkája, amely rengeteg kiadásban jelent meg, szinte évente újrakiadták, közismertté tette a nevét: *Gott ist die reinste Liebe, mein Gebeth u. meine Betrachtung*. 8. München, Aschendorff [1] 810. [Első kiadás 1794 Prága.] — Eckartshausen közismertségével kapcsolatban két adalékot jegyeznék meg. KAZINCZY a *Fogságom naplójában* leír egy jelenetet, amikor az obrovici fenyítőházban elveszik tőle az időközben indexre került könyveket: „Oh uram, monda Schröter — annyira megyen a dolog, hogy már az Eckartshausen imádságos könyve (Gott ist der reinste Liebe) prohibeálva van. — Az nem kár — kiáltám.” KAZINCZY Ferenc: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek SZAUDER Mária munkája. Bp. 1979. 478. — A 19. század első évtizedeiben egy a Kazinczytól eltérő ízlés még mindig szívesen olvasta Eckartshausen munkáit. Ez az ízlés vezethette Csokonai érdeklődését is, akárcsak Katona Józsefét, aki a *Bánk bán* írása (és átdolgozása) idején „közel 70 sorá”t vette át Eckartschausen egyik (*Der Prinz und sein Freund*. Pest, 1789) munkájának. Vö. KATONA József: *Bánk bán*. Sajtó alá rendezte OROSZ László. Bp. 1983.

¹⁴ Eckartshausen könyvében a következő leírás szerepel: *Erzählungen zum Vergnügen und zur Seelenbildung*. 8, 1786. 1. fl. 30kr.

¹⁵ *Nation, d. glückliche, od. d. Staat v. Felizien, ein Muster d. vollkommenst. Freyh.* 2 Thle. 8. Leip. Voß. 794. — Vö. HEINSIUS: *i. m.* III. Bd. 21. — aki nem ad meg szerzőt, a cím alapján sorolja be a munkát.

¹⁶ *Opera ad philos. crit.* latin. vert. F. G. Born III. Vol. 8. maj. Lips. Schwickert. 796. Vö. HEINSIUS: *i. m.* II. Bd. 549.

¹⁷ *Constitution de la République française, l' au 3 me de la République*. 12. Leipz. Schmidt. 795. Vö. HEINSIUS: *i. m.* I. Bd. 596.

mányozta-e Kantot, például.¹⁸ Az utóbbi megismertetett könyvészeti kiírások keletkezési idejével kapcsolatban semmilyen fogódzó nem áll rendelkezésére, azonban a felsorolt tételek közül az említett Kant-könyv I–IV. kötete (N 80-as jelzet alatt) ma is megtalálható a Református Nagykönyvtár állományában, és a IV. (1798-as) kötet a benne található bejegyzés szerint már 1799. június 10-e óta a könyvtár tulajdonában van.

Csokonait élete utolsó néhány évében — ahogy az feljegyzéseiből, jegyzeteiből, kiadási szándékaiból, előszavaiból kiolvasható — erőteljesen foglalkoztatták irodalom- illetve műfajelméleti kérdések, és mivel, különösen az utóbbiak, a korszak esztétikai-poétikai gondolkodása szorosan kapcsolódott a filozófiai gondolkodáshoz, szükségessé tették a filozófiában való tájékozódást is. Csokonai első életrőja, Domby Márton, ha túloz is, nem alaptalanul teszi: „a Batteux, Eschenburg és Sulzer esztézise ötet az esztétika szép mezejébe vitték és az itt vett teoriát a praxis eléggé dicsőíti. A Kant megmérhetetlen lelke ötöt a filozófia óceánjába merítette, és ezt az egész óceánt ő örülő borzadással beúszkálta. [...] Utoljára Volf véghetetlen matézisének terhe alatt holt meg; mikor ágyba feküvén, kezei azt nem bírnák, mellére tévén úgy olvasván azt, hogy szoktassa előre képzelődését azon véghetetlenhez, melybe menendő vala.”¹⁹

Mindezt bizonyos értelemben alátámasztja az a szöveg, amelyet Csokonai a *Dorottya* kiadása elé készítet, 1803. február 6-dik napjára datálva a keltezés idejét. Ennek az előbeszédnek az első része (*Előljáró Beszéd az Előbeszéd' elejébe* — az eredeti cím) fogalmazványában szerepel egy zárójelbe tett mondat, amelyet a tipográfusnak elküldött végleges szövegből kihagyott: „Közönséges dolog az Authoroknál Előljáró Beszédet írni: de még közönségesebb az Olvasóknál semmi Praefatiót el nem olvasni.

Mind a' kettőnek kell okának lenni: mert <sem> elégséges ok nélkül szintűgy nem lehet a' világon semmi is, valamilyen lehetetlen, hogy a' Praefatio azon egy időben Praefatio is legyen, ne is. (Nagy két, Igazság! mellynek felkapatása annyiba került a' Hálai Számkivetett[ne]k mint módiból való kimustrálása, amaz Északi Gondolkodónak!)”²⁰ Ez által a mondat által megidézett második személy nyilvánvalóan Kant, a korszak ismeretelméleti vitái felületes ismerete alapján pedig az is nyilvánvaló, hogy az elsőként megidézett személy Wolf.²¹ Ez a mondat többet sejtet, mint nagyon felületes ismeretet, de a mögötte álló ismeret mélységére botorság lenne bármilyen megjegyzést tenni.

A kiadatlan kéziratos anyagban található még egy előfordulása Kant nevének és egy művének (*Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*): abban az imponálóan jól megválogatott és nagy tájékozottságot mutató hosszú könyvlistában,²² amelynek a léte hosszú időn keresztül igen rejtélyesnek tűnt a kutatóknak, és összeírása, összeállítás Csokonai tájékozottságának a jeleként értelmeződött.²³ A lista keletkezése valójában sokkal kevésbé titokzatos, mint gondoltuk, és keletkezése sokkal

¹⁸ Csokonai Kant-recepciójának konkrét filológiai bizonyítékaira vonatkozólag lásd Debreczeni Attila összefoglalóját: DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdekés költője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*. Debrecen, 1993. 226–227.

¹⁹ DOMBY Márton: *Csokonai élete és a kortársak emlékezései Csokonairól*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta VARGA Balázs. Bp. 1955. 50.

²⁰ MTAK Kézirattár 672/II. 22b.

²¹ Wolff (Wolf), Christian Freiherr von (1679. 01. 24.–1754. 04. 09.), német filozófus; Leibnitz filozófiájának továbbépítője és népszerűsítője; Halléban tanított, 1723-ban I. Frigyes Vilmos megfosztja állásától és számúzi determinizmus és vallásellenesség vádjá miatt; Wolff csak 1740-ben, II. Frigyes uralomkora alatt térhet vissza Halléba. *Mayers Enzyklopädisches Lexikon*. Bd. 25. 475.

²² MTAK Kézirattár 679/I. 26a–29a.

²³ „Az említett forrásokból származó tudósításokon kívül az antik és modern irodalom XVII. századi francia felfogásának magyarországi ismeretére egyetlen sovány adat utal csupán, Csokonai meg lehetőszen titokzatos könyvlistájának egyik tétele. A lista kéziratai között maradt fenn és nem tudni, mi célból készítette, illetve mennyit ismert valójában a rajta szereplő művek közül. A felsorolásban mindenesetre az európai esztétikai-poétikai gondolkodás híres alkotásai szerepelnek Baumgartentől Herderig;” I. Szajbély Mihály: *„Régiék” és „újak” a XVIII. század második felének magyar irodalmában* ItK 1985/3. 333. — Valamint DEBRECZENI Attila: *i. m.* 131.

egyszerűbb. Eschenburg *Theorie*...²⁴ könyvét lapozgatva figyeltem fel arra, hogy az Eschenburg által az egyes fejezetek végén megadott tájékoztató szakirodalomban azok a művek rendre szerepelnek, amelyek emlékeztetem szerint ezen a könyvlistán is előfordultak. Amikor aztán Csokonai könyvlistájának tételait és azok sorrendjét összehasonlítottam az Eschenburg által megadott művekkel és azok sorrendjével, akkor, előforduló sorrendbeli szabálytalanságoktól eltekintve, bebizonyosodott, hogy Csokonai ebből az összefoglaló műből másolta ki, nagyoobrszét szép sorjában, a könyvleírásokat. Ezt az is megerősíti, hogy sokszor követi az Eschenburg bibliográfiái leírásainak a rövidítéseit is, amely rövidítések, azt hiszem, nem konvencionálisak, hanem egyediek. Amikor Csokonai kijegyezte ezeket a könyvészeti adatokat, bizonyos szempontból ugyanazt tette, amit Eschenburg, akinek a bibliográfiája ajánló bibliográfia a kortársak számára: nem a szoros értelemben vett felhasznált irodalmat tünteti fel, hanem a témában számba jöhető irodalom válogatott ajánló bibliográfiájának létrehozására törekszik. Könyvének megfogalmazott számdéka is egy hagyományosabb és ekkor már némileg avultabb szemlélet jegyében áll: compendium jellegű, összefoglaló, tájékoztató mű megalkotása a célja. A tudás szelektálásának, elsajátításának, hagyományozásának, feldolgozásának rokon technológiája ez, mint amelyet Csokonai is használ. Ezen a könyvlista és a rajta szereplő művek igazából nem az olvasmányélmény, tájékozottság vagy a hatások bármiféle jelenléte illetve feltételezése miatt bír jelentőséggel, hanem inkább amiatt, ahogy Csokonai kijegyzi őket, abban is csak azt a hosszú és közkeletű európai tudományos hagyományt ragadhatjuk meg, ahogy a tudomány évszázadokon keresztül kisajátítja, gyűjti, szelektálja, rendszerezi, szétosztja és főként és mindennek előtt, hőmpölyögteti maga előtt a tudást.

BORBÉLY SZILÁRD

*A Magyar Könyvszemle tisztelettel köszönti
Kuntár Lajost 80. születésnapja alkalmából*

Szombathely leghíresebb könyve: Mikes Kelemen Törökországi levelek. A vasi székhely 2000 éves múltjában¹ bőven akadnak olyan események, amelyek méltán nevezhetők történelminek. Ilyennek minősíthető Mária Teréziának azon döntése, amellyel a Savaria romjaira épült, a középkorban jelentéktelenné vált települést 1777-ben püspöki székhellyé tette és Szily János győri segédpüspököt az új egyházmegye élére helyezte.

Az alkotóereje teljében lévő 42 éves Szily óriási tettvággyal kezdte meg jövőt formáló szombathelyi ténykedését. Első teendői közé tartozott a leendő papjai képzését biztosító szeminárium, maga részére a rangjához méltó palota felépítése. Határozott és erős akarattal valósította meg nagyratörő terveit. Szombathely város tiltakozása ellenére lebontatta a várat, a hozzátartozó templommal együtt, és ezek helyén a 2000 lakosú településnek 4000 főt befogadó székesegyházat emeltetett.²

Szily János már püspöksége első éveiben pezsgésbe hozta Szombathely gazdasági és szellemi életét. Az egyházi és a világi hatalom kiteljesedő működése nélkülözhetetlenné tette Gutenberg találmányának, a könyvnyomtatásnak a város falai közé hozását. A püspöki körlevelek, a megyei közgyűlési meghívók, a hatóságok különféle intézkedései és a szellemi termékek sokszorosításának igénye együttesen ösztönöz-

²⁴ ESCHENBURG, Johann Joachim: *Entwurf einer Theorie und Litteratur der schönen Wissenschaften*. Berlin, 1783.

¹ A PLINIUS által „colonia Divi Claudii Savaria” néven említett, Claudius császár (i. sz. 41–54.) alapította település 455-ben földrengés következtében romhalmazzá vált. A középkor évszázadait a győri püspöknek tulajdonában élte meg.

² Felsőszopori Szily János (1735–1799) győri segédpüspökként került az 1777-ben létrehozott új püspökség élére. Szobra az általa emeltetett épület-együttessel szemben áll. Vö. *A Szombathelyi egyházmegye története, 1777–1929*. I. köt. Szerk. GÉFIN Gyula. Szombathely, 1929. 445.

ték a vármegyét és a püspökséget arra, hogy 1787-ben Szombathelyre hívják Siess József János soproni nyomdász.³

A családi tulajdonú nyomda fiókküzemét a fiú, Siess Antal József szállította Sopronból Szombathelyre, és telepítette a püspök által térítésmentesen átengedett szeminárium helyiségekbe,⁴ így — bár az első nyomdatermékeken, a Sopronban megjelentekhez hasonlóan, az apa neve szerepel — őt, vagyis: Siess Antal Józsefet tekintjük Szombathely első nyomdászának.

A „kalapos király” halálát követően a helytartótanács 1790. június 5-én állította vissza a kispapképzés régi rendjét, nyitotta meg a bezárt szemináriumokat. Szombathelyen az épület kiürítésével és felszerelésével Szily Böle Antal vicerektort, a későbbi püspököt bízta meg, aki nyomban hozzá is látott a kapott feladat végrehajtásához. Természetesen a nyomdának is el kellett hagynia az épületet. Siess Antal József 1790. augusztus 20-án kelt levelében mondott köszönetet Szilynek:

„a nagy kegyért és jóindulatáért, amellyel Püspöki Méltóságod engem a nyomdával együtt a tisztelendő klerikusok szeminárium épületében megtűrni és támoganti méltóztatott. Jelen soraimmal ki is fejezem örök hálámat, Magamat legalázatosabban további jóindulatába és pártfogásába ajánlom.”⁵

Szombathely első nyomdája és nyomdása tehát 1790 május–júniusáig működhetett a szeminárium-ban. Ekkor a postaépületbe (ma: Fő tér 9.) költözött és ott nyomtatta termékeit „Siess Antal József bötüivel”.⁶

A Siess-nyomda első termékei többségben a hivatalos szervek nyomtatványai és a kor divatja szerint íródo alkalmi versek voltak. Az irodalom a nyomdának adott megrendelésekben akkor még alig kapott szerepet: nem volt piaca a magyar nyelvű könyvnek. A papság és a nemesség hivatalos nyelve a latin és részben a német volt. Magyar szó — miként szerte a hazában — Szombathelyen is a pórnépen kívül az iparosodó városi polgárság szájából hangzott el. Ezek a társadalmi rétegek még nem érezték szükségét a magyar irodalom pártfogásának, a magyar nyelv fejlesztésének. Ezen a téren a kezdeményezők a gimnázium, majd a líceum tanárai lettek. Közülük is kitűnik Kultsár István, aki 1789-ben került Szombathelyre.⁷

A komáromi kisiparos szülők gyermekeként 1760-ban született, később híressé vált író, irodalomszervező, szerkesztő bencés papnak készült, mivel azonban II. József feloszlatta a szerzetesrendeket, világi tanár lett. Ebben a minőségben került Szombathelyre, és mint a „Királyi Iskoláknál A Széptudományok öregbik Tanítója” kezdte meg itteni működését. (Ezt a hangzatos megnevezést írta foglalkozásaként az 1790-ben megjelentetett *B. Laudonnak Nádorfehérvári győzelme* című 48 oldalas költeménye fölél.)

³ Siess József János 1748-ban települt Németországból Sopronba. Vö. CSATKAI Endre: *A soproni nyomdászat a 18. század első felében* = Soproni Szemle 1961. 1. sz. 38–51.

⁴ II. József a központosított papnevelés következtében üressé vált szemináriumokat katonai célokra rendelte el igénybe venni. Szombathely új épületében a katonák pékséget akartak létesíteni. Szily emiatt személyesen tiltakozott a császárnál és hogy elkerülje az épület tönkretételét, a padlást önként átengedte gabonarakárnak, a többi részét pedig gyorsan benépesítette. Így kapott térítésmentesen helyet a szemináriumban a nyomda.

⁵ A latin nyelvű levél SZET I. 82 a. jelzéssel a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár III. tárlójában található.

⁶ Vö. ULREICH Tibor: *Szombathely nyomdái napjainkig, valamint termékeik 1787-től 1900-ig*. Szombathely, 1961. 23.

⁷ Vö. KUNTÁRLajos: *Szombathelyi nyomdák és nyomdászok*. Szombathely, 1969. 25. — HEGEDÜS Ferenc: *Kultsár István szombathelyi évei* = Vasi Honismereti Közlemények 1991. 1. sz. 49–57.

Kultsár mindössze 7 évet töltött Szombathelyen, nevét mégis tartósan beírta a város művelődéstörténetébe, mégpedig azzal, hogy idehozta és a Siess-nyomdában 1794-ben megjelentette Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című könyvét.⁸

„A hűség és a lelkiéri óriása”, ahogy Mikes Kelemen szokás emlegetni, 71 éves korában hunyta le örökre a szemét. Utolsó levelére 1758. december 20-án írta a befejező szót, az „Ámen”-t. Kézirata 1789-ben tűnt fel Bécsben, és innen vezetett az útja Szombathelyre Kultsár Istvánhoz. A most már magát egyszerűbben „Az ékesszólás szombathelyi tanítójá”-nak nevező tanár felismerte Mikes kéziratának nemzeti és irodalmi értékét, ezért szükségét érezte közkézre adását. Ezt így indokolja a műhöz csatolt előszavában: „Midőn ezen Levelek kiadását magamban eltekellém, a Magyar Történetek gyarapítására igyekeztem. Nem is kételkedem, hogy tzelomnak megne feleljen iparkodásom.”

Mikes Kelemen írói működésének, benne levélírásának ma már nagy az irodalma. A Kultsár István által barokkos címmel útjára indított és a kétszáz év alatt tucatnyi kiadást ért *Törökországi levelek*nek is.

Szombathely híressé vált könyvében *Az Olvasóhoz* című előszó így fejeződik be: „Írtam Szombathelyen N. Vas Vármegyében Bőjt Előhóvának 18dik Napján 1794. K. I.” A K. I., vagyis Kultsár István Bőjtmás hava 17-re keltezett köszöntő leveléhez mellékelten küldte meg a mű egy példányát a kiadás költségeit fedező mecénásnak, gróf Festetich György keszthelyi főúrnak. A Bőjtelő hava és a Bőjtmás hava két napja, vagyis február 18 és március 17 között egy hónap a különbség, amiből következtethetjük, hogy Kultsár az előszót utólag adta a nyomdába. Ezt egyébként az is bizonyítja, hogy a nyolc oldal külön számozottan van a levelek elé kötve.

A *Törökországi levelek* eredeti kéziratát első ízben 1986 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár restaurációs műhelyében láthattam, csodálhattam.⁹ Maradandó élményemet ezt követően a kőszegi levéltárban lévő fénymásolati példány gyakori lapozgatásával frissítettem. Pályámat újságíróként kezdtem és könyvtárosként fejeztem be. Több könyvet, tanulmányt, számtalan újságcikket írtam a nyomdákrol, nyomdászokrol és termékeikrol. Mindezen túl sok vasi nyomdaterméket segítettam napvilágra szerkesztőként vagy sajtó alá rendezőként. Doktori disszertációmát „Szombathely könyv- és könyvtárkultúrája” címmel írtam.¹⁰ Máig aktívan művelt működési területem a művelődéstörténet. Min-

⁸ *Török országai Levelek, melyekben a II dik Rákótzai Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak. Írta Mikes Kelemen Az emléttett Fejedelemmel néhai Kamarássa. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta Kultsár István Az Ékesszóllásnak Tanítója. Szombathelyen. Nyomtatva Siess Antal József. 1794. címlappal Szombathelyen megjelent művet követő kiadásokból tizet láthattunk a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárban az 1994. szeptember 26-án megtartott bicentenáris emléküléshez rendezett kiállításon.*

⁹ A Szombathelyi Sylvester János Nyomda vezetői a városban meghonosult könyvnyomdászat 200. évfordulóját Mikes Kelemen *Török országai levelei* kéziratának hasonló kiadásával tervezték emlékeztessé tenni. Az ügy intézésére engem kértek fel. Miután az egri érsekiség hozzájárult a féltett kincs fotózásához, az esedékes restaurálásra az Országos Széchényi Könyvtárba került a kézirat. Itt láthattam először Mikes érintette lapokat. A kiadáshoz a mikesi hagyaték szakavatott gondozóját, Hopp Lajost kértem fel előszót írni. Már megkaptam annak kéziratát, amikor a nyomda vezetői arra hivatkozva, hogy a Széchényi Könyvtárban elvégzett próbafotózásnál nehézség mutatkozott (az írás több lapon átütött), elálltak a hasonló kiadástól. Vö. KUNTÁR Lajos: *Sikertelen kísérlet Mikes Törökországi levelek hasonló kiadására* = Vas Népe 1994. szeptember 26.

¹⁰ Disszertációmban a megyeszékhely nyomdászatának, sajtójának, könyvkereskedelmének és könyvtárügyének történetét írtam meg, és nagy részét publikáltam is különféle tudományos kiadványokban. Szombathelyen kívül feldolgoztam Celldömölk, Kőrmend, Kőszeg és Szentgotthárd nyomdáinak és sajtótermékeinek történetét. Csepreg, Jánosháza és Vasvár kis nyomdái mellett a sárvári Nádasdy Tamás alapította Sylvester János által vezetett könyvnyomtató műhely működéséről is jelentettem meg rész tanulmányokat. Tevékenyen részt vettem a *Vasi Szemle* 1958. évi újraindításában, alapítója vagyok az *Életünknek*. Szerkeszttem az 1974-ben indított és ez évtől negyedévenként megjelenő *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közleményeket*.

den nyomdaterméket: könyvet, újságot, folyóiratot meghitt barátomnak tartok, megbecsülöm és szeretek. Természetesen vannak, amelyekhez fokozottabban kötnek ezen érzéseim. Ezek közé tartozik a Mikes-levelek kultsári kiadása. Meditáló óráimban hányszor — leginkább azonban a 445 oldalas kézirat forgatása közben — idéztem fel gondolatban a nevezetes szombathelyi könyv létrehozóit. Elsőként a száműzöttek keserű kenyerét fogyasztó Mikes alakját idézem fel, ahogy pulpitusára görnyedve rója sorait, írja leveleit gr. P. E.-hez. Aztán Kultsár István izgalmát képzelem el, amivel olvassa a messziről érkezett kéziratot, és amikor felfedezi annak értékét, mekkora gonddal készíti elő a kinyomtatását. A korabeli officinák ábrázolása alapján magam elé idézem Szombathely első nyomdáját és benne az első nyomdászunkat, Siess Antal Józsefet, ahogy hadrendbe sorakoztatja a betűk árját a 18 cicerős sorokba, majd tördeli a 32 cicerő magas laptükrökbe, összesen 8 + 490 számozott oldalon. . .

Igazság van abban, hogy akit, amit szeretünk, igyekszünk azt minél jobban megismerni. Ezt teszem Mikes szombathelyi könyvével, amikor többször is átlapozgatom. Siess Antal József munkájáról, a könyv külleméről, az előállítás minőségéről, kevés dicsérő szót ejthetek. A szeretet jogán próbálom a hibáit felfedni, írásban rögzíteni.

A Kultsár István által megszővegezett barokkos címlapot követő oldalakon a nyomás végig egyenletes, a szöveg jól olvasható. Az illusztrálás szegényes. Rajz csak az első levél előtt és az utolsó után található. Az előbbi hasábszéles kompozíció, az utóbbi pedig 3 épületet ábrázoló, mindössze 2 cm-es rajz. Az oldalak mindegyike számozással, középen 4 cm széles, 3 rózsa két szárral és vonallal összekötő grafikával indul. A római számokkal jelzett levelek minden esetben jobbra zárt dőlt betűs dátumokkal kezdődnek. Az első így: „Gallipoliból Anno 1717. 10. Octobris.”, az utolsó pedig ekként: „Rodosto 20, Dec. 1758.” Ennek szövege a 490. oldalon fejeződik be. Alatta látható a már említett rajzcocsk. A záró oldalon nincs számozás. Ezen Kultsár *sajtóhibákat* sorol fel, és a kéziraton végzett változtatásairól szól. Kiadása annyiban csonka, hogy a 203. levélnek a kéziratban a budai cenzor által ceruzával áthúzott részét nem közönlhette.¹¹

A Siess Antal József által előállított Mikes-műben tehát a 490. az utolsó számozott oldal, és ez a könyv jobb oldalára esik. Mivel megszámlálhatatlan nyomdaterméket tördeltem évtizedeken át, tudom, hogy a jobb oldal a páratlan számoké, azonnal megállapítom, hogy Szombathely első nyomdása ezt a termékét számozási hibával nyomtatta ki. Az elvégzett alapos vizsgálódásom a következőket mutatja:

A 304. oldalt — a 305. helyett — a 350. követi, ezáltal kimaradt 44 szám. Eddig nem volt hiba a számozással, a kihagyással azonban páros szám került a jobb oldalra. A Mikesi szövegből semmi nem maradt el, a folytonosságát a custos, vagyis az őrszó bizonyítja.

Következő hibaként jelentkezik, hogy a 433. oldal után a 435. következik, tehát nincs 434. oldal. E kihagyás rövid terjedelemre visszaállítja a szabályos rendet: a páratlan számok újra a jobb oldalra kerültek, de a 442. oldalt a 416. követi, tehát 26 oldalszám duplán szerepel. Ez az újabb hiba véglegesítette a páros számoknak a jobb oldalra helyezését.

A felsorolt számozási hibák alapján megállapítható, hogy a szombathelyi Mikes-könyv nem 490, hanem 470 oldalas. A könyvészeti leírásban a terjedelem helyes feltüntetése: 8 + 470 p. E valós terjedelmet egyetlen könyvészeti kiadvány sem mutatja, tehát e közléssel hívom fel mindazok figyelmét a helyes terjedelemre, akik Mikes Kelemen *Törökországi levelek* 1794. évi szombathelyi kiadásának címleírását végzik, illetve hivatottak a katalógusok, könyvkártyák stb. helyesbítésére.

Siess Antal József súlyos számozási hibáinak először élelőszóban adtam hangot a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárban 1994. szeptember 26-án a *Törökországi levelek* szombathelyi kiadásának 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen. Észrevételezéseimnek írásban ezúttal adok nyilvánosságot. Megjegyzem, hogy a számozási hibákra csak a Mikes kritikai kiadásban találtam utalást.¹²

Szeretném hangsúlyozni, hogy az oldalszámozási hibák nem rontják a mikesi szöveg élvezetét, az olvasók észre sem veszik létüket, tehát egyáltalán nem csökkentik a könyv értékét, legfeljebb könyvé-

¹¹ *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. MIKES ÖM I. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. 373.

¹² MIKES ÖM I. 354, 373.

szetileg teszük különlegessé, érdekessé. Egyben bizonyosságát adják, hogy a sajtóhibák ördöge már az első nyomdával beköltözött Szombathelyre!

*

Szombathely múltjának nagy az irodalma. Könyvek, tanulmányok, cikkek sokasága foglalkozik történetével, jelesebb fiai cselekedeteivel. A tollforgatók lokálpatrióták közül kiemelkedik dr. Hegedüs Ferenc, aki hangyaszorgalommal kereste, kutatta a várossal kapcsolatos adatokat. Évtizedekig tartó munkával szinte minden hozzáférhető művet átolvasott, amelyben Szombathely történetéről írást sejtett. A kijegyzett adatokat könnyed, ragyogó stílusban dolgozta fel tanulmányaiban és esszéiben. Írásai legnagyobb részben kéziratban maradtak ránk.¹³

„Szombathely krónikása” Kulcsár István szombathelyi működésével is foglalkozott. Leírja ebben, hogy Vasvármegye alispánja 1794 nyarán egy lázító könyvet, illetve annak kéziratát keresve házkutatást tartott Siess Antal József nyomdájában és lakásán. „A bécsi rendőrfőnök ugyanis azt jelentette Sándor Lipót főhercegnek, magyar nádornak, hogy Hebenstreit Ferenc főhadnagy, a bécsi jakobinus per egyik vádlottja *Homo Hominibus* címen ötszáz latin hexameterből álló költeményt írt, amelyben hevesen támadja az egyházat és a királyi méltóságot. A költemény szövegét még júniusban Szombathelyre küldte, hogy az itteni nyomda nyomtassa ki 500 példányban” — írja Hegedüs és ismerteti a nádor parancsát: Vajda alispán foglalja le a könyvet, vagy a kéziratot és küldje azt fel neki.¹⁴

A megyei vezető a legtúzetesebb kutatással sem talált rá a lázító hangú könyvre, illetve kéziratára. Siess Antal József tagadta, hogy eljutott hozzá a bécsi kézirat, így az alispán a házkutatás eredménytelenségéről tudott jelentést küldeni.¹⁵

Szombathely első nyomdása 1806. február 17-én halt meg, tehát 17 évig működött a városban. Ez alatt az idő alatt — eddigi ismereteink szerint — 147 említésre méltó kiadványt állított elő. Ezek nyelvi megoszlása: 111 latin, 33 magyar, 3 német.

*

Kulcsár István és Siess Antal József emléket a következő szövegű emléktábla hirdeti a szeminárium falán:

„E házban adott otthont Szily püspök az első szombathelyi könyvnyomtatónak, Siess Antal József nyomdásznak, amelyben először jelent meg magyar földön a Mikes Kelemen Törökországi levelei 1794-ben. Készítették a vidéki nyomdatulajdonosok Szombathely-Savaria alapításának 1900. évében.”

¹³ Dr. Hegedüs Ferenc (1902–1964) pályáját újságíróként kezdte, majd Szombathely város aljegyzője lett. Tevékenyen részt vett a vasi irodalmi életben. Évtizedeken át szorgalmasan kutatta a város múltját. Politikai okokból eltávolították a városházáról, nyugdíjazásáig adminisztrátorként kereste a nyarát. Szellemi hagyatéka az Egyházmegyei Könyvtárban és a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban található. Vö. PÓSFAL János: *Üzenetek a remete barlangjából*. Hegedüs Ferenc emlékezete = Vas Népe 1980. augusztus 31. — KUNTÁR Lajos: *Szerkesztőre és kiadóra vár Hegedüs Ferenc szellemi hagyatéka* = Vas Népe 1990. október 27. — KUNTÁR Lajos: *Írásaiban él tovább... Közel kétezer oldalnyi kéziratot hagyott dr. Hegedüs Ferenc* = Vasi Szemle 1994. 3. sz. 395–402.

¹⁴ A Hegedüs-kézirat lelőhelye: Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár Savariensia gyűjteménye, Hb 1584. Sajnos, a szerző esszé formájában foglalkozik Kulcsár István szombathelyi éveivel, s bár adatainak forrását a legtöbbször feltünteti, ezúttal ezt nem teszi, így az alispán házkutatását mindaddig nem fogadjuk el tényként, amíg a forrására nem akadunk. Hangsúlyozni kívánom, hogy Hegedüs közölt adatai megbízhatóak, így ez is valószínűsíthető.

¹⁵ „... felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven a *Törökországi Levelek* megjelentetését” — írja HOPP Lajos *Mikes Leveleskönyvének első kiadása* című tanulmánya 18. jegyzetében. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1995. 1. sz. 16. Szombathelyen biztosan tudtak a bécsi urak nehezteléséről, Kulcsár ezrét nem nevezte meg a mikesi kéziratot hozzájuttatókat.

A Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületének Nyomdász Szakosztálya 1943. július 25-én tartotta országos vándorgyűlését Szombathelyen. Az emléktáblát ebből az alkalomból helyezték el és avatták fel ünnepélyesen a megye és a város vezetői jelenlétében. Siess Antal Józsefnek Szily püspökhöz írt köszönő levele kétségtelenné teszi, hogy a nyomda 1790 nyarán kiköltözött a szemináriumból, így a mikesi mű 1794-ben nem jelenhetett meg e házban. Az emléktábla szövegének pontatlanságára szintén a már említett bicentenáris ünnepségen hívtam fel a figyelmet.

KUNTÁR LAJOS

A „Pester Lloyd” ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. A *Pester Lloyd* fennállásának utolsó fejezete Magyarország német megszállásával, 1944. március 20-án kezdődik. Természetes, hogy a megszállók a legfontosabb német nyelvű magyarországi napilapot ki akarták sajátítani propagandacéljaikra. Vesenmayer, Hitler teljhatalmú megbízottja május 2-án új felelős szerkesztőt nevezett ki a lap élére a magyarországi német származású Mathes Nitsch személyében, aki a *Pester Lloyd*nak már 1910 óta munkatársa volt.¹ 1944. november 3-ával azonban ő is leváltásra kerül, az új főszerkesztő Zsolnay Miklós.² Brachfeld Siegfried a *Pester Lloyd* 1933 és 1944 közötti korszakát tárgyaló könyvében a lap további sorsáról annyit tud, hogy a szerkesztőség Zsolnay vezetésével a szovjet front elől menekülve egy nyugatmagyarországi városba ment, ahol aztán nyoma veszett ennek a majdnem 100 éves lapnak.³

A Széchenyi Könyvtárban — az Országgyűlési Könyvtár állománya alapján kiegészített mikrofilmen — a *Pester Lloyd* 1944. december 24-ei száma az utolsó. A *Pester Lloyd* ekkor még Budapesten jelent meg. A Petőfi Irodalmi Múzeumban viszont katalógus szerint létezik egy 1945. január 31-i (24.) és egy február 2-i (26.) száma, sajnos azonban ez a két szám jelenleg nem található.

A lap utolsó számai 1945. március 1-jétől április 1-jéig hiánytalanul megvannak Bécsben az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.⁴ A *Pester Lloyd* szerkesztősége a front elől ment először Szombathelyre, majd a szovjet csapatok bevonulása után a két utolsó, március 31-i és április 1-jei száma már Sopronban jelent meg. A Bécsben előkerült példányok unikálisak, sem soproni, sem szombathelyi könyvtárakban nem találhatók.

Az 1945-ös év 92. évfolyamként folyamatos számozással, csökkentett, 4 oldalas terjedelemben, a korábbi két kiadáshoz képest csak napi egy kiadásban jelent meg (az esti kiadás 1944. április 14-én szűnt meg), a bombatámadások közepette is „optimista”, a német csapatok győzelmét sugalló hangnemben írt. Március 29-én a főszerkesztő Rátkay Kálmán,⁵ a felelős szerkesztő továbbra is Zsolnay maradt. Néhány jellegzetes cím: *Ebben a harcban győzni fogunk, Magyar–német sorsközösség. A magyar katona harcra kész.* Átvették például a *Magyar Harc* című fasiszta lapból Beregfy Károly honvédelmi miniszter beszédét. Kibédi Varga Sándor *A magyar kultúrpolitika új útjai* című cikkében arról írt, hogy a fiataloknak katonai kiképzésben kell részesülniük. Vitéz Nagy Iván *Magyarország és Európa* címen, Mattyasovszky Kornél *A vezetés és a nép* címen tett közzé propagandisztikus írást. A kevés szépirodalmi közlemény közül kiemelhetjük Reményik Sándor egy versét és Nyíró József egy elbeszélését. Nagy ellenérzést váltott ki a lapban

¹ Mathes Nitsch (Hegyeshalom, 1884 — Budapest, 1972) több vers- és elbeszéléskötet, valamint regény (köztük egy Lenau-életrajz) szerzője, a *Pester Lloyd* feuilletonistája. Vö. HINKO, Josef: *Mathes Nitsch zum 80. Geburtstag*. In: Mathes NITSCH: *Licht im Dunkel*. Gedichte. Stuttgart, 1964.

² ZSOLNAY Milósról csak annyit tudunk, hogy 1905-ben született újságíró. Vö. *Az országos sajtókamara évkönyve* 1943. Bp. 1943. 202.

³ BRACHFELD, Siegfried: *Deutsche Literatur im Pester Lloyd zwischen 1933 und 1944*. Bp. 1971. 23. (Budapester Beiträge zur Germanistik 3)

⁴ ÖNB 393. 829 – E. jelzetten.

⁵ Rátkai (Rátkay R.) Kálmán (Zákány, 1894 — München, 1974). 1946-tól Ausztriában, 1951-től az NSZK-ban élt. Sao Paulóban *Új Magyarország* címen 1951 és 1954 között lapot szerkesztett, ugyanitt jelent meg 1954-ben *Beszélgetések Ilja Ehrenburggal* c. könyve. Az adatokért köszönettel tartozom NAGY Csabának, *A magyar emigráns irodalom lexikona* szerkesztőjének.

Zilahy Lajosnak a moszkvai rádió magyar nyelvű adásában elhangzott beszéde. Stefan Graf Schlippenbach cikkében még a rágalomtól sem riad vissza, szerinte az író jól manőverezett a Horthy-rendszerben, hiszen kitüntették, most viszont, úgymond a „demokrácia álarca alatt szervezett nemzetközi összeesküvés, a zsidó világuralmi tervek” kiszolgálójaként szólal meg. Végül megemlíti, hogy a *Pester Lloyd* a híryanagyban tudósított a bécsi Collegium Hungaricumban rendezett irodalmi estről is, amelyen — többek között — Fedák Sári, Páger Antal, Szeleczky Zita, Kiss Ferenc és Pethes Sándor léptek fel.

A *Pester Lloyd* létének április 1-jén Sopron elfoglalása vetett véget. Ennek ellenére — a közelgő húsvét ürtügyén — a lap írásai még mindig a győzelmet jósolták. Az Osztrák Nemzeti Könyvtárban meglévő példányok azt mutatják, hogy a korábban haladó hagyományokat ápoló, Európa felé ablakot képező, külföldön is olvasott, legjelentősebb magyarországi német nyelvű napilap liberális múltját megtagadva, megszűnése előtt közvetlenül azon periodikumok sorába lépett, amelyek a fasiszta eszméket a végsőkig kiszolgálták.⁶

RÓZSA MÁRIA

⁶ A kézirat nyomdába adása után jelent meg a *Der neue Pester Lloyd* (Neuer 2. Jahrgang) 1995. 18. számának 10. oldalán Hantos Elemérnek a *Pester Lloyd* megszűnésével foglalkozó szubjektív hangú, igen érdekes cikke: *Die letzten Pester Lloyds*. Aus der Sicht eines Abonnenten aus der Schweiz. A kortárs írásából — akinek majdnem hiánytalanul birtokában vannak a *Pester Lloyd* utolsó számai — is nyilvánvalóvá válik, milyen fontosnak tartotta a náci propagandagépezet a lap külföldi terjesztését szinte egészen a magyarországi összeomlás utolsó napjáig.

FIGYELŐ

Csapodi Csaba Széchenyi-díjas. 1995. március 15-én Csapodi Csaba a tudományos élet legmagasabb hazai kitüntetésében, Széchenyi-díjban részesült. Személyében első ízben kapta meg a magyar könyvtörténet kutatója e magas elismerést. Csapodi Csaba művelődéstörténetünket gyarapító, gazdag életműve¹ alapján méltán érdemelte ki a már 1944-ben elnyert Baumgarten-díj, az 1976-ban feleségével, Csapodiné Gárdonyi Klárával megosztva kapott Akadémiai-díj után most a Széchenyi-díjat. Külön örömről szolgál, hogy a kitüntetett számos értékes kutatási eredménye és publikációja folyóiratunkban látott — és szerencsénkire jelenleg is lát — napvilágot. Csapodi Csaba további munkásságához jó egészséget és munkakedvet kíván a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottsága.

Pannonia regia. E cím egy nagysikerű, gazdag anyagot bemutató kiállításnak, amelyet a Magyar Nemzeti Galéria rendezett, a katalógusa.¹ Bár ez a katalógus természetesen főleg építészeti, szobrászati, ötvösművészeti és festészeti anyagot tartalmaz, belőle majdnem 100 oldal kiállított (vagy ki nem állított) kódexek és nyomtatott könyvek bemutatása. Ezért van helye annak, hogy itt róla megemlékezzünk. Másrészt indokolja ennek a résznek ismertetését egy sajnálatos körülmény. Annyira tele van ugyanis hibákkal, tévedésekkel, hiányosságokkal meg ide nem való részletekkel, hogy a könyv- és könyvtártörténet, a kodikológia nem mehet el mellette szólanul, mert tapasztalatok szerint az ilyen tévedések nagyon könnyen és később alig kiirthatóan átmennek még a tudományos közvéleménybe is.

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a kiállítás *Pannonia regia* elnevezése nagyon hatásos, de nincs semmiféle értelme. Pannonia római provincia volt és még akkor sem fedte a ma általában használt „Dunántúl” fogalmat. Ezt a tartományt a rómaiak már az 5. század elején földadták. Így 1000–1541-ig nem lehet Pannoniának nevezni, főleg nem királyi Pannoniának, ami már önmagában is ellentmondás. Értelmetlen ez, mikor Engel Pálnak a katalógust bevezető okos és alapos tanulmánya világosan leszögezi, hogy ezt a területet a középkorban soha nem nevezték Dunántúlnak, nemhogy Pannoniának, hiszen ez a terület volt az ország igazi központja, tehát legfőljebb a „Dunán inneninek” lehetett volna nevezni. Ez a kifejezés csak akkor alakulhatott ki, amikor török hódoltság alá került, és az ország súlypontja a Felvidékre és Erdélyre, meg a Tiszán túli részekre tolódott át. Engel azt is világosan leszögezi, hogy ha Pannonia nevét a középkorban mégis leírták, akkor „egész Magyarországot értették alatta.” Mikor azután a humanisták antikizáló szelleme fölelevenítette a Pannonia nevet, akkor ők is egész Magyarországot értették rajta, amint azt maga a kötet szerkesztője, Mikó Árpád is írja (34. lap). Janus Pannonius sem Dunántúli Janusnak akarta magát neveztetni, hanem magyarországinak. Alaposan meg lehet lepelve a kötetet a német kivonatokat miatt megvásárló külföldi olvasó, mikor a katalógus alcímében azt olvassa, hogy „Kunst und Kultur in Pannonien 1000–1541”, tehát a „Dunántúl” németül „Pannoniá”-nak van fordítva. Hiszen jól tudja, hogy Pannonia provincia az 5. század elején megszűnt. Ha egyszer a Galéria az erdélyi közép-

¹ L. *Magyar Könyvszemle* 1991. 4. sz. 408–409.

¹ *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541.* Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Tóth Sándor. Bp. 1994. 626 l. (A Magy. Nemzeti Galéria kiadványai 3.)

kori művészetről rendez kiállítást, ott az lesz a cím, hogy „Kunst in Dacien 1000-1541”. Ezt eddig még a románok se merték leírni.

De szabad-e egyáltalán a Dunántúli középkori művészetét az ország egészéből kiszakítva mutatni be, amikor ugyancsak Engel helyes megállapítása szerint „A középkori Dunántúl már nem volt egység semminő olyan tekintetben, amit a kor embere fontosnak talált volna.” Valóban a Dunántúl sem a középkorban, sem később nem volt sem közigazgatási, sem politikai, sem kulturális, sem művészeti szempontból egységes, elkülöníthető terület. Ismét a szerkesztő szavaira hivatkozunk: „nincsen speciálisan dunántúli művészet a későközépkorban, nincs pannóniai reneszánsz”. De még a földrajztudomány se fogadja el a Duna–Dráva–nyugati határ közti területre a közbeszédben használt Dunántúl nevet, mert a Dunántúli-középhegység és a Duna közti területet morfológiája és keletkezése a Kisalföldhöz utalja.

Ami már most a kiállítás elvi szempontjait illeti, nem világos, hogy dunántúli művészetként, itt speciálisan dunántúli kódexekként, könyvekként azokat akarja bemutatni, amelyek itt keletkeztek, vagy azokat, amelyek dunántúli helyek, személyek számára készültek, vagy ilyenek birtokában voltak egykor vagy éppen azokat, amelyeket ma a „Dunántúl”-on őriznek? Mert mind a négy típus előfordul a katalógusban, illetve a kiállításon. Érthetetlen az is, hogy egy katalógusban miért vannak színes táblák olyan kódexekről, amelyek még reprodukciókként sincsenek kiállítva. (New York-i *Didymus*, párizsi *Cassianus-korvina*, a szintén ottani *Szathmári György Breviáruma*. — Az utóbbi úgy szerepel, hogy „pécsi püspök”, pedig utóbb esztergomi érsek volt.)

Most vegyük sorra a katalógusnak főbb kifogásolható dolgait:

III-9. Perugiai Bernát spalatói érsek által az esztergomi székesegyháznak ajándékozott kódex. Nyilvánvalóan Dalmáciában készült, tehát nehezen illeszkedik be a „dunántúli” románkori festészet fejezetébe. Megjegyzendő, hogy ha már a katalógus olyan kódexekről is közöl képeket, amelyek nincsenek a kiállításon, kár, hogy nem szerepel itt kép a *Csatári Bibliáról*, amely kb. egyidős Perugiai Bernát kódexével és bár vitatott, hogy Magyarországon vagy Ausztriában készült-e, de kétségtelen, hogy a dunántúli Csatár kolostora volt első tulajdonosa, ott őrizték a 12–13. században, és rendkívül szép.

III-10. Biblia töredéke. A leírás szerint „egy délnémet–bajor területen készült biblia maradványa lehet”. Az őrzőkönyv ismeretlen. Dunántúli csak annyiban, hogy ma a kismartoni múzeumban van.

III-11. A graduále-töredék „délnémet területen vagy Magyarországon készülhetett, a pontosabb lokalizálás megoldhatatlan. A proveniencia is bizonytalan, hiszen Nagyszombatban” — (ahol a 17. század végén könyvkötésre használták) — „a helyi kéziratokon kívül, az esztergomi eredetűek mellett máshonnan származó pergamenlapokat is használtak a könyvkötők.” Miért dunántúli kódex akkor ez?

III-12. Lectionarium töredékei. Hogy a középkorban Sopronban használták volna, nem bizonyítja, hogy a 17. században ott kötötték bele.

Különös címe van a IX. fejezetnek: „Későközépkori miniatúra-festészet és reneszánsz könyvkultúra”. Hát a miniatúra-festészet nem a könyvkultúrába tartozik, valami attól független dolog, hogy külön kell kiemelni? Egyébként a „könyvkultúráról, annak szerteágazó egyéb területeiről a katalógusban valóban nagyon kevés szó van az illuminálás körül. A fejezet elején van Mikó Árpád tanulmánya ezzel a különös címmel: „Bibliotheca Corvina — Bibliotheca Augusta.” Már maga az is kérdéses, hogy a Corvina egésze általában beletartozik-e egy dunántúli művészeti kiállításba, hiszen ez azután igazán nem táj-jelenség. De ha már itt szerepel és „könyvkultúra” a főcím, miért nincs kitekintés Vitéz János és mások korabeli könyvtáira? Sajnos ez ellen a fejezet ellen merül föl a legtöbb kifogás, mert a szerző nyilvánvalóan nagyon keveset ismer az utóbbi néhány évtized több-tucatnyi tanulmányából, így azután sok elavult és téves dolog került bele még a rövid terjedelembé is. Például azt írja, hogy „Mátyás halálakor a könyvtár állománya talán 1000 kötet körül lehetett”. Utána mindjárt az következik, hogy „A ma ismert korvinák száma 200 fölött van, a csak forrásokban említett fantom-kódexeket (!) is felsoroló repertórium (Csapodi 1973) 1000 körüli kötettszámot regisztrál”. El lehet képzelni, hogy annyi pusztulás után kb. a Corvina teljes, 1000 kötetes állományát ismerjük? — Az író szerint az Attavante-festette brüsszeli missale és a vatikáni breviárium-korvina (1485–1492) „jól behatárolja Attavante foglalkoztatását”. El lehet képzelni, hogy a fennmaradt 30 Attavante-korvina és a föltételezhetően elveszett (általános arány 1:10) 5 év alatt

készült? A Gherardo és Monte di Giovanni testvérpárt ma már nem nevezhetjük „del Fora”-nak. Hogy az „exlibrisek” (helyesen possessor-címerek) csak Mátyás uralkodásának utolsó éveiben készültek, az teljesen valószínűtlen. A possessor-címerek utólagos befestése inkább az 1470 utáni évekre tehető (ún. első és második címerfestő). De az már igazán megdöbbentő megállapítás, hogy a korvinákat „reprezentatív egyenkötéssel látták el”. A nápolyi Aragon-könyvtár aranyozott kötéseiről csakugyan lehet ilyet mondani, de a korvina-kötések mind egyedileg tervezett darabok. (L. erről a katalógusban Rozsondai Marianne valóban kitűnő tanulmányát.) — Hogy Galeotto Manfredi magángyűjteményéből *nagyobb* mennyiségű kódex került volna a Corvinába, az valószínűtlen, talán egy-két darab. Mindenesetre ma egyetlen ilyen fennmaradt kódexet se ismerünk. (Itt tulajdonképpen Csontosinak a Pallas lexikonban írt, igazolatlan és csak később tisztázott kijelentése köszön vissza.) Az csak sajtóhiba, de nagyon zavaró sajtóhiba lehet, hogy a név szerint nem ismert „Cassiadus mestere” 1498 körül érkezett Budára, néhány sorral alább pedig az olvasható, hogy ez az illuminátor Mátyás király halála után már eltávozott Budáról. Hogy lehetne elképzelni azt, hogy a Corvina állományának legnagyobb része a 15. század 80-as éveinek második felében került Budára, s így ez a fél évtized „Nem a könyvtárnak fénykora, mint vélik oly sokan, . . . hanem fennállásának rövid szakasza.” El lehet képzelni öt év alatt ilyen gigantikus méretű gyarapodást, a szerző szerint kb. 1000, szerintünk (L. MKSz 1969. 278–283.) 2000–2500 kötet elkészültét? De mindennél súlyosabb hiba az, hogy a szerző Naldusra hivatkozva, de annak szavait félreértve és önkényesen megváltoztatva, a Corvinának új nevet ad: „Bibliotheca Augusta”. Naldus kódexe ezekkel a szavakkal kezdődik: „Epistola de laudibus augustę, bibliothecę”. Ha a szerző megnézte volna a latin szótárt, megtalálta volna, hogy az „augusta” melléknév, illetve jelző értelme: szent, tiszteletreméltó, magasaszt, fenséges. Tehát Naldus csak azt akarta írni Mátyásnak, hogy az ő nagyszerű, pompás könyvtáráról ír. Nem a könyvtár nevét akarta adni. Csak az a sajnálatos, hogyha ezek után esetleg átmegy a tudományos köztudatba, hogy íme megvan a könyvtár hiteles, egykorú elnevezése. Az is nagy tévedés, hogy az olasz humanisták távozásával a könyvtár iránti érdeklődés megszűnt. A valóságban csak átterelődött az érdeklődés az osztrák és cseh humanistákra. Több adat van a használatról ebből az időből, mint korábban, tehát nem került „légüres térbe”. Hogy lehet azt állítani, hogy a könyvtár „alkotója halálával el is enyészett, ha kifosztott, oszladozó kadávere meg is érte még a mohácsi katasztrófát”. Hiszen Brassicanus a könyvtár 1525-i látogatása után azt írja, hogy úgy érezte magát itt, mintha Jupiter ölében lenne, annyi latin, görög, héber könyvkincset látott itt, mint sehol másutt.

Itt olvasható az a heraldikai képtelenség is (404. lap), hogy a korvinákba „belefestették Mátyás király cseh királyi címerét”. Mintha lett volna Mátyás királynak egy magyar királyi és egy cseh királyi címere, és éppen a cseh királyi címer került bele a kódexekbe. Ez a „cseh címer” kifejezés még máshol is előfordul a katalógusban, sőt még reprodukció is van róla ezzel az aláírással. Pedig egyszerűen arról van szó, hogy Mátyás cseh királlyá koronáztatásától kezdve címerébe fölvette a cseh oroszlánt is. A kódexek 3/4 részében abban a formában, hogy a négyelt pajzs 1. és 4. mezejében a magyar vágások, a 2. és 3. mezőben a cseh oroszlán látható a szív pajzsban a hollóval. A dalmát címerben se „párduc”, hanem leopárd-fejeket nevez meg a heraldika.

De folytassuk itt a IX. fejezetben közölt kötetekhez fűzött kritikai megjegyzéseket:

IX-1. Philostratus. Miért éppen ez a Firenzében másolt-díszített korvina kapott egyedül helyet a kiállításán és nem egy Budán illuminált, tehát az OSzK 281. számú *Trapezuntius-kódexe*? Ami a Philostratus leírását illeti: Berkovits Ilona megállapítása óta senki se vonja kétségbe, hogy a diadalmenet álló gyermek Corvin János, nem „vagy” maga Mátyás. A mögötte látható városképben se lehet Bécsűjhelyt vagy éppen Firenzét látni. Semmiképpen nem lehet „lent Beatrixot” látni a finom arcú, kibontott szőke hajú fiatal lányban, hanem csakis Sforza Biancát. Beatrix már jóval idősebb volt ekkor, pufók arcát jól ismerjük ábrázolásokból, és nem is lenne Corvin János párképe. Itt megint Mátyás „cseh királyi” címeréről szól a leírás. Nem is a bécsűjhelyi, hanem a bécsi diadalmenet van itt ábrázolva. A másik címlap dombormű-ábrázolását senki se hívta „tengeri istenek harcának”, hanem „tengeri lények” csatájának addig, amíg Csapodiné Gárdonyi Klára magyar és német tanulmányában világosan tisztázta a dombormű egészen más értelmezését.

IX-2. Quintilianus és IX-3. Victorinus. Egyiknél sincs megadva a kódex keletkezésének helye, és hogy mennyiben illuminált, csak a kötés leírása olvasható. A Victorinus leírásánál megint az áll, hogy a kötésen „Mátyás cseh királyi címere”.

IX-10. A görög, 10–11. században készült Tetraeuangelion aligha illik bele a kiállítás tematikájába csak azért, mert Janus Pannoniusé volt.

IX-12. A leírás szerint pozsonyi antifonále töredéke, nem dunántúli.

IX-15. Jordánszky-kódex. A leírás szerint „keletkezési helyéről semmi biztosat nem tudunk”. Részletes leírás és négy kép van itt. Érthetetlen viszont, hogy miért nem került a kiállításba Kinizsi Pálné két kódexe, amelyek szép díszítésükkel datáltan Nagyvácszonyban készültek?

IX-19. és IX-20. Velencében nyomtatott és itt közölt szép fametszetei nyilvánvalóan nem a magyar művészet körébe tartoznak csak azért, mert a nyomda magyarországi szerzetesek számára készítette.

IX-21. és IX-22. Még inkább elmondható ez az ugyancsak Velencében nyomtatott két, a zágrábi egyházmegye számára készült liturgikus könyvről.

IX-24. Clichtoveus Bázelen 1519-ben nyomtatott Elucidatoriumának fametszete első lapjáról csak azért került a katalógusban fél lapot kitöltő fametszetes levél reprodukciója és leírása ide, mert a kiadó Gosztonyi János győri püspöknek ajánlotta.

IX-25. A Velencében 1502-ben nyomtatott Cicero-kötet csak azért került a kiállításra és kapott a katalógusban illusztrációt, mert Thurzó Zsigmond javasolta Aldusnak a kiadást. A leírásban egyébként Szathmári György „váradai püspökként” szerepel!

IX-26. Hasonlóképpen azért került ide, mert az Aldus-nyomda Csulai Móré Fülöpnek szóló ajánlással adta ki. Itt különben teljesen fölösleges a nevezett személy életének részletes ismertetése.

IX-48. Miért került kiállításra és kapott nagyméretű színes reprodukciót a katalógusban a soproni ferencesek számára Rómában kiállított búcsúlevél és egy másik hasonló római a IX-53. szám alatt, meg Miksa király Konstanzban kiállított címereslevele?

Befejezésként még csak annyit, hogy a katalógus terjedelmét jóval csökkenteni lehetett volna, ha nem közölne részletes leírásokat olyan lapok illuminálásáról, amelyek reprodukciókban sem a kiállításon, sem a katalógusban nem láthatók. Az már csak formai hiba, hogy a közölt kódex-reprodukcióknál nincs megadva a megfelelő fölőszám és így külön nehézséget okoz azonosítani azokat a lapokat, amelyeknek reprodukciói itt vannak, és azokat, amelyekről nincs kép.

CSAPODI CSABA

Húszéves a Kniha. 1974-es évszámmal, 1976-ban jelent meg először Matica slovenská kiadásában a *Kniha* [Könyv], alcíme szerint: a szlovák könyvkultúra problémáinak és történetének szentelt íráskor gyűjteménye. E periodika megjelentetésével a szlovák nemzeti könyvtár — amely szerepéből adódóan központi helyet tölt be a szlovákiai könyvtári folyóirat- és bibliográfia-kiadásban — létező hiányt pótol. Jozef Telgársky könyvtárigazgató beköszöntő írásában utalt rá, hogy a szlovák könyvtárügyben akkortájt hiányzott egy elsősorban történeti íráskor közlésére vállalkozó folyóirat. Emellett a *Kniha* a szlovák nemzeti könyvtár évkönyveként másik funkcióját is betölti: innen értesülhetünk évről évre a Matica slovenská könyvtárának tevékenységéről, a szlovákiai könyvkiadás helyzetéről, az adott év legszebb könyveiről. Az alapcélkitűzés, amelynek érdekében a *Kniha* létrejött, a szlovák könyvtörténeti kutatások színvonalának emelése. Az 1974-es első kötetben Jozef Repčák vázolta a könyvtörténeti kutatások akkori állását Szlovákiában. Magyarországi példa, a *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* alapján egy átfogó szlovákiai könyvtörténeti bibliográfia szükségességét hangsúlyozta, s legfontosabb feladatként a kutatásokban a területi szempont érvényesítését jelölte meg: egyes szlovákiai városok könyvkultúráját bemutató tanulmányok, monográfiák megírását. Nem feledkezett meg a magyar könyvtörténet e téren nyújtott jelentős teljesítményéről sem, amelyet *A Magyar Könyvszemle hozzájárulása a könyvtörténet kutatásához Szlovákiában* című közleménye mutat. Ebben az induló kötetben adóztak tisztelettel, leveleit közölve, Lúdvít Rizner múlt századi szlovák bibliográfusnak is.

Pontosan egy évtizeddel később, 1984-ben a szlovák kulturális irányítás *Szlovák nemzeti bibliográfia és könyvkultúra kutatása* címmel nagyívű, országos jellegű kutatási programot fogadott el. A programot a *Knihában* Blažej Belák ismertette két részben (85–86 és 87; az egyes kötetek évszámát a *Kniha* gyakorlatának megfelelően rövidítve adjuk). Helyzetértékelése szerint a szlovák retrospektív bibliográfia eddig a 20. századra koncentrált, s kevésbé intenzíven foglalkozott régi könyvek feltárással. Imrich Kotvan ősnymotatvány- és Ján Čaplovič régi könyv-bibliográfiája (amely időben 1700-ig terjed) hozott változást e téren. De nagyon hiányzik a 18. és 19. századot feldolgozó szlovák bibliográfia, ugyanis „nemzetközi kontextusban a szlovák kultúra tevékenységét nagyon kedvezőtlenül jeleníti meg, ha a szlovák könyvtermés más nemzet kultúrája alkotóelemeiként jelenik meg”. A területi szlovacikumokról ezért egy általános katalógust terveztek a könyvnyomtatás kezdetétől máig, egy nagy számítógépes adatbázist, amelybe először a 18–19. századi nyomtatványok adatait kell betáplálni. A szlovák könyvkultúra történetének négy jól körülhatárolható része a könyvtárak, a nyomdászat, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem története Szlovákiában. A kutatási program egyes részeit öt-tíz-tizenöt éves távlatban, tehát 1990-ig, 1995-ig, ill. az ezredfordulóig ütemezték. A könyvtártörténet témájánál kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak az ún. történeti fondoknak, azaz a történetileg kialakult és szerencsés módon együtt hagyott gyűjteményeknek, illetve a 16. századi nyomtatványok feltárássának. (Ez utóbbit elsősorban a Matica slovenská, a kassai Tudományos könyvtár, a pozsonyi városi levéltár, a pozsonyi líceum, az eperjesi tudományos könyvtár és a késmárki líceum anyagából.) A munkálatok három fázisa: kartotékok, katalógusok, jegyzékek készítése – számítógépes feldolgozásuk – bibliográfiák, katalógusok kiadása. Néhány év eltelte után, 1989-ben olvashattuk az első beszámolót a program állásáról. Blažej Belák az országos felmérés összesített adatait közölte, s ennek alapján állapította meg a legfontosabb teendőket, hívta fel a figyelmet a legfontosabb gyűjteményekre. Az ismertetett felmérés szerint ma Szlovákia 52 gyűjteményében 1848 ősnymotatvány található; az antikvák száma pedig 263 gyűjteményben összesen 27 ezer (89). Gabriela Žibritová, a pozsonyi Komenský-egyetem könyvtár tanszékének tanára még az 1970-es években ismertette a könyvtáros hallgatók felkészítését a történeti gyűjtemények kezelésére (76).

A szlovák könyvtörténeti kutatások hangsúlyait, színvonalát az eltelt két évtizedben jól reprezentálják a *Kniha* 14 kötetében (legutóbb az 1991–1992-es dupla kötet) megjelent publikációk. Rövid ismertetésünknek nem lehet célja, hogy felhívja a figyelmet valamennyi itt publikált értékes tanulmányra. Elsősorban azokra a közleményekre szeretnénk ráirányítani a figyelmet, amelyek a magyar könyvtörténetészeknek is ismerniük kell. A legutóbbit – terjedelmi okokból – így is csak megemlíteni tudjuk. Bízunk azonban abban, hogy egy adott témánál a magyar kutatóknak is éppoly természetes lesz a *Kniha* használata, mint a szlovák kollégáknak a *Magyar Könyvszemle* fellapozása.

A kéziratok könyv korszakát a *Knihában* Július Sopko pozsonyi történész neve fémjelzi. Átfogó tanulmányai születtek Kassa, Pozsony (ez a legrészletesebb), Bártfa és Besztercebánya középkori könyvkultúrájáról. A kiindulópont mindig a gyűjtemények egykori léte, s ez után vette számba, ami lett a könyvtár sorsa, hol őrzik a még megmaradt kódexeket. A kassai domonkos konvent egykori kódexei nagyrészt Gyulafehérvárra kerültek, a Szent Erzsébet dóm és plébánia könyvei viszont többségben helyben maradtak (75). A pozsonyi káptalan könyvtárának bemutatását Sopko a 13. századtól kezdte; elemezte az 1425-ből fennmaradt könyvjegyzéküket, s ismertetett további 15. századi pozsonyi gyűjteményeket is, így egy városi jegyző könyveit, a ferencesek könyvtárát, az Academia Istropolitana gyűjteményét stb. (76 és 85–86). Bártfával kapcsolatosan főleg 15. századi adatokat foglalt össze (77), Besztercebánya esetében a középkori könyvkultúrát és szkriptori tevékenységet ismertette (78). Már nem egyes városokhoz, hanem az egész mai szlovák területhez kapcsolódik Sopko átfogó tanulmánya a középkori (14–16. századi) szlovák provenienciájú kódexek illuminálásáról és kötéséről. Ezek között szerepel pld. az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Pozsonyi Missale és Kassai Graduale is (89). Imrich Kotvan több tanulmányában Sopkóhoz hasonlóan az ősnymotatványokat térképezte fel. Így az egykor Bártfán található ősnymotatványokat: a Szent Egyed dóm könyvtárában és az egykori ferences könyvtárban (77), a besztercebányai városi levéltárban őrzött középkori könyvtár ősnymotatványait, továbbá a besztercebányai jezsuita könyvtár és a püspöki könyvtár ősnymotatványait (78). Kotvan összefoglaló jegyzéket állított össze a nagyszombati provenienciájú ősnymotatványokról is (82).

1977-ben ünnepelték Szlovákiában a bártfai és a nagyszombati nyomdászat megalapításának 400. évfordulóját, egy év múlva pedig Besztercebányai könyvnyomtatása volt 400 éves. Ezekre a kiemelkedő évfordulókra számos tanulmány született. Bártfáról Jozef Repčák két tanulmányát is olvashatjuk: áttekintést az 1577-től 1715-ig működött városi nyomdáról, ill. az első név szerint ismert bártfai könyvkereskedő, Christoph Dudlig (1548–1558) tevékenységének, wittenbergi kapcsolatainak a bemutatását (77). Mária Vyvňalová a nagyszombati évfordulóra forrásfeltáró tanulmányt publikált a nagyszombati nyomdának 1777–1783 közötti időszakáról, tehát a Budára való költözés után helyben maradt műhelyről: közölte az Országos Levéltár iratanyagából a nyomda faktora által összeállított korabeli kiadványjegyzéket (77). A rövid életű (1578) első besztercebányai tipográfiáról, annak beszerzéséről Richard Lacko közölt érdekes új levéltári adatokat (75), Jozef Repčák pedig a második besztercebányai műhelyről, az 1783–1794 között működő, kultúrtörténeti szempontból jelentős Tumler-nyomdáról (78). A nyomdatörténeti tanulmányok közül, évfordulótól függetlenül, a témák időrendjében a következőket emelhetjük ki: Pavel Horváth levéltári forrásközlését a 17. századi trencsényi cseh exuláns nyomdáról (87), Anna Čurlejšová közleményét e műhely 18. századi utódáról, a puchói nyomdáról, 1717-től 1742-ig terjedő nyomtatványjegyzékkel együtt (81), Danica Ružiaková átfogó tanulmányát a nagyszombati Jelinek-nyomda (1789–1841) történetéről és szlovák nyelvű könyvkiadásáról (76); a 18–19. századi pozsonyi nyomdászatról Marta Šturdíková-Hudáková (82) és Juraj Ecker tanulmányát (88), a 18–19. századi Komáromról Michal Mácza (88), Selmecbányáról Jozef Gindl és Olga Kuchtová írását (88), valamint a selmecbányai könyvnyomtatás történetéről (19. század első fele) Jozef Gindl forrásközlését (91–92). Az 1980-as évek végéhez közeledve a *Kniha* kötetében már a századfordulóval, a 20. század elejével, első felével foglalkozó nyomdatörténeti tanulmányokkal is találkozhatunk, és olyan kisebb műhelyekről is olvashatunk, mint pl. a vágújhelyi, Árva megyei nyomdák (88), vagy a privigyei, aranyosmaróti, Tápolcsány környéki műhelyek (91–92).

Megjelent a *Kniha*-ban néhány jelentős bibliográfiai tanulmány is. A kassai jezsuita nyomda 18. századi szlovák nyelvű nyomtatványainak jegyzékét Peter Kerlík állította össze. Munkájának alapja a korábbi bibliográfiák mellett a Kassán 1744–1774 között kibocsátott catalogus librorumok voltak (75). Ugyanebben a kötetben látott napvilágot Gabriela Stupková bibliográfiája az 1848/49-es szabadságharc szlovák nyelvű ill. szlovák vonatkozású aprónyomtatványairól. A 158 tételes jegyzék a rendeletek, felhívások leírását is közölte (75). Újabbban pedig Gabriela Žibitová adott áttekintést a 16–17. században megjelent szlovák vonatkozású aprónyomtatványokról (90).

A könyvnyomtatás, könyvkiadás témakörét művészettörténeti szempontból Katarína Závadová tanulmányai közelítették meg: a mai szlovák területen megjelent 16. századi könyvek illusztrációival foglalkozott (74), majd kiterjesztette a kutatást a 17. századra és a 18. század első felére is (91–92). Ugyanő írta le a megjelent Bél Mátyás-művek illusztrációit (89). Hasonlóan művészettörténeti megközelítésű Zora Ondrejčková (74) és Eva Šefčáková (91–92) egy-egy közleménye is. Ludovít M. Vajdička zenei vonatkozásban végzett Závadovához hasonló munkát: a 15–17. századi kottanyomtatásról, a mai szlovák terület zenei kultúrájáról írt tanulmányt (75). A humanizmus korának szlovák vonatkozású térképeit Ľubomír Viliam Prikryl tekintette át (76), ugyanő a 16–19. századi térképeket grafikai szempontból (89).

A *Kniha* könyvtártörténeti szempontból kiemelkedő kötete ismét évfordulóhoz kapcsolódik: 1979-ben tudományos konferenciával ünnepelték az alsókubini Čaplovič-könyvtár megalapításának 140. évfordulóját. 1839-ben Vavrínek Čaplovič, aki évtizedeken keresztül a Zichy-család titkára, levéltárosa volt, könyvtárát Árva vármegye nyilvánosságának ajánlotta fel. Az enciklopédikus gyűjtőkörű könyvtár több mint 45 ezer kötetével elsősorban a felvilágosodás korának és a 19. század első fele tudományosságának szép gyűjteménye. A kötetben 18 tanulmány elemzi a könyvtár állományát a legkülönbözőbb tudománysszakok szerint. Végül a könyvtáralapítónak Martin Hamuljak budai helytartótanácsi tiszviselőhöz, a bontakozó szlovák irodalom lelkes támogatójához írt latin ill. szlovák nyelvű leveleit olvashatjuk az 1819–1849 közötti évekből: a könyvbeszerzés problémáin kívül rávilágítanak arra is, hogyan látta Čaplovič a reformkori pozsonyi országgyűlések egyes vitatott kérdéseit (79–80).

A *Kniha* lapjain a Matica slovenská több kutatója is jeleskedett a könyvtártörténeti kutatásokban. Így Elena Saktorová, akinek Thurzó György nádor 1610-es kézírásos könyvtárjegyzékét sikerült azonosítania a ma is megtalálható ötven Thurzó-könyvvel (81). Jozef Kuzmík kimerítő possessor-kutatásokat

végzett a Matica slovenskában őrzött történeti gyűjteményekben: 1650-ig gyűjtötte a supralibriseket és kézírásos exlibriseket a következő egyházi, szerzetesi könyvtárakból: Pozsony, Szakolca, Nagyszombat, Galgóc, Nyitra, Malacka, Alsósebes, Poroszká, Beckó, Zsolna ferences könyvtáráiból; Podolin, Privigye és Szentgyörgy piarista könyvtáráiból, végül a beszercebányai szeminárium könyvtárából. Minden possessor-kutatónak melegen ajánlható olvasmány (81)! Ján Agnet különböző szepességi könyvtárak történetéről írt tanulmányt, így a késmárki líceum könyvtáráról a 16–19. században, David Spillenberger lőcsei, Stanislav Horler iglói és Christoph Teuffel lőcsei 17. századi könyvtáráiról, a késmárki líceum jelentős adományozójának, Theodor Jónynak gyűjteményéről (82) és a szintén késmárki adományozó Doleviczenyi Pál 19. század eleji alkimista könyvtáráról (78). A városi polgárok könyvtáraival kapcsolatos kutatás általános kérdéseit Viliam Čičaj taglalta (81); néhány évvel később már önálló kötete jelent meg a témáról, amelyet azóta magyar nyelven is olvashatunk. Július Valach a privigyei piarista könyvtár történetét a 17. századtól egészen a 20. század elejéig vezette (87). Michal Godra szlovák költő, evangélikus lelkész és újverbászi (Bács megye) gimnáziumi tanár 1830-as években gyűjtött könyvtáráról Augustín Mat'ovčík írt tanulmányt (82). Daniela Čambálová pedig a nagyszombati Západoslovenské múzeumban őrzött mintegy 50ezer kötetes régi gyűjteményéről adott áttekintést. Feltérképezte az itt található régi köteteket és ismertette a Nagyszombatban működött könyvkötők tevékenységét (89). Jozef Kuzmík a nagyszombati könyvkultúráról írt tanulmányában, amelyet a 17. század közepéig vezet, a könyvtárakat és a nyomdászatot helyezte a középpontba (85–86). A jelentős pozsonyi könyvkereskedelemmel, Doll és Schwaiger 18–19. századi tevékenységével foglalkozott Emília Holanová; közölte a két könyvkereskedő latin és német nyelvű könyvkatalógusainak jegyzékét is (87). Róbert Marián Zemene a különböző nyelvű trencsényi hírlapokat tekintette át 1918-ig (88). A kevés kutató által művelt témakörök közül Viliam Decker kutatásait kell mindenképpen kiemelni: *A papírgyártás megalapítása és fejlődése a Csetnek völgyében* című tanulmánya értékes adalék a papírgyártás 18–19. századi történetéhez (76).

A *Kniha* húsz év alatt megjelent kötetének széles tematikájú, nagy időközt átfogó tanulmányai jól mutatják a szlovák könyvtörténeti kutatásnak ebben az időszakban megtett útját. Reméljük, hogy a *Kniha*, a kultúrát ebben az országban is sújtó anyagi nehézségek ellenére meg tudja őrizni, sőt emelni tudja ezt a színvonalat. Az 1984-es kutatási program során felhalmozott nagy anyag minden reményt megad erre. A program keretében már 1993-ban megjelent a Matica slovenská könyvtára antikva-katalógusának első kötete a törzsgyűjteményben őrzött 16. századi nyomtatványokról (ism. MKSz 1994: 235–237). Érdeklődéssel és örömmel várjuk mind a sorozat ezután megjelenő köteteit, mind a *Kniha* hasábjain közlendő könyvtörténeti tanulmányokat.

PAVERCSIK ILONA

Húszéves a Maurice Carême Alapítvány. Maurice Carême (1898–1978) századunk egyik legnépszerűbb belga költője. 1972-ben Párizsban a költők hercegévé választották. Már életében több tucat könyve jelent meg, magyarul először Kassák közölte a *Munka* című folyóiratban, 1939-ben. Az elmúlt években belga, amerikai, lengyel és olasz egyetemeken számos doktori disszertáció készült Carême-ről a brüsszeli Maurice Carême Alapítvány erkölcsi és szakmai támogatásával.

Az alapítványt még maga a költő hozta létre 1975-ben. Láthatta, hogy számos hagyaték megrongálódott vagy elkallódott, hogy illetéktelen kezek megcsonkították vagy meghamisították a postumus kiadásokat, hogy gyakorta a halott költő művével senki sem foglalkozott. Szerette volna biztosítani, hogy kézíratai, könyvei, műtárgyai és bútorai együtt maradjanak, és a későbbi kutatás rendelkezésére álljanak. Szerette volna azt is, hogy művei halála után is megjelenjenek.

Az Igazságügyi Minisztérium engedélyével 1975-ben jött létre az első belgiumi irodalmi alapítvány. Első elnöke haláláig maga Carême volt. Azóta Jeannine Burny tölti be az elnöki tiszteket, aki korábban alelnök volt. Burny 1942 óta a költő titkárnője és aktív munkatársa. Az elnök mellett négy tagú irányító testület működik.

Az Alapítványra kezdetben, főként a költő halála utáni első években, sokan gúnyosan tekintettek. Azóta a rosszalló vagy megvető hangok elhallgattak, Jeannine Burny elképesztő munkát végzett.

1978 óta belga és francia kiadóknál Carême-nek mintegy másfél tucat postumus könyve jelent meg. Ezek részben kiadatlan művek, részben különböző szempontú válogatások már megjelent anyagokból. 1978 óta Brüsszelben, Belgiumban, Franciaországban és másutt az Alapítvány rendezésében mintegy 1600 (!) előadás hangzott el a költőről, főként iskolákban és társadalmi-kulturális egyesületekben.

Az Alapítvány Carême hajdani, 1933-ban brabanti stílusban épült lakóházában van. Az épületben könyvtár, múzeum és előadóterem van. A könyvtár gyűjtőköre: francia és flamand nyelvű költészet, franciára fordított egyetemes költészet, irodalomtörténet, művészettörténet, vallástörténet. A könyveket gazdag hangtár és videotár egészíti ki.

A könyvtár alapja Carême egykori magánkönyvtára. Szokatlan könyvtár volt, gyűjtője nemcsak a francia vagy francia nyelvű belga irodalom iránt érdeklődött, mint általában honfitársai, hanem az egész világ lírája iránt. A franciára fordított magyar nyelvű verseskötetek szinte hiánytalanul megvoltak nála.

Burny gondosan rendezte Carême levelezését. A több tízezer levélből bármit is kértem, két-három percen belül kezembe adta. Úgyszintén két-három percen belül az érdeklődő rendelkezésére áll a költő bármelyik könyvéről bármelyik nyelven megjelent kritika.

Az Alapítvány 1985-ben létrehozta a Maurice Carême díjat, amely két évenként kerül kiosztásra francia nyelvű belga költők között. 1990-től egy úgyszintén két évenként kiosztásra kerülő díj a Maurice Carême életművével foglalkozó tanulmányokat jutalmazza, bárhol is írják a világon francia nyelven.

A húszéves Alapítvány ma egyike Belgium fontos kulturális intézményeinek. A múzeum, a könyvtár, az archívum mindenki előtt nyitva áll, és avatott kísérő válaszol a kérdéseire. A kutató nemcsak Carême életművére vonatkozóan lel nélkülözhetetlen információra, hanem betekintést kaphat Belgium e századi irodalmi kultúrájáról is. Az Alapítvány nemcsak Carême ügyét szolgálja. Belgiumban a nemzeti irodalom tanítása mindmáig megoldatlan. Az Alapítvány iskolai rendezvényeivel a belga költészet létére hívja fel a diákok figyelmét. Ugyanekkor kiterjedt és informális nemzetközi kapcsolataival a belga irodalom külföldi népszerűsítésében is tevékenyen részt vesz.

FERENCZI LÁSZLÓ

SZEMLE

Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. 392 p. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)

A 16–17. század kutatói örömmel vehetik kézbe a József Attila Tudományegyetem pedagógia-történeti sorozatának ezt a darabját. Nemcsak az évtizedek óta megbecsült és egyre szaporodó szegedi kiadványok jó hírét öregbíti, hanem a „Keserű-iskola” ugyancsak közismert erdélyi orientációjára is szép példa. Készült a JATE régi magyar irodalomtörténeti tanszékén és a Román Tudományos Akadémia marosvásárhelyi társadalomtudományi intézetében. Egyenes folytatása az erdélyiek középkori egyetemjárását feldolgozó munkának, ami a Kritikon Könyvkiadó gondozásában jelent meg.

Bevezetőjében Tonk Sándor világosan kifejti, amit a kötet használojának tudnia kell. Úgy tűnik, az összeállítók a külső körülmények szorítását másfajta „tágítással” próbálták ellensúlyozni. „Nem csak hogy az egyes külföldi egyetemek levéltári anyagának használatára nem gondolhattunk — írja Tonk Sándor —, de még az utolsó fél évszázad egyetemtörténeti forráskiadványainak áttekintésére sem volt lehetőségünk. (...) Be kellett tehát érünk azokkal, a nagyobb-részt a múlt évszázadban megjelent anyakönyvkiadásokkal, közzétett diáknevsorokkal, amelyek az erdélyi könyvtárakban fellelhetők voltak.”

Bizonyára lehetne — publikált vagy publikálatlan — újabb dokumentumokkal gyarapítani az adattárat; előszavában a sorozatszerkesztő, Keserű Bálint utal is a következő, bővített kiadás tervére. Mindazonáltal nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a sokhelyütt fellelhető információk egy kötetbe kerültek. A szerzők az irodalomjegyzékben százával sorolják a

felhasznált forrásokat, folyóiratcikkek szórványos adatközléseitől az egy-egy nagyobb területet átfogó monografikus feldolgozásokig. Mindezeket immár nem kell egyenként átnézni.

A sorozatszerkesztő előszavában említett „bővített Erdély” nem földrajzilag értendő. A színtér ugyanis a mai Románia Kárpátokon inneni területe; bizonyos történelmi korszakokban pedig más részeket is Erdélyhez tartozónak tekintettek. Kárpótol viszont a szereplő személyek körének kiterjesztése. Az erdélyi születésűek mellett helyet kaptak olyanok is, akik munkásságukkal kapcsolódtak Erdélyhez. További bővítés, hogy a névsor „nemcsak azoknak a neveit tartalmazza, akik egyetemi tanulmányok birtokában viselték az akadémia címet és éltek a címmel járó előjogokkal is, hanem mindazok szerepelnek, akik tanulás okáért külföldön időztek és hazatérve bizonyosságot tettek tanulmányaikról.”

A kötet jó háromnegyede, közel háromszáz lap az akadémia felsorolása, nem kevesebb mint 2854 tétel. A szerzők szerényen névsornak nevezik, holott az egyes személyekhez kapcsolódva áll össze a tulajdonképpeni adattár. Elsőre talán meglepőnek tűnik, hogy a besorolás alapja a keresztnév betűrendje. A bevezetőben esik szó a családnévhasználat kiforrottságáról az adott időszakban, ez indokolja a választott megoldást.

Aki Abrahamust keres, könnyen megtalálja: nemcsak azért, mert az az első tétel, hanem azért is, mert több nincs is. Bonyolultabb a helyzet — például — a Johannesekkel. Éppen 509 van belőlük. Az azonos keresztnévűek a beiratkozások időrendjében követik egymást. (Azért is említem ezt a társaságot, mert az első Johannes kilóg a kötet címében álló időhatárok közül: az 1519/20-as tanév második félévében iratkozott be a bécsi egyetemre. Remélhetőleg senki nem fog haragud-

ni, amiért bekerült, különösen, hogy egyes vélemények szerint azonos Johannes Honterussal.)

Mint a besorolás módjából is következik: ha van kiadvány, ahol a mutató nem felesleges toldalék, akkor ez olyan. A mutatók készítőinek: Bakonyi Gézának, Vadai Istvánnak és Varga Andrásnak a felelősségét növeli az a tény, hogy precíz munkájuk nélkül a kötetet aligha lehetne használni. Kevés olvasóról feltételezem, hogy nekiülne arról olvasni, hol jártak egyetemre és mire jutottak — mondjuk — a Leonhardus keresztnévűek, és a következő alkalommal a Lucasokkal, majd a Ludovicusokkal folytatná. Legtöbben bizonyára a személynévmutatóból fognak kiindulni. Itt az ismert névalak szerint találhatják meg, akit keresnek, és mellette a megfelelő tételszámot.

Az időrendi mutatóban az egyes évszámok után állnak a tételszámok. Minden személy csak az első külföldi beiratkozása dátumánál szerepel, így bizonyos adatokra ebből a mutatóból nem derül fény. Például: kíváncsi vagyok rá, hogy Apáczai Csere János 1650-ben beiratkozott-e valahová. A személynévmutatóból tudom, hogy Apáczai az 1265. tétel. Az időrendi mutatóban az 1650-es évszám után ezt nem találom: ebből annyi bizonyos, hogy Apáczai 1650-ben elsőként nem iratkozott be sehová.

Az egyetemi és iskolai központok mutatójában a városok betűrendben sorakoznak. Minden város után következnek az érintett évszámok növekvő sorrendben; minden évszám után az ahhoz tartozó tételszámok, ugyancsak növekvő sorrendben. Ha kikeresem Utrechtet, az 1650-es évszám után az első tétel az 1265. Ebből a mutatóból tehát megtudhatom, hogy Apáczai 1650-ben beiratkozott az utrechti egyetemre.

Aszármazási helyek mutatójában egyazon helység különböző nyelvű elnevezései szerepelnek, mindegyik a maga betűrendi helyén. A vonatkozó tételszámok azonban a magyar névnél találhatók. Például Clujnál is, Klausenburgnál is Kolozsvárra való utalás áll; a tételszámok felsorolása előtt variánsként tüntették fel a román és a német városnevet.

Ha valaki így vagy úgy, de eljut az őt érdeklő tételekhez, nemcsak a külföldi egyetemjárás, de az itthoni pályafutás legfontosabb adatait is megtalálhatja. „Az értelmiségi pálya főbb állomásait (látogatott iskolák, a betöltött hivatalok, tudományos kapcsolatok) tüntettük fel” — írja

Tonk Sándor. Nem hiányzik az idézett források megjelölése sem, sőt, a tárgyalt személyhez kapcsolódó legfontosabb szakirodalom is helyet kap. Némelyik tétel valóságos kis monográfiának tekinthető. Külön elismerés illeti a szerkesztőt, Font Zsuzsa munkáját. Hiszen, mint az eddigiekből is kitűnik, a legkülönbözőbb eredetű adatok ezreit kellett egységes kötetű összefoglalóba — és ez mintaszerűen valósult meg.

Összegzésül ismételtelen hangsúlyozom a kötet hasznosságát. Bár megvalósulhatna a sorozatszerkesztő elképzelése: az anyag számítógéppel kezelhető változata... Ez nemcsak a folyamatos bővítést tenné lehetővé, hanem a roppant anyagban való könnyebb eligazodást is. Addig is: a kiadvány ebben a formájában is iskola- és művelődéstörténészek számára nélkülözhetetlen kézikönyv, de gyakran adódhat oka fellapozni mindenkinek, aki bármilyen kapcsolatban áll a 16–17. századi Erdély történetével.

BARTÓK ISTVÁN

A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig Sajtó alá rendezte és szerkesztette KILLÁN István. Argumentum Kiadó, Bp. 1994.

A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma című sorozat utolsó kötete látott napvilágot a címben jelzett munkával. Az egy évtized alatt megjelent hat kötet célja az volt, hogy az eddig a kutatás számára ismeretlen, s ezért gyakran nem létezőnek kezelt 17–18. századi színjátszás és drámairodalom feltérképezéséhez nyújtson segítséget egy a jelen pillanatban a lehető legteljesebbnek tűnő adattárral. Így az első három kötet Staud Géza gondozásában a jezsuita, a második fázisban megjelent kötet Varga Imre sajtó alá rendezésében a protestáns iskolai színjátszás adatait tartalmazza. Külön kötetben jelentek meg az egyéb katolikus tanintézmények adatai (Kilián István, Pintér Márta és Varga Imre munkája), majd — Staud Géza halála után — H. Takács Mariann elkészítette a jezsuita kötet mutatóját. Kilián István jelen munkájával vált teljessé ez a kutatás. A sorozatban résztvevő kutatók egyik fő erénye, hogy maguk is tisztában voltak azzal, hogy a pillanatnyi teljességet rögzítették, s további adatok mindig kerülhetnek elő újabb források fellelésével. Ezt a nyitottságot bizonyítja a sorozatszerkesztő,

Hopp Lajos utószava, mely az egész sorozat zárását is jelenti, és a folyamatos adatgyűjtés fontosságát emeli ki. Megtudhatjuk, hogy a tervek között szerepel egy pótkötet megjelentetése, melyhez várják minden magyar és külföldi kutató segítségét. Ugyanakkor az is publikussá válik, hogy a készülő adatregiszter bármikor felhasználható a kutatás számára, a mindenkori legfrissebb állapotot rögzítve áll rendelkezésre a pótkötet megjelenéséig. A szakmai nyitottság és együttműködés ritka szép példáját kell látnunk — azt hiszem — ebben a gesztusértékű felhívásban. Annál is inkább fontos ez, mert az eddig rendelkezésre álló adatbázis is bizonyítja, hogy olyan mennyiségű adat halmozódott itt fel, mely immár az alapkutatások elvégzése után, új kérdéseket tesz fel az irodalom- és a művelődéstörténet számára.

Mivel — már csak az országhatárok újkori módosulása miatt is — nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatnak az itt feltáruló tények, lényeges a kötet(ek) többnyelvűsége. Itt azonban sajnos rögtön szembetűnő és méltánytalan hiánnyal találkozzunk. A sorozat latin címe — *Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis collegiisque scholarum piarum Hungariae* — bár a belső borítón pontosan, de a címlapon értelemzavaró sajtóhibával jelent meg: a *scholarum* szó kihagyásával. Az ilyen szembeeszközt helyen lévő nyomdahiiba csúfságán az sem változtat sokat, hogy a kötetek javarésztében helyesbítő cédula található (e sorok írójából ez is kimaradt). Ehhez képest már kicsinyeség, hogy a *Mutatókat* jelző címloldal is fordítva van fűzve.

A tartalmi vonatkozások nem ilyen kedvezőtlenek: az adattárat három nyelvű bevezető előzi meg. Ahogy a jezsuita kötet esetében adekvát volt a német mellett a francia nyelv használata, itt külön örömdetes a magyar, német előszó mellett a szlovák nyelvűt is olvasni, hiszen a piarista rendtartomány számos rendháza esett a mai Szlovákia területére, s az adatok szerint a 17–18. században is mindhárom etnikummal számolni lehetett. Ezt követi a források közlése, a sorozatban megszokott séma szerint: az adatok városokhoz ill. iskolákhoz kapcsolódva, kronológikus rendben követik egymást. A városok ebben a kötetben nem alfabetikus rendben következnek, mint pl. a „vegyes katolikus” kiadványban, hanem az alapítás időrendjében. Így a rend magyarországi elterjedésének folyamatát is némileg nyomon követhetjük az adatok birtokában.

A korábbi kötetekhez képest jelen kiadvány legfontosabb újítása az igen sokféle szempontot felölelő mutatók rendszere. A szokásos cím- és névmutató mellett két egyébbel, a műfaj illetve az ún. zene- táncfogalom mutatóval találkozhatunk. Ezt a sokféleséget mindenképpen csak üdvözölhetjük, apró következtetlenségei ellenére is. Ilyen zavaró ellentmondás például, hogy bár a címmutató nem mindig az első szó, hanem egy kulcsszó alapján sorolja be az előadásokat, mégis az *actio comica* ugyan az „a” betűnél, a *comica actio* viszont a „c” betűnél, az *elegans actiuncula* az „e” betűnél található, s a kettő összefüggéseire nincs utalás. Mint ahogy talán az *Acciuncula* című darab is megérdemelt volna egy utalást az *actiuncula* címtípusnál. Ezeket a következtetlenségeket némiképp ellensúlyozza azonban a műfajmutató. Az utolsó, a zene- táncfogalom mutató viszont ötletszerűen emel ki egy, azaz két tényezőt az előadás számtalan körülményei közül. Eredményesebben kezelhető mutató lenne, ha felhasználta volna a jezsuita kötet „Színjátással kapcsolatos egyéb adatok” elnevezésű mutatójának tanulságait, s a korabeli zenei elnevezések mellett élt volna ezen kötet jól megválasztott tárgyszavaival is.

Összességében azonban meg kell állapítanunk, hogy az adatregisztrálás hálátlan és sokszor nem becsült munkáját a kötet gondozója az eddigi kötetek tapasztalatait is figyelembe véve végezte. A sorozat alakulását belül pedig mindenképpen megfigyelhető a sorozat szerkesztőinek az adatok folyamatos szaporodása következtében alakuló, változó, fejlődő szemlélete, melynek birtokában a kiegészítő kötetben bizonyára méltán célozzák meg akár a tökéletességet is.

CZIBULA KATALIN

Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Argumentum Kiadó. Budapest, 1994.

Fallenbüchl Zoltán munkája, a korábban megjelent Magyarország főméltóságai 1526–1848 című mű után újra arra vállalkozik, hogy a Mohácstól a polgári forradalomig terjedő időszak magyarországi tisztségviselőit — már amennyire tisztségviselőkről beszélhetünk a főispánok esetében — az archontológia szabályai szerint rendszerezze. A szerző szándéka ebben a „három nyelvű” (magyar, latin, német) munkában, mint azt a bevezető tanul-

mány végén meg is említi, az volt, hogy viszonylag megbízható adatsorokkal szolgáljon a kutatók és az érdeklődők számára, egy olyan kérdésről illetve problémáról, amelynek összefoglaló archontológiai feldolgozása nincs.

A kötetben található adatsorok feladata tehát a tájékoztatás lenne, a munka pedig, legalábbis a kiadói szándék szerint, általánosan használt kézikönyv. Azonban a történettudomány egyik paradoxona, hogy az alapvetőnek szánt és vázlatosnak tűnő munkák esetében sem mellőzhetőek a hosszadalmas és fárasztó levél- és kéziratári kutatások éppúgy, mint a korszakra és témára vonatkozó szakirodalom ismerete. Márpedig ebből a szempontból a tárgyalt mű valóban nem lehet több, megint csak a bevezetőre hivatkozva, mint kiindulópont a további feltáró munkához.

A munka archontológiai sorai alapvetően egy az Országos Levéltárban őrzött 18. század végi kéziraton alapulnak, mivel azonban ez csak a legszűkebb értelemben vett Magyarország vármegyével foglalkozik, és ezen belül sem terjed ki minden megyére, a szerző kénytelen volt egyéb kiadványokra alapozva (tiszticímértáras kalendáriumok, vármegyei monográfiák, Somogyi Zsigmond *Magyarország főispánjainak története 1000–1903*, Szinnyi József *Magyar írók élete és munkái* és Nagy Iván *Magyarország családjai*) további adatsorokat készíteni Erdélyről és Horvát-Szlávonországról is.

Ezeknek az adatsoroknak az adatközlésében a szerző megpróbált igazodni az alapvető forrásként használt kézirathoz. Ugyanakkor egyes sorokban kiütközik, hogy azt nem a forrásából merítette.

A segédkönyvek és ezeken belül az archontológiák legfőbb mércéje azonban nem ez, hanem a munka viszonylag könnyű használhatósága, amit a jól megválasztott és következetes adatközlés valamint a megfelelő mutatók segíthetnek. Ebből a szempontból a munka nem mentes a hiányosságoktól, az ellentmondásoktól és a hibáktól sem.

Az első ezek közül, hogy szinte nincs a munkában olyan adatsor, amelyben ne találna az olvasó hiányzó éveket (Pl. Moson vm. 1657–1666 között vagy Bodrog vm. 1703–1714 között). Mivel számos főispáni sorban a szerző közli, ha adathiány vagy üresedés volt, ez a következetlenség nehezen magyarázható.

Hasonló módon következtelen a szerző a halálozási dátumok közlésében, így több személy ese-

tén, ahol a halálozás dátuma megállapítható lenne, nem közli, míg másoknál igen. Ez azonban igen nehézé teszi az egyes azonos névben szereplő személyek azonosítását illetve megkülönböztetését.

Problémákat vet fel a nevek írásmódja is. A latin névalakok használata nem lenne hiba, de a könyv végig következtelen abban, hogy előnévvel vagy anélkül illetve teljes vagy betűhű átírásban közli ezeket, így Verancsics Antal egri püspöként Verancsics de Sebenico Anton, esztergomi érsekként Verantius Antonius néven szerepel, míg Magócsy Gáspárt írja Magochynak is.

Nem döntötte el a szerző azt sem, hogy az esetleges párhuzamosan viselt főispáni tisztségeket hogyan és hol tüntesse fel. Így fordulhat elő, hogy az egyszerre két tisztséget viselő személy másik főispánságát az egyik adatsorban említi, a másokban nem (pl. Magócsy Gáspár Heves megyei főispánságát a borsodi sorban jelöli, míg a hevesiből kimarad a Borsodra vonatkozó információ).

Számos helyen nem jelöli a szerző a több személy által egyszerre viselt főispánságot, míg mások esetében ezt megteszi. Például a gömöri adatsorban Bebek Ferenc és Feledi Eustachius „együtt” megjelöléssel szerepel, míg a borsodi főispánok között az évszámok alapján hasonlóképpen működő Forgács Zsigmond János és Miklós nem.

Néhány esetben az egyik főispánságból másikba kerülő személyek esetén a két különböző adatsorban szereplő dátum egymásnak ellentmond. Így az 1776-ban a Máramarosból Tolnába került Apponyi György esetén a tolnai adatsorban 1777 szerepel a tisztségviselés kezdeteként.

A munka legkritikusabb része azonban a mutató és az egyes személyek megkülönböztethetősége. A műben többféleképpen előforduló személyek rendszerint csak az egyik névvel szerepelnek a mutatóban, és más azonos nevű személyeket is itt szerepeltet a szerző. Így a Pálffy János név öt különböző Pálffy Jánost takar, de ezek ennél többször szerepelnek az adatsorokban. Mindez erősen megnehezíti a különbségtételt, különösen az egymáshoz időben közel élt személyeknél. Ez a probléma kiküszöbölhető lett volna, ha legalább azokat, akiknél ez megállapítható, a születési és/vagy halálozási dátumuk alapján a szerző megkülönböztette volna.

Mindezek a hibák, hiányosságok azonban nem feledtethetik a kötet pozitívumait. Ezek között első helyen áll, hogy a bevezető tanulmány –

melyben a szerző a főispáni tisztség történetének jogtörténeti ihletésű vázlata mellett megadja a vizsgált korban legtöbb főispánságot viselt családok listáját is — kétnyelvű (német és magyar), valamint az archontológiai sorok adatközlése is latin és magyar. Ehhez kapcsolódva a kötet végén található az adatsorokban használt kifejezések öt nyelvű jegyzéke is.

Azonban a műben a többnyelvűségből is származnak problémák, melyek közül a legsúlyosabb, hogy a szerző az örökös főispán fogalmát jelölő terminust (perpetuus) pontosan a definícióval ellentétesen használja az adatsorokban, az általa örökletesnek (hereditarius) megjelölt forma jelölésére, s erről pusztán a szójegyzék végén egy jegyzetben szól.

Posztfvum továbbá maga a munka, mely összes hiányosságával együtt is könnyen hozzáférhető archontológiai összefoglalását adja a Mohácsot követő időszaknak, azzal együtt is, hogy hiányosságaival felhívja a figyelmet a megfelelő kiadói munka, és a további, minél szélesebb körű kutatások szükségességére.

EGRY GÁBOR

Somorjai Ádám: A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának disszertációi (1863–1993) (Studia Theologica Budapestiensis 9.) Bp. 1993. 217 p.

A 20. század második felében az információ-áramlás mennyiségének és gyorsaságának ugrásszerű változása, a kiadási tevékenység mérhetetlen megnövekedése és széttagoltsága a szakembereknek — még szűkebb érdeklődési területükön belül is — lehetetlenné teszi a megjelent könyvek és tanulmányok nyomon követését. S ha ez a nyomtatott művek esetében így van, akkor fokozottan érvényes a kéziratban lévő kandidátusi, doktori értekezésekre és az egyetemi szakdolgozatokra, pedig több száz ezer lapnyi szövegükben értékes, nem egyszer kiadásra érett mű hever szinte teljesen ismeretlenül és felhasználatlanul. Egyes budapesti és vidéki egyetemek, főiskolák törlesztettek már ezirányú adósságukból, most a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara disszertációinak bibliográfiáját készítette el Somorjai Ádám. Természetesen csak azokat a műveket regisztrálhatta, melyek ma is megtalálhatók az egyetem könyvtárában, hiszen az elkészült, de

eltűnt dolgozatok felvételének nem sok értelme lett volna.

Erdő Péter, a Studia Theologica Budapestiensis sorozat szerkesztője rövid, de minden lényeges kérdésre kiterjedő előszava jól eligazít a Hittudományi Karra benyújtott doktori és licenciátusi dolgozatokra nézve, melyek a könyvtár állományában — örvendetes módon — meglehetősen teljességgel megmaradtak, ha nem is biztos, hogy ténylegesen minden benyújtott és megvédett dolgozat ma is megvan a gyűjteményben. Túlnyomó részük azonban minden bizonnyal megmaradt, és az egyetem könyvtárában hozzáférhető. A legrégebbi disszertációk (1863-tól az 1920-as évekig) az Egyetemi Könyvtárból kerültek át (esetleg vissza?) a Hittudományi Kar könyvtárába. Ezek főként egyházi jogi kérdésekkel foglalkoznak, de van közöttük néhány — legalábbis a címléírásból az derül ki — , melynek nincs egyházi vonatkozása. Az időszak elejéről azért nem maradtak ránk licenciat dolgozatok, mert a Karon egyszerűen nem létezett licenciátus. Noha az 1858-as esztergomi zsinat kívánatosnak találta a licenciátus fokozatának visszaállítását, az még évtizedekig váratott magára, s erre csak XI. Pius pápának a hittudományi képzést az egész világegyházban megújító, 1931. május 24-én kelt „Deus scientiarum Dominus” kezdetű apostoli rendelkezése nyomán került sor, mely a licenciátus fokozatát pontosan szabályozta.

A teológiai doktorátus megszerzéséhez általában többéves továbbképzés és önálló, illetve a Kar professzorai által irányított kutatás szükséges. A tudományos értékű disszertáció megvédését is előírták. A gyakorlat — és ez szépen látszik a bibliográfiából — azonban az volt, hogy a licenciátus megszerzése után nem sokkal, általában 1–2 éven belül, a jelölt rendszerint ugyanabból a témából benyújtotta doktoriját, melyet az általános elv szerint ki is kellett nyomtatni. Mondanunk sem kell, hogy ez 1945 után vajmi ritkán történt meg, de a két világháború között sem túl sűrűn.

A magántanári értekezések nem kerültek a most megjelent katalógusba, mert a Kar történetében ismert magántanári habilitációk számához képest e dolgozatoknak csak igen kis töredéke található ma ténylegesen a könyvtárban. Őszintén fájjaljuk a meglévők felsorolásának elhagyását, hiszen éppen kis számuk miatt aligha jelenik meg bibliográfia ezekről. Címléírásuk és közlésük ese-

tén vélhetően előbb-utóbb mégiscsak bekerültek volna a tudomány vérkeringésébe.

A dolgozatok témakörök szerinti megoszlása rendkívül egyenetlen. Míg az aszkétika és homiletika tárgyköréből 4–4, a pedagógiából 7, a katechetikából 11 dolgozat készült, addig moráliból 156, történelem-egyházttörténetből 227, jog-egyházjogból 317. Ez egyben megjelöli azokat a fehér foltokat, melyek eltüntetése a Kar hallgatóinak jövőbeni feladata kell legyen. Megjegyezzük azonban, hogy ez a számvetés nem teljesen pontos, mert egy-egy disszertáció több (rendszerint két) címszó alá is besorolható. A szerző ilyenkor – nagyon helyesen – mindkét helyen (pl. egyházjog és morális, biblikum és patológia stb.) felsorolja.

Következtetlenségek találhatók az egyes tételek (dolgozatok) terjedelmének jelölésében. Dicsérnünk kell viszont a tárgymutató jól átgondolt tagoltságát, bár az „Egyházmegye, egyházpolitika” címszón belül az egyes egyházmegyéket (kalocsai, munkácsi, rozníói stb.) francia bekezdéssel külön lehetett volna hozni, mint azt a legtöbb esetben (apostoli, antológia, biblikus, bizánci, bűn stb.) meg is teszi.

A dolgozatok egy részénél nincs keletkezési dátum. Bizonyára hosszabb kutatást igényelt volna, de a Kar iratanyagából valószínűleg előkereshető a beadási idő. Még azokat az adatokat sem tünteti fel szögletes zárójelben, melyeket pedig valahonnan ismer (22. tétel). Néhány disszertáció megjelöl, ezt is érdemes lett volna jelezni.

E kritikai megjegyzések azonban távolról sem halványíthatják el afölött érzett örömünket, hogy a Hittudományi Kar kiadta a könyvtárban fellelhető licenráti és doktori értekezések katalógusát, mérhetetlen szolgálatot téve ezzel egyháztörténetírásunknak, de jócskán a magyar köztörténetírásnak is.

KÖHEGYI MIHÁLY

The Seventeenth-Century Orange–Nassau Library. Ed. with introduction and notes by A. D. RENTING and J. T. C. RENTING-KUIPERS. With notes on the manuscripts by A. S. KORTEWEG. Utrecht, 1993, HES Publishers. 856 p.

A holland kutató-házaspár közel másfél évtizedes munkájának eredményeként a 17. század egyik legjelentősebb főúri gyűjteményének rekonstrukciója készült el. Az 1686-ban Constantijn Huygens

irányításával Anthonie Smets által összeállított katalógus, illetve az 1749-ben nyomtatott aukciós jegyzék képezik a rekonstrukció alapját, de 1608-tól 1750-ig számos más, kisebb jegyzéket, egyéb levéltári forrást is beépítettek a rekonstrukció teljessé tétele, illetve a könyvtár történetének megírása kedvéért. A könyvek többségét autopszia alapján azonosították, hiszen az Orange–Nassau-könyvtár darabjai ma is fellelhetők Hágában, Párizsban, Merseburgban, Jénában, Göttingen gyűjteményeiben. A ma ismeretlen helyen lappangó vagy elpusztult kötetek azonosítása a korabeli jegyzékekből kiindulva történt. A szerzők minden esetben kerestek és kézbe vettek egy-egy azonos kiadású példányt, hogy képet nyerjenek a család könyvtárának tényleges állományáról.

A hazai könyvtártörténeti szakirodalomban kevésbé ismert Orange–Nassau-könyvtár története a 15. században kezdődik. Johannes IV., Nassau grófja (1410–1475) és felesége, loon-i Mária (Maria van Loon) az 1404 óta a család birtokában lévő bredai kastélyban kezdték kialakítani a flamand és a német nyelvű kéziratokból álló gyűjteményt. Az örökös Engelbert von Nassau (1451–1504) házassága révén jelentősebb német anyag került a gyűjteménybe, s ez folytatódott az unokaöccs nassauai Henrik (1483–1538) birtoklása idején is. Fia, René de Chalons (1519–1544) örökölte később Orange-t is, és őt hívták először „orániai”-nak a családban. Orániai I. Vilmos (1533–1584) az első, aki nagyobb mennyiségű nyomtatott anyagot integrált a könyvtárba. Az ő idején érte az egyik legérzékenyebb veszteség is a gyűjteményt: a spanyolok 1568-ban elfoglalták Bredát is, és az ottani kastélyból sok kéziratot Benito Arias Montanus és Christoph Plantin közreműködésével a frissen alapított spanyol királyi könyvtárba, az Escorialba vittek.

Orániai Fülöp (1554–1618) visszaszerezte Bredát, és jelentős részben a könyvtárat is. Az ő halálakor készült hagyatéki összeírás 200 nyomtatványt és 36 kéziratot említ, de ez csak az ő szerzeménye. 1679-ben került azután e kis gyűjtemény Hágába, ahol a család tulajdonában lévő kisebb könyvtárakat egyesítették. A családnak ezt a házárt (Binnehof) Hágában Orániai Móríc (1567–1625) szerezte, akinek könyvtárgyárapító tevékenységére azonban sajnos nincsenek dokumentumok. Móríc örököse, Orániai Frigyes Henrik (1584–1647) és felesége, solms-i Amália alkalmazta könyv-

tárosként, Anthonie Smets-t (1610–1690). Neki köszönhető, hogy a gyűjtemény gyarapodásának történetét részletesen rekonstruálhatták; ő készítette el a most kiadott 1686-os katalógust is.

A bredai Schola Illustris-t 1646-ban Frigyes Henrik alapította. A családi könyvtárból ugyanis 218 kötetet ajándékozott az iskolának, amelynek bibliotékája gyarapításáról a későbbiekben Johannes Philemon (1587–1652) könyvtáros gondoskodott. Ezt az iskolát több magyar peregrinus is látogatta. A fiatalon elhunyt II. Vilmos (1626–1650) után a tulajdonos Orániai III. Vilmos lett (1650–1702), aki abbahagyta a bredai iskola támogatását, s ezzel az intézmény meg is szűnt. Az iskola könyvtára (ekkor már több mint 2000 kötet) a családi könyvtár részévé vált, kiteljesítve ezzel arculatát: az eddig történeti, haditudományi és földrajzi dominanciájú könyvtárba friss, színvonalas teológiai anyag került. Ezután Smets újrarendezte a könyvtárat, s 1686-ban befejezte a katalógizálást.

III. Vilmos 1702-ben örökös nélkül halt meg, s ezzel kezdetét vette egy hosszú örökösödési per. A könyvtár nagyjából II. Vilmos testvérének házassága révén rokon porosz uralkodó I. Frigyes Vilmos tulajdonába került. Később II. Frigyes porosz király 1749-ben aukcióra bocsátotta a gyűjteményt, s ekkor erről a részről nyomtatott katalógust adtak ki. (3068 cím). A kisebb részt Orániai I. Vilmos (1533–1584) testvére, „Öreg János” (1536–1606) leszármazottai: Orániai IV. Vilmos (1711–1751), illetve V. Vilmos (1748–1806) örökölték, s az anyag a holland királyi könyvtárba került, s csak a francia forradalom után szállították Párizsba, majd Napóleon bukása után (vesztésekkel) ismét vissza, Hágába.

A most kézbentartott kötet valamennyi fellelhető forrást felhasznált a rekonstrukció során, s így 3732 könyv leírását adja. A Renting házaspár nem csupán egy nagy könyvtár történetét, történeti állományát tárta fel, de egyben kézikönyvet is teremtett a 17. századi magyarországi könyvjegyzékek — főként militaria és historica anyaga — azonosításában nagy haszonnal forgatható.

Befejezőként említjük meg, hogy e kötetből csupán a könyvtár 16–18. századi története ismerhető meg igazán részletesen. A 15. századi állapotokról e könyv megjelenése után jelent meg alapvető tanulmány: Herman Brinkman: The composition of a fifteenth-century aristocratic library

in Breda: the books of John IV of Nassau and Mary von Loon (Querendo 23(1993) 163–183.) című értekezése.

MONOK ISTVÁN

Bechtel, Guy: Gutenberg et l'invention de l'imprimerie. Une enquête. Paris, 1992, Fayard. 697 p.

A közelmúltban két monográfia jelent meg Gutenbergről. Az egyik a hagyományos Gutenberg-képet ismeretterjesztő formában foglalja össze (Andreas Venzke: Gutenberg. Der Erfinder der Buchdrucks. Zürich, 1993, Benziger Verlag. 370 p.), a másik, Guy Bechtelé azonban számos esetben újra szeretné rajzolni a könyvnyomtatás európai felfedezőjének portréját.

Bechtel egy arab mese ismertetésével kezdi könyvét. Mese egy gyerekről, aki meztelenül elindult a sivatagba. Az „üresség” (vide) és a „teltség” (plein) érzésének érzékeltetésének tanmeséje ez. Ő, a történész a meztelen, hiszen nincs applikálható módszer vállalt feladata megvalósításában. Megtapasztalja az ürességet is, hiszen nagyon kevés a Gutenbergre vonatkozó fennmaradt dokumentum. A teltség érzését is érezheti, sőt meg kell küzdenie vele, hiszen tengernyi a Gutenberg-szakirodalom. Ő maga nem akar a 100 tézis mellé 101-diket írni, viszont azt sem tudja, melyik 99-et kell tagadnia.

A kötetben a szerző részletesen foglalkozik a Német-Római Birodalom 15. századi társadalmának állapot-leírásával, a szellemi, a művelődési tendenciák megrajzolásával, s annak érzékeltetésével, mennyire volt igény s szükségszerűség a könyvnyomtatás feltalálása. Részletesen elemzi a Gutenbergnek tulajdonított valamennyi kiadvány előállítási körülményeit, Gutenberg anyagi helyzetét, életútját. A monográfiának talán az a legizgalmasabb része, amikor a könyvnyomtatás feltalálásának 100., 200. és 300. évfordulójának ünneplése körül keletkezett iratokat mutatja be: ki, mikor, kit tartott a nagy feltalálónak. Külön kitér arra a történetre, hogy Fust és leszármazottjai milyen taktikát követtek, hogy az utókor Fustot tartsa az európai feltalálónak.

Könyve appendixében Bechtel valamennyi Gutenbergre vonatkozó dokumentumot in extenso, eredeti nyelven és franciául is közöl.

A monográfia megállapításai tehát:

1..A nyomdászat feltalálása és elterjedése az európai, de főként a német társadalom akkori állapotához volt kötve, tehát szükségszerű volt.

2. Az első alkalmazó Johann Gensfleisch alias Gutenberg volt.

3. A találmány bevezetése időbe telt (a teljes alkalmazásra 1450 körül került sor). Előtte is nyomtattak ugyan, de főként metszeteket, legendák illusztrációit stb. Gutenberg kb. 15 évig dolgozott a technika javításán, ám könyvcélú felhasználásra (*librorum multiplicatio*) Peter Schöffer tökéletesítette.

4. Gutenberg nem egyedül dolgozott, de nem tudjuk konkrétan, hogy pontosan mi volt Schöffer, Fust, Kefer vagy mások része a technikai és az esztétikai jobbításban.

5. Gutenberg tudta, hogy mit csinál, de a dolog *horderejével* nem lehetett tisztában. 1468-ban halt meg, ekkor már több nyomda működött. Az első mainzi nyomtatványok nem adnak rá okot, hogy azt higgyük: ő maga az intelligencia lovagjának hitte magát. Kiadványai (a B 42-t kivéve) középszerűek. A tudományok terén nyomdászatával a régi eszméket szolgálta. A ferencesekkel volt szorosabb kapcsolata, aki pedig nem a „magas tudomány” zászlóvivői voltak. Valamennyi ősnymdát tekintve, az első klasszikus (Cicero) is csak 1465-ben jelent meg. Gutenberg tehát nem helyezhető a humanizmus nagy alakjai közé; a tolerancia vagy

a modernebb gondolatok hívének sem nevezhető. Nem válogatta meg, mit ad ki. Állandó pénzügyi nehézségek közepette azt nyomtatott, amit hamar megfizettek. Hozzá képest Fust már kiadónak (s nem csupán nyomdásznak) számít.

6. Gutenberg végül is ismeretlen maradt; celebritása ellenére árnyékban van, életének, egyéniségének számos részletét homály fedi: mint például azt,

- mikor jelent meg a teljes B 42?
- miért veszett össze Fust-tal?
- az 1454-es *Indulgentia* egy vagy két műhelyben készült?

- miért volt tényleges nyomdászati karrierje (1450–1458) olyan rövid?

- ki adta ki a B 36-ot és a *Catholicon*-t?
- egy ilyen nagy feltaláló miért nem szignált semmit?

- újtó, kombinátor volt-e, korának gyermeke, erős lélek, intelligens, a jogban jártas, ismerte-e a pénz értékét, tudta-e mainzi munkáinak jelentőségét?

- Mindemellett egész életrajza kártyavár!

Guy Bechtel monográfiája minden bizonnyal – már csak provokatív jellegénél fogva is – az általa is felemlített Gutenberg-szakirodalomdzsungelt újabb tanulmány-tömeggel fogja gazdagítani.

MONOK ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 8,58 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Erdő Péter</i> : Nágocsi Gáspár kódexe és a középkori veszprémi jogtanítás	119
<i>Soltész Zoltánné</i> : Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai	131
<i>Knapp Éva</i> – <i>Tüskés Gábor</i> : Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796	142

KÖZLEMÉNYEK

<i>Sarbak Gábor</i> : Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása az Egyetemi Könyvtár egyik ősonymtatványában	164
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Balassi <i>Istenes énekeinek</i> legelső kiadása?	169
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben II.	172
<i>Kókay György</i> : „Olim omnis homo natus est liber”. A <i>Contrat social</i> latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből	176
<i>Debreczeni Attila</i> : Szentjóni Szabó László és Kazinczy kapcsolatáról	178
<i>Borbély Szilárd</i> : Kiadatlan Csokonai-jegyzetek	184
<i>Kuntár Lajos</i> : Szombathely leghíresebb könyve	190
<i>Rózsa Mária</i> : A Pester Lloyd ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban	195

FIGYELŐ

<i>Csapodi Csaba</i> Széchenyi-díjas	197
<i>Csapodi Csaba</i> : Pannonia regia	197
<i>Pavercsik Ilona</i> : Húszéves a Kniha	200
<i>Ferenczi László</i> : Húszéves a Maurice Carême Alapítvány	203

SZEMLE

Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. (<i>Bartók István</i>)	205
A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig. Kiad. Kilián István. Bp. 1994. Argumentum K. (<i>Czibula Katalin</i>)	206
Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. (<i>Egry Gábor</i>)	207
Somorjai Ádám: A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának disszertációi (1863–1993). Bp. 1993. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	209
The Sewenth-Century Orange-Nassau Library. Utrecht, 1993. (<i>Monok István</i>)	210
Bechtel, Guy: Gutenberg et l'invention de l'imprimerie. Paris, 1992. (<i>Monok István</i>)	211

SOMMAIRE

<i>Erdő, Péter</i> : Le codex de Gáspár Nágyosi et l'enseignement du droit à Veszprém au moyen âge 119	
<i>Soltész, Elisabeth</i> : La reliure du volume d'Isocrates de M ^{me} Márton Révay, née Zsófia Esterházy et ses possesseurs postérieurs	131
<i>Knapp, Éva-Tüskés, Gábor</i> : L'emblématique littéraire et la réception des emblèmes en Hongrie de 1564 à 1796	142

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Sarbak, Gábor</i> : L'écriture du moine paulinien Bálint Hadnagy dans un des incunables de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	164
<i>H. Hubert, Gabriella</i> : L'édition princeps des Chants religieux de Bálint Balassi?	169
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers du XVII ^e siècle de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen. II.	172
<i>Kókay, György</i> : „Olim omnis homo natus est liber”. L'édition latine du Contrat Social en Hongrie (1792)	176
<i>Debreczeni, Attila</i> : Sur les relations de László Szentjóni Szabó et de Ferenc Kazinczy	178
<i>Borbély, Szilárd</i> : Des notes inédites de Csokonai	184
<i>Kuntár, Lajos</i> : Le livre le plus célèbre de Szombathely	190
<i>Rózsa, Mária</i> : Les derniers numéros inconnus de la revue Pester Lloyd à la Bibliothèque Nationale Autrichienne	195

CHRONIQUE

La prix Széchenyi du Csaba Csapodi	197
<i>Csapodi, Csaba</i> : Pannonia regia	197
<i>Pavercsik, Ilona</i> : La revue Kniha a vingt ans	200
<i>Ferenczi, László</i> : La fondation Maurice Carême a vingt ans	203

REVUE

Szabó, Miklós – Tonk, Sándor: Des étudiants transylvains aux universités étrangères au commencement de l'âge nouveau 1521–1700. Szeged, 1992. (<i>Bartók, István</i>)	205
Les sources et la Littérature de l'art dramatique aux écoles piaristes en Hongrie jusque'à 1799. Red. par István Kilián. (<i>Czibula, Katalin</i>)	206
Fallenbüchl, Zoltán: Les préfets des comitats de la Hongrie 1526–1848. Bp. 1994. (<i>Egry, Gábor</i>)	207
Somorjai, Ádám: Les dissertations de la Faculté de Théologie de l'Université Catholique Péter Pázmány (1863–1993). Bp. 1993. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	209
The Seventh-Century Orange-Nassau Library. Utrecht, 1993. (<i>Monok, István</i>)	210
Bechtel, Guy: Gutenberg et l'invention de l'imprimerie. Paris, 1992. (<i>Monok, István</i>)	211

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. évfolyam

1995

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA
REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. ÉVFOLYAM 1995/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

KULCSÁR PÉTER

Bonfini-kéziratok

I.

A *Magyar történet (Rerum Ungaricarum decades)* szöveghagyományának processzusa (inkább procedúrája) nem mondható szokványosnak, még annak tudatában sem, hogy irodalmunk jó néhány alkotása járt be kacskaringós utat, és némelyik mindörökre el is veszett a labirintusban. Hogy a királyi könyvtár hajdani pergamenkódexének két levele 1872-ben Nürnbergben, két másik 1923-ban Szegeden került elő, azt Jakubovich Emil csodának minősítette. Nem tudom, mit szólt volna 1975-ben, amikor Budapesten újabb kettő bukkant ki egy váradi provenienciájú könyvtárlárból, még hozzá a két szegedit közvetlenül megelőző s követő levél.¹ Az ő precíz számításával 2065,5 lapra becsült munkának így ma kis híján 6 ezreléke van a kezünkben. A szöveghagyományozódás útjának fő irányát azonban mégsem a csoda szabta meg, de nem is az irodalomtörténetünkben kitüntetett szerepet játszó török és tatár, hanem a mindenkori politika, amely a véletlen diverziót ebben az esetben szűk határok közé szorította. Egészen nyilvánvaló — és ezért ennek bizonygatásával nem kívánok foglalkozni —, hogy már a mű indíttatása is politikai érdekű volt, amennyiben egyfelől Mátyás (a Hunyadiak) dinasztikus céljait, ezen belül — és ez a következőkben hangsúlyt kap — császári aspirációit, másfelől a renddé szerveződésnek éppen nekifeszülő magyar köznemesség ideológiai bázisának a megteremtését óhajtotta szolgálni. (Ellentétben Ransanóval, aki a királyné és az arisztokrácia vonalát képviselte.) Aktualitása később, a változó viszonyok között is megmaradt, mert a hatalmas terjedelem, a burjánzó szerkezet és az irdatlan adattömeg magában hordta a meg-megújuló igények szerinti értelmezés lehetőségét. Amikor a Hunyadiak beleburkolóztak a múlt homályába, a két, eredetileg különböző, sőt eltérő tendencia egybemosódott, Bonfini Mátyás királya a magyar nemesség vezéralakja lett, aztán meg — újabb változások nyomán — a polgárságé is, majd az egész nemzeté. Lásd erre akár Heltai Gáspárt, akár Zrínyi Miklóst. Magától értetődik azonban, hogy a mű éle az első években, évtizedekben volt igazán és tetterre ugrasztóan húsba vágó, leginkább

¹ Az alább említésre kerülő kritikai kiadás számozása szerint az I:9.139–154, 212–229. és a IV:5.225–279. mondat szövege van a hat töredéken, mely ma az Országos Széchényi Könyvtárban Clmae 434. sz. alatt található.

addig, amíg az akkor már több mint fél évszázada bejelentett Habsburg uralmi igény keltette rengés újabb fél század múlva az ország megosztásával le nem csillapult. Ezután a pennával vert hullámok is elcsitultak.

A körülötte feszülő ellentéteket mutatja közzétételének ellentmondásokkal teli históriája. Ulászló lelkesen fogadta; szerzőjét is, másolóját is címeres nemességgel jutalmazta. Publikálása már keletkezése közben megkezdődött. A budai udvar nem sajnálta a költséget, és a mű még el sem készült, már elkezdte leírni parádés formában, pergamenre. Tudomásunk van a megmutatkozó érdeklődésről. Közvetett és közvetlen bizonyítékok mintegy nyolc-tíz közel egykorú másolat létét tanúsítják, amelyekről hamarosan újabbak készültek, úgyhogy számuk nemsokára meghaladta a húszat. Még jóformán meg sem száradt rajta a tinta, 1499-ben Hassensteini Lobkowitz Bohuszláv már megpróbálta kikölcsönözni a királyi könyvtárból.² Marco Antonio Sabellico 1498. április 17-én Velencéből magának a szerzőnek üzen, hogy bocsássa rendelkezésére azokat az adatokat, amelyeket a saját történeti munkájához felhasználhat.³ 1513 áprilisában Johannes Cuspinianus a herulok, gepidák, gótok, longobárdok egykori lakóhelye iránt érdeklődő Miksa császárnak a figyelmét hívta fel a *Magyar történetre*, mint olyan műre, amely effélékkel foglalkozik. Eszerint tehát tanulmányozta is. Nem kételkedik abban, hogy a császár készíttethetne belőle másolatot.⁴ Arról is van hírünk, hogy 1503 táján Ulászló folytatni kívánta a munkát. Saját kezével nyújtotta át az akkor éppen nála tartózkodó Pescennio Francesco Negrónak, és 300 arany évdíjat ajánlott fel, ha vállalja. Negrót azonban visszaparancsolták Itáliába.⁵

² Nincs kizárva, hogy meg is kapta. Jóllehet a Corvin Jánossal 1490. június 17-én kötött egyezség (kiadva: *Epistolae procerum Regni Hungariae*. Coll. G. PRAY. I. Posonii, 1806. 393.) a Corvina állományának a kölcsönzését megtiltotta, ez csak a Mátyás király által beszerzett darabokra vonatkozott, Lobkowitz hangjából pedig nem cseng ki kétey a kérés teljesítése felől: „elvárom” – mondja („expecto tamen abs te et Origenem. . . et Historias Antonii Bonphini et codicem Latinum, qui mihi a regia bibliotheca debetur”; Schlechta Jánoshoz szeptember 14-én írt levelét kiadta POTUČEK, A. BSMRAe, Bp. 1946. 56). Minthogy Lobkowitz az előző hónapokban Budán járt, valószínűleg a saját szemével látta a művet, és akkor kapta az ígéretet is.

³ „petiitque ab eo, ut. . . tecum ageret ut de Pannonicis rebus, in quibus es diutissime versatus, commentarium. . . ad me dares, idque ad fidem magis quam ad eloquentiae ostentationem scriptum”, MERCATI, Giovanni: *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*. II. Città del Vaticano, 1939. 3.

⁴ „Sciat Maiestas Vestra, quod in bibliotheca regis Hungariae sunt quinque decades Hungarorum Antonii Bonfinii Ragusei [!], qui eleganter de rebus Hungaricis scripsit et saepe digressus facit de populis et nationibus. Quae si transscribenda impetrarentur, illic multa talia invenirentur.” *Briefwechsel*. Hrsg. v. Hans Ankwitz v. KLEEHOVEN. München, 1933. 45. A „Ragusei” alkalmasint félreolvasás a Bonfinitól használt „Recinensis” helyett.

⁵ „Inde Budam veniens regni historiam, quam Antonius Bonfinius Asculanus, vir utraque lingua peritus, inchoaverat, cum annuo trecentorum aureorum stipendio de regis manibus prosequendam recepi. Eramque ibi facile permansurus, et precipue sub venerandi archiepiscopi Colotiensis Gregorii Frangipani consobrini mei felicissimi auspiciis, nisi me prior patronus Estensis in Italiam revocasset.” MERCATI: *i. m.* 71. Az adatra PAJORIN Klára hívta fel a figyelmemet.

A tudós világ türelmetlenül várta, hogy kézbe vehesse. Alighogy 1543-ban végre-valahára legalább egy részkiadás megjelent belőle,⁶ Hieronymus Boner azonnal lecsapott rá, és két év múlva már közzé is tette német fordítását.⁷ Bonerre ma már nem nagyon emlékszünk, pedig a maga idejében az irodalmi életnek fontos és nevezetes alakja volt, aki azt tartotta feladatának, hogy a német publikummal megismertesse a historiográfia klasszikusait. A *Rerum Ungaricarum decades* méltóságát akár önmagában is tanúsíthatja, hogy Boner a kezébe vette, és odaállította Démosthenés, Héródianos, Orosius, Plutarkhos, Thukydides, Justinus mellé. A mű politikai súlyát is Boner jelzi, aki a közelkorúak közül Bonfinin kívül csak Giacomo Bracellinek a spanyol háborúról írt munkáját fordította le.⁸ Hans Sachs 1561-ben Bánk bán történetét dolgozta fel Bonfini nyomán.⁹ Zsámbokitól tudjuk, hogy a nagy tekintélyű Georg Sigismund Seld császári alkancellár (†1557) kedvenc olvasmányai közé tartozott ez a história.¹⁰ François de Belleforest 28 részletet fordított le Bonfinitól franciára abban a hatalmas munkájában, amelyben a történelem során elhangzott legmegragadóbb orációkat gyűjtötte össze.¹¹ Ez az érem egyik oldala.

A másikon az látható, hogy létrejötte után 20 évvel már teljes csönd honol körülötte, sem az udvari körök, sem a szakemberek nem tudnak vagy nem beszélnek róla. Cuspinianus, aki — mint láttuk — 1513-ban mások figyelmébe is ajánlotta a művet, írásaiban egyetlen szóval sem utal rá, holott elég sokat foglalkozik hazánk történetével. Úgy látszik, mintha még Oláh Miklós sem szerzett volna tudomást a létéről, akinek pedig társadalmi állásánál fogva a beavatottak közé kellett tartoznia, és aki olyan fontosnak tartotta a magyar múlt feltárását, egy humanista szellemű magyar történet elkészítését, hogy az 1530-as években maga fogott hozzá. Kizárt dolog, hogy a monumentális alkotást még csak említésre sem méltatta volna, ha teheti, de azt is kizárhatjuk, hogy esetleg nem hallott róla. Ugyanis a birtokában volt egy olyan dokumentum (a jászói formuláskönyvben), amely szerint bizonyos János scriptor „historiam Hungaricam ab Anthonio T. editam fideliter rescripsit”, és a szigla sem téveszthette meg, mert az irat címében ott olvashatta: „per Anthonium Bonfinis facta”.¹² Oláh forrásainak kimutatásával a kutatás még adós. Az bizonyos, hogy jó néhány gondo-

⁶ BRENNER Márton gondozásában. Bazel, 1543. RMK III. 344, IA 121.926.

⁷ Bazel, 1545. IA 121.927.

⁸ Lásd Gustaf WETHLY: *Hieronymus Boner. . . Leben, Werke und Sprache*. Strassburg, 1892.

⁹ *Eine Tragedi mit zwölff Personen zu spielen, Andreas der ungerisch König mit Bancbano seinen getrewen Statthalter*. L. KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*. Bp. 1880. 696. sz.

¹⁰ *Humanista történetírók*. Szerk. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. 36.

¹¹ *Harengues militaires et concions de princes, capitaines. . .* Paris, 1572. IA 116.104.

¹² MKsz 1891. 265.

latuk összecseng, ha szó szerint nem is esik egybe. Bonfini szövege Belgiumban nem feketett előtte, de az nagyon is valószínű, hogy régebben olvasta azt.¹³

Tubero sem látszik ismerni, legalábbis nem szól róla. A valóságot illetően jelenleg nagy a bizonytalanság. A legújabb állásfoglalás szerint „ha Bonfini nem is, valamiféle olyan más művet követett nyomon, amelyre Bonfini is támaszkodott”.¹⁴ Azonban Bonfini nem támaszkodott semmire. A Tuberóval párhuzamba állítható 90-es évek eseményeit azokkal egyidejűleg dolgozta fel, és írott elbeszélő forrást nem vett igénybe. Ha a két szöveg között számottevő egybeesés mutatkozik — mint ahogy mutatkozik —, az csak egyet jelenthet: Tubero ismerte és használta a *Magyar történetet*, ha hallgat is erről. Sőt, merném mondani, hogy más feldolgozás nem is állt a rendelkezésére. Egybefüggő, magyar szempontból tartalmasnak és koncepciózusnak mondható elbeszélést csak az 1490-től 1495/96-ig terjedő első 6 könyvben ad, éppen addig, ameddig Bonfini is elmegy. A magyar fordításban kb. 280 nyomtatott lapra terjedő elbeszélésből kerekén 200 foglalkozik ezzel a hat esztendővel, a többi huszonötre mindösszesen 80 jut. Gondolkodásmódja, politikai platformja más, mint Bonfinié, bizonyos kérdésekben éppen ellentétes az övével. Azonban a részletekben rengeteg az azonosság, még legsajátosabb megállapításainak egyike-másika is a *Magyar történet*ből ered. Hogy mást ne mondjak, így az a meghökkentő és sokat idézett közlése is, mely szerint Ulászló királyt emberei marhának nevezték. Ezt Bonfini Újlaki Lőrinc szájába adja. Majdnem kizárólag ugyanarról beszél, mint Bonfini. Többnyire más adatokkal és más felfogásban, de ugyanarról beszél, ugyanazokat az eseményeket említi, más szemszögből nézve. Nem véletlen, hogy a későbbi historikusok alig-alig építenek rá. Leginkább Bonfinival párhuzamban szokás idézni, mint eltérő adat vagy más vélemény közlőjét. Mintha nem is lenne más célja, mint Bonfini kiigazítása. Számomra nem kétséges, hogy Tubero, aki 1503-ban járt hazánkban, barátja, Frangepán Gergely segítségével megismerkedett a *Magyar történet*tal. Úgy látszik azonban, hogy mire évek múlva fogalmazványát formába öntötte, erről megfeledkezett.¹⁵

1540-ben az egyik későbbi kiadó, Brenner Márton sem tudott Bonfininak erről a munkájáról, bár nevét és egy másik írását ismerte.¹⁶

Amikor a *Magyar történet* egykori létére megint fény derült, tucatnyi könyvbúvár és lelkes hazafi fogott hozzá a szöveg felkutatásához, sikertelenül, mert teljes példányt máig sem lehetett előhalászni.

¹³ L. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 27.

¹⁴ Ludovicus TUBERO: *Kortörténeti feljegyzések. Magyarország*. Közreadja BLAZOVICH László, SZ. GALÁNTAI Erzsébet. Szeged, 1994. 17–18.

¹⁵ Frangepán Gergely nemcsak Tubero barátja volt, hanem annak a Negrónak is a rokona, aki a munka folytatására felkérést kapott.

¹⁶ „nemrég láttuk Hermogenés Rhetoricáját”. *Humanista történetírók*, i. m. 12.

És újabb ellentmondásként 1568-ban megjelent egy nyomtatott kiadás, amely az egészet csaknem az utolsó betűig tartalmazta.¹⁷

E futó áttekintésből is látni való, hogy míg egyesek erősen szorgalmazták a terjesztést, addig mások ezt akadályozták, és hol az egyik, hol a másik fél kerekedett fölül. Így látták ezt a 16. századiak is, akik a kéziratok vészes pusztulása mögött politikai eredetű szándékosságot gyanítottak. Ez nem volt kizárható. Ugyanígy semmisült meg — politikai erők machinációi következtében — Mátyás *Nagy törvénykönyve* mindkét kiadásának összes hazai példánya; valamennyit kötéstáblához használták fel.¹⁸ Így tűnt el — kétségkívül ugyancsak politikai okok következtében — Brodaricsnak a mohácsi csatáról szóló beszámolójából nemcsak szinte valamennyi korai kézirat, hanem az editio princeps minden példánya is. „Nem kétséges — írja Bonfiniről Verancsics Antal 1549-ben —, hogy a negyedik decas, amely a fényességes Mátyás király tetteit tartalmazta, a nemzetünkre irigykedő népségnél kallódott el”.¹⁹ Szikszai Fabrícius Vazul a mű elrekkentését szintén a Mátyás király dicsőségére féltékenykedő emberek rosszindulatának rója fel; „köztudomású volt — mondja tovább 1565-ben —, hogy ezt a históriát sok éven keresztül szántsándékkal rejtegették Germániában”.²⁰ És alig lehet véletlen, hogy a huzamosabb ideig fennmaradt és végül a sajtóig eljutott példányok zömmel erdélyi és lengyel illetőségűek voltak, az első kiadások pedig Bécs hatósugarától távol, Bázelen, Kolozsvárott

¹⁷ Bázelen, ZSÁMBOKI János gondozásában (RMK III. 570, IA 121.928); nemsokára második kiadása is megjelent (Frankfurt, 1581, RMK III. 706, IA 121.931). Az 1568-as kiadás alapján, BONER szövegének átvételével készült az újabb, immár teljes német fordítás (Frankfurt, 1581, IA 121.930) Sigmund Feyerabend kiadásában, egy Zrínyi Györgyhöz intézett protestáns szellemű ajánlással (I. BUČAR, Franjo, Prosvjeta, 1901. 316). Fordítója nem nevezi meg magát: „Durch einen der freyen Künste, Historien und alter Geschichten Liebhabern P. F. N.” A monogramot a régebbi bibliográfiai irodalomban egyedül BALLAGI Aladár tudta feloldani (*Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925. 785. sz.): „Durch. . . P[aul] F[risium] N[agoldanum]”. Tőle vette át az Index Aureliensis, és onnan az OSzK legutóbb megjelent antikvakatalógusa (B 973. sz.), JÖCHER (I. 766) nyomán Paul Friese formában. Hogy Ballagi honnan szedte ezt a makaróni névformát, az nem tudható (talán a kezébe került egyik példányon látta), de megállapítása helyes, a fordító valóban Paulus NAGOLDANUS, azaz Paul Friese volt. Az ő neve alatt hozza magának Feyerabendnek a kiadói katalógusa (F. H. MEYER: *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* 1980. 122. MONOK István szíves közlése.) Egy 1583-ban szintén Frankfurtban megjelent művecskéjén (VD XVI. F 3023–3024) teológushallgatónak mondja magát („Durch Paulum Frisium Nagoldanum, der H. Schrifft Studenten”).

Az 1568-as kiadás HELTAI Gáspár figyelmét is fölkellette, akinek a teljes szövegre épülő, de alaposan megrövidített és protestáns szellemben átdolgozott magyar fordítása már halála után, 1575-ben jelent meg Kolozsváron (RMK I. 118). „Egyike e könyv a legtöbb példányban fönmaradt XVI. századi magyar nyomtatványoknak” — mondja róla SZABÓ Károly; az agyonolvasott kötetek mutatják a népszerűségét.

¹⁸ SOLTÉSZ Zoltánné, MKsz 1971. 272–278.

¹⁹ VERANCICS Antal *Összes munkái*. Közli SZALAY László. VI. Pest, 1860. 352.

²⁰ *Humanista történetírók*, i. m. 25–27.

kerültek napvilágra, mégpedig elsősorban protestáns érdekeltségű körökben, és ott is csak a politikai helyzet tisztázódása, 1541 után.²¹

Ámde akkor sem merték minden szó nélkül kitenni a világ szeme elé, hanem megpróbálták igazolni udvarképességét. Addigra már megteremtődött a lehetősége annak, hogy a műnek — legalábbis 1543-ban elsőként közzétett, Mátyással még csak érintőleg foglalkozó első részének — az ellenpárt számára is elfogadható értelmezést adjanak. Brenner Márton egy höchstädti születésű svábot, a Ferdinánd-párti Johannes Heroldot kérte fel arra, hogy a Révay Ferenc nádornak dedikált kiadványt megfelelő szellemben kommentálja. Mivel ezek a kommentárok a példányoknak csak egy részében vannak benne, gondolom, a német földön való terjesztésre szánt köteteket szerelték fel ezekkel. (Mint ahogy annak idején Thuróczy krónikájából is készült német kézbe való variáns.) Herold Koppány, Péter, Aba, Salamon, Álmos herceg, a fattyú Kálmán, III. István, Velencei András, Ottó, Mária, Zsigmond, I. Ulászló, Mátyás históriájából elsősorban azt a tanulságot vonta le, hogy a magyarságot mindig is jellemezte a széthúzás, ennek köszönheti jelenlegi áldatlan helyzetét, amelyből nem lesz kilábalás mindaddig, míg a frakciózást félretéve vissza nem tér királya hűségére.

Néhány nagy tekintélyű férfiú (Verancsics Antal, Révay Ferenc és János, Forgách Ferenc, Gyalui Torda Zsigmond) már az 1550-es évektől szorgalmazta a teljes mű megjelentetését. Előkerítették a kéziratokat, és biztatták a bázeli nyomdász, Johannes Oporinust, hogy vállalja a kiadást. Ő azonban nem állt kötélnek mindaddig, míg meg nem szerezték Ferdinánd és Miksa beleegyezését, és meg nem nyerték az udvari történetíró, Zsámboki Jánost, hogy adja a nevét a vállalkozáshoz. Az udvar engedékenységet minden bizonnyal az is elősegítette, hogy közben, 1565-ben Kolozsvárott napvilágot látott egy kényes szakasz, a IV. decas 1–6. könyve. Így az akadémikuskodás már mit sem használt, és célszerűbbnek látszott nagyvonalúan jó képet vágni a dologhoz.

²¹ A *Rerum Ungaricarum decades* (RUD) szövegét a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (BSMRAe) c. sorozatban FÖGEL József, IVÁNYI Béla és JUHÁSZ László által sajtó alá rendezett kritikai kiadás decas-, könyv- és mondat számai szerint idézem. Ennek I–III. kötete Lipcsében jelent meg, 1936-ban, a IV. kötet 1. része Budapesten 1945-ben, azonban 1941-es dátummal, hogy a munka orosz-lánrészét végző, de időközben elhunyt FÖGEL József neve változatlan formában legyen feltüntethető. A befejező IV/2. kötetet az újrainduló sorozat első darabjaként 1976-ban KULCSÁR Margit és KULCSÁR Péter adta közre. A szakirodalom, amelyről szó van és lesz, elsősorban a fentírt kiadás I. kötetét bevezető tanulmányt jelenti, amely az előzményekre bőven kitér; névtelen szerzője — ha jól sejtem — FÖGEL József. Emellett DÉCSÉNYI Gyula: *Bonfini másolójának címeres levele* = MKSz 1891. 264–267; JAKUBOVICH Emil: *Bonfini-kódextöredék a Magyar Nemzeti Múzeumban* = MKSz 1919. 111–117; UÓ: *Az eredeti Bonfini-kódex második töredéke* = MKSz 1925. 19–27; TÓTH László: *Analecta Bonfiniana* = Turul 1929. és klny. Bp. 1929; FÜLEP Katalin: *Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke* = MKSz 1984. 340–348.

Amikor Zsámboki 1567-ben végre rászánta magát arra, hogy az egész alkotást közzéteszi, a II. Miksához címzett ajánlásban — az előbb idézett véleményeket mintegy igazolva — megpróbálta kihúzni a méregfogát:

„Egyébként, ahogy Bonfini dicsősége elhomályosíthatatlan — mondja —, úgy nem tagadhatom, hogy néha megfélekedezik a hivataláról. Frigyes jellemét, életmódját láthatóan gyalázkodóan és pimaszul pertraktálja, . . . és ezt valószínűleg Mátyás véleményét, kifejezéseit kölcsönvéve teszi, ami azonban az elbeszélés értékét nem csökkenti; azonközben olykor magát Mátyást sem kíméli. . . Azt hiszem, inkább a különböző nemzedékek hibáit akarta előtérbe helyezni” stb.²²

A IV. decas 5. könyvének az elejéről Zsámboki is kihagyott néhány olyan megállapítást, amelyet a bécsiekre nézve sértőnek tartott.²³ Ezek a részek csak a kolozsvári kiadásban maradtak meg.

Tehát a későbbi emlékezet (főleg az erdélyieké) a mű elsüllyesztésében a németeket, közelebbről Miksát és magyarországi cinkosait tartotta ludasnak. Ez ugyan általánosságban igaz lehet, mégsem ad magyarázatot arra, hogy miért hallgattak a műről Ulászló emberei Budán, főleg, ha eleinte oly nagyon lelkesedtek érte.

A későbbi generációkra maradt példányok gyenge minősége már a 16. század második felében fölébresztette azt a gyanút, hogy ezek a másolatok lopva és ezért hevenyészve készültek, hogy tehát az autográf kézírathoz a fent jelzett politikai okok következtében csak illegálisan lehetett hozzáférni. Brenner Márton hajlik arra a föltételezésre, hogy az általa kiadott szöveg „valami püspök parancsára lopva és töredékesen, titkon íratott le”.²⁴ Újabb az a hipotézis merült fel, hogy a drága kódexet féltve őrzött kincsként meg sem mutatták senkinek, és csak a protekciósok vehették kézbe.²⁵

Mindez azonban eléggé valószínűtlen. Elvégre ha a trónra véres verejtékkel felkapaszkodott Ulászló nyomban a koronázás után, a legnagyobb zűrzavar és szorongattatás közepette azonnal megújította Bonfini szerződését,²⁶ aztán pedig nyomorult anyagi helyzetében is tetemes összeget áldozott a munkára, sőt, folytatni is akarta azt, akkor minden bizonnyal fel is akarta használni, és fegyverként akarta forgatni, elsősorban a trónkövetelő Miksával szemben, hiszen ez a mű fogantatása percétől erre a célra volt szánva. Egyébként a könyvtár

²² KIRÁLY Erzsébet fordítása, *Humanista történetírók*, i. m. 37.

²³ „Voluptates hic vigent presertim veneree. Nemo tam durus et asper est, quem femineae voluptates non emolliant. Plures puellae intercedente stupro inscioque parente maritos sibi conciliarunt. Nobiles, cum ad cives venerint, secretum ab eorum uxoribus exposcunt; viri allato vino secedunt.” Stb. IV:5.51–56.

²⁴ *Humanista történetírók*, i. m. 12.

²⁵ MKsz 1984. 345.

²⁶ Erre vall, hogy ő az egyetlen nevesebb olasz, aki a koronázás után nem utazik haza.

szorosabb őrzésére a jelek szerint talán ha Anna királyné fordított gondot ama pár év alatt, amelyet Budán töltött, 1502-től 1506-ig.²⁷

Tény, hogy a budai példányról közvetlenül vett másolatok egytől egyig kapcsolva készültek, amiben minden szemtanú (Brenner Márton, Johannes Herold, Szikszai Fabricius Vazul, Heltai Gáspár) egyetért, és amit kitapintható szövegállapotuk is igazol. Egyöntetű az a megfigyelés is, hogy valamennyi több kéz munkája volt. És tényleg, a krakkói kódex három tizedét (amelyet magunk is megnézhetünk) öt kéz másolta; a sietséget mutatja a sok hiba, meg hogy a harmadik decas nyolcadik és kilencedik könyve fölcserélődött.²⁸ Brenner példánya — ha jól értem — szokatlan módon fraktúrással készült; legalábbis Herold azt mondja, hogy valami műveletlen írnok által „magis Germanice quam Latine descripto” exemplárból dolgozott.²⁹ Én azonban ebből nem arra következtetek, hogy a másolatok a gazda tudtán kívül suttymóban készültek, hanem ellenkezőleg, arra, hogy minél rövidebb idő alatt minél több példányban akarták forgalomba hozni. Nyomatásra lehetőség nem lévén, a scriptorokat hajszolták. A krakkói kódexet ismertető Fögel József az íráskép alapján (mint mi is láthatjuk a kritikai kiadás I. kötetéhez csatolt táblán) kétségtelennek tartja, hogy az a budai királyi kancelláriában készült.³⁰ Márpedig ott az úr tudta és engedelmé nélkül nem dolgozhattak.

Fülep Katalin, számbavéve a RUD 16. századi másolatainak ismert későbbi tulajdonosait, megpróbál visszakövetkeztetni az elődökre, akik a budai udvarba bejáratosak voltak, és akikről elgondolható, hogy másolásig menő érdeklődést mutattak egy történeti mű iránt. Bennük véli fölfedezni az első másolatok képzettetőit. Végül is oda jut, hogy ezek a kópiák 1513/14 előtt keletkeztek.³¹ Hogy a személyeket illetően jó helyen tapogatózik-e, azt nem tudom (Frangepán Gergelyt közéjük sorolnám), de a határpont nem látszik rossznak, hiszen tudjuk, hogy Cuspinianus 1513-ban még beszél a műről, később nem, Oláh, aki ez idő tájt (1512) került a királyi udvarba, akkor még olvasta, később nem említi, Tubero, aki 1503-ban járt minálunk, akkor még kézbe vette, de erre 1522-ben már nem emlékszik. Tehát valamikor a tízes évek közepe táján gyökeres fordulatnak kellett bekövetkeznie Bonfini fortunájában.

Azt csak föltételezem, hogy a mű közreadására irányuló buzgalom a politikai és más viszonyok ingása szerint korábban sem volt mindvégig egyenletes, azt azonban szinte bizonyosnak látom, hogy Bonfini *Magyar történetére* csak-

²⁷ Legalábbis erre szokás következtetni LOBKOWITZ szavaiból, aki azt reméli, hogy a királyné halála után hozzájuthat a görög PLUTARKHOSHOZ (*Epistolae*, i. m. 110.6). Ha azonban az OSzK Clmae 87. számú LIVIUSA a királyi gyűjteményből való, a „dono accipi Bude 1504 B.” bejegyzés nem erről vall.

²⁸ Krakko, Biblioteka Czartoryskich, Cod. 1415.

²⁹ Bonfini-krit. kiad. IV/2. 17.

³⁰ Antonio de Bonfinis „*Rerum Hungaricarum decades*” c. művének kézirata a krakkói Czartoryski-könyvtárban. Magyarország és Lengyelország. Szerk. HUSZÁR Károly. Bp.–Warszawa, 1936. 49.

³¹ I. m. 348.

úgy, mint a Jagelló – Habsburg rivalizálásra a bécsi találkozó borított fátylat. 1515 júliusában Zsigmond lengyel, Ulászló magyar király és Miksa császár szoros szövetségre lépett egymással, mely aktus nemcsak a magyar történelemre, hanem a *Magyar történetre* is meghatározó hatást gyakorolt. Legyen szabad magamtól idéznem egy pár sort: Ezen a bécsi találkozón Zsigmond lemondott magyarországi törekvéseiről, és a terepet mindenestől átengedte a Habsburgoknak. Jagelló Anna hercegnőt 1515. július 22-én a Szent István-templomban maga az ötvenhét éves császár vezette az oltár elé valamelyik később kijelölendő unokája nevében, vállalva a férj szerepét is, ha a fiatalok között mégsem jönne létre a frigy. A 9 éves Jagelló Lajos a 10 éves Habsburg Máriát kapta feleségül. A magyar királyfit a császár fiává fogadta, megtette birodalmi helytartóvá és örökösévé. Megállapodtak abban, hogy Ulászló halála esetén a fiú gyámságát Miksa és Zsigmond viseli. A lengyel azonban soha többé nem avatkozott bele országunk ügyeibe; akár tanácsért, akár segítségért fordultak is hozzá, a folyamódókat a császárhoz utasította. A magyar országgyűlésre induló követei azt a mandátumot kapták, hogy semmit se tegyenek a császár akara- ta ellen. Eddig az idézet.³² Ha ennek a nagy barátságnak voltak is ellenzői az országban, akkora otrombaságot nem követhettek el, hogy Bonfini munkáját előhozzák a királyi könyvtárból. Még jó, ha valamelyik pulton nyugton heverni hagyták. Ekkor keletkezett a kézirat körül az a politikai légkör és benne az a homály, amelyet Brennerék utóbb érzékeltek.

II.

A szerzői autográf fogalmazvány, valamint a királyi könyvtár számára készített pergamen tisztázat keletkezésének idejére és körülményeire nézve a szakirodalomban több, nagyjában egybevágó föltételezés született, amely azonban csak évtizednyi vagy felényivel szűkebb határok kitűzéséig jutott el, mert pontosabb körülhatárolást a rendelkezésre álló külső adatok nem tesznek lehetővé. A kutatók terminus post quem-nek tekintik a műben még tárgyalt 1495-ös esztendő, terminus ante quem-nek a szerző 1503-ban bekövetkezett halálát. Ezen belül adódik még az 1499. év, amelyben a művet a budai könyvtárból kölcsönkérték. További, figyelembe vett, de a fentebbiek közé nem pontosan beilleszthető tény, hogy a király 1492-ben a szerzőt nemességgel, címerrel, koszorús költő címmel jutalmazta, a másoló pedig ismeretlen időpontban szintén nemességet és címet kapott. 1494/95-ből a fogalmazásról és a másolásról van hírünk. A mű genezisének a forráselemzés segítségével történő rekonstrukciója pontosabb és részletesebb következtetések levonását engedi meg, mint a kívülről származó szórványos és véletlen adatok idézett csoportja. Némi boron-

³² *A Jagelló-kor.* Bp. 1981. 154.

gással látom, hogy azok a megállapítások, amelyekhez e rekonstrukció végén több mint húsz évvel ezelőtt eljutottam, még nem mentek át a szakmai köztudatba.³³ Ezért kénytelen vagyok röviden felidézni azokat — ma már kissé módosítva akkori eredményeimet —, hogy a továbbhaladáshoz biztosabb kiindulópontot mutathassak. Ugyanis a Bonfini művének keletkezéstörténete az egykorú kéziratokról a fentebb bemutatottnál tisztább, bár valamivel komplikáltabb kép felvázolását engedi meg.

Először is le kell szögezmem, hogy a *Magyar történet*ben említett utolsó datálható esemény nem 1495-ben, hanem 1496 júliusában játszódott le, sőt megvalósult tényként olvasunk benne a júliusban feloszlott diétának egy olyan határozatáról is, amelynek végrehajtására csak októberben került sor. Tudnunk kell továbbá, hogy Bonfini az eseményeket nem azokkal egyidejűleg, hanem hatásukra, következményeikre is figyelve utólag jegyezte le, és ez az eljárás mód a legutolsó hónapoknál is kimutatható. Például az V:3. könyvben az 1493-as év ügyeinek elbeszélése során 1495-ös adatot is említ; Orso Orsini 1494. évi magyarországi ténykedésének ismertetése közben megemlíti egy évvel később bekövetkezett halálát is, stb. Vannak helyek, ahol 3 éves késedelmet tapasztalunk. A legutolsó bekezdést tehát, amely két, háromhavi időközzel lejátszódott mozzanatot egymást követő két mondatban örökít meg, hónapokkal július után vetette papírra, 1496 végén vagy 1497 elején, de nem később. Ugyanis ugyanitt említi, hogy a szóban forgó országgyűlésre Csehországból követek érkeztek, akik a királyt Prágába invitálták, arra azonban nem céloz, hogy Ulászló eleget is tett a meghívásnak, és 1497 februárjának a közepén tényleg elindult hazájába. Bonfini tehát a tizedek írását nem sokkal 1497 február közepe előtt hagyta abba. Hogy miért, azt maga árulja el az V. tized töredékesen fennmaradt ajánlásában, a *Magyar történet* utoljára leírt két mondatában: „Megütött a guta — mondja —, sajnálatomra kénytelen vagyok letenni a tollat.” A tragédia ezek szerint 1496/97 fordulója körül érte. Igaz, hogy állapota hamarosan jobbra fordult. Tudjuk, hogy 1497 vége felé vissza akart utazni a szülőföldre, amire azonban nem került sor. Azt is tudjuk, hogy barátja, Sabellico 1498 tavaszán egy közös ismerősük révén kéréssel fordult hozzá, tehát úgy tudta, hogy cselekvőképes. A munkát azonban nem vette fel újra. Még egy nekirugaszkodás után is itt maradt, és Budán halt meg 1502 tavaszán. Úgy látszik, az udvarban eddig még vártak valamit tőle, mert utódlásáról csak ezután kezdtek gondolkodni.

Másodszor azt kell leszögezmem, hogy autográf fogalmazvány nem egy volt, hanem több. Persze autográf alatt nem kell föltétlenül és minden betűjében a szerző saját keze írását értenünk, hiszen diktálhatott is, és a több sem jelent föltétlenül fizikailag önálló testeket, csak egy első meg egy attól sokban különböző második, harmadik, és a hol egy-egy nekifutással következetesen végigve-

³³ *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973., főleg az időrendi áttekintést tartalmazó 198–202. lap. A forráshivatkozás nélkül idézett adatokat ebből veszem át.

zetett, hol esetenként és apránként beszürkált korrekciókkal kialakult sokadik, egyszer csak a fátum rendelkezése megmásíthatatlanná vált utolsó változatot, rengeteg törléssel, sorközi és marginális betoldásokkal, módosításokkal, át- és beragasztott lapokkal, levelekkel. Számításom szerint Bonfini 1488 nyarán kezdett hozzá a munkához, és azt — mint az imént mondtam — nyolc és fél év múlva fejezte be. Közben Mátyás meghalt, birodalma széthullott, a Corvinus-dinasztia köddé vált, a Jagellók hatalma fél Európára kiterjedt, közben a király elismerte a Habsburgok jogát a trónra, Beatrix tervei dugába dőltek, Antonio Bonfini pedig, az olasz humanista, magyar nemességet szerzett. Bőven volt tehát ok a kisebb-nagyobb módosításokra. Azt hiszem, az egyes szövegrétegek időrendi szétválogatása akkor sem lenne könnyű feladat, ha az autográf fogalmazvány előkerülne.

Nagy vonalakban annyi látható, hogy Mátyás halála napján (1490. április 6.) készen állt az első 16 könyv, de még nem ért el a III. decas 9. könyvéig. Mert a II. decas 6. könyvében használ utoljára olyan forrásokat, amelyek nagy valószínűséggel Ausztriában kerültek a kezébe (Cosmas Pragensis, Aeneas Sylvius *Blondus-kivonata*, német évkönyvek). Viszont a III:9. könyvtől a IV:8. könyvig terjedő részben az időben előre mutató közlések és célzások az 1492-es helyzetre utalnak (Corvin János bukása, Beatrix házassági terveinek megghiúsulása, Szokoli János csanádi püspöksége). A III:9. könyvet és a következőket (de talán a megelőző tízet is) már Ulászló megbízásából írta, és 1492-re jutott el Mátyás haláláig. (Föltételezem, hogy ebben a változatban az utolsó, a IV:8. könyv nem a mai formájában végződött, hanem célzott II. Ulászló trónra kerülésére, és tartalmazott néhány mozzanatot a mai 9–10. könyvből.) Ezzel a szerző eleget tett eredeti, Mátyástól kapott, majd II. Ulászló által azonnal megújított megbízatásának. A 38 könyv után befejezésül megírta az Ulászlónak szóló ajánlást, megköszönve, hogy Mátyás után ő finanszírozta a vállalkozást. Ez az előszó ma is olvasható a mű élén; az ebben érintett, kronológiailag értékelhető tények szintén az 1492-es állapotokat tükrözik. Munkájáért a király 1492. október 10-én fiaival együtt magyar nemességgel adományozta meg. A folytatás ekkor talán nem is került szóba, mert Bonfini még azon az őszön elutazott Itáliába, és ott is maradt egy jó darabig. 1493 augusztus–szeptemberében még Ferrarában van. Magyarországon legközelebb 1494 áprilisában találkoztunk vele.³⁴ Ekkor fizetést utalnak ki számára a kincstárból, ami arra mutat, hogy hivatalát fölvette, és hozzálátott az új éra krónikájához. Ulászló talán úgy gondolta, hogy miután kapcsolata Miksával is, János Alberttel is rendeződött, békésebb vizekre evezhet, és itt az ideje, hogy fölvetesse az udvari történetírás elejtett fonalát. Bonfini ekkor írta meg a IV. tized 9. könyvét, amelynek forrása (egy Udis álnévű szerző fogalmazványa) 1493-ban kelt. A munka új fázisá-

³⁴ MERCATI: i. m. 6–8. Útközben megbetegedett, és Krajnában hosszasan kellett időznie. Valamikor a tél folyamán érkezhett Budára.

ban sor került a már kész darabok átdolgozására, ami egyrészt az időközben bekövetkezett változások visszamenőleges regisztrálását, illetve érvényesítését jelentette, másrészt olyan források bedolgozását, amelyek a múltkor még nem álltak a rendelkezésére. Ettől kezdve többé-kevésbé folyamatosan dolgozott, de — mint mondtam — nem az eseményekkel egyidejűleg, hanem jókora, olykor több éves rátartással. Azonban a nagyarányú átdolgozás nyoma csak az I. decas 2. könyvének 193. mondatáig látszik, a továbbiakban csak a legszükségesebb módosításokat hajtja végre, jelentékenyebb mértékben az I. rész 10. könyvén. Valószínű, hogy miután a IV. decas elkészült, megkezdődött a mű le-másolása, azt kivették a szerző kezéből, akinek többé nem volt lehetősége a változtatásra. Erre még visszatérek.

1494/95-ből vannak adataink arra, hogy a kincstár pénzt folyósít másolásra, illetve pergamenvásárlásra (1494. április 9-től 1495. augusztus 18-ig³⁵). Gondolom, hogy az udvar erre a drága mulatságra nem az előző, hanem a jelenlegi rezsim kedvéért szánta el magát, a másolás tehát akkor kezdődött, amikor Bonfini — immár mint II. Ulászló udvari historikusa — újra munkába állt. Fülep Katalin nemrégiben körültekintően bizonyította be, hogy a műnek — éppen a költségek miatt — pergamenre írva csak egy példánya volt, a királyi könyvtáré, az, amelynek a töredékei előkerültek.³⁶ Azonban nem készült az öt tizednek megfelelő öt kötet, ahogy Jakubovich kiszámítja, és ahogy a kritikai kiadás bevezetője is véli, csak 4 tizedet foglaltak 4 kötetbe. Véglegesen csak a kidolgozott tizedeket tisztázhatták le, az ötödiket aligha, hiszen azt folyton ki kellett volna egészíteni, valahányszor a szerző beállított egy-egy újabb fasciculussal. Jakubovich ugyan azt mondja, hogy az V. tized a maga vékony mivoltában elért a IV. mellett, csak hogy a IV. leírásakor még nem tudhatták, hogy milyen terjedelmű lesz a következő. Az udvari historiográfia gyakorlata szerint a megbízást adó uralkodó jóval nagyobb terjedelmet kap, mint elődei. Bonfini is kerek 10 könyvet szánt Mátyás három évtizedére, hetet Ulászló hat esztendejére, míg a megelőző fél évezred összesen 28 könyvet kapott. Az 1490-es évek első felében tehát joggal számítottak arra, hogy Ulászló fényes tettei legalábbis egy teljes kötetet fognak kiérdemelni. Pár sorral alább látni is fogjuk, hogy a IV. kötetben nem volt benne az V. decas.

Az ismert szerkezetek az I–IV. + V. kombinációt mutatják. Hét olyan példány van, amelyről több-kevesebb bizonyossággal szólhatunk. A királyi bibliotéka pergamenkódexének az I. és IV. tizedet tartalmazó két kötete 1674-ben megvolt Esztergomban;³⁷ ebből a két kötetből kerültek elő a töredékek. Az

³⁵ Chr. v. ENGEL: *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Theil I. Halle, 1797. 84, 91, 122, 169.

³⁶ I. m. 343.

³⁷ FÖGEL József a 30. sz. jegyzetben idézett beszámolójának egyik lábjegyzetében IVÁNYI Bélára hivatkozva utal az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár HUNGER Henrik János által 1674-ben összeállított katalógusára (Mss 290–291), amelynek mind szakrendi (helyrajzi), mind betűrendes kötetében

I—III. decas egy példánya megvolt Istvánfi Pálnál 1543-ban, egy másik példány az 1500-as évek elejéről ma is megvan Krakkóban. Az I. decas előtt mindketőben benne van (volt) a II. Ulászlóhoz címzett ajánlás, következésképp mindkettő olyan mintát követett, amelyben benne volt a IV. decas 8. könyve is. Egy IV. tized Révay Ferencé volt 1550-ben. A IV. tized 1—6. könyve Csáky Mihály tulajdonában volt 1565-ben. Az V. tized egy példánya a saját előszavával („liminaris epistola” — mint Verancsics nevezi) 1549-ben Krakkóban volt a később neves humanista, Andrzej Trzeciecki (1530—1584) birtokában. (A híradás szerint 1-2 levél hiányzott a végéről, és az 5. könyv 90—94. mondatával fejeződött be.) Az V. tizedből komplett szövege volt 1561-ben Forgách Ferencnek, előszóval vagy anélkül. (A kritikai kiadás fölteszi, hogy az előszó benne volt, de a közreadó Zsámboki kihagyta, hogy a mű értékét a szerző kedvezőtlen egészségi állapotára való utalás ne csökkentse.) Úgy számolom tehát, hogy az alappéldány az I—IV. tizedet tartalmazta, amelyről az idők folyamán — nyilván a Mátyást illető érdeklődésnek köszönhetően — a IV. levált és önálló útra indult. Cuspinianustól ugyan tudjuk, hogy a budai könyvtárban mind az öt tized ott volt, de azt nem, hogy milyen egységekben. Ha a IV. kötetben az V. tized 1513-ban benne van, akkor benne lett volna 1674-ben is, amikor a Hunger-féle esztergomi leltárkönyvek készültek, a Révay-féle példány másolója pedig, aki a IV. tized Ulászló idejéről szóló 9—10. könyvét átvette, folytatólag átvette volna az ugyanezt tárgyaló következőt is, ha folytatólag ott találja. Az V. tized tehát kezdettől fogva külön életet élt.

Kronológiai táblázatunkba pontosan beleillik az a föltételezés, hogy Bonfini a IV. decast 1494-ben fejezte be, és egyúttal a másolás is megkezdődött. Ennek utolsó könyve az 1490-es esztendő eseményeit tárgyalja; az írás idejére nézve nem tartalmaz fogódzót, mivel azonban a fentebb említett Udis 1493-as szerkesztménye mind a IV:9., mind az V:1. könyvben felbukkan, ez a közbülső tizedik sem íródhatott 1493 előtt. Sokkal később sem, elvégre ha a historikus újra elvállalta az állást, egy-két hónap alatt csak el kellett jutnia valameddig, legalább az új kenyéradó megkoronázásáig, amivel a IV. tized befejeződik.

A másoló János — mint említettem — jutalomképpen a családjával együtt nemességet és címet kapott. Az erről szóló oklevél ránk maradt kivonatain nincsen dátum. A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a munkát már bevégezte, a kéziratot leírta és átadta a királynak („rescriptsit”, „eius fideles elegantisque labores, . . . quos non tam alieno quam nostro testimonio sat hactenus exploratos habuimus” — mondja Ulászló).³⁸ A jutalmazásra tehát a IV. kötet lemásolása után került sor. Mert az V. decas tisztázatát csak akkor nyújthatta

felbukkan „Antonius Bonfinius de rebus Hungariae in membrana manuscriptus Decas 1. — Decas 2. et 3. deest — Decas 4. f”. (Akkori jelzete 5-15 és 5-16 volt. FÖGEL némileg rossz olvasatú közlését CZÉKLI Béla volt szíves ellenőrizni számomra.)

³⁸ MKsz 1891. 265.

volna át, amikor a szerző végleg felhagyott az írással, vagyis amikor az már munkaképtelenné vált. Márpedig minden jel arra mutat, hogy Bonfini ekkor még alkotó kedvében volt, mert az adományozó oklevelet ő fogalmazta. Ekkor még nem tudhatták, hogy az V. decas majd felében marad. Décsényi Gyula kimutatta, hogy a címer heraldikai sajátosságai a hazai gyakorlattól teljesen idegenek, ami már Schönherr Gyulának is szemet szúrt, és ennek alapján nem tartotta valószínűtlennek Bonfini szerzőségét.³⁹ Gondolatát Tóth László is akceptálta.⁴⁰ Ennél biztosabb eligazítással szolgál a címerbe foglalt „devise”, amelyben a „Soli Deo” ige olvasható. Mivel a jelmondat általában az adományosra szokott utalni, Kardos Tibor ezzel erősítve látta azt a feltevést, hogy János scriptor egyházi személy volt.⁴¹ Ezzel szemben Hoffmann Edit arra mutatott rá, hogy ez a jelmondat nem valamely másolóműhely, hanem csakis Bonfini sajátja, nála fordul elő következetesen, másolótól függetlenül, így a velencei *Averulinusban*, a salzburgi *Herodianusban*, a bécsi *Philostratusban*, és hozzátehetem: a *Symposionban*, a szentpétervári *Averulinusban*, de még az elveszett *Hermogenesben* is.⁴²

Az oklevél szövege csak kivonatos másolatban maradt ránk, több példányban és itt-ott eltérő, de azért összehangzó olvasatban. A közös formai jegyek egyértelműen mutatják, hogy az ősforrás maga is kivonat volt, mégpedig egy valamikori formuláskönyvben. Ezért valamennyiből hiányoznak a bevezető és befejező formulák, a dátum, a személyneveket mindegyik betűjellel („T”) helyettesíti. Abban is megegyeznek, hogy a szöveg szerzőjének Bonfinit mondják: „Arma per Antonium Bonfinium scriptorem Decadum rerum Hung. composita”, „Arma quedam per Antonium Bonfinis facta”.⁴³ Eszerint tehát az ősforrásul szolgáló hajdani formuláskönyvben Bonfini az oklevélszöveg szerzőjeként szerepelt, ezt pedig annak összeállítója csak az eredeti példányon vagy annak teljes szövegű másolatán láthatta. Ezeket az érveket összességükben elég erőseknek látom ahhoz, hogy Bonfini a másoló számára kiállított diploma szerzőjének tekintsem. Tehát ez az oklevél 1495. augusztus 18. (a másolásról tudósító utolsó híradás) után és 1497 eleje (Bonfini megrokkánása) előtt keletkezett, alkalmasint 1496-ban, az után, hogy a RUD első négy tizedének pergamenre

³⁹ Turul 1891. 62. és MKsz 1891. 267.

⁴⁰ I. m. 12–13.

⁴¹ *Bonfini, Mátyás király történetírója*; kiadva BONFINI: *Mátyás király*. Bp. 1959. 39. KARDOS itt sok évvel korábbi gondolatait ismétli.

⁴² *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 208. Erre még visszatérek.

⁴³ A változatokat lásd DÉCSÉNYI: i. m. és UÓ: II. *Ulászló korabeli címereslevelek* = Turul 1891. 62–63; TÓTH László: i. m. és vö. FÜLEP Katalin: i. m. 344. Úgy látszik, nem minden olvasó értette meg, hogy BONFINI milyen szerepet játszott ez irat körül, mert a kéziratos Pray-gyűjteménynek eredetileg a fentiekkel egyező szövegét — „Arma per Antonium Bonfinium scriptorem Docadum (!) rerum Hungaricarum composita” — valaki átírta a vélelmezett helyes értelem szerint: „Arma pro Antonii Bonfinii scriptore Decadum rerum Hungaricarum composita”. Egyetemi Könyvtár, Coll. Pray XVI. 264.

írt tisztázataát a királyi könyvtárban elhelyezték. Az ötödik ekkor még a szerző kezében volt. Hogy később még egyszer nekiveselkedtek a maradék letisztázásának, az meglehet, de ennek nyoma nincsen. Cuspinianusnak az V. tizedről szóló 1513-as tudósítása mögött a szerzői fogalmazvány rejtőzhet. Az V. tized szerzői kéziratát akár tisztázatnak is tekinthették. Ebben az előzőekhez képest kevés lehetett a betoldás, a javítás, azt pedig, hogy Bonfini szépírás tekintetében így-úgy, de megfelelt a scriptorokkal szemben támasztott követelményeknek, mindjárt meglátjuk.

III.

Amikor Bonfini 1486 októberében Retzben megjelent Mátyás színe előtt, korábban írt művei közül hatot átnyújtott a királyi család tagjainak:

„Tria regi dicaverat Hermogenem et Herodianum, quos e Greco in Latinum ipse traduxerat, atque brevem de Corvine domus origine libellum. Regine duo alterum de virginitate et pudicitia coniugali, de historia Asculana alterum. Unum autem epigrammaton libellum Ioanni Corvino inscripserat”.⁴⁴

A *Hermogenes* nyomtatott kiadásaiából⁴⁵ tudjuk, hogy csatlakozott hozzá Aphthonios *Praeexercitamenta* című műve is. Aztán Mátyás rendelkezése elkészítette a Philostratos-, majd az Averulinus-fordítást és végül a *Magyar történetet*. Mindösszesen tehát kilenc művel gyarapította a Corvina állományát. Közülük mindenestől elveszett az ascoli történet, a Corvinus-ház genealógiáját ismertető *Libellus* és az epigrammáskötet.

Szövegében ismert a RUD, a *Symposion*, a *Philostratus*, az *Averulinus*, a *Herodianus*, a *Hermogenes*–*Aphthonius*. Ez hat mű. Egykorú kéziratban ma is tanulmányozható a RUD némi maradványa,⁴⁶ a *Symposion* egy teljes példánya és egy kétlevélnyi töredéke (ugyanezen kötet végéhez kötve),⁴⁷ a *Hermogenes*-ből egy levél (a *Symposion*-kódex elejére kötve), a *Philostratus*,⁴⁸ az *Averu-*

⁴⁴ RUD IV. 7. 179–180.

⁴⁵ Lyon, 1538., Velence, 1539.

⁴⁶ OSzK Clmae 434.

⁴⁷ OSzK Clmae 421. A végére fordított sorrendben kötött két levél a BSMRAe kiadása szerinti 3.978–985. és 964–978. mondatokat tartalmazza. A *Symposion*t először Johann LÖWENKLAU adta ki „ex bibliotheca Joan. Sambuci” (Bázel, 1572, RMK III. 616. IA 121.929) két változatban (VD XVI. B 6599 és 6600), másodjára Frankfurtban jelent meg 1621-ben (RMK III. 1327) valószínűleg Georg Rem gondozásában.

⁴⁸ OSzK Clmae 417.

linus korvin-kódexe⁴⁹ és egy másik 15. századi példánya,⁵⁰ a *Herodianus*.⁵¹ Ez nyolc kézirat.

Ami e kéziratok genezisét és egymással való kapcsolatát illeti, jól megkülönböztethető az itáliai és a magyarországi keletkezésű munkák csoportja. A magyarországiak keletkezéstörténete eléggé világos, ha nem is problémátlan.

A *Philostratus* fogalmazványa 1487 elején készült Ebenfurthban, ajánlása, mely a bécsújhelyi bevonulásról is megemlékezik, ez év augusztus 14. után. Díszítése Boccardino Vecchio munkája, meglehet tehát, hogy a szöveget is egy firenzei scriptor írta le, 1488/90 körül, mert a kötéstáblán már Ulászló címere van.

Az *Averulinus-fordítás* 1487 nyarán készült. A korvin-kódex díszítése budai, nyilvánvalóan a scriptor is. Legkésőbb 1488-ra készen kellett lennie. A szentpétervári példány csak a korvin-kódexről vett másolat lehet, azonban nem biztos, hogy Budán készült, mert az első példány már 1492-ben Velencében volt, így ott is másolhatták. Az mindenestre biztos, hogy a három kódexet három kéz írta, és Bonfini más műveiben egyiknek sincs nyoma.

A RUD, illetve a korvin-kódex keletkezését nyomon követtük. Másolójának személyére vonatkozóan vannak adataink, azonban fájdalmasan hiányosak. Az említett kincstári elszámolásban annyit látunk, hogy Bonfini embere volt („scriptori Antonii Bonfyn”, „Scriptori Cronice Hungarorum, famulo videlicet Anthonii Bonfyn”).⁵² A nemesi levélből megtudjuk, hogy keresztnéve János, királyi familiáris, és rokonsága is van, mégpedig apja, több fivére, továbbá vannak vagy lehetnek örökösök és leszármazottak. Úgy látszik, saját gyermeke nincs, mert azt az oklevél bizonyára külön említené, mint ahogy említi Bonfini esetében is. A formuláskönyv szövegközlési módszere arra mutat, hogy nem pusztán Jánosnak hívták, hanem másik neve is volt, mert ahogy a szerzőt „Anthonius T”, úgy a scriptort „Johannes T” formában írja, míg az apja csak egy T betűt kap („T pater suus”).⁵³ A „famulus” nem látszik főbb állású személy-

⁴⁹ Velence, Biblioteca Nazionale di San Marco, MS 2796.

⁵⁰ Szentpétervár, Akadémiai Könyvtár, Cod. N. F. 114. Vannak 16. századi másolatai is, jócskán, ezeknek azonban nem néztem utánuk, így lehet, hogy a különböző hírek ugyanarról a darabról szólnak. A Vatikáni Könyvtárban van Cod. Lat. 4966 és Cod. Ottob. I. 1548, egy másolat az 1605–1621-es évekből Giovanni Angelo ALTEMPS könyvtárában volt, egy pedig 1753-ban a Libreria Peireschiana állományában (Gianmaria MAZZUCHELLI: *Gli scrittori d'Italia*. Vol. I, parte 2. Brescia, 1753. 1151; M. A. GUKOVSKIJ: *Iz istorii russkogo i zapadnoevropeiskogo iskusstva*. Moszkva, 1960. 243–252). Nyomtatásban megjelent: *Vitae virorum illustrium* autoribus Aemilio Probo, . . . Fl. Philostrato *De heroibus Troianis* Stephano Nigro ac *De vitis Sophistarum* Antonio BONFINIO interpretibus. Bázél, 1563. 622–676.

⁵¹ Salzburg, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. M. II. 135. Nem szólok az Itáliában keletkezett nem magyar vonatkozású műveiről és kézíratairól, sem azokról a Magyarországon született kisebbekről, amelyek csak hallomásból ismertek, mint a Kázmér lengyel király fölött 1492-ben Budán tartott halotti oráció.

⁵² ENGEL: *i. m.* 91, 94.

⁵³ „Nam cum summa Johannis T. scriptoris et familiaris nostri fides et assiduitas, qui historiam Hungaricam ab Anthonio T. editam fideliter rescripsit. . . non modo T., sed eius gratia T. patrem suum cete-

nek, ámbár itt csak arról vall, hogy Bonfini háza népéhez tartozik; az idézett kincstári följegyzés is az ő írónak mondja. Hogy Bonfini szolgálatában állt, arra maga a nemesítő levél is elég világosan céloz: Ulászló azért adja Jánosnak és családtagjainak a kitüntetést, hogy a megadományozottak „de nostris et externis viris, qui in nostro servitio versati sunt, eque bene mereri videantur”. A király körül sürgölődő külhoniak külön fölemlegetésének csak konkrét esetben van értelme; Ulászló ezzel arra céloz, hogy János az ő külföldi szolgálója, Bonfini előtt szerzett érdemeket. Ez egyrészt újabb jelzése annak, hogy a szöveget Bonfini fogalmazta (és közben magára is gondolt), másrészt azt mutatja, hogy Jánost a király is a szerző emberének tekintette. Majdnem biztosra veszem, hogy olasz volt, és az ismeretség még otthonról származott. Írását Bonfini más műveiben nem látjuk viszont.

Az itáliai születésű művek, illetve ezek kéziratai között a kapcsolat meglehetősen zavarosnak látszik. Úgy fest a dolog, mintha Bonfini egész életművét a magyar uralkodócsalád kedvéért alkotta volna meg, írásait mintha már akkor Mátyásnak és hitvesének dedikálta volna, amikor még eszébe sem jutott, hogy Magyarországra kiránduljon. Nemcsak az ajánlásokról van szó, hiszen ezeket az indulás előtti pillanatban is a kész kötetek elé biggyeszhette, hanem a *Symposion*nak arról a tudósításáról is, mely szerint a *Herodianust* is, a *Hermogenest* is Mátyásnak és családjának szánta, mégpedig már jó régen, már azt megelőzően, hogy az a bizonyos asztali beszélgetés lezajlott volna. A vita közben ugyanis hivatkoznak Héródianusra, „quem Antonius Asculanus e Graeco in Latinum traduxit nostroque regi dicavit”,⁵⁴ valamivel alább pedig ugyanezt olvassuk Hermogenésről:

„ex Hermogenis Graeci rhetoris iam verbis intelligi potest, quem nuperrime Antonius Bonfinis civis Asculanus atque regi et regine deditissimus transtulit in Latinum regisque numinibus dicavit”.⁵⁵

Magától értetődik persze, hogy ezek a fordítások nem a magyar uralkodócsalád kedvéért készültek. Alkalmassint nem is volt címzettjük, mert mindkettő Bonfini tanári munkásságának képezte a részét. Hermogenés a retorikaoktatás nagyra becsült kézikönyvét írta meg, Aphthonios ehhez fűzött, példákkal illusztrált szónoki gyakorlatgyűjteménye a 17. századig tankönyvként volt forgalomban; Héródianost is elsősorban rétoriként tartották számon. Bonfini tehát ezeket minden valószínűség szerint magánhasználatra szánta. A *Symposion* mégis úgy beszél róluk, mintha azokat a magyar királyi párnak dedikálta volna. A valóság felderítéséhez először is a *Symposion* és a másik két mű időrendjét kell tisztáznunk.

rosque fratres eius et heredes omnes cum universa posteritate” stb. MKsz 1891. 265–266. Az „Antonius T.”-t némelyik átvévo azonosítani tudta Antonius Bonfiniusszal, Jánost azonban senkivel sem sikerült.

⁵⁴ 2.512.

⁵⁵ 2.600.

A négy itáliai kódex, illetve töredék lapjain egy kéz feltűnően sok nyomot hagyott. Ez a kéz írta a *Herodianus* piros tintás margináliáit, javításait, fejezetcímeit, belső ajánlásait. Ez a kéz írta a *Symposion*-kódex teljes szövegét, a piros tintás ajánlásokkal, címekkel, a rengeteg (kb. 1600) margináliával. Ez a kéz írta — a kódexhez képest rendetlenebbül — a *Symposion* kétlevélnyi töredékét is. És ugyanez a kéz jegyezte be Bonfini egyik epigrammáját 1487-es bécsújhelyi dátummal egy, a szakirodalomban nem emlegetett kódex előző-lapjára.⁵⁶ Azt hiszem, ennyi elég annak a határozott leszögezéséhez, hogy ez nem lehet más, mint Bonfini tulajdon keze. A *Symposion* budapesti kódexét tehát maga a szerző írta.⁵⁷ Az 5v tetejére valaki rá is jegyezte: „Manus Bonfinis nostri propria avunculi”.⁵⁸ Ezzel a megjegyzéssel a kutatás eddig nem tudott mit kezdeni, valamiféle falzifikációnak tartotta, mert a szöveg meglehetősen hibás volta nem engedi meg azt a föltételezést, hogy azt maga a szerző írta volna le.⁵⁹ Márpedig hiba ide, hiba oda, az unokaöcs igazat mond.

Az irodalom a *Symposion* keletkezését 1479 és 1486 közé teszi, leginkább 1484-re, anélkül azonban, hogy számaint bármivel is alátámasztaná. Voltaképpen csak a terminus ante quem adott, 1486 ősze, amikor a szerző útnak eredt, és hozta magával a kész könyvet. A műben meglehetősen kis számú kronológiaiag értékelhető adalék akad, és ezek esetében is megkülönböztetendőnek látszik a beszélgetés és az írás idejére utaló. A terminus post quem a lakoma időpontja lenne, ha volna ilyen. Azonban nincs, mert fiktív beszélgetésről van szó: „regale symposion de virginitate et pudicitia coniugali comentatus sum”.⁶⁰ Főlöszleges tehát három olyan napot keresni, amelyen a szereplők összetalálkozhattak. Eszerint a beszélgetés és a fogalmazás ideje gyakorlatilag egybeesik. Maga a szerző annyit árul el, hogy nyolc hónapig dolgozott a művön,⁶¹ a kó-

⁵⁶ OSzK Clmae 444.

⁵⁷ Hitem szerint a díszes címlapot is maga a szerző festette. Keletkezési helyét és stílusát a művészet-történet szokott körében nem sikerült azonosítani, tehát azon kívül kell keresni. A szakirodalom mind a festményt, mind a kötet egészét szokatlanul kezdetlegesnek minősíti, úgyannyira, „hogy talán csak az eredetiről készült másolat” (CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 3. kiad. Bp. 1981. 44). — Itt jegyzem meg, hogy minden ellenkező állítással szemben a szerző a saját nevét a saját kezével következetesen az „Antonius Bonfinis” formában írja, és így a közvetlen másolatok is. Tehát nem „Bonfinius”, sem nem „de Bonfinis” és nem is „Bonfinus”. Az egykorú magyar adatok elég következetesen a „Bonfin” („Bonfyn”) alakot mutatják.

⁵⁸ Apró szerint ennek 1501 előtt kellett odakerülnie, mert a királyné ekkor elhagyta az országot, és a könyvet magával vitte Nápolyba, ahol 1562-ben Zsámboki megtalálta, megvásárolta és később kiadatta. A bejegyző Antal kisebbik öccsének, az 1441 és 1515 között élt Máténak a fia lehetett (I. TÓTH: i. m. 7.). Ebből az következnék, hogy Bonfini családjának meglehetősen széles köre tanyázott Magyarországon. Azonban az „avunculi” szót valaki később toldotta oda, a szöveg tehát eredetileg nem vallott családtagra.

⁵⁹ „a szövegben értelemzavaró íráshibák vannak, amik a szerző saját kezű írásában nem lehetségesek” (CSAPODI Cs. — CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana*. id. kiad. 44.)

⁶⁰ Praef. 51.

⁶¹ Praef. 61.

dex faszcikulusainak felépítéséből pedig bizonyossággal megállapítható, hogy az előszó később került a kötet élére,⁶² ami egyébként is valószínű. Ez az oka annak, hogy míg a szövegben Bécs ostromáról,⁶³ valamint a bécsiakkal való csatározásokról⁶⁴ esik szó, ami 1485 február – május hónapokra vall, addig az előszóban a város elfoglalásáról olvasunk, ez tehát június 1. után készült. A legfrissebb itáliai fejleményekről számot adó áttekintés⁶⁵ az 1458-tól 1484 közepéig terjedő eseménysort ismerteti. Geréb Mátyás dalmáciai diadalát (1483. október) a „tavalyi” évre teszi.⁶⁶ Talán némi pontosítást enged, hogy az 1484. augusztus 12-én elhunyt IV. Sixtust az élők sorában említi,⁶⁷ de gyanús biztonsággal megígolja, hogy utóda VIII. Ince lesz (augusztus 29-től), akinek a magasztalásával nem is fukarkodik.⁶⁸ Úgy hiszem, ezek a sorok már Ince idejében készültek, az író azonban nem akarta a fikció szerint régebben lefolytatott beszélgetést anakronizmussal terhelni. Alátámasztja ezt a számítást, hogy a Hunyadiak nemzetségét a Corvinusokra vezeti vissza,⁶⁹ következésképpen ugyan, de csak futólag, tényként rögzítve e megállapítást, anélkül, hogy történeti indokolással szolgálna, ami pedig a töméntelen történelmi exemplum között elért volna. Ugyanilyen futó célzást tesz erre a *Hermogenes* ajánlása is.⁷⁰ (A *Libellus* tehát ekkor még nem volt meg.) Nemrégiben (szerintem elég meggyőzően) mutattam rá arra, hogy ez semmiképpen sem történhetett 1484 őszén, maga Mátyás november 11-én adta először tanújelét annak, hogy ezt a teóriát elfogadja.⁷¹ A 8 hónapot (talán ezt komolyan vehetjük) visszaszámolva úgy látom, hogy a *Symposion* megfogalmazásának a kezdetét 1484 őszére, a befejezést 1485 tavaszára tehetjük. Az előszó ekkor még nem volt meg.

Amikor elhatározta, hogy útnak indul, 1486-ban, az élére illesztett egy négy és fél levél terjedelmű, Beatrixhoz címzett ajánlást. Ez ajánlás utolsó levelének üresen maradt verzójára rajzolt egy díszesnek szánt, de elég sutára sikerült keretet, és abba piros tintával, csupa verzállal beleírt egy hosszú ajánló mondatot: „Dive Beatrici. . . regine. . . Antonius Bonfinis civis Ascul et Recinen. . . pie dicavit”. A 6. levél üres maradt. Ugyanekkor ugyancsak piros tintával fölírt a mű címét, továbbá a 2. és a 3. könyv elé⁷² és a mű legvégére beszűrt egy-egy

⁶² APRÓ István a *Symposion* kritikai kiadásának (BSMRAe, 1946) bevezetőjében. IX.

⁶³ 1.4.

⁶⁴ 2.593.

⁶⁵ 2.20–50.

⁶⁶ 2.648.

⁶⁷ 2.64.

⁶⁸ 2.86–88.

⁶⁹ 2.150, 237, 3.568, 889, 979.

⁷⁰ „Messala Corvinus et caeteri maiores tui”, i. m. 10.

⁷¹ *A Corvinus-legenda. Mátyás király 1458–1490.* Szerk. BARTA Gábor. Bp. 1990. 31–32.

⁷² 48r, 96r.

ajánló mondatot.⁷³ És ekkor került bele a *Herodianusra* meg a *Hermogenesre* való utalás, mégpedig roppant ügyesen. A szóban forgó mondatokat tartalmazó levélpárokat kiemelte a kötetből, és a helyükre újakat illesztett, amelyek a szöveget ezzel a csekély bővítménnyel ismételték meg. Az írás, a tinta mindvégig teljesen azonos, az új levelek tökéletesen belesimultak a kódexbe, azonban az érintett levélpárok (80 + 87 és 91 + 92) más minőségű, a többinél tapintatosan vastagabb pergamenből készültek.

A *Hermogenes*-kódex ugyan nem maradt ránk, első, 1538-as lyoni kiadása azonban minden valószínűség szerint a korvin-kódexről készült, és annak formáját másolja. A címlap hátán csupa verzállal — mint a *Symposion*ban — látható: „Divo Matthiae. . . Antonius Bonfinis civis Asculanus et Recin. . . pie dicavit.” (Ezt a második, az 1539-es velencei kiadás már nem tartalmazza.) Ezután következik a szöveges ajánlás, a *Hermogenes* végén pedig a Bonfinitól megszokott „Finis. Deo laus, honor et gloria”. Az a gyanúm, hogy a korvin-kódex éppen Lyonban semmisült meg a nyomdai munkálatok során. Az az egyleveles töredék, amely a *Symposion* kódexének az elejére van bekötve. Hermogenés művéből a „De formis orationis” című fejezet végét és a „De methodo gravitatis” című fejezet elejét tartalmazza, a lyoni kiadás 307. lapjának 2. sorától a 308. lap 7. soráig. A nyomtatvány egy lapjára tehát mintegy 20%-kal kevesebb szöveg fér, mint a kézirat egy levelére, vagyis a 383 lapos nyomtatványnak egy kb. 300–320 levelet befoglaló kézírású kötet felelhetett meg. A szövegíró kéz azonos a *Herodianus*éval, azonban sietősebb, rengeteg rövidítést alkalmaz, és hiba is akad bőven.⁷⁴ A fejezetcímet⁷⁵ ezúttal is Bonfini írta be a lap közepén üresen hagyott két sorba. A fejezetet kezdő iniciálé helye üres maradt.⁷⁶

Hogy a *Herodianus*nak volt-e valaha ajánlása, az nem tudható, mert a kódex eleje hiányzik. Nem egy levél, mint a szakirodalom mondja,⁷⁷ hanem több, az 1. könyvnek kb. harmadrésze. A példány a „B” jelű faszcikulussal kezdődik, előtte nyilván az „A” jelű volt. A salzburgi kódex füzeteinek a szövegíró kéztől származó jelzése rendszertelen, ráadásul az OSzK birtokában levő mikrofilmen nem is nagyon látszik. Legközelebb a 17r levélen áll egy „D” betű, aztán sokáig semmi. Úgy látszik tehát, hogy egy-egy füzet 4-6 levélből áll. Ha Bonfini szövegét összevetjük Angelo Polizianóéval (ehhez az 1551-es lyoni kiadást használtam), megállapíthatjuk, hogy a kódex meglevő 255 lapja a nyomtatvány 216 lapjára fér rá. A hiányzó első rész a nyomtatványban 13,5 lapot tölt meg,

⁷³ „Dive Beatrici serenissime Ungarie et Boemie regine Symposion . . . ab Antonio Bonfine cive Asculano dicatum finit feliciter. Deo optimo max. gratia, laus et gloria.”

⁷⁴ „Homerum” helyett „Homorum”, „in infinitum” helyett „infinutum”, „aliquid” helyett „quid” stb.

⁷⁵ „Finis formarum Hermogenis. Hermogenes de Methodo grauitatis.”

⁷⁶ „Mnis” és a margón egy pici o betű.

⁷⁷ CSAPODI Cs. — CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana*, id. kiad. 61.; UÓK: *Bibliotheca Hungarica*. II. Bp. 1993. 2586. sz. és másutt.

aminek a kéziratban 11,26, kereken 12 lap, azaz csakugyan 6 levél felel meg. Ennyiből állt az elveszett „A” faszcikulus. A szövegen kívül elfért rajta egy szelős, talán díszes címfelirat, de hosszabb ajánlás aligha.

A salzburgi példány kifejezetten gyakorlott kézre valló, lendületes kurzív frással készült, sokkalta gondosabban, mint a *Hermogenes*-töredék.

Ezek szerint tehát mind a *Symposion*nak, mind a *Hermogenes*nek volt egy olyan kézírata, amelyet maga a szerző ítélt megsemmisítésre. Más ugyanis nem használhatta föl ezek leveleit a magyar királynénak ajándékba hozott kódex kötéséhez. Az Apró István által a *Symposion* kiadásának bevezetőjében fölvetett gondolat, hogy tudniillik indulása előtt minden művét lemásoltatta volna a nápolyi királyi könyvtár számára, és a *Symposion* kötésébe e példányok rontott levelei kerültek bele, alaptalan. Először is azért, mert a Nápolyba állítólag letett példányoknak nyomuk sincs. Márpedig ha a Corvinában elhelyezett hat kötet közül kettő megmaradt, egy megjelent nyomtatásban, a Mátyás udvarában utóbb készült három is megmaradt, az *Averulinus* — mint láttuk — még szaporodott is, hiszen van 15. és 16. századi másolata, akkor bízvást elvárható volna, hogy az összehasonlíthatatlanul nyugalmasabb sorsot élvező nápolyi bibliotéka hat kötetéből legalább egy árva levél felmutatható legyen. Másodszor azért, mert a *Symposion* esetében nincs szó rontásról: a töredék szövege jelentéktelen mértékben tér el a kódexétől. Igaz viszont, hogy nincs teljesen kidolgozva, sem a margináliák, sem a befejező sorok, sem a szakaszcímek nincsenek beírva, ez utóbbiak számára üres hely maradt. A *Hermogenes* szövege kétségkívül eléggé hibás, a sietős írásból azonban — ami a *Symposion* töredékét is jellemzi — az következik, hogy a többi levél sem lehetett kifogástalan. Befejezve pedig ez sincs; láttuk, hogy az iniciálék elmaradtak. Valószínűbbnek tartom tehát, hogy mindkét esetben az eredeti fogalmazvánnyal van dolgunk, afféle piszkozattal, amely később, amikor az elegánsabb és kidolgozottabb tisztázatot elkészült, egyszerűen fölöslegessé vált.

A *Herodianus*t a szerző magával hozta Magyarországra, ezért odahaza nem is tudtak róla. Pedig szükség lett volna rá. Angelo Poliziano 1484 után azért fog hozzá latinra ültetéséhez, mert VIII. Ince felszólította, hogy fordítsa „in Latinam orationem Romanorum principum res gestas, si quae adhuc inter Graecorum monumenta nostris intactae hominibus reperientur”. Ezt ő mondja a pápához címzett előszóban. Munkája 1493 júniusában jelent meg nyomtatásban, és aztán ugyanazon évben még kétszer,⁷⁸ utána meg sokszor. És ha már Poliziano munkája szóba jött, mondhatom, hogy Bonfinié — legalábbis, ami a latin nyelvhasználatot illeti — magasan fölötte áll, az ő szövege körülbelül 10%-kal tömörebb.⁷⁹ Holott a másik elismert rangját a számos kiadás tanúsítja, az övé meg a sülyesztőbe került.

⁷⁸ HAIN: *i. m.* 8465–8468.

⁷⁹ POLIZIANO: „Quem igitur habuerit finem vitae maior Antoninus, in superioribus demonstratum est.” És BONFINI: „Antoninus *iunior* quo fine sit usus, supra demonstravimus.” (A VI. könyv 1. mondata.)

Az ajánlás hiányát ma bőven pótolja a mű belseje, amelyben minden könyv elején ott díszleg az ismerős vörös betűkkel egy-egy bő lére eresztett ajánló fejezetcím, utólag beprésselve a sorok közé, a margóra, ha fér, ha nem, olykor szinte lelógva a lapról. És mert a mű sok könyvből áll, ezek a beszúrák a szépen megírt, csinosan rendezett, levegős lapoknak kusza külsőt kölcsönöznek: „Divo Matthie Pannonie regi invictissimo ac serenissimo Herodiani ab Antonio Bonfine Asculano cive dicati liber sextus feliciter incipit”.⁸⁰ A legvégén pedig: „Ad serenissimum regem Matthiam Herodiani ab Antonio Bonfine traducti et a Jo: Francisco comite augustali et familiare pontificio transcripti ob magnam in regem Ungarie et Boemie devotionem finis. Soli Deo laus et gloria”.

Itt van tehát a scriptor, akit önmagával együtt szembeszökő nyomatékkel ajánlgat Mátyás figyelmébe: Johannes Franciscus comes augustalis és familiaris pontificius, aki tehát 1478 és 1486 között Recanatiban⁸¹ leírta a *Herodianust* és — mint láttuk — a *Hermogenes* első változatát.

Hogy ő ki volt, azt teljes bizonyossággal megmondhatom. Tudniillik a *Symposion* előszavában⁸² maga Bonfini vallja be, hogy a művet ki sem adta volna, ha nem biztatják pártfogói és barátai, úgymint Aragóniai Ferenc herceg, Prospero Caffarelli bíboros, ascoli püspök, egy római orvosprofesszor, egy kardiális unokaöccse, és a sor (a rangsor) végén „Joannes Franciscus Angelitas civis Firmanus et Rhecinensium secretarius, unicus meorum studiorum comes observatorque fidissimus”, valamennyien a királyi felségek rajongó tisztelői. A scriptor tehát János Ferenc, Giovanni Francesco Angelita, a Recanattól pár kilométerre fekvő Fermo polgára, aki a nagy hírű mesterre mintegy föltekint, az írásnak hivatalból tudója, és a szóban forgó években recanati lakos. Már ennyi is elég volna ahhoz, hogy egynek tekintsem őt a *Herodianust* és a *Hermogenest* ugyanott ugyanakkor leíró János Ferencce. De ennél tovább is mehetek. Ugyanis ez idő tájt Giovanni Francesco Angelita vezette Recanati város évkönyveit (*Annali*), melyek ma is megtalálhatók az Archivio Storico Comunale di Recanati polcain. Dr. Paolo Pierini jóvoltából sikerült xeroxmásolatot szereznem az 1480-as és az 1485-ös kötetek egy-egy darabjáról, és így kétségtelenül meggyőződhettem arról, hogy a recanati jegyző⁸³ kurzív kézírása tökéletesen megegyezik a *Hermogenes*-töredék és a *Herodianus*-kódex írójának a kézírásával.

Azonban egyúttal arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy a „iunior”-t BONFINI szúrta be a sor fölé. Márpedig bizony hogy az öregebbik Antoninusról van szó. Hogy a *Symposion* problémájára visszaüljünk: úgy látszik, a sajátkezűség a mi esetünkben nem nyújt garanciát az értelemzavaró íráshibák ellen.

⁸⁰ 89v, és hasonló, néhol jóval hosszabb is a 15v, 38r, 59v, 77v, 101v, 117v levélen.

⁸¹ Tudniillik BONFINI ezekben az években tanított Recanatiban.

⁸² Praef. 62.

⁸³ A jegyzőkönyvek címlapjain: „a me Io. Francisco Angelita de Firmo, scriba et cancellario”, „a Io. Franc. Angelita Firmano, scriba publico, notario et cancellario”.

Ami a „comes augustalis” címet illeti, az természetesen nem főuraságot jelent, a pápai familiaritás még kevésbé. Üres titulust bármely tehetősebb polgár kaphatott ilyen-olyan érdekért, sőt vásárolhatott is.⁸⁴ Egy bizonyos recanati Vanne Angelita 1468. december 20-án kapta megtisztelő címét a városon keresztülutazó III. Frigyesztől. Dédunokája, aki — talán családi hagyományként — szintén a Giovanni Francesco nevet kapta, 1601-ben így emlékszik vissza a nagy eseményre:

„Lauretum adiens Recineti magnificentissime exceptus fuit — mármint a császár —, et in grati animi signum magistratibus, qui priores vocantur, facultatem aureas catenas gestandi, notarios creandi et infamia nothos liberandi concessit. . . Idem privilegium pro-avo meo Vanno Angelitae concessit, quem cum omnibus posteris comitem palatinum fecit. Et ego quidem illud illaesus in hunc usque diem conservo, concessaque ita auctoritate, ferente sic occasione, utior.”⁸⁵

Az 1468-ban nagy tekintéllyel rendelkező recanati Vannénak volt tehát a fia Bonfini ifjú tisztelője, Giovanni Francesco Angelita, az itáliai kódexek egy részének a másolója.⁸⁶ Bonfini Vannénak kortársa, Giovanni Francescónak a tanítója lehetett.

⁸⁴ HOLL Béla írja, hogy a bolognai egyetem jogi fakultása a városon átutazó V. Károly császártól megkapta a lovagi és palotagrófi cím adományozásának a jogát. Aki az előírt summát letette, viselhette ezt a titulust, és címet is készíthetett magának. A nemesi rangra áhítózo tanulók ki is aknázták ezt a lehetőséget, és az Archiginnasio falain még ma is nyolcezernél több efféle címer díszleg. (*Ferenczffy Lőrinc*. Bp. 1980. 24–25.)

⁸⁵ Joannis Francisci Angelitae Recinetensis *Urbis Recineti origines, historia et descriptio*. . . Ex Italico Latine vertit. . . Joannes Laurentius MOSHEIM. Ed. novissima. *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*. . . Digeri olim coeptus cura et studio Joannis Georgii GRAEVII. Tom. VII, pars 2. Lugduni Batavorum, 1722. col. 29. (Első kiadása Velencében jelent meg 1601-ben olaszul: *Origine e storia della città di Recanati*.)

⁸⁶ Az ANGELITA család bevészte a nevét Recanati, illetve — Bonfinihoz hasonlóan — Loreto történetébe. Vanne unokája, a mi Giovanni Francescónk fia, Girolamo dolgozta fel első ízben a názáreti ház kalandos történetét, VII. Kelemen pápa (1523–1534) felkérésére, latinul (*Lauretanae virginis historia*, ca. 1525, IA 105.696). Ennek Cesare Galeotti D’ASCISI fordította olasz változata tucatnyi alkalommal megjelent. Girolamo fia, az ifjabbik Giovanni Francesco, aki — mint láttuk — Recanati történetét is megírta, 1598-ban másodszor is közzétette az eredeti latin munkát (IA 105.697–105.711). Ez a mű szolgált alapul Orazio TORSSELLI számára, akinek számtalan nyelven számtalan kiadásban közzétett feldolgozása aztán a következő időszakban számított alapvetőnek.

A Szűz története pontos információval szolgál az Angeliták leszármazási rendjéről: „dopò Vanne Angelita mio avo, a dopò Gio. Francesco suo figliuolo e mio genitore, perpetuo cancelliere della Comunità di Recanati” — mondja Girolamo (*Historia della translatione della Santa Casa della Madonna à Loreto*. Macerata, 1596. 7). Egy epizód elbeszélése közben megemlékezik Bonfiniról és fiáról, Ferencről is: „Mentre tali cose si facevano in presenza di gran numero di genti oltre i preti e gl’habitatori di quel borgo, e quasi ogni primato di Racanati, tra’ quali eravi ancora mio padre Gio. Francesco Angelita, à quei tempi cancelliere di quella Comunità, dal magistrato di essa fu mandato à vedere le cose che si facevano, e stava davanti à tutti insieme con gl’altri Antonio Bonfine d’Ascoli, huomo di rara dottrina, che essendo stato gran tempo rettore dell’Academia di Recanati, andò (chiamato da lui) ad Sereniss. Mattia rè dell’Ungaria, a cui oltre l’altre cose scrisse la Decade della Monarchia de gli Ungari. Fuui[!] ancora Francesco, del sopradetto Antonio figliuolo, ch’essendo dottore di medicina, non hà molt’anni, che Tua Santità lungo tempo appresso di se stessa l’hà tenuto.” (*Uo.* 48–49.)

És ez az Angelita János Ferenc mintha a bátyja lenne annak a másik Jánosnak („Johannes T.”), aki Bonfini számára tízegynéhány évvel később Budán dolgozik. Az, hogy ő is János, az nyilván véletlen. Azt azonban, hogy ő is tanult, az írás mesterségében magasan képzett személy, a királyi famíliárisi címből ítélve jómódú középosztálybeli, már aligha lehet a sors szeszélyének betudni. Látható, hogy kapcsolatukban ezúttal is Bonfini foglalja el a magasabb helyet, s róla is gondoskodni próbál. A másik Jánost Mátyás figyelmébe ajánlotta, ennek nemességet szerez. Idősebb is nála, hiszen ennek apja 1496-ban még él, gyermeke nincs. A „famulus” is mintha a „comes observatorque fidissimus” pandanja lenne. Ha igaz az, amit az imént mondtam, hogy a RUD scriptorát olasz földről hozta magával, akkor ez a János is a tanítványa lehetett, talán legutóbb, Ferrarában.

Az itáliai kódexek közül (a sajnos teljesen megközelíthetetlen *Historia Asculanát* leszámítva) először tehát a *Herodianus* vagy a *Hermogenes – Aphthonius* készült el, valamikor 1478 és 1484 között, Bonfini recanati tanárkodása során. Harmadikként a *Symposiont* írta meg 1484/85 fordulóján. Ennek sikerén felbuzdulva határozta el magát a magyarországi utazásra. 1486-ban a *Symposiont*, a *Hermogenest* és a verseskötetet megtoldotta egy-egy ajánlással., a *Symposiont* egy kicsit belül is módosította, a *Herodianust* teleszurkálta ajánló sorokkal. Végezetül tudós alapossággal kidolgozott egy frissiben fölmerült gondolatot, amelyet ezekben a betoldásokban, illetve a *Symposionban* csak futólag érinthetett, és megírta a Hunyadiak genealógiáját ismertető *Libellust*. Aztán szeptemberben nekivágott az útnak.

KULCSÁR, PÉTER

Les manuscrits de Bonfini

La voie particulière de la tradition de texte de l'Histoire Hongroise de Bonfini (*Rerum Ungaricarum Decades*) fut déterminée par le politique de l'époque donnée. L'histoire pleine de contradictions de sa publication montre bien les antagonismes nés autour d'elle. D'une part, le monde scientifique attendait avec impatience sa publication, d'autre part, déjà vingt ans après sa création, les cercles de la cour et les spécialistes également observaient un grand silence autour d'elle. Quand une lumière se projeta de nouveau sur son existence de jadis, beaucoup de chercheurs se mirent à fouiller le texte, mais sans succès: son exemplaire complet est inconnu jusqu'aujourd'hui, bien que l'ouvrage entier ait paru en impression en 1568. Au XVIe siècle, les contemporains soupçonnèrent, eux aussi, une intention politique derrière la disparition des manuscrits. Il ne pouvait pas être un hasard que les premières éditions de Bonfini paraissent loin du rayon d'action de Vienne (à Bâle et à Kolozsvár). Il y avait des tentatives de prouver la loyauté de l'ouvrage aussi. D'après l'auteur du présent étude, ce fut la rencontre de Vienne qui jeta un voile sur l'Histoire Hongroise de Bonfini, quand, en 1515, le roi polonais Sigismond, le roi hongrois Vladislas II et l'empereur Maximilien conclurent une alliance.

L'auteur évoque par la suite ses résultats antérieurs se rapportant à la reconstruction de la genèse de l'ouvrage à l'aide de l'analyse des sources, avec des modifications plus ou moins importantes. Tout

cela permet d'esquisser un tableau plus pur, mais plus compliqué. Au cours de cette analyse, il démontre que, de parmi les ouvrages nés en Italie, le *Symposion* et l'*Hermogenes* avaient de tels manuscrits que Bonfini lui-même condamnait à être anéantis. L'auteur réussit à identifier le „scriptor” du fragment d'*Hermogenes* et du codex d'*Herodianus* avec la personne de Giovanni Francesco Angelita, notaire de Recanati.

CSÓKÁS LÁSZLÓ

A magyar írói foglalkozás kezdeteiről

Írók, művek és olvasók hármasából az írók csoportja mint társadalmi képződmény eddig viszonylag kevesebb figyelmet kapott. Ennek oka egyebek mellett a történeti szociológiai megközelítés problematikus volta. A forrásanyag hézagossága ellenére mégis érdemesnek látszik nyomon követni annak a szellemi tevékenységnek a „szocializációját”, melynek révén a magyar olvasók magyar nyelvű olvasmányokhoz jutottak. Az alábbiakban olyan hazai írók szociológiai szemléletű vizsgálata következik, akik az irodalmi élet megindításában vettek részt a 18. század fordulója körüli évtizedekben. Tevékeny szerepet vállaltak a könyv- és folyóiratkiadás életrehívásában, s közülük lettek — első alkalommal a magyar társadalom történetében — professzionalista szerzők. E vizsgálati mód nagyrészt a művészetszociológiának abból az ágából merít, amely a művészek társadalmi kiválasztódását és tevékenységük feltételeit kutatja.¹

A hazai írói foglalkozás kezdeteinek feltárásához nélkülözhetetlen elméleti és ténybeli bázist nyújtanak az időszakról szóló legkiválóbb irodalomtörténeti szakmunkák.²

Az írói foglalkozás kérdésköréhez szorosan hozzátartozik az író és a társadalom viszonya, a politika hatása az alkotókra, az írók egymáshoz, valamint az olvasóhoz fűződő kapcsolata, továbbá a publikálás körülményei, a szerzői jövedelmek és jogok, az írói hivatással összefüggő vélekedések, s az irodalmi siker feltételei és változatai is.

Ebben a megközelítésben nem kaphat helyet, hogy az írói professzionalizmus miként függ össze az esztétikai minőséggel, hiszen egyrészt az író főfoglalkozásává válásának lehetősége túlnyomórészt társadalom- és gazdaságtör-

¹ Elsősorban M. Griff és E. Shils munkái képviselik ezt az irányt; A. Hauser és L. Löwenthal elméleti alapvetésén túl, a magyar anyagra nézve is sok tanulsággal szolgál H. Perkin brit társadalomtörténeti műve. (GRIFF, Mason: *The Recruitment and Socialization of Artists*. In: *The Sociology of Art and Literature*. Szerk. MILTON, A. C. — BARNETT, J. H. — GRIFF, M. London, 1970.; SHILS, Edward: *Mass Society and its Culture* = *Daedalus*, 89. 1960. 290. PERKIN, H.: *The Origins of Modern English Society, 1780–1880*. London, 1969.)

² Mindenekelőtt BÍRÓ Ferenc, CSETRI Lajos, FÁBRI Anna, FENYŐ István, FÜLÖP Géza, HORVÁTH János, JULOW Viktor, KÓKAY György, KOSÁRY Domokos, SZAUDER József, WALDAFEL József és WÉBER Antal művei tartoznak ide.

téneti fejlemény, másrészt pedig nem is állnak rendelkezésre olyan elemzési módszerek, amelyekkel kimutatható volna egy műről, hogy pénzszerzés céljából készült-e. Az írói foglalkozás kérdésköréhez tartozó témák közül itt az író és a társadalom viszonyát jelző néhány összefüggésről lesz szó.

A magyar irodalom történetével foglalkozó, írói névsorokat nyújtó munkák két, egymástól élesen különböző típusba sorolódhatnak. Az egyiket a lexikonszerű kiadványok alkotják, a másikat pedig az irodalomtörténeti feldolgozások. Az előbbiek közül a legbővebb természetesen Szinnyei József hatalmas vállalkozása, a *Magyar írók élete és munkái*, amely csupán az 1772 és 1820 között alkotó írókhoz több száz nevet sorol fel. Az irodalomtörténetek közül pedig reprezentatív névsor nyerhető *A magyar irodalom története* című hat kötetes kézikönyv (a „Spenót”) 3. kötetének vonatkozó részéből, melynek címe: *Irodalmunk a felvilágosodás és a megújuló nemzeti mozgalom korában (1772-től az 1820-as évekig)*. Itt ugyanis mindössze 34 szerzőről található — különféle terjedelmű — önálló fejezet.

A Szinnyei által listára vettek mind folytattak ugyan írói tevékenységet, viszont közülük csak azokról mondható, hogy — öntudatlanul bár — előkészítették a főfoglalkozású író számára a talajt, akik műveikkel olyan szöveganyagot teremtettek, amely a későbbi fogyasztói rétegeként jelentkező olvasóközönség igényeinek megfelelt. Műfajok, szövegtípusok történeti-szociológiai elemzése szükséges még ahhoz, hogy kiderüljön, az írói professzionalizmus előtti időszakban mely művek mutattak ebbe az irányba.

Noha a hat kötetes kézikönyv sem azon az alapon válogatott, hogy mely szerzőkből válhattak hivatásos írók, mégis fel kell tételeznünk, hogy az irodalomtörténet rostáján inkább ezek juthattak át. Így tehát be kell érünk a kézikönyvben tárgyalt 34 szerzővel.

Kellő mennyiségű és részletességű adat híján a vizsgált időszak íróiról csak korlátozott érvénnyel végezhető szociológiai felmérés. Mégis, már most lehetőség van arra, hogy képet kapjunk azokról a körülményekről, amelyek meghatározták az írói foglalkozás első képviselőinek társadalmi „beilleszkedését”.

A 34 író: Ányos Pál, Barcsay Ábrahám, Báróczi Sándor, Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Berzsenyi Dániel, Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály, Dayka Gábor, Dugonics András, Fazekas Mihály, Fekete János, Földi János, Gvadányi József, Horvát István, Kármán József, Katona József, Kazinczy Ferenc, Kis János, Kisfaludy Sándor, Kónyi János, Martinovics Ignác, Mészáros Ignác, Orczy Lőrinc, Pálóczi Horváth Ádám, Péczeli József, Ráday Gedeon, Rájnis József, Révai Miklós, Szemere Pál, Szentjóbí Szabó László, Verseghy Ferenc, Virág Benedek és Vitkovics Mihály.

A vizsgált szerzők közül a legtöbben, összesen 13-an származtak nemesi családból. Érdekes és a távoli jövőt előlegező adat, hogy közel ennyien, 11-en jöttek viszont polgári családból. Ehhez képest az összlakosságnak a 18–19. század fordulóján mintegy 4%-a tartozott a nemességhez, és csupán 1,5–2%-a a polgársághoz, de ennek a polgárságnak a számaránya is vitatható a réteg domi-

nánsan paraszti életkörülményei és a mezőgazdasághoz kapcsolódó termelési és tulajdonviszonyai miatt. Továbbá 4 író származott lelkész apától, 3-3 pedig jobbágy, illetve főnemes szülőtől.

A nemesi és a polgári származású írók közel azonos száma arra enged következtetni, hogy az írói tevékenység választása mögött — már a modern magyar társadalom fejlődésének e korai szakaszában — olyan törekvések húzódtak meg, amelyek a „legpolgárabb” foglalkozás, az íróság kialakulásának adtak lendületet.

A szóban forgó időszak íróit elsősorban a nyelv és az irodalom nemzeti célú fejlesztésének feladata hatotta át, ám e feladat végrehajtásának módjában már különbségek érzékelhetők náluk — s nemcsak a művekben, hanem a választott életutakban is. Azonban hogy ezek a különbségek mennyiben köthetők az illetők társadalmi származásához, az egyeseknél szembevetendő, másoknál kevésbé vagy egyáltalán nem. Hiszen az írói foglalkozást is tápláló nagy társadalomtörténeti tendenciák csak jóval később mutatkoztak, s akkor sem elemi erővel: az alapvető rétegek belső ellentmondásossága — a parasztpolgársággal, nemesi értelmiséggel, polgárosító főrangúakkal, majd a nemesedő iparbárókkal — egészen a 20. századig kíséri a magyar társadalom történetét.

A polgári származású írók közül például Batsányi, Csokonai, Fazekas vagy Földi János emberi és írói magatartásában több jel mutat arra, hogy nem függetlenedtek azoktól a kötöttségektől, melyeket családi múltjuk rótt rájuk. Igaz ez akkor is, ha Batsányi élete egy szakaszában pártfogóival együtt a nemesi ellenállás táborához állt közel. De nem azért tapadtak ezek a szerzők polgári gyökereikhez, mert a politika szférájában már II. Lipót alatt mutatkoztak olyan jelek, hogy a köznemesi kizárólagosság időszerűtlenné kezd válni, s az új társadalmi csoportok is teret követelnek maguknak,³ hanem inkább azért, mert a jellegzetesen nemesi irodalmi közfelfogás ellenében, a felszíni struktúra alatt lassan mozgásba lendültek olyan írói és szerkesztői törekvések, amelyek távolabbra mutattak. Megjegyzendő, hogy a „polgári” jelző konnotációi erősen nemzetspecifikusak; az ebből adódó eltéréseket teljes pontossággal csak nemzetközi összehasonlító elemzés tárhatja fel.

A hazai égöv alatt mindenesetre az látszik, hogy az irodalom és a társadalom viszonyában jelentkező feszültségekhez nem kis mértékben járult hozzá, hogy a szélesebb irodalmi környezet nemesi meghatározottságával szemben nem elhanyagolható mértékű polgári — vagy „polgáris” — törekvések is felbukkantak, még ha gyakran csak „parasztpolgári” minőségben is. Batsányi és Kazinczy ellentéte például inkább csak szimbolizálja ezt a rétegek közötti törést, viszont a nemesi származású írók szinte egyöntetű felháborodása Fazekas *Lúdas Ma-*

³ HÓMAN Bálint – SZEKFI Gyula: *Magyar történet*. V. Bp. 1936. 71.

tyiján már közvetlenül jelzi az egységesnek akart nemzeti irodalmi program felszíne alatt megbúvó társadalomszemléleti feszültséget.⁴

A társadalmi spektrum két végpontján elhelyezkedő szerzők működéséből azt a következtetést lehet levonni, hogy mind a jobbágyi (Kis János, Kónyi János és Virág Benedek), mind pedig az arisztokrata származásúak (gróf Fekete János, gróf Gvadányi József és báró Orczy Lőrinc) valamiképpen a közép felé tartottak. Még ők is annak a középosztályba sorolódó íróvilágnak a korai előhírnökei voltak, amely a foglalkozás kiteljesedésének kemény magját képezte.

A papcsaládból származó 4 szerző is ennek a társadalomfejlődési tendenciának a részese, hiszen elég jelentős mértékben az egyházi értelmiségből alakult ki a világi értelmiségnek az a rétege, melyből a későbbi professzionalista írók kikerültek. Nem jelentéktelen tény, hogy négyük közül csupán Péczeli József „maradt” egyházi pályán, míg Kármán, Pálóczi Horváth és Vitkovics egyaránt polgári foglalkozást választottak.

Jellegadó továbbá az is, hogy e kezdeti időszak szerzői milyen iskolai végzettséggel rendelkeztek. A 34 főből az egy Pálóczi Horváth végzett nérnői tanulmányokat is, és szintén csak egyvalaki, mégpedig Földi János nyert orvosi oklevelet. Jogi végzettséggel azonban — jellemző módon — már 10-en rendelkeztek: Batsányi János, Horvát István, Kármán József, Katona József, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Mészáros Ignác, Szemere Pál, Szentjóni Szabó László és Vitkovics Mihály. A legtöbben, összesen 14-en azonban bölceleti, illetve hittudományi tanulmányokat folytattak: Ányos Pál, Baróti Szabó Dávid, Csonkai Vitéz Mihály, Dayka Gábor, Dugonics András, Fazekas Mihály, Gvadányi József, Kis János, Martinovics Ignác, Péczeli József, Rájnis József, Révai Miklós, Versegly Ferenc és Virág Benedek.

Középfokú iskolát (líceumot, kollégiumot) 4-en végeztek: Barcsay Ábrahám, Báróczi Sándor, Berzsenyi Dániel és Bessenyei György.

Egyedi — főúri — iskoláztatásban 3-an részesültek: Fekete János, Orczy Lőrinc és Ráday Gedeon.

Egyedi — autodidakta — módon pedig 1 fő, Kónyi János szerzett műveltséget. (Megjegyzendő, hogy Ráday származásilag nem arisztokrata, Gvadányi pedig nem egyedi iskoláztatású.)

Az is a társadalmi közép felé tartó író-történeti tendencia — bár kezdeti — jele, hogy az iskolai végzettség csak kevés esetben következik a családi származásból: mindössze Kónyi János és az arisztokraták többsége vonható ide. További szóródás pedig csupán azoknál mutatkozik, akik sorsuk szeszélye folytán kerültek a többségtől eltérő oktatási intézménybe, illetve a bécsi testőrség — egyébként továbbképző — kötelékébe. Az időszak íróinak zöme azonban származásától függetlenül a jogi és a bölceleti/hittudományi kategóriák között oszlik meg. A jogi végzettségűek viszonylag magas száma egyébként az egyházi

⁴ JULOW Viktor: *Fazekas Mihály*. Bp. 1982. 53–54.

művelődés jelentőségének visszaszorulására utal az írói tevékenységet folytatók körében.

A 34 szerző társadalmi foglalkozás szerinti megoszlása bizonyos fókig tükrözi a korabeli magyar értelmiség rétegződését, elvilágiasodását, s ugyanakkor mutatja az íróvá válás jellegzetes foglalkozási hátterét is.

Felső- és középfokú oktatási intézményben működő tanár összesen 11 található közöttük. Ebből 5 egyetemi, illetve főiskolai tanár; Dugonics, Horvát, Martinovics, Rájnis és Révai; 6 pedig középiskolai tanár: Ányos, Baróti Szabó, Csokonai, Dayka, Szentjóni Szabó és Virág Benedek.

Lelkeszi szolgálatot 3 fő adott: Kis János, Péczeli és Verseggy. Egyébként a tanárok közül nem kevesen álltak egyházi szolgálatban is.

Katonatiszti pályán összesen 9-en működtek hosszabb-rövidebb ideig: Barsay, Báróczi, Bessenyei, Fazekas, Fekete János, Gvadányi, Kisfaludy Sándor, Kónyi és Orczy Lőrinc.

Földbirtokosnak két szerzőt jelölnek az életrajzok: Berzsenyit és Ráday Geórgiát. Azonban az egyéb társadalmi foglalkozással rendelkezők között is számos földbirtokost találni.

Jogász foglalkozásának 4 fő tekinthető: Kármán, Katona József, Szemere Pál és Vitkovics.

Hivatalnokként 3-an dolgoztak valamennyi ideig: Batsányi, Kazinczy és Mécsáros Ignác.

Mérnök mindössze 1 író volt: Pálóczy Horváth Ádám.

Orvosként szintén 1 szerző működött: Földi János.

A 34 szerző közül irodalomtörténetileg említésre méltó szerkesztői tevékenységet összesen 10-en folytattak: Baróti Szabó, Batsányi, Csokonai, Fazekas, Kazinczy, Kármán, Péczeli, Révai, Szemere Pál és Verseggy Ferenc.

A társadalmi foglalkozások csoportjaiban felsorolt szerzők közül sokan végeztek a jelzettektől eltérő tevékenységet is. Itt főként az életrajzok alapján relevánsnak tekinthető foglalkozási ágak alkotják a kategóriákat.

A hazai irodalmi élet központosulásának jele, hogy a számba vett írók közül már legalább 12-nek az irodalmi tevékenysége elsősorban Pestre és Budára koncentrálódik. Ugyanakkor 4 szerzőről mondható, hogy leginkább Bécs városában fejtette ki aktív literátori tevékenységét. A többi 18 író elsősorban élt és dolgozott az ország különböző településein, hiszen az irodalmi világ ekkor még mindig nagy mértékben atomizált volt.

Az írók felekezeti megoszlása csaknem teljesen arányos: 17-en római katolikusok, a többiek pedig — a görögkeleti Vitkovics kivételével — mind protestánsok.

Hasonlóképpen arányos megoszlást mutatnak a vizsgált szerzők életkori szempontból is. Az 1795-ben betöltött éveik számát tekintve: 0–19 éves: 5 fő, 20–29 éves: 7, 30–39 éves: 4, 40–49 éves: 5, 50–59 éves: 5, 60 év feletti: 3, meghalt 1795 előtt: 4, ismeretlen életkorú: 1 fő. A radikális társadalmi

változásokat a fiatalkorúak erős dominanciája jellemzi általában; az írói foglalkozás kialakításának kezdeti lépéseit viszont együtt tették meg a különböző nemzedékek.

Arányos megoszlást mutat továbbá az is, hogy íróink milyen nyelven alkotnak: a 18–19. század fordulóján ugyanis még mindig három nyelv között oszlott meg az írásbeliség. Az egykorú fogalmak szerint vett 154 pesti íróból 54 írt németül, csak 52 magyarul és 46 latinul.⁵ Minőségi értelemben viszont valamelyest a magyar javára billenti a mérleget, hogy a hazai nyelven írók között volt a legkevesebb szakcélokat szolgáló szerző, vagyis a legtöbb tulajdonképeni szépirodalmat művelő. Természetesen ezek a számarányok elsősorban az alkotó értelmiség nyelvi megoszlását tükrözik, s csak igen kevésbé a későbbi irodalomtörténet által megőrzöttékét. Viszont a szépírói tevékenységet folytatók szellemi környezetéről, lehetőségeiről elég sokat elárulnak. Miként az az 1782-es, *Magyar Hírmondó*-ban olvasható tudósítás is, amely egy — egyébként Homéroszt fordító — tornai plébánosról közli, hogy legtöbb munkáját francia nyelven készítette.⁶

Hosszú időnek kellett eltelnie, hogy Erdélyi János megállapíthassa: a költő születésénél fogva magasabban áll a közembereknél, sőt a szellemre és az anyagra figyelő tudósoknál is, mert ő az egész emberrel foglalkozik, nem választva külön a morált, a filozófiát és a politikát.⁷

Amíg azonban az írói rang és „munkakör” Magyarországon nem önállósult, addig a „szépirodalom” művelése sokszor rigmusfaragó dilettánsok martalé-kává vált, alkalmi versek dömpingjét hozta magával. Az írói tevékenység még beleágyazódott a vármegyei-udvarházi környezetbe, annak szoros függvényeként létezett, a polgári foglalkozás elkülönítő jegyei nélkül. Ez a környezet „az írásban mindössze alkalmi passziózást, műélvező verselgetési gyakorlatot, ezen kívül legfeljebb hazafias-erkölcsnemesítő tevékenységet látott.”⁸ Ezen a területen is megmutatkozott irodalom és társadalom viszonyának ellentmondásos jellege, hiszen az ország jelentős szellemei egyfelől sürgették az irodalom mint nemzeti reprezentáns fejlődését, másfelől viszont — környezeti és szemléleti okokból — nem teremthették, nem teremthették meg az írói szakma mint polgári foglalkozás feltételeit. Igényeik és lehetőségeik távol estek egymástól. Hogy mennyire, azt már az ország első újságíróinak társadalmi törekvései is mutatták. Többnyire elszegényedett nemesi családból származó fiatalemberek voltak ők, akik tanulmányaik befejezésével valamilyen hivatali állás után néztek, s így jutottak közben az újságírói munkához.⁹

⁵ WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*. Bp. 1935. 218.

⁶ *Magyar Hírmondó* (Pozsony) 1782. 26. lev.

⁷ ERDÉLYI János: *Pályák és pálmák*. Bp. 1886. 155.

⁸ FENYŐ István: *Az irodalom republikájáért 1817–1830*. Bp. 1976. 185.

⁹ KÓKAY György: (szerk.): *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*. Bp. 1979. 184.

A 18. századforduló idején az újságírás még az irodalmon belüli funkció-elkülönülés kezdeténél tart. Erről árulkodik Pánczél Dániel nevezetes eszmefuttatása a *Bétsi Magyar Mercurius* egyik 1793-as számának hasábjain, ahol a hírlapíró társadalmi helyét és helyzetét tárgyalja. Cikke elején azzal a gyakran felmerülő váddal néz szembe, hogy az újságírók folyton hazudnak. A vád kialakulásának okai között említi, hogy a század közepe óta igen elszaporodtak az újságok, s bizony az olvasó nem tudja eldönteni, melyik ír igazat. Írók és újságírók közel azonos önszemléleti csoportba tartozását mutatja Pánczél méltatlankodása, amiért a tudósok az újságírókat „Litteratus Harlekinneknek” tartják.¹⁰

Szimptomatikusnak tekinthető az is, hogy Rát Mátyás, mivel literátornak — s nem csupán újságírónak — tartja önmagát, végül is nem használja ki a lapja által kínálgató lehetőséget, hogy megsemmisítő csapást mérjen a „pennaháborúk” hevében őt ócsárló Rájnistra, hanem „higgadt hangon, olvasóit hívja tanúként” a vádakkal szemben.¹¹ Olvasóit, akik éppoly „szakosodatlan” csoportot képeznek még, mint a tollforgatók, sőt elég nagy mértékben azonosak is velük. Rát sorsa példázza, hogy a hivatásos tollforgatónak ebben az időszakban még egyszerűen nem volt helye az irodalmárok között: „sem tudósnak, sem írónak, sem kritikusnak nem fogadták el.”¹² Pályaelhagyásához feltétlenül hozzájárult az a sisakos, pajzsos irodalmi közhangulat, amely nem tudta tolerálni még a hozzá alkalmazkodni próbáló újságírót sem.

A *Magyar Hírmondó* 1782. áprilisi versgyűjtési felhívása körüli események során viszont éppen Rát volt az, aki nem akarta, hogy egyszerre több ilyen kezdeményezés is induljon, s ezért zárkózott el Kazinczy jelentkezésétől, ragaszkodván ahhoz, hogy Révai gyűjteményéhez csoportosuljon minden küldemény, s hogy kizárólag a *Hírmondó* címére juttassák el a résztvevők a kéziratokat.¹³

A céltudatos írói-irodalmári tevékenység Magyarországon elsősorban eszmei célok jegyében indult. Éppen ez tartotta távol a legtöbb szerzőt az irodalom gazdasági szempontjaitól. Ugyanakkor kiszolgáltatottjai voltak az ab ovo kapitalista módon működő könyvelőállításnak és -terjesztésnek. Később is gyakran a nyomdászok jószándékára kellett hagyatkozniuk, hogy kiadványaik egyáltalán megjelenhessenek. Földi János például így összegzi keserű tapasztalatait: „... szinte nehéz Nyomtatót találni a Magyar Könyveknek, mindenek félnek tőle, hogy költségek benne vész.” Majd hozzáteszi: „Íróink pedig szegények, ki nyomtattathat sokat maga költségén?”¹⁴ Az *Orpheus* tervezgetése idején pedig Horváth Ádám avval biztatja Kazinczyt, hogy majd maguk összerakják a

¹⁰ *Bétsi Magyar Mercurius*. 1793. II. 20–21.

¹¹ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970. 145.

¹² KÓKAY György: *i. m.* (1970). 171–172.

¹³ KÓKAY György: *uo.* 134.

¹⁴ KAZINCZY Ferenc levelezése I–XXI. 174. Kiad. VÁCZY János. Bp. 1890–1911.

pénzt a kiadásra; ha ugyanis prenumerációra szorúlnak, igen nehezen kapnak lábra.¹⁵ Ugyancsak Horváth Ádám az, aki egy másik levelében beszámol amatőr könyvterjesztői kísérleteiről. Füred tájékán a környékbelieknek hiába mutogatta a könyvekről szóló tudósításokat, s hiába próbálta vásárlásra bírni az embereket, azok csak mosolyogtak rajta. Az ő munkái iránt mutattak ugyan némi érdeklődést, de számukra idegen szerzőktől nem akartak vásárolni.¹⁶ Író és olvasó ilyen patriarchális viszonyából csak lassan bontakozhatott ki modern könyvforgalmazás.

Ugyanezt a gazdasági szempontokat nélkülöző szemléletet tükrözi a pozsonyi *Hírmondó*, amikor az első szlovák folyóirat megindulásáról tudósít. A *Staré Noviny Literniho Umeniről*, a „Toth Nemzet” lapjáról szólva hangsúlyozza:

„... a ki ezt írni kezdte, nem a (Kleba) a nyereség kívánságától ösztönöztetett erre; minthogy a Pozsoni Toth Ujságíró is a maga Ujságaiért járó fizetéséből Zab-Kenyérrel-is alig élhetne, hanem Nemzete és Anyai nyelve szeretetétől, azért, ha egész tökéletességre nem mehetne ezen tzélja, jó szándéka méltó a ditséretre.”¹⁷

A haszon és jövedelem nélküli lapkiadás dicsőségként tételeződik a pozsonyi *Hírmondó* cikkében. Sőt közvetlenül asszociálódik a nemzeti nyelv ápolásának feladatával, azt implikálva, hogy dicstelen dolog a nemzeti nyelvet és irodalmat jövedelem fejében ápolni. Ennek a szemléletnek a konzekvenciái még sokáig jelen vannak a magyar irodalmi életben: a közönség jó darabig nem hajlandó árunak tekinteni az irodalmi kiadványokat, és ezért vonakodik pénzt adni értük, az írók pedig ugyancsak furcsálkodva fogadják az első honoráriumokat.

Gyakran olvasni olyan panaszokat a korban, hogy a prenumeránsok nem fizetik ki a megrendelt könyvek árát. Ez volt a sorsa például az idősb Kármán József által kiadott „Ekklesiái Agendának” is, melynek köteteit meglehetősen nagy számban rendelték és kapták meg a prenumeránsok.¹⁸

A könyvrendelők feledékenységén nincs semmi csodálkoznivaló, amikor a 18. századvég lapjaiban csupa olyan kulturális hír jelent meg, amelyen például a bécsi *Magyar Kurír*: „Egy Nevezetes, és Hazánk előtt már sok jeles Magyar munkákról esméretes Tudós” (Rácz Sámuel) magyar nyelven szándékozik kiadni *Physiológiáját*, és erre előfizetéseket gyűjt. A *Kurír* azzal fenyegetőzik, hogy „Nem találtatván pedig elegendő előre-fizetők, más nyelven fog ki-adatni” a mű. Ezután pedig hangsúlyozza, hogy az író nem kíván hasznot húzni a kiadásból, s azonnal megjelenteti művét, „ha az előre-fizetők száma annyira mégyen, hogy töllök a nyomtatás árra ki-telik.” A továbbiakban a közönség hazaszeretetére apellál, mondván, azok fizessenek elő, „a kik Nyelvüknek e Könyvvel való

¹⁵ KazLev. 180.

¹⁶ KazLev. 161.

¹⁷ *Magyar Hírmondó* (Pozsony) 1785. 36.

¹⁸ *Magyar Kurír* (Bécs) 1788. nov. 5.

bóldogíttatását óhajtják.”¹⁹ Gondolhatta erre a korabeli olvasó: ha az író nem akar hasznót látni a kiadásból, akkor nem is olyan fontos a pénzt elküldeni, az erkölcsi dicsőség éppen elég neki.

Összegzésül megállapítható, hogy az induló irodalmi élet időszakának alkotói szociológiai mutatóikat tekintve már-már a későbbi polgári értelmiség irányába alakulnak. Ám, mint számos példa mutatja, az irodalom létmódjával, funkciójával kapcsolatos nézeteiket még fogva tartja, hogy a széles társadalom szerkezete korántsem modernizálódott akkorát, mint az ő szociológiai „összetételük”. Az alkotó művészek és társadalmi környezetük közötti távolság természetesen csak a polgárosodás kibontakozásával csökkenhetett. Ennek számbavétele már jóval terjedelmesebb írói névsor felhasználásával történik.

CSÓKÁS, LÁSZLÓ

Des débuts de la profession d'écrivain en Hongrie

L'étude traite d'une part les données sociologiques, d'autre part la mentalité caractéristique des écrivains hongrois qui participaient à la naissance de la vie littéraire hongroise et de l'édition de livres et de revues au tournant des siècles 18–19. En effet, ils préparaient l'apparition de l'écrivain professionnel dans la société, devenant ainsi, dans des conditions féodales, les précurseurs de l'intelligentsia bourgeoise.

Indépendamment de leurs origines sociales, la plupart n'arrivaient pas à créer les bases financières de la littérature dont ils tentaient de s'occuper, car ils se chargeaient de la tâche patriotique de défendre la langue et la littérature nationales. C'est pourquoi la possibilité qu'un écrivain puisse vivre des honoraires de ses oeuvres publiées apparaissait très péniblement.

¹⁹ *Magyar Kurír* (Bécs) uo.

FEHÉR KATALIN

**Reformkori sajtóviták a nők művelődésének
kérdéseiről**

Hazánkban a nők művelődési jogaiért vívott küzdelem már az 1790-es években megindult. Nálunk is, ugyanúgy mint Angliában, röpiratok jelentek meg,¹ amelyekben azt hangsúlyozták, hogy a nők kizárólag akkor élvezhetnek majd a férfiakéval azonos jogokat, ha neveltetésük is hasonló lesz. Számos elképzelés, megoldási javaslat látott napvilágot a nők művelődésének kérdéseivel kapcsolatban a 19. század első két évtizedében is.²

A reformkor hajnalán, az 1820-as évek elején, előbb a *Tudományos Gyűjtemény*, majd más folyóiratok hasábjain is élénk vita indult meg a nőnevelésről. A vita éveken át tartott. Sokféle vélemény fogalmazódott meg a vita során a nők hivatásával, közéleti szereplésével, magasabb fokú művelődésével kapcsolatban. A hozzászólók legfőbb érdeme az, hogy felhívták a figyelmet erre a fontos kérdésre. Jórészt az ő érdemük az is, hogy reformpolitikuskaink közül néhányan a negyvenes években mégiscsak eljutottak a nőemancipáció szükségességének gondolatához.

A nőkérdéssel foglalkozó írások sorát 1821-ben Szép János tanulmánya nyitja meg, melynek címe: *Elmélkedés az Aszszonyi Nem Tanítatásáról*.³ A szerző régebbi és kortárs szakirodalom alapján azt próbálja bizonyítani, hogy a nők is képesek ugyanazokat az ismereteket befogadni, mint a férfiak.

Véleménye szerint:

„Testi, és lelki, vagy elmebeli tehetségekre nézve nem alább valók az Aszszonyok a' férfiaknál. Olyan lélek, olyan, ész, lakik az Aszszonyokban, mint a' férfiakban. Meg van

¹ [BÁRÁNY Péter]: *A magyar Anyáknak az Ország-Gyűlésére egybe gyűlt Ország Nagyai a magyar Atyák elejébe terjesztett alázatos kérések*. Pesth, 1790.; PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *A Magyar Asszonyok Prókátorai a Budán összeegyűlt Rendekehez*. Pesth, 1790.; és UÓ: *A Férfijak felelete az Asszonyokhoz*. Pesth, 1790.

² Ezek közül újszerű javaslatai miatt kiemelkedik: SENNOWITS, Matthias: *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über Bessere Erziehung und Versorgung der Niedern Volks-Classe und des Weiblichen Geschlechtes in Ungarn*. Eperjes, 1801.

³ SZÉP János: *Elmélkedés az asszonyi nem tanítatásáról* = *Tudományos Gyűjtemény* 1821. IV. 22–60.

bennek az értelem, meg van az akarat, és emlékezet; mert különben embereknek sem mondattnának.”⁴

Hosszadalmasan bizonygatja, hogy már kisgyermekkorban azonos képzést kell biztosítani a fiúknak és a lányoknak, hogy a későbbiekben a tehetséges lányok a tudományok és művészetek különböző területein ugyanúgy kibontakoztathassák képességeiket, mint a fiúk. Számos példát hoz arra, hogy külföldön ugyanúgy, mint hazánkban vannak képzett, tudományokat művelő nők:

„B. Knigge írja, hogy Németországban most több Asszony író van ötvennél. Lehet is hat ezer Írók közt. Thura Albert 1730. eszt. Belgiumban száz tanultt Asszonyokat számlál. A Magyar Asszony Írókat feltalálhatni a Komáromi Mindenest Gyűjteményben. Azóta, tudomra, Molnár Borbalya a’ versezésben, Kajdosi Kajdotsy Therésia a’ Philosophiában híresedtek el; az utolsóinak Tudós Értekezését olvastuk 1820. eszt. a’ Tudományos Gyűjteményben.”⁵

A következő évben, 1822-ben a *Hasznos Mulatságok* című lap hasábjain láttott napvilágot Kultsár István cikke⁶ *A Leánykák házi neveléséről* címmel. Kifogásolja, hogy a leányok és asszonyok már nem elégszenek meg a csendes, visszavonult házi élettel, otthoni foglalatosságokkal. A nők mulatságokba járnak, a pipere, a tánc, a regények olvasása köti le idejüket. A szerző véleménye szerint a helytelen nevelés az oka ennek. A leányokat otthon kell nevelni — vallja. Elég, ha az elemi ismereteket elsajátítják, ezeken kívül csak a házi teendőket kell nekik alaposan megtanulniuk, másra nincs is szükség. A szerző mélységesen elítéli a hazánkban külföldiek által fenntartott divatos lánynevelő intézeteket, melyekben semmi hasznos ismeretre nem tesznek szert a növendékek, „de a haza Nyelvét, a Magyar sem tanulják meg”.

Takáts Éva, Karacs Ferenc rézmetsző felesége a *Tudományos Gyűjteményben* fejtette ki nézeteit a leányok neveléséről; Kultsár István cikkéből kiindulva,⁷ bizonyos dolgokban egyetértve, némely pontokon vitázva vele. Takáts Éva szerint is igaz Kultsár Istvánnak az az észrevétele,

„hogy az asszonyok, és leánykák nem elégszenek meg a tsendes házi élettel, a házi foglalatosságokkal, inkább zajos multságokat keresnek, mindég magokat fitogtatni, mindég fényeskedni vágyódnak. Fájdalom! hogy ennek sok szomorú következményei vagynak, és ezek által mulatják el legszentebb kötelességeiket, ezek által távoznak el rendeltetésük tőlétől. Az is igaz, hogy a leánykák nagyobb részént olyanokban gyakoroltatnak, a melyek tsupa fitogtatásra valók. Szomorú igazság! hogy rendszerént az anyák vezetik,

⁴ SZÉP János: i. m. 23.

⁵ SZÉP János: i. m. 55.

⁶ KULTSÁR István: *A leánykák házi neveléséről* = *Hasznos Mulatságok* 1822. III. 220–223; 225–228.

⁷ TAKÁTS Éva: *Némely észrevételek Kultsár István Urnak azon Értekezésére, melyet az 1822. Esztendő második felében közöl a Leánykák Házi neveléséről* = *Tudományos Gyűjtemény* 1822. XII. 36–42.

vagy vezetetik el nevendékeiket rendeltetések tzéljától, és fosztják meg emberi méltóságuktól.”⁸

Kultsár véleményétől eltérően, Takáts Éva nem a lányok otthoni nevelésében látja a problémák megoldását, hanem a nemzet tulajdonában lévő, korszerű ismereteket anyanyelven oktató nevelőintézetekben. Ő is elítéli kora divatos, külföldiek által fenntartott intézeteit.

„Félő, hogy ez idegen nemzetből való ügyetlen Nevelők kezek alatt leányaink minden nemzeti, és erköltsi caractereket elvesztvén, csak bábjátékokká lesznek. A Magyar nemzet leányai lesznek azokká, a kik a régiebb időkben thronusokat ékcsített fiaikat, és leányokat neveltek, és érezvén akkor emberi méltóságokat, és nemzetiségeket, hazájok szabadságát fegyverrel is tudták védeni. Kedves nemzetem ezen éhezőket, kik leányaink nevelését bitangolják, befogadta, ők pedig hálásatosságból nem csak nem tartják arra méltónak, hogy nyelvét megtanulják, hanem minden igyekezeteket arra fordítják, hogy leányaink előtt is ezen kintsnek bétét lejjebb szállítsák.”⁹

Takáts Éva tehát „a polgári szerkesztésű”, „nemzeti karakterrel bíró” intézetek felállítását sürgeti, melyekben magyar anyanyelvű tanárok magyarul tanítanak. Véleménye szerint ezekben az intézetekben az elme kiművelésére, a szív formálására és a művészi ízlés kifejlesztésére kell törekedni. „Taníttassék leányaitoknak annyi — írja —, hogy magok tudjanak gondolkozni, magok itélhettiük jó vagy rossz voltáról.” Ha mindez megvalósul, akkor majd kevesebbet törődnek a nők a divattal, mulatságokkal, férjeiknek egyenrangú társai lesznek, gyermekeiket hozzáértőbben nevelik.

Takáts Éva nem írt arról, milyen anyagi forrásokból valósíthatóak meg a nemzeti nőnevelő intézetek, de leánya, Karacs Teréz visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy édesanyjának voltak erre vonatkozó elképzelései, melyeket családi, baráti körben gyakran fejtegetett. Azt kívánta, adóztassanak meg minden 30 és 50 év közötti aggregényt, elsősorban a katolikus papságot és a hadsereg tisztjeit, és ebből az összegből hozzanak létre leányok nevelésére szolgáló intézeteket.¹⁰

Takáts Éva a következő évben még két írást adott közre a *Tudományos Gyűjteményben* a nők művelődésének kérdéseiről.¹¹ Ezekben művelt nőtársait írói munkára buzdítja. „Óhajtom — írja — hogy nemem közül, kik szerentsés neveltetéseknel fogva bőv esméretekkel gazdagok, szivekre vévén Nemünk elhagyattatását, pallérozódásunkat előbb mozdító munkáikkal igyekezzenek rajtuk segíteni.” A főrangú hölgyeknek felhívja a figyelmét arra, hogy ne a jótékony-

⁸ TAKÁTS Éva: i. m. 38.

⁹ TAKÁTS Éva: i. m. 42.

¹⁰ KARACS Teréz: *Emlékezés kedves szülőimre*. In: HARMATH Lujza: *Magyar írónők albuma*. Bp. 1890. 184.

¹¹ TAKÁTS Éva: *Egy két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről* = *Tudományos Gyűjtemény* 1823. VIII. 68–87. TAKÁTS Éva: *Barátságos beszélgetés a földmivelő nép állapotjáról* = *Tudományos Gyűjtemény* 1824. VI. 71–88.

kodás és a szegényeknek való alamizsnaosztás legyen a fő tevékenységük, hanem mentsék meg a szegényeket attól, hogy erre rászoruljanak. Építtessenek iskolákat, ahol képzett iskolamesterek vezetésével minden 7-12 éves fiú és lány az elemi ismeretek mellett a háziipari, és a földműveléssel kapcsolatos összes gyakorlati ismeretet megszerezheti.

Takáts Éva forradalminak számító nézetei heves ellenállást váltottak ki. Egy névtelenségbe burkolódzó szerző erőteljesen fellépett a nők közéleti, irodalmi törekvéseivel szemben.¹² Véleménye szerint „Az Asszonynak elég munkát ad az ő eredeti rendeltetése, úgymint a magzatok jó nevelése és a ház belső dolgának jól intézett igazgatása.” A nő ne lépjen ki a számára rendelt körből, hangsúlyozza a cikkíró. „A pennát bízsa a férfijakra, a Könyvirók, Criticusok sorába ne törekedjék. Jusson eszébe a páva tollba öltözött Szajkó. . . Ne kössön fegyvert az oldalára, se ne politizáljon: hanem neveljen Gracchusokat a Hazának.” A cikk megjelenését követően olyan szerteágazó és heves vita indult meg, amely évekig lázban tartotta a reformkori közvéleményt.

A nők közéleti és tudományos tevékenységhez való jogát próbálta megvédeni Jakabfalvy András a *Tudományos Gyűjtemény*ben 1825-ben megjelent cikkében.¹³ A szerző abból indul ki, hogy még jó háziasszony és jó anya sem lehet abból a nőből aki teljesen képzetlen, „kinek elméje nincs kipallérozva”. Tapasztalati tényekre hivatkozva bizonyítani próbálja, hogy a férfi és a nő egyforma szellemi képességekkel rendelkezik. Rendkívül igazságtalannak tartja, hogy a férfiak „a Szép Nemet az élet legfontosabb s szebb gyönyörétől, a lélek és elme munkásságától. . . el akarják tiltani.”

Takáts Éva is válaszolt a támadásra.¹⁴ Éles hangon ítélte el azokat, akik a nők művelődéshez való jogát megkérdőjelezték. „Sírni kellene azért, . . . hogy a 19.-dik század első negyedének szinte a végén találkozik olyan valaki, a ki azzal az állítással mer elő állani, hogy minden okos teremtésnek nem egy forma jussa van gondolni, s gondolatjait szóval vagy írással kijelenteni.” Támadja azokat a férfiakat, akik kizárólag feleséget és anyát kívánnak látni a nőkben, nem pedig gondolkodó, értelmes, művelt lényt.

„Hogy az asszonyok eredeti rendeltetése csak az anyává létele, a házi munka, és a gyermekek nevelése volna, és hogy azzal, ha gondolkodik, és gondolatait ki mondja, vagy leírja, az asszonyi szép tulajdonságokat, a szemérmességet, a jó rendbe szedett kellemetes magatartást, megsértené, azt csak az olyan szánakozásra méltó férfi mondhatja magával való ellenkezés nélkül, a ki nememet csak állatiképpen tekinti.”

Takáts Éva sötét képet fest azokról a nőtársairól, akik képtelenek önálló gondolkodásra, akiknek összes idejét csak a háztartás és a gyermeknevelés tölti

¹² K. J.: *Mi a Pedantizmus?* = *Tudományos Gyűjtemény* 1824. XII. 69–79.

¹³ JAKABFALVY András: *Rövid értekezés az Asszonyi Nem Tudományos Pallérozódásáról* = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. VII. 23–31.

¹⁴ TAKÁTS Éva: *Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében* = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. XI. 62–77.

ki, akik semmi más iránt nem érdeklődnek. Bebizonyítja, hogy az ilyen műveletlen szűklátókörű nők még alapvető feladatukat, a gyermeknevelést is rosszul végzik:

„Az olyan asszonyoknak gyermek nevelése, a kiknek gondolkodások tsak a házi körben határozottatik, nem lehet kívánni, hogy tovább menjen a testi nevelésnél. Rendszerint tsak annyira is szoktak menni ebben, hogy gyermekeiket jól meghizlalják, mert felőlők való gondoskodások nem igen mehet feljebb annál, hogy ételek, és tiszta ruhájok legyen, mikor szükséges, és a kotsi el ne tapodja, vagy a kutba ne essenek. Éppen az ilyen anyák által nevelt gyermekekből válnak azok, a kik az emberi méltóságot soha sem tudják illendő tekintetben tartani, a kik szeretnék meghatározni, hogy felebarátjaik gondolkodása tovább nem menjen, mint az övéké. Arra való tehetség nem lévén benne, hogy másokat meghaladjanak, ugy akarnak elsőbbek lenni, hogy a mások munkálódásának határt szabnak.”

A nők valóban nehéz helyzetben vannak, hiszen a 19. század első negyedében csak önműveléssel juthatnak megfelelő ismeretekhez. Takáts Éva szerint a bajok gyökere az, hogy nincsenek hazánkban olyan leánynevelő intézetek, iskolák, amelyek korszerű műveltséget nyújtanának:

„az egész hazában tsak egy olyan leány oskolával sem ditsekedhetünk, a hol leányaink egy betsületes levél írást, vagy egy házi számadó könyv vitélét, vagy a háznál szükséges számvetést megtanúlhasák: annyival inkább egy 18 mértföldnyire terjedő Geographiát, vagy 20 esztendeig felmenő Historiát, tsak a házi rendtartásra szükséges Philosophiát, tsak a babonáskodástól megmentő Physikát, egy házi kert elrendelésére, vagy egy sütő kementze építésére szükséges Mathesist megtanuljanak, annyival inkább magok, házok néme, és felebarátjaik eránt való kötelességeikről fundamentomos tanítás nemünk számára az egész hazában nints.”

Takáts Éva véleménye szerint azt a kevés magyar nőt, aki „önnön szorgalma által annyira vitte, hogy írni mer” a férfiaknak nem támadni, hanem segíteni kellene, elsősorban okos és igazságos kritikával.

1826-ban és a következő évben egyre többen kapcsolódtak be a nők művelődési jogairól folyó vitába. Egy névtelen szerző lelkes hangon követeli a nők nemzeti szellemű nevelését, magasabb szintű képzését.¹⁵

Egy másik szerző, Sebestyén Gábor a *Szentírásból* kiválasztott szövegek alapján azt próbálta bizonyítani, hogy a nőknek nincs joguk a politikai, tudományos, irodalmi életben részt venni, hiszen a bibliai szövegek is tiltják számukra ezt.¹⁶ Erre válaszképpen egy névtelen szerző ellenkező értelmű textusokat gyűjtött össze a *Bibliából*, és közzétette őket a *Tudományos Gyűjtemény* 1826. évi VI. kötetében.¹⁷ Két fiatal író, Szontágh Gusztáv és Kiss Károly közös írá-

¹⁵ *Mi akadályozza a Hazai Literatura gyarapodását* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. I. 39–44.

¹⁶ SEBESTYÉN Gábor: *Menyből jött kirekesztő Privilegium* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. II. 124–126.

¹⁷ A.: *Észrevételek S. G. Menyből jött kirekesztő Privilegiumára* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VI. 104–108.

sukban¹⁸ azt fejtegették, hogy a magasabb műveltség és az írói hivatás nem gátolja az asszonyokat abban, hogy hagyományos, tehát háziasszonyi és anyai kötelezettségeiknek is eleget tegyenek. „Az ember rendeltetése, kötelességei és jogai nemre való tekintet nélkül egyenlőek” — vallották a szerzők.

Sebestyén Gábor támadására maga Takáts Éva is hamarosan válaszolt a folyóirat hasábjain.¹⁹ a *Bibliából* vett és eltorzítva magyarázott érveket sorra megcáfolta, majd feltette a kérdést kora tudós férfiúinak. Ha olyan büszkék a tudományok művelésének egyedül őket megillető privilégiumára, miért nem használják ki ezt a kiváltságot? Miért nem írják meg anyanyelvükön Magyarország történetét, földrajzát, miért nem adnak ki hazánkra vonatkozó statisztikai táblázatokat? Miért nem foglalkoznak azzal, amire szükség van, ahelyett hogy erejüket a nők művelődésének mindenáron való megakadályozására fordítanák? Takáts Éva határozottan kijelenti: „... a mi nemünk éppen olyan alkalmas a lélek akármely munkáját is végbe vinni, mint a férfiak, és valószínűleg emberi méltóságuk ellen való vétkek nélkül nem eshetik meg, nemünk lelki tehetségei kifejtőződésének valamely határt szabni.” Ezzel összefüggésben kimondja:

„ha az asszonyok nevelésére olyan kedvező Intézetek volnának, mint a férfiakéra, vagy ha nem tartatnék vakmerőségnek azt mondanám: hogy ha az asszonyoknak a babonás illendőség nem tiltaná a férfiakat nevelő Intézetek boldogításában részesülni, akkor reményelem, több tudományok egészen új szint vennének magokra, kivált a Psychológiára, Poésisra, és a természet tudományra olyan világosság jelenne meg, mint Kopernikus és Newton által az ég systemájára nézve. Ha az asszonyi nemnek hasonló pallérozódása léssen a férfiakkal, akkor meg fogják ezek az ő érdemeik bétét esmérni, s ez eránt való hajlandóság, és tisztelet fogja őket lekötölni, nem az ő szerentsés helyzetésekből származó kedvezések, vagy körülöttük való magokat, és ezt alatsonyító hízkelkedésekből származott gyönyörűségek: akkor a férfiak az asszonyokban nem tsak játszó társakat, vagy gazdaságbeli segédeket fognak találni, hanem az ő teljes bizodalombokra érdemes barátokat is, és a vélek egyforma lelki pallérozódással s rokon érzéssel bíró asszonyok társaságában fognak érezni, és azokkal is éreztetni olyan boldogságot, a mit másutt a nap alatt fellelni nem lehet.”

A magyar nők művelődésének első harcosa, Takáts Éva már ezelőtt 170 évvel megfogalmazta azt az alapvető tételt, hogy a női és a férfi intelligencia között nincs különbség. Ha a nők számára biztosítják a férfiakéval azonos művelődési lehetőségeket, akkor a nők is elérhetnek a politika, a tudományok és művészetek területén olyan eredményeket, mint a férfiak.

A vita ezt követően már túlterjedt a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain. A *Felső Magyar Országai Minerva* című lap, melynek szerkesztője a konzervatív

¹⁸ SZONTÁGH Gusztáv – KISS Károly Gránátos Hadnagyok: *Bajnoki Hartz Takáts Éva Asszony ügyében az Asszonyi Nem érdemei s Jussaiért* = Tudományos Gyűjtemény 1826. VIII. 72–104.

¹⁹ TAKÁTS Éva: *Barátnémhoz irt második Levelem ismét Nemünk ügyében* = Tudományos Gyűjtemény 1826. IX. 73–96.

arisztokrata, Dessewffy József volt, 1826 őszén közölt egy cikket,²⁰ melynek szerzője kifejti: kizárólag a főrendű asszonyoknak van szükségük magasabb szintű műveltségre. Dessewffy József az 1825–27-es országgyűlésen is felvette a nőnevelés rendezésének szükségességét, de konkrét eredmény nélkül.

Az országgyűlési felszólalások visszhangjaként tovább folyt a vita a nők művelődésének kérdéseiről a lapok hasábjain. Kiss Sámuel például egyenes összefüggést mutat ki a leányok nevelésének elhanyagoltsága és hazánk elmaradottsága között.²¹ Egy másik szerző felvet egy nagyon fontos kérdést.²² A leányok nevelésével megbízott külföldi nevelőnők helyett „pallérozott magyar nevelő asszonyokra” lenne szükség — vallja. Nemcsak azért, hogy leányaik nemzeti szellemben nevelkedjenek, hanem azért is, hogy szegény, egyedülálló, de képzett nők munkához jussanak, ne szoruljanak kegyelemkenyérre.

Természetesen nemcsak a haladó elvek kaptak nyilvánosságot. Holko Mátyás például egy korábban már latin nyelven megjelent gúnyiratát küldte el magyarra fordítva a *Tudományos Gyűjteménynek*, ahol *Védőbeszéd az Asszonyi Tsatsálkodás ügyében...*²³ címmel látott napvilágot 1826-ban. A szerző az egész vitát női „csacsiságnak” minősíti, amelyről egy férfinak még csak tudomást sem kell vennie.

Günöszebesz (= Asszonytisztelő) álnév alatt egy konzervatív szerző azt fejtegeti, hogy egy magyar férj számára a „Tudományos asszony szokatlan és viszolyogtató”. A *Szózat Napkeletről, a magyar férfiúi és asszonyi Nem viszonyaik eránt* című²⁴ írásra hamarosan válasz érkezett. A cikk címe: *Szózat Napnyugatról*, és szerzője Szivonyáné álnév alatt rejtőzködött.²⁵ Hosszú írásában a szerző széleskörű műveltségről tesz tanúságot. Példákkal bizonyítja, hogy a tudományok, az irodalom, és a képzőművészetek terén milyen sok nő működött sikerrel az elmúlt évszázadokban, külföldön és hazánkban is. Levélformában írott cikkét a következő gondolatokkal fejezi be:

„Imé kedves Barétném! nem példa nélkül való dolog tehát asszonyi kezében az író toll 's asszonyi szájban a' tudós hang. Én kész akartva szőttem illy halmazva, nemünk ügyét tárgyaló levelemre a' tudós asszonyokat, tudván Leo Páának ama' mondását (in Sermo de Jejuno.) Validiora sunt exempla, quam verba: erősebbek a' példák, mint a' szavak. Most

²⁰ *A Főrendű Asszonyoknak szükséges a Tudományokat tanulni* = Felső Magyar Országí Minerva 1826. IX. 730–796.

²¹ Kiss Sámuel: *Miben van még a Magyar hátra leginkább?* = Tudományos Gyűjtemény 1827. II. 23–41.

²² A. J.: *A Nemzetiség és a Kultura* = Tudományos Gyűjtemény 1827. II. 23–41.

²³ Holko Mátyás: *Védőbeszéd az Asszonyi Tsatsálkodás ügyében* = Tudományos Gyűjtemény 1826. IX. Szép-Literaturiai Ajándék 129. A gúnyirat korábban megjelent: *Solennia XVI. Bibliothecae Kis Hontianae*, Pesini, 1825. 107.

²⁴ Günöszebesz: *Szózat Napkeletről, a magyar férfiúi és asszonyi Nem viszonyaik eránt* = Tudományos Gyűjtemény, 1826. XI. 65–77.

²⁵ Szivonyáné: *Szózat Napnyugatról* = Tudományos Gyűjtemény, 1827. II. 61–92.

vítassák már a' férfiak az ellenkezőt: és most tzáfolják meg, ha tudják a' factumot, a' priori megtzáfolni. A' tudománynak mintegyik ágában voltak mester aszszonyok."

A cikk megjelenése után a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Thaisz András lezárta a nők művelődéséről szóló vitát, amely több éven át foglalkoztatta a közvéleményt. Mivel azonban a témáról mintegy két kötetnyi kinyomtatásra érdemes anyag gyűlt össze a szerkesztőségben, Thaisz előfizetési felhívást tett közzé annak önálló kötetben történő publikálására.²⁶ Sajnos a tervezett kötet nem jelent meg.

Ha összehasonlítjuk az 1820-as években hazánkban a nőkérdésről lezajlott vita eredményeit az ugyanazokban az években külföldön, Angliában, Franciaországban, Amerikában lefolyt ilyen tárgyú vitákkal, elmondhatjuk, hogy a hazai szerzők, ugyanúgy mint a külföldiek, eljutottak annak a fontos tételnek a megfogalmazásáig, hogy a nők és a férfiak értelmi képességei között nincs különbség. A nőket is megilletik a művelődés terén ugyanazok a jogok, amelyek a férfiakat. Azonban, míg a külföldi nőemancipációs irodalom már ebben az időben is hangsúlyozza a politikai jogok egyenlő gyakorlásának, vagy az egyforma pályaválasztási, sőt hivatalviselési jognak a férfiakra és nőkre egyformán történő kiterjesztését, addig a magyar szerzők mindezeket nagyon bátortalanul vagy egyáltalán nem követelik. Mégis nagy jelentősége volt ennek a vitának, hiszen ekkor fogalmazódtak meg először olyan nagyonis időszerű követelések, mint az anyanyelvű, nemzeti szellemű, korszerű műveltséget adó leánynevelés, vagy a nőneveléssel foglalkozó szakemberek magas szintű szervezett képzése.

A nők művelődésének kérdéseiről folyó sajtóvita 1827-ben tehát lecsendesült. Alig másfél évtizeddel később, az 1840-es években azonban ismét élénk eszmecsere kezdődött az *Athenaeum* és az *Életképek* című lapok hasábjain a leányok nevelésének problémáiról.

Fáy András, aki már korábban megjelent szépirodalmi műveiben is gyakran gúnyolta a korabeli nőnevelés visszáságait, 1840-ben cikksorozatot²⁷ közölt az *Athenaeumban* a leányok nevelésének elméleti kérdéseiről, és a képzésükre szolgáló intézményekről. Tanulmányában haladó pedagógiai elvek és nemesi-konzervatív életszemléletet tükröző gondolatok váltják egymást. Fáy nőideálja a hűséges, türelmes feleség, a gyermekeit példásan nevelő családanya, a háztartás vezetéséhez kiválóan értő gazdaasszony, és a szelíd, illemtudó, művelt

²⁶ THAISZ Redactor: *Jelentés a szép Nem Jussainak védelmezéséről* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. III. 124.

²⁷ FÁY András: *Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai dióhéjba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra* = *Athenaeum* 1840. II. 12–17.

társasági hölgy. Azonban az író véleménye szerint a nők ne nyilvánítsanak véleményét politikai és közéleti kérdésekben:

„Nem kívánom én [...] –, sőt nem is ohajtom, hogy a nő országos rendszerekről, teoriákról vitakozzék, azokban műveltségét, eszét ítogassa, s a legjelesb de szerény férfit sokszor zavarba hozza, nem tudván ez a mélyebb tudományú dolgokban, okait hordja-e fel, mik nem fognának megértetni, vagy udvariságból engedjen, vagy tréfával üsse el a heves vitát? Nem ohajtom, hogy a nő ország, megyék dolgaiban, neméből kikelve, pártokra szakadjon, s azokban tetteles részt vegyen, vagy éppen amazonoskodjék; de kívánhatom, s vélem a haza, hogy őt ismerje, szeresse, jó és bal sorsában részt vegyen, ismerje a hon haladását s azt eszközlő férfiai, ezeket tisztelje, s családjával tiszteltesse, a hon javát, fényét emelő intézeteket tehetsége szerint pártolja, gyámolítsa. Szeresse, tisztelje a hazai életet, szokást, a külföld műveltségét becsülje ugyan, de ön hazáját, mint hű leány a maga anyját, még elmaradásában, gyengéiben is ama felett szeresse; kedvelje, beszélje nyelvét: olvasa, pártolja literatúráját; egy szóval testestől lelkestől magyar nő legyen, s magyaroknak nevelje gyermekeit is.”²⁸

A Fáy által megrajzolt nő nevelése csak modern elvek szerint működő intézetekben valósítható meg. Az író egy pesti és négy vidéki leánynevelő intézet felállítását kívánja, amelyeket államköltségen hoznának létre, és területi bizottságok, tehát társadalmi szervek irányítása alatt működnének. Fáy cikksozrotában az intézet tanítási tervét is felvázolja. A terv a népiskolák anyagából indul ki, de túl is mutat rajta. A következő tantárgyakat kívánja elsajátíttatni a növendékekkel:

„Vallás- és erkölcstanítás.

Magyar és német olvasás, írás, közönséges számvetés a női háztartás köréből vett példákkal.

Igen rövid földrajzi és statisztikai világismertetés, Európáé bővebb, hazánké legbővebb. A haza viszonyainak ismertetésekor a nevelők emeljék ki a haza „áldásait”, „nemzeti életünk elemeit”, de ne titkolják el elmaradottságunkat sem; csillogtassák meg szép jövődönk és haladásunk reményeit, s különösen mutassanak rá arra: miben és hogyan segítheti elő egy lelkes magyar nő a hon haladását.

Fizika, igen röviden, amennyi elég arra, hogy a természeti tűnemények felől „tisztá és előítéllettől ment” fogalmi lehessenek a növendékeknek.

Történelemtudomány, de nem tudományos rendszerben, hanem csak kiragadott, a nők számára szükségesnek tartott események ismertetése, főleg a nők szerepének kiemelésével. Magyarország történetének fő korszaka, nevezetesebb háborúk s a jelesebb magyar nők érdemei.

Rövid egészségtan (diaetetica) a női szükségletekhez alkalmazva. Célszerű testgyakorlatok.

A háztartás elvei és gyakorlatai, a józan pénzköltés elvei, a gazdaasszony napi és heti teendői.

A magyar nyelv szabályai, serkentés a honi nyelv szeretetére, a magyar literatúra, a német literatúrának a nők számára érdekes művei.

Életbölcesség, azaz társalgási szabályok, női életelvek és emberismeret.

A francia nyelv tanítása, de megszorítással; [Fáy szerint a francia nyelv akár egészen mellőzhető.]

Hímzés szórakozás céljából, továbbá a házi szükségletekhez alkalmazandó varrás mint kötelező foglalkozás.

Muzsika, ének, rajzolás, ha a növendék akarja, vagy a szülei kívánják; tánc mint a nőnem

²⁸ FÁY András: *i. m.* 146.

„kikerülhetetlen kedvtelése” és — ha szem előtt tartják az egészségügyi követelményeket — az egészség eszköze.”

A tervezett tananyag feldolgozására Fáy négy évet szán. Az a meggyőződése, hogy a leányokat „nevelőnek” tudják a legeredményesebben oktatni. Ezért a felállítandó intézetekben nőket alkalmazna, akik itthoni vagy külföldi képzés után kerülhetnének a katedrára.

A filozófus Hetényi János is kifejtette a véleményét a leányok nevelésének kérdéseiről az *Athenaeum* hasábjain.²⁹ Ő sem híve a polgári értelemben vett nőemancipációnak. Nézete szerint a nők feladata az életben a háztartás vezetése, a gyermeknevelés, a betegek ápolása, nem pedig a tudományok vagy a művészetek művelése, és még kevésbé a közéletben való részvétel. Ennek ellenére mégis fontosnak tartja a leányok intézményes nevelését. Ő is elítéli korra divatos leánynevelő intézeteit, ahol csak hiúságra, tetszeni vágyásra, a házi munkától való idegenkedésre nevelik a leányokat, többnyire képzetlen, külföldi nevelőnők. Olyan nevelőintézetekre van szükség — vallja —, ahol hazaszeretetre, jó erkölcsökre, gyakorlati háztartási és gyermeknevelési ismeretekre oktatják a növendékeket. Forradalmian új gondolata Hetényinek az, hogy a leányok nevelésében kapjon helyet a testedzés és a konyhakerti munka.

Steinacker Gusztáv Fáy András értekezéséhez kapcsolódva fejti ki véleményét a nőnevelés kérdéseiről 1841-ben az *Athenaeum* hasábjain.³⁰ Ő is — mint a nemesi reformmozgalom többi képviselője — a „főbb és középrendűek” leányainak nevelését kívánja megreformálni. Szerinte az emberi nem nevelését a leányok nevelésével kell kezdeni, mert ők anyák lesznek, és az ő feladatuk lesz a későbbi generációk nevelése. A leányok testi nevelését már kisgyermek korban el kell kezdeni — vallja. A különböző testgyakorlatok, az úszás, a futás, a korcsolyázás fontosak a leánygyermek számára az egészséges fejlődés szempontjából. Elítéli azokat, akik a leányok testedzését akadályozzák, „mintha az ily nemű gyakorlatok a női szemérmességgel nem volnának egyeztethetők.”

Steinacker a nők művelődésével kapcsolatban is haladó álláspontot képvisel. „Igazi és alapos” műveltséget kíván nyújtani a nőknek, hiszen a kor már megkívánja a „szellemi érdekek iránti fogékonyságot”. A nőnevelés legfontosabb területének az erkölcsi nevelést tartja, melynek során három egymással összefüggő követelménynek, az „egységnek, pártatlanságnak és emberségnek” kell eleget tenni. A szerző szerint a testi, szellemi és erkölcsi nevelést nemzeti szellemnek kell áthatnia. Azonban óv a túlzásoktól. Elítéli azokat, akik azért, hogy leányukból igazi magyar „honleányt” neveljenek, eltiltják őt az idegen nyelv és műveltség megszerzésétől.

²⁹ HETÉNYI János: *A nőnem emancipatiója a kereszténység által* = *Athenaeum* 1840. II. 18.

³⁰ STEINACKER Gusztáv: *Nőnevelés és nevelő intézetek. Egy-két szó Fáy András hasontárgyú értekezésére* = *Athenaeum* 1841. I. 81–87. és *Női tanító a tanuló könyvekről* = *Athenaeum* 1841. II. 1201–1208, 1217–1221.

Fáy, Hetényi és Steinacker nőnevelési programjainak közvéleményformáló hatását nem vonhatjuk kétségbe. Az 1840-es években a kérdés folyamatosan napirenden volt. Történtek törekvések a leányok oktatására alkalmas magyar nyelvű kézikönyvek kiadására. A *Világ* című lap híradása szerint Vajda Péter, Nagy Ignác és Garay János vállalkozott arra, hogy lefordítja Antonia Wutka — akkoriban igen népszerű — tizenkét kötetes művét, melynek címe: *Encyclopaedia für die Weibliche Jugend*.³¹

1843-ban népnevelési törvényjavaslat³² született, melyben szó esett a nevelőnőképzésről is. A javaslat (48—53. §) szerint Pest-Budán egy „leánynevelőnőket képző mintaintézetet” kell létrehozni államköltségen, melyben a növendékek nevelés- és oktatástant, kiseddóvást, módszertant, gazdálkodási ismereteket, „női hivatástant” és „asszonyi munkákat” is tanulnának. A sok pozitív gondolatot tartalmazó javaslat azonban nem vált törvénnyé, még csak tárgyalásra sem bocsátották.

A negyvenes évek második felében tovább folyt a küzdelem a nők művelődési jogaiért, magasabb szintű képzéséért. 1845-ben Karacs Teréz, Takáts Éva leánya, anyja nyomdokain haladva bátor hangú írást tett közzé az *Életképek* című lapban. A több folytatásban közölt cikk a nők oktatásának, nevelésének radikális reformját követeli.³³ Kimondja, hogy „a nőket legszélesebb értelemben világosodott emberré kell fejteni, s épen úgy nevelni, mint a férfit, [...] nem szaktudóssá, hanem életemberré.” A szerző szerint olyan intézetekben kellene a nőket képezni, melyeket az állam tart fenn, ahol az oktatás anyanyelven folyik, és ahol nem a zene, a tánc, a kézimunka és a francia társalgás a fő tantárgyak, hanem ahol a gyakorlati életben is kamatoztatható hasznos ismeretekre és a tudományok alapjaira tanítják meg a növendékeket. Karacs Teréz olyan nőnevelő intézetek létrehozását kívánja, amelyekben főrendű és polgári sorból származó leányok egyaránt helyet kaphatnak, egyforma képzésben részesülhetnek.

„Én az úgy nevezett - és alrend között, más különbséget nem látok, mint azt, hogy az egyiknek a sors nagyobb tért nyitott, a másikat szűkebb körbe szorítá; egyiknek több esz-közöket nyújtott a jótevésre, másiktól megtagadá. . . . Egy főrendű hölgynek több készséggel kell bírnia mint egy polgárnőnek? Nem! Éppen egyenlővel! Mért kellene kevésb ésszel, tudománnyal ruházva lenni egy közrendűnek, mint egy úrhölgynek? Neveltséget nélkülöző polgári rendű nőnél nincs a mindenségben valami elhagyottabb. Támaszt tehát neki, támaszt! azaz kifejtett agyat, hogy a társadalomhoz csatlakozva hasznos tagul munkálhasson. Nevelő intézeteinket tehát nem lehet alsó és felső címűekre osztályozni, minden nevelő-intézet célja emberformálás lévén. Véleményem szerint nevelőintézet csak egy-nemű, csak embert nevelő lehet. Sem alsó, sem felső nevelőintézet nem létezhetik tehát.”

³¹ Világ 1841. május 1. 139. A mű nem jelent meg magyarul.

³² *A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata. 1843.* In: KÁRMÁN MÓR: *Közköztatásügyi tanulmányok.* Bp. 1906. I. 127–156.

³³ KARACS Teréz: *Néhány szó a nőnevelésről* = *Életképek* 1845. II. 549–555, 581–586, 613–618, 645–648.

Karacs Teréz cikkének végén gyakorlati tanácsokat is ad a nevelőintézetek felállításának módjára és működtetésére vonatkozólag.

Fáy András egy évvel később, részben Karacs Teréz nézeteihez kapcsolódva, részben vele vitázva fejt ki nézeteit a nőnevelésről és a „nőnevelőnéket” képző intézet létrehozásáról, szintén az *Életképek* lapjain.³⁴ A két szerző mélysegesen egyetért abban, hogy égetően szükség van hazánkban a nők nevelésének, oktatásának reformjára, elsősorban nőnevelő intézetek létrehozása és korszerű ismeretekkel ellátott nevelőnők képzése által. Míg Karacs Teréz az állam feladatának tartja az intézetek állítását, addig Fáy különféle egyéb források igénybevételével kíván „nőnevelőnéket képző intézetet” létrehozni Pesten. Véleménye szerint 150 ezer pengőforint elég lenne erre a célra:

„Százötvenezer pengő forint! bizony tetemes összeg; de annak összealakítása, ha az alább következő megkönnyített módot követjük, nem éven vérmes remény. Erre négy névet kívánnám felállíttatni az alapításhoz járulhatásnak:

1) Első hozzájárulás lenne a z ö r ö k ö s a l a p í t ó k é; tudniillik: magányosok és családok, testületek, városok, megyék vagy kerületek szereznék meg magoknak azon jogot, hogy az intézetben maguk számára folytonosan képezthessenek ki egy vagy több növendéket. Mi is ugy esnék meg, hogy egy-egy növendék évi tartása és tanittatása efféle alapítókra nézve jutányosabban, például csak 240 pftban állapíttatván meg, ennek 6 per centes tőkéje 4000 pft vagy egyszerre, vagy biztosság, és kamatbefizetés kikötése mellett, évenként 500 pftjával fizettetnék be az intézet pénztárába.

2) Ideiglenes alapítók lennének azok, kik egy vagy több növendéknek, egy vagy két pálya-folyam (cursus) alatt, magok költségén leendő kiképzetésére köteleznék magokat. Ezek az első négy év alatt évenként 300 pftot tartoznának egy növendéktől az intézet pénztárába befizetni. Azonban ideiglenes alapítást tenni csak azoknak engedtetnék meg, kik egyszersmind egy vagy több részvényt is vennének.

3-ik helyre jöhetnének a' részvényesek, egy-egy részvényt 200 pftjával számítva. Az áldozat megkönnyítése tekintetéből a' szerint lehetne intézkedni, hogy évenkénti kamatbiztosítás mellett 1-4 év alatt fizettetnék be a' részvény.

4-ik alapítói sorba jöhetnének az egyszerrei önkényes adakozások és apróbb ajándékozások, stb. Ezek pontos bejegyzések mellett az igazgató választmány által ellenőrzöttenek.”

Az alapítóktól és részvényesektől befolyt összeg egy részét bútorra és felszerelésre költenék, a tőke nagyobb részének 6%-os kamatai biztosítanak az intézet évi szükségleteit. Fáy az intézet céljait és működési rendjét részletekbe menően megtervezi:

„1-ör célja és iránya az intézetnek: a' közép nemesség, előkelőbb polgárság és vagyonosabb tisztas karunk (honoratiórok) számára olly nőnevelőnéket képezni ki, kik az intézet pályaidéjének bevégezése után alkalmasok legyenek amaz osztályok leány-növendékinek mindazon oktatást és kiképzést megadni, mit ezektől a' női hivatás és honleányi nemesb kötelezettség megkíván, a' hazai élet pedig szükségessé lesz; vagyis alkalmasok legyenek, ne csak jó hitveseket és anyákat képezni növendékeikből, hanem egyszersmind igaz magyar nőket is, kik a' hazai nyelvet, szokást és életet ismerjék, azok iránt józan előszeretettel viseltessenek, 's köreikben azokat nemesíteni buzgón törekedjenek. Melly céljánál és irányánál fogva, ezen intézet nemcsak általánosan az emberiségnek malasztos vállalata, hanem hazánk felvirulásának és boldogságának is egyik talpköve fogna lenni;

³⁴ FÁY András: *Terv-vázlata egy nőnevelésről* = *Életképek* 1845. II. 549–555, 581–586, 613–618, 645–648.

főképp ha törvényről vagy csak közvéleménynél fogva is, senki a' honban leány-nevelő intézetet nem nyithatna, ki ezen képző intézetben nem képeztetett ki.

2-or. Ezen intézetben, melyben a' kiképzett nőgyének száma, további bővebb megalapításig, tizenkettőre tétetik, de e' szám mind alapításkor az ideiglenes alapítók által, mind idővel erő-aránylag szaporíthatatik, a' kiképzési idő-folyam 4 évre határozathatjuk; mely idő tökéletesen elegendő fogva lenni, ha az intézetet merően gyakorlativá tevén, abból a' magasabb szemlélődési teoriák és tudományos nyomozások kirekesztetnének, másfelől pedig kikötötték, hogy az intézetbe csak oly nőgyének vétetnének fel, kik már egyebütt némi nevelést nyertek, 's kiknek csak további kiképzésre, iránynyerésre és ismereti központosulásra van szükségük.

3-or. Minélfogva ezen intézetbe oly hajadon nő-gyének fogának fölvetetni minden rang- és valláskülönbség nélkül, kik legalább is 18-20 kor-évöket betöltötték, kikről tehát föltehetni, hogy gondolkozásaik módjában önállósággal, erkölcsiségökben állapotással és önbizalommal, társalgásaikban pedig könnyelműségtől ment higgadsággal bírnak. Egyéb-iránt tisztos és feddettlen életű családokból származottak legyenek ezek, 's a' gyakorlati és társalgási életre legkíváncsiabb reál tudományokban, millyenek: a' földleírás és statistica, történet-, természet-tudomány, természettan, számvetés 'stb. némi jártassággal bírók. Továbbá a' magyar és német nyelvet nemcsak érteniök szükség, hanem beszélniök is.

4-er. Az intézetben két férfi-tanító és két nő-tanítóné működne, kik közül a' két elsőnek olyannak kellene lenni, kik a' külföld 's különösen Németország nevezetesebb nőképző intézeteit meglátogatták, és azoknak szerkezeteit és rendszereit ismerik."

Fáy pontosan meghatározza a két férfi és a két nő tanító feladatait. Az egyik férfi tanítónak nemcsak „tudományosan kiképzettnek”, hanem „tapintatos lélek-ismerőnek” és a „hazai élet viszonyaiban gyakorlatilag jártasnak” kell lennie. Az ő feladata a növendékek számára megvilágítani a nők rendeltetését. Fel kell készítenie őket arra, hogyan neveljék majd ők mind testi mind lelki vonatkozásban helyesen a rájuk bízott leányokat. Útmutatást kell adnia,

„miként nyerhesse meg a' nevelőné növendékének bizalmát és szeretetét; miként környezettje becslését? miként egyesítse amannál a' tekintélyt a' barátságos viszonyval, emennél pedig függő állását azon igénnyel, mit a' nevelő díszes pálya követel magának? miként ismerhesse ki növendékének egyéni jellemét, kedélyét, tehetségeit? miként fogja fel kellőképen annak világi állását és jövődjét, hogy mindezekhez bírassa alkalmazni nevelése egyes apróbb különbözőségeit? miként tartsa fenn nevelésében a' nemzeti jellem és élet eredeti sajátosságait, hogy növendékéből ne csak jó nőt, hanem jó magyar nőt is neveljen? miként csepegtessen növendéke szívébe előítélettől ment tiszta hon-szeretet? miként jutalmazza, büntessen, 's e' czélra miként tegye magát összehangzó egyértésbe a' szülékkel? 'stb."

A másik férfi tanító:

„a' női tudáshoz szükséges tudományokat tanítaná egy kis methodicával oly terjedelemben és irányban, millyeket a' női rendeltetés kíván. Tudniillik a' nőnek nem tudós kiképzés szükséges, sőt ez rendeltetésével némileg ellentétben áll: hanem oly ismereteknek gyűjtése, miknek a' világi életben, maga körében és műveltebb társalgásban, fitogtatás nélkül hasznukat veheti, 's mik értelme, jelleme, kedélye és erkölcsisége kiképzésére irányozvák. Ezen nézetből önkényt következik, hogy a' nő számára sem oly terjedelemben, sem oly elvont elves magasságban nem szükség tanítani az élet-tudományokat, mint a' férfinek számára, mellynek azokra több ideje van, 's mellynek élet-pályáihoz tartozik a' tudós nyomozgatás és tudományok előbbrevitele is."

A szerző részletekben menően meghatározza, hogy milyen tantárgyakat kell oktatni a leányoknak, és milyen mélységben. Szerepel a tantárgyak között a

történelem, a földrajz, a természettudomány, a fizika, államtan, jogtan, valamint számvetés, magyar nyelvtan, fogalmazás, vallás. Hangsúlyozza, hogy a nőknek elég, ha a tudományok legalapvetőbb összefüggéseivel megismerkednek.

„A nőnemnek gyakorlati a pályája, mely naponként ismétli maga magát, neki tehát sem tanulmányai nem terjesztethetnek ki odáig, sem rendeltetése nem az, hogy a tudományokat elméletileg nyomozgassa, s azokat mélyebb titkaikban is kísérhesse. Ránézve elég a nyomozások eredményeit tiszta fogalmakban tudnia.”

Az oktatás nyelve Fáy tervezett intézetében a magyar.

Természetesen a növendékek nem csak elméleti képzésben részesülnek. Fontos egy nő életében az is, hogy a háztartás vezetését megfelelően ellássa. Az egyik nevelőnő azokra az ismeretekre oktaná a leányokat, hogy

„miként kelljen világi álláshoz és jövedelemhez alkalmazva vinni a' háztartást, illedelmet tartva ugyan, de akként gazdálkodva, hogy a' ház ne csak véletlen csapások esetére fedve legyen, hanem gyarapuljon is? miként kelljen háztartásban és cselédség közt a' rendet fentartani? miként gazdasszonyi fogásokban a' régi előítéleteket legyőzni, s azokba több józanságot és megkímélést hozni be? 'sat. Ugyanez adna oktatásokat a' gazdasszonykodás egyes foglalkozásaiban is, millyenek: a' sütés, főzés, befőzés, tej-majorság, apró marhanevelés, kertészkedés, éléskamrai rendezés, abba beszerzés 's abból kiadás 'sat. Mindezeket háromféle módon eszközölné a' tanítóné, ugymint:

- a) az intézet háztartásában hetenkénti sorossággal, egyszerre egy vagy két növendék folytatván a' sorosságot;
- b) az intézethez kötendő egy kis külmajorka gazdaságával és
- c) olykori szóbeli előadásokkal és fejtegetésekkel.”

Az intézet negyedik pedagógusának, a másik nevelőnőnek is fontos feladata lenne:

„folytonosan körükben levén és lakván a' növendékeknek, főfelügyelettel lenne társalgásukra, erkölcsükre és foglalkozásaikra; kötelességében állana, szoktatni őket a' társadalmi illedelmre, öltözködésre, magatartás szabályaira, velők menni el tisztes házak látogatásaira, vagy olykor mulatozási közhelyekre 'sat. Minélfogva ezen egyénnek telhetőleg kiképzettnek és neveltnek szükség lennie, olyanak, ki a' világban forgott, a' társalgási életet általánosan, különösebben pedig a' honi élet nemesebb tónját ismeri 's tisztes jelleméről ismeretes. Igen ajánlatos fogna részéről lenni, ha több művelt nyelvekben jártas levén, azokat gyakorlat végett társalgás közt felváltva beszélné és beszéltetné növendékeivel.”

Tervének megvalósítása érdekében Fáy András szövetségeseket keresett. Kapcsolatba lépett Brunszvik Terézzel is, aki szintén szeretett volna egy nevelőnőképző intézetet létrehozni. Nézeteik azonban sok tekintetben eltértek egymástól, így együttműködésükre nem volt lehetőség.

Brunszvik Teréz unokahúga, Teleki Blanka, abból a meggyőződéséből kiindulva, hogy az arisztokráciának kell vállalnia a kezdeményezést a nemzeti szellemű nőnevelés megvalósítása ügyében, 1845 decemberében a *Pesti Hírlapban* egy cikket közölt névtelenül. A *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében* címet viselő írás³⁵ rámutatott a főnemesi leányok korabeli nevelésének hiányosságaira, és kijelölte az általa helyesnek tartott utat:

³⁵ (TELEKI Blanka): *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében* = *Pesti Hírlap* 1845. dec. 9. 587.

„Hogy e szebb jövőendő örökre az „ohajtandók” között ne maradjon, szükséges figyelmünket a nőnevelésre fordítani, még pedig legelőbb is a fő rendüekére. — A fő rend vezette tévutra honunkban a nőnevelést, neki kell a zászlót a megtérésre kitűzni. Önként követik példáját a többi rendüek.

Két ut nyílik előttünk, melyen célzt érhetünk. Vagy állítsunk intézetet, melyben magyar nevelőnők képeztessenek, még pedig oly szorgalommal, oly figyelemmel a kor követeléseire, hogy tökéletesen pótolhassák azon külföldieket, kik most kizárólag minden fő rendü család leányait nevelik. — Vagy, ha erősebben akarunk fellépni, magok a fő rendü leányok számára nyissunk egy egyszerű nevelő intézetet, melyben az anyai nyelvvel együtt a haza szent szeretete oltassék a serdülő leány szívébe, hol, a külföld miveltségét a haza iránti kötelesség érzetével egyesítve, tanulhassa a magyar ivadék az idegent becsülni, a hazait forrón szeretni.”

Karacs Teréz — bár mint egyéb írásaiból kitűnik, elvileg kifogásolta a kizárólag főrendü leányok számára létrehozni kívánt intézet tervét — belátta Teleki Blanka elképzelésének pozitív vonásait. A *Honderű* című lapban 1846-ban közölt cikkében igyekezett a közvéleményt meggyőzni arról, hogy fontos dolog egy olyan intézet alapítása, ahol a magyar arisztokrácia leányai nemzeti szellemenben nevelődhetnek.³⁶

„A főrendü növendékeket eddig, általában hazánkat, hazánk igényeit, a magyar főrendü nő magas hivatását nem ismerő idegenek nevelték, kik legjobb szívvél s akarattal is, inkább az általuk ismert külföld bálványozását olták növendékük keblébe, mint honuk szeretetét, nemzetük jóléténi munkálkodást. . .

Sietős a főrendü nők magyar szellemi nevelése azért is, mivel tapasztalatunk igazolja, mennyire szeret a nagy tömeg a fényes állású kevesbek nyomdokain haladni, még akkor is, mikor ezek tévedeznek. Szükséges tehát a vezércsapatának oly utat törni, melylyeni haladás egygyé alakulásunk céljára vezet. . .

Ha a főrendü ragad zászlót az átalakulásra, oly bűverővel tenyésztend jót, dicsőt nemzetiségünk terén, mint a melegeivel, világával földünk területén uralkodó nap.

Ha a főrendü nő gyakorlati nyelve magyar leend, ha neveltetése körül a nemzetiesség élesztése állítatik föl elvül: az egész hazának nőnevelése ösztönszerűleg ennek színét viselendi. Igen! igen! ha a megtérést a magas osztály kezdi, a tévelygők nagy csoportja megtért s a külfölddel nem nyelv, hanem műveltségi rokonságba lépend. . .

Leleküljetekek főrendü nők! nevelészek ügyében főlshóáló tagtársatok szívbeható szavain; ne hangozzék pusztába szent ígéje; ragadjátok meg az átalakulás zászlóját (tehetségtek van reá, csak akarat kell); mutassátok meg, nemzetiesen neveltetvén leányaitokat, hogy valódi műveltség, honszeretet nélkül nem létezhetik.

Az ég áldja meg a tiszta törekvésü felszólalót s adjon szent szándokát megértő ezernek keblébe hasonló törekvés, hogy a jövő nemzedék anyja magyar nyelven oktattassék életkötelességeire; hogy a jövő nemzedék anyjától tanulhassa hazája nyelvét.”

Teleki Blanka, fél évvel a *Szózat* publikálása után, 1846 júniusának elején, bízva terve sikerében, *Nyilatkozat nőnevelési intézetről* címmel felvételi hirdetményt tett közzé a *Honderű*-ben.³⁷ Ebben bejelenti, hogy olyan nőnevelő intézetet hoz létre, melyben nemzeti szellemen kíván magasabb műveltséget nyújtani a növendékeknek. 8–12 éves leányokat szándékozik felvenni. A tanítás nyelve kizárólag a magyar. Közli a tanítandó tantárgyakat is. Ezek: világtörténet, hazai

³⁶ KARACS Teréz: *Viszhang a magyar főrendü nők neveltetése ügyében emelt „Szózatra”* = *Honderű* 1846. I. 21–24. (A cikk TÓT István álnév alatt jelent meg.)

³⁷ TELEKI Blanka: *Nyilatkozat nőnevelési intézetről* = *Honderű* 1846. I. 461–462.

történet, általános és hazai földleírás, természetismeret, természettan, számvetés, mitológia, szépírás, magyar nyelvtan és helyesírás, francia és német társalgás, fogalmazás e három nyelven, irodalom, vallás, rajz, kézimunka, a szülők kívánságára külön díj mellett zongora, ének, olasz nyelv. Teleki Blanka hangsúlyozza a leányok testi nevelésének fontosságát is. Ennek érdekében sok szabad levegőn való mozgást, egészséges étkezést kíván biztosítani a növendékeknek. A tanításban elkerülik a „száraz, untató” módszert, előtérbe állítják a gyakorlati vonatkozásokat. Az intézetben gyakran lesznek „próbatételek”, vagyis nyilvános vizsgák, melyeken a szülők is részt vehetnek.

A *Nyilatkozatban* már nem esik szó arról, hogy Teleki Blanka kizárólag arisztokrata leányokat venne fel intézetébe. Az intézet minden olyan leány számára nyitva áll, akinek szülei magasabb műveltséget és hazafias szellemű nevelést kívánnának biztosítani gyermeküknek. A magas, 350 pengőforint összegű évi tandíj azonban jelzi, hogy csak jómódú leányok léphetnek az intézetbe.

Karacs Teréz még egy cikkében³⁸ támogatta és népszerűsítette Teleki Blanka tervét. Bár maga — a felkérés ellenére — nem kívánt az intézet munkatársa lenni, ebben az írásában mégis elismeréssel nyilatkozott a grófnő intézetéről.

„Hazánkban annyira tévuton van a nőnevelés, hogy itt valami nagy változásnak kell már történni. Véleményem szerint csak nemzeti, vagy illy magas rangú hölgy erőteljes föllépte sikeríthet kívánatos fordulatot korcsosult, habozó, czéltalan nőnevelésünk terén. Ezen buzgó hölgy — mint nyilatkozatából kitetszik — nagyszerű határozatot érelt s egy lelkes lépéssel magas rangja kényelmeit feláldozva, osztálya előitéleteit lerázva, nemes fölszólalásával nyujt kezét hozzátok, magyar nők, s nemes elveit elétekbe tükrözve, felhív beneteket, hogy bizzátok növekedő leányaitokat gondja alá, s ők kész, nektek és hazátoknak azoktól hű szerető leányokat képezni. Ragadjátok meg, boldog anyák, boldog növendékek, e tenni akaró s *tudó* ajánlkozóznak kezét: értsétek meg a nemes áldozatot! Örüljetekek lelketek mélyéből (mint én, a fohászait teljesülve látó), hogy van hazánkban illy leánya, s kérjétek őt, hogy idomítsa lelke alakjára és hasonlatára leányaitokat.”

Karacs Teréz és Teleki Blanka, a nemzeti nyelvű és szellemű nőnevelés harcosai igyekeztek a sajtóban hangoztatott elveiket, nézeteiket a gyakorlatban is megvalósítani. Karacs Teréz 1846 őszén a polgárleányok számára nyitott miskolci nőnevelő intézet vezetője lett, Teleki Blanka pedig szintén 1846 őszén nyitotta meg intézetét Pesten, melynek az első tanévben csak egyetlen, a következő évben pedig tizennégy növendéke volt.

A leánynevelő intézetek ügyének elméleti és gyakorlati eredményeivel párhuzamosan a nőnevelés irodalma felduzzadt. A közéleti és politikai kérdésekkel is foglalkozó divatlapok — az *Életképek*, a *Honderű* és a *Pesti Divatlap* — is számos cikket, karcolatot közöltek, melyek a nők jogviszonyait, művelődési lehetőségeit vizsgálták. A szerzők többsége elvetette a nőemancipáció gondola-

³⁸ KARACS TERÉZ: *Nyílt levél a magyar nőkhez* = *Életképek* 1846. II. 11–13.

tát, konzervatív álláspontot képviselt.³⁹ Mások azonban liberális elképzeléseiknek adtak hangot,⁴⁰ de ők voltak kevesebben. A szabadságharc előtti években a lapok hasábjain folyó vitákban az az általános vélemény alakult ki, hogy a nőknek joguk van a művelődéshez, de ezt a tudást a család körében, a gyermeknevelés területén kell kamatoztatniuk. Az irodalmi, közéleti, politikai élet területén tevékenykedő nő gondolatának elfogadása még sokáig nem valósult meg.⁴¹

FEHÉR, KATALIN

Frauenbildung in der Reformzeit — Pressdiskussionen

Die Kämpfe und das Bildungsrecht der Frauen nahmen im 18. Jahrhundert ihren Beginn: auf Flugblättern haben namenlose Frauenrechtler für die höhere Bildung der Frauen plädiert.

Etwas später, am Anfang des 19. Jahrhunderts fängt in der ungarischen Presse (*Tudományos Gyűjtemény*, *Hasznos Mulatságok*, *Felső Magyar Országai Minerva*) eine sechs Jahre anhaltende, öffentliche Auseinandersetzung über die Frauenrechte an. Manche Autoren sprechen den Mädchen dieselbe Fähigkeiten zur Aneignung von Kenntnissen wie sie Knaben auch haben zu. Demnach sind also Frauen auch berechtigt die schönen Künste oder Wissenschaften zu treiben. Konservative Autoren sehen dagegen die einzige Aufgabe der Frauen im Haushalten und Kindererziehen; diese behaupten, daß sie ausser gewissen elementaren Kenntnissen auch nichts mehr brauchten. Nach einiger Zeit, in den 40er Jahren lodern die Flammen wieder auf (*Életképek*, *Athenaeum*, *Pesti Divatlap*): die Fortschrittlichen erklären die mit der Männer gleichwertige Erziehung für die unvermeidliche Voraussetzung der Emanzipation der Frauen. Diese fordern die Gründung von Mädchenschulen, wo den Schülerinnen die modernsten Kenntnisse in der Muttersprache vermittelt werden sollten. Jene, in der Reformzeit veröffentlichten Ideen nahmen in den beiden 1846 gegründeten Erziehungsinstituten für Mädchen Gestalt: das eine die Schule von B. Teleki in Pest, und das andere die von T. Karacs in Miskolc, wo ein breites Bildungsfeld den jungen Damen dargeboten wurde.

³⁹ NÁGORSZKYNÉ: *A nőnem erkölcstana* = *Életképek* 1846. I. 293–296, 325–326, 417–422, II. 69–73, 325–328. SZABÓ Richárd: *Egy hölgyhöz cáfolatul* = *Életképek* 1846. I. 513–516. MAJER István: *A nyilvános nőnevelés rendszerének korszerű vizsgálata* = Honderú 1847. I. 411–413, II. 452–454, 470–473.

⁴⁰ HÉTHEGYI Erzsébet: *A családi élet- s nevelésről*. Szabó Richárdhoz = *Életképek* 1846. II. 417–421, 449–455. HÉTHEGYI Erzsébet: *A szerelem mint erény* = *Életképek* 1847. II. 677–680, 709–711. BITTNER-THURZÓ Jozefa: *Egy pár szó a nőnevelőnéket képző intézetről* = *Életképek* 1846. II. 577–582.

⁴¹ A tanulmány a „Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért Alapítvány” támogatásával készült.

SZELLE BÉLA

A nép és az olvasás az önkényuralom időszakában

A nép, amelyen ezúttal a parasztságot és a falusi kézműveseket, kereskedőket értjük, sohasem volt teljes mértékben elzárva az olvasástól. Régebben számára az irodalmat a vallási élettel összefüggő könyvek (*Biblia*, imakönyv) és a korabeli népkönyvek (főleg kalendárium, ponyva, jobbító szándékú népolvasmány) alkották, sőt nyomai vannak annak, hogy a politikai élet élénkülésével már 1848 előtt a napi sajtóra is kiterjedt a figyelme.

Mégis a társadalmi berendezés megváltozására volt szükség, hogy a nép és az irodalom viszonyában (tudatosan elősegített) változás következék be. Petőfi és társai irodalmi népisége csak sokára hozta meg gyümölcseit.

A napi sajtóban 1853-tól kezdenek elszaporodni a nép művelődésével foglalkozó cikkek és híradások. 1857-ben pedig folyóirat indul kifejezetten azzal a céllal, hogy szervezze a népi olvasóközönséget. Boross Mihály, a paraszti származású, jogi végzettségű és többnyire ezen a pályán tanyázó, számos, a népnek írt mű szerzőjének *Kalauzára* (1857–1859) gondolunk.

A könyvkiadás folyamatosan gondoskodott a nép „irodalommal” való ellátásáról a hagyományos módon, azaz kalendáriumokkal és ponyvával. Részben tudatos népnevelői program hatására, részben mert a nép egyre tekintélyesebb olvasóközönséget jelentett, az írók és kiadók egyfajta jobb, erkölcsnemesítő, tanító szándékú, vagy hasznos ismereteket közlő népirodalmat állítottak elő. Az egyik legnagyobb kiadó vállalkozás, a Szt. István Társulat tevékenységének egyik fő területe a nép jó olvasmányokkal való ellátása volt.

Boross lapja 2. számában felhívta a problémára a figyelmet.

„Általános volt a panasz minden oldalról, hogy a munkás osztály viszonyai, s állapota tökéletesen el volt hanyagolva városban, úgy mint falun. [...] A korszellem intett, hogy ezen panasz orvoslandó, és most a jelszó, népművelés, népművelés, anyagi jólét előmozdítása”.

A gondolat nem elszigetelt magyarországi jelenség. Ismertek azok az európai mozgalmak, amelyek pl. a munkásság kulturális és ezen keresztül anyagi felemelkedését tűzték ki célul. Az első hazai munkáskönyvtár alapítási körül-

1 * Részlet *A magyar olvasóközönség az önkényuralom időszakában* c. munkából.

ményeit bemutató cikkemben foglalkoztam ezzel a kapcsolattal. Borosnál persze a munkásosztály tag, nép értelmezésben szerepel.²

Kissé prófétai intellemmel végződő, de kézzelfogható javaslatot adó cikkében a folyóirat felszólítja a népet:

„pártoljátok a nevelő intézeteket szóval és tettel, gyermekeiteket iskolázzátok, lapokat, gazdasági könyveket olvasgassatok; községi könyvtárakat alakíttassatok, s szeressétek meg a tudományt, mi állástokhoz képest szükséges: — mert elvész a nép a mely tudás nélkül való.”

A nép elszegényedésének okai címet viselő sorozat első közleményében a szerző négy ilyet sorol fel. Az ő sorrendjében az első a műveltség hiánya, majd az italozás, a fényűzés, s végül az a körülmény, hogy a paraszt hátat fordít a földművelésnek, inkább fuvaroz. A „polgárgazdá”-tól azt várja el, hogy „Ismerje azért keresztényi és polgári tiszteit és kötelességeit, gazdászataát pedig a haladás szelleme folytatni és módosítani tudja.”³

Jóval később a tanügyi szaklap, a pécsi *Kalauz* a műveltség széles alapokra való helyezésének szükségességét hangsúlyozza. „A felső osztály műveltségét előfeltételezve, sokat beszélünk egy erős, értelmes közép osztály képzéséről. Hát a harmadik rend? Nélküle agyaglábbon álló óriáshoz fog hasonlítani „műveltségünk”.

A *Pesti napló* gazdasági egyletekkel foglalkozó cikkében 1863-ban írja, hogy a „parasztosztály”-nak „magasabb művelődésre van szüksége”, mert hanyatlása „a műiparra, kereskedelemre, művészetekre és tudományokra is gyászos befolyást gyakorolna.”⁴

Hrabár János a pécsi *Kalauz*ban arról beszél, hogy fölolvadások által a célszerűbb gazdálkodáshoz szükséges ismeretek birtokába kell juttatni a parasztságot, s egyúttal fel kell ébreszteni benne a „szebb s nemesebb iránti” vágyat, hogy később igazi olvasóvá váljon.

Kövér János telkes gazda a szép eszméket a valósággal szembesíti. Elmondja, hogy sok más községhez hasonlóan ők is létesítettek községi könyvtárat, amelybe a *Vasárnapi Ujság* községi könyvtárra vonatkozó ajánlata alapján szerezték be a könyveket. A lista azonban a kiadó érdekét tartotta szem előtt, a könyvek a nép számára érthetetlenek. „Az ilyen eljárás a népet a helyett, hogy az olvasáshoz szoktatná attól inkább elidegeníti.”⁵

² BOROSS: *Községeink teendői. I. Tájékozódás* = *Kalauz* 1857. 2. (VII. 11.) 20.; SZELLE Béla: *Iparos segédek könyvtára 125 évvel ezelőtt* = *MKsz* 1984. 114–118.

³ MEZŐFÖLDI: *A nép elszegényesedésének okai* = *Kalauz* 1857. 10. (IX. 5.) 145–147. i. h. 146., 9. (VIII. 29.) 129–131. i. h. 129.

⁴ G. M. *Népnevelésünk terjedtebb alapokon* = *Kalauz* (Pécs) 1865. 11. (XII. 15.) 161–168.; EGYFALUSI GAZDA: *A gazdasági épületekről* = *PN* 1863. 106. (V. 9.)

⁵ HRABÁR János: *Javallat a népnevelés, vallás és erkölcs szilárdítása, különösen pedig a falusi népiskolák szervezésében* = *Kalauz* (Pécs) II. 1865. 12. (XII. 22.) 177–184. — Az eredetileg a *Sürgönyben*

A népirodalom megteremtésének szükségszerűségével Mikó Imre is foglalkozott — mégpedig nem a nép érdekében, hanem az irodalomét szem előtt tartva. Alapgondolata az, „hogy viszonyosan teremtik egymást, t. i. a jeles írók a nagy közönséget, s a lelkes nagy közönség a jeles írókat.” Felhívja a figyelmet arra, hogy — szemben a művelteknek szóló irodalom csekély olvasóközönségével — a népkönyvek, néplapok, népnaptárak 5–20 ezres példányban kelnek el. Az írók ezért arra a gondolatra juthatnak, hogy a nép „érdekeinek és izlésének igyekezzenek kiválóan tetszeni”, (aminek negatív következményei is lesznek).⁶

Riedl Szende saját folyóiratában szentel figyelmet a nép és irodalom viszonyának. Abból indul ki eszmefuttatásában, hogy Magyarországon több ember tud olvasni, mint sok más országban, az irodalom kelendősége mégis hátrább áll. Ennek az oka pedig az irodalomban van. Példaként Szalay és Teleki történeti munkáira utal, amelyek ha „oly stílusban volnának írva” mint Macaulay és Thiers művei, talán százszor több olvasóra találnának.

Bucsánszky 30–40 ezer példányos kiadványain kívül nagy olvasóközönsége annak van, „mi népszerű alakkal bír”. Ilyen a regény, a mese, a *Vasárnapi Ujság* stb. ugyanakkor Kölcseyt, Toldyt, Hunfalvyt kevesen olvassák, „s az akadémiai nyomtatványok a porban hevernek”. S ennek oka abban van, hogy akik felkészültek, azok nem tudnak a „nemzet ínye” szerint írni és fordítva.

Riedl szerint „Irodalmi műveltségünknek még nincsen elég széles alapja, mert csak a felső körökre támaszkodhatik, nem pedig a népre. De míg ez utóbbi nem válik lehetővé, addig irodalmunk, nemzetiségünk jövője nincs biztosítva;”. Ti. a „nemzeti közizlés” nem fejlődik ki, és a színvonalas irodalmat „hítvány iratok özöne” fogja kiszorítani, a közműveltség hanyatlik, az irodalom tengődni fog.⁷

Az elhivatott írók és tudósok egy része felismerte a felelősségét ebben a vonatkozásban, és a maga módján (pl. valóban hasznos naptárak szerkesztésével, közlemények odaadásával stb.) cselekedett is. Ebből a szempontból érdemes lenne átvizsgálni a könyvkiadást. Mi magunk a naptár-irodalomról szereztünk áttekintést, hely hiányában azonban erre nem térhetünk ki. Itt az elvi alapon népnek író második vonallal foglalkozunk.

Népirodalmat előállítani rendkívül nehéz feladat. A népet lekezelni nem szabad. Atádi Vilmos, ügyvédi oklevéllel rendelkező zsurnaliszta és népfíró Vas Gereben védelmében írt cikkében nagyon határozottan fogalmaz: „sem oly butának..., sem oly elvetemült dibdáb tömegnek, hogy a veleérintkezés piszkítson,

megjelent közleményt a Helytartóságához felterjesztette; *Együgyű levelek a sár mellől*. I. = Kalauz 1857. 6. (VIII. 8.) 93–95. — i. h. 95.

⁶ Mikó Imre: *Irányszemlék*. I. Nyelv és irodalom. i. m. — i. h. 266.

⁷ R[IEDL] Sz[ende]: *Az irodalom és a nép* = Kalauz (Riedl) 1864. 23. (VI. 19.) 177, 22. (VI. 12.) 170.

nem tartjuk a népet”. A nép sok józansággal bír, „nagyon megérti az okos szót, csak az ő nyelvén, az ő eszejárása figyelembevételével szóljanak hozzá”.

Kövér János telkes gazda levelében a nép irreális ábrázolását kifogásolja. A pesti írók „a falusi világot egész ártatlanságában fogják fel”. Árpádfi Geiza pedig az „elijesztőleg ható, népies’ sületlenségek” káráról szól.⁸

A *Vasárnapi Ujság* címfejen az egyik oldalon egy tekintetes úr, a másodikon egy paraszt rajza látható, mindketten olvasnak. A *Vasárnapi Ujság* e két réteg számára íródott. A *Falusi Esték* a nép számára készült, mintegy 10 ezer előfizetője közt „3 gróf, 2 báró, jó csomó középosztályú úri ember, s egy pár ezer földművelő” van. A „szerkesztőnek isteni hatalommal kellene bírnia, hogy valamennyinek száíjzét el tudná találni.”

A *Vasárnapi Ujság* vegyes profilúnak indult, a *Falusi Esték* egy réteghöz fordult, mégis vegyes lett az olvasóközönsége. A követelményeknek nem lehet eleget tenni. A *Vasárnapi Ujság* fölfelé mozdult el, számos vállalkozás pedig lefelé.⁹

A jó értelemben vett népfíró tipikus példája Mayer István (1813 – 1893) kanonok, a Szt. István Társulat ügyvezetője, aki munkáival a nép erkölcsi és anyagi hasznát kívánta szolgálni. Pedagógiai tárgyú szakmunkáit és néhány közéleti vonatkozású iratát (pl. a honvédápoló egyletről) leszámítva, tucatnyi sikeres könyvet írt, amelyeket többnyire „István bácsi” névvel fémjelzett.

István bácsi különösen két műfajban jeleskedett. Tanácsokat írt vándorló mesterlegényeknek, nő- és férficselédeknek. Közülük az *Aranytanácsok szolgáltók, dajkák, szobalányok, szakácsnék, gazdasszonyok és egyéb nőcselédek számára* (1855) Petrik szerint 12 ezer példányban hagyta el a sajtót. Könyvei mindenki számára elfogadható árúak voltak. Az István bácsi *Aranytanácsai szolgáltók, kocsisok, béresek, ostoroslegények, tehenesek, mindenesek, s általában férfi cselédek számára* (1863) 20 krajcárba került. Az *István bácsi, a boldog családtag és okos gazda* (1854) című munkájáról, amely 252 oldalas volt és 50 fametszetet tartalmazott, a *Pesti Napló* részletes ismertetést közölt. „E munka valóban népkönyv” — jelenti ki.

„Elbeszélések, versek, mesék, levelek, beszélgetések, aphorismák s rövid értekezések alakjában vannak a műben előterjesztve mindazon hasznos tanítások, melyek az embernek úgy erkölcsi és értelmes életére, és testi egészségére, mint egyszersmind háztartása és gazdasága czélszerű rendezésére vonatkoznak”.

A „földműves és mesterséget űző osztály” tagjainak szól. A közlemény szerzője felkéri a földbirtokosokat, tanítókat, lelkészeket és jegyzőket, hogy nagyobb példányszámban rendeljék meg és közvetítsék ezt a lapot.

⁸ Szerkesztő [BOROSS Mihály]: *Szerk. beköszöntő* = Kalauz 1857. 1. (VII. 4.) 1–2.; ATÁDI Vilmos: *A Falu könyve iránt* = PN 1851. 293. (II. 28.); KÖVÉR János telkesgazda: *Együgyű levelek a sár mellől. VII.* = Kalauz 1858. 15. (IV. 10.); ÁRPÁDFI Geyza: *Szeged, május 1.* = PN 1854. 108. (V. 11.)

⁹ *Nyílt levél egy öreg úrnak.* Falusi esték. Szerk. VAS Gereben. 1853–1854. 232–235. — i. h. 233.

Majer János talán legsikeresebb könyve az *István bácsi naptára* volt, amely 25 ezer példányban kelt el. Ez a tény és a *Protestáns naptár* 15 ezer példánya is „kétségtelenül mutaták, miként a nép olvasni szeret, csak jó és olcsó olvasmány nyujtassék neki”. (A Szt. István Társulat „jó és olcsó könyvkiadó társulat” névvel indult a forradalom előtt!)¹⁰

Heckenast, e naptárak és a *Vasárnapi Ujság* kiadója a sikerre tekintettel a nép számára sorozatot is indít *Vasárnapi Könyvtár* címen. Az első évfolyam tartalma meggyőzhet arról, hogy ezt a műfajt is lehet színvonalasan művelni. Megtalálhatók benne Kisfaludy regéi (1) és víg elbeszélései, Jókai és Jósika Miklós egy-egy prózai munkája (9, 3) válogatás az újabb magyar költők munkáiból (10), és a *Boldogháza* (5–6) című regény, amelyet Zschokke művéből Boross dolgozott át. Az ismeretterjesztést két kötet képviseli, az egyik Fényes Elek ut-leírása. A 10, átlagosan 120–140 lapos és 25 képet tartalmazó kötet ára 2 pft, 1-1 köteté 12 kr.¹¹

Füzetes vállalkozásnak indult a Vas Gereben szerkesztette *Falusi Esték* is, amelyhez nagy reményeket fűztek, hiszen népszerű szerző a szerkesztő, nemes pártfogók támogatják (gr. Andrassy Manó, Kemény Zsigmond, Kazinczy Gábor, Ürményi József), és rendkívül olcsó, a 4 füzet 48 kr., így a legszegényebb háznál is megvásárolhatják. A kiadvány kezdetben sikeres volt, Fülöpszálláson 40 előfizetés történt, Balatonfüred környékén pedig 100. A *Vasárnapi Könyvtár*énál jóval gyengébb tartalma is bizonyosan hozzájárult bukásához.¹²

Az értékes irodalomhoz tartozó egyes alkotások is népi olvasmánnyá válhattak. Czuczor népies költeményeinek második, olcsó kiadása alkalmából leírják, hogy „e költemények nagyobb része már a nép ajkán él”. Remélik, olyan sikere lesz, mint Tompa *Virágregéinek* (2000 példány). Erdélyi János mindössze 10-12 íves kötetet készül kiadni az általa gyűjtött népmesékből, azért, hogy a szegényebb osztályu földművelők is” megvehessék. Cs. Szatmári Károly jegyzi fel Csokonairól: „annyira szívhez tudott szólni, hogy őt még az egyszerű kis kunyhók lakói is ... csodálják, s róla ... szüremlenek a mondák ...”

A *Nagyidai cigányok* megjelenése alkalmából a *Pesti Napló* ismertetője azt szeretné, ha a kiadó ne adná drágán a könyvet: „magas ára miatt ne tartsa elzárva a művet azon nagyszámú szegény közönségtől, a föld népétől, mely

¹⁰ PETRIK II/2. 655.; PN 1854. 201. (IX. 2.) FVU; PN 1863. 280. (XII. 6.); PN 1855. 67. (IX. 11.) *Pesti Napló*; PN 1855. 109. (X. 30.) *Pesti Napló*

¹¹ PETRIK II/2. 655.; PN 1854. 201. (IX. 2.) FVU; PN 1863. 280. (XII. 6.); PN 1855. 67. (IX. 11.) *Pesti Napló*; PN 1855. 109. (X. 30.) *Pesti Napló*

¹² *Vasi levelek*. X. = PN 1853. 951. (V. 12.); „*Falusi Esték*” = PN 1853. 989. (VI. 28.); VÖNÖCZKY: *Füred. júl. 11.*; PN 1854. 81. (IV. 8.) *Fülöpszállás, martiusban* = PN 1854. 86. (iv. 14.)

abban gyönyörűségét lelné". Reméli, hamarosan megjelenik „képekkel ellátott, olcsó és népszerű” kiadása.¹³

A népirodalom legtermékenyebb szerzője Tatár Péter, legnagyobb előállítója és haszonélvezője Bucsánszky Alajos volt. Tatár Péternek több mint 100 füzetét adta ki. Ezek átlagosan 8 laposak voltak, képet is tartalmaztak, és többségükben 1 krajcárba kerültek! Tatár füzetei azonban a jó értelemben vett ponyva műfajába tartoztak. Erről a címek is meggyőzhetnek, hiszen többnyire népmondákat dolgoznak fel verses formában. A sorozat (T. P. regekunyhója) fogadtatása is ennek megfelelő:

„E költeménykék, a ponyvairodalom termékeül adatnak ki s árultatnak, elébb utóbb elterjedendnek tán majd leszorítva a trágárnál trágárabb, ostobábbnál ostobább, hibás nyelvű ponyvairodalmi munkákat”. . . . „e költeménykék . . . tiszta nyelven, erkölcsi iránnyal s költői tehetséggel irattak”.¹⁴

Jeleztük, hogy kiváló írók és tudósok vállalkoztak a hagyományos kalendáriumok kiszorítására, hasznos tartalmú naptárakkal való felváltására, de az avatag kalendárium megszokott volt, szívós ellenfélnek bizonyult.

A maga módján Bucsánszky is felvette a küzdelmet, nyilván üzleti haszon reményében, de a jobbik oldalon. Bucsánszkyról tudni kell, hogy a vallásbuzgalmi kiadványoknak talán legnagyobb kiadója volt, s nem csak a magyar ajkú olvasóközönséget látta el, hanem például a szlovákokat is. 1854-ben 6 naptárral jelent meg a piacon („nagy képes”, „kis képes”, „keresztény képes”, „legújabb kis képes” és 2 eltérő méretű falinaptár 20–8 kr. közötti áron). A kritika nem is kifogásolta működését.

A kalendárium műfaja körül azonban komoly viaszasságok és visszaélések voltak tapasztalhatók. Réthy Lipót alföldi nyomdász alpári hangvételű kiadványát (*Magyar alföldi legújabb kalendárium*) egyenesen „kinövés”-nek nevezi a bíráló: „bosszankodás- vagy undornak engedjünk-e helyet” — kérdi.

Több cikk is szól arról a könyvkötői trükkéről, hogy az egyébként rossz anyagi körülmények között élő mesteremberek régi naptárakat vásárolnak össze, és azokat folyó évi naptárak borítójába kötve árulják. Vagy a kötést díszítőelemekkel látják el és drágán (akár 40 krajcárért is) adják. De áruk még így sem éri el az „almanachszerű” naptárakét, amelyek kiváló tartalommal rendelkeznek, de a nép számára megfizethetetlenek. Marad tehát a népnek a „komáromi, győri, miskolci, debreczeni, szarvasi, nemzeti és Bucsánszky féle kis kalendáriamok egyenként 30 egész 80 ezer példányban!”¹⁵

¹³ *Pesti Napló* = PN 1855. 122. (XI. 15.); PN 1854. 84. (IV. 12.) FVU; PN 1853. 918. (IV. 1.) *Ujdons.*; Cs. SZATMÁRI Károly: *Csokonai mint jövendőmondó* = VU 1866. 37. 9ix. 16.0 447.; *Nagyidai cigányok*. PN 1852. 669. (VI. 2.)

¹⁴ *Pesti Napló* = 1856. 442. (X. 25.)

¹⁵ *Makó decemb. 6-kán.* = PN 1854. 286. (XII. 14.); *Czegléd, nov. 3.* PN 1853. 1101 (XI. 10.); PN 1852. 590. (II. 26.); PN 1854. 108. (V. 11.) FVU

A kiadói, terjesztői magatartás is hozzájárul a szemét sikeréhez. A komáromi kalendárista „Minden ponyvaárusnóvel, minden babkárral összeköttetésbe tette magát,” s a naptár közel 100.000 példányban forog a nép kezén. Gyurján és Bagó „elárasztotta a népvilágot, Senki Pál verseivel, kétlakatu imádságaival, az akasztófák virágainak vonzó történeteivel és nagyot nevet a jeles pár” amikor a *János vitéz*t és a *Toldit* Heckenast és Emich kirakatában porosodni látja.¹⁶ A korabeli sajtón végigvonul a betyárhistóriák és hasonlók kárhoztatása. Az ismeretterjesztő irodalom és sajtó nehezen talál magának utat a nép körében. Az egyik cikkíró felhívja a figyelmet arra, hogy ez az állapot a „miveltebb országokban” is megfigyelhető, „mert a köznép, s lelkiileg testileg szegényebb gazdák osztálya legkevésbé sem hajlandó teoriák, könyvek után indulni”. . . Mindenesetre voltak jó kezdeményezések; közéjük tartozik báró Bánffy János a kisbirtokosok rendezése tárgyában a nép számára írott könyve, amelyet az Erdélyi Gazdasági Egyesület adott ki 3000 példányban és ingyen terjesztett.

Egyes jelekből egyébként arra lehet következtetni, hogy a népirodalom fel tudta venni a versenyt a ponyvával. Korabeli híradás szerint Boross „ujabb népies munkáiból” elkelt: Hódmezővásárhelyen 840, Székelyudvarhelyen 267, Mezőtúron 320, Túrkevén 336, Baján 300, Devecseren 200, Nemeskéren 170, Nagyhanságon 200, Nagykörösön 240, Sárkeresztúron 260(!), Kunszentmiklóson 240 példány — továbbá a 100 alattiak. A *Kis pajtások* c. kiadvány 22 ezer példányából eladtak „eddig” több mint 14 ezret.¹⁷

Az irodalom megkedveltetésében jelentős szerep jutott az értelmiségnek, a helyi földesúrnak, lelkésznek, gazdatisztnek, tanítónak, jegyzőnek, aki személyes példamutatással, rábeszéléssel, felolvasással, a beszerzett könyv vagy időszaki sajtótermékek átengedésével segíthette az irodalom terjedését. Számos bizonyítékunk van az eredményes közreműködésre. Tér hiányában nem foglalkozhatunk a kérdéssel. A korabeli sajtó — mint jeleztük — elsőrangú híranyagként kezelte azokat a jelentéseket, amelyek a nép olvasási kultúrájával foglalkoztak. Természetesen nincs módunk a dokumentáció teljeskörű feltárására, de addig elmehetünk, hogy az irodalom szétsugárzását bizonyítani tudjuk.

A mesterlegények erkölcsi és kulturális karbantartására nagy gondot fordított az egyház. Nemzetközi mozgalom indult mesterlegény egyletek létrehozására. Az egyletek többágú tevékenységéhez tartozott az olvasás elősegítése. Magyarországon ebben az időben és ezzel a célkitűzéssel (is) minden nagyobb városban alakult ilyen egylet. Nyomára bukkantunk azonban gyári műhelyek-

* házaló kereskedő

¹⁶ FEKETE János: *Egy jámbor előfizetőségűjtő vallomása. XII–XIV* = Budapesti Viszhang 1854. 33. (XII. 17.) 1048–1053. — i. h. 1052.

¹⁷ S. F.: *Szükséges-e Erdélyre nézve külön gazdasági közlöny?* = PN 1857. 9. (I. 13.); PN 1859. 138. (VI. 18.) *Vegy. köz.*; Kalauz 1858. 18. (V. 1.) *Heti krónika* 286.; VERBÓCZY József: *Hódmezővásárhely 1858. márczius 5.* = Kalauz 1858. 11. (III. 31.) 174.

ben dolgozó mesterlegények önállóan szervezett olvasóegyletének, sőt bányász olvasóegyleteknek is. Újabban rábukkantunk a pesti munkáskönyvtár szervezőjének vallomására, amelyben leírja, hogy debreceni háziura könyvtárából kölcsönözte Csokonai munkáit s ennek olvasása tette olvasóvá.¹⁸ A kisiparban dolgozó iparos segédekről jegyzi fel a halasi levelező: „büszke öntudatra ébreszt: látni a műhelyek feltűrt karu munkását, ugynevezett déli álom helyett dolgozó társai körében fenszóval olvasni a hirlapok . . . ígéit”.¹⁹

Tóth N. János, neves orvos, Balassa segéde, a Rókus főorvosa életrajzában olvashatjuk, hogy gimnáziumba Magyaróvárott járt. „Ekkor a szerkovácsnál lakott s az orvosi pálya iránti hajlama itt lobbant fel először lelkében, midőn gazdája orvosi tartalmú könyveit mohó vággyal olvasgatá.”²⁰ Fernezelyen a *Vasárnapi Ujság*nak annyi előfizetője van, ahány olvasni tudó ember lakik ott. Ezt Szilágyi István kovácsmester „buzdítása és pénzbeli áldozata eredményezé”.²¹ Somogyból írják a *Naplónak*, hogy egy odavaló szíjjártó „harmadfél-száz” előfizető beszervezését vállalta valamely idegenből fordított regényre.²² A tiszaiúj-laki kölcsönkönyvtár alapítója Doby Antal szabómester volt.²³ A *Budapesti Viszhang* a sugárarajzokról (térképek) ír: „Hát még azok a szobalány arcok, kiket a regényolvasás . . . egészen ellágyított” . . .²⁴ A pesti magyar bérkocsisok közt van „akár hány legény, hogy a bakon ülve, hirlapot olvasgat”.²⁵ Másutt egy borbélylegényről van szó, aki a Dorottya utcán önfeledten német regényt olvasott.

Flamm Jakab írja Simoniból: „Én helybeli izraelita kiskereskedő vagyok, ebben a gyalogló életben a legnagyobb szenvedélyem az olvasás; járatom a Kalauzt és több jeles lapot s a bölcsességnek területjén nem ismerek semmi vallási különbséget.”

A breznóbányai segédlelkész az olvasótársaktól a *Vasárnapi Ujság* hiányzó régebbi számát kérte, amelyet többen meg is küldtek, köztük Grits Pál kalocsai vendéglős is.²⁶ Az irodalom nem csak a városok, mezővárosok, nagyobb falvak iparos-kereskedő népéhez jutott el, hanem a kisebb falvak, uradalmak, puszták, tanyák paraszti világában is gyökeret vert. Az akkor Veszprém, ma Fejér megyei Enyingről írja a *Vasárnapi Ujság* levelezője, hogy egy ívtartónál

¹⁸ SZELLE Béla: *i. m.*; PN 1858. 240. (XI. 11.)

¹⁹ Kun-Halas aug. 16. PN 1855. 50. (VIII. 21.)

²⁰ DR. F. GY.: *Dr. Tóth N. János (1833–1865)*. = VU 1865. 34. (VIII. 20.) 415–416.

²¹ *Nagybánya* = VU 1856. 15. (iv. 13.) 131.

²² *Somogyban irodalmi kör alakult*. VU 1854. 42. (X. 18.) 384.

²³ Kalauz (Pécs) III. 1867. 36. (VI. 10.) *Tárogató* 287.

²⁴ *Budapesti Viszhang* 1854. 13. (VII. 30.) *Mi ujság?* 411.

²⁵ PÁLFFY Albert: *A jurátus-világból* = VU 1865. 5. (i. 29.) 50–51.

²⁶ S. S.: *Szűtor* dec. 3. 1857. Kalauz 1857. 26. (XII. 26.) 406. FLAMM Jakab izraelita kereskedő: *Simonyi febr.* 18. 1858. Kalauz 1858. 11. (III. 13.) 173.; *Apróság* = VU 1866. 12. (III. 25.)

(így is hívják az előfizetést gyűjtőt) járt és megtekintette a mintegy 50-60 nevet tartalmazó listát. „Itt láttam az iskolamestertől a hajdu, számadó, csősz, juhászlegény, béres, kocsis, vinczellér, szántógyermek nevéit. Láttam még egy szakácsné szépséges nevét is. . .”²⁷

A *Szegedi Híradó*ban megjelent közleményből: „Egy helybeli polgártársunk a napokban P. szegedi földbirtokos tanyája körül vadászván, egy juhász fiut pillantott meg, ki ujságot olvasott”. A fiu elmondta, hogy olvasni a tanyai iskolában tanult meg, és „Az ujsághoz gazdája által jutott, ki a kiolvasott hírlapokat ki szokta küldeni a tanyai cselédségnek, amely között többen tudnak olvasni.”²⁸ Báró Sina Simon uradalmában — miként a gazdatiszt jelenti — a béresek az „Egyik gazdatisztól megkapván a »Kalauz« néhány számát, maguk ösztönéből, minden külső befolyás nélkül elhatározták, hogy ezután járattni fogják, mert ennek olvasása több mulatságot ad nekik, minden kocsmái dombórozásnál.”²⁹

A *Vasárnapi Ujság* tudósítója felkereste a szőregi uradalmat, ahol dohányosok, tehát idénymunkások is dolgoztak. Megnézte az ő „füstbarnította alacsony kunyhó”-ikat, ahová behívták. „El voltam készülve, hogy egy piszkos, sötét pince üreget fogok találni”. Helyette egy tiszta, fehérre meszelt helyiségbe jutott. „A falakon néhány szent kép függött, az asztalon imakönyv feküdt stb.”³⁰ Kedves és hiteles tudósítást készített egy ceglédi levelező arról, hogyan válhatott szenvedélyes „olvasóvá” egy egyszerű analfabéta ember a nép köréből.

„A szomszédom egyszer istállójába menvén lát ott az ablakban különféle szépirodalmi könyveket; többek között Kölcseynek minden munkáját. Kérdezi a kocsisztól, kié azon könyvek? . . . ez feleli: a báróné. — »Mit keresnek hát itt?« — »Hej uram, nagyon szépek vannak azokba írva; a báróné olyan jó volt, hogy ide kölcsönözte«. . . »Hiszen nem tudsz te olvasni«. . . »Nem ám, de a feleségem olvassa fenn szóval, azóta kívált, hogy beteg voltam, annyira hozzá szoktam, miszerint majd minden este, késő éjszakáig hallgatom a gyönyörűséges gondolatokat.«³¹

Más dolog olvasni és más dolog előfizetni. Kocsisunk is a báróné kölcsönkönyvein kapott rá az irodalomra. A *Csokonai Lapokat* pedig nem tudta eltartani Debrecen közönsége, mert „15–20 ember hordat egy példányt, s aztán házról-házra jár. . . míg nem az utolsók egészen ingyen kapják. A gazda kiviszi magával a tanyára, s naphosszat elczamog rajta...; az ides néni pápa szem nélkül is betűzgeti; sőt el is alszik rajta; a kofa azzal mulatja magát a sulyom és parázs-ides mellett”...³²

Önálló fejezetet lehetne írni arról a körképről, amelyet a korabeli sajtó festett a nép és az irodalom kapcsolatáról. Területenként, tudósításonként elté-

²⁷ (A „Hírmondó” iránti részvét és az új olvasó közönség) VU 1858. 48. sz. (XI. 28.) 572.

²⁸ *Hol olvassák a „Szegedi Híradó”-t* = Szegedi Híradó 1866. 3. 3.

²⁹ EGY GAZDATISZT: *Bánát. Október 1. 1857.* = Kalauz 1857. 15. (X. 10.) 236–238. — i. h. 237.

³⁰ L.: *Pusztai látogatás* = VU 1864. 35. (VIII. 28.) 356–357.

³¹ *Cegléd, ápril 2.* = PN 1853. 927. (IV. 13.)

³² PN 1850. 165. (IX. 26.) VHE

rően lehangoló és lelkendező megnyilvánulások egyaránt olvashatók. Az egyik cikkíró céloz is rá, hogy faluról-falura más a helyzet. Romhányról 1858-ban azt írják, hogy „a romhányi 1300 lakos közül — a földesurat és idegeneket ide nem számítva — alig hiszem, hogy minden 30-ik tudjon imakönyvből betűzgetni s nem hogy olvasni, alig hiszem, hogy minden századik tudjon írni és olvasni. „Csákváron ezzel szemben „olvasókör alakult a földműves osztály közt.”³³ Az egyik vidéki levelező azt írja, „hogy a gerenda alatt alig akad meg más, mint a sok Angyal Bandi, Zöld Marcsi és Bruncztik, ez a sok bolondság”. A belső-somogyi levélíró pedig leszögezi, hogy

„hasznos könyveket vidékünk minden zeg zugában igen is találhatnak a nemzeti művelődés örömkönyveitől átázott szemek [...] Ha hozzánk jöttek: láthatjátok a szűk kalyibákban a Családkönyvét, Istvánbácsit, Nagyvilágot — képekben és a sokféle naptárak mellett még tudja isten mi mást, — a minden könyvek fejedelmével: a szentírással együtt.”³⁴

Majsról így számol be az eredeti levél:

„Nálunk is lehet már látni, miként derék halasi szomszédainknál, mesterek szerény műhelyeiben hírlapokat, tehetős gazdáinknál a népszerű »Vasárnapi ujságot«, s öröm hallani az azokban olvasottak feletti vitatkozásokat. A „városba” járnak: *Religió, Katholikus Néplap, Pesti Napló, Magyar Sajtó, Hölgyfutár, Budapesti Viszhang, Vasárnapi Ujság* és a *Nagyvilág Képekben*.”

És szinte állandóan visszatérő mondat: a „szegény iparos, földművelő és napszámos elhozza a maga filléreit”. Ezúttal a makói levelezőtől idézve, aki még hozzáteszi: „A tudomány, nemzeti irodalom mindnyájunk közügye, viseljünk bár bársonymentét vagy szürkankót, lakjunk oszlopos csarnokban vagy nádfödeles kunyhóban.”³⁵

SZELLE, BÉLA

Das Volk und das Lesen im Zeitalter des Absolutismus

Der Verfasser analysiert die wichtigeren Presseäußerungen, die sich seit 1853 mit der Kultur des Volkes und mit seinen Lesegewohnheiten beschäftigen. Die Zeitschrift von Mihály Boross, betitelt *Kalauz* (1857–1859) wurde ausdrücklich mit dem Zweck gegründet, einen Lesekreis zu organisieren, und sie verkündete: ein Volk ohne Wissen soll verloren gehen. Man beschäftigte sich aber auch in anderen Zeitschriften mit der Bedeutung der Kultur des Bauerntums. Andere fanden es nötig im Interesse der Vermehrung des Publikums der Literatur das Lesen inmitten des Volkes zu verbreiten. Während die Wochenschrift *Vasárnapi Ujság* (Sonntagszeitung) einen gemischten Profil hatte, wendete sich die Zeitschrift *Falusi Esték* (Dorfabende) nur zum Volk. Sie trifft den typischen Beispiel eines Volkschriftstellers, im guten Sinne, in István Majer, der unter dem Namen *István bácsi* (Onkel István) eine „volkstümliche”

³³ ROMHÁNYI: *Romhányi jul. 7.-én.* = *Kalauz* 1858. II. fé. 3. (VII. 17.); (Vajda Ferenc levele) PN 1856. 213. (III. 2.); *Csákváron... olvasókör alakult* = VU 1856. 11. 94.

³⁴ PARRAG: *Parlagi levelek*. XVI. PN 1850. 205. (XI. 13.); *Belső-Somogy, június 28.* = PN 1855. 22. (VII. 17.)

³⁵ (*Makói rendes levelező*) = PN 1860. 26. (II. 1.); *Majsa, sept. 4.* = PN 1855. 75. (IX. 20.)

Literatur publizierte. Der grösste Nutzniesser der Massensliteratur war Alajos Bucsánszky, ihr fruchtbarster Verfasser war dagegen Péter Tatár. Viele erheben ihre Stimme gegen das Überwuchern der Kalender und anderer volkstümlichen Publikationen; doch konnte die schöne Literatur die Konkurrenz mit der Kolportageliteratur erfolgreich aufnehmen, und die gute Literatur gelang mehr und mehr zu den Bauer- Handwerker- und Kaufmännerschichten.

N. SZABÓ JÓZSEF

**Nemzetközi könyvtári kapcsolatok — folyóirat- és
könyvakciók
1945 – 1946**

1945 után a magyar kultúra és tudomány szempontjából meghatározó fontossá-
gúvá vált a háború miatt megszakadt nemzetközi könyvtári kapcsolatok újbóli
kiépítése, illetve korábban nem létező együttműködés megteremtése. A könyv-
tári kapcsolat a háború után több volt mint könyvtárosi probléma. A könyv
és folyóirat beszerzése a magyar kultúrdiplomácia és művelődéspolitikai egyik
centrális feladata lett. Olyan kérdéssé vált, amelyet nemcsak a szakma és a
tudomány emberei, hanem még a pártpolitika is felkarolt.

A könyvtári kapcsolatok minden eddigit meghaladó preferálása elsősorban
azzal függ össze, hogy Magyarországon a háborús elszigetelődés miatt pótol-
ni kellett több év szaktudományos és szépirodalmi könyvkiadását, valamint az
időközben megjelent folyóiratokat. Továbbá újból helyre kellett állítani a nem-
zetközi kapcsolatrendszerét. A probléma az MTA átalakítása és a magyar tudo-
mányos élet reformja miatt tudománypolitikai dimenziót is kapott. A tudomá-
nyos életben kezdeményezett változás miatt mind ez ideig nem tapasztalt igény
keletkezett az új, elsősorban természettudományos szakirodalom iránt.

A könyvtári kapcsolatok a „pótlás” mellett azért is tettek szert felfokozott
jelentőségre, mert a magyar tudományos elit érzékelte azokat a hatalmas át-
rendeződéseket, amelyek az egyetemes tudományban és a világpolitikában vég-
bementek. A II. világháború után a világtudomány központja Németországból
átkerült az Amerikai Egyesült Államokba, továbbá láthatóvá vált egy új tudo-
mányos nagyhatalom, a Szovjetunió megjelenése is. A fentiek miatt átrende-
ződés zajlott le a szaktudományok és a könyvkiadás, valamint a tudományos
világnyelv területén. Mindezek hatással voltak a kiépítendő viszonyra, és egy
új orientáció kialakítását is ösztönözték.

1945 után a könyv és folyóirat beszerzés iránti igény azért is megnőtt Ma-
gyarországon, mert az új magyar kultúrdiplomácia centrális feladatának tartot-
ta a kárpát-medencei országokkal a kulturális és tudományos kapcsolatok ki-
építését. Mivel a két világháború között Magyarország és a szomszédos orszá-
gok között a művelődési kapcsolatok a legminimálisabb szintre redukálódtak,
a perspektivikus jó viszony kiformálásában a legfontosabb kulturális és tudo-
mányos információkat hordozó könyv és folyóirat anyagot be kellett szerezni,

illetve kezdeményezni kellett olyan cseréket, amelyek elősegíthetik a falak lebontását, és hozzájárulnak az együttműködéshez.

Az új tudományos központokkal való kapcsolattartás problémái a háború utáni utazási nehézségek, valamint a nagyon súlyos pénzügyi helyzet a nemzetközi könyvtári kapcsolatokat nagyon fontos tudománypolitikai kérdéssé tették. (Külföldi könyvek intézményes beszerzésére csak a pénzügyi stabilizáció után lehetett gondolni.) A hiányzó nemzetközi könyvtári szakirodalmi anyagok pótlása ebben az időszakban egy igen sajátos diplomáciai tevékenységi formát is produkált. A magyar nagykövetek közül többen tevőlegesen résztvettek a könyv- és folyóirat beszerzésekben. Dicséretre méltó, hogy a korszakban több pártpolitikus is olyan könyvbeszerzési programot fogalmazott meg, amelyet csak a középkori nyugat-európai és németországi egyetemeken tanuló diákoktól vártak el. (Közismert, hogy tanulmányai befejezése után hazajövelekor minden hallgató bizonyos számú könyvet volt köteles alma materének hazahozni.) A vezető értelmiségiek utazásaik során mindenkor erkölcsi kötelességüknek is tartották a külföldi könyvek beszerzését. A rendkívül nehéz helyzetben a tudományos élet modernizációja idején a szaktudósok és kutatók nemzetközi összeköttetéseiket kihasználva feladatuknak tekintették a szakkönyvek és szakirodalom pótlását. A háború utáni időszak rendkívüli helyzete különös megoldási formákat alakított ki.

Kapcsolatfelvétel és új orientáció

A háborús nehézségek ellenére a könyvtárközi kapcsolatok nem szakadtak meg teljesen, mert Svájcban keresztül úgyszólván mindenféle könyvet be lehetett szerezni. E kapcsolat méreteire jellemző, hogy a legnagyobb svájci könyvexportőr cég, a Schweizerischer Verein-Sortiment 1941 – 1942. évi forgalmának csaknem egyharmada Magyarországra irányult. A háború alatt folyamatosan érkeztek az országba Stockholmból is a Bermann Fischer Verlag német nyelvű kiadványai, az emigrációban élő német írók művei.¹ Magyarország nemzetközi nyitottságát korábban azzal is biztosította, hogy az 1920-as évek elején kapcsolatba lépett a Népszövetség által létrehozott Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságával s megalakította a Szellemi Együttműködés Szövetsége Magyar Egyesületét. A háború kirobbanása után azonban a nyugati kapcsolatok többsége mégis megszűnt.

1945-ben mind a kultúrpolitika irányítói, mind a tudósok elengedhetetlennek tartották a sokoldalú nemzetközi érintkezés felvételét. Nagyon fontos volt, hogy a magyar kutatók megismerjék a külföldi tudományos eredményeket és kapcsolatba lépjenek az egyetemes tudományossággal. 1945-ben jól látták, hogy

¹ VARGA Sándor: *Magyar könyvkiadás, könyvkereskedelem 1945–1975*. Gondolat, Bp. 1985. 27.

a nemzetközi tudományos színvonal elérésére csak akkor van remény, ha Magyarország a legmagasabb szakmai színvonalat elérte országokkal veszi fel a kapcsolatokat. Ugyanakkor elsődlegesen politikai jelentősége volt annak a tudománypolitikai elképzelésnek, amely a szomszédos országokkal kiépítendő viszony fontosságát hangsúlyozta.

A magyar tudománypolitika vezetői és a kutatók úgy ítélték meg, hogy az ország fejlődni, továbblépni csak akkor képes, ha a világ tudományos életének részévé válik. A tudományos élet és az ország modernizálása viszont csak a fejlett országokkal való együttműködés révén volt biztosítható. 1945 első felében a kapcsolatok felelevenítésére nem kerülhetett sor, mert a nyugati hatalmak nem ismerték el az új magyar rendszert. Az 1945. évi választások után a kapcsolatfelvételt a nyugati hatalmak is lehetségesnek tartották.²

A legmagasabb tudományos színvonalat jelentő országokkal való kapcsolat-teremtés és a tudományos információáramlás szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy 1945 őszén megkezdte működését a Bibliográfiai Csereközpont. A Csereközpont felállítása azért is volt fontos, mert a háború nagy pusztítást okozott a tudományos könyvtárak állományában, és lehetetlenné tette a tudományos szakirodalom beszerzését is. A műszaki tudományok fejlődésének egyik legfőbb akadálya éppen a külföldi tudományos folyóiratok teljes hiánya volt.³ A Vallás-és Köznevelési Minisztérium a hiányok pótlására és a könyvtárközi együttműködés racionalizálása céljából ezért a tudományos ügyosztály mellett külön csoportot is szervezett.⁴

Mivel a kulturális kormányzat kiemelt feladatának tartotta a hiányzó tudományos és információs anyagok pótlását, a kormány 1945. december 8-án rendeletet adott ki a könyv- és folyóiratcsere intézményes megszervezéséről a külföldi kapcsolatok ápolására, felállította az Országos Könyvtári Központot.⁵ Az agrártudomány számára fontos esemény volt, hogy az UNRA hat év mezőgazdaságtudományi irodalmát bocsátotta Magyarország rendelkezésére. Az UNRA támogatásának azért volt különös jelentősége, mert az agrártudományoknak erősen hiányoztak a háború alatt megjelent amerikai tudományos folyóiratok és szakkönyvek.⁶

Mivel a háború utáni a magyar politikai élet valamennyi irányzata lényegesnek tartotta a tudományos élet modernizálását és a széleskörű nemzetközi kapcsolatok megteremtését, a pártok is feladatul tűzték ki a nemzetközi szakirodalom beszerzésének elősegítését. A Szociáldemokrata Párt például azzal is kamatoztatni akarta a kiépülő nemzetközi tudományos kapcsolatokat a ma-

² BALOGH Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947*. Bp. 1982. 66–67.

³ *Köznevelés* 1945. 5.

⁴ *Köznevelés* 1945. 7.

⁵ *Magyar Közlöny* 1945. 196.

⁶ *Szabad Szó* 1946. augusztus 22.

gyar tudomány fejlesztésére, hogy indítványozta: minden külföldre utazó tudós hozzon visszatérésekor 5 kg tudományos könyvet ajándékol az egyetemeknek.⁷

Együttműködés az angolszászokkal

A háború után nehéz helyzetben nemcsak a magyar szakemberek előtt volt világos, hanem az itt tartózkodó külföldiek is látták, hogy a szellemi értékek közvetítésében meghatározó jelentősége van a folyóiratoknak és a könyveknek. Az Országos Könyvtári Központ nemzetközi akciójának kezdete után nemso-kára, 1945. december 22-én O. W. Riegel, a magyarországi Amerikai Misszió sajtóattaséja felkereste a VKM VIII. ügyosztálya vezetőjét, és közölte vele, hogy az American Library Association (ALA) a magyar könyvtárak segítségére kíván lenni a háborús károk pótlásában. Az ALA a Széchényi Könyvtár-nak is írt. A tájékozódás érdekében az attasé átadta azon amerikai folyóiratok listáját, amelyek 1939–1944 között jelentek meg, és amelyek rendelkezésére álltak.⁸

1946. február 27-én pedig már arról számolt be a Könyvtári Központ a VKM-nek, hogy az amerikai Smith Ionian Institution 104 ládából álló könyvtá-lományt kíván Magyarországnak ajándékozni. Az amerikai küldemény hetven ládája az USA háború alatti hivatalos kiadványainak teljes sorozatát is magába foglalja.⁹ A magyar könyvtárak és tudományos intézetek könyvvesztéseinek pótlását az ALA mellett az American Book Center for War Devastated Libe-raries Inc (ABC) is segítette.

Az ALA kizárólag azzal foglalkozott, hogy adományként megküldte a könyv-táraknak az amerikai tudományos folyóiratok azon háború alatti (1939–1945) évfolyamait, amelyeket a Rockefeller Alapítvány anyagi támogatásával erre a célra tároltak. Az ABC viszont arra törekedett, hogy a háború alatt elpusztult könyvtárakat ellássa az utolsó tíz év alatt az Egyesült Államokban megjelent legfontosabb tudományos és technikai szakmunkákkal. Az ABC szervezet ere-detileg csak az antifasiszta koalícióhoz tartozó országok szükségleteit kívánta biztosítani, később azonban úgy döntöttek, hogy tevékenységüket kiterjesztik egyes semleges, sőt volt ellenséges országokra, köztük Magyarországra is. A tervezet szerint az ABC Magyarországnak összesen mintegy száz kötet könyvet szánt. Sokkal többhöz is hozzájuthattunk volna, de a központi alapból csupán ennyi volt hozzáférhető. Szegedi Maszák Aladár nagykövet ezért azt javasol-

⁷ *Népszava* 1946. augusztus 22.

⁸ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-I-1e. 1945–88539

⁹ UMKL–XIX–I–1e. 1946–29778

ta, hogy egyes könyvtárak, egyetemek és tudományos intézetek forduljanak az amerikai rokon intézményekhez.¹⁰

Az Amerikai Könyvtárak Szövetsége a Rockefeller Alapítvány közvetítésével kettőszázötven amerikai folyóirat háború alatt megjelent példányait küldte el. A California, a Columbia, a Yale és a Cleveland Egyetem is felajánlotta kiadványait a magyar könyvtáraknak.¹¹ A Smith Ionian Institution százhárom láda könyvküldeményen kívül két nagyobb küldeményt is gyűjtött Magyarországnak. Az egyik körülbelül 2000 kg orvosi könyv és folyóirat, a másik pedig az amerikai szociológiai irodalom 250 kötetnyi kiemelkedő alkotása volt. Egy magánkezdeményezés is sikeres gyűjtést végzett, amit az American Book Center juttatott el Magyarországra. Az amerikaiak pozitív megnyilvánulásaként értékelhető az is, hogy a gyűjteményeket a Cunard Line ingyen szállította Londonig, csak a további célbajuttatásról kellett a magyaroknak gondoskodniuk.¹²

A külföldi, de mindenekelőtt az amerikai szakkönyvek pótlása érdekében Magyarország washingtoni követsége Szegedi Maszák Aladár követ és Sík Endre kultúrattasé irányításával is, sikeres könyvszerző akciót bonyolított le. Tevékenységük eredményeként a Smith Ionian Institution például száz láda adománnyon kívül két nagyobb arányú küldeményt is ajándékozott.¹³ A két magyar diplomata könyvgyűjtő akciója a művelődés- és diplomáciatörténetben is szokatlan tevékenység volt.

A háború után a legkülönbözőbb területeken igen szorosak voltak a magyar–angol tudományos kapcsolatok. Az együttműködés eredményeként a szigetország tudományos információs anyagot küldött Magyarországra. Issekutz Béla gyógyszerész professzor indítványára pedig megküldték a háború miatt elmaradt tudományos folyóiratokat.¹⁴

Angol nyelvű könyveket a Brit Politikai Misszió is hozott be Magyarországra.¹⁵ Jelentős mennyiségű könyv- és folyóiratanyagot küldött a British Múzeum és az Oxfordi Egyetem is. Az Ír Tudományos Akadémia pedig a háború alatt megjelent kiadványait ajándékozta Magyarországnak.¹⁶

¹⁰ UMKL–XIX–I–1e. 1946–66222

¹¹ *Kis Újság* 1946. július 24.

¹² UMKL–XIX–I–1e. 1947–30799

¹³ UMKL–XIX–I–1e. 1947–30799

¹⁴ *Kis Újság* 1946. július 19.

¹⁵ VARGA Sándor: *id. mű* 69.

¹⁶ *Kis Újság* 1946. július 21.

Könyvek és folyóiratok a francia nyelvterületről

Mivel a háború után a nyugat-európai tájékozódás előterében a francia kultúra állt, a Nyugattal kiépítendő viszonyban a magyar kultúrdiplomácia Franciaországnak szánta a legfontosabb szerepet. A legkülönbözőbb területeken kibontakozó együttműködés része volt a francia könyv- és folyóiratanyag pótlása. A magyar szakkörök tájékoztatása céljából René Rancouer, a Bibliothèque Nationale könyvtárosának segítségével a párizsi Magyar Intézet összeállította a megjelenő francia tudományos és irodalmi folyóiratok jegyzékét, hogy azokról az érdeklődő intézményeket, könyvtárakat tájékoztassa.

A Magyarországra küldendő könyvek és folyóiratok összeállításában Lelkes István, a Magyar Intézet igazgatója mellett Köpeczi Béla francia állami ösztöndíjas is részt vett. Lelkes István továbbá megszerezte a budapesti Agrártudományi Egyetem számára a Station centrale de zoologie agricole legfontosabb munkáit.¹⁷ Több akcióra azonban nem került sor. A kisebb aktivitás valószínű oka, hogy a két világháború között elsősorban a német tudományos szaknyelvet használó kutatók más nyelveket jobban preferáltak. Az amerikai illetve angol nyelvű kiadványok mellett így nem volt meghatározó a francia könyv- illetve folyóirat szerzemény. A magyar kultúrpolitika azonban látta, hogy a világ tudományos központjává váló Amerikai Egyesült Államok mellett a tudományos információszerezésben szerepet kell játszani a francia kiadványoknak is.

A francia nyelvterületek között nagy fontosságra tett szert viszont Svájc ezen nyelven beszélő része. A könyvtári kapcsolatok területén a Svájccal kiépítendő viszonyban nem elsősorban a tudományos élet modernizálása és a háborús évek alatt hiányzó szakanyagok pótlása dominált, hanem politikai szempontok voltak meghatározóak. Már a háború alatti magyar lépések is ennek voltak alárendelve, amikor 1943 nyarán a kultuskormányzat Genfben felállította a Magyar Tájékoztató Könyvtárat, amely 1944 tavaszáig működött. Kultúrdiplomáciai fontossága miatt az intézmény egy fél év szünet után újból megkezdte tevékenységét.¹⁸

Svájc fontosságát a háború utáni kormányzat is felismerte, ezért a könyvtári kapcsolatoknak ismét politikai jelleget adott. Magyarországnak a nemzetközi elszigeteltségből való kitörés elősegítésében kívánt szerepet adni. A magyar irodalom és szellemi élet Svájcon keresztül történő nyugat-európai megismeretése Hubay Miklós érdeme volt. Hubay 1946 júliusában tervezetet készített a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár munkájának fejlesztésére. A magyar kultúra svájci pozícióit jelzi, hogy a különböző svájci könyvtárakban megvolt a magyar könyvek katalógusa. Az 1945–1946. évi akadémiai reform, valamint a magyar tudományos élet modernizációja miatt megnövekedett igény követ-

¹⁷ UMKL-XIX-I-1e. 1947-52355., UMKL-XIX-I-1e. 1947-77793.

¹⁸ UMKL-XIX-I-1-k. 1946-78039.

keztében a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár nyilvántartotta a magyar szempontból legfontosabb svájci könyvtárak anyagát is.¹⁹

Hubay Miklós a Magyar Tájékoztató Könyvtár hatékonyságának növelése érdekében azt is indítványozta, hogy kapcsolatokat teremtsen svájci könyvtárakkal, valamint folyóirat és napilapok szerkesztőségével. Tevékenységének a megváltoztatását azért tartotta fontosnak, mert a svájciak csak elvétve kerülnek velük közvetlen kapcsolatba, mivel megvannak a saját könyvtáraik és folyóirataik. Hubay Miklós kultúrdiplomáciai elképzeléseit és Svájcban kifejtett tevékenységét a magyar kulturális vezetés pozitíven értékelte, ezért 1946. július 1-jei hatállyal megbízta a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár vezetésével.²⁰

Magyar – román könyvcseré a jobb megismerés érdekében

A magyar kül- és kultúrpolitikai vezetés az új rendszer kiépítésének kezdetén helyesen ismerte fel, hogy a világra nyitás csak a szomszédokon keresztül, a történetileg kialakult problémák rendezése révén lehetséges. A szomszéd országokkal kiépítendő kapcsolat feltétele volt a hamis magyar nemzeti tudat, a saját nemzeti és az idegen nemzetekre vonatkozóan kialakított sztereotípiák, előítéletek megszüntetése. Magyarországon ugyanakkor azt is megfogalmazták, hogy a problémákat rendezni csak a kölcsönösség alapján lehet.

A magyarságnak a szomszéd országokkal kialakítandó kultúrdiplomáciai koncepciójából következett, hogy a könyv- és folyóirat akciókban elsősorban a történeti-társadalomtudományi szakirodalom dominált. Nem véletlen, hogy 1945 novemberében a közeledésben fontos szerepet játszó Magyar – Román Társaság és a Teleki Intézet — mindenekelőtt Kosáry Domokos és Benda Kálmán támogatásával és saját pénzüken való bevásárlásaival — két láda történettudományi, szociológiai, művészettörténeti és irodalmi művet gyűjtött össze, amit a Társaság főtítkára vitt Bukarestbe. A könyveket a tudományos megismerésben legfontosabb szerepet játszó intézményeknek, így a Román Akadémiának, az Institut Balcanicnak, a Délkelet-európai Román Intézetnek és a Szociológiai Intézetnek ajándékozták.²¹

A Magyar – Román Társaság képviselői több ízben is jártak Romániában, és megteremtették a kapcsolatot a magyar és román tudományos intézetek között. Az együttműködés eredményeként román kollégáiktól kaptak tudományos könyveket, többek között egy román szociológiai könyvgyűjteményt.²²

¹⁹ UMKL–XIX–I–1e. 1946–78039.

²⁰ UMKL–XIX–I–1e. 1946–78039.

²¹ UMKL–XIX–I–1e. 1946–70729.

²² UMKL–XIX–I–1e. 1946–88531.

A magyar – szovjet viszony

A Magyarország nemzetközi könyvtári kapcsolataiban kialakítandó preferenciákat elsősorban a tudománypolitikai szempontok, valamint a kultúr diplomáciai érdekek határozták meg. A Szovjetunióval létrehozandó együttműködésben mindkét tényezőnek fontos szerepe volt. Mivel a magyar tudósok többsége tisztában volt az új tudományos központok kialakulásának elkerülhetetlenségével, ezért kezdettől ambicionálta a szovjet kapcsolatokat. A magyar kül- és kultúrpolitikai vezetés is tudta, hogy az új világhatalom szerepe a térségben meghatározó lesz, ezért a vele kialakítandó viszony elsőbbséget élvez. Nem véletlen, hogy már 1945 nyarán megkezdtek a Szovjet – Magyar Bibliográfiai Központ szervezését. Magyarországon azt is kutatták, hogyan és miképpen volna lebonyolítandó a tudományos könyvek, kiadványok és folyóiratok cseréje.²³ A szervezés eredményes volt, mert a központ felállítása megtörtént.²⁴ Az Országos Magyar Könyvtári Központ fel is vette a kapcsolatot az Állami Lenin Könyvtárral, a tényleges könyvcserre megindulása azonban még váratott magára. A tartalmi együttműködés érdekében a legfontosabb lépés annak megállapítása volt, hogy a Szovjetunióknak milyen magyar könyvekre volna szüksége. Ugyanakkor a Szovjetunióba kiküldött magyar szakembereknek össze kellett állítaniuk azt a bibliográfiát, amelynek alapján a magyar tudósok igényelhetnének szovjet munkákat.

A magyar – szovjet kiadványcsere a kultúrkapcsolatok terén kezdetben az egyik legeredményesebbnek ígérkező területnek tűnt. Szekfű Gyula 1946. április 29-i követi jelentéséből megtudjuk, hogy a tudományos kiadványcsere megvalósítható, legalábbis a Szovjetunió Tudományos Akadémiája (SZUTA) és az MTA között. A különböző értelmiségi csoportok: orvosok, mérnökök, közgazdászok, írók, művészek szervezeteinek azt javasolta, hogy mielőtt csereanyagot rendelnek, küldjék meg kívánságaikat a moszkvai magyar követségnek. A Külföldi Művelődési Kapcsolatok Szovjet Társasága (VOKSz) véleménye szerint ezek a szervezetek hajlandók lesznek a megfelelő magyar szervezetekkel könyvcserébe lépni. A könyvbeszerzés, az újdonságok területén Szekfű az egyetemeknek a lengyel példa követését javasolta. A lengyel egyetemek könyvek dolgában egyenként fordultak a szovjet-orosz egyetemekhez és ezek eleget tettek kérésüknek.²⁵

1946. május 28-i követi jelentésében Szekfű Gyula már arról számolt be, hogy a tudományos könyvcserre ügyében véglegesnek mondható megállapodás jött létre a SZUTA alelnökével, Volgin akadémikussal, valamint az Akadémia történettudományi intézetének vezetőjével Grejkov professzorral. Ennek értel-

²³ UMKL–XIX–I–1e. 1945–30366.

²⁴ *Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója*. Hiteles Kiadás, Athenaeum, Bp. 1946. 41.

²⁵ UMKL–XIX–I–1e. 1946–65584.

mében megígérték, hogy csereképpen rendelkezésre bocsátanak minden olyan könyvet, amelyet Magyarország a magyar tudomány működéséhez szükségesnek tart. Miután mind a szovjeteket, mind a magyarokat történeti, őstörténeti, néprajzi és archeológiai kutatások érdekelték, a csere egyelőre ezen területekre korlátozódott, de később kiterjeszthető volt más tudományágakra, így elsősorban filozófiára és szociológiára.

Szekfű a szovjet tudományos tényezőkkel folytatott megbeszéléseken kilátásba helyezte, hogy az MTA, a Történelmi Társulat, az egyetemi Hungarológiai Intézet és az egyetemi nyomda a csere keretében elküldi az I. világháború után megjelent kiadványait. Szekfű Gyula ekkor Moor Gyulát távirati úton fel is kérte.²⁶

A VOKSz-delegáció 1946 júniusi budapesti tárgyalásai idején — amikor az Országos Magyar Könyvtári Központ már érintkezésben állt a Lenin Könyvtárral — ígéretet tettek arra vonatkozóan, hogy közvetítik azon kérést, miszerint lehetőleg teljes bibliográfiát bocsássanak az Országos Könyvtári Központ rendelkezésére.²⁷

Szekfű Gyulának az a javaslata, hogy a tudományos kiadványok cseréjénél a magyar intézetek, egyetemek közvetlenül forduljanak a szovjet partnerekhez a magyarok számára nem volt járható út. Czinkotszky Jenő 1946 augusztusi moszkvai tárgyalásain arról informálták, hogy a szovjet egyetemekkel való kapcsolat kiépítése előtt a VOKSz-hoz kell fordulni. Ha a VOKSz megteremtette a kapcsolatot, létre lehet hozni a közvetlen érintkezést.²⁸ A magyar részről ambicionált könyv- és kiadványcsere inkább csak egyoldalú próbálkozás volt. Ezt igazolja az is, hogy a békeszerződés utáni magyar–szovjet akadémiai tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, hogy a SzUTA elnöke nem helyezett súlyt arra, hogy az MTA ugyanolyan számú könyvet küldjön cserébe.²⁹ A kezdetben legígéretesebbnek tűnő területen sem történt lényeges áttörés. A kultúra alárendelődött a szovjet hatalmi szempontoknak. A magyar részről elsődleges tudományos szempontokból kezdeményezett kiadványcsere politikai dimenziót kapott. Változás csak a nemzetközi viszonyok „letisztulása”, a magyar belpolitikai helyzet 1947. évi tisztázódása után következett be. Az új helyzetben már egyoldalúvá vált a szovjet orientáció.

²⁶ UMKL–XIX–I–1e. 1946–65585.

²⁷ UMKL–XIX–I–1e. 1946–77009.

²⁸ UMKL–XIX–I–1e. 1946–96835.

²⁹ UMKL–XIX–I–1e. 1947–91228.

Könyvcseré és könyvtárközi együttműködés Svédországgal

Az 1945 utáni magyar kultúrkapcsolatok szerves része volt a könyvtárközi kapcsolatok újbóli kiépítése, a háborús események miatt megszakadt könyv- és folyóiratanyag pótlása. A kérdés rendkívüli művelődési jelentősége miatt az ügyben a politikai és társadalmi szervezetek egyaránt aktivizálódtak. Igen érdekesnek mondható a Képzőművészeti Főiskola diákjainak 1946. április 12-i kezdeményezése. A főiskola ifjúsági köre Nyíró Gyula vezetésével azzal a kérelemmel fordult a VKM miniszterhez, hogy járuljon hozzá a Svéd Királyi Képzőművészeti Akadémia számára ajándékozandó könyvek megvásárlásához. A kiküldendő kötetek között szerepelt Kállay Ernő: *Mednyánszky László*; François Gachot: *Csontvári*; Fenyő István: *Szőnyi István*; Artinger Imre: *Egry József*; Farkas Zoltán: *Munkácsy Mihály*; Hoffmann Edit: *Szinyei Merse Pál*; Petrovics Elek: *Rippl Rónai* valamint Petrovics Elek: *Ferenczy Károlyról* írott munkája.

A hallgatók kezdeményezését a háború utáni kultúrdiplomáciában több területen is tevőlegesen szerepet vállaló Cs. Szabó László főiskolai tanár is felkarolta. 1946. április 12-én támogató levelet küldött Keresztury Dezső kultuszminiszternek, a svéd főiskolának küldendő könyvekkel kapcsolatosan. Cs. Szabó szerint a diákok akciója rokonszenves, s jól szolgálja a magyar művészet külföldi terjesztését.³⁰ A főiskolások kezdeményezéséhez a VKM 1946. április 19-én hozzájárult. A listát a VII. ügyosztály vezetője, Pátzay Pál készítette. A könyvek között szerepelt Derkovits Gyula, Vaszary János, Bernáth Aurél, Nagy István, Medgyessy Ferenc, Szinyei Merse Pál monográfiája. A könyvek kiküldésére azonban nem került sor, mert a X. ügyosztály anyagiak miatt a javaslatot elutasította.³¹

A háború utáni magyar diplomáciai karban a nagykövetek többsége preferálta a kultúrkapcsolatokat, és közülük többen szerepet vállaltak könyvakciókban is. Különösen sokat tett a cél érdekében Böhm Vilmos. A budapesti kezdeményezések alapján Böhm érintkezésbe lépett a svéd főiskolák illetékes hivatalával, arra kérve őket, hogy az 1940 óta megjelent folyóiratokat és tudományos könyveket bocsássák a magyar főiskolák rendelkezésére, azért, hogy a magyar főiskolai könyvtárakat ezekkel a könyvekkel és folyóiratokkal kiegészíthessék. A könyvszerző akcióra legtöbb svéd egyetem készségesen reagált. A Göteborgi Technikai Főiskola professzora Dr. Erik Hemlin például azonnal fölajánlotta, hogy a kért könyveket elküldi a követség címére. Hemlin professzor további kérése az volt, hogy a budapesti műegyetem illetékes professzorai lépjenek vele közvetlen érintkezésbe, és írják meg mire van szükségük, mert ő minden területen készségesen rendelkezésükre áll.

³⁰ UMKL-XIX-I-1e. 1946-45661.

³¹ UMKL-XIX-I-1e. 1946-45660.

A lundi egyetem könyvtárosa Carlgrisz pedig a szegedi, a debreceni és a budapesti tudományegyetem részére kívánt folyóiratokat és könyveket küldeni. A lundi egyetem is arra kérte a magyar egyetemek professzorait, hogy lépjenek velük összeköttetésbe. Böhm Vilmos a sikeres könyvakciók ellenére továbbra is fontosnak tartotta a könyv- és folyóirat beszerzést, azt, hogy a magyar tudományos intézmények és a könyvtárak állományát kiegészíthessék ajándék könyvekkel és folyóiratokkal.³²

A kitartó könyvgyűjtés meghozta az eredményt, mert 1946 júniusában a stockholmi egyetem több mint 200 kötet könyvet a magyar követség rendelkezésére bocsátott, amelyet a budapesti egyetemnek ajándékozott. A könyvgyűjtő és beszerző akciót irányítók arra törekedtek, hogy minden hiányzó munkát eljuttassanak Magyarországra. Böhm Vilmos követ és Lotz János professzor az olyan könyveket, amelyeket a svéd könyvtárak nem nélkülözhettek, de amelyekre a magyar tudományos életnek szüksége volt, lefilmzették és elküldték a magyar tudományos intézetnek. Böhm és Lotz például lefotóztatta a biokémikusoknak az 1944–1946 közötti időszak legnagyobb tudományos eredményeit felölelő könyveit és azokat a budapesti biokémiai tanszék rendelkezésére bocsátották.³³

1945/46-ban a demokrácia lehetőségeit és a nyitottá vált világ pozitív hozzáállását a tudomány képviselői, a kultúrdiplomácia irányítói és a könyvtárügy szakemberei maximálisan igyekeztek kihasználni. Két év alatt így több év elmaradt irodalmának és folyóirattermésének nagy részét pótolni sikerült. A nemes célok olyan erőket is mozgásba hoztak, akik „átlag” viszonyok között az ilyen tevékenységbe nem kapcsolódtak volna be. A sikeres akciók révén az örvendetes együttműködések, az egyetemek és a magánszemélyek részéről kezdeményezett kapcsolatok 1947-től a nemzetközi viszonyok megromlásával a világ kettéhasadása után megszakadtak. A hivatalos, állami könyvbeszerzés 1947-től ugyan működött, de több területen politikailag is korlátozva a szűkre szabott pénzügyi lehetőségek miatt csak a legminimálisabb igények kielégítését biztosította. A közvetlen és szabad kapcsolatok hosszú időre megszűntek. Újbóli kiépítésükre csak a detent után volt lehetőség.

³² UMKL–XIX–I–1e. 1946–72579.

³³ UMKL–XIX–I–1e. 1946–72580.

N. SZABÓ, JÓZSEF

**Relations internationales des bibliothèques — actions de revues et de livres
1945–1946**

Après la seconde guerre mondiale, les lacunes causées par l'isolement de guerre et par l'évolution dans le domaine des sciences spéciales ont fait particulièrement important la restauration des relations internationales avec les bibliothèques. L'aide de la diplomatie hongroise et des intellectuels pourtant pour l'étranger était aussi d'une grande importance pour combler les lacunes de la littérature spéciale. L'établissement officiel des relations pouvait se réaliser après les élections de 1945. Au mois de décembre 1945, le gouvernement a créé le Centre de Bibliographie Nationale, en vue de soigner les relations étrangères. Des organisations diverses, surtout américaines et anglaises prêtaient aussi une aide importante aux bibliothèques hongroises. Plusieurs institutions françaises assuraient leur appui pour combler les lacunes du stock de livres et de revues français des bibliothèques hongroises. La politique culturelle hongroise ne négligeait pas l'établissement des échanges culturels avec les pays voisins et la mise en marche des relations avec l'URSS a commencé bientôt, mais une vaste coopération s'est formée avec les institutions suédoises aussi. La politique culturelle hongroise et les bibliothèques tâchaient de profiter des possibilités données au cours des années 1945 et 1946. A partir de 1947, ces relations se rétrécissaient ou bien cessaient d'exister pour longtemps.

KÖZLEMÉNYEK

Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. VII. A Magyar Könyvszemle korábbi évfolyamaiban eddig már több közleményben is jelentek meg kiegészítések és javítások a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) első két kötetéhez.¹ A mostani írásban is ilyen adalékok találhatók.

RMNy S App. 1A

Julius Caesar: Oratio Vesontione ad milites habita. Budae 1473 Hess.

Külföldi nyomtatvány.

Ballagi Mór, bár némi kétkedéssel, felvette bibliográfiájába² Julius Caesar egyik kiadását Toldy Ferenc közlése alapján,³ amely szerint az Hess budai műhelyéből került volna ki. Toldy e kérdésben Jankovich Miklósrá támaszkodott, akinek állítása szerint e könyv egyik példánya saját tulajdonában volt.⁴ Fitz József Jankovich állítását minden szempontból teljességgel megalapozatlannak minősítette.⁵ Véleménye szerint a Jankovich által őrzött kis kötetet Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta Rómában.⁶

A helyzet azonban ennél még bonyolultabb. Jankovichnak volt ugyanis még másik Caesar-kiadása is az 1473. évből, ráadásul két példányban.⁷ Ezek közül az egyik⁸ valaha össze volt kötve a Hess-féle *Chronica Hungarorum* egyetlen, biztosan Magyarországon fennmaradt példányával.⁹ Erről a Caesar-kiadásról állította még a 18. században Johann Kriebel, eperjesi evangélikus lelkész, hogy a vele összekötött budai krónika nyomdájában készíthették.¹⁰ Jankovich ennek alapján azt remélte, hogy amikor megvásárolta a *Chronica Hungarorum* említett példányát, azzal egyszerre az első magyarországi műhely két termékének tulajdonosává válik. Feltehetően később belátta, hogy Kriebel vélelme megalapozatlan volt. Miután azonban korábban már büszkén magáénak tudott egy Budán 1473-ban nyomtatott Julius Caesar kiadást, a könyvtárában levő másik ilyen kiadványban vélte megjelni, vagy legalábbis erről állította, hogy az az

¹ MKsz 1972. 187–190; 1975. 85–92; 1976. 44–51, 170, 281–194; 1977. 374–381; 1980. 77–78, 185; 1982. 355; 1983. 406–408, 414; 1984. 119–127; 1987. 57–64, 220; 1989. 390; 1990. 156–157.

² BALLAGI MÓR: *Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925. 4. sz.

³ TOLDY FERENC: *A magyar nemzeti irodalom története*. II. Pest 1851. 31.

⁴ CAJUS SALLUSTIUS CRISPUS SZENTGYÖRGYI GELLÉRD MAGYARÁZÁSÁVAL. I. Buda, 1811. 91–92.

⁵ FITZ JÓZSEF: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932. 137.

⁶ GW 5098.

⁷ CIH 877. — Bp. OSzK Inc. 544 és 545.

⁸ Bp. OSzK Inc. 545.

⁹ CIH 986b — Bp. ELTE Könyvtára Inc. 10.

¹⁰ *Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen* IV. 1774. 284. — Kivonatos magyar fordítása SZELESTEI N. Lászlótól: MKsz 1982. 28.

első hazai műhelyben készült¹¹ A Kriebel által tévesen budainak vélt Julius Caesar kiadást pedig Esslingenben állította elő Konrad Fyner.¹²

RMNy S App. 4B

[Missale glagoliticum.] Zenta 1493.

Külföldi nyomtatvány.

Henri Stein¹³ a régi nyomdahelyek felsorolásában szerepel: „Zengg ou Zenta”. Adatánál Asbóth Oszkára hivatkozott,¹⁴ aki elsőként írta le a zenggi glaglita misekönyvet. Úgy tűnik, hogy a francia bibliográfus számára ez a két városnév összetéveszthető volt. Természetesen a horvátországi kikötőhelyen és püspöki székhelyen működött a könyvsajtó és nem a bácskai városban.

RMNy S App. 7A

Honter, Johannes: Chorographia Transylvaniae. Coronae 1532.

Külföldi nyomtatvány.

Hugo Hassinger úgy vélte, hogy Honter ezt az 1532-ben készített fametszetes térképét Brassóban nyomtatta ki.¹⁵ Gerhard Engelmann észrevételezte ezt a hibát, hiszen ez a térkép Bázelen jelent meg, ahol akkoriban Honter élt.¹⁶ Hassinger botlásának eredete is tisztázható. Oskar Netoliczka Honter bázeli tartózkodásával kapcsolatban ottani térképmetszői tevékenységéről számolt be, amikor is erdélyi térképe említését követően azt írta, hogy „ahol az 1532-ben megjelent”.¹⁷ Ez az „ahol” azonban nem Erdélyre, hanem az ugyanakkor a mondatnak elején álló Bázelfre vonatkozik.

Érdemes itt megjegyezni, hogy a mozgatható betűk felhasználása nélkül, kizárólag fametszéssel előállított *Chorographia* ma ismert egyetlen példányát, a papír vízjele, a nyomtatás minősége és a kiegészítő kézírás tanúsága szerint, Honter már Bázelfől történt hazaérkezését követően a magával hozott fadúcról 1539 tájt szülővárosában, Brassóban állította elő.¹⁸ Honternek ez a térképe azonban eredetileg 1532-ben Bázelen jelent meg.

RMNy S App. 7B

Werbőczy István: Tripartitum. Kolozsvár 1532.

Tévesen feltételezett kiadás.

A *Hármaskönyv* ún. milléniumi kiadásának bevezetőjében olvasható a fenti leírás,¹⁹ amit azután Fraknoi Vilmos megismételt.²⁰ Csekey István indokoltan cáfolta ezt, hiszen ekkor Kolozsvárt még nem működött nyomda.²¹ Ő sem tudta azonban tisztázni, hogy ez a téves adat miként került be a tudományos köztudatba. Mindenesetre az említett múlt századi kiadás legújabb megjelentetésének bevezetőjében ez a hibás feltételezés már nem ismétlődik meg.²²

¹¹ MKsz 1988. 102–109, BORSA Gedeon.

¹² GW 5874.

¹³ STEIN, Henri: *Manuel de bibliographie générale*. Paris, 1897. 634.

¹⁴ MKsz 1896. 120–149. — *Archiv für slavische Philologie* 1896 (19). 214–229.

¹⁵ HASSINGER, Hugo: *Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde*. Wien, 1949. 62.

¹⁶ ENGELMANN, Gerhard: *Johannes Honter als Geograph*. Wien, 1982. 2.

¹⁷ NETOLICZKA, Oskar: *Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften*. Kronstadt, 1930. 11.

¹⁸ *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 1988. 150–153, BORSA Gedeon.

¹⁹ WERBŐCZY István *Hármaskönyve*. Kiadta és fordította KOLOZSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Bp. 1897. XXXIII.

²⁰ FRAKNOI Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Bp. 1899. 340–342.

²¹ CSEKEY István: *Werbőczy és a magyar alkotmányjog*. Kolozsvár, 1941. 47–48.

²² WERBŐCZY István: *Tripartitum*. Lanin–magyar két nyelvű kiadás. Bp. 1990. XXVI–XXXI.

RMNy S App. 9A

Sprenck, Jacobus: Theologia patrum vindicata. Tyrnaviae 1537.

1700 utáni nyomtatvány.

Visegrádi János a sátoraljaújhelyi pálosok könyvtáráról 1786-ban készített leltárkönyvből közölte a fenti leírást, amelyet nem talált a Szabó Károly-féle RMK-ban.²³ Az évszámot már ő megkérdőjelezte. Joggal, hiszen Nagyszombatban ekkoriban nem működött nyomda. Jakob Spreng jezsuita (1680–1745) e munkája 1727-ben,²⁴ majd 1737-ben²⁵ jelent meg ebben a városban. Az évszám második számjegye tehát a leírás során eltorzult, ill. félreolvashatóvá vált.

RMNy 19 vacat!

A kizárás indokolása: ad RMNy 63.

RMNy S 19A

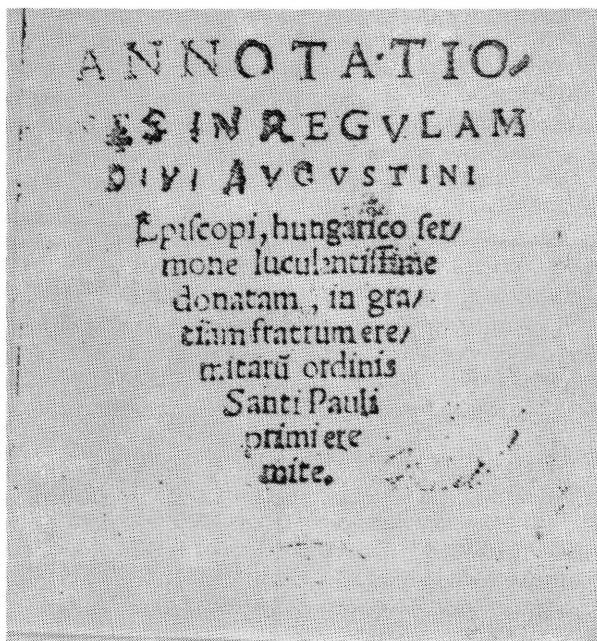
BREUIARIU(M) nouum fratrum eremitaru(m) sancti Pauli primi heremite: a me(n)dis o(mn)ibus eme(n)datu(m) & completu(m). (Uenetijs 1537 in officina Luceantonij Iunte.)

+⁸- + +⁸,a⁸-z⁸τ⁸2⁸ 8aa⁸-zz⁸τ⁸2⁸ 8A⁸B⁸C⁴ = [16] + 453 [recte 435] + [1] fol. - 8° - 1 ins., mult.ill., init.

MKsz 1914. 299–300. — Bohatta, Hans: Bibliographie der Breviere 1501–1850. Leipzig 1937, 1514.

Szórványosan magyar szavakat tartalmazó pálosrendi breviárium. — Elején a naptár részben a hónapok nevei magyarul vannak nyomtatva: *Boldogasszony hava*. . . stb. A kötet végén nyomdászjelvény.

Elsőként Hóman Bálint írta le a budapesti Egyetemi Könyvtár végén csonka példányát.²⁶ A Klosterneuburgban őrzött példány alapján a bibliográfiai adatok kiegészíthetők voltak.

RMNy 20. Címlap

²³ Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1910. 244.

²⁴ PETRIK III. 423, V. 471–472, VII. 482.

²⁵ PETRIK VII. 482.

²⁶ MKsz 1914. 299–300.

Ad RMNy 20

[GYÖNGYÖSI Gergely — transl.] Annotationes in regulam divi Augustini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite. (Venetiis MDXXXVII Pataunus et Roffinellis.)

A⁸-N⁸ = [104] fol. — 8°

A csíksomlyói példány előkerült, és azt Muckenhaupt Erzsébet ismertette,²⁷ minden szempontból megerősítette a RMNy-nak a szakirodalom alapján készült leírását. A címszöveg egyes betűi azonban nem hiányzanak ebből a példányból, hanem azokat, mivel feltehetően halványabbak voltak, valaki tintával később megerősítette. Az eddig hiányzó címlapreprodukció most pótlásra kerül.

RMNy S App. 9B

Honter, Johannes: Apologia reformationis. Coronae 1543.

Kézírtos mű.

Németh János leírásában Johannes Honter nyomtatványai között olvasható: „Apologia reformationis anno 1543. conscripta, et in comitiis Isabellae reginae oblata”.²⁸ E mű hasonmás kiadásának kísérőtanulmányában felmerült a kérdés, hogy e „könyvecske” kézirat volt-e, vagy pedig nyomtatvány.²⁹ Ugyanez már két évszázaddal korábban Johann Seivertnek is gondot okozott. Ő azonban állást is foglalt ebben az ügyben, amikor azt írta, hogy szerinte ezt a művet sohasem nyomtatták ki.³⁰ Véleményét osztotta Josef Trausch is.³¹ Szabó Károly tehát ezt a Honter nevéhez fűzött írást feltehetően tudatosan kihagyta a RMK II. kötetéből.

Ad RMNy 63

SZÉKELY István: Calendárium magyar nyelvű. Szekel(y) Estvan. [Krakkó 1540–1550 Vietor.]

A⁸B⁷+1 = [15] fol. — 8° — 1 ins., 3 ill., orn.

Molnár József megállapította, hogy a RMNy leírásához alapul szolgáló kolozsvári példányból hiányzó B₄ levél a MTA Könyvtárában megvan, így a nyomtatvány pontosan leírható. A kolozsvári kötetbe e levél hátlapjának szövege helyett két oda nem tartozó, 1705-ből származó, latin nyelvű fejezetet másoltak. Ezek címe (*Officia mensium* és *Sol in signis Zodiaci*) a RMNy-leírásából ezért tehát törlendő. Ezen a lapon a budapesti példányban további fametszetes naptárkerék áll, így az illusztrációk száma nem kettő, hanem három.³²

Hasonmás kiadása Molnár József gondozásában: Bp. 1976. *Fontes ad historiam linguarum popularumque Uraliensium*. 3.

Molnár József úgy vélte, hogy Székely István e művének első kiadása³³ az egyik naptárkerék állása alapján bizonyosan az 1539. esztendőre számított. E feltevésnek azonban nincs semmi, csillagászatilag indokolható alapja. A krakkói nyomda fametszetes illusztrációi egyrészt nem Székely e munkájához készültek, másrészt azok együttesen nem az 1539. év, hanem kizárólag csak a 16. század első esztendejére, az 1501.-re érvényesek. Ez is hangsúlyozza e kalendáriumnak egyetlen évhez nem köthető, ún. öröknap-tár jellegét.³⁴

²⁷ Művelődés (Bukarest) 1983. 6. 36–37, a címlap és a kolofon reprodukciójával.

²⁸ NÉMETH, Joannes: *Memoria typographiarum*. . . Pesthini, 1818. 69–70.

²⁹ NÉMETH János: *Magyarország nyomdáinak emlékezete*. Az 1818. évi kiadás hasonmása és magyar fordítása. HAIMAN György bevezető tanulmányával. I–II. Bp. 1977. I. 214–215.

³⁰ SEIVERT, Johann: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Pressburg, 1785. 179–180.

³¹ TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. I–III. Kronstadt, 1868–1871. II. 213.

³² *Magyar Nyelv* 1977. 240–241. — Hasonmás kiadása bevezetőjében. Bp. 1976. 3.

³³ RMNy 19.

³⁴ Ifj. BARTHA Lajos szakíró szíves közlése.

Molnár az általa vizsgált és az említett két példányból ismert kiadást³⁵ tekintette az első, 1538 elejére datálható nyomtatványnak.³⁶ A félreismeret naptárkerekeken kívül ehhez érvelésként azt hozta fel, hogy a betűtípusok sok vonatkozásban közelállnak az 1535-re datált Ozorai-féle munkában³⁷ találhatókkal. Ez az érvelés az említett időpont-meghatározáshoz azonban teljességgel alkalmatlan, hiszen előkertült a korábbiól csak hiányos kötetek alapján ismert Ozorai műnek teljes példánya, amiről megállapítható volt, hogy azt csak 1550 táján állították elő Krakkóban.³⁸

E mű első, Szabó Károly által 1538 előttre datált kiadásának³⁹ feltételezése Székely ajánlásának egyetlen mondatára támaszkodott, amely így szól: *kit jó néven veendnek, többre és nagyobbra ennek utána igyekszünk*. Ezek a sorok az 1540-es években készült kiadványban olvashatók.⁴⁰ Ez a fordulat azonban igen elterjedt és jól ismert humanista toposz, amely a régi, hazai nyomtatványokban is többször előfordul már Hess nevezetes ajánlásától⁴¹ kezdve. Ennek megfelelően semmi bizonyító ereje sincs. Székely örök-naptárának ismeretlen és eddig az 1530-as évekre feltételezett kiadása⁴² ezért törlendő a régi, magyar nyelvű nyomtatványok sorából.

Székely e munkája e kiadásának időpontja az 1540-es évekbe helyezhető⁴³ Kazinczy Ferenc erre vonatkozó datálása 1549-re vagy ennél korábbra szolt,⁴⁴ Toldy Ferencé pedig 1549-re.⁴⁵ Érdekes módon a mai ismeretek alapján ezek a megjelenés idejére vonatkozó és ma már elavultnak tűnhető datálások látszanak a legrealisabbaknak.

Havass Rezső, amellet hogy az 1538. évnél közölte Szabó alapján Székely kalendáriumát, előtte ugyanabból az esztendőből még egy további művét is leírta: „*Cisio János, az az kalendárium, mely az ünnepek napjainak első tagjait a hónapok rendje szerint előadja. Krakó 1538.*”⁴⁶ Ez azonban aligha volt önálló kiadvány, hanem inkább Székely munkájának első fejezetére vonatkozhat, bár annak szövegszerű megfogalmazása a Havas által közölttől eltér.

RMNy 70 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 143A.

RMNy S App. 15A

Vincentius, Petrus: Pro concilio Tridentino pveritiae Christianae precatio. Kronstadt 1551. 1 fol. – 2°
Külföldi nyomtatvány.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek régi, magyar vonatkozású nyomtatványairól kiadott katalógus a fenti formában közölte ezt a plakátalakú nyomtatványt.⁴⁷ A reprodukcióban⁴⁸ a következő

³⁵ RMNy 63.

³⁶ Mint a 32. sz. jegyzet.

³⁷ RMNy 15.

³⁸ MKsz 1976. 156–170, HOLL Béla.

³⁹ RMNy 19.

⁴⁰ RMNy 19.

⁴¹ RMNy 2. – MKsz 1989. 239, BORSA Gedeon.

⁴² RMNy 19.

⁴³ RMNy 63.

⁴⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1808. 31. sz.

⁴⁵ *Új Magyar Múzeum* 1853. II. 189. – *Irodalomtörténet rövid előadásban*. 4. kiad. Bp. 1878. 70.

⁴⁶ HAVASS Rezső: *Magyar földrajzi könyvtár*. Bp. 1893. 437.

⁴⁷ *Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa*. 3. rész: S–Z. Összeállította: NÉMETH S. Katalin. – *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Teil 3. S–Z. Bearbeitet von S. Katalin NÉMETH. München–New York–London–Paris, 1993. Saur. H 2179. (735. lap – Jelzete 95.10 Quod. 2° (67). – 899. lap = nyomdászmutató – 909. lap = nyomdahelymutató).

⁴⁸ *Magyar és magyar vonatkozású...* (1. a 47. sz. jegyzetet) 734.

impresszum olvasható: „In inclyta Corona Ianus spoeroceros excudebat Calendis May. Anno 1551.” Való igaz, hogy Brassó latin neve Corona és németül Kronstadt, a fenti városnév azonban nem erre az erdélyi városra, hanem a Keleti tenger koronájára, Lübeckre vonatkozik. Az egyleveles nyomtatvány az ottani id. Johann Balhorn felszerelésével készült.⁴⁹ A tipografus ez alkalommal latinizált görög névformában⁵⁰ szerepel, ami jól illeszkedik a városnév költői megjelöléséhez.

RMNy S 143A

<Kálmáncsehi Sánta Márton: A keresztenyi gyülekezetben való regveli eneklesec. Kolozsvár 1555–1559 Hoffgreff.>

17. századi adat alapján feltételezhető. — Protestáns, reggeli, istentiszteleti liturgia.

Kálmáncsehi e művét a RMNy 70 [Krakkó? cr. 1545–1550 vidua Hieronymi Vietoris?] impresszummal regisztrálta. Újfalvi Imre 1602-ben közreadta az általa ismert, magyar nyelvű, protestáns énekeskönyvek időrendbe szedett jegyzékét.⁵¹ Itt 1554 és 1560 között évszám nélkül közölte Kálmáncsehi munkáját. Róla köztudott volt, hogy kálvini felfogása ellene volt a formális liturgiának, ezért a szakirodalom — Újfalvi időrendjét megbontva — kénytelen volt ezt a nevéhez köthető kiadványt a 16. század első felének végére helyezni, amikor még ilyen mű megírása összeegyeztethető volt az ő akkori álláspontjával. Azóta előkerült Huszár Gál 1559–1561. években nyomott énekeskönyve, amelynek függeléke ez a Kálmáncsehi-féle kiadvány, amelynek címe végén olvasható: „az Kalmanczehi Marton mestertől magyarrá fordítot psalmusokkal egyetembe.”⁵² Miután ezek szerint csak a zsoltárok fordítása köthető Kálmáncsehi nevéhez, megszünt a kényszer, hogy e mű Újfalvi közlése alapján feltételezhető első kiadását 1550 elé kelljen helyezni.

Az Újfalvi-féle időrend által kikövetkeztethető 1555 és 1559 közötti években Debrecenhez legközelebb Kolozsvárott működött nyomda, amely ráadásul felkészült volt kották előállítására is. Az Újfalvi által ismert kiadvány, ha ugyan az nem volt azonos Huszár 1559–1560 között nyomtatott énekeskönyve függelékével, legtöbb valószínűséggel a Hoffgreff-féle műhelyben készülhetett.⁵³ Ennek lehetőségét azonban az 1556. év tavaszától csökkentette az a körülmény, hogy ekkortól a református Kálmáncsehi éles vitában állt a kolozsvári nyomdához közelálló, két, ezekben az években evangélikus személyiséggel: Dávid Ferencel és Heltai Gáspárral.⁵⁴

ad RMNy 156

SZÉKELY István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Szekel(y) Estvan. Craccoba MLLIX [recte 1559] Striyykouiai Lazar.

A címlapon feltüntetett római számos évszámba a szedés során sajtóhiba csúszott: a második, „D” betű helyett „L”-t szedtek (A-variáns).⁵⁵ Ezt a tévedést azután a nyomtatás közben észrevették és kijavították (B-variáns).⁵⁶

RMNy 185 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 455B.

⁴⁹ Ulrich KOPP (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek) szíves közlése.

⁵⁰ Janus Spoerocerus = σπειρω & κερος = szétszóródó & szarv, ami megfelel Johann Balhornnak. Sich ballen = szétszóródi (vö. GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch. I. Leipzig 1854. 1092. has.) és Horn = szarv.

⁵¹ RMNy 886. — ItK 1957. 372–373, SCHULEK Tibor.

⁵² MKsz 1976. 48–51, BORSA Gedeon.

⁵³ ItK 1977. 223, BORSA Gedeon.

⁵⁴ RÉVÉSZ Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. Debrecen, 1938. 105.

⁵⁵ Így az RMNy leírásában az OSzK 2. példánya alapján.

⁵⁶ Így az RMNy címlapreprodukciójában az OSzK 1. példánya alapján.

RMNy 188 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 213A.

RMNy S App. 24A

Goede, Henning: Consilia. Buda 1563 Wohlrab.

Nem hazai nyomtatvány.

A New York-i Public Library ritkasággyűjteményének nyomdahelyek szerinti katalógusa „Buda” alatt közli a fenti leírást, azzal a megjegyzéssel, hogy a kötet nem található sem a British Museumban sem a Bibliothèque Nationale-ban.⁵⁷ E könyv egyik példányát 1954-ben vételre ajánlották fel az említett amerikai könyvtárnak, de megvásárlására nem került sor. Ilyen formában került be azután az említett katalógusba. Az eredeti kiadványon a megjelenés helye „Budissinae” formában olvasható, ami azonban nem Budát, hanem a németországi Bautzen városát jelenti.⁵⁸

RMNy S App. 25A

Verentius, Antonius: Praefationale missarum solemnum. . . Posonii 1563.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

Szinnyei József⁵⁹ sorolta fel ezt a művet Antonius Verantius munkái között, amit Šime Jurić is átvett.⁶⁰ Ján Čaplovič azután kizárta a pozsonyi nyomtatványok sorából azzal az indoklással, hogy abban az időben ebben a városban nyomda nem működött.⁶¹ Ebben teljes mértékben igaza volt, de megjegyzendő, hogy sem Szinnyei, sem Jurić nem állította, hogy Verantiusnak ez a munkája nyomtatásban látott volna napvilágot.

RMNy S 213A

[APOSTOL] [Braşov 1566 Călin?]

E kiadványt a RMNy 188 az alábbi, kikövetkeztetett impresszummal közölte: [Braşov cr. 1563 Coresi]. Ugyanitt megemlítsre, de nem elfogadásra került Gebhard Blücher időmeghatározása is a papír vízjele alapján: [cr. 1566–1567].⁶² A kiadvány elkészítésének idejét — ugyancsak a vízjel alapján — Gernot Nussbächer nagy pontossággal az 1566. év második felében állapította meg.⁶³ Érvelése meggyőző, így a RMNy korábbi datálását módosítani kell. Coresi neve 1562 és 1569 közötti időből egyetlen kiadványon sem olvasható. Miután nyomdai felszerelését 1565-ben Călin használta,⁶⁴ feltételezhető, hogy a következő esztendőben is ő dolgozott azzal.

RMNy S App. 26C

Egri Lukács antitrinitárius irányú könyve. S. l. 1567.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

⁵⁷ *The New York Public Library. The Research Libraries. The Imprint Catalog in the Rare Book Division.* Vol. 3. Boston, 1979. 434.

⁵⁸ *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur.* Bp. 1990. — G 327.

⁵⁹ SZINNYEI XIV. 1077.

⁶⁰ *Iugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis.* I/3. Zagrabiae, 1968. Nr. 3880.

⁶¹ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700.* I–II. Martin, 1972–1984. XXXII.

⁶² *Revista Bibliotecilor* 1967. 423.

⁶³ *Karpatenrundschau* (Braşov) 1071. VI. 4. p. 9. — *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1972. 82.

⁶⁴ RMNy 204.

Az 1568. január 6-án Szikszón tartott protestáns zsinat elítélte Egri Lukács antitrinitárius nézeteit. Zoványi Jenő szerint „nem lehetetlen, hogy könyvet adott ki” erről.⁶⁵ Kathona Géza szerint Egri „elveit feltételezhetően 1567 vége felé könyvben is ismertté tette”.⁶⁶ Semmi olyan adat sem áll ehhez rendelkezésre, amely alapján a nyomtatásban történő megjelentetés akár csak valószínűsíthető is lenne.

RMNy S App. 26D

Szikszai Fabricius Balázs: *Refutatio argumentorum Lucae Agriensis*. S. 1. 1568.

Kellő bizonyíték nélküli feltételezett nyomtatvány.

Az 1568. január 27-én kezdődött kassai protestáns zsinaton elítélték Egri Lukács antitrinitárius nézeteit. Szikszai Fabricius Balázs ehhez 27 pontból álló „Propositiones”-t állított össze.⁶⁷ Zoványi Jenő szerint ő e témakörben könyvet írt Egri ellen, ill. Szikszai Fabricius művei között sorolta fel a fenti címet.⁶⁸ Kathona Géza Szikszai Fabricius e „ma már ismeretlen műve kiadásáról” írt.⁶⁹ Semmi olyan adat nem áll azonban rendelkezésre, amely alapján e műnek nyomtatásban történő megjelentetése akár csak valószínűsíthető is lenne.

RMNy S 241A

[PSALTIR.] [Brašev 1568 Čálin? Coresi?]

A RMNy 581 alatt e kiadvány kikövetkeztetett impresszuma: [Brašev 1584–1588 Šerban]. Már ott említésre de nem elfogadásra került, hogy Demény Lajos a papír vízjele alapján a megjelenés időpontját 1568 és 1570 közé helyezte.⁷⁰ Gernot Nussbächer ezt még jobban pontosította 1568-ra.⁷¹ Nyomdásza ekkor azonban vagy Čálin volt, aki 1565-ben dolgozott ezzel a felszereléssel,⁷² vagy maga Coresi, akinek a neve 1569-től újra megjelenik az ő készletével előállított nyomtatványokon.⁷³

RMNy S 241B

[LITURGIA.] [Brašev 1568–1569? Coresi?]

A RMNy 578 alatt e kiadvány kikövetkeztetett impresszuma: [Brašev 1584–1588 Šerban]. Gernot Nussbächer a nyomtatás idejét a papír vízjele alapján előbb 1568 második felére,⁷⁴ majd az 1568–1569. évekre helyezte.⁷⁵

RMNy S App. 27B

[Calendar românesc. Braşov 1569 Coresi.]

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

Levéltári adatok szerint a brassói tanács 1569-ben a moldvai követnek kalendáriumot adott ajánlókba. Gernot Nussbächer felvetette annak lehetőségét, hogy ezt román nyelven az akkor a városban tevékenykedő Coresi állította elő, és így ez a legrégibb tudósítás lenne egy román naptárról.⁷⁶ A felté-

⁶⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Bp. 1977.

165.

⁶⁶ ItK 1971. 403.

⁶⁷ [DEBRECZENI EMBER Pál:] *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 187–196.

⁶⁸ ZOVÁNYI (l. a 65. sz. jegyzetet) 165. és 601.

⁶⁹ ItK 1971. 403.

⁷⁰ *Studia Bibliologica* 1969. 2. sz. 493–512.

⁷¹ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16. – *Revista Bibliotecilor* 1971. 114–116.

⁷² RMNy 204.

⁷³ RMNy 261.

⁷⁴ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16.

⁷⁵ *Revista Bibliotecilor* 1971. 116.

⁷⁶ *Neuer Weg* (Bukarest) 1970. VII. 8.

telezés azonban teljességgel megalapozatlan, hiszen a cirill betűs könyvnyomtatás első időszakában — különösen a 16. században — e műhelyek kizárólag vallásos tárgyú kiadványokat (szertartáskönyv, prédikáció, katekizmus stb.) készítettek. A követnek adott ajándék nyilván nem román vagy egyháziszláv nyelvű volt, de még az sem biztos, hogy azt Brassóban vagy egyáltalában Erdélyben nyomtatták.

RMNy S 260A

[SBORNIK.] Brašev 1569 Coresi?]

1⁸–29⁸ + [30⁸–32⁸?] = [256] fol. — 2° — Orn., init.

Bizánci rítusú liturgikus könyv ó-egyháziszláv nyelven. — A RMNy 261 alatt írta le e műnek második kötetét, amely a keleti egyház szolozsmáinak szövegét a februártól augusztusig terjedő időszakra foglalja magában. Az eddig nem ismert első résznek egy elején és végén egyaránt erősen hiányos példánya a szeptembertől januárig terjedő résszel a bulgáriai Kilifarevo kolostorában került elő. Az első híradást az akkoriban ott fellelt régi, liturgikus nyomtatványokról T. D. Pločev tette közzé, aki azonban azokat meghatározni nem tudta.⁷⁷ Ezt a feladatot később P. Atanasov végezte el.⁷⁸ Leírása alapján a kötet egyenként nyolc leveles füzetekből áll, amelyek közül az első nyolcból összesen nem kevesebb, mint 47 levél hiányzik, tehát mindössze 17 van meg. A 9–29. füzetekből viszont mindössze négy levél hiányzik. Összesen tehát 179 levélből áll az egyetlen ismert példány, amelyet ma Veliko Tervnovóban az állami levéltár őriz.⁷⁹ Mind az első, mind a már korábból ismert második kötet ennek az 1538. évben Velencében nyomtatott bizánci liturgikus könyv első kiadásának utányomása. Ennek alapján kikövetkeztethető, hogy a 29. füzet után még valószínűleg három további füzettel fejeződött be a kiadvány. Miután a második kötetet (RMNy 261) Brassóban Coresi műhelyében 1569. év második felében állították elő, Atanasov feltételezte, hogy az első rész az előző esztendőben készült ugyanott. Gernot Nussbächer — meggyőzően — 1569 első felére datálta.⁸⁰

RMNy S App. 33B

Alesius, Dionysius: Contitutiones. . . in usum sui coetus. . . S. l. 1572. — 4°

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett kiadvány.

Szinnyei József szerint e húsz részből álló 4-rét kötetet „1572-ben nyomattak ki”.⁸¹ Dionysius Alesius, erdélyi, református superintendens összeállítását az egyházigazgatásról Horányi Elek örököltette meg.⁸² akire azután Szinnyei támaszkodott. Ennek a református munkának nyomtatásban történő megjelenítése 1572-ben nagyon valószínűtlen, hiszen Báthori István fejedelem 1571. szeptember 17-i cenzúrarenderete nyomán — a további hitviták elkerülése végett — vallással összefüggő kiadványok egy ideig nem láthattak napvilágot sem Erdélyben sem a Partiumban.⁸³

Ad RMNy 323

SZTÁRAY Mihály: Historia de vita beati Athanasij. . . Debrecini [1573] Lupulus.

Aszékenyfehérvári Megyei Könyvtár őriz egy kéziratköteget, amelyben 22 különböző kéziratot könyvjegyzék található az 1666 és 1817 közötti időből. Büky Béla ebben találta e Sztáray-mű leírását egyszer 1551, másodszor 1558. évszámmal.⁸⁴ Véleménye szerint az első évszámot 1557-nek is lehet olvasni. Így joggal feltételezte, hogy ez alighanem a kézirat elkészültének évét jelöli. Bod Péter és Sándor István is

⁷⁷ *Izvestia na Instituta za balgarska literatura*. 1958. 277.

⁷⁸ *Studia Balcanica* (Sofia) 1970. II. 133–150.

⁷⁹ *Gutenberg Jahrbuch* 1986. 310, DEMÉNY Lajos.

⁸⁰ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16.

⁸¹ SZINNYEI I. 117.

⁸² HORÁNYI, Alexius: *Nova memoria Hungarorum*. I. Pestini, 1795. 72–73.

⁸³ Vö. RMNy 314.

⁸⁴ *A Jankovich Miklós-féle katalógusgyűjtemény, mint ismeretlen, 1712 előtti régi magyar könyv- és variáns adatok forrása*. Székesfehérvár 1966. 15–16.

ezzel az évszámmal jelölte ezt a debreceni Komlós nyomdában évszám nélküli megjelent kiadást. Büky a „Debreczini 1558” megjelenési adatokat természetesen elfogadhatatlannak minősítette, hiszen ekkor még nem működött nyomda ebben a városban. Felvetette azonban annak lehetőségét, hogy ez a mű ebben az évben napvilágot láthatott Óvárton, ahol ekkor Huszár Gál sajtója tevékenykedett, és Sztáray egy másik művét⁸⁵ 1559-ben közre is adta. Ez a következtetés nem zárható ki biztonságosan, de valószínűbb, hogy ezt az évszám nélkül 1573-ban kiadott, debreceni kiadást látták el önkényesen a mű megírását követő évvel.

RMNy S App. 34A

Laskai János öt iskoláskönyve. Debrecen 1575–1577.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett kiadás.

Kathona Géza úgy vélte, hogy Laskai János később megjelentetett öt különböző tankönyvét⁸⁶ első alkalommal 1575 és 1577 között Debrecenben kinyomatták, amikor is ő az ottani iskola rektora volt.⁸⁷ Nem bizonyos, hogy e tankönyveket Laskai már ezekben az években elkészítette. Ráadásul a szerző tartózkodási helye és nyomdahely között olyan szoros összefüggés sohasem állt fenn, amely ilyen feltételezést kikényszeríthetne.

RMNy S App. 34B

Katechizmus viacrečový, aj so slovenským textom. Šintava cr. 1577.

Tévesen feltételezett kiadás.

Jozef Repčák,⁸⁸ majd nyomában Boris Bálent⁸⁹ úgy vélte, hogy Bornemisza Péter Semptén szlovák nyelvű kátét nyomtatott. Ján Čaplovič⁹⁰ tisztázta, hogy ez Bornemisza írásának⁹¹ félreértése. Ha az ő megjegyzése egyáltalában nyomtatványra vonatkozik, úgy az a Prágában készült latin–cseh káté lehet.⁹²

RMNy S App. 36A

Neue Zeitung aus Offen. . . Erstlich gedruckt zu Offen, anno M.D.LXXVII.

Külföldi nyomtatvány.

Ez a kiadvány az 1578. május 19-én Budát, azon belül is a várat ért, elemi csapás jellegű viharról tudósít.⁹³ A híradás hitelessége kedvéért rányomatták, hogy azt először Budán állították elő. Természetesen ez lehetetlen, hiszen sem a 16, sem a 17. században nem működött könyvsajtó az ország fővárosában.

RMNy S 455B

IGEN hasznos es draga nemes receptum avagy orvosság. . . [Detrekő 1580–1581 Mantskovit, typ. Bornemisza.]

1 fol 328 × 237 mm

A RMNy 185 ezt a plakátalakú nyomtatványt a szakirodalomra támaszkodva az alábbi, kikövetkeztetett impresszummal közölte: [Kolozsvár 1550–1575? Heltai]. Az ott említett teljes példány az utóbbi időben az OSzK-ba került, ami lehetővé tette a vele történő behatóbb vizsgálatot. Ennek során V. Ecsedy

⁸⁵ RMNy 158.

⁸⁶ RMNy 655, 656, 658, 659 és 681.

⁸⁷ KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. 78.

⁸⁸ REPČÁK, Jozef: *Predlād dejín kníhilače na Slovensku*. Bratislava, 1948. 22.

⁸⁹ *Lidové noviny* (Brno) 1949. XI. 19.

⁹⁰ *Knížnica* 1951: 2. 145–147.

⁹¹ RMNy 396.

⁹² ČAPLOVIČ (l. a 61. sz. jegyzetet) CLXVI.

⁹³ HIELLMANN, G[ustav]: *Die Meteorologie in den deutschen Flugschriften und Flugblättern des XVI. Jahrhunderts*. Berlin, 1921. 75. 1578 Mai 19 (1) – A wolfenbütteli példány: *Magyar és magyar vonatkozású*. . . (l. a 47. sz. jegyzetet) – H 1452.

Judit a betűtípusok vizsgálata alapján megállapította, hogy a fenti nyomdameghatározás nem állja meg a helyét, hanem azt Mantskovit Bálint a Bornemisza-műhelyben 1580–1581 táján állította elő. A teljes példány ismeretében immár megállapítható volt az egyleveles nyomtatvány pontos mérete is.⁹⁴

RMNy S 513A

»[1] [KALENDÁRIUM az 1583. esztendőre.] — [2] (Itéletek az eg forgasa szerint...) [Detrekő 1582 Mantskovit, typ. Bornemisza.]«

»[52]? fol. — 8° — Mult. ill., orn.«

Čaplovič 1688a

Naptár és prognosztikon. — Ebből a naptárból nem maradt fenn példány. Emlékét azonban a Besztercebánya város számadáskönyvébe 1582. december 22-én bejegyzett mondat megőrizte. Eszerint a detrekői nyomdász 12 bekötött naptárt küldött a tanácsnak, amely őt ezért két forinttal tisztelte meg.⁹⁵

Mantskovit Bálint naptársorozata már korábbról ismeretes volt az 1580–1582. évekre szóló kalendáriumokkal.⁹⁶ A fenti levéltári adat azonban bizonyossá teszi, hogy a detrekői nyomdász az 1583. esztendőre is készített ilyen kiadványt. Leírásához az előző évi ilyen nyomtatványa⁹⁷ szolgált alapul.

RMNy 518 vacat!

Homberger, Jeremias: Viola Martia. . . [Gyssingae 1582 Manlius.]

Erről az impresszum nélküli kiadványról a RMNy 518 feltételezte, hogy azt Németújvárott állította elő Joannes Manlius, mint e szerző két másik művét.⁹⁸ Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján megállapította, hogy e kötet nem Manlius műhelyében készült.⁹⁹ Külföldi nyomtatvány.

RMNy S App. 44A

Luther, Martin: Catechismus. . . mit anghengten Fragen. . . gestelt. . . durch Johann Hauser. Donnerskirchen 1583.

Külföldi nyomtatvány.

Irmtraut Landeck-Pozza a Magyarországon működött fláciánusok kapcsán arról írt, hogy 1580-ban azok egyike saját kátét jelentetett meg „mit Erscheinungsort Donnerskirchen”.¹⁰⁰ A fenti közlés Gisela Auer írására vezethető vissza.¹⁰¹ Szerinte Johann Hauser, aki ennek az irányzatnak egyik legtevékenyebb tagja volt Nyugat-Magyarországon katechismusát „Gegeben zu Dundelßkirchen am Hungerischen See” keltezéssel jelentette meg 1580-ban. Követve az Auer által megadott forrásokat Oskar Sakrausky Hauser tanulmányában lehetett megtalálni a fenti közlések eredetét.¹⁰² Eszerint Hauser Villachból Magyarországra kényszerült áttelepülni, ahol is a Fertő tó melletti Donnerskirchen (Fertőfőhéregyháza) lelkésze lett. Itt keltezte a fenti formában Luther kis kátéjával együtt közreadott, szinte dogmatikává fejlesztett írását 1582 (tehát nem 1580-ban) újkor. A kötet 1583. évszámmal jelent meg nyomtatásban.¹⁰³ A Sakrausky által közölt reprodukciók alapján biztonsággal megállapítható, hogy ezt

⁹⁴ MKsz 1985. 287–292.

⁹⁵ ČAPLOVIČ (l. a 61. sz. jegyzetet) 1688a.

⁹⁶ RMNy 434, 455A, 487.

⁹⁷ RMNy 487.

⁹⁸ RMNy 534 és RMNy 556.

⁹⁹ *Az OSzK Évkönyve* 1982–1983: 321–322.

¹⁰⁰ *Mitteilungen des Instituts des österreichischen Geschichtsforschung* 1980. 354.

¹⁰¹ *Burgenländische Heimatblätter* 1976. 182.

¹⁰² *Jahrbuch des Museums der Stadt Villach*. Bd. 1 Villach 1964. 207–242.

¹⁰³ *Jahrbuch*. . . (l. a 102. sz. jegyzetet) 222–227. az előző szövegközlése, 223. a címlap és 225. az előző végének reprodukciója. A nyomtatvány egyetlen ismert példányát Freisach (Felső-Karintia) evangélikus püspöki múzeuma őrzi.

nem hazai műhelyben állították elő. A Landeck-Pozza által említett „megjelentetési hely” alatt ma a kiadót is lehet érteni. Az először írásakor azonban csak a szerző tartózkodási helye volt a Fertő tó mellett, de az sem sokáig, mert még 1582 nyarán a királyi biztosok eltávolították őt onnan.¹⁰⁴

Ad RMNy 569

CALEPINUS, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum*. . . Lugduni 1585.

A RMNy ez alatt a szám alatt olyan kiadást ismert, amely címlapján méhekről körülrajzott orosz-
lánt ábrázoló jelvényt visel. A szövegben megemlítésre kerül, hogy ismereteseek olyan példányok, ame-
lyeken Jacobus Puteanus, ill. Bartholomaeus Honrat kiadók neve olvasható. Albert Labarre Calepinus-
bibliográfiájában¹⁰⁵ ezeket külön változatokként közli. I. variáns: Jacques Dupuys,¹⁰⁶ II. variáns: Barthé-
lémy Honorat,¹⁰⁷ III. variáns: a RMNy által közölt oroszlanos jelvényű, IV. variáns: jellemzője, hogy a
címszövegben // Decem lingue // az egyik sor. Ez csupán egyetlen példányban található, és azt – Labarre
szerint – nyilvánvalóan jóval később készítették a rajta feltüntetett 1585. évnél.

Az amerikai központi katalógus¹⁰⁸ e Calepinus-féle szótárnak 1583. évi kiadásáról is tudósít. Azon-
ban ez nyilvánvaló tévedés, mert a két példány, amely lelőhelyként itt szerepel, megtalálható a helyes,
1585. évszám alatt is.¹⁰⁹

RMNy 578 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 241B.

RMNy 581 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 241A.

RMNy 597 vacat!

< Calepinus, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum*. Lugduni 1587.>

Ez a RMNy 597 által feltételezhetőnek minősített kiadás aligha létezett. Albert Labarre¹¹⁰ éppen
a RMNy-re hivatkozva felvette ugyan bibliográfiájába, de példányt sehol sem talált. A legvalószínűbb
az, hogy a korábbi magyar szakirodalomban öröklődött 1587. évszám, vagy valakinél tollhiba nyomán
keletkezett, vagy egy 1586. évi példányban tollal valaki egyetlen vonással utólag „felfrissítette” a római
évszámot.

Itt említhető meg, hogy Labarre egy másik tételében¹¹¹ a tíznyelvű Calepinus-féle szótárnak valami
hibrid kiadásáról tudósított. E lyoni kiadás leírásának fejlécében az 1588., részletes leírásában viszont az
1577. évszám olvasható. A címlapon található fametszet méhek által körülzsongott oroszlán az 1586.¹¹²
és 1587.¹¹³ évi kiadásban látható. A terjedelmet Labarre „(4) 819 [= 840] – 813 (3) pp.” alakban ad-
ta meg. Ez viszont teljesen eltér az említett 1586. és 1587. évekétől, viszont pontosan megegyezik az

¹⁰⁴ RITTSTEUER, Josef: *Die Klosterakten über das Burgenland*. Eisenstadt, 1955. Nr. 92.

¹⁰⁵ LABARRE, Albert: *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino*. Baden-Baden 1975. Nr. 144.

¹⁰⁶ ADAMS, H[erbert] M[ayow]: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries*. I–II. Cambridge, 1967. C 220.

¹⁰⁷ ADAMS (I. a 106. sz. jegyzet) C 221.

¹⁰⁸ *The National Union Catalogue. Pre-1956 imprints*. Vol. 89. London, 1970. NC 0028153.

¹⁰⁹ *The National*. . . (I. a 108. sz. jegyzet) NC 0028151.

¹¹⁰ LABARRE. . . (I. a 105. sz. jegyzet) 147.

¹¹¹ LABARRE. . . (I. a 105. sz. jegyzet) 149.

¹¹² RMNy 569.

¹¹³ RMNy 588.

1594.¹¹⁴ és 1598.¹¹⁵ évek lyoni kiadásiéval. Ezek viszont egészen más fametszetet hordanak. Labarre eme közlését – 1588. évszám – változatlan formában magáévá tette Franz Claes.¹¹⁶ Aligha kétséges azonban, hogy itt különböző kiadások adatainak téves kombinációjáról van szó. Az 1577. évszám pedig egyszerű sajtóhiba.

RMNy 634 vacat!

A kizárás indoklása RMNy S App. 52A.

RMNy S App. 52A

Külföldi nyomtatvány.

Waldeck, Anna von: Das fürstliche Wurtzgertlein zu Arolsen. . . (Giessingen) 1589 (Mannlin).

A kiadvány zárószoraiban olvasható hely- és nyomdásznev alapján RMNy 634 elfogadta, hogy azt Németújvárott készítette Joannes Manlius. Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés alapján megállapította, hogy az ugyan több ponton hasonlít az említett nyomdászéhoz, de azzal mégsem azonos.¹¹⁷ Nem hazai nyomtatvány.¹¹⁸

Ad RMNy 692

Limitatio revm forensivm. . . Clavdiopoli 1592 [typ. Heltai].

[³+[?] = [3+1] fol. – 4° – ins., orn.

Könyvtáblából előkerült az Országos Széchényi Könyvtárban egy levélnyi töredék, amelynek csak az egyik felén található nyomtatás. Erdélyi hivatalos ipari árszabás része, amely a *téglásokról* című fejezettel fejeződik be. Alatta 23 mm átmérőjű körbe foglalt, pecsétet helyettesítő fametszet áll, amelyen felül a S. B. [Sigismundus Báthori] betűk, középen pedig a Báthori-család sárkányfogas címere látható. A lap alján a kiadvány hiteléről *Volffgangus Kovachoczij cancellarius* nyomtatott aláírása olvasható. A töredék ennek a kolozsvári kiadványnak utolsó lapja.¹¹⁹ Miután hasonló árszabás szövege csak egy évtizeddel későbből ismeretes, amikor is annak beosztása eltér ettől, nem állapítható meg még most sem a nyomtatvány eredeti terjedelme.

Ad RMNy 701

MDXCIII eztendőre valo calendariom. . . Siczben [1592] Manlius.

Az egykor lappangó unikum bekerült az Országos Széchényi Könyvtárba.¹²⁰ Ennek alapján megállapítható, hogy a szakirodalom korábbi közlései lényegében helyesek voltak. Az igazítást igénylő adatok a RMNy 701 leírásához viszonyítva a következők. A naptár hónapképeket visel, így a terjedelmet közlő sor végére „mult ill.” kell, hogy kerüljön. A prognosztikonnak nincs önálló címlapja: a nyomdász ajánlása a naptár utolsó lapjának hátán olvasható. A hónapvers nem magyar, hanem latin, így az erre vonatkozó mondat helyére ez a megállapítás kívánczik. A példányból az A₅ levél is hiányzik.

RMNy S 709A

<Fortuna. Bártfa ante 1594 Gutgesell.>

Későbbi kiadás előszava és metszete alapján feltételezhető. – Magyar nyelvű sorsvetőkönyv.

¹¹⁴ RMNy 745.

¹¹⁵ RMNy 836A.

¹¹⁶ CLAES, FRANZ: *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*. Hildesheim, 1977. Nr. 707.

¹¹⁷ *Az OSzK Évkönyve* 1982–1983: 322.

¹¹⁸ V. ECSÉDY Judit szóbeli közlése.

¹¹⁹ V. ECSÉDY Judit szóbeli közlése.

¹²⁰ *Az OSzK Évkönyve* 1982–1983: 399.

RMNy 701. Címlap

Az 1594. évszámmal ellátott és kétségtelenül ehhez a kiadványhoz vésett fametszet alapján feltételezhető, hogy ezt a népszerű sorsvetőkönyvet ebben az évben Kolozsvárott megjelentették, bár példány belőle ma nem ismeretes.¹²¹ A legrégibb kiadás, amely ma tanulmányozható 1509 és 1610 között készült ugyancsak a Heltai-féle műhelyben.¹²² Ennek ajánlását Kléz Jakab írta, aki Bártfán volt nyomdász. Miután a Fortuna szövege lengyel eredetű,¹²³ nem tűnik megalapozatlannak az a feltételezés, hogy e mű első magyar nyelvű kiadására is a lengyel határ mellett fekvő Bártfán került sor az említett 1594. évi kolozsvári megjelentetés előtt, hiszen a szöveget — az előszó tanúsága szerint — onnan vették át.¹²⁴

¹²¹ RMNy 747.

¹²² RMNy 916.

¹²³ MKsz 1966. 75–76, BORSA Gedeon.

¹²⁴ MKsz 1966. 76, BORSA Gedeon.

RMNy 730 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S App. 53A.

RMNy S App. 53A

M., A.: *NEWE Zeittung vnd Wundergeschiecht*. . . Schützing 1593 Männel.

Külföldi nyomtatvány.

A RMNy 730 elfogadta a címlapon feltüntetett impresszumadatokat. Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján azonban megállapította, hogy az teljességgel elűt Joannes Manliusétól.¹²⁵ Nem hazai nyomtatvány.¹²⁶ Itt jegyezhető meg, hogy időközben tisztázódott a kezdőbetűkkel jelölt szerző neve: Adam Maderspacher.¹²⁷

Ad RMNy 745

CALEPINUS, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum*. . . [Lugduni] 1594 [sine typ. nomine], sumptibus haeredum Eustathii Vignon, Iacobi Stoer, Gulielmi Laemarii [Genevae].

Franz Claes¹²⁸ külön tételben rögzített két példányát, amelyen nem olvashatók a kiadók nevei. Az amerikai központi katalógus¹²⁹ az egyik Claes által közölt példányt kiadói névvel írta le. Így arra kell gondolni, hogy kiadói név nélküli, ismeretlen kiadásnak vélt példány is az ismert 1594. évi kiadásból származik, csak a kiadóknak a címlap alján olvasható neveit e példányokban levágták, vagy lefelejtették azokat a bibliográfiai rögzítéskor. Nyilván ezért zárta ki Albert Labarre¹³⁰ is Calepinus bibliográfiájából Annamaria Gallina¹³¹ erre vonatkozó adatát.

Ad RMNy 750

ZWO warhafftige Neuezeitung. . . Preßburgk [15]94 Walo.

Boris Bálint felvetette azt a gondolatot, hogy e kiadványt Joannes Manlius állította elő, aki ez idő tájt felajánlotta szolgálatait Pozsony városának.¹³² Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján azonban megállapította, hogy ez a tudósítás bizonyosan nem Manlius műhelyében készült.¹³³

Ad RMNy 767

VERANTIUS, Faustus: *Dictionarium quinque Europae linguarum*. . . Venetiis 1597.

Ennek az ötnyelvű szótárnak, amelyben a magyar nyelv is szerepel, az ismert 1595. évi kiadásától¹³⁴ eltérő, 1597. évszámmal ellátott változatáról tudósított Georgius Draudius.¹³⁵ Adatát átvette Franz Claes.¹³⁶ A korábbi évszamos kiadásból ma több tucat példányt tartanak nyilván a világ számos könyvtárából, ezzel szemben 1597. évszámmal ellátott példány egyetlen egy sem ismeretes. Így megalapozottnak tűnik a feltételezés, hogy ilyen nem is volt, és ez a bibliográfiai „fantom” Draudius elírásából, vagy az írását szedő nyomdász hibájából ered.

¹²⁵ *Az OSzK Évkönyve* 1982–1983: 322.

¹²⁶ V. ECSEDY Judit szóbeli közlése.

¹²⁷ *Burgenländische Heimatblätter* 1978: 88–93, LANG, Helmut.

¹²⁸ CLAES. . . (I. a 116. sz. jegyzet) Nr. 786.

¹²⁹ *The National*. . . (I. a 108. sz. jegyzet) NC 0028152.

¹³⁰ LABARRE. . . (I. a 105. sz. jegyzet) Nr. 186. jegyzet.

¹³¹ GALLINA Annamaria: *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*. Firenze, 1959. 119.

¹³² Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz. Szeged, 1978. 213–214.

¹³³ *Az OSzK Évkönyve* 1982–1983: 322–323.

¹³⁴ RMNy 767.

¹³⁵ DRAUDIUS, Georgius: *Bibliotheca classica*. . . Francofurti ad M., 1625. 1345.

¹³⁶ CLAES. . . (I. a 116. sz. jegyzet) Nr. 830.

RMNy S 829A

»EVANGÉLIUMOK és epostolák. Bárfa 1597–1600? Klöss. — 8° «

Čaplovič 98

Evangélikus perikopáskönyv. — E műből nem maradt fenn egyetlen példány vagy töredék sem, azonban Jakob Klöss a későbbi *summáriumokkal és tanulságokkal* bővített perikopáskönyve kiadásának.¹³⁷ 1616. július 1-jén kelt *epistola dedicatoriájában* arról írt, hogy *immár egynéhányszor... az úrnapokra és főfő ünnepekre rendeltetett evangéliumokat és epistolákat magyar nyelven kinyomtattam, csak magát a textust, amint az evangélisták azt megírták*. Klöss 1597-től nyomtatott Bártfán. A fenti írása alapján *egynéhányszor*, tehát 1597 és 1616 között legalább kétszer jelentette meg a magyar nyelvű perikopáskönyvet kommentárok nélkül. Ehhez mintául David Guttesell ilyen jellegű kiadványa¹³⁸ szolgálhatott. A fenti időhatárok között szerepel a RMNy második kötetében egy tétel.¹³⁹ Ján Čaplovič — teljesen indokoltan — két ilyen leírást is közölt: az egyiket 1597–1600?¹⁴⁰ a másikat 1601–1615¹⁴¹ közötti időmegjelöléssel. Ez utóbbi megfelel a RMNy második kötetében szereplő és már említett kiadásnak, de a fentiekben előadottak miatt ezen felül szükséges egy másikat is beiktatni. Ennek időhatárai igazodnak Čaplovičhoz: 1597–1600? Ez az évkör azonban teljesen önkényes, lehetne bármi más is 1597 és 1616 között. Sőt Klöss *egynéhányszor* kifejezése szinte bizonyosan kettőnél is több kiadást sejtet. A továbbiak rögzítése a RMNy időrendjében — a jelenlegi ismeretek alapján — azonban nem lehetséges.

RMNy 835 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 838A.

RMNy S App. 64A

Telegdi, Johannes: Rudimenta priscae Hunnorum linguae. . . Lugduni Batavorum 1598.

Kézírtos mű.

Szinnyei József a fenti című írást Telegdi János nyitrai püspök munkájaként közölte a korábbi magyar szakirodalom alapján.¹⁴² Miután a rovásírás tárgyalásához számos példát és néhány rövidebb magyar nyelvű szöveget is közölt Telegdi, amennyiben ezt valóban kinyomtatták volna, úgy az a RMNy gyűjtőkörébe tartoznék. Sebestyén Gyula a nyomtatás kérdését is külön alapos vizsgálatnak vetette alá, amelynek során megállapította, hogy Telegdi munkája csak kézírásban készült és terjedt el.¹⁴³

RMNy S 838A

(BOGÁTI FAZEKAS Miklós:) [Demeter király históriája...]. [Szeben cr. 1598 Fabricius.]

A RMNy 835 alatt e nyomtatvány Dézsi Lajos által kikövetkeztetett impresszuma olvasható: [Koloszvár cr. 1598 typ. Heltai]. Szentmártoni Szabó Géza úgy találta, hogy e meghatározás nem helyes, mert a kiadvány a szebeni nyomda felszerelésével készülhetett. A betűtípus V. Ecsedy Judit által végzett vizsgálata megerősítette ezt a feltételezést.¹⁴⁴

RMNy S 869A

LÉCLUSE, Charles de: Fvngorvm in Pannoniis observatorvm brevis historia. (Supplementum ad LÉCLUSE, Charles de: Rariorvm plantarvm historia. Antverpiae MDCI ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum.)

¹³⁷ RMNy 942.¹³⁸ RMNy 602.¹³⁹ RMNy 942.¹⁴⁰ ČAPLOVIČ (I. a 61. sz. jegyzetet) 98.¹⁴¹ ČAPLOVIČ (I. a 61. sz. jegyzetet) 127.¹⁴² SZINNYEI XIII. 1384.¹⁴³ MKsz 1903: 253. — *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp. 1915. 91–94.¹⁴⁴ Mindkettőjük szíves szóbeli közlése.

ZZ⁶ aa⁶ bb⁶ = CCLXI-CCXCV pag. — 2° — Mult ill., init.

Pannoniai gombák leírása magyar és német nevükkel. — A címlap hátán a szerző ajánlása *Lugduni in Batavis VII. Cal. Maii 1598* keltezéssel *Ioanni Vincentio Pinello*. A főrészt 26 *genus*-ban pannoniai gombák leírását adja. Ehhez csatlakozik: *De fungis caput LXX. libri X. villae Ioan. Baptistae Portae Neapolitani*, továbbá *Fungorum aliquot icones. . . evernaculo [Matthiae] Lobelii herbario desumptae iones & descriptiones*.

Hasonmás kiadása: Carolus Clusius fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii. Budapest–Graz 1983. 83–122.

A munka Charles de l'Écluse összes munkái első kötetének (Antwerpen 1601) részeként jelent meg. A szerző előszavában megemlékezik arról, hogy gyűjtőmunkáját az ahhoz készített színes rajzokkal egyetemben, Batthyány Boldizsár hathatós támogatásával végezte a helyszínen. E képeket tartalmazó kódexet a mai napig is őrzik a leideni Egyetemi Könyvtárban. Hasonmásban saját kiadásában megjelentette és méltatta Istvánffy Gyula¹⁴⁵, továbbá a nyomtatvány hasonmás kiadásával együtt újra közreadták.¹⁴⁶ A 26 féle pannoniai gomba leírásához — az említett festmények nyomán — az 1601. évi kiadvány illusztrálására több tucat fametszet is készült, amelyeket ezek neve magyarul és németül a lapszélen végigkíséri. Az említett és a nyomtatvány hasonmás kiadását is tartalmazó kötetben több tanulmány is foglalkozik ezzel a pannoniai gombákról szóló munkával és a Clusius Codex-szel.¹⁴⁷

RMNy 900 vacat!

A kizárás indokolása: RMNy S 1036A

RMNy S 1036A.

[EVANGÉLIUMOK és epistolák.] [Keresztúr 1613–1614 Farkas.]

A RMNy 900 e töredékesen fennmaradt kiadványt Manlius 1598–1608 közötti nyomtatványának mi-nősítette. Zsigmondy Árpádné azonban a betűtípusok kopottsága alapján 1613–1614 tájára keltezte és Manlius utódja, Farkas Imre termékei közé utalta.¹⁴⁸

Ad RMNy 1088

HOCHSCHILD, Georg: Cento Ouidianus. . . Kerszturini [!] MDCXV Farkas.

Manlius nyomtatványainak felsorolása közben M. F. Bothar ezt a kiadványt nyomdászév nélkül 1595. évszámmal közölte.¹⁴⁹ Nyilvánvaló tévedésének oka feltehetően a római évszám harmadik és negyedik betűjének felcseréléséből származó helytelen olvasat.

RMNy S 1098A

»SPEVNÍČEK duchovných piesní. Bardejov cr. 1616 Klöss.«

Čaplovič 101

Evangélikus egyházi énekek biblikus cseh nyelven. — Ján Čaplovič a fenti címmel közölte.¹⁵⁰ azt a kis énekeskönyvet, amely ma már csupán Łudevit Haan leírásából ismeretes.¹⁵¹ Ezek szerint ez nyomtatvány 32 egyházi éneket tartalmazott jellegzetes szlovacizmusokkal, amely alapján bizonyosra vehető, hogy magyarországi használatra készült. Mindegyik ének előtt egy, az ünnepi evangéliumra vonatkozó

¹⁴⁵ ISTVÁNFFY Gyula: *A Clusius-Codex mykologiai méltatása, adatokkal Clusius életrajzához*. Bp. 1900.

¹⁴⁶ *Carolus Clusius Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*. Budapest–Graz, 1983. 123–214.

¹⁴⁷ L. a 146. sz. jegyzetet.

¹⁴⁸ *Az OSzK Évkönyve* 1982–1983: 323.

¹⁴⁹ *Burgenländische Heimatblätter* 1950: 135.

¹⁵⁰ ČAPLOVIČ (I. a 61. sz. jegyzetet) 101.

¹⁵¹ HAAN, Łudevit: *Cithara sanctorum*. Pešt, 1873. 20.

kép volt látható, amelyet a szöveg elején álló *Z spíva se jako* (énekeltetik mind — ad notam) szavak követték. Az énekek egyike sem szerepel Jiřík Třanovský nevezetes énekgyűjteményében, a *Cithara sanctorum*-ban, ellenben 18-at még Haan korában is énekeltek a szlovák evangélikus gyülekezetekben. Az általa vizsgált példánynak hiányzott a címlapja, és azt a 16. század végéről származónak tartotta.

A fentiekhez Čaplovič hozzátette, hogy e kiadványt feltehetően David Gutgesell bártfai nyomdájában állították elő, ahol 1581-ben Martin Luther kis kátéjának a szlovákok számára készült első fordítása napvilágot látott.¹⁵² A képek, amelyekről Haan írt, alighanem azonosak lehetnek Jakob Klöss bártfai műhelyében 1616-ban az evangéliumok és epistolák bibliái szövegének illusztrálására használt fametszetekkel.¹⁵³ Ezért valószínű a Klöss-műhelyben történt megjelentetés, amely 1597-től hosszú évtizedeken át működött Bátfán. A nyomtatás idejét az említett fametszetek itteni legkorábban ismert előfordulása tájára kellett helyezni, ami azonban nem zárja ki, hogy a kis énekeskönyvet már akár másfél évtizeddel korábban vagy későbbben állították elő.

BORSA GEDEON

Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593). A 16. század második feléből 60 magyar nyelvű kalendáriumkiadást tart számon a *Régi magyarországi nyomtatványok* (továbbiakban: RMNy) című retrospektív bibliográfiánk.¹ Ezeknek körülbelül feléből nem rendelkezünk példánnyal, még apró töredékekkel sem. A kalendáriumokból el nem kelt példányokat azok érvényességének elmúltával másodlagosan használták fel, például kötéstáblákban összeragasztva azok merevítéséhez. Ezért régi kötések restaurálásakor, azok szétáztatásakor gyakran kerülnek elő e kiadványokból különböző méretű töredékek, gyakran egész ívek. Jellemző, hogy a 16. század második feléből mindössze kettő(!) magyar nyelvű kiadásból láthattak az RMNy szerkesztői teljes példányt. A példányjelölések szerint az 1558–1600 közötti tételek feléhez van, gyakran több azonos terjedelmű, töredék. A sokszor csak néhány levélnyi és csonka töredékek biztonságos tárolására a könyvtárak nem mindenütt ügyeltek. Ezért fordulhat elő az, hogy az utóbbi évszázadban példány alapján leírt kiadások esetében is gyakori az „olím”, azaz „ma nem található” megjelölés.²

Az említett magyar nyelvű kalendáriumok megjelenési helyei: Bécs, Debrecen, Kolozsvár, Nagyszomben, Bátfá, Nagyszombat, Detrekő, Némethújvár, Némethlővő, Krakkó. Az idő- és térbeli szórtság, az azonos évre kiadott, többféle (több helyen megjelent) változat arra utal, hogy a közönség egyre inkább igényelte ezt a műfajt, a nyomdászok számára pedig már ekkor is jó üzlet volt a kalendáriumok közreadása. Az olvasók a kalendáriumot nemcsak időmutató könyvként forgatták, hanem a mindennapi élet apró-cseprő dolgaira is keresték benne a választ. Asztrológiai, orvosi és gazdasági tanácsért vették kézbe, feljegyzéseket, naplót írtak a naptár-részbe, figyelembe vették az időjárásról és a hadakozásról szóló jóslatokat. Ez a prognosztikon, amely gyakran külön címlappal rendelkezik, jól elkülönített része a kalendáriumoknak. A század végétől egyre gyakrabban és színesebben vált az olvasnivaló (toldalék) is bennük: először a krónika, a vásárjegyzék, majd más „hasznos” matériák.³ Az egyes hónapokat kísérő, többnyire oktató tartalmú versszakok (naptárversek), vagy az ugyanezen a helyen álló, nem versebe szedett regula-fűzér már a 16. században is jellemzőek.

¹⁵² RMNy 479.

¹⁵³ RMNy 1092. — Vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1982: 236–240, BORSA Gedeon.

¹ *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473–1600.* Összeáll. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos. Bp., 1971.

² Tíz olyan tételt sorol fel az RMNy, melyhez egykor volt, ma egyáltalán nincs példány, s továbbiaknál is akad eltűnt példányra utalás.

³ Vö. HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban* = MKsz 1970. 373–378.

Az első magyar nyelvű kalendáriumot, amelyről adat maradt fenn, 1558-ra Bécsben nyomtatta Raphael Hoffhalter.⁴ A török terjeszkedése, a hazai nyomdák csekély száma és a földrajzi közelség magyarázat Raphael Hoffhalter bécsi magyar nyelvű kalendáriumaira⁵ és a Krakkóban megjelent magyar nyelvű kalendáriumokra.

* * *

A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratának átnézésekor egy 17. század közepére datálható teológiai köteten (219. 106: *Tractatus de actibus humanis et de praeceptis*) 1595-ből[!] származó, születte, kötésre nyomtatott ajánlásra figyeltünk fel. A kalendáriumkötésekre jellemző magyar címer fölött és alatt az alábbi olvasható a felső táblán:

Dem Edlen vnnd Ehresten Herrn [Egy szó a szúrágás miatt hiányzik]
Pusch Camerschreiber der Königlichen
Freystatt zu Preßburg Mei-
nem günstigen
Herrn
.....
1.5.9.5.

A kötés másodlagos felhasználása a rögzítés módjából és a kézirat korából egyértelmű. Szennylevelének belsején a kötet szövegének írójától az alábbi bejegyzés olvasható: „Johannes Jarabek 1666”. A restaurálás során a tábla belsejéből az alábbi, 1590–1593-ra szóló magyar és német nyelvű kalendáriumok töredékei kerültek elő:

Grácban nyomtatott magyar nyelvű, 1590-re szóló kalendárium néhány levele; Nagyszombatban 1593-ra nyomtatott magyar nyelvű kalendárium néhány levele; gráci Schreibkalender töredékei 1592-re; augsburgi Schreibkalenderek töredékei 1592-re készült naptárakból; néhány levél egy tizehatodrétt, német nyelvű kalendáriumból, melyet 1591-re adtak ki. Külön érdekesség, hogy a felsoroltak közül három kiadványnak a címlapja is előkerült.

A könyvkötő naptárak terjesztésével is foglalkozott, az eladatlan példányokat kötéstábla merevítésére használta fel. Közelebbit nem tudunk róla. Valószínűleg a német és magyar nyelvterület érintkezésénél, az országhatárhoz közeli városok egyikében tevékenykedett.

Német nyelvű töredék

Schreibkalender / Sambt der Practick / Auff das Schalt-Jahr M. D. XCII. Gestelt durch Johann Rasch / zu Wienn. Gedruckt zu Grätz in Stayr / bey [Georg Widmanstetter]. + Practica Auff das Jar / nach vnsers Herrn vnnd Seligmachers Jesu Christi Geburt M. D. XCII. Gestelt: Durch Johann Rasch zu Wienn. Regent dieses Jars ist Iupiter. [Gedruckt zu Grätz in Steyr / bey Georg Wildmanstetter]⁶ 4r. III.

⁴ RMNy 137.

⁵ Vö. SEETHALER, Josef: *Das Wiener Kalenderwesen des 15. bis 17. Jahrhunderts* = Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 41. Studien zur Wiener Geschichte. Red. Peter CSENDES. Wien, 1985. 62–112. I. h. 105.

⁶ GRAFF, Theodor: *Bibliographia Widmanstadiana, 1585–1805*. Graz, 1993. Nr. 79. — SUTTER, Berthold: *Johannes Keplers Stellung innerhalb der Grazer Kalendertradition des 16. Jahrhunderts*. Die landschaftlichen Mathematiker der Steiermark als Kalendariographen. = *Johannes Kepler, 1571–1971*. Gedenkschrift der Universität Graz. Red. Paul URBAN und Berthold SUTTER. Graz, 1975. 209–341. és 1–36. tábla. I. h. 337. (Nr. 20.) és 26–27. tábla.

A két címlappal együtt 12 nagyrészt csonka levél.

[HENISCH, Georgius:] *Newer vnd Alter / Schreybkalendar / Auff das Jar: / M. D. XCII. / Gestelt: Durch Georgium Henischium der / Artzney Doctorem vnd Professorem Mathematicum zu Augspurg. / [Augsburg, Michael Manger] Mit [Röm: Kay: May: Freyheit etc.]* — 4r.

Megvan a címlap, július és augusztus hónapokra szóló levelek. A címlap verzőján:

Almanach auff das Jar ..., a lap alsó felén záródísszel.⁷

Az RMK III-ban⁸ nem szerepel.

[HENISCH, Georgius: *Schreybkalendar* Auff das Jar: M. D. XCII.] Gestellt Durch [Georgium Henischium der] Artzney Doc[torem vnd Professorem Mathematicum zu Augspurg. Augsburg, 1591, Michael Manger.] — 4r.

Egy keskeny csík a címlapból. A párhuzamos kiadások segítségével megállapítható, hogy ókalendárium nélküli újkalendárium töredékéről van szó. A verzőn a naptárra utaló évszámok és magyarázatok (*Almanach auff das Jar . . .*) csak az újkalendáriumra vonatkoznak. A verző alsó felén nem záródísz, hanem ajánlás található.

Az RMK III-ban nem szerepel.

[*Schreibkalendar* auf das Jahr 1591.] — 16r. Ill. Az alábbi levelek vannak meg (nagyobbrészt csonkán): B₁–8 C₆–8. Duplum: B_{1,3,6,7}. Hónapképek, részben csonkán: május, június, augusztus (kétszer), november. Júniusnál a hónapvers helyén álló szöveg: Brachmon hat XXX Tag. In dem Monat hüt dich vor Aderlassen / purgteren / vnd viel gewürteten essen / auch gesaltzen einbaißten vnd geselchten Fleisch / iß Salat vnd andere Kreuter speiß / die füß zum Abendt ehe man zu Beth gehet mit kalten wasser zu wachsen / ist nicht böß.

A tételt nem sikerült nyomdahelyhez kötni.

Magyar nyelvű töredékek

Az 1593-ra kiadott *nagyszombati kalendáriumról*⁹ eddig csak közvetett adatokkal rendelkezünk. Johannes Manlius ugyanezen évre szóló naptára előszavában jelzi, hogy „a Krakкаи kalendáriumot magyarul Nagyszombatban immár kinyomatták.”¹⁰ Pécsi Lukács 1592. október 12-én kelt levelében e naptárt ajánlotta a pozsonyi polgármesternek és tanácsnak.¹¹

⁷ A Manger-féle típusokat naptárak nyomtatására évtizedekig azonos módon használták. Michael Manger mostohafia, David Fracken még az 1612. évre is változatlanul nyomtatott. (Vö. *Newer vnd Alter Schreybkalendar*. . . Augsburg, durch David Francken. OSZK, RMK III 1108a. — Az előkerült töredék nevek írásánál használt betűtípusa megtalálható az ugyanezen évben nyomtatott egyéb Manger-kiadványokban. Pl. MÜLLER, Georg: *Warhafftige Beschreibung von dem Vrsprung der Vralten (von Gott gegebenen) löblichen Kunst der Schreiberey*. . . (Augsburg), 1591, M. Manger. — OSZK, Ant. 3795.

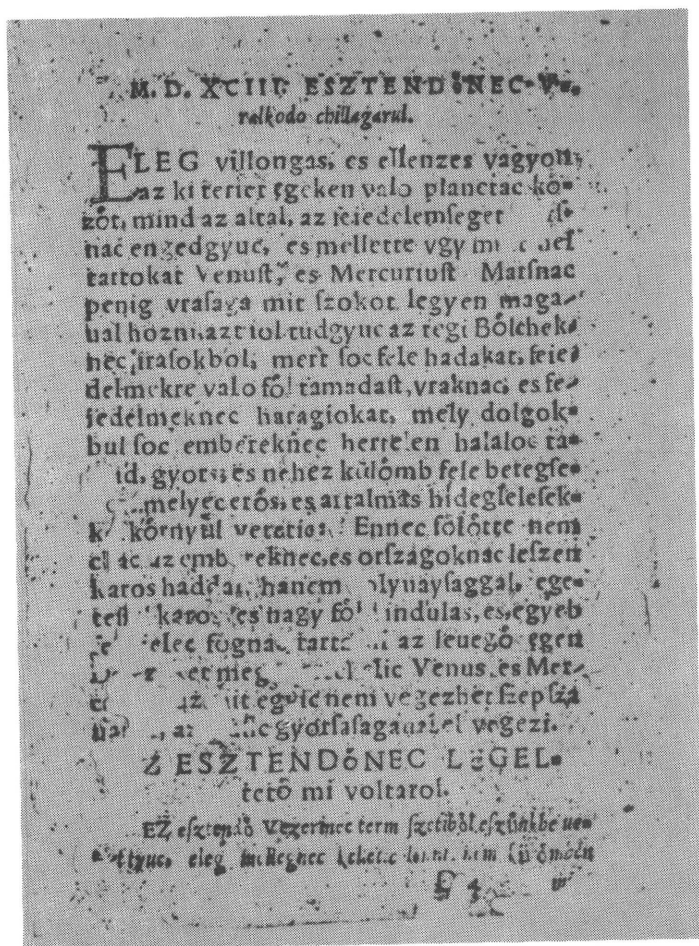
⁸ SZABÓ Károly — HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár, III. 1–2. kötet*. Bp., 1896–1898. — Pótlások, kiegészítések, javítások. . . 1–4. füzet. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp., 1990–1993.

⁹ RMNy 697.

¹⁰ Az RMNy 701. tételéből kiemelt idézetet l. az RMNy 697. tétel leírásánál.

¹¹ HOLL Béla: *Pécsi Lukács levele az 1593. esztendőre nyomtatott nagyszombati kalendáriumról* = MKsz 1977. 374–375.

A töredékek meghatározását záródísz és hónapábrázolások segítették.¹² Az évszámot a prognosztikon-töredék tartalmazza, ennek megfelelően helyezkednek el az egyes napok. A hónapok alatt nem naptárversek, hanem prózai bölcsességek találhatók. Teljes terjedelmében csak a júliusi van meg: Vak az irgalmas, hanem is igazis, semmit nem használ szegenyekhez ualó irgalmassaga, miért hogy hamissag usorának gyutót marhat osztogat.

Ad RMNy 697

A Pécsi Lukács által fordított, Nagyszombatban az 1593. évre kiadott kalendáriumból előkerült töredékek alapján elvégezhető terjedelemmeghatározás: $[A^8] B^8 C_{[1]2-3[4-5]6-7[8]} D_{[1-2]3-5} + ? = [29 + ?]$ fol. — 8r. Mult. ill. — Az RMNy-ben még példány nélkül álló (kikövetkeztetett) naptár megjelenésének tényét Holl Béla újabb adattal támasztotta alá (MKsz 1977, 376). A kötetstáblából

¹² Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. LIII. és LVI. t. — KOVÁCS Zsuzsanna: *A 16–17. századi magyarországi naptárak hónapképeiről*. In: *Gesta typographorum*. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1993. 50–61. I. h. 56.

előkerült töredékek közt az alábbi, részben csonka hónapképek fordulnak elő: május, június, augusztus, november. A D_{3v}-n a nagyszombati nyomda gyakori záródíszé látható.

Vác, Dioec ④

* * *

A magyar nyelvű töredékek közül az 1590-re szóló kalendáriumról kissé részletesebben szólnunk.

Calendarium azaz napszámzás 1590-re. Egyedülálló ez a fordítás. Tudomásunk szerint a napszámzás szó másutt nem fordul elő. A szerző Georg Stadius gráci matematikus-csillagász, akinek 1581 és 1593 közt Grácban németül jelentek meg naptárai.¹³ Ezek közül az 1584-re szólót magyar fordításban is megjelentette Johannes Manlius.¹⁴ A fordítót sem a Manlius-nyomtatvány, sem a most előkerült 1590-re szóló naptár esetében nem ismerjük. A nyomtató Hans Schmidtnek, akinek a neve a kor szokása szerint a nyomtatvány nyelvén szerepel az ípresszumban Kovács (Kowatsch) Jánusként, 1579 és 1599 közöttől ismertek kiadványai.¹⁵ Magyar nyelvű nyomtatványáról eddig nem volt tudomásunk, sőt Grácban nyomtatott 16. századi magyar nyelvű kiadványról sincs semmiféle adat.

Hans Schmidt Zacharias Bartsch segédeként 1563-tól Grácban tevékenykedett. 1578-ban a törökök elleni harcban kitüntette magát. 1579 áprilisában lett a protestáns rendek nyomdásza. Nyomdavezetőként hol Hansen Schmidtnek, hol Johannes Fabernek jelölte magát kiadványai impresszumaiban, attól függően, hogy milyen nyelvű volt a nyomtatvány. Nyomdászati tevékenységét a helyi jezsuitákkal való viszálykodás kísérte. 1598-ban egy evangélikus prédikátor lányát vette feleségül, tulajdonképpen ezzel a lépésével állt nyíltan a protestánsok oldalára. Grácban a század utolsó évtizedében különösen élessé vált a küzdelem a protestáns rendek (és nyomdászuk), valamint az udvar támogatta jezsuiták (és azok nyomdásza, Georg Widmanstetter) között. A protestánsok szabad vallásgyakorlatát megtiltó rendelet után 1598–1599-ben kétszer is börtönbe került Schmidt, aztán eltávozott a városból.

Juliane Keller bibliográfiája szerint¹⁶ 1595 és 1598 (1597 vége?) közöttől nem maradt fenn tőle gráci nyomtatvány. Érdekes, hogy egy Fabricius János nevű személy éppen 1595-ben (március 20-án) vásárolta meg a városi nyomdát Nagyszebenben, hatévi részletfizetésre, 300 forintért.¹⁷ Szinte semmi mást nem tudunk róla. Török Gábor azt feltételezte, hogy szász származású, de magyarul is jól tudhatott (vagy magyarul jól tudó segéde, korrektora volt). Erasmus *Civilitas morum*ának 1591. évi debreceni kiadását 1598-ban Nagyszebenben jelentette meg, abban Heltai Gáspárhoz közelálló helyesírást alkalmazott.¹⁸ Felmerül a két személy, a gráci Hans Schmidt és a nagyszebeni Fabricius János azonosságának lehetősége. A feltételezést az gyengíti, hogy 1598-ban (az 1598-ra szóló Schreibkalendert valószínűleg 1597 végén nyomtatta) már ismét vannak nevével ellátott gráci kiadványok. Ugyancsak van 1598-ban Nagyszebenben megjelent, nevét viselő nyomtatvány.¹⁹ Esetleg házasságkötésével kapcsolatos Nagyszebenből való távozása.

¹³ Stadius gráci kalendáriumairól (hasonmások közlésével): SUTTER: i. m. (6. jegyzet) 263–275, 330–335. és 4–16. tábla.

¹⁴ RMNy 535.

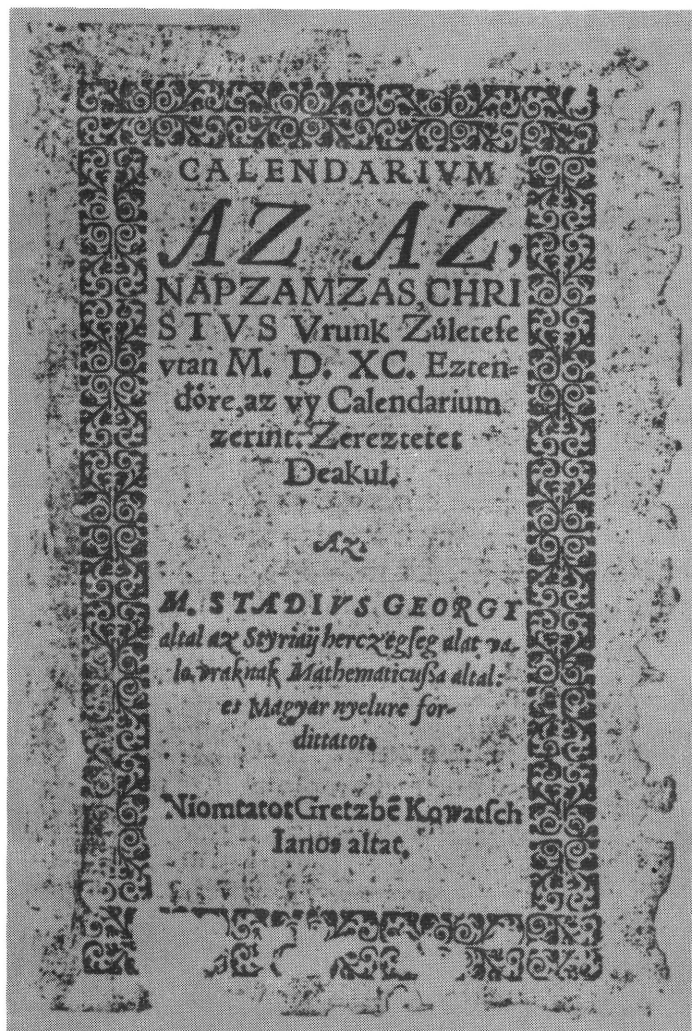
¹⁵ KELLER, Juliane: *Grácer Frühdrucke, 1599–1619*. Katalog der steirischen Bestände Grác, 1970. 13–19. — Életrajzi adatok: BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wießbaden, 1963. 154. — DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart, I. Wien, 1982. 78–79. — LANG, Helmut W.: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich*. Baden-Baden, 1972. 14.

¹⁶ L. az előző jegyzetet.

¹⁷ MKsz 1932/1933. 79–80. (IVÁNYI Béla)

¹⁸ TÖRÖK Gábor: *Erasmus „Civilitas Morum”-ának két XVI. századi kiadása* = MKsz 1955. 87–90.

¹⁹ RMNy 840. (Az említett Erasmus-kiadvány.) Az RMNy még három impresszum nélküli, illetve feltételezett kiadványt sorol 1598-ban neve alá. A 621. tételben említett „adat”, hogy tudniillik Fabricius 1601-ig tevékenykedett Nagyszebenben, bizonyíték nélküli feltételezés.

A két azonos nevű személy azonossága tehát csak hipotézis. Vajon lehetséges-e azonos évben (1598-ban, esetleg már 1597-ben is) ugyanazon személy két egymástól viszonylag távoli nyomdában való ténykedése, vagy legalábbis az impresszumba való bekerülése? A kétféle magyar névalak (Fabricius János illetve Koyács János) a korban szokásos gyakorlatot figyelembe véve nem rendelkezik bizonyító erővel. Elképzelhető, hogy Grácban, német környezetben fontosabb volt hangsúlyozni a magyar nyomtatványon a családnév magyar formáját, mint az amúgy is vegyes lakosságú Szászföldön. A kérdés eldöntése további alapos vizsgálódást igényel.

Hans Schmidtnek antikva, kurzív és fraktúr betűi voltak.²⁰ Az elsősorban latin illetve német nyelvű szövegek nyomtatására alkalmas betűkészletből érdekes elegyítésben fordulnak elő e típusok a magyar

²⁰ Ezeket együtt használta egyik 1592-ben nyomtatott kiadványában. MEGISTER, Hieronymus: *Dictionarium quatuor linguarum, videlicet Germanicae, Latinae, Illyricae (quae ulgo Sclavonicae appellatur) et Italicae sive Hetruscae*. . .

nyelvű kalendáriumban. Az antikva szövegben az ékezetes magánhangzók közül az ő és ü fraktúrral, a háromféle típus közül a legkisebbik méretű antikvában a k, y, és z betűket kurzívval szedték. A két nagyobb méretű antikvában kissé furcsára sikerült k, y és z szerepelnek. A kurzív sorokban többféle forma akad az ő jelölésére: a jellemzően régies formájú e ő, eő, eö, eo, de van egy egybetűs e ő, sőt kétpontos ő is. Tehát gondot jelentett a magyar nyelvű szöveg kiszédése. Talán a régies, kétmagánhangzós ő és ü formák is a kényszer következményei. Bár jóval kevesebbszer, de előfordulnak az önmagukban álló ő és ü betűk is. A nagyszebeni nyomda írásképeivel, szedésével, betűtípusaival közös vonást nem találtunk.

A naptár rész névnapjelöléseinek jellegzetes vonása, hogy a névnapok mellől, a protestáns nyomdahelynek megfelelően, szinte teljességgel elmaradtak a szentek közelebbi megjelölésére (például: mártír, szűz, confessor, apát stb.) utaló rövidítések, betűk. A három évvel későbbi nagyszombati és a közeli évek más naptáraival összehasonlítva: a nagyszombatiak természetesen tartalmazzák ezeket az utalásokat, az 1589. évre nyomtatott bártfai és az 1593-ra Manlius által nyomtatott németlővői kalendáriumban többnyire elmaradnak, de nem olyan következetesen, mint most vizsgált töredékünkben.

RMNy S 625/A

CALENDARIVM az az napszamzas, Christus Vrnk zületése vtan M. D. XC. eztendöre, az uy Ca-lendarium zerint. Zereztetet deakul az *M. Stadius Georgy* által az styriay herczegseg alat valo vraknak mathematicussa által: es magyar nyelure fordittatot. Niomtatot Gretzbe[n] Kowatsch Ianos altat[!].

A⁸ [B⁸] C₁–2[3–6]7–8 = [20 + ?] fol. – 8°. Mult. ill.

Új-naptár és prognosztikon. – Teljes címlap és töredékek. A C₂ verzón kezdődik a prognosztikon, a C₇ már üres. – A hiányos példány más kalendáriumtöredékekkel együtt kötetstáblából került elő. A töredéket megőrző kötetstáblán Pusch pozsonyi kamarai írnoknak szóló ajánlás (1595) olvasható, benne eredetileg 1595. évre szóló naptár lehetett bekötve. A töredékeken található hónapképek (27 × 57 mm): január(csonka); március(ép), április(csonka), június(ép), július(csonka). Georg Stadius gráci matematikus-csillagász 1584-re szóló naptárát Johannes Manlius jelentette meg magyarul (RMNy 535). Hans Schmidt (Johannes Faber, naptárunkban: Kovács János) gráci nyomdásznak más magyar nyelvű nyomtatványa nem ismeretes. A sajátosan magyar betűket az antikva szövegben részben fraktúrral nyomtatta ki. A névazonosság alapján feltételezhető, hogy a nyomdász azonos az 1595-ben Nagyszebenben nyomdát vásároló Fabricius Jánossal. Gyengíti az érvet, hogy 1598-ban (1597 végén is?) mindkét városban nyomtattak olyan könyvet, amely az impresszumában a két, azonosnak vélt személy nevét viseli.

Vác Dioec ③ *

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata. Dézsi Lajos leírása szerint egy 1593. esztendőre készült, Siczbén nyomtatott kalendáriumban (RMNy 701) jelent meg *Az újesztendő kezdessék tőled, Úristen* kezdetű naptárvers.¹ A naptár eredetileg Kőrmenden, a Batthyány-család könyvtárában volt, majd elveszett.² Az RMNy leírása Dézsi *Supplementuma* alapján készült. Az elveszett naptár azóta megkerült,³

¹ MKsz 1892–1893. 222; SZTIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. Utánnyomata: Bp. 1967. 1833/40; Supplementum ineditum Ludovici DÉZSI. DÉZSI Lajos kiegészítései. 1537–1667. SZTIPSZKY Hiador *Adalékok* c. műve utánnyomatának függelékében. Bp. 1967. 17: „Az egyes hónapoknál magyar distichonokkal. Pl. [6a, alul] Januarius hónál: Az viesztendeo kezdessenek teoled Vrsten, / Mert beoled[!] minden eredet aduauagion.”

² BORSA Gedeon: *Nyomtatványok Manlius kötetstábláiban* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. Bp. 1975. 186.

³ ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605)* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1982–1983. Bp. 1984. 316, 399.

de benne nem magyar, hanem latin nyelvű naptárvers található,⁴ melynek kezdete: *Non tibi principium, sed Christo, vendicat anni.*

Az MTAK Kézirattárában, Szilády Áron kéziratos hagyatékában őrzik a „16. századbeli kéziratok másolatai” elnevezésű, különálló levelekből álló kéziratot. Jelzete: Ms 10.106. A másolatok első darabja *Az újesztendő kezdessék tőled, Úristen* kezdetű naptárvers másolata. Szilády leírása szerint: „Ezek a versek egy 1583-ból való bécsi kalendáriomban vannak, melynek eredetijét Slovacius Péter irta, magyar fordítását (vagy átdolgozását) Pál Sebestyén készítette.” A Szilády által leírt bécsi naptár valószínűleg azonos a Bécsben 1582-ben az 1583. évre kiadott kalendáriummal és prognosztikonnal (RMNy 503). Egy példányát valaha szintén a Batthyány-család körmendi könyvtárában őrizték, majd elveszett. Ez a példány azóta sem került elő. Dézsi *Supplementuma* ismeri a példányt, de nem tüntet fel naptárverset benne.⁵ Szilády kéziratos hagyatéka, valamint az előkerült naptár (RMNy 701) szerint azonban az elveszettnek hitt naptárvers nem az 1593. esztendőre szóló, siczi (RMNy 701), hanem a Szilády által leírt, az 1583. évre szóló, bécsi (RMNy 503) naptárban jelent meg.

Bár egyelőre a naptárverset korabeli nyomtatványból nem ismerjük, de Szilády betűhű másolata alapján felvehetjük 16. századi verseink sorába a következő disztichont. Sorszáma a régi magyar versek leltárában: *RPHA* 3202.⁶

- Jan. Az viesztendeo kezdessek teoled Vristen.
Mert teoled minden eredet adua vagion.
- Febr. Aldozzal mostan Christusnak szent enekkel,
Ad meg mindenben dicziretire valot.
- Márcz. Mostan hadra valo vagion ideo most feniegeti,
Christust az eordeog: Christus ismeg eotet.
- Ápr. Az gieozeo Christus most ter meg uive[!] pokolbol,
Az szeles feoldis most szaradasra válek⁷.
- Máj. Az mezeon szegi szep viragot nagi vigasaggal,
Mert most ideonek gieoneor úsege vagion.
- Jun. Aratokot⁸ keres czinali sarlot sietessel,
Mert az nap feon iar: keozel aratasodis.
- Jul. Nezd meg az hangiat te reost meli terhet el hordoz,
Rola vevén peldat giorsasagokra sies.
- Aug. Isten aiandekiaval ha sok asztagot hantal
Ad meg Istennek dicziretire valot.
- Sept. Hogi az szanto ember vigabban Tölbe Lehessen,
Meg szantot feoldben buzaiat hannia vigan.
- Okt. Meg erth szeoleodhez Laski most nagi sietessel
Hasas⁹ Bacchusnak immar ideie vagion.
- Nov. Szent kelemennel iusz kegietlen veszekedeo tel
Az istallokban barmokat úzeod igen.

⁴ A [I]3 rectón a januári hónapvers.

⁵ MKsz 1892–1893. 220; SZTRIPSZKY Hiador: *i. m.* 1818/25; DÉZSI Lajos: *i. m.* 14.

⁶ Ez a rövidítése a középkori és 16. századi magyar nyelvű versek adatbázisának. Az adatbázishoz tartozó kézikönyv: Iván HORVÁTH – Gabriella H. HUBERT – Zsuzsa FONT – János HERNER – Etelka SZÓNYI – István VADAI – György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Hajlékony lemez + I–II. Paris. 1992.

⁷ „vállik”?

⁸ Az „Aratokot” előtt áthúzva: „Az”.

⁹ SZILÁDY jegyzete: „Hasas. Ezt a szót nem [áthúzva: mertem] tudom hogy olvasni, de valószínű hogy a két »a« közti lévő \int snek olvasandó, habár a NySz. »hasas« cikkelye nem ad e helyen megfelelő [áthúzott szó] jelentést.”

Decz. Holnapinal ez az esztendeo betelik immar
Mikoron Christust Maria sz űli nek űnk.¹⁰

H. HUBERT GABRIELLA

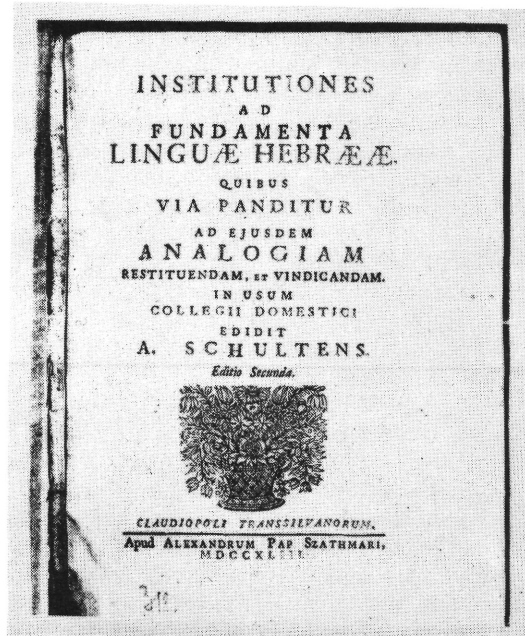
Hebräische Grammatiken in Ungarn, 1635–1992. Betrachtungen aus Anlass einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik. Anfang 1993 erschien an der Staatsuniversität von Budapest [Eötvös Lóránd Tudományegyetem] eine wichtige und interessante Studie von Andrea Strbik mit dem Titel: *Héber nyelvtanítás Magyarországon. A magyar és magyarországi héber nyelvtanok története, 1635–1992* (Budapest, 1993). Wie im Titel angekündigt, bietet diese Studie eine Bestandsaufnahme aller Hebräischen Grammatiken [„héber nyelvtanok“], die während mehr als dreieinhalb Jahrhunderten für – und zum größten Teil auch von – Ungarn geschrieben worden sind.

Insgesamt lässt Strbik nicht weniger als 80 Werke – von protestantischer, römisch-katholischer und jüdischer Seite – Revue passieren (S. 35–61), in historisch-chronologischer Ordnung und alle reichlich mit bibliographischen Nachweisen versehen. Der Inventarisierung voraus geht eine knappe Darstellung der Forschungslage auf diesem Gebiet, wobei – nach unserer Meinung zu Recht – verwiesen wird auf die Verdienste von Gelehrten wie z.B. Ignác Goldziher (1850–1921) und der kürzlich verstorbene Róbert Dán. Dass in diesem Zusammenhang einige Artikel von A. Marmorstein übergegangen werden – „Christliche Hebraisten in Ungarn [I–IV]“, in: *Zeitschrift für Hebraeische Bibliographie*, VIII (1904), 48–50, 80–84, 141–143, resp. IX. (1905), 111–113 – sei hier nur am Rande angemerkt.

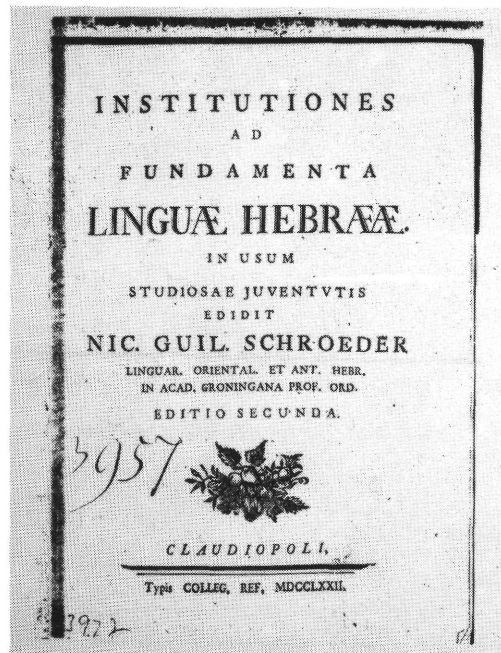
Wichtiger ist gleichwohl das, was folgt (S. 13–31): Strbik beitet hier – entsprechend der historisch-chronologischen Ordnung des aufgeführten Materials – nicht nur eine knappe Analyse der grammatischen Werke selbst, sondern holt auch deren Autoren – jeden in seinem eigenen historischen Kontext – kurz ins Rampenlicht. In eben diesem Teil der Studie – von insgesamt 66 Seiten – wird der/die interessierte Leser/Leserin trefflich in diese komplexe, aber fesselnde Geschichte eingeführt.

Eine komplexe Geschichte. Das gilt besonders für die früheste Periode, 1635 bis 1790 – das Jahr 1790 gilt uns dabei als „Grenzstein für die ungarischen Protestanten“ nach dem Kirchengeschichtler Mihály Bucsay. Wer die Liste der Werke in jener Periode ansieht, hat nicht viel zu zählen. Es werden nur 12 Titel aufgeführt, von denen aber eigentlich nur neun ungarische Autoren haben – zu den Ungarn zählen wir hier auch Johann Heinrich Alsted, der bis zu seinem Tod – 1638 – im siebenbürgischen Gyulafehérvár [heute Alba Iulia, in Rumänien] am protestantischen Bethlen-Collegium lehrte, und dessen Lehrbuch *Rudimenta linguae hebraicae et chaldaicae* (1635) an erster Stelle aufgeführt wird. Die übrigen drei Titel stammen von niederländischen Hebraisten, deren Werke im siebenbürgischen Kolozsvár [heute Cluj-Napoca, in Rumänien] neu aufgelegt oder – besser – nachgedruckt wurden: Jacobus Altings *Fundamenta punctuationis linguae sancatae. Editio tertia* (1698), Albertus Schultens' *Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae. Editio secunda* (1743) und das – jedenfalls im Haupttitel – gleichnamige Lehrbuch von Nicolaus G./W. Schroeder (1772) – N. B. als *Editio secunda* (bei uns in den Niederlanden erschien eine *Editio secunda* erst drei Jahre später, Groningen 1775). Das „in usum studiosae juventutis“ – wie auf dem ursprünglichen Titelblatt von Schroeders *Grammatik* angegeben – wurde in dem siebenbürgischen Nachdruck unverkürzt aufrechterhalten: alle drei Werke ja waren für den Hebräischunterricht an dem örtlichen protestantischen Collegium bestimmt. Das Buch von Schroeder wurde gar in der eigenen Druckerei dieses Collegiums gedruckt („Typis Colleg. Reg.“) Die schönste Druckausstattung wurde gleichwohl der Grammatik von Jacobus Alting zuteil: das Büchlein erschien in Kolozsvár [bzw. Claudiopolis] bei dem berühmten Nicolaus Kis Misztótfalusi (1650–1702), der sich in Amsterdam zu einem der tüchtigsten Typografen seiner Zeit entwickelt hatte und 1689 nach Siebenbürgen zurückgekehrt war –

¹⁰ A vers a *Non tibi principium, sed Christo, vendicat anni* kezdetű naptárvers parafrázisa.

MDCCXLIII.

MDCCLXXXII.

dazu vergleiche man die Illustrationen + und die Beschreibung – bei: György Haiman, *Nicholas Kis: A Hungarian punch-cutter and printer, 1650–1702* (Budapest, 1983), S. 295–298 und 393 (Nr. 49).

Niederländische Hebraisten im fernen Siebenbürgen. Schon das wirft einige Fragen auf. Aber das Bild wird noch komplexer, wenn man sich klar macht, dass von den neun Hebräischen Grammatiken aus ungarischer Hand wenigstens sieben weit vom damaligen ungarischen Gebiet gedruckt wurden. Genau genommen sind nur das schon genannte Buch von Alsted (*Rudimenta, Albae-Juliae*, 1635) und das letzte Werk aus dieser Periode – Fesslers *Institutiones linguarum orientalium, hebraicae, chaldaicae, syriacae et arabicae* [I–II], Vratislaviae, 1787–1789 – von innerhalb der ungarischen Grenzen. Die übrigen sieben Werke erschienen in Franeker (1643), Utrecht (1654), Rostock (1662), Franeker (1667), Wittenberg (1677), Genf/Genève (1760) und Oxford (1784).

Wir stoßen hier auf das bemerkenswerte Phänomen, dass die ungarische Welt sich Jahrhunderte lang – trotz aller politischen Turbulenzen – bewusst an der Kultur und den Wissenschaften in den Ländern Westeuropas orientierte. So besuchten im 17. und 18. Jahrhundert etliche Hunderte Ungarn – aus Ungarn und dem Fürstentum Siebenbürgen stammend – die Niederländische Republik. Weitaus die meisten waren – protestantische – Theologiestudenten, die hierzulande ihr Studium auf akademischem Niveau vollenden wollten. Vor allem die Universität zu Franeker – gestiftet 1585 und aufgehoben 1811 – war bei ihnen besonders beliebt: allein anhand des *Album Studiosorum* stößt man schon auf mehr als 1.200 Namen. Nach Vollendung ihrer Studien bekleideten viele von ihnen in ihrer Heimat wichtige Posten, nicht nur in der Kirche, sondern auch an den verschiedenen protestantischen Collegia.

Blicken wir an diesem Punkt noch einmal einen Moment zurück auf das oben genannte Collegium in Kolozsvár, dann treffen wir hier unter den Professoren des 18. Jahrhunderts – nahezu mühelos – drei ehemalige Studenten von Albertus Schultens an: Franciscus T. Csepregi (Prof. 1728–1758), Georgius Verestói (Prof. 1728–1764) und Georgius Huszti (Prof. 1741–1767). Von den dreien sind je zwei Übungs-Disputationen bekannt, die sie unter der Leitung von Schultens verteidigten: von Verestói und Csepregi aus Schultens' Franeker-Periode (1713–1729), von Huszti aus dessen Leidener Zeit (1729–1750). Für näher Interessierte lassen wir hier die Titel folgen.

Von Verestói:

1. *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente, ad Exod. cap. III vs. 1–5. Pars prior, de litera palmae ardentis. A.d. 5 Maji* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 190 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Utrecht, MTAK Budapest, NK Debrecen, NK Sárospatak, AB Cluj-Napoca.
2. *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente, ad Exod. cap. III vs. 1–5. Pars posterior, de mysterio palmae ardentis. A.d. 5 Maji* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 28 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Utrecht, MTAK Budapest, NK Debrecen, NK Sárospatak, AB Cluj-Napoca.

Von Csepregi:

1. *Dissertatio philologico-theologica de authentia selectionum Cethibim. Pars prior, in qua nonnulla Cethibim secundum idiotismos Arabum explicantur. A.d. 27 Junii* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 75 [1] S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, OSzK Budapest, NK Debrecen.
2. *Dissertatio philologico-theologica de authentia selectionum Cethibim. Pars posterior, in qua nonnulla Cethibim ex lingua Arabum explicantur. A.d. 30 Junii* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 24 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, OSzK Budapest, NK Debrecen.

N.B. Die vier Disputationen von Verestói und Csepregi sind später noch abgedruckt worden in: A. Schultens, J. J. Schultens und N. G./W. Schroeder, *Sylloge dissertationum philologico-exegeticarum* I. (Leidae-Leovardiae, 1772), resp. S. 1–119 und S. 121–177.

Von Huszti:

1. *Disputatio decimaquinta, decimasexta et decimaseptima ad origines hebraeas. Praemissa vindictis earundem adversus cl. Driessenium.*
Ad diem 19, 22 et 26 Junii (Lugduni Batavorum, S. Luchtmans, 1737).
* 4to: [4], 41, [3] S. – Exx.: SB Leeuwarden, Kb Den Haag, UB Leiden.
N. B. Siehe unten die Disputation von Paullus Gyöngyössi (1733).
2. *Dissertatio philologico de linguae hebraeae synonymis ex origine illustrandis. Ad dies 18 et 25 Junii* (Lugduni Batavorum, S. Luchtmans, 1738).
* 4to: 62, [2] S. – Exx.: UB Amsterdam, UB Leiden.
N. B. Diese Disputation von Huszti von 1738 ist ebenfalls abgedruckt in: A. Schultens, J. J. Schultens und N. G./W. Schroeder, *op. cit.*, I, S. 197–235.

Ausserdem kamen uns noch vier weitere Übungs-Disputationen von anderen ungarischen Studenten vor Augen, die ebenfalls unter Schultens verteidigt wurden. Weil es in allen Fällen um seltenes Material geht, folgen hier die Titel in chronologischer Ordnung, wobei stets der Name des Studenten/Respondenten – wie auf dem Titelblatt angegeben – voransteht.

1. Samuel Rima-Szombati, „Transylvano-Hungarus“:
Dissertatio philologico-theologica de lege asylorum mosaicorum.
A.d. 1 April (Franequerae, H. Halma, 1724).
* 4to: [4], 64 [6] S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Leiden, NK Sárospatak, TB Tîrgu Mureş.
2. Samuel P. Kolosvári „Transylvano-Hungarus“:
Disputatio philologica tertia de linguae hebraeae hodiernis defectibus eorundemque resarciendorum tutissima ratione ac via.
A.d. 23 Junii (Franequerae, H. Halma, 1728).
* 4to: [2], 65–114 S. – Exx.: PB Leeuwarden, KB Den Haag, TB Tîrgu Mureş.

3. Johannes Mádi, „Hungarus“:
Disputatio philologica quinta de linguae hebraeae hodiernis eorundemque resarciendorum tutissima ratione ac via.
A.d. 19 Febr (Franequerae, G. Coulon, 1729).
* 4to: [2], 165–222 S. – Exx.: PB Leeuwarden, KB Den Haag, NK debrecen, NK Sárospatak, TB Tîrgu Mureş.

N. B. Die Disputationen von Kolosvári und Mádi sind Teile einer Reihe von im ganzen sechs Disputationen. Die Reihe bildete später – inhaltlich unverändert – die Grundlage für Schultens' *De defectibus hodiernis linguae hebraeae eorundemque resarciendorum tutissima via ac ratione. Originibus hebraicis subserviens opus* (Franequerae, 1731). Den Text der Disputationen von Kolosvári und Mádi findet man hier auf den Seiten 65–112 und 165–221. Die Namen der sechs Studenten/Respondenten werden in dieser Gesamtausgabe jedoch nicht mehr erwähnt.

4. Paullus Gyöngyössi a Pettyn, „Hungarus“:
Disputatio ad origines hebraeas quinta, sexta et septima.
Ad diem 21 et 28 Novembris et 5 Decembris (Lugduni Batavorum, S. Luchtmans, 1733).
* 4to: [2], 31, [3] S. – Ex.: KB Den Haag.

N. B. Diese Disputation gehört zu derselben Reihe wie Husztis Disputation von 1737, s.o.. Diese Reihe bildete später die Grundlage von Schultens' *Origines hebraeae*, Tomus II (Lugduni Batavorum, 1738) – man findet den Text von Gyöngyössis Disputation im *Caput tertium*, den von Huszti im *Caput septimum*. Der erste Teil [Tomus I] war schon 1724 in Franeker publiziert worden, auch hier ohne Nennung der Namen der betreffenden Studenten/Respondenten.

Alle diese Beispiele machen deutlich, wie sehr man im fernen ungarischen Land wissenschaftlich auf der Höhe war von den Entwicklungen in den orientalistischen Studien, wie sie bei uns durch Schultens in Gang gesetzt worden waren. Aber das nicht allein: die Beispiele unterstreichen zugleich, wie man von ungarischer Seite direkt, aktiv daran beteiligt war. Ob man in diesem Zusammenhang jedoch von einem eigenen, inhaltlichen „Beitrag“ sprechen kann, muss man anzweifeln. Es geht ja in allen Fällen um Übungs-Disputationen, von denen Schultens ohne Frage der *auctor intellectualis* gewesen ist: die späteren Gesamtausgaben – unter dessen eigenem Namen – lassen an Deutlichkeit kaum etwas zu wünschen übrig.

Weil die verschiedenen Collegia immer „die Besten der Schule“ zu Studien in die Republik reisen liessen, blieb man auch gut informiert. Die Studenten hatten obendrein die Aufgabe, so viele – wissenschaftliche – Bücher wie möglich mitzubringen. So fand auch Schultens' späteres Werk seinen Weg ins ferne Siebenbürgen. Und in seinen Fussstapfen das Werk von vielen seiner Jünger und Geistesverwandten: die Vertreter der nach ihm genannten *Schola Schultensiana*.

Umgekehrt – das dürfte deutlich sein – ergiffen ungarische Hebraisten die Möglichkeit, ihr Werk im Westen zu veröffentlichen, wenn u.a. durch politische Wirren die Mittel dazu im eigenen Land fehlten. Von den sieben 'extern' erschienenen Grammatiken – s.o. – meinen wir hierbei vor allem die drei, die bei uns in den Niederlanden gedruckt wurden. Davon ist unzweifelhaft die *Schola hebraica* (Utrecht, 1654), von der Hand des Georgius Csipkés von Komárom, die bekannteste – man vergleiche dazu z.B. Jac. Zwarts, *De Hebreewsche typografie van Utrecht* (Utrecht, 1938) und die vor einigen Jahren erschienene – 1979 verteidigte – kirchengeschichtliche Dissertation von Mihály Márkus, *Komáromi Csipkés György, Egház történeti értekezés* (Budapest, 1990). Dass von dieser Grammatik – im selben Jahr – zwei verschiedene Utrechter Ausgaben erschienen, wird bei Strbik nicht erwähnt.

Die zwei in Franeker gedruckten Grammatiken – auf die wir in einer späteren Ausgabe dieser Zeitschrift zurückzukommen hoffen – sind viel weniger bekannt geworden. Es geht hier um die *Brevis institutio ad cognitionem linguae hebraicae* (1643), geschrieben von Paulus Veszelin von Kis-Marja, und um Michael Szathmár-Némethis *Tyrocinium hebraicum* (1667). So wie Csipkés' Grammatik waren auch diese beiden Lehrbücher bestimmt für den Hebräischunterricht an den protestantischen Collegia: „usui Scholarum Hungaricarum“, und geschrieben „in usum Philohebraeorum nostra Gentis“.

Damit beschliessen wir unseren Gang durch Strbiks Material aus der Zeit bis 1790. Doch sind wir so frei, hier noch einige kritische Fragen folgen zu lassen. Die erste Frage betrifft die Datierung von Esaias Pilariks *Summarium linguae sanctae*, erschienen zu Wittenberg. Es ist unklar, warum Strbik sich für 1667 als Erscheinungsjahr entscheidet und nicht – mit vielen anderen – bei 1677 bleibt. Hinzu kommt noch die grundsätzliche Frage, ob man diese Grammatik überhaupt Pilarik zuschreiben darf. Wer den Titel näher betrachtet, kann jedoch feststellen, dass es um eine Übungs-Disputation geht, verteidigt unter Leitung von Joh. Wilh. Hilliger. Wir brauchen hier nicht zu wiederholen, was oben bezüglich der Autorschaft bei dergleichen Disputationen festgestellt wurde. In den – klassischen – Bibliographien von Fürst (I, S. 393) und Steinschneider (Nr. 892) finden wir dieses Buch denn auch – zu Recht – unter Hilligers eigenem Namen aufgeführt. Das macht seinen Status in Strbiks Studie zumindest fragwürdig. Inwiefern Strbiks Übersicht bis 1790 Anspruch auf Vollständigkeit erheben kann, ist schliesslich noch eine andere Frage. So haben wir uns gefragt, warum man in diesem Zusammenhang z.B. vorbeigeht an den Verdiensten von Samuel Kaposi (1660–1713). Als Professor am – schon oben genannten – illustren Collegium zu Gyulafehérvár veröffentlichte er 1698 ein *Memoriale hebraicum*, danach ein *Breviarium biblicum* 1699. Beide Büchlein – bestimmt für diejenigen, „qui studio linguae sanctae delectantur“ – erschienen in Kolozsvár bei Nicolaus Kis Misztótfalusi – man findet die Illustrationen und Beschreibungen bei: György Haiman, *op. cit.*, S. 306–307 und 336, bzw. S. 394 (Nr. 56) und S. 396–397 (Nr. 69).

Nach 1790 sieht das Bild vollkommen anders aus. Der Zeitabschnitt der „Auslandsstudien“ ist nahezu zuende, und man besinnt sich nun ‚inter‘ auf bessere Mittel für den eigenen Unterricht. So beginnt innerhalb der ungarischen Welt der Strom Hebräischer Grammatiken nach 1790 erst richtig zu fliessen. Wie wir gesehen haben, waren es bis dahin nur protestantische Autoren gewesen, die die *Hebraica Veritas* hochhielten – mit Ausnahme von Innocentius A. Fessler (1756–1839), der übrigens 1791 die Mutterkirche

verliess und zum Protestantismus übertrat. Nach 1790 beginnt man auch auf römisch-katholische Seite mehr Wert auf das Studium des Hebräischen zu legen: es erschienen nun hintereinander Grammatiken von Adamus Kaszaniczki (1791), Josephus M. Engstler (1795), Norbertus Schreier (1804), Georgius Czuppon (1804) und Joannes N. Alber (1807). In diesem Zusammenhang mag man – wohl zu Recht – von einem Bruch mit der Vergangenheit sprechen, mit der Zeit der sogenannten Gegen-Reformation. Wie sehr in dieser Zeit hebräische Sprachstudien vernachlässigt wurden, geht noch einmal deutlich hervor aus einer kürzlich erschienenen Studie über die Buchproduktion der wichtigen Jesuiten-Presse in Kassa [heute Košice, in der Slowakei]: unter den vielen Hunderten Titeln, die hier von 1716 bis 1773 gedruckt wurden, findet man keine einzige hebräische Studie oder Grammatik – siehe hierzu: Ilona Pavercsik, *A kassai könyvek útja. A nyomdától az olvasóig* (Budapest, 1992).

Die erste Hebräische Grammatik von protestantischer Hand aus dieser Zeit stammt von Samuel Zsigmondy (1788–1833). Er publiziert 1828 seine *Grammatica hebraea, usui scholarum accommodata*, in der er nicht nur auf ältere Grammatiker zurückgreift – darunter 'unser' N. G./W. Schroeder –, sondern auch die neueren Erkenntnisse des bekannten deutschen Hebraisten Wilhelm Gesenius (1786–1842) aufnimmt. Damit markiert dieses Werk den Übergang zu einer neuen Phase der ungarischen Hebraistik, in der man die 'holländische Richtung' verlässt und bewusst Anschluss sucht an Gesenius und dessen Schüler und Geistesverwandte. Aber auch noch in einem andren Sinn bildet das Buch einen Markierungspunkt: es ist gleichzeitig die letzte Hebräische Grammatik von protestantischer Seite, die in Latein geschrieben ist. Von nun an publiziert man in Ungarisch: von János Somosy (1832/1833), Mór Ballagi (1856) und Béla Pukánszky (1888/1895) bis zu Aladár Hornyánszky (1908), László Módis (1933), Kálmán Kállay (1949), Miklós Pálffy (1963), Kálmán Tóth (1980) und Dezső Karasszon (1983) – um hier konkret die meisten Namen zu nennen.

Ungefähr gleichzeitig mit Zsigmondys Werk erblickt auch die erste Hebräische Grammatik von jüdischer Seite das Licht der Welt (1827/1829). Es geht hier um einen – in Deutsch verfassten – *Leitfaden der ebräischen Sprache*, von M. E. Stern (1811–1873). Das Büchlein muss einem ansehnlichen Bedarf entsprochen haben: schon 1852 erscheint eine dritte, durch den Autor selbst erweiterte Auflage. Damit ist gleichzeitig die Zeit angegeben, in der auf jüdischer Seite der Strom von grammatischen Werken – hauptsächlich Schul-Grammatiken – in Fluss kam. Wurden diese auch anfänglich noch auf Deutsch geschrieben (H. Deutsch, 1859, W. A. Meisel, 1860; M. Ziltz, 1861), schon bald lässt auch hier das Ungarische von sich hören: als erste 'Probe' erscheint 1865 in Pest das schon genannte Werk von Stern, jetzt in einer Übersetzung und Bearbeitung von Izrael Bak. Schon 1867 wird die wieder aufgelegt in Pozsony [heute Bratislava, in der Slowakei], und darauf folgen noch einige Neuauflagen. Hiermit haben wir den Anfang einer langen, packenden – aber auch tragischen – Geschichte skizziert. Eine Geschichte, die sich anhand von Strbiks Bestandsaufnahme – die, gerade was dieses Kapitel betrifft, aussergewöhnlich reich und detailliert ist – gespannt bis in unsere Tage verfolgen lässt.

„Die semitische Philologie im Allgemeinen und die biblisch-hebräische und biblischaramäische Sprachwissenschaft im Besonderen war nie Lieblingsfach der ungarischen protestantischen Theologen“, schrieb 1940 der bekannte – 1933 in Utrecht promovierte – ungarische Alttestamentler László Pap. Durch unseren Beitrag hoffen wir diesen krassen Ausspruch – doch wenigstens – einigermassen neuanciert zu haben. „Grammatici“ und „Philohebraei“ hat es unter den Ungarn doch viel mehr gegeben als aus der Anzahl gedruckter Grammatiken (Paps wichtigstes Kriterium) abgeleitet werden kann. Das zeigt allein das zahlreiche handschriftliche Material, das bisher niemals gedruckt wurde und heutzutage noch in verschiedenen ungarischen (und rumänischen) Archiven gefunden wird. Zu schweigen von alldem, das – wenn nicht schon durch Kriegsgewalt – verloren gegangen oder abhanden gekommen ist.

Zum Schluss: Wir können Andrea Strbik besonders dankbar sein für diese anregende Studie – die unter der Anleitung von Prof. Géza Komoróczy zustande kam und als interne ELTE-Publikation gedruckt wurde. Bibliographische Forschung über eine Periode von mehr als dreieinhalb Jahrhunderten ist bestimmt keine Sinekure, sicher nicht wenn es dabei auch noch um eine so komplexe Geschichte geht

wie die des – „historischen“ – Ungarn. Gerade um des Letzteren willen ist es nach unserer Meinung denn auch zu beklagen, dass eine breitere historische Einbettung des gefundenen Materials unterblieben ist. Zwar erlaubt die interessante Reihe von Hebräisten-Portraits (S. 13–31) uns einen ersten Blick auf diese Geschichte, aber viel mehr als eine Folge von 'Momentaufnahmen' ist es dann doch nicht. Ein wirkliches Bild von der – durch politische Umstände – stark wechselnden ungarischen Bildungssituation – und darin von der Position des Hebräischen – wird uns durch Strbiks Studie nicht geboten.

Sollte eine offizielle Edition für den Buchhandel erwogen werden, dann haben wir hiermit ein erstes Desideratum vorgelegt. Als zweites würden wir für eine höhere bibliographische im allgemeinen noch zu viel zu wünschen übrig. Zu oft wird auch vermerkt, dass eine bestimmte Hebräische Grammatik einzig und allein aus den bestehenden Bibliographien [„csak bibliográfiákból"] bekannt ist. Eine bibliographische Untersuchung wie diese muss nach unserer Meinung doch unabdingbar auf eigenem Augenschein beruhen. Ausserdem wird sie nicht – wie es jetzt noch der Fall war – auf die – fünf – wichtigsten Bibliotheken des heutigen Ungarn beschränkt bleiben dürfen. Allen schon aus historischer Sicht wird man die Landesgrenzen weit hinter sich lassen müssen. Mit letzterem haben wir dann zugleich ein drittes Desideratum genannt.

Alle diese Desiderata unterstreichen nur noch einmal die Wichtigkeit von Strbiks Bestandsaufnahme. Eine Bestandsaufnahme, wie sie für die Hebräischen Grammatiken in den Niederlanden noch immer aussteht.

LITERATUR — BELEGE — ANMERKUNGEN

DÁN Róbert: *Héber hungaricák a XVI–XVII. századból* (Hebräische Hungarica aus dem 16. und 17. Jahrhundert) = MKsz LXXIX (1965), 352–358.

BUCSAY, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1986/78*. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. [I–II]. Wien–Köln–Graz, 1977–1979; Zitat II. 53.

LADÁNYI, Sándor: *Ungarische Studenten an der Universität Franeker* = It Beaken [Wissenschaftliche Zeitschrift der Fryske Akademy, Leeuwarden] XLVII (1985), 195–199.

TÖRÖK István: *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*. ('Die Geschichte des protestantischen Collegiums in Kolozsvár/Klasusenburg') [I–III]. Kolozsvár, 1905.

HEIMLICH, István (Hrsg.): *Nederlanders en Hongaren. Ontmoetingen tussen twee volken. / The Dutch and Hungarians. Contacts between Two Peoples*, Bp. 1987.; s. in diesem Band vor allem die Beiträge von: SOLTÉSZ, Erzsébet: *Hungarica Prints Published in the Netherlands*. 28–40; LADÁNYI Sándor: *Hongaarse studenten aan Neederlandse universiteiten* ('Ungarische Studenten an den niederländischen Universitäten') 72–83.

SEGERT, Stanislaus (hrsg.): *Studia semitica philologica necnon philosophica Ioanni Bakoš dicata*. Bratislava, 1965.; s. in dieser Festschrift vor allem die Beiträge von: SEGER, Slavoslav: *Zur Geschichte der Orientalistik in der Slowakei*. 23–27; BERÁNEK, Karel: *Das Hebräisch an den Universitäten Trnava und Košice*. 29–32.; JANKO, Július: *Die Pflege des Hebräischen an den Lyzeen und Akademien in Bratislava und in anderen Orten der Slowakei*. 33–49.

PAP László: *Das evangelisch-theologische Schrifttum in Ungarn: Die Wissenschaft vom Alten Testament*. Halle/Saale, 1940: Zitat 5. S. auch seine ausführliche „Bibliographie“ (23–37), in der man verschiedene grammatische Werke von protestantischer Seite findet. Wenn man auch Paps Analyse „zeitbedingt“ nennen kann, von seinen Kriterien ausgehend, würde man aufgrund von Strbiks Bestandsaufnahme zu demselben Ergebnis kommen können. Dass man bei einer derartigen Analyse gleichwohl gehörig mit verschwundenen und/oder unveröffentlichtem Material zu rechnen hat, geht noch einmal hervor aus der 1804 in Pest gedruckten *Methodica grammaticae hebraeae institutio*, von der Hand des römisch-katholischen Hebräisten Norbertus SCHREIER (1744–1811): am Schluss der *Praefatio* (S. 10) lesen wir, dass demnächst sein Lehrbuch *Institutiones syntaxeos et etymologiae hebraicae* herauskommen würde. Bis zum heutigen Tag haben wir dieses Buch weder bibliographisch noch archivarisch aufspüren können.

CARMILLY [-WEIBERGER.], Moshe: *The Development of Hebrew Language and Literature in Transylvania* = *Studia Judaica* [Universitatea „Babeş-Bolyai“, Cluj-Napoca] I (1991). 10–20: s. in dieser Zeitschrift

auch den interessanten Beitrag von: GLÜCK, Eugen: *Contributions toward the Spreading of the Judaic Culture in our Country* [= Romania]. 79–93.

HERANGEZOGENE BIBLIOGRAPHIEN

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. [I–XIV.] Bp. 1891–1914; Reprint Budapest, 1980–1981.

ZOVÁNYI Jenő – LADÁNYI Sándor (Hrsg.): *Magyarországi egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977 – 3.

UJVÁRI Péter: *Zsidó lexikon*. Bp. 1929; Reprint Bp. 1987.

FÜRST, Julius: *Bibliotheca Judaica*. [I–III.] Leipzig, 1849–1863; Reprint Hildesheim, 1960.

STEINSCHNEIDER, Moritz: *Bibliographischen Handbuch über die theoretische und praktische Literatur für hebräische Sprachkunde*. Leipzig, 1859; Jerusalem, 1937–2.

N. B. Exemplare der Lehrbücher von A. SCHULTENS (Claudiopoli Transsilvanorum, 17430 und N. G./W. SCHOEDER (Claudiopoli, 1772) sind vorhanden in der Teleki-Bibliothek in Tîrgu Mureş. Frau Dr. Anikó Nagy danke ich sehr für diese wichtige Information (Brief vom 2. 2. 1994).

Dr. István KARASSZON (Ref. Theol. Akadémia, Budapest) machte mich auf die Studie von Andrea STRBIK aufmerksam und schickte mir Xerox-Kopien zu (Brief vom 9. 9. 1993); Frau Drs. Froukje de HOOP und Frau Ružica S. MARAŠ (Cluj-Napoca/Budapest) besorgten mir viel – schwierig zu findende – Literatur. Ich möchte ihnen allen herzlich danken für ihre Hilfe und ihre Angeregungen. – Doz. Wolfgang SCHNEIDER (Wuppertal) möchte ich herzlich danken für die deutsche Übersetzung. Die niederländische Originalfassung wurde publiziert in: *Alef Beet* III/2 (Dezember 1993). 33–42.

FERENC POSTMA

Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből. A magyarországi bibliográfiai szakirodalom a nagyszombati jezsuita akadémiai nyomda 1648–1773. évi periódusában hosszú ideig négy cirill betűs kiadványt tartott számon: hármat (egy szerb és két ukrán nyelvűt) a 17. század végéről, amelyeket még Szabó Károly regisztrált,¹ a negyediket – már a 18. századból – Sztripszky Hiador írta le, mutatta be részletesen 1911-ben.² Petrik Géza ezt az ukrán nyelvű művet természetesen nem vehette számba 1889–1892 között megjelent bibliográfiájában.³ Művének folytatói kerekén száz évvel később, 1989-ben a bibliográfia VII. pótkötetében írták le.⁴ A nyomda első román nyelvű 1726-ban kinyomtatott kiadványáról 1971-ben az V. pótkötetből szerezhettünk tudomást.⁵ Ezzel tehát ötre emelkedett az említett korszak cirill betűs nyomtatványainak száma.

Käfer István 1977-ben összeállított statisztikájában regisztrált az 1724. évről egy ukrán, pontosabban vegyes nyelvű művet.⁶ A Petrik Géza I–V. kötetéhez kiadott nyomda- és kiadástörténeti mutatóban ebből

¹ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. II. köt. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. (A továbbiakban RMK) II 1844, 1933, 1966.

² SZTRIPSKY Hiador: *A hazai rutének legrégebbi nyomtatványai* = MKsz 19. 1911. 245–248.

³ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiaja 1712–1860. I–IV. k.* Bp. 1889–1892.

⁴ *Magyarország bibliographiaja 1712–1860. VII. Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiaja 1712–1860. c. művéhez*. Szerk.: PAVERCSEK Ilona. Bp. 1989. 284.

⁵ *Magyarország bibliographiaja 1712–1860. V. Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiaja 1712–1860. c. művének 1–4. kötetéhez*. Szerk.: KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1971. 91.

⁶ KÄFER István: *Az Egyetemi Könyvtár négy száz éve (1577–1777)*. Bp. 1977. (226–227.) Käfer művében (48–49.) helyesíteni kell néhány adatot: 1686–1711 között nem 3 szerb, 1 román és 2 ukrán nyelvű mű jelent meg, hanem 1 szerb (RMK II. 1844) és 2 ukrán (RMK II. 1933, 1966), mert az RMK II. 1843 és 1893 horvát nyelvű, az RMK II. 1864 pedig nem létező román kiadvány. A statisztikai táblázat adatait is korrigálni kell az előbbieket szerint.

az évből (1724) egyetlen mű illik ebbe a kategóriába: Döderlein: *Inscriptiones*.⁷ A szerző és a mű címének, a cím első szavának ismeretében Petrik I. kötetében megtalálhatjuk a mű teljes leírását,⁸ amely a Magyar Nemzeti Múzeum (M.), a mai Országos Széchényi Könyvtár példánya alapján készült (ahova Jankovich Miklós könyveivel került). Ezzel tehát újabb, ill. eddig „rejtőzködő” cirill betűs nagyszombati kiadvány került elő, immár a 18. századból.

Doederlinus, Johann Alexander: *Inscriptiones slavo-russicae tabulae perantiquae templi Kalbensteinbergensis in agris Nordgaviensibus, Divum Theodorum Stratelatem, sive ducem, eiusque vitam et martyrium, imaginibus affabre factis exhibentis. Collegit et typis Ruthenicis excudendas curavit M. Alex. Doederlinus, R. W. — Tyrnaviae Hungarorum, 1724. Typis Academicis per Frid. Gall. (6) lev. 4°*

A kiadványban, a címének megfelelően, cirill betűs szláv nyelvű szövegek sorakoznak, mindegyik szöveg után latin fordítása következik. Az egyes feliratok szövegeit nem címsorokkal tagolták, hanem csupán sorszámokkal látták el őket (Num. I. — Num. XIII.), és a sorszám után megadtak egy lapszámot is (pl. Num. I. Pag. 20.). E számozás rejtélyének kulcsát könnyű volt megtalálnunk. Ez a hat levél ugyanis egy kolligátum második tagja, egybe van kötve Döderlein egy másik művével, amelynek címlapján ez olvasható:

Slavonisch–Russisches Heiligthum mitten in Teutschland; Das ist: Der grosse Heilige und Märtyrer Pheodor Stratilat, oder Theodorus Dux, aus einer (in der Hoch-Adel-Rieterischen Kirche zu Kalbensteinberg, unweit Weissenburg am Nordgau, aufbehaltenen, mit uhr-alten Gemälden und Alt-Russischen oder Slavonischen Beyschriften gezierten sehr alten Tafel, nach unterschiedlichen Menaeis und Martyrologiis, beeder, so wohl der Morgen — als Abendländischen Kirchen) vorgestellt von M. Jo. Alex. Döderlein. Rectore Lycei Weissenb. — Nürnberg, Verlegt Wolfgang Moritz Endter, seel. Erben. Druckts, Joh. Ernst. Adelbulner. 1724. — 142 1.4°

Döderlein⁹ tehát ebben a művében a bajorországi Kalbensteinberg lutheránus(!) templomában őrzött 16. századi orosz ikon történetét tárgyalja. Bemutatja magát az ikont is: a Szt. Sztratilatoszt ábrázoló képről és a körülötte, keretként elhelyezkedő 12 kisebbről beragasztott rézmetszeteket közöl, közreadja a képeken található cirill betűs szláv nyelvű feliratok szövegét is latin betűs átírásban és német fordításban. (Mint a 20. lapon, lábjegyzetben írja: „a német nyomdákban ritka szláv betűk hiánya” miatt kényszerült erre.) Az ábrázolások (Vorstellung) sorszámot viselnek, amelyek — a lapszámokkal együtt — megfelelnek a Nagyszombatban készült *Inscriptiones* említett, fejezetcímként alkalmazott sorszámaival és lapszámaival. A feliratok szláv, német és latin nyelvű szövegének összevetése is azt bizonyítja, hogy ugyanarról az ikonról van szó. Ez a két nyomtatvány tehát összetartozik, nemcsak a szerzőjük azonos, hanem a tárgyuk is. Könyvtáros elődeink tehát joggal köttették egybe, helyezték el őket közös táblák közé, annak ellenére, hogy más városban, más nyomdában készültek.

Mi készíthette Döderleint arra, hogy az általa felfedezett és tanulmányozott ikon feliratait kétszer is közzétegye: először latin betűs átírásban, majd cirill betűkkel? E kérdés megválaszolásához fogódzót találunk a nürnbergi kiadványban. Döderlein ugyanis mintegy függelékként közli két saját levelét, ame-

⁷ Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz. Szerk.: MARKOS Béla. Bp. 1972. 255.

⁸ PETRIK: i. m. I. 548.

⁹ Döderlein (Doederlinus), Johann Alexander (1675–1745) a frankföldi Weissenburgban a helyi lutheránus liceum igazgatójának fiaként született. Altdorfban járt egyetemre, majd megfordult más német és dániai egyetemeken is. Altdorfban 1699-ben megszerezte a magiszteri fokozatot, majd szülővárosa iskoláját igazgatta. A 18. század első fele német polihistorainak tipikus képviselője volt: archeológiai, történelmi, sőt természettudományi tárgyú tanulmányait kortársai nagyra értékelték. 1726-ban tagja lett a Berliini Akadémiának. Vö. JÖCHER, Ch. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Leipzig, 1750. 163.

lyeket latin nyelven 1723-ban ill. 1724-ben intézett Karl Tosch (Toschius) nevű jezsuita atyához.¹⁰ E levelekből kitetszik, hogy Tosch szlovén származású volt és abban az időben történetesen Nagyszombatban tanított matematikát és teológiát, és nemcsak szláv nyelvtudásával, hanem szakirodalmi tanácsokkal is segített a lutheránus tudósnak az ikonfeliratok megfejtésében, sőt ukrán (ruszin) anyanyelvű tanítványa(i) véleményét, megjegyzéseit is közvetítette hozzá. Döderlein második (1724) levelének hálálkodó zárószóiban annyit említ meg Tosch egyik tanítványáról, hogy ő a bazilita szerzetesrend tagja és Nagyszombatban tanult akkor. A nagyszombati kiadvány végén egy nyolcszoros kurzívval szedett latin szöveg többet is elmond erről a fiatal görög katolikus papról.

„Has inscriptiones Slavo-russicas correxist, et transtulit in latinum prope de verbo ad verbum R. ac Religiosus D. Gregorius Bulko Ruthenus Graeci Ritus Ecclesiae Romano-Catholicae unitus Ord. D. Basili M. Professus in Monasterio S. Nicolai de Monte Csernek ad Munkacs, in Academia Societatis Jesu Tyrnaviae, philosophiae, et mathetatum studiosus, Sem. S. Adalberti alumnus.”¹¹

Döderlein a közzétett levelekben, amelyekben csupán idéz Tosch hozzá írt leveleiből (ahelyett, hogy in extenso közreadta volna őket!), nem esik szó az ikonfeliratok szövegének cirill betűkkel történő ki-nyomtatásáról. Sem ő nem érdeklődik efelől, sem Tosch nem említi, nem ajánlja fel ezt a lehetőséget, jóllehet tudhatta, hogy az Akadémia nyomdájának vannak cirill betűi. Az elkészült kiadvány azonban azt bizonyítja, hogy ez az együttműködés megtörtént a lutheránus tudós, a tudós jezsuita és a görög katolikus papnövendék között.

Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy ezt a kis kiadványt (mármint a nagyszombati) önállóan nem forgalmazták, (hiszen önmagában keveset árult el az ikonról), hanem elkészülte után kiszállították a megrendelőhöz, Döderleinhez. Erre utalhat a kiadvány impresszumában a nyomtatás helyének megnevezése: Tyrnaviae Hungarorum, amely nem volt szokásos a nagyszombati nyomda kiadványain.¹² Feltételezésünket egy másik körülmény is alátámasztja. Döderlein nürnbergi kiadója, Wolfgang Moritz Endter ugyanis annak a neves német nyomdász-dinasztiának volt a tagja, amely két ágán is kapcsolatban állott Magyarországgal: Martin Endter (1653–1741) magyar nyelvű ponyvakiadványokkal „tört be” a magyarországi piacra a török megszállás megszűnte után az 1700–1708 években, és idős korában is voltak magyar kapcsolata, amikoris a nagyszombati nyomda termékeinek bécsi bizományosa volt.¹³ Unokatestvére, Wolfgang Moritz (1658–1723) 1682-ben vette át cége irányítását, a nyomdát ugyan eladta 1699-ben J. E. Adelbulnernek és csupán kereskedett könyvekkel, de arról is tudunk, hogy más német városokban is nyomtatott műveket.¹⁴ Lehetségesnek tűnik, hogy ő rendelte meg Döderlein munkáscsájának ki-nyomtatását Nagyszombattól követve a családi hagyományokat és saját kiadói gyakorlatát.

¹⁰ Tosch (Toschius), Karl (1687. Rudolfwerd, Karintia – 1737, Laibach.) a jezsuita rend tagja, Bécsben végezte tanulmányait. Magyarországon három ízben is tanított: Nagyszombatban 1724/25-ben, majd 1733/34-ben végül Budán 1735/36-ban. Vö. LUKÁCS Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1737)*. Roma, 1987–1988. 1723.

¹¹ Bulko Grigorij, a bazilita szerzetesrend tagja 1723-tól 1727 júniusáig tanult Nagyszombatban; majd visszatért a csernekhegyi monostorba, 1740-ben a munkácsi püspökség vikáriusa volt. Vö. HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombatban 1722–1760-ig* = Zorja – Hajnal (Užgorod–Ungvár) 1. 1941. 21–23.

¹² *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VIII. Függelék. . . Nyomda- és kiadástörténeti mutató.* Szerk.: V. ECSÉDY Judit. Bp. 1991. Nagyszombat mint kiadási hely névformái között a Tyrnaviae Hungarorum alak nem szerepel.

¹³ Az Endter-család, elsősorban Martin Endter magyarországi kapcsolatairól l. BORSA Gedeon: *18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőköteté Münchenben. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)*. OSZK Évk. 1981. Bp. 1983. 379–409.

¹⁴ OLDENBOURG, Friedrich: *Die Endter. Eine Nürnberger Buchhändlerfamilie (1590–1740)*. München–Berlin, 1911. 26–27.

A Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőség nyilvántartásában az *Inscriptiones*-ből – az Országos Széchényi Könyvtár példányán kívül – még kettő szerepel: az egyik Erlangenben, a Friedrich-Alexander Egyetem Könyvtárában,¹⁵ a másik Bécsben, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (ÖNB) található. Ezeket a példányokat nem kötötték egybe Döderlein Nürnbergben kiadott művével. A hazai gyűjtemények közül a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában őriznek példányt Döderlein főművéből,¹⁶ de nincsen meg a nagyszombati cirill betűs „függelék”.

Döderlein e két munkájának létrejötte és kinyomtatása érdekes epizód a nagyszombati jezsuita akadémia és nyomda külföldi kapcsolatainak történetében. Bibliográfiai leírásuknál feltétlenül meg kell említeni összefüggésüket, egybetartozásukat. Az ikonfeliratok Döderlein-féle olvasatának és Bulko cirill (rutén) betűkkel készült rekonstrukciójának összevetését máshol, más alkalommal érdemes elvégeznünk.

BOR KÁLMÁN

Decsey Sámuel sajtóvétsége 1797-ben. A bécsi *Magyar Kurír* 1797. június 27-i, 51. számában a szerkesztő, Decsy Sámuel betűjelével (D. D. S.) az utolsó (812.) lapon a következő közlemény látott napvilágot:

A közelebbi múlt posta napon, Juniusnak 23-án egy oly szerencsétlenség érdeklette a' Magyar Kurirt, mely sok érdekes olvasóit meg-szomorította, 's talán meg is sértette annyiban, hogy a szokott napon nem vehették újságaikat. Ez a' szerencsétlenség abból állott, hogy a' midőn dél után 4 órakor a' sajtóba akart volna emelni az újság szedő legény az egyik formát, t. i. az árkusnak egyik oldalát, meg-botlott, a' táblát a' kezéből ki-ejtette, és két kolumnára való újság széjjel szóródott. — Ezeknek újra való szedésekben tsak nem két egész óra telvén el, 6 órakor kezdődött a nyomtatás, és mivel a meg-határozott időre egészen ki nem készülhetett, és a postára sem vitetődhetett az újság, felénél több a' mai postára maradt. . .

Mivel ezen hibának sem nem az Író, sem nem az újság szedő, hanem a tsupa történet volt az oka, egész bizodalommal vagy az eránt a' Magyar Kurir, hogy az ő Érd. Olvasói meg-fognak néki engedni.

Hogy valójában mi történt a *Magyar Kurír* 1797. június 23-iki (50.) számával, azt az alábbiakban foglalom össze a bécsi Verwaltungsarchiv rendőrségi aktái alapján.¹

Ismeretes, hogy I. Ferenc trónralépése után a magyar újságok cenzúrázása is szigorúbbá vált, és sor került a *Magyar Kurír* felvilágosult szellemű szerkesztőjének, Szacsvey Sándornak menesztésére is. Utóda, Decsy Sámuel igyekezett óvatosabban írni, de így sem kerülhette el azt, hogy lapja összeütközésbe kerüljön az akkor már rendőri ügyévé vált cenzúrával.²

Az a sajtócenzúrai ügy, amely Decsy *Magyar Kurírja* körül 1797/98-ban bontakozott ki, mégis meglehetősen ritkaságszámba megy, ezért érdemes vele az egykorú akták alapján behatóbban is foglalkozni.

¹⁵ Ezen az egyetemen egy 1975-ben megvédett disszertáció foglalkozott a ma is eredeti őrzési helyén lévő ikonnal, felhasználta Döderlein művét, az ikonfeliratok szövegét vetette össze az ő latin betűs átírásával, de nem ismerte a nagyszombati kiadványt. Vö. LOHSE, Helmut: *Die Ikone des Hl. Theodor Stratilat zu Kalbensteinberg*. München, 1976. Sagner. 242.

¹⁶ Erről a példányról ANGALY Endre írt: *Ein Dokument der deutschen Slawenkunde des 18. Jahrhunderts. Ein Buch J. A. Döderleins von 1724.* = Beiträge zur Geschichte der Slawistik. Berlin, 1964. 319–324.

¹ Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle 1798:974. Fasc. VI.

² Decsy Sámuel szerkesztői tevékenységére nézve l.: *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* (Bp. 1979. Szerk. KÓKAY György.) 151–157, 233. Az utóbbi helyen röviden már megemlékeztünk Decsy e cenzúra-ügyéről, de a háttér és a részletek feltárása nélkül. — Ugyancsak hírt adott erről a cenzúrávételéről Dezsényi Béla is, Goriupp Alisz kancelláriai kutatásai alapján. (*A magyar újságírók tájékoztatása a*

Röviden ugyanis az történt, hogy az újságból kicenzúrázott részek az előfizetők számára szétküldött példányokban változatlanul megmaradtak, és csupán a bécsi újságszámok jelentek meg a cenzor által kihúzott részek nélkül. Az esetre csak jóval később, a következő évben figyelt fel a hatóság, akkor, amikor az erdélyi udvari ágens jelentést tett róla.

Dienes Sámuel erdélyi udvari ágens³ 1798. július 19-i beadványában azt jelentette a bécsi Oberste Polizey Direction-nak, hogy az előző évi *Magyar Kurír* június 23-i számában megjelent olaszországi tudósításból a cenzúra kihúzott bizonyos részeket, mégis az előfizetőkhez eljutott példányok változatlan formában, tehát a kicenzúrázott sorokkal együtt tartalmazták az eredeti cikket. Másrészt voltak a lapnak olyan példányai is, amelyek a kérdéses cikket a cenzúra által lerövidített formában közölték. Az ágens beadványához mellékelte az újság jelzett mutációit.⁴

A megindított és lefolytatott nyomozásról 1798 október 5-i keltezésű jegyzékben tájékoztatták Pálffy gróft, a magyar udvari kancellária vezetőjét. E szerint tanúként kihallgatták a bécsi siketnéma nyomdájának a művezetőjét, Bartholomäus Zwecket és a szedőt, Joseph Vollt Decsy Sámuel cenzúrávétsége ügyében. A jegyzőkönyvet a két tanú vallomásával az uralkodó intézkedésére átküldték a magyar hatóságoknak.

Ezt követően, október 10-én Csáky József gróf,⁵ gróf Sauraut, az udvari kancellária elnökét részletesen tájékoztatta az ügyről és megtette javaslatát. E szerint a *Magyar Kurír* előző, 1797. évi 50. (június 23-i) számából két variáns létezett, miként ez Dienes udvari ágens jelentéséből is kitűnt. Mindkettő megjelent: az egyikből kihagyták a cenzúra által helytelenített részeket, a másikban viszont változatlanul benne maradtak. Az előbbi változatot Bécsben terjesztették, az utóbbit pedig szétküldték a magyarországi előfizetők számára. Amikor e példányokból, amelyek nem vették figyelembe a cenzor húzásait, néhány Bécsbe is elkelt, voltak akik azt javasolták, hogy Decsyt a cenzúra megsértéséért szerkesztői jogaitól való megfosztással büntessék, és ezt a besúgóra, Dienes Sámuelre ruházzák át.

A hatóság meghallgatta Csáthy György⁶ szedőt is, és összegyűjtötte az ország különböző vidékeiről származó felvilágosításokat arról, hogy a jelzett újságszám milyen formában jutott el az előfizetőkhez. Decsy ugyanis az akkor Debrecenben tartózkodó Csáthy György közreműködésével szedette ki az újságot, aki azonban állítólag nem tudott arról, hogy a kicenzúrázott részek az új lenyomathoz nem nyertek törést. A beérkezett jelentésekből az derült ki, hogy sok előfizetőhöz mindkét változat eljutott. Csáthy elismerte, hogy a kihúzott helyek nyomtatásban való megjelenése az ő hozzá nem értése miatt következett be, mivel hasonló munkája még nem volt. Mintegy kétszáz példány volt készen, amikor Decsy felfedezte a hibát, ezeket azonban Decsy már szétküldte az előfizetőknek. Ezt követően azonban egy új, a cenzúrának már megfelelő kiadást készítettek a számból.

Csáky gróf szerint Decsynek mint szerkesztőnek a hibája nem olyan méretű, hogy a szerkesztői jog megvonásával kellene őt büntetni, hiszen nem annyira a szerkesztő mint a nyomdász kötelessége lett volna a cenzúráváltoztatások végrehajtása. Decsy abban hibázott, hogy nem fedezte fel a mulasztást még a korrektúrában, a kinyomtatás előtt, és nem akadályozta meg ezek szétküldését. A jövőben szigorítani kell a felügyeletet, hogy ilyen cenzúrávétség ne történhessen meg többé.

A bécsi nyomda művezetője, Bartholomäus Zweck és Joseph Voll szedő elleni vádak sem találta beigazoltnak a jegyzék. Az utóbbi vallomásában arra hivatkozott, hogy tudomása szerint kimaradt az újságcikkből néhány sor.

cenzúra kijátszásával 1797-ben. = MKsz 1967. 364–367.) Az érdekes történetet a bécsi Verwaltungsarchiv aktái alapján újabb részletekkel egészítjük ki.

³ Dienes Sámuel 1784-től a heidelbergi egyetemen tanult, majd az erdélyi udvari kancellária ágense lett. (SZINNYEI: *Magyar írók II.* 869. h.)

⁴ másolataikat l. a cikkhez mellékel ábrákon.

⁵ Csáky József gróf (1743–1799), 1791-től alkancellár, 1796-tól Szepes vármegye főispánja. (SZINNYEI: *Magyar írók II.* 147. h.)

⁶ Csáthy György (1772–1817) nyomdász, könyvkereskedő. Szülővárosában, Debrecenben nyomdászatot tanult, 1804-től a debreceni nyomda vezetője lett, 1805-ben könyvesboltot nyitott.

Olofz Ország.

Velenztben, nem csak a' revoluzióra nézve, hanem a' belsőben és írásban is tökéletes szabadság uralkodik, melyről egészen 500 elzenedéig meg volt a' nép folzataiva, úgy annyira, hogy a' leg-kisebb poltica heterodoxiáért, egyetlen egy vizagzatlan lázórt is, vagy örökös tömlőre hányattak, vagy nagy kövek köztvéen a' nyakaikba, az úgy nevezett *lagándkba*, az az tenger szakadékokba (mivel 72 ligeteken van, másba azon város építve, és egyik utzáról a' az ártalan emberek. *Volkmán* lúdos utazó, a' ki Olofz Országak minden ligetelyukat megjárta, minden lépéséit és rikaságait izemléte, a' lakosok terméleti, erkölcsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden státusok külső's belső állapotát ki tá-múlta, úgy festi le *Velenzt* városát, mint egy féltét, a' hol mind a' othomának, mind az ideigenekek torkig lehetett e' világi gyönyörűség, gekbevezni, a' hol minden otmánysságok othon minden-virtusok számkivetésben voltak, a' hol az Isteni nem csak szóval, de tsekedettel is minden izemlantsában megfírteti szabad volt. ellenben a' Patricusokról, a' Tanásról, és a' Kormányzékéről vagy jót vagy rosszat izóllani haldós véteket tartott; a' hol az idegennek egyetlene lépést se lehetett tenni, a' melyről tudósítástne vettek volna az Inquisitorok; a' hol a' fizilek tulajdon magzatiainak, ezek fizileknek titkos spionnyai voltak; a' hol leg-kevesebb egymással való nyájás belzélgetés sem lehetett a' társaságokban, a' felettébb való despotismus miatt a' ártalan emberek vittek elzenedéket. Mingyárt a' revoluziónak kezdetében meg-égettette a' kormányzék a' maga jegyző könyveit és aktáit, ne hogy tudára adassék e' világnak, és a' jövőndő időknek, minémű kegyetlenséggel viseltettek azon ember társak eránt, a' kiknek az ariszokratia igazgatásnak kezdetétől fogva familiájokhoz köttetett monopoliom volt az oralkodás.

A' Béisi *Veterinaria* az az, a' barnok nyavalyájának orvaslását, tanító iskolában próbatéttet két tatnyos lóval, hány nap élhetnek étel és ital nélkül. — Az egyik, a' melynek innya víz, de femmi eledel nem adatott 13 napig, a' másik pedig mollynek sem enni sem isnia femmi nem adatott, 27 napokig éltek.

Olofz Ország.

Velenztben, nem csak a' revoluzióra nézve, hanem a' belsőben és írásban is má' nagyobb szabadság uralkodik mint 500 elzenedéig fogva a' mely idő alatt meg volt izorítva, úgy annyira hogy csak egy vizagzatlan lázórt is, vagy örökös tömlőre hányattak, vagy nagy kövek köztvéen a' nyakaikba, az úgy nevezett *lagándkba*, az az tenger szakadékokba (mivel 72 ligeteken van, másba azon város építve, és egyik utzáról a' az ártalan emberek. *Volkmán* lúdos utazó, a' ki Olofz Országak minden ligetelyukat megjárta, minden lépéséit és rikaságait izemléte, a' lakosok terméleti, erkölcsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden státusok külső's belső állapotát ki tá-múlta, úgy festi le *Velenzt* városát, mint oly város a' hol a' Patricusokról, a' Tanásról, és a' Kormányzékéről vagy jót vagy rosszat izóllani haldós véteket tartott; a' hol az idegennek egyetlene lépést se lehetett tenni, a' melyről tudósítástne vettek volna az Inquisitorok; a' hol a' fizilek tulajdon magzatiainak, ezek fizileknek titkos spionnyai voltak; a' hol leg-kevesebb egymással való nyájás belzélgetés sem lehetett a' társaságokban.

J E L E N T E S.

Alább írt adom tudára az egész Erd. Közenségnek, hogy, minckuánna minden ki-vigá-láson által-estek, és a' nyomtatás alá helyben-hagyattak volna, e' következendő két munkával kívának réz ízerént halználni, réz ízerént igaz régiséggel gyönyörködtetni. Az első Latinus, meg mutató képekkel: a' második Latinus és Magyar nyelven ízeretietek.

Sajnos nem ismerjük az érdekes cenzúraügy végső kimenetelét, mert a bécsi Verwaltungsarchiv ezen ügygel foglalkozó aktái hiányosak, illetve tűz- és vízkár következtében sérültek. Az eddigiekből, továbbá abból a tényből azonban, hogy a *Magyar Kurír* megjelenése tovább folytatódott Decsy szerkesztése által, arra következtethetünk, hogy – főként Csáky József gróf jóindulatú tájékoztatása következtében – a bécsi rendőri hatóságok nem hoztak szigorú ítéletet. És bár az erdélyi besúgói jelentés szerzője, Dienes Sámuel, úgy tűnik, jó néven vette volna, ha a szerkesztői jogot Decsytól elveszik és neki adják át, ez nem következett be. Lehet persze, hogy az éppen ekkor, 1798-ban bekövetkezett lapösszevonás: a *Bétsi Magyar Mercurius* beolvasztása a *Magyar Kurír*-ba, valamiként összefüggött a cenzúra-üggyel is, hisz az összevont lap szerkesztését ettől kezdve Decsy Sámuel Pánczél Dániellel közösen végezte. A későbbiek során azonban nem óta meg ez sem a lapot az újabb megrázkódításoktól; így pl. a többszöri szüneteltetéstől sem. Ez 1809–1810 folyamán pl. félévi szüneteltetést képviselt, ami Decsy és családja számára is súlyos megpróbáltatásokat jelentett.⁷

Érdekes szerepet játszott az ügyben Csáthy György, aki akkor Debrecenben szedőként működött, majd később 1805-ben apósával, Pápai Kiss Istvánnal könyvkereskedést alapított. Furcsának tűnhet, hogy a bécsi szerkesztő a cenzúra által meghúzott cikkének szedését miért éppen egy debreceni szedőre bízta. Bizonyára a kényes ügy és a köztük meglévő bizalom indokolta ezt, hiszen a szedő vallomása is azt mutatja, hogy nem csak magát, hanem Decsyt is menteni kívánta a hatóságok előtt. Maga állítólagos tapasztalatlanságára hivatkozott, Decsyról pedig azt mondta: amint felfedezte a hibát, a továbbiakban már a kicenzúrázott szöveget küldték szét. (Igaz, hogy addig már mintegy kétszáz példányt postáztak.)

Decsy 1797-ben bizonyára tudatosan törekedett arra, hogy a szóbanforgó cikk eredeti formájában megjelenjen. A velencei despotizmusnak a véleménynyilvánítási szabadságot, valamint az előkelőeket és a kormányzati szerveket érintő bírálatot elfojtó századainak bemutatásával aktuális üzenete volt saját kora számára. Ez az aktualizálás a cikk cenzúrázásának nyilvánosság elé kerülésével még inkább hangsúlyt nyert.

Ez az ügy volt tehát az igazi háttérre annak az expedíálási rendetlenségnek, amire a következő számban hivatkozott, és amelynek valódi okát Decsy természetesen kénytelen volt lapjában elkendőzni, abban a reményben, hogy a cenzúra kijátszása elkerüli a hatóságok figyelmét.⁸

Az alábbiakban közöljük az eredeti cikk szövegét, kurzív szedéssel kiemelve azokat a részeket, amelyek a cenzor kihúzott, de amelyek mégis megjelentek az újság számos példányában. Végül bemutatjuk a *Magyar Kurír* jelzett cikkének mindkét nyomtatott változatát.

Olasz Ország.

Velentzében, nem tsak a' revolutzióra nézve, hanem a' beszédben és írásban is *tökéletes szabadság* uralkodik, *mellytől egészen 500 esztendőig meg volt a' nép fosztatva* úgy annyira, hogy a' *leg-kissebb politica heterodoxiáért*, egyetlen egy vigyázatlan szóért is, vagy örökös tömlőztre hányattak, vagy nagy kövek köttetvén a' nyakaikba, az úgy nevezett lagúnákba, az az tenger szakadékokba (mivel 72 szigetekben vagy on azon város építette, és egyik uttzáról a' másikba apró tsónakokon kelletik járnai. (vettettek az *ártatlan* emberek. *Volkánán* tudos utazó, a' ki Olasz Országának minden szegelyukat meg-járta, minden szépségeit és ritkaságait szemlélte, a' lakosok természeti 's erköltsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden Státusok külső 's belső állapottyát ki ta nulta, úgy festi le Velentze városát, mint egy *legúndokabb latrok barlangját*, és *gonoszság fészket*, a' *hol mind az otthoniaknak, mind az idegeneknek torkig lehetett e' világi gyönyörűségekbe evezni, a' hol minden otsmánysságok othon, minden virtusok számkivetésben vóltak, a' hol az Istent nem tsak szóval, de tselekedettel is minden szempillantásban meg sérteni szabad vólt, ellenben a' Patriciusokról, a' Tanátsról, és a' Kormányzékről vagy jót vagy rosszat szállani halálos véteknek tartatott; a' hol*

⁷ L.: Decsy Sámuel beadványát az újság szüneteltetése ellen. 1810. febr. 24. — Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle 1810 -22 c.

⁸ Decsy e reménye nem volt alaptalan, hiszen a hatóságok csak több mint egy év múlva, Dienes jelentése nyomán szereztek tudomást az esetről.

az idegennek egyetlenegy lépést se lehetett tenni, a' melyről tudósítást ne vettek volna az Inquisitorok; a' hol a' szülék tulajdon magzatjaiknak, ezek szüléiknek titkos spionnyai voltak; a' hol leg kevesebb egymással való nyájas beszélyetés sem lehetett a' társaságokban, a felettebb való despotismus miatt, mellynek vérrel párolgó óltárára öt 's hatszáz ártatlan emberek vitettek esztendőnként. Mindgyárt a' revolúciónak kezdetében meg-égettette a' kór-mányszek a' maga jegyző könyveit és aktáit, ne hogy tudtára adattassék e' világnak, és a' jövőndő időnek, minémü kegyetlenséggel viseltettek azon ember társaik eránt, a' kiknek az aristocratica igazgatásnak kezdetétől fogva familiájokhoz köttetett monopolium volt az oralkodás.

KÓKAY GYÖRGY

A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátága. A hivatásos magyar színjátszás kései születése (1790 ill. 1792) következtében a színház azt megelőző, egyetlen magyarországi létezési formája az iskolai színjátszás felé fordul a kutató figyelme, ha az előzményeket is érteni akarja. A dilettáns iskolai előadások ugyanis meglepően szervesen kapcsolódnak a hivatásos színház történetéhez. E szerves kapcsolat két ponton jelentkezik hangsúlyozottan: a 18. században magyar nyelvűvé vált református és piarista színpadon. A két iskolafajta egymástól alapvetően eltérő színjátéktípust, sőt színpad-szemléletet alakított ki, melyek azonban egyrészt átvett, másrészt megtagadott hagyományként hatottak a 18. század végén.

A meginduló magyar színház a piarista iskolai színpadon meghonosított klasszicista drámát vette át; a tragédiaprogram kudarc¹ miatt főleg a klasszicista komédia hagyományát érdemes hangsúlyozni, melyet ráadásul a piarista iskolák darabíró tanárai emeltek át a hivatásos színpadra. (Említsük itt meg a piarista Simai Kristófot, akinek *Igazházi* című komédiájával mutatkozott be Kelemen László társulata.)

Az iskolai színjátszás didaktikai, erkölcsi, pedagógiai szempontjai az előadást célozták meg, a dráma-szövegnek csak a betanulási időszakban volt jelentősége, feljegyzésre és megőrzésre nem volt érdemes. A szövegek fennmaradása tehát esetleges. Így természetes, hogy számos előadást bizonyító adattal, de csak kevés szöveggel rendelkezünk. Az iskolák sokasodásával, a 18. század bekékebb, gyarapodó időszakával párhuzamosan a szöveg megmaradására is megnőtt az esély. Megjelentek, majd egyre gyakoribbá váltak a magyar nyelvű előadások, melyek sokszor egy-egy latin dráma iskolai bemutatása után néhány nappal szélesebb közönség előtt kerültek színre. Az előadások kiemelkedő alkalmak a település életében, ezzel tehát egyfajta „hivatásos” (vagy legalábbis már nem csupán iskolai) színház született. Ennek következtében a szerzők is inkább irodalmárnak érezhették magukat, s talán ezért is lett gyakoribb a drámaszövegek tisztázása, megőrzése. Feltűnően magas az iskoladráma-szövegek száma az 1770-es évektől; ez tehát egybeesik Bessenyei fellépésével, a drámafordítások és a kiadások megindulásával.² Alapvetően megváltozott tehát az irodalomhoz való viszony, s ez az irodalmi szempont bizonyos érvényesítését jelentette az iskolai darabokban is.

Varga Imre³ 1989-ben kiadta e 18. századi drámák szövegét. A kötetből kitűnik, hogy a legtöbb szöveg a század második feléből maradt fenn, sőt sok dráma már 1790, a hivatásos színjátszás megszületése utáni. A kései református iskolai színjátéknak lényegi jegye e megkésetttség, ami egyszersmind a hagyomány erejét is bizonyítja.

¹ Vö. KERÉNYI Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849.* Bp. 1981. 28–42.

² Nem véletlen, hogy az 1790-es években a jezsuita ILLEI János, a piarista SIMAI Kristóf nyomtatásban is megjelenteti darabjait, s a már egyetemi professzor DUGONICS András is ekkor tisztázza le fiatal korában írt drámáit, nyilván kiadási szándékkal.

³ *Protestáns iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század, S.a.r.* VARGA Imre, Bp. 1989. Az egyes drámákra utaláskor az e kötetben megadott sorszámozásokat használom, szögletes zárójelben.

I. A protestáns drámák egyes csoportjainak áttekintése

I.1. Műfajnevek Nagyon sok drámaszöveg címlapja hiányos, a másoló nem mindig tüntette fel az eredeti műfajt, mégis észrevehető egyfajta műfajmegjelölési gyakorlat.

Magyarul a leggyakoribb műfaj a játék, amelyet sokszor jelzővel is énekes, tréfás, szomorú, víg, komédia, személyes stb.⁴ elláttak.

Többször találkozunk az *actus*⁵ megnevezéssel, amelyhez a producáltatott ige társul. A *tragoedia* ill. a *comoedia* következtlen: legtöbbször egyik sem jelent többet, mint színpadra szánt, színpadon előadott beszédet, cselekményt. Egyik sem tartalmaz okvetlenül a műfajra vagy a végkifejletre vonatkozó megköttést: *A poéták búcsúvételekor játszott játék* [12] latin címében a *tragoedia* megjelölés található, míg az athéni Timon történetét [35] feldolgozó szerző beszédbeli víg játékként határozza meg darabját. Egyéb esetekben a *tragoedia* megjelölés nagyjából megfelel műfaji várakozásunknak, s leggyakrabban *szomorú játéknak* fordítják.⁶ *Comoedia* lehet bármilyen, nem tragikus kifejeletű dráma, e megjelölés tehát igen gyakori.⁷ Nem pusztán a szóhasználat ingadozik, hiszen ismeretlen a műfaji határvonal és megköttőség. Ezért keverhető – a klasszikus színházzal ellentétben – komédia és tragédia, ugyanígy komikus és tragikus mozzanatok, emelkedett és alantas szereplők illetve tónusok.

I.2. Tematika A mintegy ötven színjáték témájából a bibliai, az antik-mitológiai és az iskolai tárgyúakat érdemes elkülöníteni.

A tíz bibliai tárgyú dráma ([1], [2], [4], [9], [15], [19], [29], [36], [45], [50]) közül csak kettő meríti témáját az *Újszövetségből* ([4], [19]). Ide tartozik mindkét fennmaradt evangélikus dráma, az unitáriusok közül négy. Adatok hiányában nem lehet következtetéseket levonni e tematika gyakoriságáról; valószínű, hogy a fennmaradás esetleges volt, s mindhárom protestáns felekezet igen gyakran fordult bibliai témához. A tíz dráma hely- és időbeli megoszlása is szórt. Biztosan csak négy darabról tudjuk, hogy 1760 utáni, a későiek inkább unitáriusok ([4], [19]: 1770-es évek), s csak egy a református ([36]: 1788). Ebből esetleg levonható olyan következtetés, hogy a század második felében más drámatárgyak kerültek előtérbe, a bibliai témaválasztás gyakorisága csökkent. A tizenhat antik-mitológiai dráma görög és latin irodalmi forrásokat dolgoz fel, közülük négy unitárius ([3], [5], [6], [7]), a többi református ([21], [22], [23], [24], [25], [26], [31], [33], [34], [39], [42], [43]). A kötetben található hét tragédia mind unitárius és klasszikus témájú, a legtekintélyesebb tárgy és műfaj tehát az antik tananyaghoz kötődött. E drámák közt alig van korai; a többség az 1770-es években vagy még később született, nyolc pedig – tehát az egész csoport fele! – az 1790-es években. E csoportban szembetűnően sok a szerelmi tárgy, e drámák késői sűrűsödése tehát a témaválasztásban is bizonyítja egyrészt az iskolai színjátszás elvilágiasodását, másrészt a hivatásos színház hatását.

Az iskolai színpadon mindig kedvelt téma volt az iskola életéből vett esemény, megemlékezés. Ilyen darabocskákat főleg az alacsonyabb osztályokban illetve a falusi kisiskolákban adtak elő. Tizenkét iskolai tárgyú darab maradt fenn, melyek egy kivételével ([10]) mind 1760 utániak, tehát későiek. (A csoportban három dráma unitárius.) Ez esetben nem mernénk olyan következtetést levonni, hogy a késői kedvezett az efféle alkalmi előadásoknak, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a nagyrészt rögtönzésekkel élő előadásokat korábban nem örökítették meg.

⁴ [6], [12], [23], [30], [33], [34], [35], [37], [38], [39], [40], [42], [43], [47]

⁵ [15], [16], [17], [18], [19], [20]. (Bökényi mindig e műfajmegjelölést használja.)

⁶ [22], [23], [24], [26], [33], [46]

⁷ [10], [14], [26], [27], [28], [41], [42], [43], [44], [45], [49]

II. A protestáns színjáték struktúrája

A drámakötetet végigolvasva nyilvánvaló, hogy e drámák általában nem konfliktusra épülnek, lassúak, „drámaiatlanok”, történés nélküliek vagy epikusak, sokszor inkoherensek; ezek azonban nem hiányosságok, nem a színházi véna, tehetség csekély, hanem a színpadi szemlélet más. A konfliktus hiánya tehát nem pusztán a drámaszerkezet, hanem az eltérő drámafogalom következménye.

Különösen feltűnőek e sajátosságok, ha a 18. század piarista színjátékaival vetjük össze a protestánsok repertoárját: a piaristák a klasszicista, egyszálon futó cselekményű, egységes szemléletű, konfliktusra épülő darabokat kedvelik. A protestáns színjátéknál cselekményről is alig beszélhetünk. Kivételt általában a mitológiai tárgyú drámák jelentenek, ahol megtalálható a logikus és egy szálon végigvitt cselekmény, melyet azonban gyakran zavar meg dramaturgiailag indokolatlan jelenet, ismeretlen, előzmény- és folytatás nélküli szereplőkkel. Ezért a jelenetek egymással való kapcsolata sokszor kérdéses, sőt nem egyszer érezzük tetszés szerint változtathatónak a jelenetek sorrendjét is.

Hasonlóan „zavaró” az egyes szereplők és jelenetek egymástól élesen elütő stílusa, hangneme, a tragikus és komikus mozzanatok tudatos vegyítése. Bármely tárgyba és bármely cselekménybe beleférnek a korabeli magyar hétköznapi komikus, groteszk alakjai. Ezért nem meglepőek a piarista színpadról szigorúan kitiltott (s csak igen ritkán és későn visszacsempészett) női szerepek sem. Dráma-tárgyként nem tilos a szerelem, így a protestáns iskoláknak nem kellett kínlódnniuk a darabok expurgációival, azaz az illetlen tárgyak kigyomlálásával.

Nemcsak az iskolai tárgyú, alkalmi daraboknál találkozunk egymás mellé helyezett, de kapcsolatot nem mutató jelenetekkel; a legkitűnőbb dráma, a *Konok pereskedők* [27] például nem más, mint ilyen, „összefüggéstelen” jelenetsor.

Ezért fontos megjegyeznünk, hogy a protestáns színjáték szemlélete más. A szerzők nem a színpadon lejátszatott összeütközésekkel vagy valamilyen sűrített eseményben vélik megragadhatónak a világot, hanem a bemutatásban. Ezért a színpad számukra példatár, melyben — minél több példával, illusztrációval — bemutatják a világot. A protestáns színjáték jelenetei tehát mozaikok, melyek sorrendje azért felcserélhető, száma azért csökkenthető vagy növelhető, mert a példatár lehet rövidebb vagy hosszabb, de mindenképpen az életet illusztrálja.

A protestáns iskoladrámákban nem nehéz felismernünk a barokk szemléletét. A világráma hagyománya azonban erős középkori színekkel keveredik, s így — bár a protestáns színjátékot elsősorban a barokk drámafogalomhoz kapcsoljuk — a barokknál archaikusabb színjátéktípus és szemlélet is él a 18. századi Magyarország protestáns színpadain. Ez a rendkívül vegyes és ellentmondásos szemlélet alakít ki a század közepétől egy új, sajátos színjátéktípust, mely elsősorban a református iskolákban életerős, s rövid virágzása egy pillanatra a klasszicista színpad alternatívájának tűnik.

III. Morálítás, zsánerábrázolás

III.1. Műfaj-elemek A fennmaradt protestáns szövegek tekintélyes hányada archaikus, pszeudo-dramatikus műfajokba tartozik. Ezek közt viszonylag ritka a declamatio, jóllehet igen sok drámában vannak declamatióra emlékeztető részletek. A declamatiohoz képest drámaibb a dialogus illetve az olyan színjáték, melyben a declamatiók válaszok is egymásra: ilyen az 1790 körüli unitárius *Búcsú a Múzsáktól* [8] és a református Bökényi darabja *Zsuzsanna peréről* [15]. A declamatio és a dialogus határán kell kijelölnünk az iskolai tárgyú, rövidebb darabok műfaját.

A mitológiai tárgyú drámáknak van a legfordulatosabb cselekményük, így ezekben lép föl a legtöbb szereplő is. Ennek oka bizonyára a kész, feldolgozott és motivált történet, melyet az erőszakosan didaktikus tanulság érdekében sem sikerült teljesen elvékonyítani.

A néhány teljesen egyéni témától vagy kivételesen tehetséges szerzőtől ([13], [26], [27], [28]) eltekintve a legsikerültebb, leginkább pergő, legélvezetesebb darabokat a morálítások és a vetélkedések (certamenek) csoportjában találjuk. Ezekben a leginkább életteliek az összecsapások, a bűnök elvetemült-

ségükben erőszakosak, leleményesek és ékesszólóak, ezért az erényeknek is hasonló fegyverzetre van szükségük.

Szembetűnő a túlnyomórészt a 18. század második feléből származó anyagban a moralitás gyakorisága, szívós fennmaradása. A moralitások gyakran vetekedések is egyben, hiszen a certamen alapképlete a Jó és a Rossz vagy a Bűnök és Erények vetekedése az Enüberért. A 18. századi protestáns drámaszövegek közül az alábbi moralitások és certamenek találhatók:

Moralitás

- [3] *A világ változásai*. . . 1702. Kolozsvár, unit.
- [11] Háló Kovács: *Csak a test a halálé* 1785. Debrecen, ref.
- [18] Bökényi: *Actus a mesteremberekről* 1768. Ekel, ref.
- [20] Bökényi: *A bűnök és az erények*. . . 1775. Ekel, ref.
- [36] Lácza: *Éva ósanyánk bűne* 1788. Sárospatak, ref.

Moralitás betéjtelenben

- [28] Nagy: *Legények intése* 1781. Marosvásárhely, ref.
– haláltánc: V/3.
- [31] Szathmári Paksi: *Pandora* 1773. Sárospatak, ref.
– IV.: allegorikus Génusok fölvonulása

Vetekedés

Bor és víz:

- [25] *Thetis és Lyaeus* 1793 k. Losonc, ref.
- [43] *Neptunus és Bacchus*. . . 1792 k. Sárospatak, ref.
Mesterségvetélkedés:
- [10] *Komédia egynémely mesterségről* 18. sz. II. fele, Ákos, ref.
- [12] Szilágyi: *A poéták búcsúvétele*. . . 1786 Debrecen, ref.
- [17] Bökényi: *Actus a mesteremberekről* 1768 Ekel, ref.
Továbbá:
- [42] *Komédiajáték* 1792 k. Sárospatak, ref. (az „aranyidő”-ről)
- [44] *Florentina* 1792. k. Sárospatak, ref. (az asszonyok vagy a férfiak elsőségéről)

III.2. A szerepek és az allegóriák. A moralitások szereplői megszemélyesített, elvont minőségek – allegóriák –, amelyek sorában már a középkori moralitás felléptetett mitológiai figurákat is. A 18. századi protestáns moralitások szereplői a következőképp csoportosíthatók:

A) Csak „szabályos” allegóriák:

Főleg három református darab ([11], [20], [31]), léptet fel kizárólag egymással viaskodó, pozitív és negatív tulajdonságokat (Csapodárság, Részség, Bűn, Kegység, Igaz Mondóság, Józság, stb.). Érdekes felfigyelnünk Bökényire, aki bíróságon játszatja vetekedését [20], ez pedig, különösen veszteséggel, a református színjáték kedvelt helye és tárgya. A Részség egyre inkább egy részeg emberre emlékeztet: itt lehet az átmenet az allegória és a zsáner között.

B) Allegorikus és mitológiai alakok együttes előfordulása:

Több darab ötvözi a megszemélyesített tulajdonságokat allegóriákkal. Az allegóriák és mitológiai alakok között a Vas Időn Panaszkodó ([3]) az Ember allegóriája, számos hétköznapi, helyi (kolozsvári) sajátossággal. Miközben a Prométheusz-mítosz alakjai és a hét főbűn vívja certamentjét ([36]), a Szeretet azokat az embertípusokat is megjelöli, akikre különösen jellemző egy-egy vétek. Hasonló zsáner-utasítást tartalmaz a Virtus és a Fösvénység scenája. A szerzők tehát gyakran társítják a megszemélyesített tulajdonságokat egy-egy társadalmi típushoz, azaz általános tulajdonságon túl zsáner-sajátságokkal ruházzák fel őket, s értelmezésem szerint ez különösen jellemző a protestáns színjátékra.

C) Társadalmi típusok:

A haláltánc-moralitások, jellegükből következően társadalmi típusokkal szembesítik a Halált, s így van ez Bökényi darabjában is ([18]), ahol a halállal beszélgető alakok megnevezése eleve sugallja fő jellemzőjüket: a menyecske pletykás, templomba nem járt, a katona gögös és lusta, a kereskedő került a templomot, s csak világi javakat gyűjtött, darabbeli felismerése már késő. A leghosszabb jelenet a két utolsó meghívotté: a kapzsi korcsmáros vizezte a bort, csalt a számolásnál, a mérésnél, a vénasszony hajdan kikapós volt, utóbb kerítő lett. Mindketten jajgatnak, de már késő. Ezekben az esetekben tehát egyértelműen egy-egy réteg, foglalkozás, kor, stb. jellegzetességeit – zsáner-tulajdonságait – látjuk.

III. 3. Zsánerfigurák A Bökényi haláltáncához hasonló hétköznapi zsánerfigurák igen gyakoriak a református színpadon; ilyenek keresik fel Aesculapius rendelőjét a *Pandora* V. részében (Bolond kevély, Nagyra vágyásnak betege, Bor betege, Egy jó mellyes leány, stb.). Sorban lépnek színre, egy-egy miniboházban, melyek felépítése is hasonló: a zsánerfigura bemutatkozó monológját rövid párbeszéd követi Aesculapiusszal. A *Pandora* V. része tehát zsánersor, azaz azonos helyen vagy azonos helyzetben, párhuzamos jelenetekben zsánerek vonulnak fel. A zsánersort szívesen alkalmazta a 18. századi református iskolai színjáték, valószínűleg erős példázat jellege miatt, hiszen a párhuzamos helyzetek kiemelik az azonosságot vagy a különbözőséget. A protestáns iskolákban kedvelt színjátéktípus a minél szélesebb körű bemutatást, a példatár felállítását tekintette céljának, ehhez pedig jó eszköznek bizonyult a zsánersor. A zsáner-alakok származásukat tekintve szorosan kötődnek az allegóriához, hisz mindkét esetben egy-egy kiemelt sajátosság, tulajdonság tölti ki a figurát. Ugyancsak az összetartozást bizonyítja, hogy az allegóriákat is szívesen helyezték a zsánersorhoz hasonló színpadi szituációba, párhuzamos jelenetekbe.

A legjobb példa erre a *Pandora* ([31]), amelynek fő tárgya ember és Isten viszonya, az ember esendő-sége. E témából következően műfaja a moralitáshoz áll legközelebb, illetve ékes bizonyítéka annak, hogy a protestáns iskolai színpadon milyen sokáig élt, sőt át is alakult a moralitás. A Prométheusz-történetet követő komikus zsánersor szorosan hozzátartozik a darabhoz: Jupiter a Geniусok földre küldésével egyidejűleg Aesculapiushoz irányítja Mercuriust, hogy gyógyulást találjon a szenvedő emberiség. A Geniусok allegóriáinak párhuzama és földi vetülete a betegek zsánersora; a párhuzam az emelkedett, mitológiai közeget és a komikus, esendő, emberi világot tekintve is igaz. A rendelőben felvonuló betegek sorát az Aesculapius segítségével frissen feltámadt Hyacinthus zárja, ő viszont már **nem** zsánerfigura; vele a moralitás mitológiai-allegorikus közegehez tér vissza a darab.

Az allegóriák szerep-elnevezése legtöbbször a kiemelt tulajdonság, főként főnévi formában. A zsánerfigurák szerep-megjelölése foglalkozáson, koron vagy tulajdonságon alapul. A foglalkozás említése a közönség számára azonnal valószínűsíti, sőt bizonyossá teszi a figura kiemelt tulajdonságát. (A koldus éhes, a katona gyáva szájhős vagy rest, a kereskedő és a kocsmáros fősvény, csál stb.) A kor-megjelölés ugyancsak főnévi; a menyecske kikapós, a vénasszony kerítő vagy részeges, az öregember kéjszóvár stb. A tulajdonság-megjelölés melléknévi, önmagáért beszél és igazán sok a lehetőség a szélsőséges szerepváltoztatásra. A legtöbb zsánerfigura az európai komédia sztereotíp alakjaira emlékeztet: származásuk nyilván nemcsak az örök emberi világban, hanem az irodalmi forrásvidéket tekintve is közös.

A foglalkozással megjelölt zsánerfigurák rokonai a mesterség-vetélkedések mesteremberei, akik ugyan-csak állandó mesterség-jegyeket hordoznak ([10], [12], [17]). A drámakötetben még számos, eddig nem említett, zsánereket felvonultató, moralitás- vagy certamenalapú színjáték van ([42], [43], [44]). A vetelkedők igen gyakran alkotnak zsánersort, mitológiai alak, hétköznapi mesterember és közjátéki típus egyaránt van közöttük.

A református iskolai repertoárban tehát igen sok olyan darab van, mely műfajilag a moralitáshoz vagy a certamenhez áll a legközelebb. Az ismétlődő zsánersort az allegorikus alakokhoz és az allegória-sorhoz vezettük vissza. A református iskolai színjáték zsánerigénye olyan erősnek bizonyult, hogy a zsánersort más műfajú drámában is gyakran alkalmazták, így Garas István darabjában [35] és a *Komédia és Tragédia* [26] című marosvásárhelyi előadásban. A zsánersor hagyománya fölismerhető a *Konok pereskedők* [27] több jelenetében is, főleg a tárgyalások egymásutánjából álló III. felvonásban.

Néhány – talán véletlenszerű – kivételtől eltekintve az ekeli Bökényi János és a sárospataki drámaírók ragaszkodtak a moralitás és a certamen műfajaihoz (illetve e műfajok összekapcsolásához). A zsánerfigurák és a zsánersor használata ugyancsak főleg Sárospatakra jellemző. Ezen kívül szembetűnően önálló és kivételes színvonalú a három fennmaradt marosvásárhelyi színjáték, melyek dráma-szemlélete, hangvétele, dramaturgiája sok tekintetben egyezik a sárospatakiéval. A lényeges rokonvonások okát nem tudjuk, de kevésbé valószínű a véletlen. A távoli református kollégiumok között lehetett valami érintkezés, mert a darabok témájának, műfajának és egyes alakjainak vándorlása erre utal. Adatok hiányában azonban csak a színjátéktípzálás eredményére tudunk támaszkodni.

III.4. Beszélő nevek. A katolikus iskolai színjáték és az európai komédia gyakran alkalmazott beszélő neveket. Ezzel a figurák fő jellemvonását azonnal sugallták, a néző a szereplőt színrelépésekor, sokszor már korábban, nevének első elhangzásakor azonosította. Azaz: a beszédes név gyakorlatilag a zsánertulajdonság megfogalmazása, a zsánerfigurákhoz képest azonban mégis az alak egyénítését jelenti. Ez az egyénítés szemmel láthatóan idegen törekvés volt a református iskolákban, ahol a moralitás-hagyomány olyan erős volt, hogy az allegorizálás helyébe a zsánerralkotást léptette, s a tipikus hétköznapi helyzeteket az azonos szituációban felvonultatott zsánersorral vélte jellemezhetőnek.

A református iskolai színjáték-írók közül csak Nagy György ([27], [28]) és Csokonai a kivétel, ők szívesen és nagy leleménnyel gondolták ki beszélő neveiket.

IV. A közjátékok kérdése

Otto Rommel kiemeli az ausztriai Ordensdrama szoros kapcsolatát a középkori színjátékkal.⁸ Az Ordensdrama korabeli teoretikusai messzemenően elleneztek az értéktelennek tartott interludiumok beiktatását, de megtűrték, mert a diákközönség, s főleg a latinul gyengén vagy egyáltalán nem tudók számára kikapcsolódást jelentett. A teoretikusok egyetlen feltétele az volt, hogy a közjáték járuljon hozzá a főcselekmény épületes hatásához. Az osztrák–német szakirodalom egyetért abban, hogy német nyelvterületen a 17. század végére a közjátékok túlnyomó többsége anyanyelvű volt, s ezzel párhuzamosan egyre több panasz fogalmazódott meg a fegyelmezetlen, szertelen interludiumok elharapózása miatt. 1720 tájára a klasszicizmus győzelmének eredményeként a közjátékok háttérbe szorultak, eltűntek. Szembetűnő, hogy a fennmaradt kéziratok és nyomtatott drámaszövegek egyetlen német nyelvű közjátékot sem őriztek meg.⁹ Ugyanakkor számos latin nyelvű interludiumot ismer az osztrák kutatás. A legtöbb latin nyelvű közjáték, még a tragikusan komoly főcselekményhez kapcsolódó is, komikus, anekdotikus. Az Ordensdrama közjátékaiban a 17. század végén jelentek meg a népies durvaságok, trágárságok, realizisztikus veszekedések.

A közjátékok létének, jellemzőinek kérdése a magyarországi katolikus iskolai színjátékok esetében is homályos; alig rendelkezünk fennmaradt szöveggel, s a drámakéziratok az interludium helyét is csak ritkán jelzik. Általános a feltételezés, hogy igen gyakran iktattak közjátékot a felvonások közé, s sokszor anyanyelvűt. A katolikus közjáték gyaníthatóan komikus, sokkal többet engedhet meg magának, mint a főcselekmény, tehát elképzelhető női szereplő és trágárság is: ezt támasztja alá Benyák Bernát magyar nyelvű interludiuma¹⁰. Feltűnő a hasonlóság a katolikus és a protestáns közjátékszerű szövegek között: itt tehát nem érvényesül az az óriási különbség, ami egyébként megvan a két színjátéktípus között.

A 18. századi magyar nyelvű protestáns drámák közt ugyan egyetlen, a *Nagy Sándor és Diogenész* [21] tartalmaz (két) közjátéki szöveget, de sok darabban elkülöníthetőek olyan jelenetek, amelyek lehettek

⁸ ROMMEL, Otto: *Die Altwiener Volkskomödie*. Wien, 1952. 118–123.

⁹ *Uo.* 118.

¹⁰ Benyák 1770-ben Szegeden előadott, latin nyelvű *Mostellaria*-kéziratának végén található a magyar nyelvű köz beszéd. (MS: Kegyesrendiek Központi Levéltára, Budapest. N. 205.).

volna közjátékok is, vagy közjátéki funkciót töltenek be. Mivel a protestáns színjáték meglehetősen laza szerkesztésű, a közjátékok leválasztása nem egyértelmű; mégis megkísérlem kijelölni a közjátékok megkülönböztető kritériumait.

A főcselekményhez való viszony alapján beszélhetünk közjátékról vagy közjátékszerű jelenetről:

1. Közjátéknak nevezem a jelenetet akkor, ha tárgya és szereplői függetlenek a főcselekménytől.

Ilyenkor a közjáték eleje egy-egy átkötő mondattal, utalással ágazik el a főcselekménytől (a főcselekmény valamely szereplőjétől, színhelyétől, témájától), s a közjáték után a főcselekmény lényegében a közjáték előtti pillanattal folytatódik.

2. Közjátékszerűnek nevezem a jelenetet akkor, ha a jelenet tárgya és/vagy szereplői a főcselekményhez kapcsolódnak, de a (közjátékszerű jelenet a környező jelenetekhez képest aránytalanul hosszú, részletező.

Eltérő drámaszerkezetbe eltérő módon épül a közjáték vagy a közjátékszerű jelenet, ezért célszerű a drámaszerkezet alapján is meghatározni az interludiumot:

1. A klasszikus szerkezethez közelálló, lineáris cselekményvezetésű drámákban a cselekményhez nem tartozó, nem cselekmény-jellegű betéteket nevezem közjátéknak vagy közjátékszerűnek.

Ilyen található pl. az evangélikus *Eszter*-drámában [2].

2. A klasszikus szerkesztéstől jelentősen eltérő, illusztratív, barokk típusú színjáték jelenetei tulajdonképpen mozaikok. E mozaikok fontos szervező elemei a párhuzamosan szerkesztett (hasonló vagy ellentétes) jelenetek és a zsánorsor. Közjátékról vagy közjátékszerű betétről beszélek akkor, ha a párhuzamos jelenetek valamely (egyetlen) mozzanata kiszélesedik, illetve ha a zsánorsor valamely figurája a többenél jóval nagyobb hangsúlyt kap. Mintkét esetben felbomlik ugyanis a szerkesztői egyensúly a párhuzamokban illetve a zsánerfigurák jeleneteiben.

Ide sorolható pl. a *Komédia és Tragédia* [26], a *Neptunus és Bacchus vetélkedése* [43]. Közjátékként megjelölt, elkülönített jelenetet tehát ritkán találni, annál több azonban a drámaszerkezet szabályosságra valló pontjain feltűnő közjáték vagy közjátékszerű betét. Amennyiben a 18. századi magyarországi iskolákban még gyakori volt a teljesen különálló közjáték, úgy azok szövege rögtönzés vagy rögtönzéshez közelálló lehetett: ezért nem maradt fenn drámaszöveggel együtt. A lemásolt, összegyűjtött drámákhoz nem illett a közjáték, mely szinte kizárólag az előadáshoz kapcsolódott, és nem számított drámának. Valószínű azonban, hogy a 18. században már Magyarországon is megkopott, megritkult az interludium-előadás szokása, s helyette a közjátékot többé-kevésbé beépítették a drámába. Ugyanígy átmenthető volt az elő- és utójáték műfaja is. A laza szerkesztésű és egyes stílusú protestáns drámába könnyedén belesimult a közjátéki jelenet.

Példaként tekintsük át a sok szempontból figyelemre méltó *Eszter*-drámát (evangélikus, [2]), melynek emelkedett, bibliai tárgya megtűri a hétköznapi alakokat, jeleneteket, a durva, trágár hangnemet is, azaz műfaj-fogalma a klasszikusénál jóval rugalmasabb. A fordulatos darab tulajdonképpen bibliai példázat, az ószövetségi történet szolgálja, s ezért (klasszicista értelemben) drámaiatlan feldolgozása. A didaktikus szándék már a témaválasztásban tetten érhető, de a darab oktató jellege ennél jóval hangsúlyosabb: a rezonőr Morio újra meg újra felhívja a nézők figyelmét az erkölcsi tanulságra.

A szerző – kijelölés nélkül – a főcselekményhez kapcsolja az egyértelműen a közönség felüdülését szolgáló közjátékokat,¹¹ s tipikus közjátéki figurákat vonultat föl: dohogó vénasszonyt, fiatal és öreg koldust, csavargó diákot, cigányházaspárt. E jelöletlen közjátékokban érezhetőek a korabeli népi és diákköltészet műfajai, témái, motívumai, onnan valók a beékelte ének- és versrészletek is. A közjátékokban alapvető humorforrás alantas, ebből következik a szóbeli komikum: a trágárság, a csúfolódás és a csúfolás. A közjátékok másik humorforrása fizikai és a látványhoz kapcsolódik: a szócsatákat nyilván lökdösődés, verekedés, félreérthetetlen gesztusok egészítették ki. A némajelenetek hagyománya ismert

¹¹ Az *Eszter* (Győr, 1724) jelöletlen közjátékait először BUSA Margit ismertette (*Eszter történetéről szóló magyar iskolai dráma*. In: *Új Élet Naptár*, Bp. 1959. 215–221.), VARGA Imre (i. m.) őt követi.

tény, feltevésem szerint az *Eszter*-dráma előadásán a főcselekményben is többször alkalmazták. Ezekhez kapcsolódhatott – másik aspektusként – a közjátékok pantomimikus bohózati vonulata.

A drámát szabályos szerkezeti pontokon (aza felvonásvégeken) megszakító közjátékok hagyománya minden bizonnyal régi, az *Eszter* esetében azonban újabb, átmeneti jelenség lehetett a főcselekmény és a közjáték tematikus összekapcsolása. Az *Eszter*ben a főcselekmény és a közjátékok színhelye, szereplői és tárgy részben azonosak, de mindenképpen összefüggnek egymással. Ennek eredményeként a műfaji merevség oldódik vagy inkább új műfaj jön létre, amely a 18. századi protestáns iskolai színjáték jellemzője lesz. Feltételezésem szerint a közjáték és a főcselekmény határai ekkor váltak rugalmassá, a közjátéki alakok ekkor vagy ezután léptek át zsánerfigurákként a főcselekménybe, annál is inkább, mert a komikus, sőt bohózati zsánerelemek alkalmasak voltak a tanulság didaktikus kiemelésére, s ezzel jól illeszkedtek a protestáns iskolákban erős moralitás-hagyományba is.

IV1. Közjátékká szélesedő betétek a zsánersorban. A *Neptunus és Bacchus vetélkedésében* ([43]) a megkérdezettek szabályos zsánersorban foglalnak állást: mindegyiknek jut néhány sornyi válasz Bacchus vagy Neptunus kérdésére. Ezért feltűnő, hogy a két (pontosabban három: Itzik Sidó, majd két vénasszony) utolsó megkérdezett nem egyszerűen válaszol, hanem hosszabb, párbeszédes jelenet bontakozik ki. A zsánersor tehát a két utolsó jelenetben közjátékká szélesedik.

A zsidó kocsmáros bor és víz közti habozása önmagában is komikus, hiszen mind a borra, mind – a bor vizezéséhez – a vízre szüksége van. A kis jelenet komikuma részben a fizikai inzultusokra (verekezés, lökdösődés), részben a zsidó idegenes beszédének hatására épül. Mindkét komikum-forrás tipikus, különösen közjátékokban. (A piarista Benyák interludiuma hasonló: ott a pénzkölcsönt visszakövetelő zsidó elagyabulásába kezdené két koma, akiket egy kardos menyecske zavar el.)¹²

A másik közjátéki jelenet szereplői ugyancsak jellegzetes közjátéki figurák: a két részeges vénasszony Jupiter legnagyobb megrökönyödésére még a Styx vizéről sem akar hallani, ha „nem leszsz korcsma kőrülötte.”

A *Komédia és Tragédia* [26] két részből áll. A második rész szabályos és emelkedett hangnemű (eupidészi) tragédia a meghódított Trójáról. Az első rész a Sphinx rejtvényének szerencsés megfejtéséről szól. Az Oedipus előtt próbálkozó megfejtők sora – az azonos helyzetből következően – erősen emlékeztet a zsánersorra. A közvetlenül Oedipus előtt próbálkozó Cigány jelenete megnyílik. A komikum nem kis része ismét az idegenes beszédből származik. A királyságra ácsingózó cigány alakja épp ellentéte Oedipusénak, a két figura adja a világjáték teljességét.

A protestáns színjátékok feltűnően gyakran bontják meg így, hasonló komikus alakokkal és jelenetekkel a zsánersor arányait. Valamennyi erősen emlékeztet a közjátékokra, a komikum forrásait, az alakokat tekintve egyaránt. A színjátékok végén úgy látszik, több a lehetőség a közjátéki szabadosságokra, ezért is joggal felvetődik kérdés: e megnyújtott minijelenetek talán nem interludiumok, hanem postludiumok lehetnek. A betétek után gyakran következő igen rövid jelenet rekeszti be a tulajdonképpeni cselekményt, ekkor tehát csak közjátékról lehet szó. Sokszor azonban (pl. a *Pandora* zárlatában, a *Vad Músa* – záró! – prologusával, vagy a Timonról szóló darab végén [35], s más esetekben is) nem tudjuk biztosan a darabzáró jelenetek pontos helyét, sorrendjét, s a kéziratok feltűnő zagyaságából, bizonytalanságából jelöletlen vagy szemérmesen jelölt utójátéokra következtetünk.

¹² BENYÁK: i. m.

V. A rezonőr, kommentátor

... bolond, részeg, a gyermek, amit tud,
 Igazán meg mondja, senkinek nem hazud.

A Phaedra-tragédiájában [33] adja ezt az önjellemzést Morio, valamennyi lényeges funkcióját összefoglalva: bolond-részeg-gyerek módjára igazmondó, igazságosságában mindenkit egyenlően részeltet, bizonyos fokig kívülálló, szemlélődő kommentátor, rezonőr. Neve a bolond „foglalkozás”-megjelölésből vált tulajdonnévvé. Ő is zsánerfigura tehát, azaz szorosan kötődik a protestáns iskolai színjáték zsánerhatárához. Buffo- és clownelemek hordozója, számára nemcsak a nyílt szókimondás, hanem a durva, trágár beszéd, sőt a tettelesség is megengedett. Helye a társadalmi hierarchiában, a cselekményben és a dráma-szerkezetben nagyon is hasonló: sehová nem tartozik, de bárhová befér, mindenütt jelen lehet.

A fennmaradt 18. századi protestáns drámaszövegek közül kilencben szerepel Morio ([2], [45], [31], [33], [35], [47], [23], [6] ill. [44]: Tréfás szolga néven; a [23]-ban viszont funkciója nem, csak a neve maradt meg). Az 1790 utáni darabokban (a [44] kivételével) nem szerepel Morio, s e késői színjátékokban megjelenő rezonőr-alakok funkciója már megváltozott. (Ilyen a sárospataki szerző három iskolai tárgyú komédiájában [37], [38], [40] szereplő *Larvatus*. Ő nem kommentátor, nem rezonőr, nem is narrátor; Morio szerepköréből csak a színpadi játékmester funkcióját tartotta meg.)

Morio gyakran kerül a cselekményen belülre, így a Phaedra-tragédiában [33] is, ahol a tragédia oka lényegében az, hogy Theseus nem fogadta meg Morio darabeleji tanácsait. Morio ezáltal a mű legfontosabb erkölcsi üzenetét hordozza, ő a legfontosabb szereplő, mert végig tudja és kimondja az igazságot, egyedül ő jelent stabil erkölcsi pontot az ármányos fordulatokban bővelkedő tragikus történetben. Morio trágár, sőt obszcén hangneme morális intelmeiben is érezhető, ő képviseli tehát a durva, harsány, trágár diákhumort is. E kettőssége révén figurája nem válik ellentmondásossá. A morális tanulságot tudatosító Morio egyszersmind ironikus figura, aki egycsapásra idézőjelbe (is) teszi az egész könnyfakasztó történetet, épületes tanulságaival együtt.

Hangnembéli rokonai a közjátéki szereplők. E ponton ismét felvetődhet a közjátékok kérdése, ha ugyanis bizonyos jeleneteket közjátékinak tételezünk, akkor Morio egyik sajátos funkciója éppen a főcselekmény és a közjáték összekapcsolása.

Morio szinte állandó színpadi jelenléte ellenére kívül is áll a cselekményen. A cselekményt a színpadon kommentáló Morión sokszor átbeszél a többi szereplő, Moriót csak a közönség hallja. Ettől Morio színpadi jelenléte lesz a legsúlyosabb, és sajátos távolító hatással megkettőzi a rivaldát. E szinte mindig a színpadon lévő, de kívülálló Moriónak két alapvető funkciója van:

- rezonőr, kommentátor
- félre- azaz ki- és leszól a színpadról.

A kettő természetesen összefügg, a narrátor szerep változatait jelenti, bár több is annál. Látható tehát, hogy Morio nemcsak felszabadult és tiszteletlen nevetést vált ki, hanem a komoly mondanivaló és az erkölcsi tanulság beépülését is szolgálja. Diákkörnyezetben a Morio figura e két alapvető dekodolási lehetősége mindig adott.

A verses drámákban Morio gyakran szólal meg prózában [33], ez is kívülállását, cselekményen kívüliségét hangsúlyozza. A Morio szövege után gyakori *etc. etc.* (pl. [45]) az improvizációt jelzi. Rögtönzést általában a közjátékoknál feltételezünk, s ha Moriónál is feltűnik, az Morio és a közjátékok szoros kapcsolására hívja fel a figyelmet.

A sokarcú rezonőr-szerep a század végére megkopott, elavult, s e folyamat végpontját valószínűleg a hivatásos színjátszás megindulásával lehet azonosítani.

VI. Kitekintés: Nagy György

A protestáns iskolai színjátéknak tehát egy újabb, de a hagyományokat hangsúlyozottan folytató formája született meg az 1770-es években, azaz szinte az utolsó pillanatban. A hivatásos színház repertoárja azután már visszahat az iskolai színpadra: a hivatásos színház klasszicista típusú komédiái meghódítják az iskolai színpadot is.

A református iskolai színjáték megőrzésének és továbbfejlesztésének kísérlete merő anakronizmus: ezt bizonyítja számunkra a 18. század utolsó harmada. E színjátéktípust tenné korszerű drámává Nagy György, akit érdemes felfedeznünk. Két iskoladrámáját ismerjük: a *Konok pereskedőket* [27] (1780) és a *Legények intését* [28] (1781).¹³ Mindkét művét a marosvásárhelyi református kollégiumban játszották. Életéről, személyéről semmit sem tudunk.

Drámái a református iskolai hagyományból elsősorban a világdrama, az életjáték szemléletét tartották meg: a korabeli magyar társadalom szinte teljes tablója, többretű képe bontakozik mindkét műből. Felhasználja a rezonőr hagyományát is (Monus), megkettőzi, sőt megháromszorozza a kommentátorokat. Miközben sikerül megvalósítania a többszörös kívülállást, eljátszik a szimultán aspektusok széles kínálatával: a skálába belefér a szenvedélyes, az alantas, a filozofikus és a groteszk is. Drámai világára és a szerzői attitűdjére egyaránt a teljes és szenttelen kívülállás a jellemző, ő csupán felmutat, bemutat. Sajnálhatjuk, hogy az ígéretes szerző eltűnt szemünk elől.

DEMETER JÚLIA

¹³ A drámák elemzését l. DEMETER Júlia: *Egy új drámatípus felé (Nagy György két drámája)*. In: *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*. Debrecen, 1993. 87–100.

FIGYELŐ

Batsányi emlékülés a Tapolcai Városi Könyvtárban. 1795 nem csak a magyar jakobinus per két-századik, hanem egyszersmind e koncepció per egyik elítélt írója, Batsányi János halálának százötve-nedik évfordulója is. Nem sokon múlt, hogy a két esemény időpontja az első magyar nyelvű folyóirat szerkesztőjének esetében egybeessen, de számára a sors Kufstein után még öt évtizednyi életet engedélyezett, igaz, hogy hazájától távol, száműzetésben.

A tragikus sorsú költőről — aki elsőként szenvedett üldözést Magyarországon a sajtó- és vélemény-nyilvánítási szabadság elveinek hirdetése és gyakorlata miatt — szülővárosában, Tapolcán a Magyar Iro-dalomtörténeti Társaság közreműködésével a Városi Könyvtárban Batsányi halála évfordulóján, június 12-én emlékülés keretében emlékeztek meg. Az emlékülésre a Batsányi Emlékbizottság által szervezett Batsányi Hét ünnepségsorozatai keretében került sor. Az ünnepi hét rendezvényei között számos színvo-nalas program került lebonyolításra, az ifjúság aktív közreműködésével. A város vezetői és pedagógusai is bizonyították, hogy hosszú évtizedek hivatalos ellenpropagandája és manipulációi ellenére tisztában vannak az igazi nemzeti értékek megőrzésének és továbbadásának erkölcsi kötelességével.

Az emlékülést a Városi Könyvtár „lila termé”-ben Birck Edit, a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjtemény-igazgatója nyitotta meg, majd felolvasták Keresztury Dezső üzenetét. Sibak András, Tapolca város pol-gármesterének köszöntője után került sor az előadásokra. Wéber Antal *Az értelem szenvedélye* címmel Batsányi János költői arcképét gazdagította új vonásokkal. Kókay György *Batsányi János a sajtó etikai és társadalmi kérdéseiről* című felolvasásában a költőnek az újságírói hivatással és a véleménynyilvánítási szabadsággal kapcsolatos nézeteit ismertette. Praznovszky Mihály *Az Óvatos barát* címmel Batsányi és Kisfaludy kapcsolatairól tartott előadást. Karácson Sándor *Kétévszázados gyászestendő* című írásában 1795-nek az irodalomra kiható következményeivel foglalkozott.

A délutáni előadások részben Batsányi és az ifjúság kapcsolatáról szóltak. (Horváth Szilveszterné: *A tapolcai tanulóifjúság Batsányi-képe*, Horváthné Kovács Margit: *Batsányi költészetének tanítása a tapolcai középiskolákban*), részben a Batsányi-kultusz történetéhez kapcsolódtak (Kertész Károly: *Hol sírjaink domborulnak... A Batsányi sírok története*).

E témákkal függött össze a Tapolcai Városi Könyvtár és a Batsányi Emlékbizottság kiadásában az évfordulóra megjelent *Elemzések, tanulmányok Batsányi Jánosról* (Szerk. Kertész Károly Tapolca, 1995. 220. l.) c. kötet is. Abból a közel száz munkából nyújtottak válogatást, amelyek a Batsányi Emlékbizottság és a tapolcai középiskolák meghirdette pályázatra felnőttek és középiskolások tollából keletkezett.

Az elemzések száma és színvonala — miként az egész Batsányi Hét is — azt bizonyítja, hogy a mai ma-gyar értelmiség és ifjúság körében nem csak a költő emléke él, hanem ismert munkássága és jelentősége is nemzeti kultúránk történetében.

KÓKAY GYÖRGY

A bujdosó Rákóczi. A magyarországi barokk művelődéstörténeti korszak Zrínyi utáni és a felvilágoso-dás korát képviselő Bessenyei közötti fejlődéstörténeti szakasz, bizonyos tekintetben a korai felvilágoso-

dás periódusa, olyan kutatási terület, amelynek föltárása változatlanul föllendülőben van. A 18. századi több nyelvű kéziratos és nyomtatott forrásanyag eszmetörténeti összetettsége folytán s tudománytörténeti összefüggései révén számos tudományág együttműködését tette szükségessé, ami új szemléletű és különféle módszerű tanulmányokhoz vezetett. Ilyen szemszögből kedvező eredmények mutatkoznak az ún. Rákóczi-kor kutatása terén. A *Rákóczi-tanulmányok* gyűjteményes kötet komplex tematikája már jelezte, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem országépítő politikája egyetemes történeti összefüggéseinek, új szemléletű publicisztikájának, társadalmi és államszervezeti problémáinak s a korabeli művelődési viszonyok sokágú témakörének vizsgálatához¹ szervesen hozzátartozik a Rákóczi-emigráció politikai, diplomáciai, eszme- és művelődéstörténeti kérdéseinek tanulmányozása.² Ennek megbízható bázisul szolgál az Archivum Rákóczianum III. Írók-Scriptores sorozatban Rákóczi Ferenc emigrációban keletkezett műveinek kritikai kiadása,³ amely a Mikes kritikai kiadással együtt eddig kevésbé hozzáférhető, jórészt kiadatlan forrásanyagot nyújt a megújult 18. századi kiadásokhoz.

A Rákóczi-emigráció kutatásának előtörténetét tekintve, Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* c. könyve⁴ kapcsán a Rákóczi-tanulmányok új szakaszáról lehet beszélni. A szerző tudományos-szemléleti-módszertani indítékai párosulnak az új források föltárására és értékelésére irányuló egyéni kutatói törekvésekkel, a tudós filológus, a művelődéstörténész, emberábrázoló történetíró megjelenítő képességével. A reális műltszemlélet hiteles, objektív, kritikai elemire, a higgadt polémiában meggyőző érvek tanúságára figyelemztetve vállalkozik a teljes, a lengyel-, francia- és törökországi Rákóczi-emigráció történetének megírására. Az előző kutatásokra, főképpen Szalay László, Thaly Kálmán, Márki Sándor, Szekfű Gyula, Zolnai Béla munkáira támaszkodva és velük polemizálva,⁵ az újabb eredményeket fölhasználva, elsősorban sa-

¹ *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó, 778; *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. Akadémiai K. 1980. 319; KÖPECZI B.: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Bp. 1982. Akadémiai K. 228.

² KÖPECZI B.: *Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp. 1966 (1711–1714 évek is); bővített francia változata: *La France et la Hongrie au début de XVIIIe siècle*. Bp. 1971. Akadémiai K. 624; HOPP L.: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*. Bp. 1973. Akadémiai K. 230; KÖPECZI B. – R. VÁRKONYI Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1976.² Akadémiai K. 355–429; III. *A bujdosó Rákóczi*; MIKES Kelemen: *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. Akadémiai K. *Mikes Kelemen összes művei* I. 863; *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése, 1725–1727*. Sajtó alá rend. bev. jegy. KÖPECZI B., ford. NÉMETH Miklós. Vaja 1984. Folia Rákócziana 7. sz. 232.

³ *Mémoires du Prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin. – II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*. Ford. VAS István; a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI B., a szöveget gondozta KOVÁCS Ilona, Bp. 1978. Akadémiai K. 543; *Testament politique et moral de Prince François II. Rákóczi. – II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete*. Ford. SZÁVAI Nándor és KOVÁCS I.; a tanulmányt és tárgyi jegyzeteket írta KÖPECZI B., a latin szöveget BORZSÁK István, a francia szöveget KOVÁCS I. gondozta. Bp. 1984. Akadémiai K. 555; *Aspiraciones Principis Francisci II. Rákóczi – Aspirations du Prince François II. Rákóczi – II. Rákóczi Ferenc Fohásza*. A latin szöveget DÉRI Balázs, a francia szöveget KOVÁCS I. gondozta; fordította CSÓKA Gáspár és DÉRI B.; a tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta HOPP L. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó – Ballasi Kiadó, 377; kiadás alatt: *Meditationes... – Méditations...*; előkészületben *Confessio... – Egy bűnös vallomása...*

⁴ KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp. 1991. Akadémiai K. 572. (Előszó, 11–21; I. Előzmények és körülmények, 23–64; II. A bujdosás politikája, 65–465; III. A bujdosó irodalmi hagyatéka, 467–569.

⁵ SZALAY L.: *II. Rákóczi Ferenc bujdosása*. Pest 1864; THALY K.: *Rákóczi-emlékek Törökországban*. Bp. 1893; uő. *Irodalmi és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból*. Bp. 1889; ANGYAL D.: *Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez*. Bp. 1905; uő. *Francia levelek és jelentések a Rákóczi-emigráció történetéről*. Történelmi Társ. 1905; MÁRKI S.: *II. Rákóczi Ferenc*. III. Bp. 1910; KARÁCSON Imre: *A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717–1803*. Bp. 1911; SZEKFI Gy.: *A száműzött Rákóczi*. Bp. 1913; uő. *Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában*. Bp. 1914; BALLAGI A.: *Az igazi Rákóczi*. Bp.

ját több évtizedes kutatásaira építve, helyezi a korabeli európai események s a korhoz kötött mentalitás áramába a bujdosó Rákóczi tevékenységét és kiemelkedő alakját. Köpeczi műve túlmutat a korábbi polémián, amely a romantikus, idealizáló történet szemléletet kikezdve, a tudományos kritika jegyében Szekffü „Száműzött Rákóczi” nyomán támadt a szakmai közvéleményben, bár bizonyos értelemben válasznak is tekinthető Szekffü egykor nagy vihart kavaráó könyvére. Anélkül, hogy ezúttal részletekbe bocsátkoznánk, megállapítható, hogy a szerző teljesebb (1711–1735) emigrációs időszakot felölelő, új levéltári források bevonásával készült munkája eredményesebben szolgálja a Rákóczi-szabadságharc és az emigráció vagy bujdosás alatti politikai próbálkozások és a fejedelem irodalmi munkásságának megértését, mint elődei.

S éppen ezzel összefüggésben, a bujdosó fejedelem irodalmi hagyatékának tárgyalásával kapcsolatban fölmerült sajátos könyvtörténeti problémák, eredmények s lezártak nem mondható kérdések keltették fel érdeklődésünket. A szerző könyv- és kiadástörténeti szempontból megbízható áttekintést nyújt Rákóczi kéziratos munkáinak sorsáról. Keletkezésük kapcsán hangsúlyozza a fejedelem rendkívüli műveltségét, vizsgálja olvasmányait; ifjúkori, bécsűjhegyi, rodostói könyvtárának jegyzékeit s művei összefüggésében utal forrásokra, hatásokra, az író érdeklődésének irányaira. „A fejedelem olvasó ember volt, a könyvet már ifjúkorában megszerette. . .” — emlékeztet rá Köpeczi. Rodostón az erkölcsi író s elmélkedő a forrásmunkák hiányára (474) panaszkodik. Kamarása szerint ekkor is gyakran „a sok írásban és az olvasásban tölti az időt”.⁶ A világtól elszigetelve a könyv szellemi életető eleme a bujdosó Rákóczinak.

Ami saját műveinek írását illeti, keletkezéstörténetükről külön-külön hiteles képet kapunk. Az *Elmélekedések* és a *Fohászok* keletkezéséről és kiadatlan kéziratáról adott beszámoló megnyugtató. A *Méditationes super scripturam sacram*, Mózes öt könyvéről (. . . super Genesim, Exodum, Leviticum, Numeros, Deuteronomium) való elmélkedéseket Rákóczi 1721-ben kezdte el, s amint az ötödik könyv írásakor megjegyezte, „földi peregrinációjának” 46. évében, tehát 1722-ben fejezte be. A latin szöveget franciára is lefordította, *Méditations en forme de soliloques sur l'Écriture Sainte*; a „preambulum” margóján saját kezű bejegyzése olvasható: „Commencé a Rodosto avec la grace de Dieu le 14 Mars 1721.” A fordítás elhúzóására vall a Leviták elején található szintén saját kezű 1731. februári beírás. Az utolsó könyv fordítása hiányzik, így a francia változat befejezetlennek tekinthető. Igaza lehet Köpeczinek, „nyilvánvalóan más elfoglaltsága vagy a munkába való belefáradása miatt” (504) maradt abba az *Elmélekedések* francia fordítása. Egy másik meditációs kéziratmásolat, a *Méditationes* (anni 1723) keletkezési dátuma adott. Az eltérő jellegű s más tárgykörű, a „rég” és az „új ember”ről és Istenhez való fölemelkedése (elevation) útjáról s módjáról latinul írt munka (520) azóta is kiadásra vár. A *Fohászok*, *Aspirationes Principis Christiani* — *Aspirationes d'un Prince Chrétien* Rákóczi sajátkezűleg parafált, két hasábra osztott lapon párhuzamosan írt latin s francia kéziratmásolata keltezetlen. Ezért az a fogalmazás, hogy „a fejedelem maga a kézirat végén feljegyzi, hogy az írást 1722-ben fejezte be Rodostóban” (514) nem vonatkozhat a Bibliothèque Nationale (Fond Français 13628) kéziratában található *Aspirationes-Aspirations*-ra. A *Réflexions*. . . (525) kéziratára érvényes ez a megállapítás, s az is, hogy szorosan kapcsolódik hozzá, illetve *Politikai és erkölcsi végrendeletéhez*, amelyet fiainak szánt. *Fohászeit* sem csupán fejedelmi imák, hanem fiaira is gondolhatott írásuk közben. A köztük levő szoros összefüggés „azt is bizonyítja — írja Köpeczi —, hogy a *Fohászokat* valóban Rodostóban írta, és nem Grosbois-ban”, amint ezt Márki régebben föltételezte.⁷ Ami továbbra is nyitott marad, mikor alkotta őket a fohászíró? Föltételezésünk szerint a *Confessio*. . . befejezése (1719) után és a *Testament politique et moral* alkotó két munka írásának megkezdése vagy azok írása közben önthette végső formába a rodostói kápolna csendjében érlelődő fohászeit⁸ s a fejedelem „íróházában” megszülető kéziratot.

A szerzői kéziratok és kéziratmásolatok létrejöttének és időpontjának megközelítő pontossággal történt meghatározásokor csak néhány, ma már nehezen eldönthető kérdés maradt. Például az ún. Rákóczi-

1916; ZOLNAI B.: *A janzenista Rákóczi*. Széphalom 1927; uő. II. *Rákóczi Ferenc*. Bp. én.; Emile PILLIAS: *Etudes sur François II Rákóczi Prince de Transylvanie*. Paris 1939.

⁶ 37. lev. 1720. 88. lev. 1728. Mikes ÖM I. 58, 161.

⁷ MÁRKI, III. 642.

⁸ HOPP L.: *Egy keresztény fejedelem Fohászeit* = ItK 1990. 613–628.

kéziratok (Párizs, Troyes) mindeddig ismeretlen eredetijének vagy szerzői fogalmazványának kérdése, egyesek holléte. Amikor Rákóczi Grosbois-ból Törökországba ment, a *Confessio peccatoris*. . . 1717 augusztusára elkészült első könyvét autográf, szerzői másolat, más kézzel írt parafált másolat formájában hagyta-e a kamalduliaknak? Ha Köpeczi föltevése (489) szerint Rákóczi 1726-ban valóban elküldte levelét a *Vallomások* második és harmadik kéziratot könyvét Rodostóból Grosbois-ba, akkor a fejedelem halála után Saussure a *Confessio*. . . milyen kéziratáról írhatta: Rákóczi főemberei úgy ítélték, meg kell őket semmisíteni, hogy ne kerüljenek rossz kezekbe.⁹ Zolnai J. B. Mittarellire utalva („Epistola quam idem princeps scripsit cum corde transmittendam...”) interpretálta Rákóczinak a kamalduliakhoz, elsősorban J. B. Carbonnier házfőnökhöz szóló levelét; „Rákóczi levelét 1726-ban írta, abból a célból, hogy halála után szívével együtt küldjék Grosbois-ba, ami meg is történt...”¹⁰ Az *Annales Camaldulensium* följegyzése szerint az elhunyt fejedelem „Testamentum politicum et morale, Meditationes in Sacram Scripturam, Confessiones” című műveinek kéziratait bebalzsamozott szívével együtt kolostorukba küldteté el megőrzésre. Mikes csak annyit írt, „a szívét Francia országban hadta hogy küldjük”.¹¹ Az a valószínű, hogy nem semmisítették meg a *Vallomások* kéziratát (autográfiát vagy másolatát), hanem az *Annales*-ben említett ismert munkák kézírataival együtt jó kezekbe juttatták. Így Köpeczi föltevésének helyessége esetén a *Confessio* másik kéziratot példányával is számolnunk kellene. A kutató nemcsak a Rákóczi szívét tartalmazó urna, hanem a *Confessio*. . . kézíratai után is folytatta a nyomozást (Grosbois, Troyes, Paris, Saint-Germain-des Près), de újabb példány még nem került elő (460, 490).

Új fejlemény viszont a *Mémoires*. . . eddig ismert kéziratmásolatainak számbavételéhez képest egy újabb példány föltűnése, amelyet az Archivum Rákóczianum Írók-Scriptores sorozat (III/I) kötetének sajtó alá rendezésekor a szerző még nem tudott figyelembe venni. A bécsi Nationalbibliothek Rákóczi által kiegészített, javított *Mémoires*. . . eddig ismeretlen (Németh István által fölfedezett) másolati példányáról van szó. Köpeczi kimutatja, hogy a Jean Néaulme könyvkiadó és nyomdász „*Histoire des Révolutions de Hongrie* c. gyűjteményében”¹² a *Mémoires*. . . 1739-es hágai kiadása alapjául egy olyan másolat szolgált, amely már a bécsi Nationalbibliothekban található kézirat javításait figyelembe vette, sőt Saussure stilizálásait is.” (554) Mivel a Rákóczi által parafált kéziratmásolat még nem került elő, a szerző folytatta kutatásait a tulajdonképpeni sajtó alá rendező, a jeles literátor és könyvkereskedő, Prosper Marchand hagyatékában, de a fejedelem által jóváhagyott másolatnak nem sikerült nyomára bukkannia. A *Histoire*. . . terjesztésére utaló érdekes adata: a kiadványt árulta Hyppolite-Louis Guérin, párizsi nyomdász és kiadó.

A *Confessio*. . . és a *Mémoires*. . . keletkezéstörténeti (489, 550) folyamatát Köpeczi egyes fázisaiban is elfogadhatóan valószínűsíti. A Grosbois-ban 1716 karácsonyan elkezdett *Vallomások* írását Rákóczi 1717 márciusában megszakítja: „föltehető, hogy a fejedelem márciusban fogott hozzá az *Emlékiratok* megírásához, amikor tudomást szerzett Pápai küldetéséről és arra készült, hogy elfogadja a szultán hívását” – írja a szerző. Föltevése azért is megalapozottnak látszik, mivel a vallomásíró is sejteti a hűsvét nagyheti (március 22–27.) mozzanat politikai hátterét; később a *Confessio*. . . 3. könyvében beszámol a Pápaival történt grosbois-i titkos (március 24.) találkozásáról s ennek következményeiről is. Mivel Rákóczi csak pünkösdkor, május közepén folytatta munkáját, s a *Confessio*. . . első könyvét augusztus elejére fejezte be, a *Mémoires*. . . első megfogalmazása vagy első változatának írása nézetünk szerint is a tavaszi hónapokban március végétől május közepéig tartott.¹³ Ismeretes, hogy a *Confessio*. . . 2. és 3. könyve Törökországban készült, s 1719 végén fejeződött be. Míg a *Mémoires* kéziratmásolataiból az de-

⁹ De Saussure Cézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–1739-ből és följegyzései 1740-ből – Közli THALY K. Bp. 1909. 311–312.

¹⁰ ZOLNAI: i. m. 1927. 272; Annales. . . t. VIII. 1755. 652.

¹¹ 113. lev. 1735. ÖM. I. 677.

¹² *Histoire des Révolutions de Hongrie où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement*. A la Haye 1739, t. 1–6. (In: t. 5–6: *Mémoires du Prince François Rákóczy sur la guerre de Hongrie*. 1703–1711.)

¹³ RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások – Emlékiratok*. Ford. SZEPES Erika és VAS István. Szerk. jegyz. utószó Hopp L. Bp. 1979. 646–747, 753–754, 915–918.

rül ki, hogy szövege tökéletesítésén, francia stílusának csiszolásán Rákóczi még az 1730-as évek elején is dolgozott (551).

A keletkezés- és kiadástörténet kapcsán fölmerültek a *Confessio*. . . első könyve és a *Mémoires*., illetve a Rákóczi irányításával Brenner Domokos által írt s összeállított *Histoire des Révolutions de Hongrie* eddig kevésbé tanulmányozott összefüggései. Valószínűnek látszik, hogy a vallomásíró és emlékiró munkája megelőzte a *Histoire*. . . megírását. Köpeczi Brenner hivatkozásaival támasztja alá, hogy az utóbbi talán elsőként olvasta az *Emlékiratokat*; ugyanis a szabadságharchoz érve megjegyzi: nem akarja megismételni a benne foglaltakat, ezért történeti összefoglalója végére illeszti. Az emlékiró diplomatájával kialakult történetírói munkamegosztás alapja a szerző elfogadható föltevése szerint Rákóczi terve, hogy a közvélemény hiteles tájékoztatása érdekében „az *Emlékiratokat* egy magyar történelmi összefoglalóval és a szabadságharc dokumentumaival együtt kell megjelentetni” (551). Brenner utal is rá, hogy kiáltványokkal, politikai iratokkal és főleg a béketárgyalások anyagával akarja kiegészíteni a fejedelem írását, sőt az egyes okmányok közlésével kapcsolatos események földézésakor hivatkozik az emlékiró vonatkozó kommentárjára is. Eljárása összévág Rákóczi megnyilatkozásával, amikor például a gyöngyösi béketárgyalások (1704) érintésekor megjegyzi, „az okmányok között megtalálhatók azok az előterjesztések . . . és az én válaszaim is”. Az emlékiró számít a levéltárában található jegyzőkönyvek, okmányok, levelek, jelentések fölhasználható részleteire, amit a „Levél az Örök Igazsághoz” sorai¹⁴ is tanúsítanak.

A *Histoire*. . . létrehozásában személyes együttműködésük 1717 augusztusáig tartott, mivel Rákóczi a hónap közepén elhagyta Grosbois-t. Hogy később török földön is foglalkozott volna ennek kéziratával, amint ezt a Brennert ismerő Prévost abbé föltételezte, Köpeczi nem talált rá adatot. Bár korábban ő emlékeztetett Saussure följegyzésére, hogy a *Histoire*. . . 1699-ig terjedő, Magyarország történetét ismertető rövid összefoglalót Rákóczi latinul írta, majd egyik titkárával lefordíttatta franciára. A Saussure iratait kiadó Thaly el is fogadta ezt az állítást; Köpeczi tartalmi érvek alapján Brennert tartotta a történelmi összefoglalás szerzőjének.¹⁵ Itt az volt a konklúziója, hogy Brenner a fejedelem utasításait követve dolgozott, s történet szemlélete megegyezik az *Emlékiratok*éval. Saussure információjából annyit fogadott el hitelesnek, hogy Rákóczi maga is foglalkozott a történeti összefoglalóval. Saussure ellenőrizhetetlen tanúsága szerint Rákóczi 1734-ben adta a kéziratot Louis Molitard francia tisztjének, akitől Párizsban a fejedelem fiához, Rákóczi Józsefhez került, aki bizalmasának, talán a Rodostóból visszakerült kamalduli Le Roux abbénak adhatta; az ő útján kerülhetett (553) a kiadóhoz. Most már csak az a kérdés, hogy a *Histoire*. . . kéziratát Rákóczi magával vitte-e Törökországba, vagy az egy időre Grosbois-ba költöző Brenner küldte-e utána? Valóban a legkevésbé valószínű Prévost ama vélekedése, hogy Brenner a *Histoire*. . . kéziratát a Bastille-ban írta volna fogsága alatt (563), ahol 1721 szeptemberében öngyilkos lett.

Köpeczi szerint Brenner ismerte a *Vallomások* első könyvét is, mert „ennek alapján mondja el a szabadságharc előzményeit és Rákóczi élettörténetét” (551). Itt az a kérdés, olvashatta-e a *Confessio*. . . 1. könyvének kéziratát annak keletkezési folyamatában, tehát 1717 augusztusáig? Ez csak abban az esetben föltételezhető, ha a vallomásíró udvari káplánjának, Brenner apátnak betekintést engedett volna legszemélyesebb írásába. Akkor is probléma, hogyan s mikor dolgozta bele a *Histoire*. . . kéziratába, ha Rákóczi ezt magával vitte augusztus 16-án. Nem zárható ki a másik lehetőség, hogy Brenner Grosbois-ba költözése után olvasta a vallomásíró kéziratát, amelyet Rákóczi távozásakor ott hagyott a kamalduli szerzeteseknek, akikkel kapcsolatban maradt. Brenner tehát utána is küldhette a *Histoire*. . . Grosbois-ban befejezett kéziratát. Köpeczi összegezése hozzásegít ilyen szempontból is bizonyos keletkezéstörténeti problémák további tisztázásához, illetve újabb tisztázó részletkérdések fölvetéséhez, amelyek új forrásanyag hiányában nyitottak maradnak.

A *Testament politique et moral* — Rákóczi Politikai és erkölcsi végrendelete, a *Tractatus de Potestate* — *Traité de la puissance* (1725) és a *Réflexions*. . . (1722) parafált kéziratmásolatának geneziséről és kiadástörténetéről már a kritikai kiadás (AR III/III) tanulmánya kimerítően tájékoztatott. Köpeczi könyvében

¹⁴ *Mémoires*. . . — *Emlékiratok*. AR III/I. 13, 295.

¹⁵ AR III/I. 433–434.

röviden számol be az általa vizsgálat alá vett hamis hágai impresszummal Párizsban 1751-ben megjelent kétkötetes kiadványról.¹⁶ Ő mutatta be a sajtó alá rendező és a nyomdász személyét. Az előbbi D.-P. Chicanneau de Neuville, az utóbbi Pierre Guillin nyomdász és könyvkereskedő (546). A szerzőnek még nem sikerült kiderítenie, hogy jutott a kiadó Rákóczi munkáihoz (490); a kamalduliaktól, a konstantinápolyi francia követ, d'Andrezel leszármazottaitól, a fejedelem fiától György hercegtől vagy talán a Rodostóból visszatért gr. Bercsényi Lászlótól, aki kapcsolatban állt Leszczynski Szaniszló udvarával, ahol Neuville a volt lengyel király testőrségében szolgált egy ideig.

Rákóczi említett műveinek 18. századi hollandiai és franciaországi kiadása és utóélete kapcsán a szerző által végzett könyv- és sajtótörténeti érdekű kutatásai rendkívül fontos tényezőre irányítják figyelmünket. Amíg a magyarországi s birodalmi cenzúra tiltotta Rákóczi műveinek terjesztését (565), s Rákóczi neve is tilalmi listán volt, külföldön nemcsak olvasták, hanem írtak is róla. Rákóczi fejedelem írásai ismertté váltak a francia közvéleményben, a *Histoire des Révolution de Hongrie*-ben megjelent *Mémoires...*-jait forgatta Montesquieu és Voltaire, C.-M.- de Sacy, szerepel Madame de Pompadour könyvtárjegyzékében is. Prévost abbé írt róla folyóiratában (*Le Pour et Contre*), Desfontaines abbé a sajátjában (*Observations sur les écrits modernes*), a La Nouvelle Bibliothèque recenzierte idéző is belőle. Egyaránt foglalkoznak vele a *Mémoires de Trévoux* és a *Journal des Sçavans*, amelyek a *Testament politique et moral*. . . kiadásáról is hírt adtak. Erre Moréri is hivatkozik szótárában. Kinyomtatását följegyezte d'Hémery felügyelő a francia könyvkiadás értékes forrásának számító kéziratos naplójába (546). Rákóczi külföldön megjelent műveinek magyarországi recepciójához képest, a *Confessio*. . . és az *Aspirationes-Aspirations*. . . késői hazai megjelenését¹⁷ tekintve, Köpeczi idevágó sajtó- és kiadástörténeti kutatási eredményeinek összegezése jobban megvilágítja az író Rákóczi európai művelődéstörténeti jelentőségét a felvilágosodás előtti periódusban.

A Rodostóba került Rákóczi-levéltárnak a fejedelem halála után a konstantinápolyi francia követségnek átadott iratai Franciaországba kerültek. 1771-ben a Marseille-en át Párizsig eljutott levéltári anyag útját Köpeczi a Külügyi Államtitkárság Levéltáráig tudta követni (18–19), ahol nyomuk veszett. A Francia Külügyi Levéltárban elhelyezett iratok a kutató információi szerint föltehetően megsemmisültek; a Rákóczi-kutatások nagy kárára, hiszen a magyar, latin, francia, olasz, német nyelvű diplomáciai s történeti érdekű iratok között lehettek irodalmi vonatkozású kéziratok is. Eddig nem került elő a Rákóczi és D'Andrezel levelezéséből (1725) ismert, a francia követ által olvasott *Entretiens de Théophile et de Cosmophile* (526), „Theophilos és Cosmophilos vallási és politikai témájú párbeszéde. (A rodostói könyvtár katalógusában is volt egy *Entretien de Théophile* címen fölvetett munka.) Az ő leveleiből (1725–1726) ismert Rákóczi *Entretien de Mustapha, surnommé le Sage, avec un Franc, appelé Pélerin* (385–386) Bölcs Musztafa beszélgetése egy Zarándoknak nevezett franciával, amelyet törökre fordítva a Portának szándékozott beadni, s melynek a török földön élő keresztény szerzetesek melletti érveit Rákóczi levélbe foglalva küldte meg a török udvarnak. A Diván-i humajun s a Szeráj levéltárából még előkerülhetnek Rákóczi törökországi írásos tevékenységével összefüggő iratok. Thaly még beszámolt arról, hogy egy 1849-es emigráns, név szerint Krajcsovics Ferenc, a galatai Szent Benedek kolostor könyvtárában régi magyar kéziratokra bukkant egyik szekrényben, és ezeket a „Rákóczi emigrációról szóló írásoknak mondá”. Valami kendőbe vagy terítőbe összekötözött egész nagy csomó „magyar nyelvű, régi fákó írások” voltak, „sok kézirat és egy nyomtatott, szintén magyar könyv. Tartalmukra már nem emlékszük.”¹⁸ A Rákóczi síremlékét gondozó és a magyar fejedelem emléket tisztelő francia lazaristák könyvtárának őre – Thaly szerint – emlékezett is valamire, mikor ezt előadta neki a század utolsó évtizedében, de különböző nehézségek közbejötté miatt nem jutottak a kérdéses könyv és kéziratok nyomára. Már a régi nyomok is elmosódtak. Törökországi tanulmányutunk idején a galatai egyház mai intézményében sem

¹⁶ *Testament politique et moral du Prince Rakoczi. Tom. I-II.* Chez Scheurleer. A la Haye 1751.

¹⁷ *Principis Francisci II Rákóczi Confessiones et Aspirationes*. . . A párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kéziratból kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága. Közli THALY K. Bp. 1876.

¹⁸ THALY: i. m. 1893. 160–161.

a Saint-Benoit kollégium könyvtárosa, M. Duchemin, sem igazgatója, Jean Bertrand, nem tudott felvilágosítást adni az ilyen régi dolgokra vonatkozóan. Míg a fejedelem kamarásának máig ismert irodalmi hagyatéka a 18. század végén hazajutott.¹⁹ Rákóczi kéziratai már a század első felében Franciaországba kerültek. A kiadatlan kéziratokra is kiterjedő kritikai kiadásuk csak napjainkban valósul meg. A társadalomtudományok nagy adósságának törlesztése hozzájárul Rákóczi munkáinak szélesebb körű megismertetéséhez. Köpeczi könyvéből pedig jobban megismerhetjük az embert, a politikai és írói pályára döntő fordulóit, emberi megpróbáltatásait. Mindez elősegíti a fejedelem írásainak jobb megértését, műveinek értékelését, az írói alkotó folyamat hiteles jellemzését.

Sajtótörténeti összefüggései révén, s Köpeczi kutatásainak köszönhetően, a Rákóczi-kor információs sajtóanyaga sajátos helyet foglal el az európai közvélemény alakításában. A korábbi idoszakra nézve rendkívül gazdag a külföldi újságok és folyóiratok Magyarország iránti érdeklődésének sokrétű bemutatása *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című munkában. A szerző újabb könyvében is fontosnak tartja a korabeli európai sajtó, főleg a francia publicisztika szerepét (44–47) a magyarországi ügyekről adott tájékoztatásban. A külföldi hírközlés 1711-től is folytatódik (108, 175–177, 203, 209, 244, 262, 270–271). Rákóczi lengyelországi időszaka, francia földre érkezése, az európai béketárgyalások és békekötés évei, grosbois-i időzése alatt (*Journal historique de Verdun*, a párizsi *Gazette*, *Lettres historique*, *Mercurie Galant*, *Mercurie historique et politique*, a párizsi *Nouveau Mercure*, a bécsi s római *Diario ordinario d'Ungheria*, etc.). Ritkaság számba megy a Saint-Simon által is idézett *Gazette d'Amsterdam* 1713 márciusi párizsi jelentése: „Rakoczy fejedelem meglátogatott némely jeles tudóst, és őt az írók és mások nagyra becsülik a tudományban és a szépművészetekben szerzett ismeretei miatt.” (207) Beszámolnak Rákóczi Törökországba érkezéséről és a háborús készülődésről, a fejedelem fiairól, a későbbi fejleményekről (*Nouveau Mercure*, *Fama*, *Historischer Bildersaal*, *Mercur de France*). Többek között ez utóbbi is nekrológot közölt Rákóczi fejedelem haláláról (453 és 283, 290–291, 313, 366 stb.). Talán nincs is más magyar politikus és író, akinek nevét európai sajtó annyira ismertté tette, mint Rákóczi Ferencét. Rodostóban Rákóczi életében és halála után a párizsi, kölni, holland (*les Gazettes et les Mercur de France, de Hollande, de Cologne*), olasz, bécsi és Livornóból közvetítéssel kapott újságokból értesültek az európai eseményekről, hírekről.²⁰ A könyvek mellett vagy azokkal együtt a Rodostóban olvasható korabeli sajtó ritkuló példányai összekötő láncszemek a keresztény külvilág és a török félhold árnyékában bujdosó magyarok között.

Ami a rodostói könyvtárat illeti, eddig egyetlen darabja sem került elő a 112 mű 290 kötetéből. Köpeczi emlékeztet az 1736. április 30-án François Belin francia követségi kancellár kézjegyével hitelesített, Mikes Kelemen, L. Bechon, J. Germain által összeállított leltárra, „amely tartalmazza a rodostói könyvtári jegyzéket is” (457). Kár, hogy bővebben nem foglalkozik vele; ugyanis a konstantinápolyi francia követség levéltára rendezetlen részében előkerült, a Külügyi Levéltárban őrzött, Thaly által közölt (1909) „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstroma” elnevezésében kissé megtévesztő. Csak az első lapok tartalmazzák az elszállított ingóságok helyszíni, 1736. március 20–21-i „verificatióját” François Belin, Louis Bechon, Antoine Damosily, Louis Lahoreau, André Spatz, David Magy kereskedő jelenlétében. A folytatás, „Suite du dit Inventaire” Rodostón maradt dolgokról készült: „Etat de ce que trouve à Rodosto dans la Maison aux appartements et Garde meubles.” Ez tartalmazza a Rákóczi lakóházában, szobáiban, a kis és nagy kápolnában, a könyvtárban, az istállóban, az ebédlőházban és a konyhában leltározott mindenféle tárgyakat. Ennek aláírói: Mikes, alatta J. Germain „payeur de la Maison”. Bechon pour ce qui concerne le departement de la Maison”.²¹ Hitelesítője szintén Belin, a francia nagykövet első titkára, Pera 1736. április 30-i keltezéssel.

A „Catalogue des Livres de la Bibliothèque” rodostói könyvtárlista tehát nem az elvitt, hanem a helyükön maradt könyvek jegyzékét tartalmazza. Mikes őrizte őket Rákóczi fia, József herceg Rodostóba érkezéséig, 1736 decemberéig. Nincs nyoma annak, hogy Rákóczi József halála (1738 november) utá-

¹⁹ MIKES ÖM I. 355–367, II. 907–914.

²⁰ ÖM I. 667.

²¹ THALY: Saussure, i. m. 343–365–370.

nig a könyvek elkerültek volna Rodostórról. Köpeczi többször utalt rá, hogy Mikes fordításainak forrása jobbra a fejedelem könyvtárából valók (516/1748/, 528–529/1724–1751); ennek utolsó nyoma a *Catechismus*. . . fordítása²² (1744, 1752–1754). Rákóczi egykori könyvtára sorsáról semmi bizonyosat nem derített ki a kutatás. Arra vonatkozólag sincs támpontunk, hogy Mikes halála után hová, kinek vagy kiknek tulajdonába kerülhettek? S ha szétszóródtak, a konstantinápolyi Galatába vagy Perába, esetleg a franciaországi Grosbois-ba, vagy részben hazai földre kerültek? Egyik föltételezést sem lehet kizárni.

A rodostói könyvtár Zolnai Béla általi rekonstrukciója, a hiányosnak tartott könyvjegyzék címfőlételeinek azonosítására tett kísérlete²³ óta kevés történt. Köpeczi azon kevesek közé tartozik, akik új adatokkal tudtak szolgálni Rákóczi könyvtárának tartalmi jellemzéséhez, csekély gyarapodásához, bizonyos könyvek további azonosításához (471–474, 524, 535, 543). A rodostói könyvtár ilyen összefüggésben meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti kutatásokban azáltal is, hogy összeköti az emigráció franciaországi és törökországi szakaszait, különös tekintettel Rákóczi irodalmi munkásságára és műveinek forrásaira, illetve kamarásának olvasmányaira és francia fordításainak forráskutatására.

Köpeczi is fölveti (473) a régóta fölmerült, további kutatásra váró kérdést: Rákóczi és bujdosótsárai olvastak-e más, a könyvtárjegyzékben nem található munkákat, magyar nyelvű könyveket? (474). Néhány példája, a kalocsai Érseki Könyvtár Rodostóból származó *Liliomkertje*, a szombathelyi Berzsényi Könyvtárban Ács Mihály: *Boldog halál szekere* rodostói bejegyzésű imádságos könyve; a Kiss Istvánnak tulajdonított „Magyar Philosophia” c. kézirat (OSzK) „György Deák” kézjeggyével, valójában Csáky István „politica philosophiai okoskodás” kompendiumának rodostói másolata, megerősíti ilyen könyvek létezését. Régebben Csapodi Csaba hívta föl figyelmünket egy az MTA Könyvtárában található (jelz. 5535106) fölió alakú, rodostói (1723) és konstantinápolyi (1721) bejegyzésű *Annalium Ecclesiasticorum Veteris Testamenti*. R. P. Iacobi Saliani S. I. Epitome. . . Anno MDCXXXVIII fatáblás díszbőrkötésű könyvre. (Alul pecsét: Dr. Semjén Béla 1943. könyvtárából.) A címlapon levő beírás szerint Ernst Lajos gyűjteményéből való.²⁴ Bizonyos, hogy Mikes rodostói irodalmi hagyatékával nemcsak Mikes-kéziratok kerültek vissza a hazába a 18. század végén. Utalhatunk a Kultsár István hagyatékából és Hindy Árpád régi könyvei közé került, Ernst Lajos gyűjteményének aukcióján az OSzK által többek között megvásárolt, Mikes kézjeggyével ellátott Párizs-Pápai szótárra.²⁵ Az a körülmény, hogy Kultsárnak nemcsak Mikestől voltak kéziratjai és lehettek rodostói könyvei, hitelesítheti Hindy Árpád múlt századi közlését, hogy Kultsár Mikes hagyatékával együtt többet megkapott a rodostói magyarok könyvei közül. Régebben átvizsgáltuk a komáromi Városi Könyvtárban (a mai Szlovákiában) Kultsár megmaradt hagyatékát — amennyire hozzáférhettünk —, de könyvei között nem találtunk ilyen vonatkozású nyomokat. A cikkíró atyja, Hindy Iván 1840–41-ben Kultsár özvegyével együtt szerkesztette a Nemzeti Újságot, amelyet 1848-ig sikerült fenntartani. A Hindy-családhoz özv. Kultsárné Perger Anna révén juthatott néhány rodostói könyv, s maradhatott Hindy Árpád birtokában a Kultsár-hagyaték árverése után is.²⁶ Ezek bizonyára könyvtáraink régi gyűjteményében lappanganak. Köpeczi Béla bujdosó Rákócziról írott könyve alkalmat adott a rodostói emigráció könyvtörténeti vonatkozású kérdéseinek újbóli szemügyrevételére is, ami a további kutatások hasznára válhat.

HOPP LAJOS

²² MIKES ÖM V. 1986. 1599.

²³ II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp. 1926. Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925–1926. évfolyamából.

²⁴ MIKES ÖM II. 1967. 912; Hopp L.: Mikes és világa. Bukarest 1973. 513–514.

²⁵ TOLNAI Gábor: *Mikes Kelemen könyvtára*. MKSz 1940. 170–171; HOPP L.: *Mikes Kelemen könyvtára?* IK 1960. 200–202.

²⁶ HINDY Árpád: *Ellenőr* 1876. 161. sz.

A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon. Pontosabb lenne a cím,¹ ha a szerző tartja magát eredeti szándékához és kiegészíti azt a „különös tekintettel a reáltudományokra” megszorítással. Mert hiszen erről van szó: a természettudományos, orvosi és technikai-ipari folyóiratokat ismerteti, valamint azokat a lapokat, amelyek ilyen jellegű közleményeket tartalmaznak. Mint az irodalmi hivatkozásokból is kiderül, a magyarországi és erdélyi tudományos és szaksajtó kezdeteiről, létrejöttéről nagyon kevés publikáció készült; még leginkább a szerző foglalkozott e témával. Ezúttal a felvilágosodás és a polgárosodás korának összefoglaló áttekintésére vállalkozott, részben saját kutatásai, részben más feldolgozások, mindenekelőtt A magyar sajtó története c. szintézis fejezetei alapján.

Nagy, jórészt úttörő munkát végzett: közel negyven periodikumot – köztük néhány német és latin nyelvű kiadványt – mutat be és még egypárat említ, továbbá két tervezetet is felvázol. Szól a lapok keletkezésének körülményeiről, a kiadókról, a szerkesztőkről, a jelentősebb szerzőkről, a tartalomról, a rovatokról, a megszűnés okairól. Számos olyan lapot ismertet, amely a ma már mércének tekintett szintézisben egyáltalán nem szerepel: pl. a soproni *Wochenschrift* (1779–87), a Sándor István-féle *Sokféle* (1791–1808), az *Orvosi és Gazdasági Tudósítások* (Kassa, 1803), a *Természeti, Gazdasági és Mesterségi Esméretok Tára* (1829), az *Orvosi Tár* (1831–33, 1838–48), *Ismertető* (1836–1841), a *Kémlő* 1836–1837). Máskor pedig olyan részletekről – nevezetesen a természettudományi és műszaki közleményekről – ír, amelyeket a szintézis mellőz vagy épp csak érint: pl. a *Magyar Hirmondó*, a *Mindenes Gyűjtemény*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Garasos Tár*, a *Tudománytár*, az *Új Magyar Múzeum* esetében. Néhány ponton árnyalja is az eddigi sajtótörténeti értékelést: pl. a *Tudománytár* c. akadémiai folyóirattal kapcsolatban bizonyítja, hogy az a megállapítás, mely szerint a színvonal az 1840-es években hanyatlott, csak a humán tudományokra igaz, a természet- és orvostudományok terén éppen ellenkező a helyzet. A részletes, adatgazdag leírásokban sok az idézet; a szerző ezekkel is érzékelteti a hazai tudományos nyelv mindenkori állapotát, a kor gondolatvilágát, a korstílust stb.

A monográfia tárgyalásmódja kronológikus. Ez a szerkezet is hozzájárul, hogy a fontosabb fejlődési tendenciák világosan kirajzolódjanak az olvasó előtt. Kezdetről fogva mindvégig jelen volt a szóban forgó periodikumok hasábjain az a törekvés, hogy a külföldi tudományos eredményeket az itthoni közönséggel ismertessék és ezzel előmozdítsák a hazai tudományosság előbbre jutását, az oktatás színvonalának emelését; ezt a célt szolgálta a fordítás, a kivonatos átvétel, a referátum, a könyvismertetés, a szemle (amikor a szerző saját gondolatait is hozzáfűzte a bírált könyvhöz, cikkhez), vagyis ezekben a folyóiratokban formálódott a rendszeres hazai tudományos tájékoztatás, a tudományos-technikai információszolgáltatás. Több évtizedig tartott a hazai tudományos szaksajtó megeremtéséért vívott küzdelem, amelynek során a periodikumoknak három csoportja alakult ki: az eredeti publikációkat is közlő, enciklopédikus tartalmú tudományos folyóiratok (elsőként, 1817-től a *Tudományos Gyűjtemény*), az ismeretterjesztő lapok (*Garasos Tár*, *Természet* stb.), majd a specializálódott szaklapok (először az *Orvosi Tár* 1831-ben). Szinte mindegyiknek volt referáló rovata, s gyakran nem vált el a tudományos és ismeretterjesztő jelleg sem; jól példázza ezt a *Tudománytár*, amely egyébként kifejezetten törekedett eredeti értekezések közzétételére is. A harmadik célkitűzés a magyar tudományos nyelv kialakítása volt, amely szintén az 1780-as évektől hozott egyre figyelemre méltóbb eredményeket. Mindhárom törekvés elősegítette a magyarországi és erdélyi nemzeti fejlődést és polgárosulást; ugyanakkor a tudományos szaksajtó mindenkori állapota is erősen függött a nemzeti mozgalom helyzetétől és a polgárosodás szintjétől. Szinte mindennél jobban jelzi ezt a lapok példányszáma és a közönség magatartásának változása, ami vissza-visszatérő motívum a kötetben. Bizony, szűk réteg volt az, amelyre e lapok kiadói számíthattak. Sok folyóirat – még a reformkorban és az önkényuralom idején is – az érdeklődés hiányában szűnt meg; különösen szembeötlő a támogató közeg csekélyisége az első, rövid életű gazdasági-ipari lapoknál.

A magyarországi és erdélyi tudományos sajtó nehéz feltételek között, kemény erőfeszítések révén alakult ki, szilárdult meg. A korabeli magyar szellemi élet jeles alakjai vállalták a közreműködést, nemegyszer a kudarc kockázatát. Kissé meglepőnek tűnhet, hogy a természettudományi, technikai stb. cikkek,

¹ Batári Gyula: *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon. (1721–1867)*. Bp. 1994. 188 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 5.)

referátumok szerzői között szép számmal voltak irodalmárok és más humán tudósok is (Vörösmarty Mihály, Vajda Péter, Tancsics Mihály stb.). Valójában ez akkoriban természetes jelenség, hiszen egyrészt a humán és reáltudományok szétválásának hosszan elhúzódó folyamata ekkor még épp csak elkezdődött, másrészt a magyar nemzet fejlődését, polgárosodását szorgalmazó gondolkodók világosan felismerték a különböző ismeretágak szerves összetartozását, integrálásának szükségességét.

Batári Gyula hozzáértéssel, ha szabad ezt mondani: szeretettel közelített témájához. Gondossága ellenére egy-két apróbb hiba (vagy elírás) is becsúszott: pl. a *Ratio Educationist* nem 1776-ban, hanem 1777-ben bocsájtották ki (14. old.), a *Nova Posoniensiát* Bél Mátyás csak egy ideig szerkeszthette, mert 1722-ben a jezsuiták kezébe került (9–12. old.), Pesten nem volt orvosi egyetem, csak az egyetemnek orvosi kara (56. old. – ezt azonnal, még abban a mondatban korrigálja). Néhol belső aránytalanságra bukkanunk: pl. kissé elnagyolt az *Orvosi Tár* szakkikkeinek bemutatása; a kolozsvári *Vasárnapi Újság* (1834–1848) mindössze 18 sort kapott; a *Sokféle* c. folyóiratnak csak az első évfolyamáról szól. Talán érdemes lett volna röviden kitérni a cenzúravizonyokra is; s nem egészen érthető olyan lapok kihagyása, mint a második *Vasárnapi Újság* (1854–1861), amely mindmáig nehezen felülmúlható terméke az ismeretterjesztő hetilap típusának, vagy a rendkívül színvonalas *Budapesti Szemle*, de nincs szó – egyebek között – a *Gyógyászat* (1861–1940, az *Orvosi Szemle* (1864), a *Hasonszenvi Közlöny* (Gyöngyös, 1864–1865) c. kiadványokról sem.

Mindez mit sem von le abból, hogy Batári Gyula igényes és több lapot először ismertető összefoglalója számottevő értéke a hazai sajtótörténeti irodalomnak. Ezenkívül az irodalom- és a nyelvtörténet, továbbá a tudománytörténet különféle ágai, valamint a tágabban értelmezett művelődéstörténet számára is fontos hozadéka lehet. Felhívja a figyelmet a helytörténeti-helyismereti vonatkozásokra, cikkekre is, akárcsak a periodikumokban rejtőző illusztrációs anyagra és a könyvtártörténeti adatok némelyikére. A kötet ösztönzője lehet a további kutatásoknak: pl. jó lenne felderíteni a még lappangó lappeldányokat és az ismeretlen levéltári iratokat; lokális vizsgálódásokkal sokkal többet megtudhatnánk egyes szerzőkről és az olvasóközönség összetételéről.

BÉNYEI MIKLÓS

Hodinka Antal életművének feldolgozása. Túlzottnak tűnő cím, ám az alább ismertetett kötetek nem kisebb szerkesztői feladatvállalást jeleznek, mint a Hodinka-életmű komplex értékelése, ill. a szlavista történész teljes kézirat hagyatékának feltárására irányuló vállalkozást. Hodinka Antal a pozsonyi, majd a pécsi egyetem professzora, elsősorban a munkácsi gögög katolikus egyházmegye és a kárpátaljai ruszin nép történetének kutatójaként hagyott hátra maradandó életművet. Foglalkozott még szerb és magyar történeti kérdésekkel is. Bár publikációinak száma jelentős, köztük monografikus feldolgozásokat is találunk, mint *A munkácsi görög-katolikus püspökség története* (1909), életművének tetemes részét kéziratban hagyta hátra. Az anyagot Perényi József rendezésében őrzi a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Folyóiratunkban már foglalkoztunk a nyíregyházi Szent Athanasz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola égisze alatt 1993. június 16–17-én megrendezett Hodinka Antal Emlékkonferenciával. Ott is utaltunk arra, hogy a rendezvény szervezői és a kötetek gondozói figyelemreméltóan eredményes munkájaként a konferencia idejére jelentek meg az előadások: *Hodinka Antal Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére* (Nyíregyháza, 1993. 456.), *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére* (Uo. 1993. 92.), illetve *Hodinka Antal válogatott kéziratai* (Uo. 1993. 192.). Az első gyűjtemény a hazai résztvevők, a második a külföldi vendégek előadásait tartalmazza. Tematikailag ide kapcsolódik a már korábban napvilágot látott *Ruszin–magyar ízetár* (Nyíregyháza, 1991. 317.), valamint az említett konferenciaanyagokkal majdnem egyidőben, ukrán–magyar közös kiadásként megjelent ruszin népdalgyűjtemény: *Антон Годи́нка: Пісні наших предків. Сто наших чиванюк* [Hodinka Antal: *Őseink énekei. Száz dalunk*] (Budapest–Ungvár, 1993. 167.). Mindkét Hodinka-mű gondozása az említett konferencia-kötetek szerkesztőinek munkája, az első nyelvészeti, a második folklorisztikai profilja miatt érdemel figyelmet. A két kötet alapos kísérőtanulmányt

tartalmaz Hodinka életére és tevékenységére vonatkozólag (mindkettőben Udvari István tollából), ám a ruszin lexikográfia, illetőleg a ruszin folklór áttekintése, a művelődéstörténeti háttérelvezés tovább növelhette volna a kötetek értékét. Az utóbbinál például a ruszin folklórkincs gyűjtésének az 1820-as évek végén LutsKay Mihállyal induló, majd századunkban Volodimir Hnatyuk és mások műveiben kiteljesedő vonulatát lenne érdemes vizolni; LutsKaynál a prágai František Tichý, Hnatyuknál az eperjesi Mykola Mušynka elemzésére utalva.

A történettudomány érdeklődésére leginkább számot tartó *Hodinka Antal Emlékkönyv* szerkesztési elve a personalia — opera — interdisciplinaria szempontú hármas tagolás, amelynek értelmében a kötet elején kaptak helyet a Hodinka Antal neveltetésével, életével foglalkozó írások, ezeket követik — a nézetünk szerint legszínvonalasabb egységet képviselő — szlavisztikai, szláv történeti tanulmányok, majd a néprajzi, nyomdatörténeti, irodalmi, illetőleg bibliográfiai munkák. Az első témakörhöz nyolc, a másodikhoz tizenhárom, a harmadikhoz tizenhat előadást sorolva. Megjegyzendő, hogy a kötet nem oszlik fejezetekre; a fenti, áttekinthetőség kedvéért itt használt tagolás alapja a szerkesztő számunkra adott tájékoztatása. Hasonló konferenciakötetek esetében az elhangzási sorrend tükrözése hagyomány, ám ez esetben is találunk példákat a fejezetcímekkel való tagolásra, amely egy ilyen terjedelmű anyag jobb kezelhetősége mellett éppen az elhangzási sorrend tematikai szempontjait is jelentené.

Personalia. Szabó József *Hodinka Antal, a pedagógus* c. kötetnyitó előadása az embert mutatja be, legapróbb szokásaival, életmódjával, s természetesen előadási stílusával. Szépirodalmi színvonalú jellemrajzot, részletesen adatolt, színes képet kapunk a professzor lelkületéről, a hallgatókkal való kapcsolatról. Ezt árnyaltabbá tehetné volna az egzaktabb művelődéstörténeti analízis, bővebb utalással a korabeli egyetemi oktatás módszereire, egyértelműbben rámutatva mindazokra a novumokra, amelyeket oktatás- illetve neveléstörténeti távlatban is újtásnak nevezhetünk. — A tényfeltáró analízisben jeleskedik a következő, Takács Péter és Udvari István tollából származó tanulmány: *Adalékok Hodinka Antal felkészülésének tapasztalati forrásaihoz*. Érdekesnek tartjuk az elemzett probléma megfogalmazását idézni: „Bármennyire kiemelkedett is Hodinka Antal az őt életre dajkáló családi és társadalmi környezetből, életpályája, tudományos munkája, emberi, tudósi és baráti kapcsolatai, de egész világlátása azt bizonyítja, hogy karakterének kibontakozásában az egyik legmeghatározóbb szerepet a rokon, családi hagyomány és kötődés játszotta.” Szerencsésen elkerülvén a patriarchálisnak aposztrofált „rokon, családi hagyomány” értékelését pro vagy kontra, filológusi rezerváltsággal és alapossággal elemzi a szülőház szerepét, s ezt gazdag forrásgyűjtemény csatolásával támasztja alá, többek közt a tudós apjának, Hodinka Románnak leveleivel. — Hollós Attila *Hodinka Antal bécsi tanulmányai* c. írása két jegyzetfüzetet ismertető Hodinka egyetemi tanulmányainak idejéből. — Medve Zoltán: *Hodinka Antal pécsi éve*i gazdaság-, oktatás- és politikatörténeti háttérrel, az esszéstílust sem nélkülöző szaktudományos adatolással ad képet a professzor, a tanszékvezető, majd a rektor tevékenységéről; a kötet azon színvonalas előadásai közé sorolható, amelyek a tágabb tudománytörténeti koordináta-rendszerben helyezik el tárgyukat. — Ortutay Elemér *Mit tanultam Hodinka Antaltól?* c. vázlata a lelkes vallomása az ifjúkorban megismert mesterről. — Pirigy István: *Hodinka Antal, a Munkácsi Egyházmegye történetírója* szabatosan és az előadás kereteiben lehetséges részletességgel elemzi Hodinka történettudományi munkásságát, különösen a *munkácsi görög-katolikus püspökség története* (1909), illetve *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára, I.* (1911) c. monográfiát és forrásgyűjteményt. A kristálytisza logikával megírt, szintézist nyújtó vállalkozás megbírkózott a kötetet kívánó téma előadásba tömörítésével; rá is jellemző, amit szerzője Hodinkáról állít: „... végigkíséri az objektivitásra, a tárgyilagosságra való törekvés. Csak annyit állít, amit bizonyítani tud; ismerteti és ütközteti a szembenálló véleményeket.” — Cselényi István Gábor: *Hodinka Antal és a Magyar Görög Katolikus Egyház* a personaliahoz sorolhatóan főként a vallásos történésznek a különböző görög katolikus szervezetekben kifejtett tevékenységét ismerteti. — Hozzá kapcsolódóan Soós Kálmán:

Hodinka Antal levelezése a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegyével figyelemre méltó kutatástörténeti adataival az egyházmegye akkori szellemi állapotának megrajzolásához is fontos hozzájárulás.

Opera. Ármósné Kiss Alice: *A huszti görög katolikus egyházra vonatkozó iratmások Hodinka Antal hagyatékában* a bevezetőben említett Hodinka-hagyaték, *Hodinka Román levelei Thallóczy Lajoshoz* pedig (Udvari István filológiai szöveggyűjteményében közreadva) az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának jelzett anyagát mutatja be. — Font Márta: *A korai magyar-szláv kapcsolatok Hodinka Antal értelmezésében* a tudomány mai álláspontján értékeli, szerencsésen elkerülve a kötet némely írására itt-ott jellemző elfogult méltatást.

Fonalka Mária: *A Halicsi évkönyv kiadatlan fejezetei Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai című munkájában*, illetve Király Péter: *Hodinka Antal és a magyar honfoglalás szláv forrásai* külön figyelmet érdemel. A szakmai köztudatban talán a legjobban ismert Hodinkának *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* c. munkája, hiszen a történészeknél kívül a szlavisták körében is egyetemi tananyagként forgatott mű. Fonalka filológiai elemzése korrigálja Hodinka fordítási következetlenségeit, így az 'oukraiinou' jelentése 1213-ban, az egész környéket', s nem 'Ukrajnát', amely erős anakronizmus. Abban is egyetérthetünk Fonalkával, hogy a magyar vonatkozások közé Hodinka által elhanyagolt momentumok is tartoztak volna; így Danielnek Kondrattal szövetséges hadjárata, vagy Halics 1235-ös visszavétele a magyaroktól, történelmünk forrása. Fonalka jól érzékeli, Hodinkát talán a magyarokra rossz fényt vető krónikaírói hangneme, illetve az események iránti jellege befolyásolhatta. (Utalunk a Hodinka személyiségével foglalkozó előadások kapcsán tett észrevételeinkre.) — Király Péter két előadással képviselteti magát; az említett Fonalka témáját is tovább vivő tanulmánya foglalkozik a Pauler Gyula szerkesztésében megjelent *A magyar honfoglalás kútjai* (1900) által közreadott anyagokkal, illetve olyan forrásokat vizsgál, amelyeket a Jagic — Thallóczy — Hodinka szerzőhármas nem vett fel. Az előbbiektől a Konstantín- és Metód-legenda, az Elbeszélés a bolgár háborúról, valamint a Nestor-krónika tartoznak, az utóbbiak pedig az Elbeszélés a latinokról, a Naum-életírás, s a Bulgáriában vértanúságot... kezdetű forrás. Király korábbi, ismert kutatásait összegzi, s az igen korrekt Hodinka-értékelésén messze túllépve, történetírásunkat újabb szláv források kutatásával gazdagítja. Véleményünk szerint a kötet legtöbbet nyújtó tanulmányaként értékelhető. (Lenne-e szlavista történész a még ki nem adott szövegek fordítására?) — Király Péter másik előadása Hodinka Antal: *Cseh források* címen egy Hodinka-kézirat hasonlóan alapos elemzése.

Kállay István: *Árpád-kori törvényeink és a Russzkaja Pravda* a szerző egyetemi doktori disszertációjából ad közre figyelemre méltó jogtörténeti vizsgálatokat. — A közelmúltban eltávozott Menyhárt Lajos posztumusz előadása *Hodinka Antal a századelő orosz történetírásáról* c. olyan kritikai-bibliográfiai kéziratokat elemez, amelyek nemcsak kiadásra érdemesek, hanem a téma jelenlegi szlavista történészeink által való folytatása is: a (nem-szovjet) orosz történetírás fehér folt. — D. Molnár István: *Adalékok Hodinka Antal és a régi Lengyelország viszonyához* főként Hodinka helyesírási következetlenségeit tárgyalja. — Kriveczy Béla: *Hodinka Antal és a magyarországi görög kereskedők* igen alapos szakirodalmi apparátus birtokában jó elemzést nyújt a tizenharmadik századi görög kereskedők működéséről, úgy a gazdaság-, mint a jogtörténetet gazdagítva; nézetünk szerint nagyobb figyelmet kellene szentelnie annak az utalásszerűen tárgyalt ténynek, hogy a magyar polgárosodás elmaradott voltából adódott az említett kereskedők helyzete, hiszen a morális értékelés nem az elemző szaktudós, hanem a felelősségteljes egyén feladata. — Új Anna: *Adalékok az oláh vajdák, az oláh és az orosz kenézek intézményéhez hazánkban* c. adatgazdag előadásával nemcsak a vonatkozó Hodinka-anyagok elemzésére, hanem a kérdés korrekt történettudományi vizsgálatára is példát nyújt. — Németh Zoltán: *Csehszlovákia „történeti” határa a franciák szerint* a vonatkozó Hodinka-kéziratanyag elemzése; ugyanő: *Adatok a cseh légiónak történetéhez* szintén új adalékokat nyújtó, kiadásra érdemes kéziratanyagot vizsgál. — Ez utóbbi, néhány további

előadással együtt az említett szerkesztési elv alapján a történeti segéd-, illetve társtudományok képviselői közt kapott helyet.

Interdisciplinaria. Páll István: *Hodinka Antal, a néprajzkutató*, illetve Csapóné Maróczy Albertina: *Egy réteg ízlésvilága, étkezési kultúrája* azon hiánypótló etnográfiai tanulmányok közé tartozik, amelyek Hodinka életművét a ruszin néprajz felől közelítik meg. (Bevezetésként elmondott gondolatainkhoz kapcsolódva felhívjuk a figyelmet egy hiánypótló néprajzi Hodinka-kötet és szimposium szükségére.) Ide kapcsolódik Nagy Márta *Tisztántúli görögkeleti képfalépítő és fafaragó műhely a 19. századból* c. előadása. — Hodinka foglalkozott a cirill betűs liturgikus könyvek magyarországi terjesztésével: Ojtozi Eszter: *Hodinka Antal vegyes jegyzeteinek könyvészeti vonatkozásai*, illetve Földvári Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet* a jelzett kéziratanyag szakmai értékelése, illetve a szakterület Hodinka utáni fejlődésének és újabb megállapításainak áttekintése. (Hodinka teljes nyomdatörténeti kéziratanyaga, több száz lapban, még feldolgozásra vár.) — Kiss Kálmán: *Adalékok Szabó Eumén és Hodinka Antal kapcsolatához* a ruszin nyelvészet és nyelvtanírás történetéhez járul hozzá; a szerző e témában megjelent ígéretes publikációit folytatva. — A filológiai témákhoz tartozik még Inánsy Pap Ferencné *Hodinka Antal ruszin kutatásának „hősei” az író, Tartally Ilona szemével* c. előadása, nem minden tekintetben a kötet Király Péter, valamint Pirigy István, Medve Zoltán, Fonalka Mária és mások nevével fémjelzett színvonalán. — Történettudományi kérdésekhez gazdag adattárral járulnak hozzá Hodinka-kéziratok feldolgozásával Takács Péter — Udvari István: *Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálkodásához a 18. század végéről (Máramarostól Szepesig)*, Vinnai Győző: *a ruszinok helyzete az első világháború után (1918–1922)*, Sallai József: *A nagy francia forradalom története egy reformkori kézirat lapjain*, illetve Fonalka Mária — Czövek István: *Ruszinok az orosz politikában*. — Könyv- és kéziratanyagot, valamint bibliográfiai témákkal zárják a tanulmánygyűjteményt Szabó Róbert, Kovács Tiborné, Udvari István és Tóvári Judit munkái.

A másik két kötetrel itt részletesen nem foglalkozunk, mivel a *Dolgozatok*... filológiai profilú, a válogatott kéziratkötet forráskiadvány jellege miatt érdemelne külön recenziót. Az előbbiből kiemeljük Ljubica Babota Eperjesen és Torontóban működő ukrán irodalom- és művelődéstörténész előadását kritikai szelleme és alapossága miatt (*A magyarországi ruszinok irodalma Hodinka Antal értékelésében*); az utóbbi esetében megjegyezzük, hogy a magyar és magyarországi szláv művelődéstörténet, valamint a közép-európa-kutatás Hodinka Antal összes műveinek kiadásával jelentősen gazdagodhatna. — Mindhárom kötet a ruszin történet művelője, Udvari István szerkesztésében látott napvilágot. A nevezett kutató korábban forráskiadványokkal, demográfiai elemzésekkel, illetve a *Ruszinok a XVIII. században* (1992) c. tanulmánykötettel vált ismertté a szakterületen.

— — VÁRI

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Műszaki vezető: Kovács Judit

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 8,58 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Kulcsár Péter</i> : Bonfini-kéziratok	213
<i>Csókás László</i> : A magyar írói foglalkozás kezdeteiről	238
<i>Fehér Katalin</i> : Reformkori sajtóvíták a nők művelődéséről	247
<i>Szelle Béla</i> : A nép és az olvasás az önkényuralom időszakában	264
<i>N. Szabó József</i> : Nemzetközi könyvtári kapcsolatok – folyóirat- és könyvakciók 1945–1946 ..	275

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első két kötetéhez. VII.	287
<i>Szelestei N. László</i> : Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593)	304
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata	310
<i>Postma, Ferenc</i> : Hebräische Grammatiken in Ungarn 1635–1992	312
<i>Bor Kálmán</i> : Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatványok 1724-ből	319
<i>Kókay György</i> : Decsy Sámuel sajtóvétsége 1797-ben	322
<i>Demeter Júlia</i> : A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátossága	326

FIGYELO

<i>Kókay György</i> : Batsányi-emlékülés a Tapolcai Városi Könyvtárban	336
<i>Hopp Lajos</i> : A bujdosó Rákóczi	336
<i>Bényei Miklós</i> : A tudományos sajtó kialakulása Magyarországon	344
... <i>vári</i> : <i>Hodinka Antal</i> életművének feldolgozása	345

SOMMAIRE

<i>Kulcsár, Péter</i> : Les manuscrits de Bonfini	213
<i>Csókás, László</i> : Sur les origines de la profession d'écrivain en Hongrie	238
<i>Fehér, Katalin</i> : Disputes de presse sur la formation intellectuelle des femmes à l'époque des réformes	247
<i>Szelle, Béla</i> : Le peuple et la lecture à l'époque de l'absolutisme	264
<i>N. Szabó, József</i> : Relations internationales des bibliothèques — des actions de revues et de livres 1945–1946	275

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Suppléments et corrections aux deux premiers volumes des „Anciens Imprimés de Hongrie”. VII.	287
<i>Szelestei N., László</i> : Des fragments de calendriers de langue hongroise et allemande (1590–1593)	304
<i>H. Hubert, Gabriella</i> : La copie d'une poésie de calendrier perdue du XVI ^e siècle	310
<i>Postma, Ferenc</i> : Hebräische Grammatiken in Ungarn 1635–1992	312
<i>Bor, Kálmán</i> : Imprimés cyrilliques oubliés de Nagyszombat de l'année 1724	319
<i>Kókay, György</i> : Les exemplaires de mutation de la revue Magyar Kurir (Courrier Hongrois) de 1797	322
<i>Demeter, Júlia</i> : Quelques caractéristiques de l'art dramatique protestant au XVIII ^e siècle ...	326

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Session commémorative en l'honneur de Batsányi à la Bibliothèque Municipale de Tapolca	336
<i>Hopp, Lajos</i> : Rákóczi en exil	336
<i>Bényei, Miklós</i> : La formation de la presse scientifique en Hongrie	344
...vári: L'élaboration de l'oeuvre d'Antal Hodinka	345

HA 1719

M A G Y A R
K Ö N Y V -
S Z E M L E

**KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT**

**REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE**

111. évfolyam

1995

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. ÉVFOLYAM 1995/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

BARTÓK ISTVÁN

**A humanizmustól a klasszicizmus felé
Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti
kiadásairól**

Molnár Gergely neve alatt a 16. század közepétől közel háromszáz éven keresztül jelentek meg latin grammatikai – poétikai összefoglalók. A különféle kiadásoknak egyre kevesebb közülük van az egykori kolozsvári magiszter kompendiumához. Úgy tűnik, újra meg újra akadt valaki, aki az éppen időszerű követelményeknek megfelelően átdolgozta elődeinek munkáját.

Az ismert redakciók összevetése bizonyára érdekes adalékokkal szolgálna a magyar nyelvtudomány történetéhez, hiszen a latin anyagot gyakran magyar paradigmáskorok értelmezik. Az *Elementa grammaticae Latinae* alakulása ugyanakkor a magyarországi irodalmi gondolkodás vizsgálatához is nélkülözhetetlen forrás: a kézikönyv prozódiai vonatkozásai a hazai poétikaoktatás fontos dokumentumai. Dolgozatomban a hozzáférhető példányokat a 17. század végéig követem nyomon, elsősorban a poétikatörténeti szempontokra figyelve; megkíséreltem elkülöníteni a legfontosabb kiadáscsoportokat.

Molnár Gergely kolozsvári működése alatt a nyelvi képzés különféle szintjeihez kapcsolódó kézikönyvek jelentek meg, legtöbbjük bizonyára a mester gondozásában. ¹ A latin nyelvi képzés megalapozásához Európa-szerte évszázadokon keresztül Donatus grammatikáját használták. Szent Jeromos tanítójának 4. századi munkáját számtalanszor átdolgozták. A *De octo partibus orationis methodus* lényegében alaktan: a mondatot alkotó részek mai fogalmaink szerint a szófajok. A szerző ezek sorrendjében haladva veszi végig a tudnivalókat, ezzel — a hagyományos terminológia szerint — az etymologia körét kimerítve. A munka Kolozsváron 1565-től Molnár Gergely kezdeményezésére, Leonhard Culmann kiadását alapul véve többször is megjelent. ²

A tanulmányok előrehaladtával szükségessé váltak a mondattani ismeretek is. Az etymológiát kiegészítették a mondatot alkotó részek összeszerkesztésének szabályaival, a constructióval. Ezt a szintet képviselik az ugyancsak Molnár

¹ MOLNÁR Gergely életét és munkásságát VARGA András áttekintette doktori értekezésében: *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*. Szeged, 1983.

² RMNY 210, 217, 527, 761, 866. A Donatus-kiadásokról, Culmannról: HOLL Béla: *Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez* = MKSz 1970. 378–381.; VARGA: *i. m.* 34–35.

Gergely által szorgalmazott kolozsvári Linacre-kiadások.³ Az angol grammatikus első könyve a nyolc mondatrészről szól, a továbbiak a constructiót tárgyalják.

A nyelvi ismeretek rendszerezésében Melanchthon hozott döntő fordulatot 1525–26-ban elkészített latin grammatikájával. Felosztásának alapja a nyelv felépítésének logikája. A legkisebb egység a betű, a betűkből állnak a szótagok, ezekből lesznek a szavak, a szavakból kell megszerkeszteni a mondatot. Ennek megfelelően Melanchthon grammatikájának négy fő része, az orthographia, a prosodia, az etymologia és a syntaxis az egyes összetevők tudnivalóival foglalkozik. Poétikatörténeti szempontból figyelemreméltó, hogy Melanchthon a prosodia szabályait az orthographia és az etymologia között csak vázlatosan említi, különös tekintettel a hangsúly problémáira. A syntaxis után viszont bővebben visszatér a prosodiára, legnagyobb teret a szótagok időtartamának szentelve. Ehhez kapcsolódnak az időmértékes verselés hagyományos kérdései.

Melanchthon grammatikájának hosszabb-rövidebb változatai, különféle átdolgozásai a protestáns iskolákban sokáig a latin nyelvi képzés legfontosabb kézikönyvei voltak. Több redakciójuk Magyarországon is megjelent a 16–17. században. Kolozsváron Molnár Gergely Mycillus átdolgozása alapján adta ki.⁴

A Donatus–Culmann-, Linacre- és Melanchthon-kiadások sorába illeszkedik Molnár Gergely saját szerkesztésű kompendiuma, ami először 1556-ban látott napvilágot.

„Az oktatásban beállott nehézségek ösztönözhatték Molnár Gergelyt arra, hogy [...] megjelentesse *Elementa grammaticae Latinae* című művét [...], amely nem egyéb, mint Melanchthon nyelvtanának a helyi igényekhez igazított kivonata, s így a Donatus-féle elemi és a Melanchthon-féle részletes grammatikák között közbülső, nélkülözhetetlen tankönyvnek bizonyult.”⁵

16. századi példánya — néhány lapnyi töredéktől eltekintve — nem ismeretes.⁶ Tartalmára mégis következtethetünk egy 1651-es nürnbergi kiadásból.⁷ Ennek élén Enyedi György Nádasdy Ferenchez szóló 1575-ös ajánlása áll. Enyedi többek között elmondja, hogy a népszerű tankönyv újabb kiadásával meg akarja könnyíteni a tanulást saját fiai számára is, akik most kezdik majd kóstolgatni a tudományokat. A munka legfőbb erényét ugyanis tömörségében látja: a kezdők számára legszükségesebb tudnivalókat foglalja össze,

³ RMNY 221, 412, 489. A Linacre-kiadásról és Linacre-ról: VARGA: i. m. 36.

⁴ RMNY 135. A Mycillus-féle átdolgozást Melanchthon az 1550-ben Wittenbergben kelt előszavában hagyta jóvá, amit számos későbbi kiadás élére helyeztek. Molnár Gergely Melanchthon-kiadásáról és Mycillusról: VARGA: i. m. 24, 35.

⁵ VARGA: i. m. 35–36.

⁶ RMNY 136, 397, 621, 628.

⁷ RMK III. 6311. Vö.: ENYEDI György: *Historia elegantissima*. A szöveget gondozta, a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÁLDOS János. Bp. 1994. 9–10.

nem terheli őket olyasmivel, amit ráérnek majd később is megtanulni. Ha a Molnár Gergely-féle alapvetésen túl vannak, könnyebben megbirkóznak majd Melanchthon részletesebb latin grammatikájával.⁸

Az 1651-es példány jó esetben megegyezik az 1575-össe, ami viszont — amint a későbbiekben még lesz szó róla — feltehetően rövidebb az 1556-osnál. A szöveg a Melanchthon-féle négyrészes felosztást követi. Az Enyedi által dicért tömörség jegyében az általános bevezetés és az orthographia együttesen nem több két lapnál. A prosodiáról annyi derül ki, hogy a szótagok hangsúlyával és időtartamával foglalkozik, de majd a maga helyén.⁹ Legterjedelmesebb az etymologia, tömörebb a syntaxis. Akárcsak Melanchthonnál, ez után kerül sor a prosodia kifejtésére, 13 lap terjedelemben.¹⁰ Igen röviden esik szó az accentus tudnivalóiról, részletesebbek az időtartamra vonatkozó szabályok. A verslábak közül a spondaeust, a trochaeust és a dactylust mutatja be, a verssorok közül a hexametert és a pentametert. A metaplasmust hat orthographiai és hat prosodiai figura képviseli.

Enyedi György 1575-ös értékelése után a következő 16. századi utalás Molnár Gergely munkásságára Újfalvi Imre 1596–1599 között keletkezett tantervében olvasható. Akárcsak külföldön, nálunk is bonyodalmat okozott a külföldi grammatikák együttes használata az oktatásban. A szerző beszámol róla, hogy a latin nyelv alapismereteit Donatus útmutatásai szerint tanulják a gyerekek, vagy ha az nincs, akkor Molnár Gergely tankönyvéből. Ezután következik Linacre, végül Melanchthon. Ráadásul még Culmann zavaros magyarázataival is meg kell küzdeniük, ami igen nagy nehézséget okoz nekik. Újfalvi szerint ez nem egyéb, mint gyerekkínzás — nem mintha a szerzőket akarná bántani, de kénytelen bíráltni a grammatikatanítást „confusióját”.¹¹

⁸ „Haec aliaque multa in comoda Comes Generose Virorum atque Doctissimorum incitamenta monuere me, ut detergo obscuriorum squalore, Grammaticen hanc tempestate nostra Viri certe doctissimi Georgii [!] Molnar, Scholae Claudiopolitanae in Transylvania Superintendentis dignissimi, e tam ampla Grammaticorum familia diligerem, eamque in meorum puerorum (qui nondum principia artis degustarunt) utilitatem proponerem. [...] Nec tamen volo Grammaticen Philippi manibus excutere puerorum, sed potius eandem, ut compendii nostri fontem primo his bene cognitis clariorem, & lucidiorem reddere laboro. Nam ut Compendia primae aetati conveniunt, ita turpe fuerit ruga contracta neglectis eorum fontibus in iis canescere Libellus est brevitate concinna ita factus, supervacuisque quaestionum cumulis vacuus, ut nihil nisi necessaria artis capita docuisse videantur.” *Elementa grammaticae Latinae pro recta institutione juventutis scholasticae, ex prolixioribus grammaticorum praeceptis, in breve compendium contracta*, Gregorio MOLNAR, nunc denuo edita, opera et impensis Georgii Enyediensis Transylvani. Nürnberg, 1651. A2r–A3r. A nagyszebeni Brukenthal-múzeum példányáról készített xeroxmásolat kölcsönzéséért a szegedi Régi Magyar Irodalomtörténeti Társzék munkatársainak tartozom köszönettel.

⁹ „Quid docet Prosodia? Accentum, et quantitates syllabarum, de quibus suo loco dicitur.” MOLNÁR 1651. A7r.

¹⁰ MOLNÁR 1651. E5r–F3r.

¹¹ „Cum autem ad majora, et utiliora praecepta veniebatur, docebamur primo examinare aliquod vocabulum secundum praecepta Donati: deinde, ac si Donatus non esset Grammaticus, secundum praecepta Gregorii Molnar: tum secundum Thomam Linacrum: denique secundum Philippum Melanchtho-

Újfalvi gondolatmenetének egyenes folytatása Alvinci Péter előszava, amit Molnár Gergely grammatikájának 1602-es átdolgozása elé írt. Összefoglalja a mű eddigi történetét. Alvinci szerint már valamennyi hazai iskola megegyezett abban, hogy amíg a tanulók eljutottak arra a fokra, hogy Melanchthon részletező grammatikáját használhassák, Donatust és Molnár compendiumát tanulták, ami Melanchthon rövid összefoglalásának tekinthető. A mű sokszori kiadása azonban zavarokat okozott. Hol elvettek belőle, hol hozzátettek, míg végül a különböző iskolákban egészen eltérő módon tanították a grammatikát. Alvinci kritika alá vette a különböző redakciókat. Összegyűjtött több változatot, és az egyiket alapul véve azt átdolgozta és kiadta, mégpedig nemcsak a debreceni, hanem a környékbeli iskolák használatára. A túlságosan is tömörített kiadásokat jónak látta kiegészíteni.¹²

Alvinci a kelleténél is rövidebb redakciók között említi a bécsit is. Káldos János nem tartja kizárhatónak, hogy Enyedi 1575-ös kiadása Bécsben jelent meg. Könyvészeti szempontból figyelemreméltó, hogy Alvinci a korábbi megjelenési helyek között Nürnberget is említi. Ennek ismeretében Káldos elgondolkodtatónak nevezi azt a tényt, hogy az Enyedi-féle változat egyetlen fennmaradt kiadása éppen Nürnbergből származik.¹³ Ha Alvinci átdolgozásának és az ismertetett 1651-es példánynak a prozódiai részeit összevetjük, feltűnnek a bővítések. Egyes szabályokat Enyedi folyamatos szövegben közöl, Alvinci helyigényesebb, ám áttekinthetőbb táblázatokban. Az 1602-es kiadásból a spondaeus, a trochaeus és a dactylus mibenléte mellett a jambusé is kiderül; a hexameteren és a pentameteren kívül a versus phalecius, sapphicus és jambicus magyarázata is helyet kap, példákkal együtt. Így Alvinci prozódiaja másfél lappal kiegészülve eléri a 14 és fél lapot.¹⁴ A metaplasmus terén annyi a kü-

nem: et memoriae cogebarum mandare multa praecepta Culmani neque intellecta, aut unquam explicata, neque distincta. Si hoc non est carnificia puerorum, nihil aliud est, non quod auctores vituperem, sed quod confusionem, et praeposterum ordinem improbem." [SZILVÁS-ÚJFALVI Imre]: *Admonitiones de ratione discendi atque docendi in ultima seu tertia classe*. Debrecen, 1596–1599. RMNY 803. A5r.

¹² „Si enim quot Scholae extant, tot etiam extarent de puerilibus artibus libelli, infeliciter res succederet. Recte ergo et Scholae patriae nostrae nutantis universae, inde a temporibus Gregorii Molnar, in eo consenserunt et adhuc consentiunt, ut ubique eodem tenore Donatus et hoc compendium Philippi tyrunculis et classitis inculcarentur, donec totam Philippi in manus sumere essent idonei. Hoc autem Compendium toties editum [...] hoc peperit, ut in diversis Scholis in examine Etymologico vix se mutuo intelligant; hic enim abbreviatum, illic auctum [...] docetur. Utile ergo duximus, collatis aliquot exemplaribus unum vindicatum a nimis brevitate, quae dispendium potius quam compendium est, in gratiam Scholae nostrae imprimis, mox vicinarum [...] emittere. [...] Quod & praestitimus solerti qua potuimus diligentia, quod lector candidus dijudicabit, reposuimus enim concinna brevitate, quae in editionibus Bartffae, Viennae & Noribergae excusis valde desiderabantur, ac omnia sic disposuimus, ut vix quicquam (quo ad hoc compendium) desiderari possit: interim prolixum nimis & taediosum (ut vides in quantitate) non egimus commentatorem." MOLNÁR Gergely: *Elementa grammaticae Latinae*. Debrecen, 1602. RMNY 887. A2r-v.

¹³ KÁLDOS: *i. m.* 10.

¹⁴ MOLNÁR 1602. H7r-I6r

lönbség — legalábbis ami az 1651-es szöveget illeti — , hogy a nyilvánvaló nyomdahiba *prolepsis* Alvincinél helyesen *prothesisként* szerepel. A grammatika Alvinci átdolgozásában később sokszor megjelent.¹⁵

Az 1647-es lőcsei kiadásnak a töredékeiből is meg lehet állapítani, hogy az Alvinci-féle változathoz csatoltak egy függeléket, amely versbe szedve közli a legfontosabb szabályokat (*Regulae quaedam brevibus Metris comprehensis*). A következő ismert hasonló redakció a lőcsei 1650-es, ennek teljes példánya fennmaradt. A hexameteres regulák között szerepelnek azok a figurák, amelyek az időmértékes verselést érintik (*De Figuris, qua ad Carminum Dimensionem pertinent*) — azaz a metaplasmusok. A vers feltűnően hasonlít a jezsuita Alvarus grammatikájából készült hexameteres kivonat megfelelő részéhez.¹⁶ Annál néhány sorral rövidebb, a metaplasmus 14 fajtáját magyarázza. Az első ismert kiadás, amelyik a címben is kiemeli a verses regulákat, Szenci Kertész Ábrahámé 1655-ből.¹⁷ Érdekesen tér el a korábbiaktól az 1659-es lőcsei változat: a verses regulák helyett bölcs emberek jeles mondásait (*Dicta Sapientum celebria*) közli latinul, magyarul és németül.

A következő alapos átdolgozásra Sárospatakon került sor, 1661-re készült el. Ebben lehet olvasni először külön fejezetben *De Poesi*. Azért is megérdemli az irodalmi gondolkodás kutatóinak különös figyelmét, mert ez a legtöbbször kiadott magyar szerkesztésű, poétikai vonatkozásokat is tartalmazó kézikönyv. Első megjelenéséből példány nem ismert, a későbbiekben sokszor közölt, „Sáros Patachini 1661. Mense primo” kelt előszóból lehet rá következtetni.¹⁸ Az előszót J. C. D. szignálta, akinek kilétét eddig nem próbálták felderíteni. Némi támpontot ad a találgatáshoz, hogy a főiskola anyakönyvében az adott időszakban egyetlen olyan név szerepel, amely megfelel a betűjelnek. 1656. május 13-án iratkozott be — Gulyás József szövegközlése szerint — Johannes Campens[!] Debretzeni. A matrikula megőrizte későbbi pályafutásának is egy

¹⁵ Az ismert kiadások: Debrecen, 1613 (RMNY 1049); Gyulafehérvár, 1624–1630 (RMNY 1387); Brassó, 1643 (RMK II. 618); Lőcse, 1647 (RMK II. 675a); Lőcse, 1650 (RMK II. 730); Várad, 1655 (RMK II. 844a); Várad, 1657 (RMK II. 892b); Brassó, 1658 (RMK II. 894a; feltételezhető); Lőcse, 1659 (RMK II. 945c).

¹⁶ A verses kivonat Magyarországon is megjelent: *Prosodia, seu praecepta universa De Syllabarum dimensione, carmine Hexametro scripta a quodam Jesuita: & De Pedibus ac Carminum generibus usitatioribus, eorumque dimensionibus, adjecta per Jacobum Preieli Biponto-Westriacum*. Lőcse, 1619. RMNY 1198.

¹⁷ *Elementa grammaticae Latinae, Pro recta institutione Juventutis Scholasticae, ex prolixioribus Grammaticorum praeceptis in breve Compendium contracta. A Gregorio Molnar. Nunc noviter emissa, variis in locis emendata, et versibus de Verborum Praeteritis et Supinis, Syllabarum quantitate, utilissimis; item Regulis de accurata pronuntiatione auctae*. Várad, 1655. RMK II. 844a.

¹⁸ RMK II. 976.

mozzanatát: „Scholarum syntaxos [!] et poesos [!] praeceptor. senior.”¹⁹ Tudunk tehát valakiről, akinek monogramja J. C. D., és aki felsőéves korában az alsóbb osztályokban grammatikát és poétikát tanított. Beiratkozása után hat évvel megjelent egy grammatikai tankönyv, poétikai függelékkal kiegészítve, amit J. C. D. szerkesztett. Talán nem teljesen alaptalan összefüggést keresni a két tény között. A szerkesztőt esetleg nevezhetnénk Debreceni Mező, netalán Mezei Jánosnak is. A *Campens* szó nem szabályos képzés eredménye. Az anyakönyv kiadásában nemcsak az idézett tételben található hibás írásmód, hanem máshol is. A kéziratot megvizsgálva lehetne eldönteni, hogy az eredetiben nem *Campus* (Mező) áll-e, esetleg a *Campestris* (Mezei) rövidített formája.

A legkorábbi kiadás, amiből az előszó teljes szövegét és magát az új változatot ismerjük, az 1674-es kassai. Címéből kiderül, hogy Molnár Gergely grammatikája már korábban is megjelent Kassán is, de hemzsegett a nyomdahi-báktól. A jelenlegi kiadásban az ezt megelőző sárospataki alapján javították a hibákat.²⁰ Előszavában J. C. D. elmondja, hogy Molnár Gergely grammatikája túlságosan is tömör volt, a nehezebb dolgokat nem lehetett belőle megérteni, azért kellett Alvinci Péternek kibővítenie. Az idő múltával azonban szükségesé váltak újabb kiegészítések, amiket többen el is végeztek, így vált a mű egyre teljesebbé. Ám ezek az észrevételek többnyire lapszéli jegyzetek formájában jelentek meg. Elérkezett tehát az idő az újabb, korszerűbb változat elkészítéséhez.²¹

J. C. D. redakciójának felosztása megegyezik az eddigi kiadásokéval. A syntaxis utáni rész, a *De Poesi* azonban jóval részletesebb a korábbiaknál. A poe-sist azonosítja a prosodiával, és a grammatika részének tekinti. Öt fő egységből áll: egy-egy fejezet szól a szótagokról, a verslábakról, a verssorokról, a verssorok felosztásáról, a költemények fajtáiról, végül *De Chriis et Patronymicis*. Így a

¹⁹ GULYÁS József: *A sárospataki főiskola diákjai. IV.* = Egyháztörténet 1944. 127–136, 133.

²⁰ *Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum Praeceptis a Gregorio Molnar contracta: nunc Noviter Methodo meliori emissa; Regularum, de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis et Supinis; Quantitate Syllabarum, Metris comprehensarum, Notis utilissimis illustrata: & rursus hac vice a Mendis Typographicis imprimis (quibus haec Editio Cassoviensis scatebat) repurgata; tandem ex priori Editione S. Patakiensi denuo recognita: & necessariis quibusdam Adjectionibus ac Notis adaucta; usuique discentium plene accommodata.* Kassa, 1674. RMK II. 1336.

²¹ „[...] integrum visum fuit D. Georgio Molnar, brevem quandam Grammatices Synopsin, componere, Typisque D. Casparis Helti, synceri etiam purae Latinitatis studiosissimi, Claudiopoli 1556. in lucem emittere. Verum quia ipsa, sua plerubique brevitate, multas Institutionis Grammaticae difficultates, intactas relinquebat; pleniori Vir magni nominis D. Petrus Alvinci diligentia, in ipsius auctione, emendatione, correctione, Scholis vel saltem Hungariae, non defuit. Hanc quodque Viri eruditissimi diligentiam, certo jam temporis decursu, utiles multorum doctissimorum adjectiones, observationes, notae, quibus Grammatica Latina longe, ac antea fuerat commendatiorem efficere, vicerunt. Nihilominus, cum etiam ipsae Adjectiones, sine concinno ordine passim, ad calcem potissimum codicis, viderentur; e re Studiosae Juventutis fieri arbitrati sumus, eas quibusdam antiquitatis, minus commodis; mutare; nova, & certe methodo meliori, ornare necessariisque praeae institutionibus defectum, adjectionibus, Scholiis, observationibusque supplere.” MOLNÁR 1674. A2r–v.

poétika a korábbiakhoz képest több mint háromszorosára növekedett, összesen 49 lap.²² Az egyes főbb részek további alosztályokra tagozódnak. A verssorokkal kapcsolatban három dolgot kell vizsgálni (partes, affectiones, divisiones). Az affectiók között szerepelnek a scansio és a caesura társaságában a figurák. Ezek olyan jelenségek, amelyek a verssort valamiképpen megzavarják. A korábbi lőcsei és váradi kiadásokban már olvasható vers ismerteti őket, előrebocsátva, hogy hat prosodiai és kilenc orthographiai figuráról lesz szó. Ennek megfelelően az egyetlen lényeges eltérés a korábbiaktól, hogy az eddigi 14-hez képest eggyel több figura szerepel a versben.²³

A poétikai függelékben szűk öt lapon a technopaegnionról, azaz a képszerűről is olvashatunk. Érdekes változás figyelhető meg a követendő példaként ajánlott klasszikus költőkkel kapcsolatban. Ezek az Enyedi György- és az Alvinci Péter-féle kiadásokban Vergilius, Ovidius és Horatius; J. C. D. -től kezdve csatlakozik hozzájuk Seneca, Statius — és Janus Pannonius. Az utóbbi említésének jelentősége nem igényel különösebb magyarázatot. A másik két szerző megjelenése a hazai szerkesztésű kézikönyvekben ugyancsak fontos mozzanat.

A barokk retorika stíluseszmenye, akárcsak a humanizmusé, az „aurea latinitas”, az ajánlott minták a római aranykori auktorok. Protestáns körökben a 17. század egyik igen elterjedt irodalomelméleti kézikönyve Vossius retorikája volt. Ebben már arról is szó esik, hogy a klasszikus latin stílus elsajátítása után más szerzőket is lehet utánozni, mint például Apuleiust, Sallustiust vagy Senecát. A kutatás ebben az irodalmi ízlés változásának jelét látja, a klasszicizmust előkészítő megnyilvánulásokat. Kétségtelen, hogy Vossius retorikája a 18. században is többször megjelent.²⁴

Az *Elementa grammaticae Latinae* sárospataki változatát igen sokszor újra kiadták.²⁵ A következő utánnomás, amelynek példánya Budapesten elérhe-

²² MOLNÁR 1674. P4v-S4v.

²³ Quid est Figura? Est affectio versus, quae eum aliquando turbat. Quot sunt Figurae? Quindecim. Sex Prosodiaceae. Novem Orthographicae.” MOLNÁR, 1674. A vers vége a lőcsei és a váradi kiadásokban: „Est meta quoque thesis, si transponas Elementum. Inseritur verbum verbo tu dicito Tmesin.”

A kassai kiadásban:

„Antithesis mutat; Metathesis trajicit ipsa. Inseritur verbum verbo; tu dicito Tmesin.”

²⁴ BARNER, Wilfried: *Barockrhetorik*. Tübingen, 1970; 266–274.

²⁵ Molnár Gergely grammatikájának számontartott kiadásai a 17. századból — amelyekről a továbbiakban nem szólok részletesebben — a következők: Brigae, 1670 (RMK III. 2517); Kolozsvár, 1680 (RMK II. 1466); Lőcse, 1681 (RMK II. 1486b); Szeben, 1682 (RMK II. 1514); Debrecen, 1683 (RMK II. 1520); Kolozsvár, 1691 (RMK II. 1686). Ezek Budapesten nem hozzáférhetők, így nem tudtam megállapítani, hogyan viszonyulnak J. C. D. sárospataki redakciójához. Az 1681-es lőcseit VARGA András ismertette (*Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez* = MKsz 1984. 127–129.). Eszerint „mint a korábbi példányokkal való egybevetésből kitűnik, kiadásának alapjául az 1661-es sárospataki változat szolgált. Megerősíti ezt az a tény is, hogy a címlevél után a sárospataki kiadás utóbb számtalanszor

tő, az 1696-os lőcsei.²⁶ Ennek valamivel sűrűbb a szedése, mint az 1674-es kassainak; az utolsó részben csak *De Chriis* szól. Így a *De Poesi* 34 lapra jön ki.²⁷ Érdekesség a metaplasmussal kapcsolatban: fajtáit felsorolva ez a redakció a korábbi lőcsei (és váradai) kiadásokban közölt verset hozza, így csak 14 fajtát ismertet, ellentétben J. C. D. — változatlanul lenyomott — ígéretével, amely szerint hat prosodiai és kilenc orthographiai, azaz összesen 15 figurának kellene következni.²⁸

Három évvel J. C. D. korszerűsített grammatikájának megjelenése után, 1664-ben az enyedi kollégium professzorának, Vásárhelyi Péternek jóvoltából újabb változat látott napvilágot Szebenben.²⁹ Példánya ma már nem hozzáférhető. Tartalmát az 1671-es kolozsvári kiadásból ismerjük, amelyet Szabó Károlynak még volt módja összehasonlítani a szebenivel, így megállapíthatta, hogy a kettő „lapról lapra egyezik”.³⁰ Az újabb átdolgozás alapja a sárospataki, a kötet élén ott áll J. C. D. előszava, rövidítve. Ez után P. K. V., azaz Petrus Kézdi-Vásárhelyi üdvözlí az olvasót. Megállapításai már ismerősnek tűnnek: a különféle elképzelések követése zavarokat okoz a grammatika tanításában. Könyvében szeretné az eltérő módszereket összehangolni, a felesleges kitérőket elhagyni, a hiányokat pótolni, és a helyes „methodustól” való elkalandozásokat a megfelelő rendszer keretei közé visszaterelni. Szavaiból még valamilyen személyes sérelemre is lehet következtetni. Vásárhelyi hangsúlyozza, hogy a közhasznos fontosabb, mint hogy valakinek az egyéni elképzeléseit tartsák tiszteltben még akkor is, ha az ellenkezik a többség érdekeivel. A helyzethez szabja a régi mondást: barátja Platón, Szókratész, Molnár Gergely, Alsted és mások, de még inkább barátja a közérdek. Tegyük fel, hogy a sárospataki kiadás szerkesztője valóban a „praeceptor” Debreceni Mező János volt. Ebben az esetben könnyen elképzelhető, hogy a híres professzor hiúságát sértette, hogy néhány évvel előtte a szokástól eltérően egy névtelen segédtanító merészelté újrendszerezni a latin grammatikát.³¹

lenyomatott előszava olvasható.” 129. Az ismertetés szerint a példány a mondattan közben megszakad, így a poétikát hiába keresnénk benne.

²⁶ RMK II. 1836.

²⁷ MOLNÁR 1696. K4r–M4v

²⁸ MOLNÁR 1696. L7r.

²⁹ RMK II. 1041. A kiadványt Szenci Kertész Ábrahám nyomta.

³⁰ RMK II. 1275.

³¹ „Id tamen operae hac editione praestitum Lector candidus iudicabit, quo animorum, varios in docenda aut discenda Grammaticae authores sectantium, divortia facile componi, excessus resecari, defectus suppleri, et deviationes a methodo, redigi quandantenus in ordinem, queat. [...] Et, publicum commodum cum honestate conjunctum provehere, magis fuit cordi, quam privatae alicujus existimationi, cum jactura boni publici, indulgere. Amicus Plato, Socrates: Molnar, Alstedius etc. sed magis amica honesta et licita communis utilitas.” MOLNÁR 1671. A2v.

Vásárhelyi Péternél a tömören fogalmazott tételeket gyakran kísérik magyarázatok. További lényeges eltérés a korábbiaktól, hogy a grammatika négy fő része közül a hagyományos sorrendi helyéről hiányzik a prosodia. Az orthographián belül tér ki azokra az „anomáliákra” vagy „irregularitásokra”, amelyek egy betű vagy szótag többletnek, hiánynak vagy cserének a következményei. Közli a korábbiakból jól ismert vers második felét, beleillesztve további négy fajtáról szóló újabb sorokat. Így a metaplasmus 12 fajtáját ismerteti, mint orthographiai figurákat. Megígéri, hogy a többi figurát a syntaxis és a poesis tárgyalásakor fogja elmagyarázni.³² A *De Poesi* felépítése megegyezik J. C. D. -ével. A figurák között ezen a helyen értelemszerűen csak a hat prosodiat közli, a verses regula első felével. Vásárhelyi redakciójában ezek a verssornak olyan affectiói, amelyek azt valamiképpen megzavarják.³³ A poétika záró része hasonlít J. C. D. utolsó fejezetéhez (*De Chriis et Periodis*), de annak körülbelül a fele. Vásárhelyi poétikája összességében 10 lappal rövidebb J. C. D. -énél, 39 lap.³⁴

Vásárhelyi Péter átdolgozását keményen bírálta Tótfalusi Kis Miklós. A J. C. D. -féle latin grammatikát először 1694-ben kellett kiadnia. Erre utal az ismert 1698-as kiadás,³⁵ amit Tótfalusi másodiknak nevez. Élén a „Typographus” előszava áll, ami „Claudiopoli, VI Idus Septembris M. DC. XCIV. ” kelt.³⁶ Tótfalusi, áttekintve a grammatika eddigi történetét, a sárospataki bővített kiadásról megállapítja, hogy tökéletesen megfelelt a korszerű követelményeknek. Ám a „tudósok” vizslató tekintete ebben is talált hibát. Az enyedi kollégium egyik professzora a saját tetszése szerint átalakította, aztán mások is megterhelték alig érthető magyarázataikkal. Jóllehet akad bennük némi figyelemreméltó, legnagyobbrészt mégis feleslegesek, ugyanazt ismételtetik, és eltérnek a „methodustól”. A végeredmény ismét a zűrzavar: különféle helyeken más-más változatokból tanítanak. Ezért az iskolák közös érdekét szem előtt tartva itt az ideje visszatérni a már bevált formához.³⁷ Tótfalusi kiadványa J. C. D.

³² „Quae est anomalia seu irregularitas Orthographiae? Illa cernitur in abundantia, defectu aut permutatione literae aut syllabae. De his dantur regulae, quae aptius vocantur Orthographicae. [...] Alias figuras ad Syntaxin, et Poesin relegamus.” MOLNÁR 1671. A4v–A5v.

³³ „Quid est Figura? Est affectio versus, quae eum aliquomodo turbat. Quot sunt Figurae? Sex Prosodiaca. (De Orthographicis autem et Syntacticis, vide suo loco)” MOLNÁR 1671. M5r–v.

³⁴ MOLNÁR 1671. L1r–N4v.

³⁵ RMK II. 1921a.

³⁶ RMK II. 1775. Az OSZK RMNY-csoportjában nyomára jutottak egy 1694-es kiadásnak, amiről megállapították, hogy Szebenben nyomták; ezt azonosították az RMK II. 1775-tel. Az, hogy a munka ugyanabban az évben Szebenben is megjelent, nem zárja ki a kolozsvári kiadást sem, amit Tótfalusi állításai igencsak valószínűvé tesznek.

³⁷ „Adornaverat quondam vir celebris inter nos nominis D. Gregorius Molnar Synopsin Grammatices valde compendiosam, qua nonnulli etiamnum contenti esse videri volunt; plerique tamen ejus pomœria pro dignitate et plenitudine Artis angusta nimis judicata, vel dilatarunt ipsi, vel dilatata libenter conspexerunt et coluerunt. Illud factitatum est progressu temporis per varios non ineruditos viros: quo-

rendszerét követi. A *De Poesi* is a sárospataki redakciónak felel meg, terjedelme 39 lap.³⁸

Az idézett előszavakból arra következtethetünk, hogy a Molnár Gergely neve alatt kiadott grammatikának több redakciója készült, mint amennyi fennmaradt. Azt azonban az utalásokból és az ismert szövegekből is megállapíthatjuk, hogy a tudnivalók mennyisége hol csökkent, hol bővült; ám tendenciaszerűen mégiscsak egyre gyarapodott az anyag. A szerkesztők lépést tartottak a korral. A protestáns skolasztika szellemében készült szikár vázlat éppúgy megtalálható a grammatika első másfél évszázadának történetében, mint a barokk költészetben jellemző kérdései, például a képvers poétikája. A tanulmányozásra ajánlott szerzők az irodalmi ízlés változását tükrözik. A tankönyvírók azt a módszert keresték, ami — meggyőződésük szerint — a leghasznosabb a kívánt ismeretek elsajátításához, ennek során egyre célszerűbbé vált a „methodus”.

Úgy tűnik, Molnár Gergely tömör kompendiumát Enyedi György tovább egyszerűsítette; Alvinci Péter részletesebb előadása jó félszázadon keresztül közkedvelt volt. A legkorszerűbb 17. századi feldolgozás J. C. D. -é lehetett; Vásárhelyi Péter túlbonyolított változatával szemben Tótfalusi Kis Miklós szállt síkra Debreceni Mező János (?) jól bevált munkája mellett. A 18–19. századi kiadások vizsgálata alapján lehetne eldönteni, mennyire bizonyult időtállóknak J. C. D. 1661-es sárospataki munkája.

Függelékként csatolom időrendben az *Elementa grammaticae latinae* 17. század végéig ismert vagy feltételezhető kiadásainak jegyzékét, az utóbbiakat csilaggal jelölve. Ezen a helyen mondok köszönetet P. Vásárhelyi Juditnak és Heltai Jánosnak, akik segítettek eligazodni a *Régi magyarországi nyomtatványok* munkálatai során összegyűjtött, még publikálatlan könyvészeti adatok között.

rum quisque variis Observationibus, Scholiis, Notisque illustrare Grammaticam, et ampliare conatus est. Ea omnia cum ordine non satis concinno conjecta, quasi sine calce cohaerent, in Illust. quondam Schola S. Patakina, ex voto tum vigente, ad ampliorem tum methodi, tum discretionis perfectionem redacta sunt: adeo, ut inde sat plausibilis illi temporis Grammatica prodiret. Neque hic stitit se curiositas Doctorum. Fundato in Transilvania Illust. Collegio N. Enyedino, eam ibi quoque Professorum ejus temporis alter p. m. quandantenus immutatam et auctam edidit: quae exinde Grammatica Enyedina vocitata est. Mox et alii illam ipsam (quasi adhuc aliquid ei deesset) non mediocriter, potissimum in Syntaxi auctam, luci propinarunt, et in nostram quoque Transilvaniam, Scholiis vix sentientibus intruserunt. In illa licet nonnulla reperientur observatu digna; magna tamen ex parte (absit detractio) vel minus necessaria, vel per Tautologiam iterata, vel a Methodo deviantia cum unusquisque non insensatus deprehenderet; denique etiam cum tantam editionum diversitatem non parum in Scholas perplexitatis importare pro comperto haberet; tum vero quiritari plerique, et consultare de hoc, quam necesse esset ad communem Scholarum utilitatem, eas ad unionem quoad Classicos Autores reduci: signanter, Grammaticam, hac dilutissima omnium editione, quae jam invaluit, destillata, ex ejus extracto contractiorem accuratioremque construui.

” MOLNÁR 1698. A1v–A2r.

³⁸ MOLNÁR 1698. 165–204.

Függelék

Molnár Gergely: *Elementa grammaticae Latinae*

		RMK	RMNY		
*Kolozsvár	1556	II. 72	136		
*Krakkó	157?				
Káldos 1994: a Nürnberg, 1651 alapján feltételezhető					
*Bécs?	1575				
Káldos 1994: a Nürnberg, 1651 alapján feltételezhető					
*Bártfa	1578		397		
*Szeben	1575–1601		621		
*Nürnberg	1575–1601				
Káldos 1994: a Nürnberg, 1651 alapján feltételezhető					
Kolozsvár	1577–1602	II. 313b	628	MTA	töredék
Varga 1984:	1585–1586			OSZK	(xerox)
Debrecen	1602	II. 318a	887	OSZK	
[Nürnberg	1604]	III. 1014			
RMK II. Pótlás 316. : nem létezik!					
[Kassa	1611]			MTA	(mikrofilm)
RMNY App. 90: valójában: 1750					
Debrecen	1613	II. 351	1049	OSZK	
Gyulafehérvár	1624–1630		1387	OSZK	töredék
Brassó	1643	II. 618		OSZK	
Lőcse	1647	II. 675a		OSZK	(xerox) töredék
[H. n	1648 előtt]	MKsz 1924. 411.			
RMNY App. . . . : nem az <i>Elementa grammaticae Latinae</i>					
Lőcse	1650	II. 730		MTA	(mikrofilm)
Nürnberg	1651	III. 6311 (pótlás)		Szeged	(xerox)
Várad	1655	II. 844a		OSZK	(mikrofilm)
Várad	1657	II. 892b		Dubrovnik	
*Brassó	1658	II. 894a			
Lőcse	1659	II. 945c		MTA	(mikrofilm)
*Sárospatak	1661	II. 976			
a későbbi előszavak alapján feltételezhető					
*Szeben	1664	II. 1041			
a későbbi előszavak alapján feltételezhető					
Brigae	1670	III. 2517			
Kolozsvár	1671	II. 1275		OSZK	(fotó)
*Kassa	1661–1674				
a Kassa, 1674 alapján feltételezhető					
Kassa	1674	II. 1336		MTA	
Kolozsvár	1680	II. 1466		Sárospatak	
Lőcse	1681	II. 1486b		Pannonhalma	
Szeben	1682	II. 1514		Szeben	
Debrecen	1683	II. 1520		Kolozsvár	
Kolozsvár	1691	II. 1686		Kolozsvár, Szeben	
RMK					
*Kolozsvár	1694	II. 1775			
a Kolozsvár, 1698 alapján feltételezhető					
Szeben	1694				
OSZK: valójában ez az RMK II. 1775					
Lőcse	1696	II. 1836		OSZK	
Kolozsvár	1698	II. 1921a		OSZK	(fotó)

BARTÓK, ISTVÁN

Vom Humanismus zur Klassik

Über die Ausgaben vor 1700 der Grammatik von Gergely Molnár

Gergely Molnár, Professor zu Kolozsvár, stellte im Jahre 1556 nach Melanchthon ein lateinisches grammatisches Kompendium zusammen. Unter dem Namen des Verfassers erschienen verschiedene lateinische grammatisch-poetische Zusammenfassungen in Ungarn und in Siebenbürgen nahe 300 Jahre hindurch. Die wichtigsten Ausgabegruppen verknüpfen sich zu je einer Umarbeitung: György Enyedi (1575), Péter Alvinczi (1602), Johannes C. Debrececi (1661), Péter Vásárhelyi (1664), Miklós Tótfalusi Kis (1694). Die prosodischen Beziehungen des Handbuchs sind wichtige Dokumente des Unterrichts der Poetik, so ist die Gestaltung der *Elementa grammaticae Latinae* eine unentbehrliche Quelle der Forschung des ungarischen literarischen Denkens.

Von den zugänglichen Ausgaben ist es festzustellen, daß die systematisierten Wissenswerte vermehrt sich in einem Fort. Eine engere Skizze geschrieben im Geist der protestantischen Scholastik ist ebenso in der Geschichte des ersten anderthalb Jahrhunderts der Grammatik zu finden, wie die charakteristische Fragen der Barock-poetik, z. B. die Poetik des Bildverses. Die zum Studium empfohlenen Autoren spiegeln die Änderung des literarischen Geschmacks. Die Lehrbuchschreiber suchten die „Methode“, die — ihrer Überzeugung nach — zum Aneignen der gewünschten Kenntnissen die nützlichste wäre. So paßte sich nicht nur das Lehrmaterial, sondern auch die Methode ununterbrochen zu den zeitgenössischen Forderungen.

V. ECSEDY JUDIT

A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede

(1648 – 1662)

Az alábbiakban a nagyszombati akadémiai (vagy más néven egyetemi) nyomda megtelepedésének és első éveinek tevékenységét próbáljuk számbavenni a korabeli források és a nyomdai készlet rekonstrukciója alapján.

Ismeretes, hogy a nagyszombati nyomdászat előzményei a 16. századba nyúlnak vissza. A Telegdi Miklós által 1578-ban alapított érseki nyomda 1609-ig megszakítás nélkül működött, ettől kezdve azonban e nyomda működéséről ebben a városban semmi bizonyíték sincs. Nincs nyoma annak, hogy itt 1610 – 1618 között bármiféle nyomda is létezett volna. Tíz év szünet után 1619-től dolgozott újra nyomda Nagyszombatban, csakhogy ez új nyomdaalapítás volt, és felszerelésében semmi rokonságot sem mutatott a korábbi, Telegdi-féle érseki műhellyel. Az 1619-től Nagyszombatban dolgozó nyomdát ugyanis Forgách Ferenc érsek alapította Pozsonyban, és nyolc évnyi ottani működés után szállították át Nagyszombatba, valószínűleg 1618-ban.

Bizonyos jelek mégis azt mutatják, hogy az akkori nagyszombati nyomdász, Nikolaus Müller, aki 1621 elején, amikor Bethlen Gábor utasítására ezzel (az eredetileg érseki) nyomdával előbb Kassára, majd Gyulafehérvárra követte a fejedelmet, némi nyomdai felszerelést magával vitt a régi — használaton kívüli — Telegdi-nyomdából is. Ezt látszik bizonyítani az a néhány, a Telegdi-nyomdából származó iniciálé és könyvdísz (fametszet), amely utóbb Gyulafehérvárott bukkant fel a fejedelmi nyomda kiadványain.¹

Ebből azt az óvatos következtetést lehet levonni, hogy a Telegdi-nyomda valamelyes része 1619 – 1620-ban Nagyszombatban még megvolt és hozzáférhető volt. Természetesen az is lehetséges, hogy Forgách Ferenc új, pozsonyi nyomdaalapításakor a tipográfia számára jogfolytonosságot biztosító Telegdi-féle nyomdai felszerelést is magához vette és az új készlettel együtt tartotta — bár nem használta.

A 17. század folyamán két hosszabb időszak is van, amikor nem működött nyomda Nagyszombatban: előbb 1610 és 1618 között szünetelt, majd 1621 és 1647 között. Amikor Bethlen Gábor utasítására az érseki nyomdát elszállított-

¹ V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)* In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (továbbiakban OSZK Évk.) 1974/1975. 350, 367.

ták Nagyszombatból, akkor egyúttal a magyarországi katolikus egyház is nyomda nélkül maradt, hiszen (1617 óta) Pozsonyban sem volt tipográfia.

Ezen a helyzeten segített az az újabb nyomdaalapítás, amely Pázmány Péter érsek nevéhez fűződik. Pázmány 1623-ban alapította meg Pozsonyban azt a nyomdát, amely negyedszázad múlva a nagyszombati akadémiai nyomda alapjait képezte. A pozsonyi és nagyszombati nyomdával foglalkozva fel kell figyelni e két város közötti szoros kapcsolatokra, amelyek a katolikus egyház intézményeire és a kulturális életre egyaránt jellemzőek voltak. E párhuzamosság bizonyos versengés jeleit mutatja a 17. században, különösen annak első felében. Erre jó példa az ország egyetlen katolikus nyomdája körüli számos vitás kérdés és nemegyszer szándékos huzavona.

Mindebből adódik, hogy Nagyszombat nyomdászataival foglalkozva elkerülhetetlenül tisztában kell lennünk a korabeli pozsonyi nyomdászathoz képest is. Ezt már a korábbi szakírók is felismerték, de a 17. század folyamán hol Pozsonyban hol Nagyszombatban feltűnő nyomdákat vagy mindvégig azonos műhelynek tekintették, vagy tévesen rekonstruálták a nyomdák két város közötti mozgását.²

A Pázmány által Pozsonyban alapított tipográfia felszerelése természetesen semmi rokonságot sem mutathatott a Bethlen által elszállított nyomdáéval. Betűi attól teljesen eltérnek, jó állapotuk, éles vonalaik alapján újnak látszanak. Megjegyzendő azonban, hogy egyik szövegtípusa, a kissé szögletes, és éppen ezért nagyon jellegzetes antikva (1. tábla első szövegtípusa) részleges hasonlóságot mutat a Telegdi-féle nyomda ugyancsak jellegzetes szövegbetűjével. Azért részleges, mert míg teljesen azonosak a nagybetűk, addig egészen mások a kisbetűk. Felvetődik a kérdés, hogy vajon csak közös forrásból (matricáról) származnak-e ezek a nagybetűk, és az elmúlt ötven év alatt a kisbetűk matricáit kicserélték-e modernebbre, vagy esetleg a Telegdi-féle nyomda maradványaival állunk-e szemben?

Pozsonyban a Pázmány által alapított nyomda 1623-tól kezdve dolgozott. Az a körülmény, hogy egyszerre szolgált mint érseki és mint jezsuita kollégiumi nyomda, már 1631-ben vitára adott alkalmat. A nagyszombati jezsuiták már ekkor kifejezték, hogy a nyomdára igényt tartanak,³ és a pozsonyiaknak azt az adandó legelső alkalommal át kell adniuk a jelentősebb szerepre szánt, és időközben egyetemi rangú akadémiát kifejlesztő nagyszombati kollégiumnak.

Amikor tehát 1646-ban, vagy legkésőbb 1647-ben a nagyszombatiak ténylegesen elszállították Pozsonyból a Pázmány-féle alapításból származó eredeti, 1623. évi érseki nyomdai felszerelést, amely a nagyszombati kollégium szerint

² GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon* II. Bp. 1961. 87–90. és IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert: *A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577–1927*. Szerk.: CZAKÓ Elemér. Bp. 1927. 34.

³ HOLL Béla: *Forrásszövegek a pozsonyi nyomdászathoz a 17. sz. első feléből* = MKsz 1973. 378.

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P Q R S
 T U V X Y Z A B D E G H I K M N O P R S T Y Z á á á
 x b c d e é é f g h i j k l m n o ó ô p q r s ſ ſ t u ú ú v
 x y z & ' . , ; : ? 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V
 a á à â æ as b c d e è f f f i g h i i i s j k l m n o ò p q r s ſ ſ i
 ſ t ſ t u ú ú ú v x y z & ' . , ; : ?

A D E G H I K L
 M N O P R S T V Y

A D E F K L M N O P
 Q R S V Y Z

őket illette meg, addigra az meglehetősen elhasználttá vált, és 1640 óta azt — a pozsonyi nyomtatványok tanúsága szerint — ott már nem is igen használták. Előnyben részesítették az időközben birtokukba jutott, sokkal jobb állapotú, mert újraöntött Ferenczffy-féle betűkészletet.

Már Holl Béla felfigyelt arra, hogy az egyetemi nyomda monográfiáját megíró szerzők,⁴ jóllehet ismerték, de félreértelmezték azokat a nyomda átadásával kapcsolatos iratokat, amelyek pedig eligazítást adnak nemcsak a pozsonyi felszerelések történetét illetően, hanem a Nagyszombatnak való átadás pontos idejére vonatkozóan is. Így kerülhetett be nyomukban tévesen a szakirodalomba az az adat, amely szerint a nagyszombati nyomda 1639–1640-ben kezdett volna működni. Igaz, ehhez a tévedéshez hozzájárult az is, hogy Szabó Károly is 1640-től kezdve regisztrált nagyszombati nyomtatványokat.⁵ Az 1639–1640-nél korábbi alapítást azonban a monográfia szerzői, Iványi Béla és Gárdonyi Albert sem tartották valószínűnek, hivatkozva a nagyszombati jezsuiták tudományegyetemének 1636. január 1-jével megkezdett diáriumára, amelyben eleinte nincs nyoma az egyetemi nyomdának. Helyesen állapították meg a szerzők, hogy 1636-ot — az egyetemalapítás évét — követően a nagyszombati egyetem még nincs a nyomda birtokában, mert hiszen az egyetem egészen apró és jelentéktelen dolgokat, pl. meghívókat, vizsgatéziseket Pozsonyba küldött át kinyomtatás céljából. Ezeket a Pozsonyban készült nyomtatványokat, összesen 8-at, az egykorú rendi feljegyzések alapján Holl Béla közölte is azóta.⁶

Iványi Béla és Gárdonyi Albert az 1642-ben megjelent *Evangéliumok és epistolákat*⁷ tartotta a nagyszombati műhely első magyar nyelvű kiadványának, a következő pedig szerintük Kerti Fábián magyar nyelvű munkája.⁸ Azóta Ján Čaplovič⁹ már tisztázta, hogy sem Mokchai tézisei 1640-ből, sem az *Evangéliumok epistolák*, sem Kerti Fábián műve nem nagyszombati kiadvány: az első pozsonyi,¹⁰ a második bécsi és a harmadik is pozsonyi.¹¹

Pedig az 1662-ben készült feljegyzések meglehetősen pontossággal megmondják a nyomda Nagyszombatba szállításának idejét: „non potuerunt fere per 15. annos; sed post bellum primo Rákoczianum 1646 circiter.” Bár a költöztetés megtörtént, mai ismereteink szerint sem 1646-ból, sem 1647-ből nincs ismert nagyszombati nyomtatvány. Már Ján Čaplovič is tisztázta, hogy az első nagy-

⁴ IVÁNYI – GÁRDONYI: *i. m.* 40.

⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár* II. Bp. 1885. (továbbiakban RMK) II 559.

⁶ HOLL Béla: *Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz* = MKsz 183–192.

⁷ RMK I. 729.

⁸ RMK I. 778.

⁹ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliográfia tlači výtvarných na Slovensku do roku 1700*. Diel 1 (Martin, 1972) 339, 356. sz.

¹⁰ RMK II 559.

¹¹ RMK I. 778.

szombati nyomtatványok 1648-ból valók. Ebből az évből mindjárt hat kiadvány megjelenéséről van tudomásunk, jöllehet ezek közül mindössze háromból maradt fenn példány.

Az előbbieket figyelembe véve valószínűleg nem 1645-re vagy 1646-ra, mint Iványi és Gárdonyi gondolta, hanem inkább 1647-re datálendő az az év megjelenése nélküli szerződés, amelyet a nagyszombati kollégium vezetősége Philipp Jakob Mayrral, a nagyszombati nyomda első faktorával kötött. Ezt az iratot Iványi és Gárdonyi részletesen ismertette:¹² a szerződés értelmében Mayr engedélyt nyert arra, hogy nyomdászsegédeket tarthasson és a nyomdászat művészetére inasokat oktathasson. Közli Mayr javadalmazását is, részletezve a nyomtatás és szedés díját különböző betűk és formátumok esetén.

A nagyszombati kollégium részéről tehát elsőként Mayrt bízták meg a műhely vezetésével, de a nyomdai felügyeleti teendőket a jezsuita kollégium páterei végezték. A rendi feljegyzéseknek köszönhetően figyelemmel kísérhető, hogy a nagyszombati rendházban először 1649-ben említenek ilyen funkciót, majd ezután, néhány éves kihagyással, folyamatosan:

1649–1650	Andreas Bornemissa, ... praeses typographiae
1651–1655	—
1656	Ferdinandus Palfi ... praefectus typographiae
1657	Stephanus Tattay ... praefectus typographiae
1658	—
1659–1660	Martinus Palkovich ... praefectus typographiae
1661	—
1662	Gabriel Ivul ... typographiae praefectus ¹³

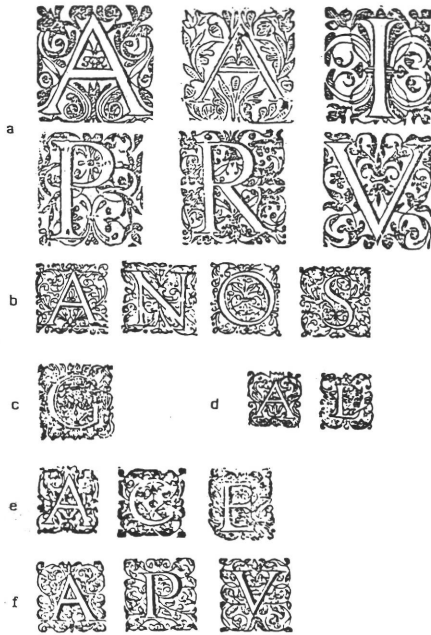
Amint azt már Iványi Béla és Gárdonyi Albert is megállapította, Mayr 1653-ig állt az egyetemi nyomda szolgálatában. Őt Matthias Willmann követte, aki azonban csak 1654-ben volt megbízva a nyomda vezetésével, sőt, úgy látszik, nem is az év végéig, mert ismerünk egy 1654-ből származó nyomtatványt — amelyet azonban Iványiék még nem ismerhettek —, amelyen már a következő faktor, Venceslaus Melchior Schneckenhaus neve áll.¹⁴ Iványiék ugyanis 1655-öt tartották Schneckenhaus munkába állása évének. Schneckenhaus 1654-től 1663-ig állt faktorként a nyomda élén, tehát az általunk tárgyalt időszakon túl még egy évvel. Közben 1660-ból egy másik nyomdásznak, a magyar származású Molnár Mihálynak a nevével is találkozni egyetlen, újabban előkerült nyomtatványon.¹⁵

¹² IVÁNYI – GÁRDONYI: *i. m.* 45.

¹³ LUKÁCS László: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae* S. I. III. (Roma, 1990) 242, 271 stb.

¹⁴ FAZAKAS József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez* = OSZK Évk 1960. 183.; ČAPLOVIČ: *Bibliográfia tlači...* 1961. sz.

¹⁵ Az egyetlen ismert példány Martinban, a Matica slovenská-ban található, J 1472/3 jelzeten.

VIII.

X.

IX.

XIV.

XV.

XVII.

XX.

XVIII.

XXI.

XXII.

XII.

XIII.

A nagyszombati nyomtatványokat átvizsgálva rekonstruálni lehetett azt a betű- és díszanyagot, amely 1646-ban Pozsonyból Nagyszombatba került át, és amelynek, a korabeli feljegyzések értelmében azonosnak kell lennie a Pázmány által 1623-ban alapított második pozsonyi érseki nyomdáéval, hiszen a nagyszombati jezsuita kollégium csak erre tarthatott igényt.

Ha az 1662-ben keletkezett irathoz igazodunk, akkor 1661-ig csak ez a készlet lehetett használatban Nagyszombatban, majd 1662-től kezdve jelentős bővülést kell észlelnünk a nyomdai felszerelésben, hiszen ettől kezdve a volt Ferenczffy- és az úgynevezett Némethi Jakab-féle „typus novissimus” is Nagyszombatba került. Igaz, ez utóbbiak használati díj fejében, azzal a kikötéssel, hogy a pozsonyiak továbbra is igényt tartanak rá, tulajdonjogáról nem mondanak le.¹⁶

Ezt a feltevést, illetve az okiratokban rögzített tényeket a nagyszombati akadémiai nyomda rekonstruált felszerelése is teljesen igazolta. Eszerint tehát megállapíthatjuk, hogy 1648 és 1661 között a nyomdának

16 betűtípusa volt: ebből 14 pozsonyi eredetű, kettő ismeretlen forrásból való (itt csak két szöveg- és két kiemelő-típust mutathatunk be a legjellegzetesebbek közül az 1. táblán)¹⁷

5 iniciálé-sorozata: közülük egy pozsonyi, négy ismeretlen eredetű (2. tábla),¹⁸ 14 nyomdai cífrája és 70 könyvdísz, illetve illusztrációja, köztük rézmetszetek is: ezek közül pozsonyi eredetű 25 dísz, a többi ismeretlen forrásból származik.¹⁹ Ez utóbbiak között van néhány Ferenczffy bécsi nyomdájából származó dísz, amelyet azonban Pozsonyban nem használtak. (A 3. 4. és 5. táblán ezeknek kb. egyharmadát tudjuk bemutatni.)

Tehát a betűanyag legnagyobb része és a nyomdai cifrák mind a pozsonyi felszerelésből származtak.²⁰ Az iniciálé-sorozatok közül viszont mindössze egy, a „b” sorozat pozsonyi, és a könyvdíszek forrása sem mindig a pozsonyi nyomda volt, pontosabban a fennmaradt pozsonyi nyomtatványokról e díszek nem ismertek.

Majd 1662-ben a felszerelés bővült 11 újabb betűtípussal, 1 új iniciálé-sorozattal (2. tábla „f” sorozat), 15 nyomdai cífrával és 15 további könyvdísszel, illetve illusztrációval.

¹⁶ HOLL Béla: *Forrásszövegek...* 383.

¹⁷ A 117 mm húsz-sor méretű antikvát (6A) és ugyanilyen méretű kurzívot (7K), a 12 mm magas antikva kiemelőt (1A) és a 9 mm magas kurzív kiemelőt (2K).

¹⁸ Pozsonyi eredetű iniciálé-sorozat a „b”; ismeretlen eredetű az „a”, „c”, „d” és „e” sorozat.

¹⁹ Az itt bemutatott díszek közül pozsonyi a III., VI., XI., XII., XIV., XVII., XVIII. és XXI. sz. dísz. Egyéb, ismeretlen forrásból került Nagyszombatba az I., II., IV., V., VII., VIII., IX., X., XIII., XV., XX. és XXII. sz. dísz.

²⁰ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc*. Egy magyar könyvkiadó a 17. században. Bp. 1980.

A könyvdíszek kivételével ezek mind a pozsonyi nyomda birtokában lévő egykori Ferenczffy-készletből származtak, a könyvdíszek pedig kisebb részben egyéb pozsonyi eredetű díszek, nagyobb részben ismeretlen forrásból valók. A Ferenczffy-készletből való díszek ugyanis ekkorra már mind Nagyszombatban voltak, bár erről a korabeli források nem szóltak. Az 1662. évi nagyszombati kiadványok tehát jól dokumentálják, hogy 1662 folyamán valóban tekintélyes nyomdafelszerelés került át Pozsonyból. Egyelőre 1662-ben csak az egykori Ferenczffy-betűkészlet tükröződött a nyomtatványokon, az általunk vizsgált időszakban (az 1662. év végéig) a Némethi Jakab-féle betűk még nem.

Egy kivétel azonban mégis akad: az eredeti pozsonyi érseki nyomdának ugyanis nem volt a kisebb formátumú könyvek nyomtatásához alkalmazott antikvájához kurzív megfelelője. Ezért a Nagyszombatnak 1646-ban átadott anyag használhatóságát így azzal fokozták, hogy adtak a Némethi-féle készlethez tartozó 84 mm-es kurzív típusból, de maradt belőle Pozsonyban is. Így tehát valamelyes Némethi-féle betűanyag mindvégig nyomon követhető a nagyszombati akadémiai nyomda kiadványain. Ugyanakkor az érseki nyomda megfelelő antikva szövegtípusához is adtak pótlásként némi Némethi-féle anyagot. Ezek azonban egy típuson belül nem keveredtek az érseki antikva betűkkel. Több jel is arra mutat, hogy az eredeti érseki készletet a pozsonyiak az 1630-as évektől már sokkal kevésbé gondozták, mint az ott lévő másik két készletet, nyilván már az átadásra számítva.

Nem csodálkozhatunk, hogy a nagyszombati faktorok nem voltak megelégedve a kapott érseki nyomdával, és további felszerelés beszerzésére törekedtek. A pozsonyi érseki nyomda jóval gazdagabb volt iniciálékban és könyvdíszekben is annál, mint amit Nagyszombatba átszállítottak. Négy különböző méretű iniciálé-sorozatából egyetlenegy sem került át Nagyszombatba a nyomda indulásakor, hanem csak egy sorozat az 1650-es években. A díszekből is kevés a pozsonyi nyomtatványokról ismert darab, úgy látni, mintha a használaton kívüli, szerényebb díszeket adták volna csak át. Ezek főleg kezdetleges kidolgozású IHS emblémák (1. és 3. tábla I. és II.), amelyeknél sokkal szebbek is voltak Pozsonyban.

Úgy látszik, hogy a pozsonyiak a díszek és iniciálék egy részét visszatartották, bár a pozsonyi nyomtatványokon sem látni a továbbiakban ezeket a díszeket, mert a pozsonyi nyomda előnyben részesítette az 1640-es évektől kezdve az újonnan beszerzett díszait, illusztrációit.

Valószínűleg Schneckenhausnak, az akadémiai nyomda harmadik faktorának megjelenésével hozható összefüggésbe az 1654-től tapasztalható gyarapodás először az iniciálék, majd a könyvdíszek terén is. Az iniciálék, különösen az „a” sorozat, eléggé egyediek, éppen ezért jellemzőek a nagyszombati nyomtatványokra.

Holl Béla a Ferenczffy-nyomda utóéletét tárgyalva szólt a nagyszombati akadémiai nyomda első évtizedeiről. Amikor 1640-ben a pozsonyi jezsuiták Né-

methi Jakab közbenjárására megkapták a Ferenczffy-féle felszerelést, a betűket hamarosan újraöntötték, majd Pozsonyban számos könyv kinyomtatására felhasználták ugyan e készletet, de a jelek szerint a többi típustól elkülönítve tárolták. Holl Béla kimutatta, hogy már 1656-ban a nagyszombati *Rituale Strigoniense* lapjain megtalálható egy Ferenczffy-féle fametszet,²¹ pedig a Ferenczffy-féle készlet hivatalosan csak 1662-ben került át Nagyszombatba. A nyomtatványok valóban azt bizonyítják, hogy 1654-től kezdve szinte az összes Ferenczffy-készlethez tartozó dísz és illusztráció átkerült Nagyszombatba. Az átadás pontos időpontját nem tudni, nagy részük 1650-ben még Pozsonyban volt, 1656-ban pedig már Nagyszombatban. Ezeknek Pozsonyból Nagyszombatba szállítása nincs dokumentálva a korabeli feljegyzésekben.

Feltétlen összefüggést kell keresni a pozsonyi könyvnyomtatás 1652 utáni megszűnése és a Ferenczffy-féle felszerelés 1654 utáni nagyszombati megjelenése között.

A pozsonyiak hamarosan 1650 után már gondolhattak az érseki nyomda átadása után ottmaradt teljes készlet esetleges értékesítésére vagy átadására. Az eladás vagy átadás kérdése azért került napirendre, mert a jezsuiták a nyomdai helyiségekből patikát kívántak kialakítani. Míg 1652-ben a pozsonyi rendi feljegyzések még Paulus Hellesfenit jelölik meg, mint a tipográfia felügyelőjét (habet curam typi), addig 1653 – 1654 között már senki sincs megbízva ezekkel a teendőkkal. Viszont a feljegyzések 1655-től kezdve említik Udalricus Steidlert mint a pozsonyi rendház apothecariusát.²²

Áttekintve az 1648 – 1661 közötti nagyszombati nyomtatványokat, azok meglehetősen egyenetlen, rendezetlen benyomást keltenek, a betűk rossz állapota miatt. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az egyes típusokból — ez különösen a legtöbbet használt kisebb fokozatoknál szembetűnő — nem is volt elegendő betűjük. Bár nagy terjedelmű munkák nem is igen készültek a nagyszombati akadémiai nyomda korai korszakában, még a naptárak prognosztikon részének kinyomtatásánál is gondot okozott, hogy nem volt elegendő kisebb fokozatú szövegbetű.

Az első ismert nagyszombati kalendárium az 1658. esztendőre szóló magyar nyelvű. Ettől az évtől kezdve a nagyszombati naptárkiadást folyamatosnak tekinthetjük, sőt, valószínű, hogy legalábbis 1661-től kezdve évente latin és magyar nyelvű kalendárium egyaránt megjelent.²³

A nagyszombati kiadványok közül úgy látszik, különös gonddal készültek az egyetem működésével kapcsolatos munkák. Minden bizonnyal a vizsga-tézisek az általunk tárgyalt korszak legszebb nagyszombati kiadványai. Fólió vagy ívrét

²¹ RMK II 859.; HOLL Béla: *Ferenczffy*... 185.

²² LUKÁCS László: *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriacae Soc. Iesu*. P. III. (Romae, 1988) 1598.

²³ RMK I 931; RMK I 945 és RMK II 971.

alakban, nemegyszer rézmetszetes táblákkal díszítve jelentek meg, sőt legújabbban egy selyemre nyomtatott tézis is ismertté vált 1654-ből.²⁴

A rézmetszetű illusztrációk több esetben szignáltak: a Nagyszombatban dolgozó németalföldi Johann Daniel Ther Portten metszetei. Az általunk tárgyalt korszak nyomtatványai közé kell sorolni azt a két csonkán, nyomtatott címlap nélkül fennmaradt, *Szent Ignác életéről* szóló munkát, amelynek minden egyes lapján rézmetszetű kép található, és amelynek kiadási ideje eddig nem volt ismert. A szegedi Somogyi Könyvtár (Inc. 166. jelzetű) példányában lévő 1656. évi possesor-bejegyzés és az 1655-ben nádorrá választott Wesselényi Ferencnek szóló ajánlás alapján 1656-ban jelent meg Nagyszombatban. Ugyanezt a datálást támasztják alá betűi is. A negyedréti alakú könyvben 82 rézmetszet található ismeretlen mestertől, ezek mindegyike Szent Ignác életének egy-egy jelenetét örökíti meg.²⁵ A nyolcadréti alakú munkában²⁶ e metszetek százra kiegészítve kicsinyítve és tükörképes formában találhatók. Nem vehető biztosra, hogy ezek a rézmetszetes illusztráció-sorozatok a nagyszombati nyomda e két kiadványa számára készültek: lehetséges, hogy a kor szokása szerint a nyomdák alkalmanként kölcsönözték e sorozatokat.²⁷

Az 1662-től Nagyszombatban használt Ferenczffy-féle típusok jelentősen hozzájárultak a kiadványok művészi színvonalának emeléséhez. Amint már szó volt róla, a pozsonyi érseki nyomda eredeti díszei közül is több csak 1662-ben került át Nagyszombatba.

A nagyszombati nyomda első tizenöt évének nyomdafelszerelését rekonstruálva lehetőség nyílt arra, hogy néhány tévesen nyilvántartott nyomtatványt most helyesen meghatározzunk. Helyesbíteni kell bizonyos az általunk tárgyalt időkörbe tartozó nyomtatvány megjelenési helyét. Így Joannes Guttovieni *Carmen* című munkáját a korábbi szakirodalom részben trencsényi,²⁸ részben ismeretlen kiadási helyű nyomtatványnak tartotta.²⁹ Ez a nyomtatvány azonban a betűk és díszek tanúsága szerint 1659. évi nagyszombati kiadvány.³⁰

Sámbár Mátyás *Három üvdösséges kérdés* című, több kiadásban is ismert vitairata először 1661-ben Nagyszombatban jelent meg.³¹ Példány alapján is ismert harmadik kiadása 1672-ben Kassán jelent meg,³² és már korábban is fel-

²⁴ BORSA Gedeon: *Selyemre készült hazai nyomtatványok* = MKSz 1992. 266. A selyemre nyomtatott tézis lelőhelye: OL P 125 Pál nádor iratai 11959.

²⁵ RMK I 1604.

²⁶ RMK I 1605.

²⁷ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 18, 24.

²⁸ RMK II 943.

²⁹ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliográfia tlači...CXCI*.

³⁰ RMK II 943.

³¹ RMK I 979.

³² RMK I 1127 (Kassa, 1672).

tételezték, hogy második kiadása,³³ amelyből példány nem volt ismert, 1665-ben kellett, hogy megjelenjék, hiszen ekkor egyszerre több válasz vitairat is keletkezett. Nagyszombati, első kiadásának Országos Széchényi Könyvtár-beli példányát megvizsgálva kitűnt, hogy annak csak első íve a nagyszombati, 1661-es kiadás, a mű törzse azonban más nyomdában készült.³⁴ Összevetve más, ebből az időszakból származó kassai nyomtatvánnyal, megállapítható volt, hogy ez az 1665. évi, eddig csak feltételezett második kiadás, amely tehát, hasonlóan a harmadik kiadáshoz, Kassán jelent meg. A kassai nyomdának ezekről az éveiről már Pavercsik Ilona megállapította, hogy egyidejűleg adott ki katolikus és protestáns vitairatokat — hely és nyomdász megnevezése nélkül.³⁵ Tehát ezt az egyetlen példányban — az első íve híján — fennmaradt nyomtatványt mint a kassai Tüersch-nyomda kiadványát lehetett meghatározni.

Az 1654. évi nagyszombati nyomtatványnak tartott *Lima* című jezsuita vitairat,³⁶ amely egy sárospataki, ma már nem ismert protestáns iratra válasz, ugyancsak kassai nyomtatványnak bizonyult. Címlapján sem helyet, sem nyomdát nem jelöl, mindössze a nyomdai cifrák közé foglalt IHS betűk díszítik, és az 1654-es évszám olvasható rajta. Bár 1654-ből eddig nem ismert a könyvészet kassai, jezsuita nyomtatványt, újabb kutatások nyomán bizonyossá vált, hogy 1657-től kezdve a kassai városi nyomda egyre növekvő számban adott ki jezsuita kiadványokat.³⁷

A Szabó Károly által nagyszombati nyomtatványnak tartott Joannes Wolphius *Hungaria alias Pannonia perorata* című műve valójában bécsi nyomtatvány.³⁸ Tipográfiai anyaga arra utal, hogy a bécsi Cosmerovius-nyomdában jelent meg.³⁹ Eredeti, tehát Cosmerovius-tól származó, bár impresszum nélküli címlapos példánya is ismert.⁴⁰ Viszont a Szabó Károly által leírt (és az Országos Széchényi Könyvtárban RMK II 809 jelzeten nyilvántartott) nyomtatvány valójában csupán ugyane szerző *Pannonia perorata* című művének címlapkiadása. Csak a *Hungaria* kezdetű címlap származik a nagyszombati nyomdából,

³³ MKsz 1932/34. 10.

³⁴ OSZK-beli jelzete: RMK I 979. A budapesti Egyetemi Könyvtár és a Matica slovenská példánya viszont teljes egészében a nagyszombati, 1661-es kiadás. A két kiadást az OSZK-ban őrzött példányban azért lehetett kombinálni, mert az 1665-ös kiadás pontosan követi beosztásában az 1661. évi nagyszombati.

³⁵ PAVERCSEK Ilona – GALLI Katalin: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből* = OSZK Évk 1981. 357–358.

³⁶ RMK II 806.

³⁷ PAVERCSEK – GALLI: *l. m.* 357–358.

³⁸ SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár III. köt.* Pótlások, kiegészítések, javítások. 2. füzet. Összeáll.: DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp. 1991. 6316. sz.

³⁹ Már FAZAKAS József is feltételezte, hogy Cosmeroviusnál, Bécsben jelent meg (l. OSZK-beli munka-céduláját).

⁴⁰ Pl. a MTA Könyvtára RM II 524 jelzetű példánya.

még hozzá egy évvel későbből, mint az eredeti, bécsi kiadvány. Az eredeti bécsi kiadás ugyanis 1652-ből való, míg az utólag hozzányomtatott nagyszombati címlap 1653-ban, újévi ajándék gyanánt készült. A fennmaradt *Hungaria* kezdetű címlap Sopron város tanácsának van ajánlva, és feltehetően létezett egy, a kassai tanácsnak ajánlott címlapvariáns is.⁴¹ Ezzel szemben az eredeti, *Pannonia* című munkát a szerző IV. Ferdinándnak ajánlotta.

Pázmány Péter *Kalauz*ának harmadik kiadása 1637-ben Pozsonyban jelent meg. A fennmaradt példányok többsége azonban nem az eredeti címlappal ismert, hanem más nyomású változatban, és impresszumában meg is jegyzi, hogy „találtatik Nagyszombatban”.⁴² Minthogy 1637-ben Nagyszombatban nem volt nyomda, és a betűk a korábbi kutatók véleménye szerint is későbbieknek látszanak, feltételezték, hogy az első és utolsó lap a variáns példányokban kevéssel a nagyszombati nyomda 1648 utáni újraindulását követően készült. A betűk összehasonlításából azonban kitűnt, hogy azok a korábban feltételezettnél jóval későbbiek: az új címlappal és utolsó levéllel 1735 körül látták el Nagyszombatban a bizonyára raktáron maradt *Kalauz* példányokat. E két levélen ugyanis 1735 táján használatban lévő betűket és díszeket látni.

Ugyanez vonatkozik Káldi György *Prédikációinak* mindkét kötetére.⁴³ A Pázmányéval egyidejűleg, 1735 táján kötötték hozzá az újonnan nyomtatott címlapot és utolsó levelet, nyilván az elrongyolódott eredeti helyett. Vagyis kinyomtatásuk után száz évvel még tekintélyes mennyiség lehetett raktáron, ha érdemes volt új címlapot és utolsó levelet nyomtatni e kötetekhez.

Bár 1659. évi nagyszombati kiadványnak tartották, mégsem ott készült a *Statuta* című mű.⁴⁴ Betűi alapján külföldi nyomtatvány, bizonyosra vehető, hogy nem Nagyszombatban (és nem is Pozsonyban) készült. Megtévesztő lehetett, hogy a nagyszombati káptalan statútumait tartalmazza, és hogy példányai általában kolligálva vannak a III. Miklós pápa deklarációit tartalmazó valóban nagyszombati nyomtatvánnyal,⁴⁵ amely szintén impresszum nélkül jelent meg 1657-ben, azonban kétségkívül nagyszombati kiadvány.

Összegezve a pozsonyi és a nagyszombati nyomda párhuzamos működését, megállapíthatjuk, hogy a kezdetektől egészen a pozsonyi Gründer-féle nyomdai vállalkozásig mindössze öt olyan év volt (1648 és 1652 között), amikor párhuzamosan mindkét városban működött nyomda. Az ebből az öt évből származó nyomtatványok esetén sem nehéz a pozsonyi és nagyszombati műhelyekhez tartozó nyomtatványok szétválasztása, hiszen ezekből az évekből minden

⁴¹ MKsz 1888. 249.

⁴² Pl. az OSZK RMK I 673 2., 3. és 4. példánya.

⁴³ Régi magyarországi nyomtatványok 2. Bp. 1983. (RMNy) 1509 és 1510.

⁴⁴ RMK II 936.

⁴⁵ MKsz 1918. 80; ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliográfia tlači...* 1977. sz.

pozsonyi nyomtatvány — a korábbi gyakorlattal ellentétben, és talán éppen önállóságukat bizonyítva — teljes impresszummal jelent meg. De betűik alapján is jól elkülönülnek a pozsonyiak: csak a kifogástalan állapotban lévő — feltételezésünk szerint 1641-ben átöntött — Ferenczffy-betűkkel készültek, elvértve Némethi-félékkel, szemben a nagyszombati nyomtatványoknak az eredeti érseki alapításból származó, már kopott betűivel.

Mai ismereteink szerint a nagyszombati akadémiai nyomda most tárgyalt korszakában 76 nyomtatvány jelent meg, szemben a Szabó Károly által ismert 38 művel, összesen 370 ív terjedelemben.⁴⁶ Ez szinte ugyanannyi, mint a Kasán 1623 és 1634 között működő Schultz-nyomda termése.⁴⁷ A nyomda produktivitása most még meg sem közelítette az 1670-es évek során tapasztalható nagy fellendülést. A nyomda készletének újabb bővítése ugyanis az 1670-es évekre esik. Ennek során a nyomdafelszerelés — elsősorban a betűk — szinte kicserélődtek, de a díszek folyamatosan használatban maradtak, némelyikük több mint száz évig. Haiman György munkájának köszönhetően a nyomda a 18. századi (1712 és 1773 közötti) felszereléséről pontos kép áll előttünk,⁴⁸ hiányzik azonban a közbülső, 1663–1712 közötti fél évszázad részletes tipográfiai feldolgoása.

V. ECSÉDY, JUDIT

Die ersten fünfzehn Jahre der akademischen Buchdruckerei zu Nagyszombat

(1648–1662)

Die Abhandlung gibt einen Überblick von der Gründung und von der Tätigkeit der ersten Jahre der Buchdruckerei der Akademie (Universität) zu Nagyszombat. Mit der Hilfe der zeitgenössischen Quellen und der Rekonstruktion des Druckereibestandes gelang es der Verfasserin mehrere, von den bisherigen Kenntnissen abweichende Ergebnisse zu bestätigen. Die frühere Fachliteratur betrachtete als identisch die bald zu Pozsony, bald zu Nagyszombat erscheinende Druckereien. In der Tat, von den Anfängen bis zum Buchdruckunternehmen Gründers zu Pozsony, gab es insgesamt fünf Jahre (1648–1652), als eine Buchdruckerei in beiden Städten tätig war. Die Druckwerke beider Werkstätten können von einander gut abgesondert werden. Auf Grund der gegenwärtigen Kenntnissen ließ die Druckerei von Nagyszombat in dieser Periode 76 Druckwerke erscheinen — gegenüber den durch Károly Szabó bekannten 38 Werken. Die neuere Erweiterung des Bestandes der Druckerei fällt in die 1670-er Jahre. Damals wurde die Rüstung der Druckerei umgetauscht, nur die Schmücke blieben ununterbrochen im Gebrauch. Die Rüstung der Druckerei in der Periode zwischen 1712 und 1773 kennen wir auf Grund der Forschungen György Haimans, aber eine ausführliche typographische Verarbeitung des halben Jahrhunderts zwischen 1663 und 1712 läßt auf sich noch warten.

⁴⁶ Néhány, ma már példány alapján nem ismert mű terjedelmét csak becsültük, pl. RMK II 833 vagy RMK I 959 esetében.

⁴⁷ PAVERCSIK – GALLI: *i. m.* 312–313.; számításaik szerint ott 11 év alatt 353,5 ív terjedelemben adtak ki nyomtatványokat.

⁴⁸ HAIMAN György: *A nagyszombati tipográfiáról (1712–1773)*. (Bp. 1992) című, kéziratban levő tanulmánya.

ENYEDI SÁNDOR

Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság létrejötté és Magyarországra is kisu-gárzó tevékenysége szolgáltatta az alkalmat arra, hogy az évek folyamán szoros baráti kapcsolat alakuljon ki a Pesten, vagy főti jószágán élő galánthai Fekete János és az Erdélyben, Marosvásárhelyen élő, 1798 tavaszáig a társaság titkári tisztjét betöltő Aranka György között.¹ Mire elérkezik a századforduló, a barátság elmélyült, szorosabb lett, noha ezidőben az erdélyi társaság is túljutott virágkorán. A két író és barát levelezése éppen az 1800-as esztendőben teljesedik ki, akkor, amikor búcsúzni lehet egy továtűnő évszázadtól, és köszönteni lehet az újat, a küszöbön lévőt. Szerencsés véletlen, hogy a több évre kiterjedő levelezésből éppen az 1800-ban keletkezett levelek maradtak hiánytalanul az utókorra.

Az 1800-as levelekben a tudós társaságról szóló hírek vagy eszmecserék a perifériára szorultak, de mégsem lényegtelenek. Fekete nem érzi eléggé tájékozottnak magát a társaság ügyeiben, ezért ismételten szóvá teszi a Magyarországszerte terjedő, már-már a társaság létét is megkérdőjelező szóbeszédeket. Azt Fekete is tudja, hogy a társaság vezetésétől Aranka már korábban visszavonult, viszont mint helybeli, marosvásárhelyi — Arankától szeretné megtudni a társasággal kapcsolatos újabb fejleményeket. Aranka lakonikus válasza inkább sejteti, mint világosan felfedi a valós helyzetet: „A Magyar Társaság meg vagyon éppen, de a Fő Preses Gubernátor Urunk Excellentiája nyavalyája a multt napokban egykiség hátráltatta...” — írja április 20-i levelében Aranka, márpedig — mint arra korábbi közleményeinkből emlékezünk — Aranka visszavonulásának fő oka az volt, hogy a gubernátor fokozottabb ellenőrzést akart gyakorolni a társaság felett. Nos, ezidőben a gubernátor gyakorta betegeskedik, egyébként is elfoglalt ember.

Az utalásokból az is világos, hogy az a korábbi rendszer, amelyet Aranka honosított meg, s amely a társaság sajátja volt: — sűrű levelezéssel tartani a kapcsolatot a társaság távoli tagjai és pártfogói között — már a múlté. Aran-

¹ *Galánthai gróf Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* = It 1985/4. 939–955. — *Aranka György 1798-as levelei galánthai gróf Fekete Jánoshoz* = It 1989/2. 329–343. *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben* = It 1990/2–4. 435–498.

ka utódai nem jeleskednek a levelezés terén, s Fekete már annak is örvendhet, hogy egyáltalán, ha röviden is, de írtak neki a társaság nevében. (l. a 15. sz. levelet!) Fekete a társaságba vetett reményét és bizalmát nem adta fel, és elkezdett történelmi munkájának, a magyarok történetéről, a Mohácsi vészig terjedő írásának a folytatására a biztatást a társaságtól várja.

Fekete értesül ugyan a társaság új felállásáról, de annak részleteit nem ismeri, ezért arra kéri Arankát, hogy értesítse: kinek küldje az esedékes tagsági díj összegét. „A cassa még nálam van. . .” — írja Aranka válaszképpen, jelezve, hogy Aranka és a társaság kapcsolata nem szakadt meg, de ez a kapcsolat természetesen nem a régi. Fekete október 20-i levele mutatja, hogy Aranka háttérbe kerülésével milyen nagy lett a magyarországiak körében a bizonytalanság és a zavar a társaság sorsát, jövőjét illetően. A szűken mért információkból Fekete kénytelen megállapítani, hogy a bekövetkezett változás közel sem olyan, amilyenre számított. Csalódás ez mindenképpen, hiszen a röpiratokban meghirdetett nagy plánumokhoz képest lényegesen kevesebb mindaz, ami az elmúlt évek alatt valóra vált, ami valóra válhatott. Így teljesen érthető és jogos Fekete elégedetlenkedése október végén:

„Az Erdélyi Társaság feltámadásáról nem úgy irsz, a mint kívántam, már tsufos vélekedést hárit reá, hogy Te érdemes Barátom tovább tagja nem kívánsz lenni, engem tsak az, hogy Te és hozzád hasonló nagy eszű és emberségű emberek voltanak ezen társaság eszközlői, háritott arra, hogy melléje álljak. . .”

1800-ban a két egymástól távol élő író barátsága túl van azon a fokon, hogy megmaradását az erdélyi társaság működésének milyensége határozza meg. A levelekben tovább folyik az eszmecsere az irodalomról, a költészetről, és olykor nem hiányoznak a levélhez csatolt verses kéziratok sem.

Több mint érdekes, hogy olyan jelentős műre, mint amelyet Berzeviczy Gergely Lőcsén jelentetett meg Magyarország gazdaságáról és kereskedelméről, Aranka hívja fel először a Pesten élő Fekete figyelmét.² A könyv egy példányát Aranka Desseffy Józseftől kapta, s gyorsan megismerkedett vele: elragadtatással olvasta a szerző reformer gondolatait, csak az bántotta, hogy ilyen jelentős mű latin nyelven íródott!³ Ez arra serkentette Arankát, hogy néhány hónap alatt elkészítse a mű magyar fordítását. (l. a 14. sz. levelet!) Ez majd kétszáz év múltán is irodalomtörténeti eseménynek számít, hiszen szinte érthetetlen, hogy Aranka fordítását egyetlen könyv sem tartotta nyilván, és e fordítást nem jelzik Aranka felsorolt művei között sem! Rejtélyes, hogy ez az ugyancsak korai Aranka-fordítás elkerülte a történettudósok figyelmét is, amit csak azzal lehet magyarázni, hogy a fordítás egyetlen kéziratos példánya nem maradt az utókorra, s mivel magyar könyv nem lett belőle — nem vált ismertté, kimaradt

² BERZEVICZY Gergely (1763–1822) *De commercio et industria Hungariae* (Leutschoviae, 1797) c. könyvről van szó, amelyet Aranka először 1799. december 3-i levelében említ. L. It 1900/2–4. 489.

³ Uo.

a köztudatból, de hogy a fordítás valóban létezett, arra Dessewffy József egyik 1800-as levele a bizonyíték:

„Ki nem mondhatom milyen meg elégedéssel s el hüléssel [!] olvastam a Tettes [= Tekintetes] Ur fordítását. Nem vagyok elegendő annak meg ítézésére, hanem bámúlnom kell midőn meg gondolom be hamar készült el légyen ezen munka. Az az Aszszonyság a kihez hogy dolgozhasson békében el szökött volt a Tettes Ur, Múza lehetet. — A Tettes Ur magyar köntösbe öltöztette Berzeviczi munkáját, én prémet adok, s várok reá. . .”⁴

A 18. század tizedik évtizedének végén egy viharos, előrelendülésektől és megtorpanásoktól tarkított évtizedre tekinthettek vissza mindketten, amelynek közepén tragikus események lohasztották le a reményt. Mindketten egy-egy szűk baráti körben próbálják nézeteiket kicserélni az eseményekről, a változásokról, amelyek közel sem azonosak vagy hasonlóak azokkal, amelyet reméltek, elképzelték vagy éppen álmodtak. Fekete főleg protestáns főurak, nemesek körében forog, Aranka a Marosvásárhelyen vagy környékén élő azon erdélyi magyar nemesek körében, akik számára nem közömbös a nemzeti kultúra sorsa, vagy akár a magyar nyelv ügye. Ez utóbbiakból hiányoznak azok, akik a hatalom közelében vagy a hatalom hierarchájában teljes ügybuzgalommal kiszolgálják a Ferenc-császári reakciót. Ekkorra már Aranka messzebb került Bánffy Györgytől, a gubernátortól, bár továbbra is szoros kapcsolatban áll a protestáns erdélyi kancellárral, Teleki Sámuellel, aki könyvgyűjtési és nyilvános könyvtár alapítási igyekezetével nagy tiszteletben áll a nemzeti művelődés iránt fogékony társaságban, bár azt is tudják, hogy Teleki óvatosan egyensúlyoz hatalmi pozíciójában, és nézeteiben több a konzervatív, mint a haladó vonás. Több ízben is említik a levelekben, hiszen 1800-ban azért utazik le Teleki Marosvásárhelyre, hogy a majdani könyvtárnyitást előkészítse, és többször utazik át Pesten is, útját mindig megszakítva, s noha Teleki és Fekete egymásról kölcsönös komplimenteket mondanak, talán mégsem lehetett teljesen véletlen, hogy találkozásukra nem került sor.

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján mindkét levélíró tudja, hogy a politikai színvallásban, vagy a szabad véleménynyilvánításban — főleg ha annak írásos nyoma marad — meddig lehet elmenni. Mégis: a félmondatok, a sejtetések árulkodnak arról, hogy nézeteikben nem sokat változtak. Aranka az óvatosabb, Fekete az impulzívebb s olykor szókimondóbb. Mindketten az öregkor küszöbére értek, s Fekete egyik kéziratos versében (*A jövő Századnak*) így jellemzi viszonyát a múlthoz és a jövőhöz: „Az ujtól rettegünk, nem kedves a régi. . .”. S hogy többek között miért nem kedves a régi, azt megtudhatjuk az utolsó 1800-as verses leveléből, amely kelet nélkül maradt ránk, s bár határozottan Arankának íródott, nem teljesen bizonyos, hogy Fekete el is küldte azt, hiszen a következő Aranka levelekben nincs rá vonatkozó utalás, s ebben bizony megfogalmazódnak ugyancsak eretneknek minősíthető nézetek is a korról, amelyben élni adatott, s amelyben érdem lett a besúgás, az emberséget

⁴ ItK 1935/183–184.

üldözik, a sajtó láncban van, a józan ész béklyóban, s a haza romlását nehéz végigszemlélni. . . De a remény nem hunyt ki teljesen, e versből megtudhatjuk: „időtől várjuk a rést. . .” A verses levél Mátyási másolatában maradt ránk. (a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában), és nincs rajta Aranka jól ismert szignója, amellyel minden átvett és kapott levelet ellátott.

1800-ból összesen huszonegy levél — a feltételezhető teljes levelezés — maradt ránk. Aranka Feketéhez írott levelei 1894-ben kerültek az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárába.⁵ Fekete levelei két formában is fennmaradtak: a leveleket kötetbe másolta Fekete titkára (de e változatból hiányoznak a keltezési idők).⁶ Így fordulhatott elő, hogy egy korábbi közleményünkben az egyik 1800-as levelet tévesen az 1799-esek közé soroltuk.⁷ Több forrás alapos egybevetése során kiderült, hogy jelen gyűjteményünk első Fekete-levele nem 1799 végén, hanem 1800 január 15-én íródott. A Fekete-levelek egy része kézirat formájában az akadémiai kézirattárban van, másik részük Kolozsváron, az egykori Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményében.

1.

Fekete János levele Aranka Györgyhöz

Kedves Barátom!

Harmadik December hozzám utasított Leveledre hogy olly későn felelek, a Primás halálából⁸ reám hárolt bajok okozták, mert egy Jozságotat Arendába tartván, a Maradéki-val a dolog még tsak utobb választott Birák által el végzendő czivakodásra jutott. De te se feleltél, Kedves Barátom! utolso Levelemre. Nálunk egynehány hétig mulatott Grof Bethlen Gergely⁹ és László¹⁰ Bátyának hozván egy Levelét, arra feleletemet bé is küldötte Erdélybe. Mulatásának oka a Duna zajja vala, melly Bétsi utját vizasztalásomra hátrálta. Már ő bizonyossá tett, hogy Ovidius Szerelem Mestersége magyarázását Kezedhez juttatta. Köszönvén arról kegyes ítéletedet azzal, mint minden egyebemmel, kérlek hogy ugy bánný mint sajátoddal.

Nagyon sajnálom Grof Bánfi¹¹ beteges voltát, de reménylem, hogy az örök valóság, halála által, az ötet érdeme szerént betsülő Két Hazát meg fogja szomorítani, és további boldogításoknak ezen egyik leg remekebb eszköztét ismét meg fogja gyógyítani.

Bethlen Gergely el beszéllette Bátya által eszközlött bilintsétől lett meg szabadulását.

Szerentsés a Calvinista,
Minthogy attol szabadulhat:

⁵ *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke*. IX. Irodalmi Levelestár. Leírta VÁCZY János és RHÉDEYNÉ HOFFMANN Mária. I. Bp. 1923. (1800: 603–613. sz. tételek.)

⁶ MTA Kézirattár. Régi és újabb írók. 4. r. 72–73. sz. Néhai GALANTHAI FEKETE János *Magyar költői munkái*. II. rész.

⁷ It 1900/2–4. 493–495.

⁸ Batthyany József, esztergomi érsek (1727–1799. okt. 23.)

⁹ Bethlen Gergely (1760–1816) kamarás, guberniumi titkár, a nagyenyedi kollégium főgondnoka.

¹⁰ Bethlen László (1751–1814) alispán, majd főispán, tanácsos.

¹¹ Bánffy György (1746/47–1822) Erdély gubernátora.

De bezzeg szegény Pápista
 Igáján holtig busulhat.
 Mert Papok tudatlansága
 Hajdan rosszul értvén Szent Pált,
 Isten evő házassága,
 Tudod Sakramentommá vált,
 S mint kenyér Papja kezébe
 Azzá lett, mi soha se volt,
 Így hir mondo jegyzésébe
 Thersítésből Herost koholt.
 Josef midőn meg engette,
 Hogy ki ki válasszon vallást,
 Kár hogy törvénné nem tette,
 Hogy Aszszonyt is vehessen mást.
 Ki maradt volna Pápista,
 Így le rázhatván igáját?
 S Nem lett volna Kalvinista,
 Kása meg pergelvén száját?

Nem lett volna így 1790ben a vallás eránt annyi Czivakodás, mert a Nemességet úgy vélem nagyobb részént Protestánsá tette volna a rossz Feleségeiknek száma.

Grof Teleki Domokosnak¹² irott verseid felette szépek, és meg mutatják, hogy Helikon tejével táplálnak tégedet most is a Muzsák.

Valamint jo lonak, úgy Vitéz Embernek
 Hasznos s örvendetes magzatját szemlélni.
 Tompákból aranyat lám soha se vernek,
 Jotol hogy jo fajzik, tsak lehet remélni.
 Isten áldja tehát Domonkosnak fiát.
 Légyen meg Apjától esze bátorsága,
 Szeresse Hazáját Apjaként igazán,
 Ugy fog tündöklenni Romai Grofsága;
 Ez a mit Apjának hiv Barátja kíván.

En torkig Compromissumokba Transactiokba el merülvén lévén, utolsó Levelemtől fogvást egyebet nem tudtam koholni, hanem a Primas haláláról az ide kaptsolt Magyar Epicediont, és ugyan azon érdemes Hazafi Franczia Epitaphiumát. Ide rekesztem még azon különös érdemű verseit az én jo Mátyásimnak, a mellyekkel Nevem Napját tisztelte. Nints ezeknek egyéb hibája, hanem hogy hozzám vonszo szivessége által el ragadtatván, többet ditsért mint sem érdemlem. Az ujj Esztendőre is egy remek munkát tsinált, de a hosszabb lévén, tsak Bethlen Gergely vissza térésére halasztom el küldését.

Azon leszek, hogy a töled említett Könyvét Berzeviczinek meg szerezzem. Ugy G[rof] Teleki Bibliothecáját,¹³ sok más Hazámban tudomra lévő jeles Archivumokatis használni el nem mulatnám, ha egyszer olly szerentsés lehetnék, hogy még eddig tsak képzelt Munkámhoz foghassak. De hogy e meg lehessen, még elébb nem tsak zavart házi dolgaimnak

¹² Teleki Domokos (Lajos és Bethlen Kata fia † 1824) Torda megye főispánja. Két kötetben kéziratban hagyta alexandrinus rímekben írt életrajzát.

¹³ Teleki Sámuel könyvtárát 1798-ban alapította. 1802-ben szállították le a könyveket Bécsből Marosvásárhelyre, ahol a könyvtár megnyílt.

rendbe kelletik jöni, hanem Ariosto Orlando Furiosoja fordításánakis el végezödni; mert a ki egyszerre sokba kap, keveset viszen tökéletességre.

Azomban, ha bátor valahogy tellyesíthetnémis szándékomat, abban magamat meghatározlam, hogy Hazám történetit a Mohátsi veszedelemmel végezzem. Ennekokát könnyen által fogod látni

Magyar Thucidides nem kívánok lenni,
Mert sok Fabulákkal töltötte munkáját:
S Inkább Tacitusnak böltsebb utján menni,
Gibbonnal követvén Philosophiáját.

Valoban Ketske lábu pajtásom fel borzadt, hallván tőled, hogy még a Magyar borrolis ugymint Attiláról deákul irnak kortsosult Hazámfiak. Meg vagyok győződve, hogy tudos kézben nyelvünk mindenre alkalmas, és hogy nekünk a Deákkal ugy kellene bännünk, mint hajdan a Romai Böltsek a Göröggel bántanak.

De tán Totok voltak ilyenek költői,
Kik nyelvünk nem tudván, annak megvetői.
Haragbolis pedig tőlök ki telhetett,
Mert még Totjainktól el nem felejtetett
Fejér loért történt földjök el adása,
S Scytháktól hegyeknek lett nyájok tolása.
Mostis ellenségünk népe Szentibolknak,
Mert hurkába kását szalonna helyett rak.
Fülemile nyelvét a bagoly utálja,
Szint azért bögése füleink rongálja.

Élj egészségben

Pesth d 15 Január 1800

hiv szolgád barátod
G[rof] Fekete János

Ö Eminenzíája s Hertzegsége Battyáni Josef el felejtethetlen Primasunk halálára

Epicedion

Vitéz! Bakáts! Pázmán tőle haladtata
s Benne bár érdemek egybe kaptsolata,
Tsak tsekélly része volt ritka virtusnak —
Egyes abban szava Hazámfiainak.
Igy a fényes naptól tsillagoknak fénye
Homályba vonatik, s éjtszakák reménye
A hold is el enyész ő tündöklésétől:
Illy e három sorsa Josef érdemétől.
Primásunknak esze mindenre terjede,
Üldözés szívében soha se gerjede;
Mert tudta mestere jámbor tanítását
Követni s botlonak tűrő hodítását.
Nagy Pap, nagy Hazafi, Királyának hive,
Érdemesnek tette Pápaságra szive.
Szent emberiségnek betsülvén törvényét,
Régi vérségében nem kereste fényét,

S Ámbár a Hazával lettis eredete
 Ő Nemzetségének, senkit meg nem vete.
 Attya Táplálója volt minden szegénynek,
 Példás képe lévén igaz Kereszténynék.
 Azért minden vallás egyaránt siratja,
 S Legnagyobb polgárját Hazánk gyászolhatja.

Ezt követi Fekete francia nyelvű verse Batthyany József érsek halála alkalmából. „Epitaphie. De son Emince le Cardinal Prince Joseph de Battyán Primat d' Hongrie.” Ennek közlésétől eltekintünk.

A Fekete levél mellett olvasható Mátyási József¹⁴ következő verse is.
 Méltóságos G[roff] Generális Fekete János Ur ő Nagyságának

Neve napjára:

Múzsza! Vagy akarmi vagy bennem az, a mit
 Elmének mondanak, jer segélj valamit!
 Alomból fel ébredt lelkem gondolatja
 János érdemeit eszembe juttatja.
 Csepegtesd tollamra Pegasusnap tsapját,
 Hadd szenteljem versel Joltevőm Ur-napját.
 Ezen kies hajlék, melynek melegsége
 A telet gunyolja annak kegyessége;
 Ő világositván setét oráidat,
 Mintegy lyukaikba üzi unalmidat;
 Szived erősíti jo magyar kenyere,
 Nemes boraitol vidum kedved ere;
 Ő szerzett Tenéked szent magánosságot,
 Hol bátran katzagod a bolond világot;
 Tüzedet gerjesztik szelid biztatási,
 Elesztik reményed derékajánlási.

Jelen lévén azért az alkalmatosság,
 Mutasd hogy szivedben él háladatosság.
 Kivánd: hoszszan nyuljon élete fonala,
 Jobbuljon a jövő század is általa;
 Vezesse a jozan Böltsék rövid sorát
 Gázolni a homálly fekete táborát;
 Derüljön ködéből szerentséje fénye,
 Meg koronáztatván jo véggel reménye,
 Nevetvén mint igaz Bölts az idők baján,
 Helicon rozsái nyiljanak ősz haján;
 Az ortzát rántzolo gond ötet ifjítása,
 Meg vetőjét a sors irigynek fordítsa;
 A Nemzeti Szépek danolják énekít,
 S tsokokkal béreljék Horatzi remekít;
 Légyen ő Magyarok Anacreonnyává,
 Kinek lantját tette Magyar furuglyává;
 Ifjui izléssel ihassa vén borát,

¹⁴ Mátyási József (1765 k.–1849) író, ügyvéd, Fekete titkára.

S A késő unokák abbol tartsák torát;
 Míg él, ne hagyja el Mokka Török babja,
 Ritkítsa asztalát kellemetes habja;
 Socratesként kevés de hiv barátival
 Böltelkedvén annak okoskodásával,
 Kandallotskájának játékos égése,
 S Pipája füstjének pajkos égése
 Vidítsák. Álmában Nymphákat öleljen
 Lanton fáradt karja — Élete így teljen;
 Holta után pedig jusson boldogságba
 A magától képzelt leg jobb mennyországba,
 S Ditsőitvén hozzá mostoha Hazáját,
 Maradék áldása tisztelje fő fáját.

27 a Dec. 1799.

Mátyási Josef

2.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

M[aros]Vásárhely Febr. 4dikén 1800.

Kedves Drága Barátom!

Ollyan reménységbe vagyok, hogy 30dik Xberben (december) Tiszteledre eresztett Levelemet, mellyet még 15dik Jan[uár] nem vettél volt, eddig vetted. Sajnálám ha eltévedt volna: mert nem volt üress. De biztatom magamat avval: hogy énis a' Te Leveledet 17-dik nap vettem. Igen kedvesek voltak előttem a' Te Szép Elmédnek játéakai; kivált a Gr[of] Bethlen Gergely szabadulásáról irtak; szerették Barátaimis, kikkel a bizottabbak közül, mind a' Te Gondolataidat, mind a' magaméit közleni szoktam. Gr[of] Bethlen Lászlóval és Gr[of] Teleki Domokossal még nem közölhettem: nem érkezvén még meg. Köszönöm a' Mátyási jeles Verseinek közlésétis.

A' Ti gyönyörű Énekeiteknek, 's az ifju Szépségek tüzeinek az az erejek vagyok, ugy tapasztalom, én bennem: a mi az Ének ellent álhatatlan vonásának a Templomban, és a buzgoságnak azokbann, a kik vagy énekelni nem tudnak, vagy bé rekettek. Mikor Ti tánczoltok, én sántikálok utánzatok; 's mikor énekeltek, dadogok. Ennek a' győzhetetlen, hibás hajlandóságomnak egypár gyümölsit zárom ide. A *Grátiához* és *Kupidohoz*. Nézd benne Hajlandóságomat: nem a' Fáradt Elme alatton járó gyenge szárnyait. A Te Érdemeid felségesebb vonásokat kívánnak.

Ez eddig a Te szép Elmédnek: már szollok jo szivedhez! Egy igen elnyomorodott nyavallyás Tudos ember vagy Pesten *Schmit János* nevű volt Geometra. Ennek az embernek sorsa engem igen meg illetett. Ha én köztetek volnék egy Lust Pártiba, emlékeztetnélek Titeket a régiek jo szokására; kiknél az első csepp bor, mellyből innyi akartak: áldozat volt, Libatio. Mi, kik fekete ruha nélkül valóságos és hivatalos Papjainak tartjuk magunkat az Emberiségnek, mások ébresztésére és világosítására nézve: adjunk nékiek példátis benne. Többet írnom vagy kérnem tégedet: hivatalom és mesterségem meg alacsonításának tartanám. Nékie irok mái Postán, hogy egy czédulába jelentse nállad Nevét és Szállását.

Előbbi Levelemben küldtettem volt Néked régibb próbáimat a versszerzésben ugy akartam, hogy a legyen az első Transport, azután a' javából rendibe többetis közöllyek; és jo Barátaidnak, kivált pedig Néked értelmeteket vegyem, hogy érdemesekké a világ piatzára; vagy leszneké nékem gyalázatomra, s Barátaimnak unalmára. Egyenes, kedvezés nélkül való ítéletedet elvárom.

A nyavalyás Schmitről felyebb el felejtém. Dr. Szombathi Josef¹⁵ Ur tudom jo Barátod. Kérlek ajánld azt a szegény embert, hogy ne sajnállya megnézni micsoda nyavalyájú vagon Skorbuté vagy eme szabad Nemzet ugy nevezett nyavalyája, a mi rajta van?

Az Emberiség nevébe köszönöm aztis Neked, hogy az érdemes szép ifiu Elme, Mátyási, a mint verseiben látom, nálad olyan menedék helyet talált; mellyben emez Elmék ellenségeinek, az élet modjáról valo nyughatatlan gondoknak ostromain kívül, nemes szép Ajándékait kiis pallérozhattya, és a Haza s Nyelvünk virágoztatásárais fordithattya. Most irtam nékieis.

Még egykis papiross hátra: ez egykis Gazdasági Jegyzés. Ugy tapasztaltam: hogy a mult Augustusba Septembéri idő járt, az őszi szél meg indulván; ez után holnapról holnapra mind ugy ment eddig; és mostis Januarius vége s Februarius kezdete; éppen pontban Februárius vége, s Martius kezdete nálunk. Nálatok hogy van? vagyok
Kedves Barátom

alázatos szolgád

Aranka György

[Mellékelve A Gratiákhoz és a Kupidohoz című versek. Lásd Elme játékjai 8–11, illetve a 69–70.]

3.

Fekete János levele Aranka Györgyhöz

Kedves Barátom!

Éppen midőn December 30ik napján irott Leveledet venném, várton várjuk a Palatinus szép Hites Társát, és ámbátor a rosz utak által ide érkezések halasztata, már ugyan tsak 1° Febr[uar] Budán fog lenni. Itten a Polgárság pompás katona szakaszokra fel osztva kívánja az Ujj Házásokat fogadni; a Nemesség nekik egy tzipra tántzot adni; a Vármegyék pedig követek által akarják tisztelni a Menyaszszonyt. Nem végzem leveletem, mig ezen innepléseknek vége nem lészen, hogy Téged K[edves] B[arátom] a Herczeg Aszszonyrol bővebben tudosithassalak. Azért most Leveled meg felelésére lépek:

Örvendek hogy vigan töltötted a Törvény-Szakaszt, mert a jo kedv leg jobb orvossága a Vénségnek, nem élt volna Görög Másod Anacreon a nélkül olly soká;

Vigadj tehát mig vigadhatsz;
Mindenben ugy is reá hatsz:
Szépeknék ő kedves leve,
S többször koronát is veve,
Mellyet rozsákból fonának,
S Kopasz fejére rakának
Theos fiatal lánykái,
Mert tetszettenek kotái.
Erdély szép neme tégedet,
Sintugy danolván versedet,
Nem kétlem, hogy tud bérelni,
S annyival inkább kedvelni,
Hogy a Görögnél ifjabb vagy,
S Amor tüze még meg nem fagy
Leg jelesb követőjébe
Anakreonnak versébe.

¹⁵ Szombathi József (Cseh, 1748–1815) népszerű pesti orvos, aki gyakran kezelt írókat, művészeket.

Az ujjult esztendőre jeles kívánsíd elmédhez mind szivedhez érdemesek, és azokat tisztá szívből köszönöm. Az én boldogságom legfőbb és végső célja, a nyugalom volna.

Jo szívem nem egyszer vitt nyomorúságra
Tudomány szeretés számos boszszuságra;
Kostoltam Tisztségek árnyék semmiségét,
S Nagyok kegyelmének tündér rövidségét;
Hirt nevet érdemmel kívánnván szerezni,
Nem tudtam képzelés folyóján evezni;
Azért Salamonnal én is meg győzetem,
Hogy minden gyarlóság s a Sorsot nevetem,
Melly Thersiteseket vitézekké tenni
Szokta, s ministerit Mindasokból venni.

Verseidből készített ujj esztendei ajándékokat különös köszönettel fogadom. Szép abban minden, de nekem leg jobban tetszik a Prédikatziorol valo, midőn Aszszony bé jött a Templomba, A Tréfa, Az utolsó. Grof Teleki Josef verseit,¹⁶ már régen a Magyar Museumbol esmértem, és azok tsak azt bizonyítják, hogy az erköltsnek is, mint a Vallásnak, vagynak képzeldői, mert ámbátor gunyolodásidrol oly keményen ítélte, szeretett eljárni a vasko késsel, a Dunai Parasztink mondásaként.

Cserei Farkas¹⁷ Ur, egy néhány napja lészen, meg küldötte Schlötzerre¹⁸ tett Jegyzésidet, mellyek oly helyesek, hogy Németre kellene őket fordítani, s magának Schlötzernek kezéhez juttatni. El nem mulatom kívánságod szerint, a Munkát az itten levő Tudosok tsekély számával közleni. Én ugyan eddig hibát munkádban nem találtam, de leg alább kétszer magam oktatása végett el fogom olvasni.

Orlando Furioso, első Énekje fordítását próbául G[roff] Bethlen Gergely viszsza térvén, néked el fogja vinni, hogy azt Erdélyben is meg bíráljátok. Mikor leszen kész, nem tudom; mert a fiam és más jo Barátim arra untattak, hogy Hazánk történeti írásához fogjak. Már el is kezdettem és az első két szakasz, Cseh Szombati orvos, Vay Josef Itélő Mester,¹⁹ Szilasi,²⁰ Udvari Tanácsos Böthi Imre,²¹ K[irályi] Tábla Birája Fáy Barnabás,²² és Tisztelt Bátor Urak által, kiknek el olvastam, annyira dicsértetett, hogy Geiza haláláig egy néhány holnap mulván el igyekszem végezni. Azután munkám ezen első részét néked K[edves] B[arátom] azon végre be küldöm, hogy több érdemes Tagjaival a Ditső Magyar Társaságnak meg bíráljátok, ha méltó é (Fel tett szándékom szerint) a Mohátsi Veszedelemig folytatni.

Mátyási kegyes ajánlásod köszöni, s vagy 30ig valo példát Munkáiból G[roff] Bethlen Gergely által fog küldeni; én pedig néked azon a Herczeg Aszszony tiszteletére mind Német, mind Francia, mind Magyar nyelven irott verseket, mellyek most költtettenek, hozzá fogom a Kötethez kapcsolni; eddigis a két Francia verseimet, mellyek egyik a Muzsák, másik a Hazánkat lako népek állortzés Jelenésekhöz készültek, ide rekesztem.

¹⁶ TELEKI József (1738–1796) költő, koronaőr, A Magyar Museumban (II. 128.) közölt verse: *Egy jó magyar poétának verseiről kérésére tett ítéletem*.

¹⁷ Cserey Farkas (1773–1842) nagyajtai, ifjabb, császári kamarás, őrnagy.

¹⁸ Schlötzer (Schlötzer) August Ludwig (1735–1809) a göttingai egyetem professzora, Aranka támadta történeti nézeteit és az erdélyi szászokról írt munkáját.

¹⁹ Vay József (1752–1821) alispán, követ, septemvir.

²⁰ Szilasi — ismeretlen személy.

²¹ Böthi Imre († 1830) a hétszemélyes tábla ülnöke, tanácsos.

²² Fáy Barnabás († 1829) ungvári főispán.

Verseidet, a mint kezemhez jöttek, Barátimnak meg mutatván, velem s Mátyásimmal együtt abban meg egyeznek, hogy igen szerentsés lészen a két Haza ki adatások által. Gyönyörű a Karátsonyi Rytmusod is és különösen elmés. Hogy Barátiddal hív tisztelődről meg emlékezel örvendem: mi sem jövünk össze, hogy borunk, ha jo, reád nem köszönnénk.

Betsül Téged a két Haza,
S Gyönyörködve látja versid
Duna Tisza partján el hidd,
A Magyarságnak igaza;
Te voltál ki gunyolással
Mervén letzkéid keverni
A komor zsoltározással
Peredet meg tudtad nyerni.
Te voltál a jo gustusnak
Köztünk első Apostola,
S Akarhogy morogjon tolla
A meg halt Morosophusnak,
Hogy könnyebb versekre szálni
Mertél volt ő Nagyságánál,
Mint minden Dávidistánál,
Tsak azért kívánt kárpálni,
Képzelnél botrányozás
Amor gyenge gunyolása:
De friss elme futtatása
Erköls előtt tsak tréfálás.
ÍJobb a Gratziaikat vigan tántzoltatni,
Mint Fele-barátját tüzre kárhozthatni,
S Jokat rágalmazván egy csekély hasznért,
Mások vádlásában keresni motskos bért.

Add ki tehát K[edves] B[arátom] bátran munkáidat, ha másképp a Censura nálatok jozanabb mint nálunk, és bizonyos légy, hogy örömmel fognak olvasatni minden észszel biroktol.

Már most a Hertzeg Aszszonyra jövök. Hogyan inneplették el jövetelét, a Hirmondokbol meg fogod látni; de én személyét kívánnám veled ismertetni

Bir ő Diánának sugár termetével,
Szépséget emelő Venusnak övével,
Melly a Gratziaktol Annyoknak fonata,
S Homerként Junonak költsón adattata,
Midőn Ida hantján rá birta Jupitert,
Hogy Troját felejtven kebelében hevert.
Ábrázatját azért ki tudná festeni,
Mert azon kegyesség mint szépség, Isteni.
Minden tagjaiban meg vagy a mérték,
De testénél esze még jelesebb érték;
Muzsika szavának gyönyörű hangzása,
s Még kedvesbé teszi helyesen szollása.
Szereti Nemzetünk hajdani ruháját
A Magyar fejkötő szépítven orczáját.

Hozzá szivességünk kegyessen fogadta,
S Nemzetünkhöz ő is viszontag mutatta
Hogy Anyánk pártfogonk mindenekben lészen,
S Közöttünk mulatván, Magyar szívet véssen.

Pesth d. 16. Febr. 1800.

Élj egészségben.

hiv szolgád Barátod
G[rof] Fekete János

+ *Még két francia nyelvű vers következik* (A son Altesse Imperiale l' Archiduchesse Alexandrine Pavlovna. . . , Clio la Muse de l' Histoire a son Altesse Imperiale. . .)

4.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

M[aros]Vásárhely 11dik Mart. 1800.

Kedves Barátom!

Gyönyörűségekkel telyes utobbszori Leveledre, későn válaszolhatok. Négy hétig csak leheltem: nem volt magamé a fejem. Az a részem az, mely testem erőtlenségében leg elsőbe szenved. Az én buta durva természetem még eddig kedvezett nekem abban; hogy éles fájdalma kinokat nem szenvedek: ellenben legkisebb változásomban, ostoba vagyok mint egy tőke, azonkívül hogy lehellek. Azonkívül még két Betegséggel volt bajom; az egyik igen tiszteltetenn (?) Grofnéjéi, az özvegy Fő Prov. Lottáriusnéjé, Groff Bethlen Sándornéjé,²³ a ki alig marada meg; a másik az én Boroskámé. Ezek még mais ágyba vagnak. Ezeknek könnyokon való bumba és mérgemben irtameg panaszt. Levelem mellé zárom.

Groff Teleki Domokos és Bethlen László, mindenik örömmel látta és olvasta leveledet: Ugy kivált a Francia verseidet mutattam más hozzá értő Uraknak; ezek között Gr[of] Haller Sigmund²⁴ Ur mostani Interimalis Presesünk anyyira kedvelte; hogy tulajdon maga magának leis irta. Lakottvolt a Primás mellett ifju korában, és kivált az ő emlékezetére irt szép verseidet igen érzékenyül olvasta. Bethlen tisztel, csokol, Teleki Domokos nintsen itt. Most nem szolgálhatok semmivel. Mert reggel a Betegeim látogatása, azután a K[irályi] Tábla, ebéd, ezután esmét a Betegek, estve magam orvoslása elveszik időmet, eszemet. Másszor többet, most ezerszer öllek és vagyok kedves Barátom

most nemgondolo alázatos Szolgád

Arankagy.

(*Aranka vers mellékelve: Panasz, megjelent az Aranka kötetében. Elme játéka. . . 107–112.*)
U. i. a Szép Elmeket és Jo Sziveket Tisztelem. (4. Mart. 800.)

5.

Fekete János levele Aranka Györgyhez

Drága kedves Barátom!

Mikor utolsó 4dik Február. küldött leveled kezemhez jött, már feleletem azon Levelemre, melyről emlékezel, közel járt Erdélyhez. Nem lehet nekem sem nagyobb vigasztalásom, sem erősebb rugóm a Muzsák tánczára, mint ha látom, hogy együgyű Munkáim,

²³ Bethlen Sándorné szül. Bethlen Karolin (1753–1826).

²⁴ Haller Zsigmond († 1803) professzor.

kivált azon természetes Levelezésem módja, mellyel szívem érzéseit kebeledben ontom, néked és érdemes Barátidnak tetszenek. Teleki Domokos nékem elfelejthetetlen Barátom, kinek emlékezetében énis fenn maradni kívánok.

Nem szorult a te vidám és betes Muzsád arra, hogy az enyémtől ébresztessék, melly nagyobb részint gyászba vonatik sorsom viszontagságitól, és a melly tsak akkor tud tréfálni, mikor könnyű és vig verseid olvasása által bajaimnak el felejtésére juthat.

A Gratiákhoz írott Munkád, ámbátor magok látszanak abban pennád vezetni, tsak az által hibás, hogy nem érdemlem azon ditséretet, a mellyel hiv Követődnek utánad botlásit illeted.

Gratiákkal játszadozni
 Tsak néked engedtetik;
 Nékem versben izlést hozni
 Nagyon nehezítettik.
 Mert mi nálunk Venus nyája
 Magyar verset nem olvas,
 S Hazám majmozo Dámája,
 Azt mondja hogy unalmas.
 Hajdon Frantzoknak lantjára
 Dudolgtván versimet,
 Néha szerelem kutjára
 Hozhattam kedvesimet.
 Akkor Bétsben szeretted,
 A mi most utáltatik;
 S Kakas nyelv jól beszéltete,
 Melly nálunk nem tudatik.
 De ha kívánod meg tudni,
 Hogy melly nyelven beszéll jól
 A Szép nem? meg kell alkudni
 Hogy mindnyáján rosszszul szól.
 Nints tehát ki gerjeszthetné
 Véknyabb tüzre szívemet,
 Vagy ki nálunk meg érthetné
 Erotikus versemet,
 Szint azért Venus lánykái,
 Aranka Barátomnak
 Rég fogvást hiv Dajkái:
 Kerülői gondomnak.

Kupidohoz írott még szebb éneked, azt ujjonon bizonyítja a mit elébbi Levelemben irtam, hogy te vagy a két Haza magyar Anacreonnya. Én kinek nem adatott Corinthusba menni, és a ki olly helyen élek, a mellyben a Magyar Muzsa kedvellői kivált a Szép Nem között ritkák, tsak így szolhatok Venusnak tsalárd vak fattyával:

Te! ki hajdan sebesíteni
 Nem szüntél engemet,
 S arany nyíllal véresetni
 Allandon szívemet!
 Most amaszt feszítsd tegzedbe,
 S Azzal tsak kívánást

A Széphez lövén hivedbe
 Elést adj s nemis mást.
 Ősz hajam ki szerethetné
 Kortsos Aszszonyinkbol?
 S Magyar versem kedvelhetné
 Németes Lányinkbol?
 Már most nem vágyok hűségre
 Játszo szerelmimben,
 Tsak találjak egésségre
 Ritka vevésimben.
 Így meg maradok hadadba,
 S míg élek szolgállok.
 De ne vonny tartosbb lánczadba,
 Mert tőled meg válok.

Schmidt Mathematicust, Doctor Szombatival el olvastatván rola Jegyzésedet, nékie orvoslásra ajánlottam. Mihellyt a Dunán hid lévén az általjárás meg könnyebbül, itten és ottan levő Barátimat ébresztenifogom egy kis egybe szedett adakozásra, melyből azzal a mit magaméból hozzá kívánok tenni, reménylem egy betsületes Summátska össze fog jönni.

Munkáid betségéről előbbi Levelem bővebben szólván, azokat továbbis örömmel el várom, mert tudom hogy Aranka tsak jot és kellemetést költthetett.

Schlötzernek általad lett tázfolást, parancsolatod szerint B[áro] Pronay Gábornak²⁵ által adtam ki is azután Aesthetica Professorának Schédius²⁶ Urnak fogja kezébe juttatni, ki is olly jo Hazafi, hogy ha kívánod, azt talám németre forditaná.

Itten az Erdélyi Társaság ellen panasz támad, hogy munkáit nem folytatja, idevalo Tagjainak semmit se küld, sőt el oszlása is hirdettetik. Kérlek tudosits a dolog mivoltáról.

Az idő járása nálunk egész Februáriusig ollyan volt mint nálatok, de bezzeg Martius vissza hozta, ismét a December végével és Januárus elejével járando fagnak kegyetlen-ségét. Midőn ezt írnam

Pest Buda Városoknak
 Roszszul tisztított utszái,
 Az Anthomedonoknak
 Még veszélyesebb probái,
 Mint ez előtt valának,
 Midőn Uraknak hintai
 Néha fel fordulának,
 Meg fagyván hó fuvatjai,
 Mert utszát nem tisztítanak
 Buda Pest Elöljárói,
 S Panaszinkra visitnak
 A Helytartonk Tanátsloi.
 Szint azért ő Kemeknek
 Karimás lo faszt seggekbe
 Büntetésül vétkeknek
 Kívánok e roszz versekbe.

²⁵ Prónay Gábor – Prónay László testvére (1748–1811) esperességi felügyelő.

²⁶ Schedius Lajos (1768–1807) költő, lapszerkesztő, egyetemi tanár.

Meg ne botránkozz magyaros káromkodásomon, mert egy szép négy esztendő lovam tsak nem a lábát törte illyes rossz rendélések miatt és kitsinybe mult másszor hogy szerem porrá nem zuzatott. Facit indignatio vertum. — Ugyan a harag teremtette az ide kaptolt verseketis:

El felejthetetlen Ilik Josef Császár és Király halának

Napiára

Muzsa! borítsd fejed gyászos fátyolokba,
S Szomoru hangokat keresvén sirokba
Bontsd fel könnyeidnek nem rég zárt kutjait,
Hozván furuglyámra kesergés árjait.
Jer! Zokogjunk újra Josefünk hamvára,
S Hazánktól nem esmért remek Királyára;
Emlékezzünk sirván hogy e napon meg halt,
Kiről herék szava még tégedis meg tsalt;
Mert a kásbol őket el kívánván üzni,
Leg jobb szándékjait rosszba tudták fűzni,
Böls rendéléseit míg élt, nem esmértük,
S Életet boszszuval jaj! hányszor kevertük.
Vajha most Styxen tul szavunkat halhatná!
S Halálán kesergő sziveink láthatná!
Tsak a bérelhetné fáradozásait,
Tellyesedve tudná ha végső szavait:
„Én a Magyarokat boldogokká tenni
Igyekeztem, ugymond s édes Attyuk lenni;
De balul értették rendéléseimet,
Durva hátrálással busíták szívemet.
Viszsa teszem tehát ügyök a régibe,
Mint volt az Anyámnak hajdan kezeibe,
Ohajtván hogy azzal szerentséssé legyen
Az Ország, s mint elébb Törvénybe részt vegyen.
El jön azon idő mellyben meg siratni
Fognak, s háládással hamvaim vitatni.”
Igaz volt nagy Lélek! Rolunk fel jegyzésed,
S Már be tellyesedik a jövőndölésed.
Austria véréből nagyobb nem születe,
S Titus Mark Aurellal tsak illyen lehete.
Kinek kedve tartja hadd tántzoljon tehát,
E nap igaz magyart soha vigan nem lát.
Igy Századok után Mohátsnak halmai
Minden Hazafinak fájdalom okai;
Igy Josef halála jövőndő népektől
Ületni fog, mint most tsak kevés hivektől,
Kik Cyprus ágakat hintvén sirhalmára,
Áldásokat mondznak minden nyomdokára.

Meg látod ezekből, hogy bűneinket meg tudjuk bánni, s a mea culpa mea maxima culpa után, mellyet mejjünkre vervén mondunk, mindenkor hozzá tesszük: Sancte Iosephe Secunde ora pro nobis! Él j egészségben és szeresd hiv Barátodat.

Pest d. 13. Martii 1800.

Igaz hiv Barátod
G[rof] Fekete János

6.

Fekete János levele Aranka Györgyhez

Kedves Barátom!

Igen örvideném, ha Levelem téged gyönyörködtethetnének, s akkor meg botsátánám nékiek egyébbi hibáikat. Valoban salynálom egésséged változását, ugy mint kedves betegidnek Szivedet még inkább ellető nyavalyáit. Ki tetszik panaszdibol, hogy szived olly jo, mint különös az elméd. Facit indignatio versum: legyen a bosszu teremté nálamis egybe azon Josef halálára irottakat mellyek kezednél lesznek eddig.

Hogy panaszkod igen Lucretius Philosophiájára ható, azt magadis érzed, s végtére Orthodoxusabonak kivantál látszani. Én neked meg vallom; valamint több rendbéli munkáimbolis láthattad, hogy tsak annyit tartok a mostani buzgó babonákról mint hajdan Cicero a maga idejében szokásban lévőkről. Azonba hiszem

E Remek világnak örök alkotóját,
A rendnek látatlan tündr meg tartóját,
S Ámbár nem tudhatom, testem szenvedése,
Szivemnek számtalan kedvetlen érzése
Hogyan kaptstolatik örök Törvényével;
Elmém meg nyugtatom Gondviselésével;
S Bátor szemmel nézvén jóvendő Sorsomra,
Noha káromkodom néhányszor kinomra,
Meg győzésből hiszek Istent Gondviselést,
De tsupán ohajtom az égben emelést,
S Ha lelkem testemnél tovább fenn állana,
Vélem más formában jobb helyre szállana;
Mert hogy rosszszabb legyen sorsa mostaninál,
A kegyes Istennél semmiképp meg nem ál.
Ha peddig vég orám mindenem fel bontja,
Őrökös áloimis szivem nem boszszantja.
Midőn nem dőlöngtet ágyamban álmodás,
S Békével alhatom, mi van annál jobb más?
Melly a segítséget teve kétségessé,
S végső gyermek ágyat olly veszedelmessé.
Cupido Himennel Párkákat átkozták,
S Bujok a meg holton illy szokkal nyomozzák:
Oda van, ki minket tudott egyeztetni,
S Boldog házasságot méltán kedveltetni
Idegen erköltstől romlott Hazájában,
Kedves példájával vonván igájában
Annak eltökéltett számos ellenségét
Jobbithatta volna Honnya feslettségét
Oda van ki hiv Társ, tőkélletes Annya
Kinek tisztelője Budának jozannya;
Ki Hazában mindég kegyes Cselédihez,
Roszsz kedvet soha se mutat vendégihez;

Kit az irigység is kéntelen bámulni,
 Nem tudván életében semmit kárpalni.
 Ne zokogj jo Férje! Ki tőle fosztattál,
 Állando szerentsét itten hogy várhattál?
 Meg találod őtet maradt magzatiba
 S az ég meg vigasztal, azok virtusiba
 Jegyezvén tenéked. Ann yoknak védelmét,
 Mert jo faj meg tartja származása nemét.
 De midőn kívánlak Őtsém! vigasztalni;
 Könnyeim telletik bajuszmrol nyalni.
 Olly nagy az erköltsnek hatalma. Szívünkön,
 Hogy azon kesergünk mint saját ügyünkön,
 Látván a két várost társadon könnyezni,
 S Fájdalmadon veled mindnyájunk egyezni,
 Illyes részvételtől vélném tud enyhülést,
 Mint hogy egy Aszszonyért e tán soha se lett.

* * *

Esz.....ámnak

Fekete szemednek
 Tűzes pillantása
 Gyönyörű mejjednek
 Nem nyugvo mozgása,
 Elragadták Szívemet.

* * *

Az éléstől hűlni
 Szokott a Szerelem:
 De nálam hevűlni
 Attól inkább lelem
 S Hozzád kaptolsztatni.

Féljen ettől a rut
 Te siess ölembe,
 Unás belém nem jut,
 S Ujj tűz jön vérembe
 Ha téged élhetlek.

Találhatsz keblemre,
 S kik nálam ifjabbak:
 De nem ollj hivekre,
 Mert bennem fészket rak
 Amor egész nyája.

Vénus fattyaiból
 Egyik szívem lakja;
 Másik nem mondom hol

Miolta Szemembe
 Tűnhete Szépséged
 Tsak te forogsz eszembe
 Álmomban is téged
 Képzél a csalo kép

Tsak mint most ugy szeress,
 Okom nem leszsz buma [?]
 S velem lenni keress,
 Nem jutunk boszszura,
 S Holtomig szeretlek.

Azt Styxnek fogadom
 Kegyetlen vizére,
 S Magamat od'adom
 Amor fedésére,
 Ha meg nem tartanám.

Nem válik a szőlő
 Támasztó tőkétől,
 Nálamis mindég nő

Tűzetskéjét rakja,
S mindenem ők birják

Esz.....ám szemétől
Szerelemnek lángja.

* * *

Hogy Teleki Domokos, Bethlen László, Haller Zsigmond Uraknak verseim tetszetek, tsak a hozzád való barátság okozta. Azolta, reménylem vettél ismét egy ujj dosist belőlők, mert a mint támadnak úgy meg küldöm őket. Tiszteld nevemben minden rolam emlékező barátokat. — Most ide kaptsolom Eszterházy Josefné²⁷ halálára költ verseimet és egy kis erotikus vagy inkább bujátska énekemet, ohajtanám hogy e két olly különös munka maga voltában, néked kedvedbe legyen; de kívált hogy jobb egészségben találjon Levelem. Ujjságul azt irhatom (: mert — politikusokat meg látod a Hirmondokból:) hogy Ő Felsége a Császár, Herczeg Eszterházinak 900000 Forintot, Orczy Lászlónak²⁸ 300000 Forintot adott költsón őt per centumra, hogy maguk dolgait rendbe szedhessék. Ditséretes ezen követése a Nagy Fridrik példájának korunkban. Adja az Isten, hogy többekre terjeszsze. Éljj egészségben és szeresd Tisztelődet, hiv barátodat
Pest, d. 9-a Apr. 1800.

igaz hiv Barátod
G[rof] Fekete

Grof Eszterházy Josefné született grof Zeretine ő Nagysága

halálára

Muzsa! mond mért látjuk Cupidot, Bátyyával
Mély gyászban s föld felé szegezett nyilával?
Ritkán szoktanak ők, jól tudod egyezni,
Sőt egymás ellenis néhányszor evezni.
Ne tsudáljad, ugymond, a Heliconi Szűz,
Midőn érdem, szépség és nem azon vak tűz
Himen oltárjához Josefet vezette,
Testvérjének Amor idegjét engedte.
S Azért e ritka Pal példás életében
Holtiglan meg maradt hiv szeretetében.
Eszterházinénak Venus irigylette
Világ bámulását, s Juno sem szerette,
Hogy Virtusra nézve hozzá hasonlított,
Azért Lucinának olly munkát indított,
Melly a segítséget tévé kétségessé,
s végső gyermek ágyát olly veszedelmessé.
Cupido Himemmel [?] Párkákat okozzák,
s Bujok a meg holton illy szokkal nyomozzák:
Oda van, ki minket tudott egyeztetni,
s Boldog házasságot méltán kedveltetni
Idegen erköltstől romlott Hazájában,
Kedves példájával vonván igájában
Annak el tőkéllett számos ellenséget;

²⁷ Eszterházy Josefné szül. Zierotin Terézia († 1800).

²⁸ Orczy László (1750–1807) Abauj megye főispánja, császári kamarás.

Jobbithatta volna Honnya fesletséget;
 Oda van, ki hiv Társ, tökéletes Anya,
 kinek tisztelője Budának jozanya;
 Ki házában mindég kegyes cselédihez;
 Rossz kedvet sohase mutat vendégihez;
 Kit az irigységis kéntelen csudálni,
 Nem tudván éltében semmit is kárpálni.
 Ne zokogj Jó Férje! ki tőle foszlattál,
 Állandó szerentsét itten hogy várhattál?
 Meg találod őtet maradt magzatiba,
 S Az ég meg vigasztal, azok Virtusiba
 Jegyzvén tenéked Annyoknak érdemét,
 Mert jó faj meg tartja származása nemét.
 De midőn kívánlak Ötsém! vigasztalni,
 Könnyeim kelletik bajuszomról nyalni!
 Olly nagy az erköltsnek hatalma Szivünkön,
 Hogy azon kesergünk mint saját ügyünkön
 Látván a két várost Társadon könnyezni,
 S Fájdalmadban veled mindnyájunk egyezni.
 Illyes rész vételtől vélném bud enyhülhet,
 Minthogy egy Aszszonyért eztán soha sem lett.

* * *

7.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

Kedves Barátom!

Most érkeztem haza a keringésből. Sokáig huzván fenn járva a nyavalyát; mihelyt gyo-
 gyultam, ki futamodtam volt a Küküllő szelid mejjékére. Az alatt érkezett ide 13dik Marti-
 usban irt kedves Leveled. Verseid mind igen kedvesek előttem: de kivált ime nagy Emberek
 Josefnek hamvai tiszteletére irottak, igen felségesek. Leikesülők mindenkor, mikor Leve-
 leidet veszem; és egybe szedvén őket úgy tartogatom, mint az Elmének apro forrásotskáit.
 Mikor nálam az Elme Eretskéjinek folyamattjai száradnak vagy gyengülnek; azokhoz já-
 rulok, belőlek életet, egykis Elmét és frissiséget meríteni.

Köszönöm Barátom hogy csekély munkátskáimról valo kegyes Itéletiddel engem . . .
 teszz: mert magam meg vallom, keveset kezdek a bennem lévő versszerző Lélek mérték-
 ről tartani. Leginkább meg elégszem mégis azokkal, melyeket azután szerzettem: hogy
 a Te bölcs Oktatásodból és jeles példáidból a jo Iznek érzékenyebb vonásait tanultam.
 Most a napokban nem volt vershez kedvem: jobbatka oráimbann nevezetes jobbírányt
 tettem kettőben: u. mint a közelebbi *Panasz*-ban és a régen irt *Szép Elméhez* irtbann.
 Ugy tudom mindenik meg van nálad: de az utolso nem egészsz a hozzá tett potlás nélkül;
 'S az első a jobbítás nélkül eltűrhetetlen, csak egy zavar; melyből lehet valami. Hogy azt
 a nyomorult Schmidet Kegyessegedre méltottattad: jo szivednek dicséretére szolgál; és
 énis köszönöm! Schlözerre tett ki küldött Jegyzéseim, azt tartom igen jo és tudos kezekre
 mennek B[á]ro] Pronay Sándor²⁹ és Schédius Ur kezeikbe. Nemis akarom hogy tovább

²⁹ Prónay Sándor (1760–1839) a történelemben jártas protestáns főúr, Aranka valószínűleg tévesen írta P. Gábor helyett!

mennyenek; kérlek vedd vissza osztán. Abbann a munkában csak azt akartam meg próbálni: hogy egy nyelves emberek tollával össze mérhetném a magamét. Hogy németre fordításak teljességgel nem akarom. Már elkezdtem azokat a Gondolatokat más tisztességesebb formába önteni; millyen egy becsületes Magyar nemes emberhez illik; ebben az Igasságot minden részbe nagyobb világosságra akarom hozni, és jobbanis meg támogatni: de szemét, epe, s indulat nélkül. Azután közönségessé tetszeni; s azt azután németül is világra lehetereszteni. Hogy ezt jobban véghez vihessem, éppen Leveledzésben vagyok egy Megyesi Szászszal Ballmann nál³⁰ a Székelyek Eredetéről; mellybenn ugyancsak fenn forog az a Schlözernél is nyuzott Fő kérdés: Hogy a Patzinacziták birták-e 890-től fogva vagy azután valaha Erdélyt? Éppen most tettem meg Jegyzéseimet arra az ő Munkájára; melly az Erdélyi német Quartalschriftban a VI dik Esztendő IVdik Fertályában a 3dik Articulus alatt elé fordul, s ki adatott. Elis küldöttem nékie. Most már ezekbe szorgalmatoskodom; azoknak tövisi a Szép Elmének és Vers Istenének lelkét meszsze üzték tőlem. Azért most hamar verseimmel se szolgálhatok.

A Magyar Társaság meg nagyon éppenn; de a Fő Preses Gubernátor Urunk Ex[cellen]-tija nyavalyája a mult napokbann egykiség meg hátráltatta.

Kedves Barátom öllelek és szokott Tisztelettel vagyok

alázatos Szolgád

Aranka György

M[aros]Vásárhely 20. Ápr. 1800.

Itt éré az én rest Válaszomat a mai Postával ujjabb gyönyörűséges Leveled. K[edves] Barátom! Nevezetessen 3 szép, a Te Műhelyedbe költ Gondolat benne. Egyik a Te Unitárius Hitednek ágazattya forma. E remek Világnak örök Alkotoját, A Rendnek láttatlan tündér megtartóját. Ez igen szép. A másik Gr[of] Eszterházi Josefné emlékezetére — mért láttuk Kupidot bátyával méjj gyászban? — Ez szinte meg penditette bennem az most megereszkedett hurokatis. Érzékenyül olvastam őket. A harmadik E — ámnak. Ez igen nyert, a gondolat igen ifiu; de a ki tétel igen vén. A Hogarth³¹ Principiumáról távozik: Linea Polcritudinis est Linea Curva. Igen tiszta ki tételek — Ha téged élhetlek — másik nem mondom hol, tüzesetskéjét rakja. Ha ezeket a szép Esztera nem érti és az illendőség Törvénye ellen valoknak lenni észre sem veszi: olyan gyenge, mellyben Te gyönyörűséget nem találhatsz: ha pedig érti és elszenvedi: igen közönséges kutfőből meriteszsz. A Szerelem a Testi Gyönyörűségek között a legelső, és a nyomorúságok érzése csendesítésére, felejtésére, talánn a legelső és leghathatosabb Balsam: ezt igen meg kell becsülni; különben ujjito erejét elveszti. Még az én jo Biro Társaim nem jöttek bé; csak magam vagyok, mig a Gyülésnek ideje elé jó, addig egy kevés hasznát akarom venni az időnek.

Szolgád K[edves] Barátom! Az Egek oltalma Veled

Aranka György

8.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

Kedves Barátom!

Láddé Barátom, melly nagy előttem Hitele mind Barátságodnak, mind Ártatlanságodnak! Egy szép Ifiu Grofné, Gr[of] Rhédei Mihályné, született Gr[of] Bethlen Borbála³²

³⁰ Ballmann (Bolmann) János Mihály (1765–1804) gimnáziumi tanár Medgyesen, történelmi dolgozatokat írt.

³¹ Hogarth

³² Rhédei Mihályné, sz. Bethlen Borbála (1770–1852) Sándor és Karolin leánya.

menvén ki a Napája Id. Gr[of] Rhédei Mihályné Társaságába Pestre: itten keresztül menti-be Tégedet ajánlottalak nékie, a kinek Josága által a Pesti szükséges Esméreteknek Elejit megtudja. Meg akartam a' Te Hitedetis próbálni, hogy annak fundamentuma a Virtusé? A Virtusnak azt a tulajdonságát mondják; hogy ingyen haszon keresés nélkül cselekszi a jót; és itt ha a szép Grofnénak segittséggel léssz; Virtust kell csinálnod: mert nem biztathatlak hogy szokott hasznát várhaszad. Ajánlom mind a nevezett Szép Grofnét, mind magamat és Tégedet ölelvén vagyok
Kedves Barátom

alázatos Szolgád
Aranka György

M[aros] Vásárhely Ápr. 22dike 1800.

P. S. Más leveleimben úgy szoktam Néked írni, mint a ki velem együtt, három pénzt Polt-rába el vész: de most úgy irtam mint, a mit Benned leg inkább becsülök, Filosofusnak.

9.

Fekete János levele Aranka Györgyhöz

Kedves Barátom!

Miolta együtt annak rendje szerént kezdtünk Leveleket váltani, nem történt még rajtam, hogy néked K[edves] B[arátom] kettőre felelettel tartoznám; de egy részt Fejérvár táj-jára kellett mennem; onnét vissza jöven Fotra, hogy az Arendatoroktól jobbito vastag krétával irt Számvetésnek, a romlásokról szint olyat vethessek ellene; más részről pedig elérkezetenek azon innepló mulatság napjai, a melyekkel Palatinusunk gyönyörű Élete párjának neve napját tisztelte és másoktolis tisztelni látta. Számatalan volt az Idegenek száma, a kiket ezen mulatságok hire, Bétsből és a Hazának más Városaiabol ide vonzott, úgy hogy majd egy hétig Mátyás Király idejéről lehetett álmodni. Elsőben is egy Carousel adott, mely oda számálván a Palatinust, 18 lovaglobol alatt; ezek négy négy egyaránsó (?) Magyar köntösben kotsagos csákokkal, mindnyájan párducz bőrből, mutatták a magok és lovak könnyen forgását; a Cafousel magában katonás volt (ezt azért teszem hozzá, hogy Vesselényi Miklos, és más tanult lovasi Erdélyi Hazánkknak megértse (mert sem a lovaglok, sem a lovak nagyobb részéről, az úgy nevezett Iskolást várni, vagy kívánni nem lehetett. De különös szép, és Költőjének betsületére válo volt, a Carouselt követő Lovak tántza, melyben Grof Beckers,³³ kit Savoi Regementjéből nagy része Erdélynek esmér, meg mutatta, hogy nevezetesebb alkalmatosságokban tudna népet vezérelni.

Nagyon szépítette mind a Carouselt, mind az egész mulatságot, a polgár lovasság Osz-tályainak belefónása, és azon Romaiak módjára, négy egymás mellé fogott fehér lovaktól vonott, diadalom Jeleivel terhelt szekér, melynek kotsissa ugyan Magyar köntösben parducz bőrből, Grof Csáki Ferentz³⁴ vala. Ez után Grof Károli, maga Uri Házában, egy igen szép tántzot, vagy is Bált, pompás világosításával az egész háznak, és tobzodo vatsorát adott. Ugyan azon Vasárnap, a mely a Carouselt követte, ebédén a lovaglok az Udvarnál voltak, a hol az étel szoba régi mód szerént fegyverekkel ékesített; azután fegyveres polgárság, a meg holt Primás kertjében, egy ollyas mulatságot adott, hogy abban a jo izlés a pompát haszonlatanná tévén, minden embernek örömére vált, de azt le írni csak a hirmondok fogják tudni. Mindeneket bé fejezett Generális Beleznainénak³⁵ a kertjében adott tegnap előtti oszonnája, mely olly jól volt rendelve, hogy a többi, bár szebb Innep-ések tündérségétől el nem nyomtatott.

³³ Beckers — ismeretlen személy.

³⁴ Csáky Ferenc körorsszeghi és adorjáni gróf, trinitárius szerzetes.

³⁵ generális Beleznainé — Beleznai Miklósné, sz. Podmaniczky Anna Mária (1731–1802).

Átaljában bátran mondhatjuk, hogy Mátyás király idejétől folyvást, Pest Buda szebb és pompásabb Multságokat nem látott. Érdemes volt ezekre

Azon gyönyörű Menyetske
 Ki hajdani Beatrixnál
 El hidd Barátom Szebbetske,
 S Erkötsben sokkal fellyebb ál.
 Most is irtozik az elme,
 Hogy meg valhatta Pápának
 Bujaságát ő Kegyelme
 Kedvéért Ulászlojának.
 Palatinusnénk erköltse,
 Illyesektől nem félhetett;
 Mert jó nevelés gyümöltse
 Remek testében feszket vett.
 Vénust képzel ő képére,
 Dianának termetével;
 Minervát böltességére,
 Junonak tisztességével.
 De meg is elégedhete
 A Férje tiszteletével,
 Melly ujonnan jegyeztete
 Nevének inneplésével.
 Szép volt a Herczeget látni,
 Mint versengett társaival,
 Dzsida pistolt karddal vatni,
 Hogy tetszhessen játékiyal.
 Mindnyáját felis haladta,
 Vigyázo virgoncságával,
 S Néki szépség a bért adta
 Szívéhez kapcsolásával.
 Így midőn tsatából tére
 Mars, Amornak szép Annyától
 Fáradtan jutalmat kére,
 Mint Josef remek társától.

Most már Leveled meg feleléséhez fordulok: Az első 20ik Apr. költ. Örvendek tiszta szivből barátom egésze meg térésén. Josef Hamvaira irtt verseim, igaz meg győződésből tett gyonásnak szüleményei. Szintugy bánok én a te kedves Leveliddel, és azokat mind magam, mind jó Barátim oktatására szorgalmatosan egybe szedve tartom.

Munkáidról ugy itélem, a mint érdemlik; nem rosszat, de még középszerűt sem szülhet tollad, és meg vagyok győzve, hogy kedves ajándékot teszel azoknak ki nyomtatásával a két Hazának. Ha magamat nem igyekeztem volna esmérni, kevélyllye tenne azon kegyes fordítása Levelednek, mellyben verseidnek minden nap növő Szépségét nékem tulajdonított. A te Mestered Apollo kilentz vén Szüzeivel, már néked régen főbe poltzt rendeltek a Magyar Parnassuson, minekelőtte én; el hagyván néminemüképpen a Fratziakét, annak tövén mászkálni kezdettem volna.

A versid jobbítását el várom, szerentsésnek tartván téged, hogy nem átalld a lima labort. Én ámbátor Horatiusnak nagy imádoja vagyok, tsak ritkán tudom magamat a nonum prematur in annumhoz alkalmaztatni.

Munka nélkül folynak együgyü verseim,
 S Nagy betségem nem vágyván, csak mint érzéseim
 Találnak előttem néha kegyelemre,
 Mert te benne nézel leg inkább szívemre.
 S Ha jövőd Százak olvassák azokat,
 Abban nyugtatják meg, úgy vélném magokat;
 Minthogy Arankának tudtanak tetszeni,
 Ki mindenben a jót szokta volt izleni,
 Emberséges ember lehetett költőjük,
 Bár rosszszabaknakis tunya ki töröljök.

Schmidnek örömet többet is szolgáltam volna, de már rég nem volt nálam, s maga sem igen látszik tudni, hogy mely Tisztviselés volna neki való, ajánlván én magamat, mihelyest egy üres tanító helyre mutatna, annak néki meg szerzésére.

Vissza fogom Schédiustól Schlözert illető munkádat kérni, és a többi parantsolatidból el várom. Azonban már ebből is jól meg vagyom czáfolva a Német Sógor.

Örvendem hogy az én egy Istent imádo Vallásom ágazatai tetszettenek. Eszterháziné halála valóban úgy meg hatotta a szívemet, hogy csak annak bus érzéseit szedtem versekbe. A harmadik munkáról úgy ítéltem, mint hajdan Teleki Josef egy tiedről, de mind a ketten elfelejtették, hogy Anacreon vénebb volt mi kettőnkél és hogy Horacius többi társai-val ámbátor Augustus és Mecenással éltek, még sokkal jobban meg pendítették a diszno kolompot. Ha a Pucellát olvastad, emlékezzél hogy Amornak két tegze vagy, egyikéből vékonyabb érzékeny szerelemre, a másikból Satyrosokhoz illendőbbre sebesülünk. Átaljában ez olyan munka, mely Somsich Lázár³⁶ Bátyám nálam lévén, bor tréfa és bujaság között költetett. Valamit a Szerelemről mondasz, igaz; de te az arany nyíllal teljes tegzéről szollasz Cupidonak; én pedig ebben a gunyolásban, a másiktól sebesülve szollottam. Ama vékonyabb szerelem meg nem szenved az őszi haját, és bolond az a vén, a ki bár erejére nézve Ifju légyenis, annak gyulasztását magához reményli. Caetera textus habet.

De csudálom, hogy egyszerre,
 Olly nagy rigorista lettél,
 S Baráttal kemény perre
 Olly gunyolásért menettél.
 Mondják: ha vénül a ringyo,
 Hogy akkor legjobban kárpál;
 Mert mi másnak kedves és jo,
 Már szolgálatjára nem ál.
 De tőled még nem távoza,
 Vélném, vétkek közt a leg sebb:
 Mond meg hát arra mi hozza,
 Hogy itéleted keményebb?

Vége 22ik Apr. írott Leveledre sietek felelni: Ha azon Dáma, a kit nékem ajánlasz, minden testi és lelki érdemekkel (a minthogy velek bir nem kétlem) nem volna is a természetől meg ajándékozva, minden itten tőlem ki telhető szolgálatra számot tarthatna, csak azért hogy te K[edves] B[arátom] ajánlod. Várton várom tehát a szép Grofnét Idősb Grof Rédei Mihálynéval,³⁷ kit mint Nénémet vágyon szerentsém esmérni, és bizonyossá

³⁶ Somsich Lázár († 1807) helytartótanácsi titkár, Zala megye követe.

³⁷ id. Rhédei Mihályné sz. Bánffy Terézia (1740–1807).

teszlek arról, hogy minden, a mit egy városi remetétől mind mulatságokra mind dolgai el intézésére várni lehet, tőlem el fog követtetni.

Meg nem tsalatkozol, ha rolam azt hiszed, hogy kész vagyok jutalom nélkül szolgálni; egész életem ennek bizonyosága, és ha munkáimban meg olvastad volna mostani szerelmet, nem kételkednél hogy még mikor reámfért volnais, időre nézve sohasem jo házasságban gántsot nem tettem, se szűz koronát nem bontottam; egyébb egyszer, és akkor is Ifju legény lévén, a hodoltat kész voltam el venni.

Barátom! én azt tartom, hogy noha mint Chaulieu,³⁸ la Chapelle,³⁹ és Bachaumont⁴⁰ tudunk mi ketten gunyolni, és Vieland⁴¹ Mussarionnyát tartjuk igaz Philosophiának; Epicurust pedig jozan értelemben nagy szentnek; még is jobbak vagyunk általjában:

Mint ama komor Képzelmők
Kik erköltsöt legendákba
Keresvén oltár emelők,
S bálványokat lelnék fakba,
Kikkel tsudákat tétetnek,
Egy Isten gyalázására;
S másként hívőket süttetnek
Lelkek meg nyugtatására.
Mi, hogy minden gyönyörűség
Kegyes Istenünk munkája,
Azt hiszszük, s ugyan azért ég
Hozzá háladás fáklyája
Szívünkben tisztább tüzekkel,
S ugy tartjuk, hogy szabad élni
Erőnk szerént mindenekkel,
S Pokollal nintsen mit félni,
Tálálhat szívében a bölts
Jo tételi jutalmára,
Intézvén őtet az erkölts
Socrates mennyországára.

Élj egészségben és szeresd hiv barátodat.

Pesth. d. 15a Maii 1800

G[rof] Fekete János

U. I. Ide kapszok egynéhány a Carouselre faragott Francia verseket, a mellyek, bár egy fertály ora alatt születtek, még is türhetőknek látszottak az egybe gyült idegeneknek: „A son Altesse Imperiale Madame l' Arhiduchesse Alexandrine Pavlovna a l' Occasion de Carousel.” [egy 16 soros francia vers következik.]

³⁸ CHAULIEU, L' Abbé Guillaume de (1639–1720) francia költő.

³⁹ LA CHAPELLE Claude Emmanuel L' HUILLIER (1626–1686) francia író, költő, szabadgondolkodó.

⁴⁰ BACHAUMONT, Luis Petit de (1690–1771) francia író.

⁴¹ Vieland = WIELAND, Christoph Martin (1733–1813) felvilágosult német költő, egyik híres műve a *Musarion*.

10.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

rightlineM[aros]Vásárhely, 10 Jun. 1800.

Kedves Barátom!

A' mi szolgálatunk tegnap, azaz 10 dik kezdődék, 's én előtt valo naponn jöttem ha-za. Az egészszy nyugodalom idejénn az heveréssel, mulattsággal, jo éléssel, keringéssel fárasztottam magamat. Igen szép időt töltöttem Gr[of] Kendeffivel⁴² a ki téged Tisztel, az Annyánál; ott volt a' Szép Grófné Bethlen Ádámné,⁴³ a' kitől az a' Parantsolatot vettem, hogy nálad Tiszteletét jelentsem. Oda érkezett a mi Tudos Engelünkis,⁴⁴ a' kivel valo Társalkodásbann igen nagy meglegedésem volt. Láta némely Munkátskaimatis, és nem szánakodással ki nem mondhatom Barátom, melly jo időt töltöttem vélek: de tőlek meg válván nem alább valot. Irhatnám Néked mint Jelenést — Phaenomenont — hogy a vén Legény tüzet kapott, és azzal biztattya magát, hogy mostanában egy egész Eroberungot fog csinálni. Sokáig oda keringvén, a' Leveledzés és folyo tudos Munka igen a' nyakamra ült: azért a terhelt Elme, a' mint kívánná, a jo kedv és elevenség Linéáján, a versenn, meg nem ugordhatik; e más nyuguttabb órákra marad. Most csak éppen azt akarom tudtoda adni, hogy élek és igen gyönyörű szép Elme Játékaidat vettem; és azoknak párját adni elégtelen vagyok, meglévén terhelve.

Az én kedves Engelem engem igen megszorított; mert azt mondja, hogy a' mi jo Barátunk, s a Hazánk Tudosainak egyik érdemes fénnye Prof. Schédius Ur, igen alkalmatlan nyavalyábann vagyon. Én azt az Tudos Urat igen erőssen tisztetem és szeretem, mind azokért a Nemes és szép Tulajdonságaiért, mellyekkel az értelmes Világ jo Itéletét meg nyerte; és erőtelenkedéseit igen sajnálom. Mindekelőtte nékie irhatnék, nem állhatam meg hogy fájdalmaink könnyebbitésére, annak mértékéről előttem ne emlékezzem. Nagy része volt multságunknak, a Tè szép Leveled és elmés Verseid, mellyeket mind Groff Kendeffi, mind Gr[of] Bethlen Ádámné örömmel olvasták. Most már én a' dologhoz, a nehéz dologhoz fogok; a Régiségekben fenn forgo legnehezebb kérdéseket vizsgálás alá venni; ez azonbann, egy kis nehéz, szép ostromhoz, mellyről fellyebb emlékeztem, a mesterséges vitézi lépéseket 63 esztendő koromban meg tenni. Kívánn szerencsét hozzá Barátom! Nem tudom leszszé annyi időm, hogy egy diadalmi, vagy egy szomoru Ének által szerencsém mivoltát megesmértessem jövőndöbe. Öllelek Kedves Barátom és vagyok

alázatos Szolgád
Aranka György

11.

Fekete János levele Aranka Györgyöz

Kedves Barátom!

Tizedik napján ezen Honapnak költ Leveledet, szokott szíves örömmel vettem s abból érttettem hogy Grof Kendefivel és más tudós Baráttal töltvén nyugovo idődet, rolam is emlékeztetek. De kívált vigasztalt, hogy azon tőlem régen imádott Magyar Dámák remekje, Grof Bethlen Ádámné született Grof Gyulainé, el nem felejtkezett egy régi tisztelőjéről, és azt általad köszönteni méltoztatik.

⁴² Valószínűleg Kendeffy Elek fiáról, Jánosról van szó († 1801).

⁴³ Bethlen Ádámné sz. Gyulai Katalin (1779–1844).

⁴⁴ Engel Keresztély János (1770–1814) erdélyi kancelláriai fogalmazó, Magyarország történetével is foglalkozott.

Kevés Aszszony vagyon ő hozzá fogható
 E széles világnak minden Országiban,
 Mert ő benne szépség, ész erkölts fel hato,
 S Grátziák testvérét látod mozgásiban.
 Koronázásunkat midőn szépítette,
 S Idegen Dámáknál irigylést okozott,
 Vén Barátodat is szolgájává tette,
 S Szivemben vakmerő vágyásokat hozott.
 Özvegy lévén akkor, talám szaporitni
 Fogtam volna számát kosár hordóinak,
 S meg nem nyert kéréssel, ősz hajam csufitni.
 Így számában tartson hiv imádóinak.

Hogy Engel Pesten keresztül menvén, noha Schedius barátommal öszve jött, engemet nem tartott eszmérésére méltónak, sajnálom; mert minden embertől hallom őtet Tudományáról ditsérni. Azomban meg tudván, hogy házasodni ment, rolam meg felejtkezését nem vehetem rossz néven. Ha látod őtet, mond meg neki, hogy viszszejövelete alkalmatossá-gával látogasson meg, mert sok beszédem volna vele.

Szerentsés vagy Barátom! hogy tudos társalkodásokból Amor tündér Templomába si-ethetsz; nékem azbelső ritkán engedtetik; ama pedig igaz volta szerént, régen el zárata előttem.

Ifjat sértsen Amor aranyos nyilával,
 Mert mindent reménylhet állandóságával;
 Hogy vénis szerethet, a könnyen hihető,
 Tsak hogy viszontaglás nehezen nyerhető
 Meg öszült üstökkel, ránczba vont ortzával,
 S Jobb vénnek sértetni, vastagabb nyilával,
 Melly a tőled kárpált verseim költötte,
 S Esztera keblében báremet nyерette.
 Azomban Magyarok Anakreonnyának
 Talám fenn tartatik, tétele tudának,
 S Hallván énekjeit, felejtí Kedvese,
 Hogy képén, erején már az idő nyese.

Ezen tsuda tételt midőn néked szivemből és irigység nélkül kívánom, nem győzőm tsu-dálni, hogy a szerelem

Muzsádat inkább nem ébreszti
 Költésére szép verseknek;
 Kinek Amor szívet gerjeszti,
 A költője remekeknek.
 Ő vitt Parnassusnak hantjára
 S Noha regulát nem tudtam,
 Rá hajtván Ovid kotájára,
 Mind addig nem is aludtam,
 Míg Kedvesemnek szép szemei,
 Nehéz nyelvén Frantziáknak,

Nem lettek versim kutfejei;
 Osz tán a Magyar Muzsáknak
 Sugár Johanna vitt áldozni
 Gyöngyösinek ditső nyomán,
 S csak Amort kelletik okozni,
 Ha ki, hogy verselek, meg szán.

Professor Schedius, a kit mi igazán szeretünk, s érdeme szerint becsülni is tudunk, Fűredre ment. Félek, hogy ott hagyja csontjait elmés pályafutása zsenéjében. Adja a Mindenható hogy hazudjak, mert ezen fiatal ember, egyik oszlopa Hazánkban azon erősségnek, melyet a setétség bajnoki nem szűnnek ostromolni.

A te ostromodhoz már fellyebb szerentsét kívántam, és így még csak azt jelentem, hogy az általad nekem ajánlott Dáma nem jött el; talám ugyan ő fel lobbant Szerelmed tárgya, és azért mult el ide jövétele.

Grof Bethlen Gergely egy nap boldogított kedves társalkodásával, Bétsből Hazájába való vissza térésében. Én néki Számodra minden hátra lévő a Palatinusnékat illető verseket, Mátyási két munkáját, Orlando Furioso fordításából két énekemet, és Hazánk Történeteiből a Fragmentommá vált munkámat által adtam. Éljen szerencsésen, és noha Cupido sarkal, el ne felejtkezzél

hiv barátodrol
 G. Fekete János

Pesth. d. 29a Junii 1800.

12.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

M[aros]Vásárhely 12 Jul. 1800.

Nagy Vitéz Kedves Barátom!

Örömmel vettem drága Leveledet. Te most, a mint látom hasznos Éltednek Vecsernyéjéhez képest, az Elme Tűzinek Delinn vagy. Az Elmék Istenkéji leg ártatlanabb szép Gondolatoskáidatis, a szép Mesterség kellemetességeinek könnyű Lépéseire szedik. Irigylem szerentsés sorsodat! De ha Te a Te Deled Abroncsa alatt vagy Barátom, és ott Tégedet a kellemetességek szárnyai az Egek felé emelnek: hidd el hogy az Elme Estvéjének is megvagyon maga kellemetessége. Én most az én Ejtszakámbann vagyok. Ha látok, hallok valamit és Tudományok műhelyében izzadok: az a magánosság lámpásánál vagyon. Nem tudok, nem látok senkit vigyázombann, magamonn s a Tudományok mezejéről szedett és csak az én vén kezeim között kevéség meg hervadott virágokonn, olykor olykor Gyümölsökönn kívül. Mikor pedig Morfeus a maga Országába viszen, ama kedves Álmok, a multaknak kedves emlékezetei a Szerelem és Időtöltések; s azoknak elevenítő gondolatai jáczodtatták az én Lelkemet; mely mint a Tűz, maga szijjos és könnyenn hajlo természetét a 63dik esztendőbennis az én vigasztalásomra megtartotta. Nem versre olvad az Elmém mindazáltal: hanem érzékenységre. Midőnn Te verset irsz, én szeretek; és szerencsésnek tartom magamot véle.

Éppen az a nap hogy Leveledet vettem a Cancellarius Excellentiájánál Gr[of] Telekinél voltam. Beszéltünk rolad. Az az Ur igen nagy Tisztelőd és érdemeidnek nagy becsüllője. Más nap voltam Gr[of] Petkinénél,⁴⁵ ott találtam Gr[of] Bethlen Sándornétis a néked ajánlott ifiu Gr[of] RhédeinÉ Édes Annyát. Azt mondja, hogy a Leánya sietve és egyene-

⁴⁵ Valószínűleg Petki József († 1817) feleségéről, Kemény Antóniáról van szó.

senn ment házához, hogy Gyermekait láthassa; Pesten létibe Gr[of] Rhádayné⁴⁶ foglalta el. 10 vagy 12 nap voltanak ott, és sajnállya hogy Téged nem láthatott. Énis sajnálom! Mert láttál volna egy szép, ifju szerelemre termett, de annak édes szavaira hajolhatatlan Erdélyi Aszszonyságot. Gr[of] Petkiné emlékezik rólad, és köszöntet. Te nem tudom emlékezel róla: a N[agy] B[ecsi] Rudnánsszkiné⁴⁷ testvér öttse. notevalószínűleg elírás, tollhiba, helyesen „testvérhuga” Gr[of] Bethlen Ádámnéról várom szinte a tudositást hogy holvan; és tiszteletére mehessek: parancsolatodat tellyesíteni fogom. Gr[of] Bethlen Gergelyről küldött Irásaidat nagy kívánsággal várom; és a Barátság Karjaival ölelvén, igen különös szivességgel vagyok

Kedves Barátom

alázatos Szolgád
Aranka György

13.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

M[aros]Vásárhely 12 Aug. 1800

Kedves Barátom!

Ha azt gondoltad volna, hogy a Te szolgád, a szegény Aranka eddig az Árnyékok Országába: abba a Pokolba vagyom már, melyben remélni hogy nemsokára az élt szép Lelkeket csudálhattya; és Tégedetis valaha, későre, a Zöld Borostyán koszoruk Leveli alatt megfog látni: elég okodlett volna réája. Már már régtől fogva mind azonn az utonn vagyok: és még most se állottam egészen helyre. Elszöktem hazul és papirossaim mellől két izbenis. Esmét láttam mind Gr[of] Kendeffit, mind Gr[of] Bethlen Ádámnét; Gr[of] Bethlen Ádámnénál magánál voltam; az ő jo izű Kertyét és Házait örömmel láttam; de magais rosszszul volt. Verseidet mutattam, melyikben Őtet dicsérted, és igen kedvesenn vette. Köszönet Gr[of] Kendeffi Jánossal együtt.

A Szép Kis Rhédeiné hazajött; nem találkozhattam vele. Az Édes Annyabeszéli: hogy igen kevés ideig lehetett Pestenn; Az Ota Édes Anyja, kívül volt, erőssen elvult foglalva a kevés idő alattis, mig ottvolt; a mi jo időtöltése volt Gr[of] Rhádainé Excellentiájának köszöni.

Groff Bethlen Gergelyel se találkozhattam. Mikor itt járt, nem voltam jelenn. Meg hozta barátságodból, a miket küldeni méltoztattál. A Magyarok Történetei dicsősséges meg Irásának kezdete! Gyönyörű Munka! Nem potollya aztki Barátom soha a becsületes Barátnak. Szekeresnek becses Munkácskája. Kár volt félbe hagyni! II. Friedrich irta volt Keitnak: hogy az ember olyan mint a Gyermek, mikor reggel fel akar kelni: fel ül ágyába: azomba vakarni kezdi a fejét, esmét hanyattá eszszakdik s elaluszik. Es így a Szép Historiais esmét álomnak eszszakdett. De a Tè Jó Emlékezeted, szép Elmédnek, s Jo Szivednek Erdemei nem alusznak. Mindenek igen jól emlékeznek rolad. Azok közül valo Méltóságos Gr[of] Teleki Sámuel Udv[ari] Cancellarius Ur Exelenziájais; ki most egykeves időtől fogva itt mulat. Igen örömost hallotta mikor rolad emlékeztem; és magais nagy dicsérettel szollott nagy Érdemeidről.

Ez a jo Grof és Nagy Hazafia most azon dolgozik, és egy Nagy Bitliotheka leszen; a Hazaközhasznára szentelve. Barátom a legszebb Teremtést, azén Bálványomat megunom, mikor látom mennyi időbe s pénzbe kerül: olyan időbe és pénzbe mely a Nemzetés Hazahasznára fordítatván, annak dicsősségére szolgál! Nem vagyok én a Missionariusságra hivatalos, hanem csak magamba beszéllek Veled, a négy falközött: Vallyon nem jobb

⁴⁶ Valószínű, hogy Ráday Pál feleségéről, Prónay Ágnesről történt említés.

⁴⁷ Rudnánsszkiné — ismeretlen személy.

volnaé egyet próbálnunk; olyan dolgot csinálnunk, melyet senki se hihetne. Ha pedig meglátná: elbámulna rajta. Nem jó volnaé, megtérnünk. Ezerszer öllek Édes Barátom! Engedj meg egyszempillanatnyi Gyengeségemnek: szinte hihetlenség vétkibe estem. A mindenható szépség Birodalma alol, mint rossz szolga elakartam szökni.

Te légy okosabb, vezérelj engemis. A ki örökösön vagyok

alázatos szolgád
Aranka György

14.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

M[aros]Vásárhely 11 Sept. 1800

Kedves Drága Barátom!

Csak nem tudván egészségemet jól helyre állítani: félbe hagytam minden dolgomat, s ezekben a száraz és poros de egészséges napokon mind nyargaltam szerte széjjel. A M[agyar] Cancellárius Ur Excellentiája tiszteletéért fordultam ide egyszer mászszor. Ő Excellentiája tegnapindula egészséggel. Néked nagy Barátod Erdemeidnek Tisztelője. Énis elszaladék azonnal; most jövök haza; és holnap meszszebb akarván indulni: megemlékezem a Te drága Barátságodról; az én kedves Tárgyomról. Küldöm azért az én szives Tiszteletemet. Egyébbel nemis udvarolhatok. Minekutánna a Berzeviczi Ur Magyar Kereskedésről való Munkájának fordítását elvégeztem, az eszemis nem engedte magát terheltetni. Talán ha jolki nyujtathatom, majd esmét vehetem valami hasznát. A mi aproság semmiségeket csináltam, ugyancsak ide teszem. Levelem Végére. Mint jó Barátom tudom; ha látodis, hogy millyennek kellett volna lenni, s mibenn hibázik: megengedsz.

Groff Bethlen László a Kedves Fiát, Pált⁴⁸ Bécsbe akarván vinni eddig utnak fogott indulni. Alig várja hogy láthassam, s jó indulatu, engedelmes Fiátis, és egyszersmind Barátságát elődbe alithassa. Ha a jó reménységű Ifiu Attya nyomdokát fogja, mint bizunk, követni: Hazánk s Nemzetünk egy jó és Nagy, Nemes Szívű Hazafiát fogja benne látni.

Öllek kedves Barátom mint

alázatos hiv Szolgád
Aranka György

Ősz

Szerelm

A Zefir könnyű Szárnyai
Tavaszt csak minap hozák
S Az Ősz hives harmattjai
Tollaitol már fosztják.

Lassan lassan megkezd hülni
Az eleven Természet
És meg hült helyébe ülni,
Az éjt hozó Enyészet.

Magoss Egek nagykirálya!
Ne siess olly sebessen:
Nem kevésbé meg talállya
Jászlát lovad csendesesen.

Egy rosszsz, de édes Nyavallya
Jokedvel s friss vérrel jár;
Csak Szív lankadt: Orvosollya
Más Szív; mellytől éltet vár.
Ne hadjátok kis Istenek
Kinlodnia egyedül;
Illyétek meg Szép Szerelmek
Aztis, mellytől Sebessül.

Mérgecs eme Gyermekek ijja
Nem tud adni kegyelmet,
Meg löve a Venus Fia,
s Nem tudék csak Szerelmet
Kilencz Szüzek forrásiba

⁴⁸ Bethlen Pál (1783–1866) 1813-tól kamarás, ismert gúnyneve „Bajusz Pál”.

Minket ha Mája Fiának
Megfujt aranny veszszeje:
Az Árnyékok Országának
Ott tart hamvas mezeje.

Nem viritt ki többé Telünk
Zefirek Szellőire
Nem mozdulmeg többé Szivünk
Szerelem Tüzeire!

Elmém tüztét mentém:
De Szépségek csudáiba
Tüzemet még hevitem.

Engedjete meg szép Szüzek,
Elmék kegyes Dajkái!
Azok az ártatlan Tüzek
Csak Szépségtek Munkáji.

15.

Fekete János levele Aranka Györgyhöz

Kedves Barátom!

Két Leveledre tartozom felelettel, és ha Barátom nem volnál, menteném magamat, egykorig Pesten nem létemmel, utóbb pedig per patvarbéli foglalatossággal: A mi az elsöben foglalt érdemetlen ditséretedet illeti, nem tudom ki ditselkedhetik inkább élete dellyével: az e a ki néha jól vagy rosszszul gügyög a Szerelemről, vagy a ki Venus fia tüzeit, tellyes erejekben érezvén, mint Tè Citherea oltárán áldozik. De duplán szerentsés a ki a mi időnkben reménlheti, hogy viszontag fog szerettetni: Én minthogy ezt nem hiszem, miolta a Természet porát hintette hajamra, ha néha áldozom is a Tenger habjából lett Isten Aszszonyoknak, meg elégszem, hogy Kalipigia légyen és élését nekem engedje, szive akárkijé maradjon.

Fájt a Szivem hogy Groff Teleky Samut Ö Excellentiáját itten által mentében nem tisztelhettem, mert rola nekem hirt adni nem méltoztatott; én ezen Urnak esztét, tudományát, emberségét igaz szivből betsülöm, tisztelem, és ha embert imádkhatnék, imádnám.

Rádainé Hugommal nagy Perre fakadtam, hogy Groff Rédeinét itten velem el mulattatta, mert örvendettem volna ha tisztelettemmel hozzád járulo barátságomat bizonyithattam volna.

Groff Petkiné kegyes emlékezete rolam, annyival betsesebb előttem, hogy Istenben boldogult Testvérjének tisztelője voltam, a mint azon ritka Dáma érdemlett, noha tsak ritkán láthattam ötet éltében. Második Leveledben nyavalyádroi látszatol szollani, nagyon sajnálom tested bádgyadását, mert ámbátor a szerelem maga sulyos nyavalya légyen, még is egészséges testet inkább kíván, de hihető hogy tsak Ovidius Tanácsát követted, a ki javasolja, hogy a Szerető Kedvesének bádjatságot képzeljen. Hogyan is lehetnél beteg, midőn olly Dámákkal lehetsz, mellyek holtat is bizonyossabban fel támaszthatnának mint ama:

Mind Ó s Ujj Testamentomnak
Szenté vált Philidorjai
Zsido s keresztény Templomnak
Nép Csalo Chemicussai

Ha azomban valahogy Ditső és Munkás életedet végeznéd, nem Pokolban, hanem Negyedik Mannországoimban várnál reám, de úgy vélem hogy én leszek ottan Quartély csinálod és a Borostyán Koszorut a Gratziaikkal számodra fogom készitetni.

A mit Groff Bethlen Ádámnérol irtam, szivemből folyt és reménylem ötet meg nem bántotta; az Istenek és Isten Aszszonyoknak fel kell venni, még az érdemetlen tömjénnyét is.

A Magyarok történeti tsak ugy elevenedhetnének ismét fel, ha Te és az Erdélyi Magyar Társaság több Tudos Tagjai azt itélnék, a két proba szakaszbol, hogy én ezen munkának embere lehetek, és a munka jövőendő Századok betsét meg érdemelhetné (mert hogy most ki nyomtattassék, azt reményleni sem lehet) ezen esetre nem mondom hogy nem igyekezném a Mohátsi veszedelemig (de tovább nem) folytatni.

Vettem az alatt ujj fel állásáról az Erdélyi Társaságnak kegyes tudositását, de tsak arra várok Tőled, hogy néki felelvén, kinek, és hova küldjem amaz ezen czélra rendelt 20 Forintokat.

Az Erdélyi Böltsek rolam valo kegyes Emlékezete ösztön lészen, hogy azt további fáradozással érdemleni igyekezzem. Nagy érdemeihez méltó és azokat örökösítő munkát téssen Groff Teleki Samu a Köz Bibliotheca alkotásával.

Meg térésedet tréfának tartom. Én magamat igaz uton vélvén, ha azt el hagynám, tsak rosszszabhat választhatnék, azért holtig tsak azon kívánok ballagni, és ha eszemen lászék annak igazságát halálommal fogom bizonyítani, utolsó órámban egy Epigrammát tsinálván az ijesztő Mesékre.

Most mint hogy Szárnyas Paripádat két utolsó Leveledben (talán már meg térésed fejében) nyargalni nem akartad, enged meg hogy más Lorol szoljak: Nékem Báro Hompesch Károly Feldmarschal Lieudinánt Anglus szolgálatban, egy igen szép Anglus Monyast ajándékozott, irok ugyan eránta mind Groff Vesselényinek, mind Groff Bethlen Gergelynek, de azomban néked is Kedves Barátom a végre meg küldöm Groff Beckers által lett le rajzolását ezen Lonak, hogy azt más méneses Gazdáival Erdélyi Hazánkknak közölni méltotztassál; ha kinek hozzá kedve vagyon, vagy maga jöjjön ide látására, vagy biztos emberét küldje hozzám azt a Lo meg vételére hatalmazván.

Nem látván Leveledben Verseket az én Szegény Muzsám is el némult, ha azon meg térés, mellyre ingerelsz abból áll, hogy a Kilencz Vén Szűznek le mondjak, nem nagy fáradságomban fog telni a megtérésem. Éljen egészségben, s tiszteletemről szívességemről meg győzve maradj örökre

hiv barátod
G[roff] Fekete János

Aranka jegyzete: „Válaszoltam 10. Oct. 1800.”

16.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

M[aros]Vásárhely 10 Oct. 1800.

Kedves Barátom!

Szerencsés voltam a napokban egy kedves Leveledet venni. A mint Rendiből látom Pestenn; és a mint a Mangos le írása alá tett Írása Mátyásinak mutattya 17dik Sept. táján költ. Nagy öröömre volt. Nem csak kellemetességeidért, mellyek Leveleidet nálam kedvesekké téstik: hanem azért is hogy igen drága életedről és egészségedről általa bizonyos lettem. Már tünődni kezdettem volt az én kedves Barátom felől. Ennek a nagy Állatnak, a Világnak, a mint én gyanitom, és Néked csak sugva mondom Barátom, nintsen esze és törvénye: ha vanis? vagy az ő esze és törvénye nem olyan mint a miénk: vagyha olyan: igen kevés van. De ha legalább esze volna, és az a miénkhez hasonló volna: félek hogy játékot ne csinállyon egyszer belőlünk hirünk nélkül; vagy számba se vegyen minket. Illyen egypár Szép Elmét, mint mi! Részemről csak tartogatni kezdettem a ki tudjáról. Most is darab ideje hogy gyengélkedem: talám éppen ma vagyok jobban: és holnap szándékozom mindjárt indulni. Egy Szépséghez, kinek kellemetes Társaságába egykeveset elevenedjem; és nála a Te Emléketetetedis elevenitsem: a Szép Groff Bethlen Ádámnéhoz. A Lovadmeg esmértetéséreis leszen gondom.

Nagyméltóságos Gr[of] Cancellarius Teleki Sámuel Ur Excellentiája ki mene, még talám Váradonn leszen. Pestenn megláthatod. Ennek az Urnak emlékezete keményebb oszlopra leszen metztve, a Haza számára szentelt pompás Könyv-Tárba; mint a Herczeg Eszterházié, a hires Heydn ékesenn hangzó Notájába.

Még se Gr[of] Petkinével se Gr[of] If. Rhédeinével nem találkozhattam; A Társaságnak küldendő Segedelmet csak küld az én kezembe; mivel a Cassa még nálam van. Ha tetszik egy két Rendből álló Jegyzést vagy Jelentést mellette tenni a Társasághoz, aztis csak zárd az én Levelembé. Befogom mutatni, és Érdemeidről emlékezni.

A Magyar Történetekről jó hogy Gondolatodat értem. Hogy életedbe ki adatni nem kívánod. Tehát az én Gondolatom az, Barátom: hogy a jó Egek segedelméből fogj hozzá, és ird meg olyan dicsősségesen a mint kezdetted. Hogy az ember arról egy Társaság biztatását vegye: nem jó. Felfenné az ember némely rossz Elmének az élit, a vizsgálódásra. u. A mi a Magyarságot illeti: csekély tehetségem szerint segíteni foglak örömet. Csak előre kérek, ne kívánni cifránni irni; hanem Méltosággal, mint Historiához illik. És Szép Elmédet mellyel a Természet meg ajándékozott ne kívánd a szokba ragyogtatni; hanem a dolgok bölcs meg ítélésibe.

Megtérésről emlékezel Barátom. Az én szomat irod viszsza nekem. Megvallo most, hogy nem tudom érttettemé mit teszen: mert most habozok. Közönségesenn, ha magamat meg nem csalom, olyan forma dolgot értenek a megtérésenn, hogy az ember erkölcsi életét jobbitsa meg, természeti kívánságairól le mondván, és az okosságot vévén p. o. A ki mint a Természet hozza, éltibe azon kedvire le felé ment: fordullyon már végre fel felé a vizenn. Ez igen bajos volna nekünk ketten, éppen akkor a melly időbe már gyengültünk; felfelé uszni. Azért én Barátom, a ki azeddig való utozásomat semigen bánom vagy szégyenlem, mikor aztmondom, hogy meg térek, csak azt teszi. Hogy eddig a mint lehetett usztam felfelé az élet és tökéletesedés nyomainn: és már mikor erőm elkezd hagyni, térdegelek le felé, hogy majd elébb hátrább ama nagy tengerbe bé merüllyek; a Felejdékenység tengerébe. A Dieu kedves Barátom. Vehetedészre hogy a napokba nemborral hanem pilulákkal éltem; a mint a Poéta mondja igen *Siccas* vagyok arra hogy verset irjak ilyen komor legént azoka jádzt Szüzek nem ölelgetik, millyen a Te Szolgád

Aranka

17.

Fekete János levele Aranka Györgyhöz

Kedves Barátom!

Csudálom hogy midőn 11dik Sept[ember] hozzám utasított Leveledet írni, még nem vetted az enyimet, minthogy arról egy szóval sem emlékezel, de kivált nem felelsz azon Erdélyi Társaságnak ujj fel állásáról, mellyről azolta sokfélét hallottam.

Én azomban ezen Leveled meg feleléséhez lépek: Böltsen tselekdedt, hogy nyugodalmat engedvén elmédnek, tested fárasztásával egészségedet helyre állítani igyekeztél.

Mert akármit mondjon a Theologia
Lelkünknek különös vékonyabb mivoltáról,
Minket tapasztalás s a Philosophia
Meg győző e kettőnek egyből állásáról.
A beteg Nagy Sándor bár harczról álmoda,
Agyából Sereget nem állit rendekben;
S Hagymázba ha talám bölts Newton akada,
Nem jegyzi Planéták utjait egekben.

Ismét oly szerentsétlen voltam, hogy Grof Teleki Samut vissza mentében el mulattam, mert egy kis dolgom vala Posony és Nyitra vármegyében, egyet azon ritka Magyarokból, a ki velem egyaránt gondolkodván, ezen mostoha időbenis emberséges ember maradt, tudniillik Benyóczki György, ⁴⁹ a kinek semmi hasonlatossága sinsen a Referendarius Öttsével.

Köszönöm hogy rollam meg emlékeztél; én minden rendbéli érdemedet ugy tudom betsülni, mint hozzám igaz magyar szívességgel büszkélkedni.

Még nem jutott kezemhez Berzeviczi Munkája, de azon leszek hogy meg szerezzem, hogy annyival is inkább izlelhessem ma holnap fordításodat.

Ama két vers darab, mellyekkel boldogitaszsz, igen különösen szép, és meg bizonyítja, hogy te vagy egyik a Magyar Poéták között, a ki leg inkább el találja ama könnyü Tonust, mellyet a Muzsák, a Nemesek és talám a Magyarok nagyobb részéről is meg tagadni látszattak.

Az ószi való gondolatid valoban oly szépek, hogy a Magyar Anacreon nevet, ha régen nem birnád, annyivalis inkább meg érdemelnéd, hogy a szerelemről nem tsak mint gunyolsz, de annak tüzeit talám még hevesebben is érzed a vén Görögnél. Én a mint sokszor irám,

Véknyabb szerelemnek,
Ellent tudnék mondani,
Mert hittem tükrömnek,
Hogy képemen bontani
Tetszett vénségemnek.
De nem szoktam kárpálni
Korosbb Barátomat
Amorral szemben szálni
Ha mer, bár magamat
Nem hagyomis rongálni
Aranyos nyiljának
Mélyebbek a sebjei,
En bár E.....rának
Hoditnak szép szemei,
Temjénzek ly.....ának;
Azt meg lehet bérteni
Pénzel fáradsággal,
S nem szükséges vesztetni
Eszét szabadsággal
S magát Lántzban ejteni.

Már egyszer gorombább érzéseimet dorgáltad, de el hidd hogy tapasztalás és jozan Philosophia birt arra, hogy a vékonyabb szerelemnek le mondván, a mi még bennem hátra vagyon azon természet osztónéből, azzal tsak mint a szomjusággal és éhséggel annak idejében mértékletesen éljek; mert igen meg adtam még ifjabb korombanis az árát, mikor az ugy nevezett igaz szerelem zászlóit követtem; most már nintsen oly Aszszony a világon, a ki velem el hitesse, hogy engem mellyékes okok nélkül szerethetne.

⁴⁹ Benyóczki György — ismeretlen személy.

Grof Bethlen László Bétsbe menvén nálam volt, és vissza jövetelében reménylem el nem kerül, ő reá bizta Baro Vesselényi⁵⁰ az Anglus Monyasom Vásárlását. A fia⁵¹ egy derék Ifju, a ki reménylem az Attya nyomdokit követvén, emberséges emberré és jo Hazafiuvá fog válni.

Sasok Oroszlányok nyulakat nem szülnek,
S Arabus Monyastol szép Csikok kerülnek;
Noha természetnek ezen regulája
Néha meg tsalatik, s Herosoknak nyája
Nem követi mindég érdemes Attyokat,
De Jártatni kéne tán akkor Annyokat.

Éppen midön Leveletem végeztem, érkezik az én Kedves volt Hadi Pajtásom Bethlen László, és minthogy ő léssen annak vivője, még egy vers darabot, mellynek költőjét nem tudom, ide kapszolok – Él j egészségben!
Pesth. d. 20a Oct. 1800.

hiv Barátod
G[rof] Fekete János⁵²

18.

Fekete János levele Aranka Györgyhez

Kedves Barátom!

Nem késem 10a Oct[ober] irtt Leveledre felelni, minthogy olly kegyes szivességgel veszed együgyű rendeimet, mellyeket se tudomány nem terhel, se Pompás szok nem ékesitenek; mert mikor jo és kedves Barátimnak irok, tsak szivem vezérli pennámat. Érzem és érdemlem a szemre hányást, azért magamat nemis mentem, hogy olly sokára haladott azon Datum nélkül küldött Levelem, és ezzel sietek.

A mi az Anglus Monyast illeti, azt kéntelen voltam az első vevőnek, melly pénzel kínál, oda adni; mert az Insurrectio ujira nem reménylett sullyos költséggel terhelte tsekély erszényemet. Adja Isten hogy ezen keserves adozásunknak igaz haszna legyen! Itten az a hir vagyon, hogy Erdélyi Hazánk is fel fog fegyverkezni.

Barátom! én ugy vélem, hogy ezen világnak (de Világ alatt nem értem tsak azt a tojás forma sár go-lyobist, a mellyet mi tiprunk) lelke ugyan az, a Mi bámulo imádásunkat érdemli, vagyis azon leg végsőbb ok, a ki által mindenek rendbe hozattanak és abban meg tartatnak, a Siriustol fogvást Venus kellemetes plánétátskájáig. Hogy pedig annak esze vagyon már az is bizonyítja, hogy számtalan Századoktól fogvást minden ugy megyen, a mint az Astronomia s Physica bizonyitják hogy az előtt ment. De még ennél nagyobb bizonyosága Felséges eszének onnéti ki tetszeik, hogy a mi elménk, melly annak tsak tsekély származása, mégis olly jeles, ámbátor néha botlo, Adomány.

Hogy pedig véletlen innét el kergetnek,
S Isten tudja hova, holtunk után vetnek,
Örök böltességnek leg jelesbb probája,
Mert más születésnek halál a dajkája;
S Akár a testünkkel mindenünk el enyész,

⁵⁰ Wesselényi Miklós, id. (1750–1809) a „zsibói bölény”.

⁵¹ Wesselényi Miklós, ifj. (1796–1850) „az árvízi hajós”.

⁵² A levélhez Fekete *Vashington halálára* című költeményét mellékelte. (A költeményt lásd LUKÁCSY Sándor közlésében: Kortárs 1987/5. sz. 108.)

Akkoris porából más teremtés tenyész:
 Ha pedig elménknek fenn kéne maradni,
 S egy más Plánétában ujj testben akadni,
 Ugyis a vég-Oknak eszét tsudálhatnánk,
 S Jobbitott sorsunkért joságát áldhatnánk.
 Ebből pedig egyik lészen sorsunk tárja,
 Mert akármilyen mást, bolond a ki várja,
 Az ora tsináló nem büntethet minket,
 Mert kedvére rakta belső kerekinket;
 Jutalmat pediglen nints mod érdemleni,
 Mert tőlünk nem függött másképpen elleni.
 Ha mégis valahogy, a rendben maradás,
 Egy kis érdem volna: honnétis jöne más?
 El hiddjed Barátom! tsak abból állhatna,
 Hogy elménk siron tul, böltsebbé válhatna.

A ki mint én így gondolkodik, és másképpis nem igen szerentsés életet él, nem vádolja az örök valóságot elkerülhetetlen haláláért, és míg itten tengődik, fel szedi a lába alá akado virágokat, noha néhányszor a rózsának tüskéi meg sértik ujjait. De teis kedves Barátom! velem tartaszsz:

Mert alig hogy jobban lettél,
 Már Szép Aszszonyhoz siettél,
 Hogy napként annak sugárja
 Légyen egésséged tárja,
 S Kék szemei gyógyítsanak,
 Vagy ujj sebeket vágjanak;
 Azok kegyes pillantási,
 Ajakinak mosolygási,
 Veszély nélkül nem nézetnek,
 S Még inkább betegithetnek.

Az Erdélyi Társaság fel támadásáról nem úgy irsz a mint kívántam; már tsufos vélekedést hárít reá, hogy Te érdemes Barátom! tovább Tagja nem kívánsz lenni; engemet tsak az, hogy Te és hozzád hasonlo nagy eszü és emberségü Emberek voltak ezen Társaság eszközlői birhatott arra, hogy melléje álljak; mert számtalan külső Országbeli Tudos Társaságok tagja már ez előtt sok esztendővel lehettem volna, de mindenkor kerültem az illy haszontalan hir vadászást.

Hogyha nyugottabb lészen elmém, és ugyan tsak el érhetem célomat a Foti Jozságomba valo vissza térés eránt (mellyről most reménységem véletlen történetek által meg tsalatott) talám hozzá fogok a Magyarok történeti folytatásához, és arra az esetre fogadom, hogy tanácsodat hiven követni el nem mulatom:

Vagyon az igaznak egy külön tonusa,
 S Tacitus Gibbonbol ki tetszik stilusa.
 Azokat követni kívánom mindenben,
 S velőt, nem tzifra szot kereshetsz könyvemben;
 Mert te fogod ugyis leg elsőbb bírálni
 Hazánk történetit, s munkámat rostálni.

A megtérésről tsak azt mondhatom, hogy mi ketten rola gunyoltunk. Adná az Isten, hogy azo-kis ugy éltek volna, akik ezen szoval hánykolodván, azt kívánnák, hogy a most alig derülendő

hajnal, még nagyobb setétséggé váljon, mint az elébbi volt. Természetnek ellene mondani; természetet meg győzni — Synonimai eszünk a Vallás igája alá vetésének. Sapienti pauca! Ha a te Pilulaid olly elméssé teszik az embert, mint Leveled mutatja, küldj nékemis belőlök, mert nagyobb szükségem vagyon reá mint neked

Kinek még a Muzsák nem szüntek tsevegni,
S Heves szive körül Amorok lebegni;
Kinek őszebb feje vidám elméjénél,
Versével kegyelmet talál Kedvesénél.

Pesth. d. 30a Oct. 1800.

igaz hiv Barátod
G[roff] Fekete János

Ide ragasztom a Fiam születése napjára írott Levelemnek egy el szakasztott darabját:

Közelget azon nap, a mellyen születél,
S E világra jöven hiv Apáddá tettél.
Már esztendeidnek érsz azon számára,
Mellyben Zsidok Böltse jutott Keresztfára;
Mert Papaik ellen bátran fel támadott,
S az egyenlőségről, bár égben álmódott.
Nem jutsz te, reménylem, illyes hohérlásra,
Világ jobbitását bizván inkább másra;
De láttam Amort is szegezve keresztre,
S Ha talám nem hinnéd, emlékezz Triesztre,
Ottan Pitoninál meg látod a képet,
Mellynek haeressévé tsakugyan engem tett.
Most nem jobb, ugy vélném, Ferke Bátsi sorsa,
Mert torkodra hárolt Amor erős borsá,
S A mint hallom dolgoz, nem igen jól végyen,
S ölébe nyugtatván, mint ama Mária,
Véle boldoguljon Apád kedves fia,
Kivánom e napra néked igaz szívvel,
Mert osztán fel támadsz, azt reményleni kell.

Azt tartom, hogy jobb kívánsággal nem ülhetem születésed napját, de azon fellyül kívánom, hogy minden egyébbi boldogságban is a világnak részesülj; a holtunk után valokat el halgatom, mert

Ignoti nulla Cupido!

Azomba ha lelkünk, vagy elménknek tárja
Nem egy azon testel, melly őtet bé zárja,
Én a koporson tul, egyik planétában
Mégis használtatna valamely formában:
Ottanis kívánom, hogy juss boldogságra,
Hurik kebelében ujj ujj szüz virágra;
De légyen erőd is, hogy őket használhasd,
S Jobban mint itt alatt, a probát meg állhasd.
Kivánom, hogy pénzed el ne tudjon fogyni,
S Szerentséd oszlopja soha le nem rogni;

Fénylő hivatalok érdemed béreljék
S Áldasi Népeknek örömid neveljék.

Ezeket ama más világon kívánom Fiamnak, mert minthogy Nevemet viseli,
ezen soha se boldogulhat. —

19.

Aranka György levele Fekete Jánoshoz

M[aros]Vásárhely 25 dik Nov. 1800

Kedves Barátom!

Szép képzelődésedbe valék. Ugy álmodozám a napokbann, hogy már elvárom nyavalyámnak fordulását: és ha rosszszra talál fordulni; megirom néked hogy meg holtam. Soha olyan nyomorultul nem valék, mint három héttől fogva. Talám ma éppen háromhete. Semmire a világon alkalmas nem voltam a fejemmel: mert éppen a volt a Reumatismus fészke. Nem tudtam semmit gondolni; éjjel nappal nem találtam helyemet. Kivált az eszemnek tellyességgel nem tudtam hasznát venni. Kimondhatatlan méregbe, indulatba voltam szüntelen a paroxismus alatt; azután pedig mindenre alkalmatlan. Két Leveledet vettem azomba vigasztalásomra. Nagyonn ujjultam mind Barátságodnak érzésével, mind szép Elmédnek kellemetes Gyümölcseivel. Hát a mi Barátunk Groff Bethlen micsoda gyönyörűséggel emlékezett rolad, a Te Barátságodrol, és jo Szivedről! Nem volnék elégséges le írni, jo és ép fővel, s egészséges korombannis. Nyavalyáimban, betegképzelődéseimben mind veled volttele a fejem. Alig vártam hogy annyira legyek, és Néked irhassak. Az estve kimaradott a Paroxismusom: és legelsőben ma vettem pennát kezembe, S azért hogy néked irhassak. De még nem állottam helyre. Addigis míg a leszz, vedd ezen kevés rendeimet, mint azén változhatatlan és határ nélkül valo Tiszteketemnek jelét; és attol, a ki élte fogytáig nem szünik meglenni

hüségos Barátod
Aranka György

20.

Aranka György verses levele Fekete Jánoshoz

M[aros]Vásárhely 26 Xbr. [December] 1800

Barátom!

Ujjitod mejjeken érzékenységemet,
Leveled homlokánn szemlélvén nevemet.
s Mikor szemem Kezed rendjeit eljárja
Nevekedik annak Sorrol sorra árja.
Mert ha szánakodva rolam emlékezel:
Hazád se felejtet; sőt még tüzesedel.
S Ennek Sorsa midönn szivedet ébreszti:
Akkoris Barátság tüzit el nem veszti.
Érzékenységednek mind ezek jelei,
S A Tiszta Barátság nemes czimerei.

* * *

Szinte néma Árnyékoknak
Ballagék mezejére,

Töllünk nem esmért sorsoknak
 Bizontalan helyére.
 Hol Érdem zöld Levelei
 Jok fejét koronázzák
 A megbánás tövissei
 Roszszakét karimázzák
 Hol ama kevély, tudatlan
 Vad népek csoportyai
 S Kleoménések ártatlan
 De véres árnyékai
 A Hitetés töreitől
 Nyugosznak csendességbe,
 Az erőszak fegyveritől
 Örökös békességbe.
 Az ártatlanság bimboja
 Ment tilalmas legektől
 Az aggott vénség koroja
 A szégyenlett tüzeiktől.
 Nemfél Jámbor hogy Hazáját
 A sok pribék megbántsa,
 Szántó földje barázdáját
 Tolvaj szomszéd elszántsa.
 Nincsen Nagy Ur; küszöbjei
 Kinek irtodztassanak.
 Paraszt; szalma fedelei
 Kinek tartoztassanak.
 Nincsen Szolgád hogy osztózzék,
 Véled keresetedbe:
 Se Fiad hogy áhitozzék
 Űlni örökségedbe.
 Hol a Bölcsek bölcsessége
 Csak álom hüvelyezés
 Nagyra vágyók reménysége
 Csak árnyék, képzelődés
 Eme kaczer Szem nem bujja
 Gyönyörűség prédáját
 A kényes Fül nem bámullya
 Hang búbajos csudáját.
 Herschel szeme nem uszkálhat
 Ezer más világokba
 Se Fichte nem tébolyoghat
 Transzcendentál dolgokba.
 A Nagy Josef Dicsősége
 Fénye meg sötétedik
 Bonaparté merészsége
 Nem voltba meritetik.
 Léthét mikor megkostoltuk,
 Kormos vizét által usztuk,
 El mulik tündérsége
 Mind azoknak. Ez vége.

Elmém, ilyen nehéz emésztő tárgyokkal
És ezekkel páros méjj gondolatokkal
Tele; hogy Leveled vevém meg ujjula,
Olvasván vidámabb hurjára fordula.
Látván hogy Barátom ragadt e Világhoz
Mint csecsemő Gyermekek szemfényvesztő bábhoz.
Azomba terheit annak számlálgattya,
S Azzal egybe forrott roszsznak nem baráttya.
Meg mondjamé, a mint gondolom és látom?
Nem veszed, úgy tartom, rossz neven Barátom!
Mind az a Világi Gonoszok Fellege
Talám nincsen? e csak Okosság gyermeke.
Az a rosszban vala erőss botránkozás
Talám nem egyéb, csak csupa Siránkozás.
Nem látta azt más szem, csak az okosságé,
Aprotis üvegenn kandiklo vakságé.
Gyermekek, Ifju, S egészs egy Nép mig tudatlan,
S Okosságra nem ér: mind addig ártatlan.
Nincs Ugyszollván semmi panaszsa, Se bujja
Hogy megyen e világ? e leg kisebb baja.
Nevétis csak hirtől tudja a Gonosznak,
Ha érnéis, a rossz, nem esméri rosszsznak;
Arannyidőket ér annak közepette,
s Többnyire mig rosszstól félhetne el vitte.
Az egész Világnak nagyobbbrsze ilyen
A jo és rossz hanghoz éppen érzéketlen
Hallja ugyan mástól, s utánna pengeti,
Félre fordul, s a Bölcs panaszszát neveti.
De hátha a Bölcsis nem szoll igasságot;
Panaszol, s azonba csallja a Világot?
Vigyázz rá! A mig van király kegyelmébe,
Vagy rá hunyorito Tanczosné kedvébe,
Kinlátott erszénye mig nem laposodott,
Feje sürü vértől mig nem háborodott,
Dolga a mig megyen jo folyamattyába,
Ifjuság, egésség vagyon divattyába:
Addig jól van minden. Ha ellenbenn vakot
Vér koczkája: ekkor kezd látni rosszszakot.
Ekkor bölcs leszsz; Világ majd gonoszszal tele.
Miért? mert megfordult a Szerencse szele.
A mikor tudnilik végtére belé sült
Reménségeibe; ráncz homlokára ült;
Mikor minden ajtó előtte bé zárva
s Élte véginn majdon egy megvénült árva.
Ezekért kellé hogy epeszszük magunkat,
Roszsznak tartsuk, azzá vagy tegyük Sorsunkat?
Jövel! hadjuk menni Világot mentére,
Térjünk a Bölcsesség kedvesb ösvényére.
Mellynek szelid uttya tellyes virágokkal,
Mejjéki kinálnak öröm poharokkal.

De mi ez? A magunk dolga követése,
S Szivünknek sorsunkal meg elégedése.
Szerezzünk magunknak ezzel Ifjúságot,
Felejtjük a többi, s az egészsz Világot!

* * *

Az Ujj Esztendőt szerencséttem! Szép Verseidet köszöntésekkel együtt Gr[of] Bethlen Lászlóval S jo Barátainkal közleni fogom. Az elől irt Versekben csak a gondolat van még eddig, a sem egészen ki téve. De a Vers nintsen a hozzád, hozzám s hozzája illő méltóságába fel öltöztetve; ezis meg leszsz ha élek; de sokba szokott nekem kerülni. Bizom hogy olyan jo lászsz, és az én Barátságomért, megengedsz nekik, hogy csak házi ruhába merészlenek előtted megjelenni. Öllelek és vagyok

alázatos hiv szolgád
Aranka György

Fel gyogyulásom után, legelső próbám e volt:

A Szép Doris meg áll Szépek Seregébe,
s Mindnyájok Világát meriti sötétbe
Csak magára huzván a világ szemeit.
Igy Ágyából felkél a Nappal királya
s Az csillagos Eget pusztává csinálja.
El oltván az aprobb csillagok tüzeit.

Hogy tetszik? első próbának.
Csak Gr[of] Bethlen László Hejával valánk; Gr[of] Haller Sigmond köszönt, még Bécsbe esmért; vele s a Grofnéjával; Gr[of] Toldalagi Lászlóval⁵³ s a Grofnéjával⁵⁴ a János Poharát megivok drága Életedért, minekutánna szép verseidet megolvastuk volna.
27dik Xbr. (december)

21.

Fekete János verses levele Aranka Györgyhez

[kelet nélkül]

Kedves Barátom!

Szivem fájdalmával vettem Leveledet,
Mert abból meg láttam volt betegségedet;
Tudván pedig téged elmédért tisztelni,
Epitaphiumra nem kívánok kelni
Reád, sőt azt inkább te tőled el várom,
Mert sokkal sullyosabb rajtam a bu járom,
Minthogy kívánhatnék igen hosszan élni;
S Hazámnak romlását még tovább szemlélni,
Mellyben árulkodás leg főbb érdemmé vált,
S minden hitű Tagja már illy motsokra szált;
Mellyben az emberség szokott üldöztetni,
S Virtus helyett Tiszttség vagy pénz kerestetni;

⁵³ Toldalagi László (1748–1805) az udvarhelyi református kollégium, és a küküllői ref. egyházmegye főgondnoka.

⁵⁴ Toldalagi Lászlóné sz. Korda Anna († 1820).

Mellyben a jozan ész békoban veretik,
 Sajto szabadsága lántzban szemléltetik,
 Mellyben minket ujra homályba taszítani
 Kiván a kevély Pap, s keresztre feszíteni
 Igaz követőit Judea Böltsének,
 Hogy tömjént szerezzen Béliál képének
 De hadd pengjen Lantunk más vigabb notára,
 Buval nem juthatván orvoslására
 Bajinknak, szegezzük békességes tűrést
 Minden illyes ellen, s időtől várjunk rést
 Papok szándékiban tán meg fog fordulni,
 S változván nekik torkokra hárulni. —

Sok féle okokra nézve, de kivált hiv barátid vigasztalására, igen jól tetted Barátom! hogy meg nem holtál, mert úgy is nagy kérdés támadott volna, hogy melyik Mennyszágba lépj bé a Stix másik partjára érkezvén.

Keresztényekből Papok el űzének,
 S Ha tőlök függne, pokolra vetnének;
 A más kettő rajtad méltán vetekedne,
 S közöttök nagy kérdés arról emelkedne
 Hogy ős Elisiom légyen é lakásod?
 Vagy Paraditsomja Mahonnak szállásod?
 Mert Bölts lévén vágyhatsz méltán az elsőre;
 Ámor pedig Hivét hívná más dűlőre,
 Hol Hurik keblében örömet éreznél,
 S Vigságból vigságba mindennap eveznél.
 De minthogy vékonyabban kívántál szeretni,
 A Negyedikébe kellene vezetni
 Tégedet Barátom! Négy Mennyszágból
 Hol talám Istenek lesznek Aszszonyokból.
 Tsak úgy lehet őket, le mondván bérlésre,
 Imádni Platoval, s csupa temjénezésre
 Szorítván szerelmünk, el hadni testeket,
 Hogy még tűzesebben élhessük telkeket.
 Ezen Mennyszágról mindent lehet vélni,
 Nem engedvén nekem az Ifju szemlélni,
 De ha jól értettem utolsó szavait,
 Kivánságom szerint zavarva javait
 A kettőnek ebben fogjuk találhatni,
 S Eszűnket, testűnkkel együtt vigadtatni⁵⁵
 Oda mi Barátom! mikor el érkezünk,
 Találunk azokra kiknek itt kedvezünk:
 Athénás, Romának jeles Tudosai
 Örök életűnknek lesznek pajtásai.
 Már látom miképpen körül vesznek téged
 Mind azok a kiknek hodolt böltsességed
 Horác, Ovid, osztán hívják vatsorára,

⁵⁵ lásd Négy Mennyszágomat vége felé.

Anacreont, Sapphot, társok Bilkumjára.
 De minthogy meg vénült kedvese Phaonnak,
 Egynehány szép Hurit asztalokhoz vonnak,
 Nectárt nem kémélvén kezdenek hevülni,
 S Lelkei vigadásból testire kerülni;
 Egy más nap Socrates hívni fog ebédre
 Téged Ciceroval, s kerülvén beszédre
 Mérges agyarlása szent Babonázoknak,
 Istenek nevében földet vadászoknak.
 Soká több bőltekkel fogtok okoskodni,
 De végre Hurikkal ágyba le nyugodni.
 Én! ki mind ezeket előre mondtam,
 S Epicur nyájához magamat vallottam,
 Nem fogok, reménylem tőlök meg vettetni,
 S Illy szép vendégségből ki sem rekesztetni.
 Ott, főbb boldogságom, hogy veled lehetek,
 Lészen, s órómidben szíves részt vehetek;
 Mert még Stixin tulis kívánlak tisztelni,
 S Érdemlett hiredet, mint itten nevelni.
 De bár é Mennyország gyönyörű, mint látod,
 Hogy későn érjed el, kíványa Barátod.

Élj egészségben!

Grof Bethleneket, kivált az én kedves hadi Pajtásomat, Laczit, tiszta szivből tisztetem, minden más Erdélyi Barátinkal együtt!

(Fekete)

ENYEDI, SÁNDOR

La Correspondance de György Aranka et János Fekete de Galántha en 1800

Une correspondance importante s' établit en 1800 entre deux écrivains hongrois, dont l' un, le comte János Fekete de Galántha vivait à Pest, ou sur son domaine de Fót et l' autre, György Aranka, à Marosvásárhely. Ces lettres subsistant sans lacune reflètent l' incertitude et le désappointement à propos de la Société Transylvaine pour la culture de la langue hongroise. Dans ces lettres, il s' agit de littérature et de poésie, mais elles découvrent un évènement considérable aussi: Aranka traduisait en hongrois un ouvrage célèbre de Gergely Berzeviczy, paru en latin (*De commercio et industria Hungariae*. Leutschoviae, 1757.), duquel la littérature spéciale n' avait pas de connaissance, elle non plus. Aranka mentionne à plusieurs reprises Samuel Teleki, arrivé à Marosvásárhely à l' occasion de l' ouverture de sa bibliothèque. Dans leur correspondance, ils analysent la décennie passée et ils condamnent leur époque. Après une introduction, l' auteur publie les vingt et un lettres datées de 1800.

KÓSZEGFALVI FERENC

A hódmezővásárhelyi könyvterjesztés kezdete és virágkora

(Csengeri Ferencről Weisz Lászlóig)

Nagyapáink gyermekkorában az olvasnivalót a vásárban szerezték be. Városunkban, mint annyi más alföldi településen, a 19. század harmadik harmadáig nem állítottak elő könyvet, újságot,¹ a máshonnan idehozott sajtótermékek terjesztése, használata esetleges, alkalmi, vagy mondhatni ünnepi jelenség volt. Tárkány Szűcs Ernő kitűnő gyűjteményéből, a *Vásárhelyi testamentumokból* tudjuk, hogy a 18. századi végrendeletekben a felsorolt ingóságok között még mindössze 11 könyv szerepel. Nyilván biblia, zsoltároskönyv. Egyéb, ponyván vásárolt népolvasmány azért csak több lehetett ennél, hiszen a körülbelül a 19. század elején kialakult könyvvásárlási szokások szerint a vásárhelyi híres vásárok árusai bőven kínáltak kalendáriumot, iskolakönyvet, históriákat — de ezeket meg a népnyelv nem tartotta igazán könyveknek. A vásárok forgatagában a ponyvára kirakodó „istóriás”, „képmutogató” be is mutatta áruja javát: népballadákat, széphistóriákat, Árgyilus királyfiról, Toldi Miklósról, Mátyás királyról, vagy a gyilkos testvérekről szóló nem mindennapi történeteket. A rövid téli napokra, a hosszú téli estékre kalendáriumot és subát vásárló közönség néhány krajcárért ezeket a csodálatos világba emelő képes füzeteket is megkapta, a gyerekek a szentjánoskenyér és a medvetáncoltató mellett ezekről álmodhattak tavaszig.² A szegényemberek tehát a vásárban, a ponyván találták meg a számukra szükséges olvasnivalót, a *Szentírástól* az iskolakönyvig, meg az unaloműző, elgondolkodtató olvasmányig. Az iparos-, kereskedőpolgárok alkalmasint a könyvkötőtől vásároltak. (A városban még 1875-ben is „könyvkötő és könyveladó” ipar gyakorlására kap engedélyt két vállalkozó is, egy harmadik ugyanakkor már 1837 óta gyakorolta iparát „céhrendszer szerint”).³ A kaputos emberek a könyvkötő mellett igénybe vehették egy-egy szegedi, vagy fővárosi könyvárus szolgálatait is. A keménykötésű, „igazi” könyv drága, egy forintba

¹ Az első nyomdát 1868 decemberében állította WODIÁNER Fülöp. L. *Hódmezővásárhely története*. Hódmezővásárhely, 1993. II. 782. (A továbbiakban HT.)

² Kiss Lajos: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged, 1956. 38–46.

³ Iparlajstromok a Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fióklevéltárában. (Hl.), ezenkívül HT. 791.

is belekerült darabja az 1860-as években, az átlagos napszám ugyanebben az időben körülbelül ugyanennyi: egy forint, egy forint 50 krajcár.

A város fejlettségi szintje nem sietteti a polgári értelemben vett könyvkereskedelem meggyökerezését; az első hivatásos könyvárus, a Miskolcra ide-települő Csengeri Ferenc csak 1867 májusában nyitotta meg üzletét. Az akkor 28 éves Csengeri lelkesen, nagy reményekkel fogott munkához. Az első helyi lap, a *Vásárhelyi Közlöny* legelső számában, 1869. január 3-án már ott találjuk hirdetését, mely sokat elárul vállalkozásáról. Ha hihetünk a reklámnak, kétezzer kötetes, szépirodalmi művekből álló kölcsönkönyvtárát (!) is tartott, melyből 60 krajcáros havi olvasódíj mellett naponta lehetett kölcsönözni. Elsősorban könyvkereskedőnek írja magát, csak mellékesen jegyzi meg a hirdetésben, hogy kapható nála „ipari-kereskedelmi jegyzőkönyv, papír, írószer és díszműárú” is. Mint későbbi hirdetéséből megtudjuk, bútórárusítási ügynökséget is vállalt, sőt háztartási gőzkazánok adásvételét is közvetítette! 1870-ben elvállalta a város első folyóiratának, a Garzó Imre által szervezett, szerkesztett *Hód-Mező-Vásárhelyi Szemlének* a kiadását, terjesztését. Nem tudjuk, mennyi része volt a döntésben a rossz üzletmenetnek, s mennyi a tüdővésznek, mindenesetre a következő év, 1871 legelején Csengeri Ferenc sajnos föladta üzletét. 1872-ben még találkozunk nevével a helyi lapokban, Olaszországból küld irodalmi igényű, választékos úti leveleket, ahová gyógyulást keresni utazott, de 1874. január 18-án a *Hódmező-Vásárhely* már a nekrológját hozta:

„E hó 5-én, Pesten meghalt Csengeri Ferenc. Mint becsületes, jólelkű, emellett finom modorú s a haladásért buzgó kereskedő, e téren első volt, aki a helybeli közművelődés érdekeinek tevékenysége által hathatós szolgálatot tőn. . . Könyvkereskedését pár évvel ezelőtt, már akkor is aggasztó mellbetegsége miatt elhagyni kényszerült. . .”⁴

Szegény Csengeri, alighanem akkor is elhagyni kényszerült volna üzletét, ha erre nem betegsége készíteti —, hiszen jó ideig utódainak sem ment jobban. Boltját a tekintélyes szegedi nyomdász, lapkiadó Traub Bernát vásárolta meg, aki a könyvárusítást megszüntette. Erről Garzó Imre tájékoztat, aki azt írja 1875-ben:

„Az egyetlen könyvkereskedést, mely kölcsönkönyvtárral egyesülve 10 [helyesen nyolc] évvel ezelőtt megnyitott, az első tulajdonos itthagytta, a második pedig egészen megszüntette, helyében csak papír- és írószerkereskedést tartván fenn.”⁵

(Bár neveket nem említ, Garzó csakis Csengerire és Traub Bernátra gondolhatott, hiszen a második önálló könyv-papír-kereskedést, a *Vásárhelyi Közlönyben* közölt hirdetése szerint csak 1881-ben nyitotta Steiner Sándor. Csengeri üzletét, különben, Traub után utódai: Goldberger Rudolf, Jäger Nándor és Posztós Pál, követhetően, egészen a harmincas évekig adták kézről kézre.)

⁴ HT 791. Vásárhely és Vidéke 1992. május 12. 3.

⁵ GARZÓ IMRE: *Egy alföldi város 1874–75-ben* = Hód-Mező-Vásárhely 1875. június 13.

A nagy alföldi mezővárosban a vásári, piaci könyvárusítás a könyvesboltok megjelenésével sem veszti talaját, a könyvkereskedelem súlya csak a század végétől érezhetőbb. Az írni-olvasni tudásnak a népoktatási törvény nyomán való terjedése, az olvasóköri fölnövekedése, a hírlapok szaporodása, az intelligencia számának lassú növekedése csak az 1880-as évektől, 1890 tájékától módosítja oly mértékben a könyv iránti igényt, hogy nemcsak egy, de egyszerre két könyvesbolt is meg tudott élni a városban. A ponyván való árusítás súlya azonban még ekkor is jelentős, a parasztság és a városi szegény-rétegek könyvvel való ellátásában még hosszú ideig a könyvesboltokénál nagyobb szerep jutott a megszokott és olcsóbb vásári árusoknak.⁶

Az ipar nélküli, külterjesen gazdálkodó város civis önkormányzata és izolált társadalma a századforduló után lehetőségeinek határához ért, az addigi gyarapodásnak vége szakadt, az első világháború már egy megállt fejlődésű városra sújtott le. Ennek megfelelően, a kultúra többi területéhez hasonlóan, a könyvkereskedelem is lényegében azon a szinten vegetált egészen az államosításig, melyet a századfordulóig elért, vagy alig haladta meg azt. Ennek látványlag ellene mond a könyvesboltok számának állandó lassú növekedése, hisz míg az 1920-as évek elején négy, a harmincas évek végén öt bolt működött a városban, az államosításkor már hat könyvet is árusító üzletet vettek el tulajdonosától. A valósabb kép felé a boltok és a kereskedők számának összevetése mutat, hiszen a polgári könyvterjesztés időszakának összesen mintegy huszonöt (jelentősebb) üzletével mintegy 35–40 kereskedő próbálkozott boldogulni; kevesen vállalkoztak új üzlet alapítására. A több mint nyolcvan esztendő alatt alig volt nyolc-tíz olyan kereskedő, aki évtizednél hosszabb időt töltött volna üzletében. A behatárolt igényekre, a szűkös piacra utal az is, hogy a kereskedők közül a könyvek eladása mellett többen próbálkoztak (leginkább családi vállalkozás keretében) azok kötésével, kölcsönzésével, olykor kiadásával, hírlapterjesztéssel, miközben valamennyien egyszerre voltak papír-, írószer-, zenemű-, díszműáru-, fotóciikk kereskedők, sőt némelyek festmények bemutatásával, árusításával is próbálkoztak.⁷ Az 1870-es évektől, Goldberger Rudolftól kezdve több könyvkereskedő megpróbálkozott azzal is, hogy nyomdaengedélyt szerezve a könyv előállításának, terjesztésének teljes folyamatát uralhassa. (Goldberger Rudolf, Lepage Lajos, Grossmann Benedek, Nemes Ármin.) Történet persze ellentétes irányú kezdeményezés is. Ha könyvkereskedők nyomtatással próbálkoztak, más esetben nyomdászok vállalkoztak könyvesbolt alapítására,

⁶ Török Pál ponyvakiadó és piaci könyvárus például 1886-ban kapott iparendeléssel egészen 1948-ig gyakorolhatta mesterségét (L. iparlajstromok a HI-ban), két árus pedig, Kovács Erzsébet és Szedder Imre, 1925-ben nem kevesebb mint 36-féle kalendárium árusítására kért piaci árusítási engedélyt a polgármesteri hivataltól (HI. 34/1925. eln. 4470. sz. irat). Persze a kapitalizmus kiteljesedésével mind gyakoribb a mai értelemben vett ponyva, süllyed a vásári könyvanyag színvonala.

⁷ HT. 786., valamint iparlajstromok, kereskedők jegyzéke az ipartestületi iratok között a HI-ban. A könyvkereskedők hirdetései a helyi lapokban.

mint például Róth Antal, a legrégebbi, legnagyobb helyi nyomda tulajdonosa, Weisz László későbbi főnöke.

A vásári, piaci könyvárusítás pozíciói — nem győzzük eleget hangsúlyozni — még az első világháború után is erősek, ezenkívül ebben az időben már a vidéket elárasztó könyvügynökök is érzékeny veszteséget okoznak a helyi kereskedőknek. (Ezekre egyébként már az 1880-as években is panaszkodnak a helyi lapok!)*⁸ A lassú életű mezővárosban a kulturális elszigeteltségben, széttagoltságban leledző nép vagy egyáltalán nem olvas kalendáriumon kívül semmit, vagy ponyvárol vásárol, ponyvát fogyaszt, illetve nem üzletből, máshonnan olvas. Nagyrészt igazat kell adnunk Móricz Zsigmondnak, aki 1923-ban, egy itteni könyvesboltban tett látogatása után, emlékezetes riportjában azt vetette a város szemére, hogy itt senki nem olvas, egy hónap alatt tíz könyv sem kelt el.

„... Ti írók a fejeteken állva kukorékolhattok. . . Hódmezővásárhelyen azt senki sem tudja meg, mert. . . nem vesznek könyvet. És ez a magyar kultúra.”⁹

Móricz 1923-as látogatása után hat évvel rendezték az első könyvhetet. Ennek itteni eseményei sem cáfolják látszólag az író kiélezett riportjának keserű megállapításait. Vásárhelyen az 1929-es könyvnapok alatt a helyi lapok jelentései szerint négy kötet könyvet, Móra, Szabó Dezső, Gulácsy Irén és Erdős Renée egy-egy művét adták el 15 pengő értékben.¹⁰ 1932-ből is van egy tanúnk, Nagy Lajos, aki néhány hetes itteni benyomásait nagyszabású szociográfikus riportban örököltette meg. Ebben olvashatjuk:

„... A helybeli könyvkereskedő azt állítja, hogy a könyvvásárlás az utóbbi időben erősen föllendült. Tudniillik, még egy-két évvel ezelőtt egyáltalán nem vettek könyvet, tehát ha most havonta húsz könyv fogy is el, a hatvanezres lakosú városban az már föllendülés.”¹¹

Az írók mellett helyi szemtanúkat is idézhetünk. Egykori könyvesbolti alkalmazottak mondták el, hogy a húszas, harmincas években bement a boltokba harminc vevő is, mire végre egy könyvet vásárolt. Karácsony előtt, meg könyvnapon (ilyenkor az utcára is kitelepültek) volt kissé élénkebb a forgalom, ilyenkor egy-két napig talán száz pengő ára könyv is elkelt. Máskor lényegesen kevesebb, az is főleg ősztől nyár elejéig, és piaci napokon. A boltok könyvállományának majdnem fele tankönyvekből állt (a használtat is újraforgalmazták), a bizományban árult szépirodalmi anyag jelentős része bestseller, divatos olvasmány. A vásárlók Cronin, Courts Mahler, Kellerman, Kosáryné, Zsigray Ju-

⁸ *Könyvet a népnek!* = Vásárhely és Vidéke 1883. november 8. 2–3.

⁹ *Ez a magyar kultúra!* = Az Est 1923. szeptember 2. 3.

¹⁰ „Hódmezővásárhelyen egyáltalán nem történt semmi!” = Csongrád Megyei Hírlap (vásárhelyi kiadás) 1979. június 3. 6.

¹¹ NAGY Lajos: *Alföldi város*. Hódmezővásárhely. In: Nagy Lajos válogatott művei. Bp. 1973. 694–695.

lianna, Somogyváry „Gyula deák” könyveit keresték, a klasszikusok, a költők, vagy akár csak Németh László, Thomas Mann, du Gard tábora kisebb volt. Hittelt, részletfizetési lehetőséget csak biztos, állandó vásárlók kaptak. Akit nem ismertek, szegényebb volt, odajárhatott napokig, hetekig nézegetni, megvan-e még a kiszemelt könyve, míg végre összerakosgatta az árát, elvihette.¹²

El kell tehát fogadnunk a tényt: a könyv mint áru a város kereskedelmében alárendelt szerepet játszott. El kell fogadnunk, hiszen valóság Móricz megalapítása, hogy egy könyvet sem vesznek Vásárhelyen, valóság az első könyvhét kudarca, a valóságot járja körül Nagy Lajos szarkazmusa is. Mindez megfelel a valóságnak, mégsem jelenti a teljes igazságot, a művelődés csődjét, még együttesen sem. Nem azért, mert Móricz nyáron volt itt, a cséplés, betakarítás idején, s csak egy könyvesboltban járt (éppen úgy, mint Nagy Lajos). Azt kell mondanunk, a nagy család eltartásának gondját hurcoló Móricz abszolutizálta, túldimenzionálta a könyvkereskedelem jelentőségét, hiszen a boltban vásárolt könyvön kívül (amellett, hogy még mindig számottevő a piaci, vásári árusítás) az önművelés, szellemi gyarapodás más utakat is talált a városban, ha olykor szegényes, felemás módon is. Az olvasókörok szinte osztódással szaporodtak, 1922-ben már 51 működött.¹³ 1907-ben a városfejlődés legdinamikusabb szakaszában megnyílt, s az első világháborúig rendkívül gyors fejlődést produkált az 1880-ban alapított városi közkönyvtár. Saját szervezetében (kaszinó, gazdasági egyesület, munkásotthon stb.) a lakosság minden rétege megteremtette saját, többzetes állományú könyvtárát. A második világháború végéig összesen vagy nyolc-tíz magán kölcsönkönyvtár is létesült Vásárhelyen, néhány könyvesbolt szintén foglalkozott kölcsönzéssel. (Amint láttuk, már Csengeri Ferenc kétezzer kötetet kínált.) A Bethlen Gábor gimnázium értékes gyűjteményén kívül a többi iskola (Domonkos-rendi nővérek intézete, polgári iskolák stb.) ugyan-csak alapított könyvtárát. Különböző társadalmi egyesületek, de főleg értelmiségi csoportok (a „második reformnemzedék” helyi képviselői) a 20. század elejétől szabadlíceum, munkásgimnázium stb. keretében rendszeres népművelő tevékenységet folytattak. Tornyai János, a festő, Gonda József író-szerkesztő és barátai, meg a gimnázium tanárai felolvasással, előadással, múzeumalapítással, lapindítással is oszlatják a ködöt. A zárt nagykapuk városában (Féja Géának és Németh Lászlónak is ez tűnik föl először) a múlt század 80-as éveitől csöndben gyarapodnak a magánkönyvtárak is, az 1920-as, 30-as években legalább húsz ilyen nagyobb gyűjteményt lehet összeszámlálni. E sorok írójának számításai alapján, összegzésként elmondható, hogy a századfordulón legalább húszezer, húsz évvel később már körülbelül százezer kötet könyv volt a

¹² Székely Mihály (1921–?) és Szöllősi Lajos (1908–?) Szabó István és Weisz László könyvkereskedők egykori alkalmazottai.

¹³ HAJDU Géza: *Vásárhelyi egyesületek és könyvtárak 1827–1944*. Szeged, 1977. Függelék: Körok, egyesületek névsora, adatai.

városban, több mint másfélezer jutott ezer lakosra. Igaz, a sokféle gyűjtemény könyvanyagának színvonala fordított arányban állt a nyilvánosság mértékével, a legértékesebb könyvanyag el volt zárva a tömegektől, vagy legfeljebb szűk nyilvánosságú volt, a mindenki által hozzáférhető kisebb-nagyobb könyvtárak pedig jórészt kommersz irodalmat, bestsellert, ponyvát, kváziponyvát adtak kézbe.¹⁴

Nos, mindez azért így, együttvéve, a szegényes könyvkereskedelem ellenére, már kevésbé utal műveletlenségre, illetve a könyvkereskedelem abszolutizálható mutatóján túl, a valóság teljesebb képét adja.

A könyvárus, akinél Móricz 1923-ban járt, s aki Móricz megrovása ellenére számottevő módon hozzájárult a város szellemi gyarapodásához, s kinek tevékenysége híven tükrözi ezt az ellentmondásos anyagi és szellemi közeget, Vásárhelyi könyvkultúráját: a két háború közti időszak legjelentősebb itteni könyvkereskedője: Weisz László.

Weisz 1890. november 16-án született Hódmezővásárhelyen, Weisz Hermann helybeli gabonakereskedő és Vogel Leonóra gyermekeként.¹⁵ A polgári iskola három osztályának elvégzése után a könyves szakmát Nemes (Neumann) Ármin jóforgalmú, Andrassy utcai üzletében tanulta. (A Káldor Mártonnal közös céget Nemes 1905-ben alapította, 1907-től önállóan vezette. Nyomdával, könyvkiadással kiegészített vállalkozása az első világháború előtt a legfejlettebb volt a város könyvesboltjai között. Sokoldalúságára jellemző, hogy 1908-ban mozgóképszínház alapításával is próbálkozott.)¹⁶ A művelt, udvarias fiatalember már segédként közismertté, népszerűvé vált a város értelmiségi köreiben, s törzsvendéggé a színházi előadásokon, hangversenyeken, tárlatokon. A már említett nyomdász, Róth Antal alkalmasint e tulajdonságaira épített, mikor az 1912. június 11-én az Andrassy utca 4. szám alatt nyitott, festményt is árusító könyv-, papír- és zeneműkereskedését Weisz László vezetésére bízta. A fiatal, törekvő könyvkereskedő 1917-től már a maga ura: nem tudni, milyen feltételekkel, de ebben az évben magához váltotta az üzletet.¹⁷ (Érdekes egyébként, hogy a bolt helyett vagy mellett más perspektívákban is gondolkodott, éppen úgy mint korábbi főnöke, Nemes Ármin, hisz ugyancsak 1917-ben Janovics Jenő kolozsvári színingazgatóval és két más, helyi személlyel együtt Weisz is

¹⁴ A közkönyvtárról, illetve az általános könyvkultúráról lásd: KÖSZEGFALVI Ferenc: *Hódmezővásárhelyi közkönyvtárának története 1880–1944* = *Könyvtáros* 1982/5. 291–296.

¹⁵ A hódmezővásárhelyi izraelita hitközség születési anyakönyve.

¹⁶ Nemes Árminról: KÖSZEGFALVI Ferenc: *Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászati, sajtó és könyvkiadás történetéhez 1852–1944*. Békéscsaba–Gyoma, 1991. 27., ezenkívül HT. 806.

¹⁷ Egészoldalas hirdetés a Hódmezővásárhely 1912. június 9-i számában, ezenkívül: FEJÉRVÁRY József: *Vásárhely története családok tükrében*. Hódmezővásárhely, 1929. 491.

résztvett a Fekete Sas, akkor városi tulajdonban lévő, mozijának bérlői jogáért tartott árverésen.)¹⁸

Nevezetes üzletét az idősebb vásárhelyiek ma is szívesen fölemlegetik, hisz néhány lépcsőjét — ahonnan az utcáról beléphettek — már gyermekként is sokszor koptatták. A boltban, ahol tisztaság, jó papírralat, tarka mesekönyvek fogadták a belépőt, mosolyogva szolgálták ki, s az „írka” meg a radír mellé gyakran kijárt az ajándék színes kép (a „vötetős kép”) is. A jó emlékezetű üzlet — kissé hihetetlen — egyetlen nagyobb helyiségben működött, igaz, befogadóképességét galéria növelte. Kissé zsúfolt, de rendezett, tiszta volt a tér, hetenként letörölgettek mindent, az utolsó ceruzáig. Úgynevezett törpenagykereskedés, viszonteladó lévén, a Weisz-üzlet látta el a trafikokat, a külvárosi fűszereket, a szomszéd községek szatócsboltjait a szükséges papíráruval, zacskóval, csomagolópapírral, falvédővel, légypapírral, képeslappal, cigaretta-papírral, de például karácsonyfadísszel, szaloncukor csomagolópapírral is. A boltokkal két ügynöke tartotta az állandó kapcsolatot. A boltban a főnőkön és a pénztárosnőn kívül három-négy segéd szorgoskodott, tanoncot is tartott, majdnem mindig egyet-kettőt. Szükség is volt ekkora személyzetre, mivel (egykori alkalmazottak emlékezete szerint) főidényben, tavasszal és ősszel naponta olykor több mint száz vevő is fölkereste az üzletet. A többség persze papírrért, írószerért tért be, vagy legfeljebb iskolakönyvért. A könyv, tankönyvekkel együtt körülbelül 45–50%-át tette ki az árukészletnek, a forgalomból valamivel kisebb arányban, 35–40%-ban részesedett. A szépirodalmi rész a könyvanyagnak — szükségképpen — csak kisebb hányadát tette ki, a választék nagyobb részben olyan speciális nyomtatványokból, mint imakönyv, vagy kotta, de főleg tankönyvekből állt, amelyeket használtan is forgalmazott, visszavásárolt, hogy féláron újra eladja. Kapható volt nála az óvónői kézikönyvtől az egyetemi jegyzetig mindenféle könyv, amire diáknak, pedagógusnak egyáltalán szüksége lehetett. Minden vevőt egyformán megbecsültek, a tíz fillérrel betérő gyermektől, aki ritkán távozott apró ajándék nélkül, a törzsvásárló értelmiségiig, akit állandóan értesítettek a megjelent könyvújdonságokról. Ha valamivel éppen nem tudtak szolgálni, 24 órán belül beszerezték, az üzlet gépkocsija hetenként háromszor ment Budapestre. A kiadók ügynökei úgy jártak Weiszhez, mint haza, a könyvújdonságokat a pesti boltokkal egyidőben nála is meg lehetett kapni.

Weisz László fölénye a helyi könyvüzletek éles konkurenciaharcában ugyan elvitathatatlan volt, de ezt a fölényt csak ilyen módszerekkel lehetett megtartani. (Mint ahogy annakidején megszerezni is.) A hordártól a polgármesterig az egész város által „vájszlaci”-ként, „lacibácsi”-ként emlegetett, közvetlen, jómodorú üzletember sokat dolgozott, mégis jutott ideje az alkalmazottaival is törődni. Felfogása szerint csak elégedett emberekkel lehet jól dolgozni, ennek

¹⁸ Hódmezővásárhely 1917. november 25. 3.

megfelelően gondoskodott is róluk. Ha szükség volt rá, rendkívüli szabadságot adott, a téli tüzelőt például kiszállította, az árát megelőlegezte, beteg munkatársához saját háziorvosát, Deutsch doktort küldte ki. Decemberben alkalmazottai dupla fizetést kaptak. A tőle vásároló boltosokat, trafikosokat évente sorra látogatta, megtudni, elégedettek-e az üzleti kapcsolattal. Városi szállító is volt, ebből következően azután nemcsak a városháza és a városi intézmények, de a különböző vállalatok is nála szerezték be nyomtatvány-, papír szükségleteiket.¹⁹

Weisz nem kizárólag üzleti tevékenységet folytatott, kötelességének érezte, hogy a könyv terjesztésén túl is segítse a köz művelődését, ezt professzionátus kedvteléssel is tette. 1935-ben egészen új oldaláról mutatkozik be: folyóiratot indít.

A húszas évek és a nagy gazdasági válság „hét szűk esztendeje” után a harmincas évek közepétől valamelyes kulturális élenkülés érezhető a városban. Móricz Zsigmond és József Attila gyakori látogatásainak, előadásainak is köszönhető ez, valamint annak, hogy 1934-ben megalakult a széles körű közművelődési programot vállaló Tornyai Társaság, s hogy a népi írók, meg a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma hatására a református gimnázium fiatal tanárai — Szathmáry Lajos és mások — vezetésével a tájékozottabb diákok, Kristó Nagy István, Tárkány Szűcs Ernő és társaik a cserkészcsapatban, önképzőkörökben az „új magyar szellemiség” lelkes híveivé válnak, falukutatóshoz, néprajzi gyűjtéshez fognak, sőt 1938-ban létrehozzák a Márciusi Front helyi csoportját. Javult a könyvkereskedelem helyzete is. Konkrét forgalmi adatokkal nem rendelkezünk, de a boltok számának növekedése kétségtelenül igény-növekedést jelent: a századforduló idején volt hárommal szemben a harmincas évek derekától már öt üzletben árultak Vásárhelyen könyvet.²⁰

A Weisz László által indított, három számot megért, *Könyvesláda* című periodika alcíme szerint „a hódmezővásárhelyi szellemi élet figyelője” kívánt lenni. Jó értelemben vett, nemes könyvpropaganda, reklámkiadvány, de egyúttal folyóirat is. Jól időzített számai közül az első a könyvhétre, a második az augusztusi vásárhelykutasi írótalálkozóra, míg a harmadik karácsonyra jelent meg.²¹ A könyvheti szám a három legnagyobb magánkönyvtár tulajdonosának cikkét közli. Ormos Pál, Kertész Lajos és Deutsch Béla — köztisztelőben álló, tekintélyes orvosok — írása szubjektív vallomás a könyvről, könyveikről. Galyasi Miklós artisztikus verse (*Szobor*) mellett ezenkívül könyvajánlások adják az első szám anyagát. A *Könyvesláda* második száma arra enged következtetni,

¹⁹ Weisz László rokona és egykori alkalmazottja, Weisz Katalin szóbeli visszaemlékezése a szerző számára.

²⁰ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Hódmezővásárhelyi könyvkultúrája 1869-től 1949-ig*. Kézirat a Németh László Városi Könyvtárban. 1980. Ennek függelékében a könyvkereskedők jegyzéke is megtalálható.

²¹ A *Könyvesláda* három száma az Országos Széchényi Könyvtárban.

hogy az akkori idők becsületes kiútkeresése, a népi gondolat Weisz Lászlótól sem volt idegen, hisz híradója augusztusi számának teljes terjedelmét az írótalálkozó szolgálatába állította. A találkozó ötlete Simándi Bélától (1899 – 1969) származott, aki akkor a vásárhelyi határban, Aranyadhalmon működött tanítóként. (Egyébként *Tanyai Írások* címmel szerény kis folyóiratot is készített, szerkesztett.)²² A költő-szociográfus, illetve az olvasókörök 1935 augusztus végére meghívták Vásárhelykutasra (ma Székkutas, önálló község) a paraszti sorssal legtöbbet foglalkozó írókat, köztük a népi írók javát, mintegy szembesítendő őket a (vásárhelyi) valósággal, s hogy írók és olvasóik együtt keressék a megoldást a nép bajainak orvoslására. Elfogadta a meghívást, s a beszélgetéseken, előadásokon részt vett többek közt Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Nagy Lajos, Sinka István, Szabó Pál, a Szegedi Fiatalok képviselőjében Buday György, Tomori Viola, valamint a vásárhelyi Kárász József, Pákozdy Ferenc, összesen több mint harminc író, költő, publicista, s gazdasági, közigazgatási középvezető. A találkozóznak széles visszhangja támadt, a résztvevők különböző fővárosi orgánumokban beszámoltak maradandó benyomásaikról. Illyés Gyula így írt a *Nyugatban*: „Hódmezővásárhelyen három napig újra azt éreztem, hogy érdemes írni. . . ” A kongresszus szervezőjét, Simándit egyébként a kultuszminisztérium büntetésből még az év őszén áthelyezte a lajosmizsei határba, az istenhátamögötti Kulapityére. A könyvhíradó említett, második száma Simándinak a találkozó tervét fölvezető cikkével indul, majd egy-egy írásukat közölve bemutat néhány meghívott író: Kodolányi Jánost, Szabó Pált, Illyés Gyulát, Dékány Andrást, Féja Gézát, Rozványi Vilmost és Simándy Pált.²³ A harmadik számot már ismét amatőrök írják, könyvgyűjtők értékelnek, mutatnak be egy-egy munkát. Telek Andor kereskedő Szekfű Gyula *A mai Széchenyi* című könyvéhez fűz megjegyzéseket, dr. Janáky Gyula gyógyszerész J. S. Huxley *Élet és halál* című kötetét ismerteti, dr. Körössy Ferenc orvos T. E. Lawrence, a legendás híró brit személyiség, kém és diplomata könyvéről, *A bölcsesség hét pilléré-ről* ír. Ez a szám is felsorolja a könyvújdonságokat, rövid annotációval látva el a címeket.

A város legnagyobb könyvesboltjának tulajdonosa irodalmi esteket, hangversenyeket is rendezett, üzlete jegyirodaként is működött. Színházi szezonban a Vásárhelyen föllépő társulatok legfőbb támasza, segítője éppen Weisz és felesége, Bánki Ida, a házassága előtt ünnepelt, jónevű énekesnő. A jófékvésű üzlet, amellett, hogy antikvárium, könyvklub, kedvelt találkozóhely is, még a városból elszármazott értelmiségiek is visszajártak ide vásárolni. A bolt atmoszféráját szépen jellemzi Paku Imre vásárhelyi születésű irodalomtörténész, szerkesztő (1910 – 1975) visszaemlékezése:

²² Lásd: *Jeles vásárhelyiek. Életrajzgyűjtemény. Hódmezővásárhely, 1993.*

²³ KÁRASZ József: *A vásárhelykutas írótalálkozó* = Juss 1989. szeptember-október. 42–47.

„[Móriczcal] 1931 nyarán találkoztam először Weisz László könyv- és papírkereskedő üzletében. Abban az évben, vagy épp azelőtt jelent meg a Légy jó mindhalálig olcsó, egypengős kiadása. Weisz László tudta rólam, gimnáziumi tanuló korom óta, hogy az írókat és a könyveket nagyon szeretem. Mindig minden újdonságot megmutatott, még akkor is, ha nem vettem meg. Azt is tudta Weisz László, hogy Móricz Zsigmondot különösen tisztелеm, s szeretném vele aláírtni valamelyik könyvemet. Móricz Zsigmond csak új példányt írt alá, s hogy ennek látszata megmaradjon, a polcra emelt le egy Légy jó mindhalálig példányt. . . Móricz Zsigmonddal akkor Vásárhelyen járt Sárközi György, vele is akkor ismerkedtem meg. Míg Sárközivel diskuráltam (őt elsősorban a vásárhelyi könyvárusítás lehetőségei érdekelték), Móricz Zsigmond Weisz Lászlóval, s néhány emberrel társalgott.”²⁴

Móricz egyébként 1923 után majdnem évenként meglátogatta a várost, s mint láttuk, gyakran és szívesen betért abba a könyvesboltba is, ahonnan a város nevezetes megrovása elindult.

A háború és a fasiszmus azután, mint annyi más magyar–zsidó családon, Weiszéken is átgázolt. Weisz László osztozott a többi értelmetlenül elhurcolt polgár sorsában. (Helyi sajtóhagyomány szerint szolidaritásból vállalta ezt, nem lett volna erre köteles, hithű katolikus felesége fölmentethette volna.) A deportálás az ausztriai Gmündbe sodorta, ahol a szövetséges légierők egyik utolsó légitámadása során, 1945. március 22-én, az óvóhelyre becsapódó bomba másokkal együtt az 54 éves könyvkereskedőt is megölte.²⁵ A bolt feleségére maradt, aki a család megélhetésének biztosítására 1945-ben ki is nyitotta és tovább próbálta vezetni azt, abban az évben érettségiző Tamás fia segítségével. (Várhelyi Tamás újságíró, született 1927-ben.) A baj azonban ritkán jár egyedül, következett a második tragédia. A Budapestre utazó Weiszné Bánki Ida 1945. november 20-án halálos közlekedési balesetet szenvedett, amikor Kecskemét határában lezuhant az őt szállító teherautó platójáról.²⁶ Tizenkilenc esztendő Tamás fia vállára, aki fél éven belül veszítette el édesanyját, édesapját, a sors kegyetlen terhet rakott — férfitá érlelte. Majd négy évig, az államosításig vezette a híres könyvesboltot, az államosítás után pedig a könyvterjesztés országos szervezetéhez hívták, jó ideig a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatnál, majd ennek utódánál, az Állami Könyvterjesztő Vállalatnál dolgozott. A háború utáni, államosítás előtti néhány évben a Weisz-bolt, éppen Várhelyi Tamásnak köszönhetően, megmaradt a város első, reprezentatív könyvüzletének. Várhelyi apja nyomdokába próbált lépni akkor is például, amikor 1947-ben úgy népszerűsítette a nemes irodalmat, hogy az akkor virágjában lévő Osváth-féle helyi színtársulat

²⁴ Paku Imre visszaemlékezése 1975. január 25-én kelt, Balázs Katalin gimnazistához írott levelében (Balázs Katalin kéziratosa dolgozata a Németh László Városi Könyvtárban).

²⁵ Mint a 19. szám. Ezenkívül Kun Béláné Simkó Ibolya naplója a deportálásból, 1944. november 27-től 1945. április 15-ig. Felletár Béla (Hódmezővásárhely) tulajdonában.

²⁶ Lásd a helyi lapok egyidejű híradását.

művészeivel vásárhelyi költők műveit adatta elő a könyvnapok alkalmából.²⁷ Az 1949. augusztus elsejei államosítás,²⁸ mint korábban írtuk, hat olyan üzletet semmisített meg, ahol könyvet is árultak. A hat könyvesbolt helyett egy állami üzletet „kapott” a város, és ezt (tulajdonképpen ez is egyfajta elismerés) a Weisz-féle üzletből alakították ki, pontosabban ezt nevezték ki annak. Kárácsnyi Ferenc főispán 1949. augusztus 21-én nyitotta meg a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat helyi fiókját(!), a lapok szóhasználatával élve „a Weisz könyvkereskedés helyén”. A most már állami üzlet, a Petőfi-könyvesbolt még egy hónapig maradt a régi helyén, 1949. szeptember 26-án azonban átköltöztették az utca szemben lévő épületébe, a volt Konstantin-üzletház tágasabb helyiségeibe.²⁹ Ezzel Weisz László egykori könyvkereskedésének utolsó kézzelfogható emlékét is eltüntették.

KŐSZEGFALVI, FERENC

Les origines et l'épanouissement de la propagation de livres a Hódmezővásárhely

Jusqu'au troisième tiers du XIXe siècle; ni livres, ni journaux ne paraissaient pas à Hódmezővásárhely. La propagation des ouvrages imprimés était aussi accidentelle: on offrait surtout aux foires des calendriers, des manuels d'école et des récits en vers. Les bourgeois achetaient les livres chez le relieurs ou ils se les procuraient de la capitale. Le premier marchand ouvre son magasin en 1867, mais il vendait, outre les livres, des articles de papeterie, des articles de bureau et des articles de bazar aussi. Le commerce de livre de la ville s'épanouit à la fin du siècle, mais cette évolution s'arrêta à ce niveau dans cette ville de la plaine hongroise où il n'y avait pas d'industrie et la culture agricole restait extensive jusqu'à l'époque des étatisations. Il est caractéristique du marché étroit et des exigences limitées que les marchands de livre continuaient à s'occuper de l'imprimerie et à vendre d'autres articles aussi.

Cette manque de prétentions culturelles fut mentionnée, au commencement des années vingt, par Zsigmond Móricz et par d'autres écrivains aussi, mais plus tard — grâce surtout à l'activité de László Weisz, le premier marchand de livre important de la ville, et aux conférences d'Attila József et aux écrivains de la tendance populiste, la vie spirituelle de la ville revivifia. Gyula Illyés l'exprime dans la revue Nyugat (Occident) comme suit: „A Hódmezővásárhely, je sentais durant trois jours, qu'il valait la peine d'écrire. . .”

²⁷ Várhelyi Tamás emlékezése A Könyv című periodika 1988. 3. számában a 129–138. oldalon. — VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957*. Bp. 1985. 424.

²⁸ Az államosítás leltára — amint VARGA Sándornak a *Népszabadság* 1974. július 27-i számában megjelent cikkéből megtudhatjuk — 25 ezer forint értékű árut talált a Weisz-féle boltban. Az érték kétharmada papír, írószer, a 388 kötet könyvből 313 volt a szépirodalmi.

²⁹ A Petőfi-könyvesbolt megnyitásáról: Vásárhely Népe 1949. augusztus 20. 8. — A bolt költöztetéséről: Vásárhely Népe 1949. szeptember 25. 4.

KÖZLEMÉNYEK

Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről. Bocatius János (1569–1621) művei nemrég kritikai kiadásban jelentek meg.¹ Magyar fordításban is olvashatjuk Csonka Ferenc értő tolmácsolásában az *Olympias carceraria* című művet.² Ezen a címen az RMNy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának egy címlap nélküli és a végén hiányos Bocatius-nyomtatványát írta le,³ amely azonban nem azonos a kéziratban előkerült *Olympias carceraria*-val. Csonka Ferenc a kritikai kiadásban és a magyar fordításban is helyesbíti a szakirodalom évszázados tévedését: az MTA Könyvtárának hiányos példánya nem az *Olympias carceraria* című mű, az nyomtatásban nem jelent meg.⁴

Az RMNy szerint a börtönnaplóval azonos évben, 1611-ben Kassán egy másik Bocatius-művet is kiadtak.⁵ A ma példányból nem ismert mű emlékét Bocatius János Szenci Molnár Albertnek 1611. november 12-én írt levele őrízte meg. Fogságból való kiszabadulásakor a tiszteletére írt verseket Kassán, majd még ugyanezen évben Debrecenben kinyomtatták, s e verseknek ő (Bocatius) a *Bocatius redivivus* címet adta.⁶

Az MTA Könyvtárában őrzött Bocatius-kiadvány a betűtípusok tanúsága szerint Kassán készült nyomtatvány, a téma és a betűtípusok egyaránt az 1611. évet sugallják megjelenési időnek. Csonka Ferenc mérlegre téve Bocatius megnyilatkozásait, a rá vonatkozó, eddigi szakirodalmat és a fennmaradt csonka példányt, (miként már fentebb említettük) cáfolta, hogy a mű az *Olympias carceraria*. A kérdéskör alapos körüljárása után arra a megállapításra jutott, hogy a mű a Szenczihez írott levélben szereplő *Bocatius redivivus*. A Bocatiust üdvözlő versek a kötet végén lehettek, „éppen ezeket a verseket tépte ki valaki”.⁷

A miskolci evangélikus gyülekezet könyvtárának értékes régi nyomtatványait átnézve jeles evangélikus lelkészek könyveivel találkozhatunk. A gyülekezetnek ajándékozta könyveit Wallaszky Pál jolsvai főesperes. Gyakran előfordul a régebbi tulajdonosok közt Regis Márton rozsnói (berzétei) és Major Pál csetneki lelkész neve. Egy négytagú, német nyelvű kolligátum utolsó darabja egy eddig címből nem

¹ BOCATIUS, Joannes: *Opera quae exstant omnia*. I–III. Ed. Franciscus CSOKA. *Poetica* [1–2]. *Prosaica*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990–1992.

² BOCATIUS János: *Öt év börtönben* [1606–1610]. Ford., jegyz. és utószó: CSOKA Ferenc. Bp., Európa, 1985.

³ *Régi magyarországi nyomtatványok, II. 1601–1635*. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983. Nr. 1013. – Az MTA Könyvtárában található nyomtatvány jelzete: RM II. 474.

⁴ BOCATIUS: *i. m.* (1. sz. jegyzet) *Poetica*, 605. és (2. sz. jegyzet) 223–233.

⁵ RMNy II. nr. 1014.

⁶ SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp., 1898. 375–376. Újabb kiadása: BOCATIUS: *i. m.* (1. sz. jegyzet) *Prosaica*, 319–320. A kiadványra vonatkozó részlet *uo. Poetica*, 605.

⁷ BOCATIUS: *i. m.* (2. sz. jegyzet) 229–233.

ismert Bocatius-nyomtatvány.⁸ A Kassán, 1611-ben megjelent kiadvány latin címe: *Solatum conjugale*, a német cím pedig: *Ein tröstliches Sendschreiben eines Christlichen Ehemannes an seine Haußfrau. . . Sampt etlichen hinzugethanen schönen neuen Liedern*. Az elején és végén is teljes mű az MTA Könyvtárának vitatott című Bocatius-nyomtatványával azonos, melyet az RMNy *Olympias carceraria* címen írt le, Csonka Ferenc pedig a *Bocatius redivivus* című kiadványként adott ki.⁹ A leírt illetve kiadott változathoz többlet a nyomtatványban a címlap, annak verzőja, a 33–34. lap (azaz a C₁ levél) és a végén a 111–112. lap, azaz a G₈ levél. (A kritikai kiadás kiegészítéseként ezeket függelékben közöljük.) A miskolci példányban az F₆ levél (91–92. lapok) csonka. A nyomtatvány végén az eddig csak első két sorából ismert Bocatius-vers fejeződik be (Inc. *Allmechtiger vnd starcker Gott*), tehát nem hiányoznak az MTA Könyvtárában őrzött példányból sem a Csonka által feltételezett, Bocatiust üdvözlő versek. Teljesen egyértelmű ez: a nyomtatvány végén „Finis” felirat és nyomdai záródísz áll. Az előkerült címlap ismeretében semmi alapja sincs a feltételezésnek. A kiadvány német nyelvű címét ismétli a Bocatius által írt vigasztaló levél előtt álló cím.

A Bocatiust üdvözlő, 1611-ben Kassán és Debrecenben is megjelent versekről ezek után csak annyit mondhatunk, amennyit az ismert Bocatius-levél megőrzött.¹⁰ Ma e kiadványokat példányból nem ismerjük. Reméljük, hogy ezek is felbukkannak majd valahol.

Bocatius János: Solatum conjugale

(A kritikai kiadásból — ott a cím Bocatius redivivus — hiányzó szövegrészek.)

[(a)^{1r} = címlap:]

[Ad editionem, p. 605.]

Solatum conjugale. Id est, ein tröstliches Sendschreiben eines Christlichen Ehemannes an seine Haußfrau, in ihrer beyden langwierigem sonderlichem schwerem Creutz, vnglück vnd Elend. Zv trost allen Haußvätern vnd Haußmüttern in allerhandt widerwertigkeit, betrübniß, Haußcreutz, noth, sammer, etc. Sampt etlichen hinzugethanen schönen neuen Liedern, Per IOAN. BOCATIVM. Jetzo zum ersten in Druck verfertigt. Durch Elisabetha Bocativssin. Selten wol vnd allzeit weh / Ist täglichs Brodt in der Eh. — Caschaw, durch Johannem Fischer. Im Jahr, M. DC. XI.

[(a)^{1v}:]

Schweig, meid, leid vnd Christlich vertrag,
Sein vnglück nicht eim jeden klag,
Auffs loß vnd blinde Glück nicht baw.
So ist sein gang, drumb jhm nicht traw.

Spem palma coronat.

[Ad editionem, p. 619.]

[p. 33.] seinen Raubern. Sie theilen meine Kleider vnter sich, vnd werffen das loß vmb mein Gewandt. Herr, sey nicht fern, meine stärke, eyle mir zu helffen. Errette meine Seele vom Schwert, vnd meine Einsame von den Hunden. Hilff mir auß dem Rachen der Löwen, vnd errette mich von den Einhörnern. Beweise deine wunderliche Güte, du Heyland derer, die dir trawen, wieder die, so sich wieder deine Rechte Handt setzen. Schaw doch vnd erhöere mich, mein Gott, erleuchte meine Augen, daß ich nit im tod entschlafe, daß nicht mein

⁸ Jelzete: J. V. 216. Az első tag címlapja hiányzik. Az első lapon tulajdonbejegyzés: Joh. Maj[or]. Szerzők: Matthäus JUDEX (= Richter), Jeremias HOMBERGER és Christian TALHAIMER.

⁹ BOCATIUS: i. m. (1. sz. jegyzet), *Poetica*, 605–666. és 1013–1021.

¹⁰ L. a 6. sz. jegyzetet.

feind rühme, er sey mein mächtig worden, vnd meine Widersacher sich nicht frewen, daß ich niederliege. Denn ich werd allenthalben geängstigt. Ach Herr, wie ist meiner Feind so viel, vnd setzen sich so viel wieder mich, Viel sagen von meiner Seelen, sie hat keine hülf bey Gott. Herr, laß dem Gottlosen sein Begierd nicht, stärke seinen mutwillen nicht, sie möchten sichs erheben. Daß vnglück, darvon meine Feinde rathschlagen, müsse auff ihren Kopff fallen. Ach Gott, daß du tödtest die Gottlosen, vnd die blutgirigen von mir weichen müsten. Ich hasse ja Herr, die dich hassen, vnd verdreust mich auff sie, daß sie sich wieder dich setzen, [p. 34.] Ich hasse die im rechten Ernst, darumb seind sie mir feind (Psalm 139.) Herr wend vnser Gefängniß, wie du das Wasser gegen Mittag trucknest. Laß mein stehen für dich kommen. Errette mich nach deinem Wort. Führe meine sach vnd erlöse mich. Erhalte mich durch dein Wort, daß ich lebe, vnd laß mich nicht zu schanden werden über meiner hoffnung. Ich bin dein, hilf mir. Die gottlosen warten auff mich, daß sie mich vmbbringen. Sie haben jhr gottloses vnd falsches Maul wieder mich auffgethan, vnd reden wieder mich mit falschen zungen. Vnd sie reden giftig wieder mich allenthalben, vnd streiten wieder mich. Mein Gott, nim mich nicht weg in der helfft meiner tage. Schawe von deinem heiligen Berge, vnd sihe vom Himmel auff Erden. Höre das seufftzen der gefangenen, vnd mach loß die Kinder deß todes. Herr hör die Armen, vnd veracht deine gefangene nicht, auff daß deine lieben erlediget werden. So hilf nu mit deiner Rechten vnd erhör vns. Errett mich auß dieser Noth, daß ich dich preise. Reiß mich auß vnd mach mich wieder zu ehren. Setze mich in das Ampt, daß du mir befohlen. Ich wil dem Herren singen mein lebenslang, vnd meinen Gott loben, so lang ich bin.

[p. 110.]

[Ad editionem, p. 665.]

Ein ander Lied.

A. B. C. D. E. F. G.

Im Thon: Nu frerrt euch liebe Christen gemein.

1.

[p. 111.]

Almechtiger vnd starcker Gott,
 Vater, Sohn, Heiliger Geiste,
 Der du mir hilffst auß meiner noth,
 Zu deinem lob gnad mir leiste,
 Du bist fürwar der Wunderman,
 Der alls vermag, sicht, merckt vnd kan,
 Vater, Sohn, heilger Geiste.

2.

Bey dir gar nichts vnmöglich ist,
 Weil mirs hat trost gegeben,
 Zu schand vnd spott wird witz vnd list,
 So dir wollt widerstreben.
 Erzeigt hastu dein macht an mir,
 Wie soll ich ewig dancken dir,
 Vater, Sohn, heilger Geiste.

3.

Creutz, sammer, schmerz vnd grosses leid,
 Wieder allr Menschen hoffen,
 Im augenblick verkehrst in frewd,
 Dem Tod bin ich entloffen,
 Strick ist entzwey, vnd ich bin frey,
 Ach Herr auch ferner steh mir bey,
 Vater, Sohn, heilger Geiste.

4.

Dier ichs allein zu dancken hab,
 Der welt war schon gestorben,
 Von feind vnd freunden gar schabab,
 Biß du mich hast erworben,
 All hülff war auß, du kamst herzu.
 Errettest mich in einem nuh,
 Vater, Sohn, heilger Geiste.

[p. 112.]

5.

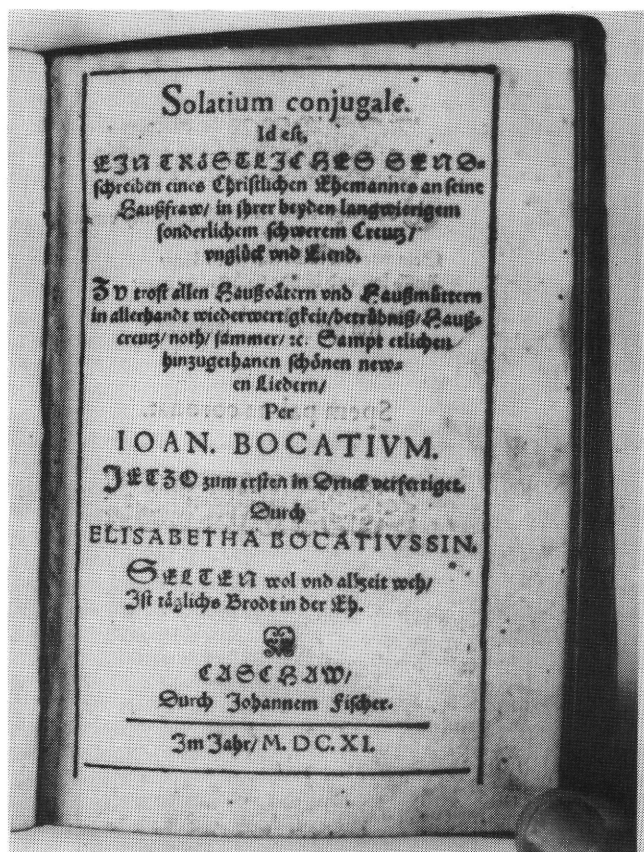
Ein Vöglein war ich in der handt,
 Ein Hirschlein in dem Netze,
 Ein Lämblein auff der Schlachtebanck,
 Ein Schäflein in der Metze,
 All hülff war auß, du kamst herzu,
 Errettest mich in einem nuh,
 Vater, Sohn, heilger Geiste.

6.

Frewt euch mit mir all Christenleut,
 Helfft mir Gotts Allmacht preisen,
 Er hilfft auß noth zu rechter zeit,
 Mit mir ichs kan beweisen,
 All hülff war aus, er kam herzu,
 Errettet mich in einem nuh,
 Vater, Sohn, heilger Geiste.

7.

Glori, lob, preiß vnd Herrligkeit
 Vater, Sohn, heilgem Geiste
 Von nu an biß in Ewigkeit
 Dancksag ich allermeiste,
 Der helff vns fort, vnd kom herzu,
 Wenn wir eingehn zur ewign Ruh,
 Vater, Sohn, heilger Gesite.

Ad RMNy 1013

BOCATIUS, Joannes: **Solatium conjugale.** Id est, ein tröstliches Sendschreiben eines Christlichen Ehemannes an seine Haußfraw, in ihrer beyden langwierigem sonderlichem schwerem Creutz, vnglück vnd Elend. Zv trost allen Haußvätern vnd Haußmüttern in allerhandt widerwertigkeit, betrübniß, Haußcreutz, noth, sammer, etc. Sampt etlichen hinzugehanen schönen neuen Liedern, Per IOAN. BOCATIVM. Jetzo zum ersten in Druck verfertigt. Durch ELISABETHA BOCATIVSSIN. SELTEN wol vnd allzeit weh / Ist täglichs Brodt in der Eh.

a^{rm}8, A-G^m8 = [16], 112 pag. — 8° — Orn., init.

Az RMNy 1013. szám alatt *Olympias carceraria* címmel írta le az MTA Könyvtárának az ebből a nyomtatványból fennmaradt címlap és utolsó levél nélküli példányát. Csonka Ferenc cáfolta, hogy a mű címe *Olympias carceraria* (Bociatius János: *Öt év börtönben*. Bp., 1985. 223–233), ugyanő Bociatius műveinek kritikai kiadásában a hiányos példányt *Bociatius redivivus* címmel adta ki (Bociatius, Joannes: *Opera quae exstant omnia*. Poetica. Bp., 1990. 605–666 és 1013–1021). Bociatius János Szenci Molnár Albertnek írt levele őrizte meg a *Bociatius redivivus* címet. A levél szerint 1611-ben Kassán és Debrecenben is megjelent a mű, példányt azonban egyik kiadásból sem ismerünk (Vö. RMNy 1015 és 1008).

Miskolc Ev ①Budapest Acad②

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. III. (Főurak könyvei). Közleményemben az 1601–1650 közötti könyvek provenienciájáról teszek közléseket, a kéziratos bejegyzéseken kívül számbavettem az exlibriseket is. Kronológiai sorrendet követek; függelékként két külföldi főúr tulajdonát is megemlítem. A 17–19. században birtokolt könyveket az alábbi skéma szerint ismertetem:

A possessor neve.

A könyv rövid címleírása; utalás ritka voltára, a hatjegyű arab számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege. A kiolvashatatlan szavakat, illetve a kétes olvasatokat [?] jelöli.

Nádasdy Ferenc gróf (1625?–1671)

GENTILET Innocent: *Commentariorum de regno aut quovis principatu recte et tranquille administrando libri tres.*

Strassburg, 1630, Staedel. (752. 672)

„Ex Libris Comitis Fr.[ancisci] de Nadasd [1]659”.

Nádasdy Ferenc bibliofil voltáról, könyvtárának értékéről, s annak a fővesztés és jószágelkobzás utáni sorsáról Alfred Sitte cikkéből tájékozódhatunk; a két legfontosabb tény az, hogy a könyvek egy része a császári könyvtárba került (ezek jegyzékét levéltári források alapján Sitte közli is), a másik rész pedig a lorettomi szerviták birtoklása után szétszóródott.¹

A 9000–10 000 forint értékre becsült könyvtár állományának összetételéről — Sitte közlését is beszámítva — alig rendelkezünk adatokkal. Annyit tudunk, hogy Nádasdy kedvelte a rézmetszetes arcképgyűjteményeket és albumokat, könyvtárában megvolt Matthäus Merian *Theatrum Europeum*ának nyolc kötete, Wiedemann és Giovio munkái.² A gróf könyvtárost is alkalmazott,³ és könyveihez kétféle exlibrist készíttetett.⁴

Az általam közölt Gentillet-mű possessori bejegyzésének dátuma 1659, tehát Nádasdy ezt a könyvet hat évvel a pottendorfi dominium megvétele előtt szerezte. Megpróbáltam tisztázni: hol lehetett a gróf könyvtára 1665 előtt, de számos forrás áttekintése sem járt eredménnyel.

Bethlen Miklós gróf (1642–1716)

RAMUS Petrus: *Arithmeticae libri duo et geometriae septem et viginti. . . a Lazaro Schonero recogniti. . . emendati.* Frankfurt am Main, 1627, Wechel. (781. 032.)

„Nicolai Bethlen de Kis Bun et amicorum ejus. Heydelbergae A[nn]o 1661 1 Augusti constat germ.[anicis] flor. [enis]4”.

Erről a possessori bejegyzésről már írtam egy rövid közleményt,⁵ azt egészítem ki ebben a dolgozatban.

¹ SITTE Alfréd: *Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára* = MKsz 1902. 146–158.

² RÓZSA György: *Nádasdy Ferenc és a művészet* = Művészettörténeti Értesítő 1970. 198. A „Theatrum Europeum” összesen 19 kötetet számlál, többségük Nádasdy halála után hagyta el a sajtót: THIEME, U. – BECKER, F.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XXIV.* Leipzig, 1930. 413. WIEDEMANN, Elias: *Comitum gloriae centum qua sanguine qua virtute illustrium heroum instructum.* Posonii, 1646. RMK II. 669. GIOVIO, Paolo (id.): *Vitae illustrium virorum tomis duobus comprehensae et propriis imaginibus illustratae.* Basel, 1576–1578.

³ BORSA Gedeon: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673)* = MKsz 1975. 202.

⁴ RÓZSA György: i. m. 190. Az egyik exlibris képe uo. 18. ábra. Nádasdy exlibriseiről részletesen ír VARJU Elemér: *Az Iparművészeti Múzeum ex-libris kiállítása* = MKsz 1903. 240.

⁵ OJTOZI Eszter: *Ramus aritmetika és geometria tankönyvének egy példánya Bethlen Miklós possessori bejegyzésével* = Könyv és könyvtár XVI. (1991) 87–90.

Bethlen Miklós 1659-ben lesz Apáczai Csere János tanítványa, aki „Privatum Ramus arithmeticáját. . . kezdé tanítani”.⁶ A gróf 1661-ben indul el peregrinációs útjára, júliusban érkezik Heidelbergbe,⁷ leírja, hogy ottani tartózkodása alatt kitől és mit tanult.⁸ Megemlíti, hogy „. . . Ramus nagy arithmeticájára privatum collegiumot tartottam Lunelschoss nevű hires matheseos professornál. . .”. Bethlen elírta tanára nevét, akit 1991-ben nem is tudtam azonosítani, pedig személye és munkássága figyelmet érdemel.

Johannes von Leuneschlos (1620–1699) Groningenben, Utrechtben, Leydenben és Uppsalában végezte tanulmányait, orvosdoktori címet is szerzett. 1652–1695 között a heidelbergi egyetem bölcsészeti fakultásán tanít tizenhat tárgyat, főként matematikát, csillagászatot és földtudományokat. Előadásait nem felolvasással, hanem szabad szövegmondással tartotta.⁹ Ötször volt rektor, több ízben prorektor és dékán. Egyetemi munkásságáért kapott nemesi címet. Nyomtatott műve egy maradt fenn.¹⁰ Bethlen Miklós mindkét tudós tanára Ramus könyvét használtatta tanítványával, tehát aritmetikából és geometriából ramista képzést kapott.

Eszterházy József gróf (1682–1748)

Eszterházy 1722-ben cseklézi kastélyában könyvtárat alakított ki, 1723-ban kétezer florenusért megvásárolja Munkátsi István Pál nagyszombati jogtudor könyvhagyatékát, és azt Cseklésre szállíttatja.¹¹ 1724-ben készített kétfajta heraldikus exlibrist, mindkettő szignálatlan, a családi címer ábrázolásában is van különbség, azonkívül az egyikben csak a gróf neve és a dátum olvasható, a másikon hat sorban a tulajdonos valamennyi prédikátumát és közjogi méltóságát felsorolják.

Az exlibriseket I. és II. számmal jelölöm, fényképük megtalálható a debreceni Egyetemi Könyvtár antikváinak katalógusában.¹²

BUSBEQUIUS Augerius Gislenius: *D. legationis Turcicae epistolae IV.* Hanau, 1629, ny. n.

(761. 596.)

I. exlibris.

DIO Cassius Cocceianus: *Historiae Romanae libri XLVI.* Hanau, 1606, Wechel. (797. 283.)

I. exlibris.

WASSENBERGIUS Everhardus: *Panegyricus sacratissimo imperatori Ferdinando III. dictus.* Coloniae, 1647, Calcovius. (762. 046.)

II. exlibris.

Eszterházy Józseftől származó kézírásos possessor i bejegyzést ez ideig nem találtam.

Széchenyi Zsigmond gróf (II.) (1720–1769)

[LEEVIS Dionysius de Rickel] DIONYSIUS Carthusianus: *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis.* Köln, 1602, Gualtherius (752. 943.)

„C.[omes] Sigis.[mundus] Széchenyi”

A possessor azonosítása dátum híján bizonytalan (apja is Zsigmond nevet viselt), de munkásságának ismeretében talán feltételezhető, hogy a könyv az övé volt. Császári és királyi kamarási címet viselt, egy

⁶ BETHLEN Miklós: *Önéletrása I–II.* Bp. 1955. 163.

⁷ Uo. 163.

⁸ Uo. 176–180.

⁹ DRÜLL, Dagmar: *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1652–1802.* Berlin–Heidelberg–New York, 1991. 92–93.

¹⁰ *Tractatus de corpore.* Heidelbergae, 1659.

¹¹ KOLINOVICH, Gabriel: *Posthuma memoria Josephi Esterházy de Galantha.* Tyrnaviae, 1754. 23–28.

¹² OJTOZI Eszter: *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai.* Debrecen, 1989. I. exlibris: 41. ábra. II. exlibris: 52. ábra.

ideig a Nádasdy huszárezredben kapitány, majd quietált. Ő volt a könyvtáralapító Széchényi Ferenc apja. Életrajzírója hosszan taglalja vallásosságát, pietizmusát, mely minden cselekedetében megnyilvánult.¹³ Feltételezem, hogy érdekelhette Dionysius Carthusianus eszkatológiával foglalkozó könyve.

Nyomatásban megjelent művében teológiai témáról értekezett.¹⁴ A Széchényi-család történetét tárgyaló — már idézett — háromkötetes monográfia a 18. századdal foglalkozó részben könyves adatokat alig közöl; a függelékben található inventáriumok a könyvtárat meg sem említik.

Andrássy István gróf (II.) (1731–1812)

Steganographiae nec non claviculae Salomonis Germani, Ioannis Trithemii abbatis Spanheimensis . . . declaratio a Ioanne Caramuel concinnabatur. Köln, 1635, Egmondanus. (761. 974.) Liber rarus.

„Ex antiqua Excell.[entissimi] D.[omini] Stephani Andrássy Bibliotheca ad novam transposita die 8a 8bris 1802 per me P. J. Pongrátz”.

Andrássy István a család ifjabb ágából származott, 1766-ban kapta a grófi rangot.¹⁵ 1776-ban Bihar megye főispánja, 1780-ban belső titkos tanácsos. Krasznahorkán lakott, Kassán is tartott házat. Az irodalmat szerette és pártolta.¹⁶ Mindazonáltal a szóban forgó könyvet olvasva — tekintettel a héber szövegrészekre, az okkult és kabbalisztikus vonatkozásokra — kételyeim vannak, hogy Andrássy István forgatta-e a kötetet. Pongrátz bejegyzéséből kitűnik, hogy a grófnak két könyvtára is volt, helyüket nem sikerült megállapítani.

Dessewffy József gróf (1771–1843)

Ennek a possessornak a könyveiről, könyvtára elhelyezéséről és belső rendjéről, könyvbeszerzési forrásairól, könyvkölcsönzéseiről, possessor és marginális bejegyzéseiről évek óta gyűjtök adatokat, mind ezt egy hosszabb munkában szeretném megfogalmazni és közzétenni, most csak 1601–1650 közötti külföldi könyveit ismertetem.

Az eddig kézbevett könyvekből megállapítható, hogy Dessewffy kézírással jelezte tulajdonjogát; a bejegyzések szövege és helyesírása azonban nem egyforma. Exlibrist nem találtam az ő nevével.¹⁷

Kolligátumkötet:

BARTHOLINUS Cas.[parus]: *De terra, aere et igni institutio physica succincta.* Rostock, 1619, Pedanus. (789. 665/1.)

BARTOLINUS [!]¹ Casp.[arus]: *De aquis libri II.* Rostock, 1618, Pedanus. (789. 661/2.)

BARTOLINUS [!]¹ Casp.[arus]: *De mundo quaestiones et controversiae nobiliores ex sacro codice, rationibus atq[ue] experiētiis formatae et firmatae.* Rostock, 1618, Pedanus. (789. 661/3.)

BARTHOLINUS Casp.[arus]: *De mixtione eamque consequentibus temperamento, coctione, putredine. . . liber unus.* Rostock, 1618, Pedanus. (789. 661/4.) Libri valde rari!

„Comitis Jos.[ephi] Dessewffy”

DIOGENES Laertius: *De viis, dogmat.[ibus] et apoph[is]t[is]. [egmatis] clarorum philosophorum libri X.* Genf, 1615, Crispinus. (789. 708.)

„Gróf Desseffy [!] Józsefé”

¹³ BARTFAI SZABÓ László: *A Sárvár–Felsővidéki gróf Széchényi család története. II.* Bp. 1913. 178–204.

¹⁴ *Clavis per quam reserantur Coeli: seu methodus, in qua in dies ardentem Deum trinum et unum Adorandi. . . proponitur.* Sopronii, é. n. P. J. Rennauer. PETRIK III. Bp. 1891. 505.

¹⁵ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok. I.* Bp. 1911. 107.

¹⁶ *Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk. BOROVSZKY Samu. Gömör–Kishont vármegye. Bp. 1903. 621–622.

¹⁷ CZAKÓ Elemér: *Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalogusa[!]*. Bp. 1903. című könyvében 42. sorszám alatt említ egy exlibrist „Desőfy” felirattal, keresztnév nélkül.

FRANZIUS Wolfgangus: *Historia animalium sacra*. Wittenberg, 1612, ny. n. (789. 677.)

„C[omit] Jos. [hi] Dessewffy”.

Kolligátumkötet

LOTICHIVS Jo. [annes] Petrus: *Gynaecologia*. Rinteln, 1630, Lucius. (789. 732/1.)

GUINTERIUS Joan. [nes] Andernacus: *Gynaeciorum commentarius, de gravidarum, parturientium, puerperarum et infantium cura*. Strassburg, 1606. ny. n. (789. 732/a.)

„Comitis Josephi Dessewffy”

LYCOSTHENES Conradus: *Apophthegmata*. Köln, 1618, Zetzner (750. 247.)

„Comes Jos. [ephus] Dessewffy”.

OVIDIUS Publius Naso: *Metamorphoseon libri XV*. Amsterdam, 1650, Blaeu. (789. 664.)

„Comitis Jos. [ephi] Dessewffy”.

POLITI Adriano: *Dittionario toscano*. Venezia, 1640, Barezzi. (750. 217.)

„C[omit] Jos. [ephi] Dessewffy”. A könyv 1773-ban a kassai minorita konvent birtokában volt.

STRADA Famianus: *De bello Belgico decas prima*. Roma, 1648, Scheus. (750. 006.)

C[omit] Jos. [ephi] Dessewffy”.

Kolligátumkötet:

WECKERUS Ioan. [nes] Iacobus: *Antidotarium speciale*. Basel, 1602, Waldkirch. (789. 702/1.)

WECKERUS Ioan. [nes] Iacobus: *Antidotarium generale et speciale*. Basel, 1601, Waldkirch. (789. 702/2.)

„Ctis Jos. [ephi] Dessewffy”.

A Wecker-kötet előző possessora a tescheni hercegség területén működő Lucas Frenzelius volt, aki magát „pharmacopolának” vagyis bájitalkereskedőnek, javasnak nevezte.¹⁸

Sándor Móric gróf (1805–1878)

HIPPOLITUS à LAPIDE [= CHEMNITZ Boguslaus Philippus]: *Dissertatio de ratione status in imperio nostro Romano-Germanico*. Freistadt, 1647, ny. n. (115. 037.)

„Gr. [óf] Sándor Morcz [!] Könyvtárából 1866. Sept. 1.”

„A M. N. Muzeum Könyvtárából”.

Sándor Móric Bécsből, 1866. ápr. 16-án kelt levelében közölte Kubinyi igazgatóval, hogy „hazafiui indulattól vezéreltetve” budai palotájában levő magánkönyvtárát „a haza oltárára letenni kívánván”, azt a Magyar Nemzeti Múzeumnak tisztelettel felajánlja. Az átvételre 1866. szeptember első napjaiban került sor, ahogy ez a kézírásos bejegyzésben szerepel.¹⁹

A könyv eltűső védőlapjának rektóján nyolc sornyi latin nyelvű bejegyzés található, mely Nicolas Lenglet Du Fresnoy véleményét tartalmazza a könyv alapeszméjéről.

*II. Tommaso Francesco, Savoya és Carignan hercege (1596–1656) hadvezér, államférfi.*²⁰

¹⁸ FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1884. valamint GEORGES, Heinrich: *Ausführliches lateinisch-deutsches Wörterbuch*. Basel, 1951.

¹⁹ BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 480–481. Az aján-
dékba adott gyűjtemény 1791 kötetben 1766 nyomtatott művet és 25 kéziratot tartalmazott; Mátray Gá-
bor könyvtárőr készített róla rövid cédulajegyzéket. GYÖRGY Aladár szerint az ördöglovas adománya
1777 könyvből és 17 kéziratból állt. Vö.: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Bp. 1886. 31.

²⁰ Részletes életrajza: GUICHENON Samuel: *Histoire genealogique de la maison de Savoie. I-II*.
Lyon, 1660. 1035–1041.

Kolligátumkötet:

THESAURUS Emanuel Soc. Jesu:²¹ *Caesares; et eiusdem varia carmina*. Lyon, 1635, Du-four. (752. 223/1.)

THESAURUS Emmanuel comes: *Inscriptiones*. Torino, 1666, Zappata. (752. 223/2.)

Az első védőlap rektóján és verzőjén a szerző autográf ajánlása a hercegnek, kézírással, levélformában, latin nyelven.²² Incipit:

„Serenissimo et Invictissimo Principi Francisco Thomae a Sabaudia Emanuel Thesaurus Felicitatem”.²³

A kolligátumkötetben található két mű és az ajánlás összefüggései a következők: Alessandro Tesau-uro, Fossano grófja (1591–1677) Emmanuel szerzetesi néven lép a Jézus Társaságba. A savoyai hercegi ház gyermekeinek praeceptorja lesz. 1634-ben kilép a rendből, világi papként működik tovább, használja grófi címét is. Irodalmi munkássága erősen kötődik a Savoyai-házhoz; a kolligátum második kötetében a dinasztia elhunyt tagjainak állít emléket, felsorolva tetteiket és érényeiket.

A könyv magyarországi possessora Csobán Endre, [1882–1959]²⁴ Debrecen főlevéltárosa volt, aki beutazta Olaszországot, és akinek – lévén a Monti Olaszbarát Kör elnöke – alkalma lehetett a kötet megszerzésére.

*Johann Seyfried von Herberstein gróf (1706–1771)**Kolligátumkötet*

ERASMUS Desiderius Roterodamus: *De contemptu mundi*. Leyden, 1641, Maire (753. 580.)

ERASMUS Desiderius Roterodamus: *Lingua, sive, de linguae usu atque abusu liber utilissimus*. Leyden, 1649, Maire (753. 581.)

Címeres supralibros aranynomással „Johann Seyfried Graff Von Herberstein” felirattal.

A possessor a trieszti kereskedelmi intendántura, majd 1762–1765 között a bécsi udvari kamara elnöke, sokat tett a trieszti kikötő kialakításáért.²⁵

Könyvének Magyarországra kerüléséről nem találtam adatot.

OJTOZI ESZTER

Még egy selyemre nyomtatott tézislap. A régi hazai nyomtatványok minél teljesebb feltárására irányuló több évtizedes intenzív munka egyik örömdetes jelensége, hogy a kutatás figyelme olyan, korábban mellőzött kiadványtípusra is kiterjed, mint az egyleveles alkalmi nyomtatványok. Ezek speciális válfaját képezik a felsőfokú oktatási intézmények nyilvános vizsgái alkalmából kibocsátott ún. tézislapok. A példányból ismert metszetes tézislapok számbavételére elsőként Rózsa György vállalkozott,¹ aki kerekén hatvan, hazai és külföldi nyomdában készült magyar vonatkozású lap részletes leírását adja. Ezekből tíz

²¹ Életéről és műveiről: SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles–Paris, 1896. VII. 1943–1944. hasáb.

²² Emmanuele Tesauro kézírásának másolatáért Dr. G. Bernardnak (Torino – Biblioteca Reale) tartozom köszönettel.

²³ Az ajánlás teljes szövegét később kívánom közzétenni.

²⁴ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Új sorozat. Bp. 1942. IV. 1059–1060.

²⁵ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. I–LX*. Wien, 1862–1900. VIII. 339.

¹ RÓZSA György: *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen* = *Acta Historiae Artium* 1987–1988 (33). 257–289.

darab különleges kivitelű, amennyiben azokat nem papírra, hanem selyemszövetre nyomtatták. Ez utóbbi csoport megismeréséhez szolgáltat újabb értékes adalékokat Borsa Gedeon *Selyemre készült hazai nyomtatványok* c. cikke,² amely még három — igaz, nem metszetes, hanem csak tipográfiai eszközöket felhasználó tétellel egészíti ki a jegyzéket. (A további két — metszetes — tézislap leírása megtalálható Rózsa György cikkében is,³ bár az 1743-ban Győrött kiadott lap tévesen a keltezetlen darabok között szerepel, s azt sem tünteti fel, hogy selyemre készült.⁴ Jelzett őrzőhelyén, az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárában mindenesetre csak a selyemre nyomtatott példány található.)

Az alábbiakban még egy, tudásunk szerint eddig nem publikált lap leírását adjuk, így a jelenleg példányból ismert, selyemre nyomtatott, magyar vonatkozású tézislapok száma tizennégyre, a Herepei János által még látott, de 1945-ben megsemmisült két kolozsvári lappal együtt⁵ pedig tizenhatra bővül, ebből hazai nyomda terméke kilenc, ill. tizenegy. Ennél bizonyára jóval több készülhetett, hiszen az alig néhány példányban kinyomtatott lapok fennmaradása jószerével a véletlennek köszönhető. Ezt támasztja alá az is, hogy kivétel nélkül mindegyikből csupán egy-egy példány ismeretes, néhánynak egykori létezéséről pedig a korabeli feljegyzések tudósítanak.⁶

A birtokomban lévő példány halványsárga selyemszövetre készült, a nyomott felület tükörmérete 443×585 mm. A szövet mérete kb. 55×70 cm. Mivel üvegezett keretben van, pontosan nem mérhető le.

A rézmetszet felső részén, középen felhőkön fekvő bárány IHS monogramos zászlóval. Balra a felhőből derékig kiemelkedő angyal, kezében csukott könyvvel. Jobb vállán fordított állásban „quis aperiet” szöveg. Jobbra hasonló angyal, bal kezében csésze, jobbával középre mutat. A háttérben pálmaligettel szegélyezett tagolt partvonalú tengerből, a távolban part menti várossal. A város fölött kiterjesztett szárnyú sas, két karmában egy-egy babérkoszorúval. Alatta a koszorúk által részben takart szalag a következő szöveggel: „Praemia pro meritis distribuenda fero.” Középtűt, baloldalt Keresztelő Szt. János alakja, kinyújtott karja fölött „Ecce Agnus dei” szöveg. Jobb oldalt azonos méretű glóriás nőalak, két kezében nyitott könyvvel és író tollal. Lent középen két ágaskodó oroszlán által tartott cartouche, fölötté kígyózó szalag a következő szöveggel: Abditā mansuetus, sapiens arcana resolvit”. A cartouche-ban a titulus szövege:

D. T. O. M. A. / SELECTAE JURIS POSITIONES, / DE LEGIBUS ET CONSUETUDINE, / QUAS / Primas suae Juris prudentiae decimas, DEO TRINO, ET UNI MAGNAE HUNGARORUM / DOMINAE, CAETERORUMQUE SANCTORUM / HONORIBUS SACRATAS, / In Alma, ac Celeberrima Archi-Episcopali Societatis JESU Uni- / versitate Tyrnaviensi permissu Superiorum publici exercitii gratia, in Aula Academica horis consuetis pomeridianis Anno repa- / ratae Salutis M. DCC. XXXVIII. die Mensis Aug. / Propugnandas suscepit / Perill. Gen. ac Consul. D. JOSEPHUS ZLINSZKY, Ung. Pestiensis ex / Comitatu eodem, AA. LL. & Phil. Auditor emeritus, Juris / utriusque in primum annum aequae Auditor. / PRAESIDE / Perillustri, Clarissimo, ac Consultissimo Domino, / JOANNE JOSEPHO RENDEK, / AA. LL. & Philosophiae, nec non Juris utriusque / Doctore, Institutionum Juris Imperialis, & / Pandect. Professore Publico Ordinario.

A metszet alján négy babérkoszorúval övezett, fekvő ovális alakú cartouche-ban a vizsgatézisek 24 pontba foglalt szövege. Balról és jobbról szövegsszalag: „Jura dabit terris és sapiens dominabitur astris”. A szedett szöveg néhány helyen kissé becúszik a metszet rajzába.

² MKsz 1992. 264–269.

³ Vö. BORSA Gedeon: *Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról* = MKsz 1993. 440–441.

⁴ RÓZSA 268. és 45. (recte: 46.) kép.

⁵ Erdélyi Múzeum 1939. 285–287. Vö. BORSA: i. m. MKsz 1992. 265.

⁶ Uo.

A vizsgáztató, Rende János József a harmincas évek közepétől 1747-ben bekövetkezett haláláig volt a nagyszombati egyetem római jog professzora.⁷ A vizsgázó Zsilinszky József apja ez idő tájt Pest vármegye alispánja volt. Ő maga 1744-től folytatott ügyvédi praxist.⁸

A tézislapon impresszumadatok nem találhatók, a szedett szöveg nyomása azonban bizonyosan a nagyszombati nyomdában készült. A grafikus és a metsző neve nincs feltüntetve, de miután valamennyi magyarországi metszetes tézislap augsburgi eredetű, alapos okunk van feltételezni, hogy ez a metszet is valamelyik ottani műhely terméke.

HORVÁTH J. JÓZSEF

Egri adalékok az úgynevezett modenai kódexek visszaszerzésének történetéhez. A hazai korvina-kutatás egyik érdekes fejezete az úgynevezett modenai kódexek visszaszerzésének története. E kérdéshez nyújtunk közleményünkben eddig nem publikált egri adalékokat.

1919-ben, az első világháborút lezáró békekötési tárgyalások során az olasz kormány bejelentette igényét a modenai Estei-könyvtár állományából 1847-ben a magyar rendek követelésére osztrák segítséggel átengedett kódexek (korvinák) visszaadására.¹

Haller István kultuszminiszter 1919 decemberében egy albizottságot alakított a kérdés tisztázására. A bizottság tagjai lettek: Gerevich Tibor (előadó), Fehérpataki László, Varjú Elemér, Végh Gyula és Czako Elemér. A bizottság a következő napon, december 21-én Czako Elemér kivételével összeült. Az ülésen a minisztériumot Bibó István képviselte. Az albizottság két pontban foglalta össze álláspontját. 1. Nem érzi magát hivatottnak arra, hogy állást foglaljon abban, hogy IV. Ferenc estei modenai nagyherceg (1806–1846) fel volt-e jogosítva az említett kódexek ajándékképpen való átengedésére? Az ügy 1847-ben az összes illetékes fórumok közbenjárásával hosszú tárgyalások után, a nagyfejedelem ajándékozásának mivoltában nyert befejezést. A két kódex 1891. május hónapban került a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. Addig Bécsben őrizték azokat. Sem 1847 után, sem pedig 1891 óta, amikor a Nemzeti Múzeum az átengedésre vonatkozó hivatalos okmányokat nyomtatásban közzétette, s erről a hírlapokban beszámolt, észrevétel vagy kívánság az olaszok részéről — a nagyfejedelem ajándékozásának tényére, vagy a kódexek visszaadásával kapcsolatban — nem merült fel. A kódexeket mint a magyar állam törvényes úton visszaszerzett tulajdonát vették be a Nemzeti Múzeum anyagába. Ebből adódóan az albizottság nincs abban a helyzetben, hogy a két Corvin-kódexről való lemondást és a kódexeknek önként való visszaadását javasolja. 2. Az albizottság megállapította, hogy a toszkanai osztrák követ, Molina márki, a modenai külügyminiszterhez írt 1847. október 10-i jegyzékében, a nagyherceg kívánságát megfogalmazta. Ebből nyilvánvaló, írta jelentésében a bizottság, hogy a két kódex ajándékozásának a csereanyag adása nem volt a feltétele. Az ajándékozás már jogszerűen be volt jegyezve, amikor a nagyherceg csereanyag iránti igényét kifejezte. Ebből következően a bizottság úgy döntött, hogy az említett kódexeket nem adja át az olasz kormánynak.

Ennek ellenére Haller István kultuszminiszter, méltányolva a magyar béke delegáció elnökének ez ügyben adott véleményét, tanácsát, úgy határozott, hogy a két kódexet átadják az olaszoknak. Ugyanezen a napon, amelyen az említett határozat született, Fehérpataki László és Melich János egy nyilatkozatot írt alá, mely szerint ragaszkodván azon állásponthez, melyet az 1919. december 21-én tartott ülés elfoglalt, az alulírottak tiltakozás kíséretében adták át a magyar kormány megbízottjának azokat. Az akták mellett egy elismervény volt található a két kódexről, Pekár Gyula aláírásával.

A fentiekkel a két modenai kódex sorsa még nem zárult le. Bár azok joggal vagy jogtalanul korábbi helyükre, a modenai Este-könyvtárba kerültek. Az Országos Széchényi Könyvtár irattári anyaga bizonyítja,

⁷ SZINNYEI József: *Magyar írók...* XI. 1906. 775.

⁸ NAGY Imre: *Magyarország családai...* XII. 1865. 400.

¹ V. WALDAFFEL Eszter: *Rendi kísérletek a külföldre került Corvináink visszaszerzésére a XIX. század első felében. A két modenai kódex további sorsa* = MKSz 1967. 2. 122.

hogya a magyarok 1919-ben a kódexeket kiadták az olaszoknak. A nagy kérdés, hogy hogyan került e két kódex Magyarországra? Mielőtt erre a kérdésre választ adnánk, szólunk a téma egri vonatkozásairól.²

1921. június 18-án Szmracsányi János egri érsek (1851–1943) az alábbi levelet írta az egri főkáptalannak:

„Kilátás van rá, hogy az olaszok által a háború után hazánkból eltulajdonított két Corvina visszaszerezhető lesz, ha részünkről az olaszoknak megfelelő ellenérték ajánlatnánk fel. Ma, midőn a Dante-cultus világszerte, de különösen olasz földön olyan élénk, valószínűnek lehet tartani, hogy valamely nagyobb értékű Dante-kiadvány az olaszok előtt minden egyebek felé helyeztetnék. Ilyennek tartható pedig az 1417-ből származó hártya-codex, mely az egyházmegyei könyvtárban őrzetik, melynek a könyvtári címjegyzékben a kéziratok között következő címe van: „Dantis de Aldigheris floreatini poetae poemata, interprete Joanne de Serevalle Episcopo firmano. Opus ex italicis versum et Sigismondo Regi Hungariae oblatum” Kétségtelen ugyan, hogy ez a codex könyvtárunk egyik legbecsebb műve, de reánk nézve a helyébe nyerendő Corvina minden bizonnyal nagyobb értéket jelentene.

Ez okból az M. T. Akadémia elnökének azt a javaslatát, hogy ez Dante-codex az olaszoknak a Corvinákért felajánltsék, azt a magyar részről nagyon figyelemreméltónak tartanám, s honfitui megnyugvásul, s nagy elégtételül veendőnek vélném, ha áldozatunkkal sikerülne a Corvinák eltulajdonítása által hazánkat ért nagy veszteséget helyére pótolni, s a visszaszerzett kincs egyik példányát egyházmegyei könyvtárunkban őrizhetni, a mire, ez esetben kilátásunk lehetne.

Mielőtt erre vonatkozó ajánlatunkat megtenném, felkérem a főtiszt. főkáptalant, szíveskedjék nyilatkozni, hozzájárul-e azon feltétel melletti tervemhez, hogy a jelzett Dante-codex helyére a visszatérítendő Corvinák egyike egyházmegyei könyvtárunk tulajdonául átengedtsék.”³

A főkáptalan nevében Csekő Gábor nagyrépost (1844–1930) 1921. június 21-én a következőket válaszolta:

„A folyó évi 2909. szám alatt kelt egyes főpásztori leirat kapcsán mély tisztelettel jelentem Excellenciádnak, hogy a főkáptalan f. évi június hó 20-án tartott tanácskozásában Nagyméltóságodnak abeli bölcs és nemcsak a magyar hazára, hanem egyházmegyei könyvtárunkra nézve is előnyös tervéhez, hogy az egyházmegyei könyvtár tulajdonát képező Dante-codex az olaszok által a háború után eltulajdonított két Corvinákért cserébe oly feltétel mellett felajánltsék, hogy a Dante-codex helyére a visszatérítendő Corvinák egyike az egyházmegyei könyvtár tulajdonául átengedtsék, egyértelműen a legnagyobb készséggel hozzájárult.”⁴

Az érsek a főkáptalan levelének kézbevétele után a következő szövegű feljegyzést készítette:

„Alulírott, mint az egri egyházmegye főpásztora kijelentem, hogy Nagyméltóságú dr. Berzeviczky Albert valóságos belső titkos tanácsos úr, a Magy. Tud. Akadémia elnöke az olasz állam illetékes képviselője előtt teljes joggal tehet ajánlatot aziránt, hogy az egyházmegyei könyvtár tulajdonát képező hártya-kodex, mely a könyvtári címjegyzékben kö-

² I. m. 122–123.

³ Egri Érseki Levéltár (EÉL). Personalia Josephus Lesko (PJL) Az érsek levele a főkáptalannak. Eger, 1921. jún. 18.; 2909/1921.

⁴ EÉL. PJL A főkáptalan levele az érseknek. Eger, 1921. jún. 21.; 2937/1921.

vetkezően van feltüntetve: „Dantis de Allighieris florentini poetae Poemata, interpretaete Joanne de Serevalle, Episcopo firmano. Opus ex italico versum et Sigismundo Regi Hungariae oblatum”, az olasz kézre jutott két Corvina ellenértékéül átadatik, részemről azzal a fenntartással, hogy az ennek fejében visszaküldendő Corvinák egyik példánya örök tulajdonul az egri egyházmegyei könyvtár részére át fog adatni.”⁵

Az érsek 1921. november 9-én kelt levelében azt közölte dr. Ambrus István prépost-kanonokkal (1860–1935), a líceumi könyvtár felügyelőjével, hogy „a codex átvétele céljából a közeli napokban Gerevich Tivadar egyetemi magántanár, a Nemzeti Múzeum igazgató-őre fog Ft. uraságodnál jelentkezni, miért is felhívom, hogy a codexet neki szabályszerű elismervény mellett átadja és az átadásról az elismervény beterjesztésével egyházmegyei hivatalomhoz jelentést tegyen.”⁶

Dr. Ambrus István november 10-én jelentette az egyházmegyei hivatalnak, hogy „Gerevich Tibor egyetemi magántanárnak a Dante-codexet a mai napon átadtam, és az elismervényt tisztelettel mellékelem.”⁷

Az Egyházmegyei Hivatal november 18-án tudatta dr. Ambrus Istvánnal, hogy dr. Gerevich Tibor elismervénye az egyházmegyei levéltárban elhelyeztetik.⁸

A Dante-codexet, miután az dr. Gerevich Tibortól visszaérkezett, 1922. május 18-án az Egyházmegyei Hivatal átadta dr. Ambrus István könyvtári felügyelőnek.⁹

Dr. Ambrus István könyvtárprefektus 1922. május 26-án levélben közölte az Egyházmegyei Hivatallal, hogy Leskó József érseki könyvtárosnak a Dante-codexet visszaküldte, aki azt a helyére tette.¹⁰

A leírtakból kitűnik, hogy az 1920-as évek elején nem került sor a két modenai kódex visszaadására. Erre csak 1927-ben került sor, amikor is Mussolini „visszaajándékozta” hazánknek ezeket a hányatott sorsú, felbecsülhetetlen kincset jelentő kéziratokat. Tehát „ajándékképpen” kerültek azok vissza hazánk tulajdonába, nem pedig mint minket jogosan megillető ingóságok.¹¹

SZECSKÓ KÁROLY

⁵ EÉL. P.JL Az érsek 1921. június 21-i feljegyzése az átadandó Dante-codexről. Eger, 1921. jún. 21.; 2937/1921.

⁶ EÉL. P.JL Az érsek levele dr. Ambrus István prépost-kanonoknak, az egyházmegyei könyvtár felügyelőjének. Eger, 1921. nov. 9.; 2437/1921.

⁷ EÉL. P.JL Dr. Ambrus István prépost-kanonok levele az Egyházmegyei Hivatalnak. Eger, 1921. nov. 10.; 5718/1921.

⁸ EÉL. P.JL Az Egyházmegyei Hivatal levele dr. Ambrus István prépost-kanonoknak. Eger, 1921. nov. 18.; 5718/1921.

⁹ EÉL. P.JL Az egyházmegyei Hivatal dr. Ambrus István líceumi könyvtárfelügyelőnek. Eger, 1922. máj. 18.; 2407/1922.

¹⁰ EÉL. P.JL Dr. Ambrus István levele az Egyházmegyei Hivatalnak. Eger, 1922. máj. 26.; 2407/1922.

¹¹ V. WALDAFFEL: *i. m.* 123.

FIGYELŐ

Megjegyzések egy fontos irodalmi lexikon kapcsán. (Viera GLOSÍKOVÁ: *Handbuch der deutschsprachigen Schriftsteller aus dem Gebiet der Slowakei. — 17–20. Jahrhundert.*)* Hosszú, bizonyos szempontból érthető, de a kelet-közép-európai régió művelődéstörténetét károsító hallgatás után immár nemcsak Ausztriában, Németországban, hanem Magyarországon, Szlovákiában és másutt is megindult a zóna német nyelvű irodalmának, kultúrájának kutatása. Magyarországi viszonylatban ehhez jó alapot jelent Pukánszky Béla, a színházi mozgalmakat tekintve Pukánszky Kádár Jolán és mások tevékenysége, nem is szólva a *Német philológiai dolgozatok* című sorozatról. A magyarországi német hírlapok, színjátszás feldolgozása (Belitska Scholz Hedvig munkája a pesti Német Színházzal kapcsolatban) szintén a kutatói érdeklődés feltámasztását jelzi, s az az igényes terv, amely lexikonban foglalta volna össze a magyarországi német írásbeliség dokumentumait, írói életműveit, a kutatás új fázisát jelenthette volna (ha a nagyigényű vállalkozás túljutott volna a tervezgetésen). Annyi bizonyos, hogy a magyar irodalom történetének szemlélete is módosul, ha egyfelől számot vetünk íróink, művészeink német nyelven fogalmazott, kiadott munkáival (Bessenyei Györgytől Reviczky Gyuláig, Széchenyi István naplóiól Kisfaludy Károly levelezéséig), másfelől a magyarországi német nyelvű és magyar kulturális mozgalmak, jelenségek együttes szemlélése nem pusztán kapcsolattörténeti érdekű tények feltárását segíti, hanem a szoros értelemben vett *kontextus*, egy Kulturlandschaft jobb megismerését eredményezheti, továbbá tágabb értelemben mentalitástörténeti jelentőséggel is bír. Arról nem is szólva, hogy ez a német nyelvű írásbeliség (mint ismeretes) kettős közvetítő funkciót látott el, nevezetesen a magyar kultúra jelenségeit a német nyelvű Európa előtt mutatta be, s a német-osztrák kulturális problémáknak magyar irodalmi-kulturális hasznosítására hívta föl a figyelmet, illetőleg Európa és a magyar kultúra között átadó-módosító szerepet játszott, hiszen Magyarországon jó darabig a német volt az első számú „idegen” nyelv, meghatározott korokban a „Bildungssprache”; egy időben Magyarországon, nevezetesen Pest-Budán szerkesztették-adták ki a régió legszínvonalasabb lapját (1802–1804 között Schedius a *Zeitschrift von und für Ungern*-t, majd a XX. század 30-as éveiben a *Pester Lloyd*-ot), a *Pressburger Zeitung* hosszú élete szintén igazolja, hogy volt egy olyan réteg, amely igényelte a német nyelvű sajtót, helyi és nem pusztán helyi eseményekről németül óhajtott információkat szerezni.

Ebben a gondolatkörben helyezhetjük el a (mai) Szlovákia területén működött német nyelvű írók kézikönyvét, amely az Osztrák Tudományos Akadémia kiadójánál látott napvilágot — az ausztriai tudományos kutatásokat támogató alap (hathatós anyagi) segítségével. A kötet hasznát aligha lehet túlbecsülni, még ha a cím némi kételkedést ébreszt is, hiszen 1918-ig a mai Szlovákia területe nemigen fogható föl különálló egységnek, sokkal inkább a regionális tagozódás volt rá jellemző, kulturális szempontból is. Például a mindig többnyelvű Pozsony német nyelvű kultúráját főleg Bécs közelsége, a magyar országgyűlések ténye határozta meg, míg a Szepességet ért lengyel hatásokat hiba volna teljesen figyelmen kívül hagyni. A szlovák elem jelenléte másképpen érvényesült a főleg németajkú kisvárosokban, másképpen Pozsonyban, másképpen a Szepesség meghatározó jellegű városaiban. Igaz, a 7. lap lábjegyzetében leírva

* Wien 1995. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 174 lap (Veröffentlichungen der Kommission für Literaturwissenschaft, Nr. 15.)

található, hogy 1918 előtt a mai Szlovákia Felső-Magyarország része volt (1938–1945 között a mai Szlovákia területének egy darabja visszakerült Magyarországhoz, bár ennek a ténynek legfeljebb néhány város, például: Kassa német nyelvű kultúrája szempontjából van jelentősége), s az egyes szócikkekben, vagy ahogy a kötet szerzője szépen mondja: „író-medaillon”-okban, megemlíti, ha az író magyar költőket fordított, egészében azonban több módszertani és a tárgykört illető probléma vethető föl, amellyel kapcsolatos állásfoglalást, szerkesztői kijelentést nem lelünk sem a kötet előszavában, sem másutt.

1. Ha a kötet tárgya azoknak a szerzőknek írói tevékenysége, akik a mai Szlovákiával nagyjából azonosnak mondható Felső-Magyarország területéről származtak, vagy ezen a területen működtek, akkor nemigen lehet aszerint válogatni, hogy ki mennyit írt németül, szlovákul, magyarul (és latinul vagy még más nyelven), hanem *mindenki*, aki németül írt, beveendő a lexikonba. Tehát: a Kassán született Márai Sándor az 1920-as esztendőben részt vett németországi lapokban, a *Frankfurter Zeitung* munkatársa volt, *Männer* című avantgardista színdarabját egy német kísérleti színház adta elő. Vagy: a 19. században alig van olyan szlovák író, akinek ne lennének német nyelvű munkái, egyházi beszédei, hírlapi cikkei, röpiratai, esetleg regénye. A nemzeti klasszikusként tisztelt Hviezdoslavnak nem véletlenszerűen akad egy-két német nyelvű zsongója, hanem sok német nyelvű verse van (ifjúkorából). Beletartoznak-e a lexikonba vagy nem? Védhető mindkét álláspont. Bár elméletileg kevésbé bástyázható körül az a nézőpont, miszerint egy bizonyos mennyiségen túl német nyelvű, más mennyiségen túl nem német nyelvű író, csak német nyelven is író. Ugyanis sem a magyar, sem a szlovák irodalmat-kultúrát nem éri – nem érte volna kár, ha bizonyos szerzők ebbe a lexikonba is bekerültek volna. A magam részéről erősen hiányolom (többek között) Berzeviczy Gergelyt, Csaplovics Jánost vagy a szlavista Wagner Lajost.

2. Ugyanennek a kérdésnek másik oldala, hogy mennyire kell feltüntetni (és fel kell-e tüntetni), ha a lexikonba bevett szerzők nem csupán (bár elsőrendűen) német nyelven alkottak? Annál is inkább jogosnak érzem a kérdés felvetését, mivel par excellence többnyelvű, vegyes nyelvű vidékről van szó, Pukánszky Béla Pozsonyt a „kézfogások városa”-nak nevezte, s a többkulturáltság ennek a területnek megkülönböztető sajátossága. A vegyes nyelvűség, a cseregyerek „intézmény” olyan nemes hagyományok, amelyek nyelvek, kultúrák, folklór, irodalmak találkozásait eredményezték. A lexikonban korrekten jelzi a szerzőnő, ha egy alkotó fordítói munkássága is része az életpályának, arra azonban ritkán tér ki, ha egy alkotó nemcsak német nyelven írt. Ebből aztán aránytorzulások is származhatnak. Egyetlen példán szemléltetem, mire gondolok. Neubauer Pál (helyesen) kiemelt szerephez jut a lexikonban; a Fábry Zoltántól is méltatott, Szántó Györgytől több írásban megörökített, vágújhegyi születésű költő, író, Ady-fordító(!), Romain Rolland és Thomas Mann levelezőtársa, aki Richard Strausst is ismerte, Prágában nemcsak a *Prager Presse* meg a *Prager Tagblatt* (meg berlini lapok) munkatársa volt, hanem a *Prágai Magyar Hírlap* rovatvezetője is, oda többezer cikket, kritikát, tudósítást, hírt (sőt: hírkopfot) írt, egy német nyelvű regénye, amelynek eleinte *Die Augen des Chaos*, később *Was geht es mich an* volt a címe, kézírata feltehetőleg megsemmisült, magyarul *Mi közöm hozzá?* címen látott napvilágot. Neubauer hagyatéka elveszett, budapesti lakása elpusztult, Fonyódra kézíratai töredékét vihette el 1944-ben; továbbá Hubay Jenőről szerzett, kétkötetes életrajzi regénye csak magyarul jelent meg. 1941–1944 között az *Ungarn* című lapnak volt fordítója, tehát kétnyelvű tevékenysége sosem szünetelt, viszont 1938 után a magyarnyelvűség dominált. Ha eltekintünk az itt erősen vázlatosan felsorolt adatoktól, a pályakép hiányos lesz és torz, éppen azt nem tudjuk meg, ami pedig nemcsak Neubauer, hanem több mindenki másnak is sajátossága volt, a többnyelvűséget, a több kultúrában való szuverén részvételt.

3. A két följebb említett tényező viszont egy kutatási problémával függ össze. Nevezetesen azzal, hogy a szerzőnő ugyan alaposan ismeri a kérdésre vonatkozó német és szlovák meg cseh nyelvű szakirodalmat, lexikográfiát, viszont sem Budapesten nem kutatótt, sem a magyar nyelvű lexikográfiát nem ismeri, tehát még a Szinnyeit sem. Pukánszky Bélának 1926-os (németül 1931-es) könyvét, *A magyarországi német irodalom történetét* nélkülözhetetlen, megkerülhetetlen munkának tartom magam is, de mind a hírlaptörténetet illetően, mind az újabb korokat tekintve azóta a kutatás új területeket is meghódított, érdemes publikációk láttak e téren napvilágot (Szerénytelenség ugyan, de kénytelen vagyok megemlíteni, hogy mind a magyarországi német hírlapirodalomról, mind Romy Károly Györgyről, mind pedig Neubauer Pálról több dolgozatot tettem közzé, egyiket-másikat német nyelven, illetően németországi

vagy ausztriai kiadványokban. De — hogy más példára hivatkozzam — aligha lehet Julian Chownitzról megnyugtatóan kiegyensúlyozott és megbízható portrét festeni Spira Márta kutatásai nélkül.) Mindezek hiánya például ahhoz vezetett, hogy a szerzőnk szerint Romy Károly György hagyatékát Esztergomban őrzik, jöllehet az OSzK és a MTAK kéziratáiraiban lehető a legtöbb kézirat, emellett Brnóban is meg még sok helyütt másutt, Romy nem a *Wiener Merkur*-ban (?) közölt 1824–1835 között közel ezer cikket, hanem a *Der Wanderer*-ben és így tovább.

Azért teszem szóvá ezt, mivel a magam részéről úgy gondolom, hogy az ilyen típusú lexikon, éppen az anyag szórtsága miatt, csupán nemzetközi összefogással készíthető el. Természetesen Glosíková minden elismerést megérdemel azért, ami belekerült a lexikonba, de nagyon sok minden nem került bele. Nem hiszem, hogy ne lehetett volna találni Bécsben olyan munkatársat, aki a magyar nyelven (vagy csak magyar nyelven) található anyag felderítésében, kiegészítésében segítette volna, s ezen keresztül figyelmeztette volna könnyen elkerülhető hibákra-tévedésekre. Úgy vélem, hogy éppen ez a közös örökség, a német–szlovák–magyar kölcsönösség, amely a 18. század végéig általános, de még azután is jelenlévő, bár visszaszoruló „hungarus-patriotizmus” jellemzője volt, arra készítet (vagy kellene, hogy készítsen): mutassunk rá a régiót jellemző plurális szemléletre, a nyelveknek nem harcára, hanem egészen a 19. század közepéig komplementer jellegére. A magyarországi német irodalmat természetesen lehet és kell a német–osztrák irodalom felől vizsgálni, de a területiális tényező sem elhanyagolható. Hiszen nem első-sorban földrajzi szempont, még csak nem is állami-politikai aspektus érvényesítéséről van szó, hanem a kultúrák, nyelvek, irodalmak, népek együttéléséről, amelynek máig ható következményei vannak. A lexikon lapozgatása után is kibukik, hogy a lexikonban bemutatott szerzőknek nagy része a közös történelemből merített, a közös mondakincsből. Az már messze túlmutat a lexikon szócikkeinek kompetenciáján, hogy stilsztizikál vagy irányzatpoétikai kérdésekben is állást foglaljon. Az viszont könnyen belátható, hogy olyan jelentős szerző, mint Neubauer Pál nemcsak a prágai német nyelvű irodalom, a prágai kör résztvevője, hanem a szlovákiai és az egyetemes magyar irodalomé is. (Neubauer egyébként, erről is írtam, nem fordítója volt Franz Kafkának, hanem ismertetője, a közös jóbarát, Klopstock Róbert fordította Kafka rövidpróját a *Prágai Magyar Hírlap*-ban, nyilván Neubauer közvetítésével!) Ez a több irodalomban való részvétel a messzi múltba tekinthet vissza, hiszen még az 1820-as esztendőkből is annak vagyunk tanúi, hogy a pozsonyi irodalmi diáktársaságok (a német, a magyar, a szlovák) tevékenységében vegyesen vettek részt magyarok, németek és szlovákok, nem is szólva Eperjesről, ahol a vetélkedés mellett igazi kulturális kapcsolatok alakultak ki. Sajnálatos, hogy egyre kevesebben akadnak, akik magyarul, nemétől és szlovákul egyként tudnának (miként valaha Pulszky Ferenc vagy Lúdvít Štúr, Romy Károly György vagy Karol Kuzmány), és így a közös munka csak közvetítő nyelv segítségével képzelhető el. Ismét a német nyelv lehetne a közvetítő, mint ahogy hajdanában is az volt.

Egy másik, ennél kínosabbnak tetsző kérdés is fölvetődik a lexikon olvasásakor. A térség történelmét csak kicsit is ismerők tudják, s ez a lexikon adatainak szemlézése során egyértelművé válik, hogy a „szlovákiai” német nyelvű irodalomnak 1945-ben lényegében vége, s bár néhány német nyelvű szerző jóval tovább, két-három évtizedet még élt, alkotott, az az irodalmi pezsgés, amely változó intenzitással Szlovákiában és korábban Magyarországon a német nyelvű írásbeliséget jellemezte, megszűnt. Az 1945-ös évszámot túlélő szerzők közül a túlnyomó többség nem Szlovákiában halt meg, nem ott folytatta, ha folytatta irodalmi munkásságát. Hogy miért nem, erről szinte egyetlen határozottabb megnyilatkozást sem kapunk, s még azt sem tudjuk meg a legtöbb esetben, hogy mikor került az illető szerző az NSZK-ba vagy Ausztriába vagy éppen Izraelbe. Arról nem is szólva, ma már nyugodtan le lehet írni, hogy miért hagyták el (vagy kellett elhagyniok) a szülőföldet. Glosíková közli az adatokat: ki hol született, hol halt meg, hol jelentek meg a munkák, ám nagyon hiányzik egy tárgyyszerű utalás az országváltoztatás miéértjére. Természetesen a kérdés ismerői egyes esetekben tudják, más esetekben sejtik a választ, de a lexikonszöveg semmilyen tekintetben ne legyen enigmatikus, az adatközlés még csak nem is állásfoglalás, hanem kötelező tisztelet kifejeződése az olvasóval szemben. Azt azonban készséggel elismerem, hogy csak a legutóbbi időkben kezdődhetett meg régiók „németkérdésének” higgadtabb feldolgozása. A németországi szerzők egyike-másika fölös indulattal, egyoldalú politikai beállítottsággal írt a németek kitelepítéséről, a másik oldalról az elhallgatás, egy ellenkező előjelű (és éppen olyan kevés igazságtartalommal rendelke-

ző) tendencia volt tetten érhető. A történeti kutatás azonban már mindkét oldalon megtette a lépéseket ahhoz, hogy egy irodalmi lexikon ne szemérmes elhallgatással tüsszessen, hanem adatközléssel segítsen az érdeklődő olvasónak egy életpálya kanyargóinak fölismerésében. Régióink történetéhez, művelődéstörténetéhez nem pusztán a csillogó ünnepek tartoznak hozzá, hanem a keserves hétköznapiak is. A művek, írói pályák bőségesen tartalmazzák a fájdalmas eseményeket. Ezek megértéséhez szükségesek az őszinte tényfeltárások, a baráti kapcsolatok, a viták, az ellenségeskedések értelmezése, elhelyezése egy tágabb kontextusban.

A lexikon rövid előszavát bevezető követi, amely végigvezet a magyarországi-szlovákiai német nyelvű irodalom történetén. Nem annyira tendenciákról beszél a szerzőnő, mint inkább az egyes korszakok kiemelkedő személyiségeiről és kulturális intézményként felfogott hírlapjairól. Egyfelől igen hasznos ez a bevezető, hiszen a tömör szócikkek nemigen adnak lehetőséget a művek rövid jellemzésén kívül az írói pálya méltatására, másfelől azonban hiányérzetet kelt, mivel itt irányzatpoétikai kérdésekről még véletlenül, utalásszerűen sem esik szó (pedig lenne itt rá mód), emellett a dicséretesen tömör, informatív tanulmány kurtán-furcsán marad abba, a drámaíró Karl Slobodáról és a már említett Neubauer Pálról szólva. Velük talán valóban véget ért a szlovákiai német irodalom, feltámaszthatatlan lett, akárcsak a nála sokkal jelentősebb prágai német irodalom. Ám ezt valamiképpen érzékeltetni kellett volna. Mindenképpen hasznos és érdekes a megfigyelés, hogy a szlovákiai német irodalom munkásai sosem voltak csak írók, mindegyiküknek volt polgári foglalkozása: tanár, lelkész, hivatalnok, orvos, újságíró, ám ez, valamint az, hogy a színvonal ingadozás ellenére érdemes ez az irodalom a méltatásra, a kutatásra, végső mérlegként nem elégíthet ki. Mint ahogy az sem, hogy érezhető: egyes szerzőkről, egyes művekről a lexikon készítőjének igen alapos ismeretei vannak, más szerzőkről, más művekről csupán másod-harmadkézből szerzett ismeretei. Ilyenkor csúsznak be a bosszantó hibák. Jól tudom, hogy az egyszemélyes lexikon: kockázatos vállalkozás, ennyi művet nem lehet kézbe venni a pontos címleírás kedvéért, ennyi művet nem lehet végigolvasni, hiszen ahhoz több emberélet is kevés volna. Ezért kellett volna alaposabban, több lektorral végignéznetni a kéziratot, lehetőleg egy magyarral meg egy szlovákkal, akik rámutathattak volna elkerülhető hibákra. Ilyenekre gondolok: Artner Teréz (van róla magyar monográfia) drámájának címe nem *Regenda*, hanem *Rogneda und Wladimir* (a művek jegyzékében jól), Schedius folyóirata helyesen nem *Zeitschrift von und für Ungarn*, hanem *Ungern*; Jakob Glatz életkoránál fogva nemigen lehetett *Wieland Teutscher Merkurjának* munkatársa, nem is közli ezt az adatot a róla szerzett szócikk, viszont így áll a 14. lapon (a bevezetőben). A *Neues Ungarisches* (és nem *Ungarisches*) *Magazin* az *Ungarisches Magazin* sápadt folytatása 1791–92-ben jelent meg, semmiképpen nem 1798-ban. Egyébként erről Magyarországon német nyelvű tanulmány jelent meg. Bosszantó, hogy a magyar névalakok sokszor hibásan közzöltnek, Petőfi csak ekképpen, Bockay is így, Moritz Czákyval szemben a névmutatóban helyesen Csáky Albin, a szerb költő Radičević Radicevicsként íratik le. Hogy miféle hibák származhatnak abból, hogy a szerzőnőnek nem volt alkalma a szócikkekhez mellékelt bibliográfia egyes tételeit autopsziával ellenőrizni, arra az alábbiakban hozok néhány – sajnos, beszédes – példát. Weber Arthurnak egy Budapesten 1916-ban kiadott nyelvű művet tulajdonít: *Geschichte der deutschen Mundartforschung*. Magyar bibliográfiákban és az OSZK-ban utánanéztam ennek a számomra gyanús adatnak. Budapesten, 1916-ban valóban megjelent Weber Arthur magyar nyelvű kötete a Német philologiai dolgozatok sorozat 19. darabjaként: *A szepesti nyelvjárástanulmányozás története* címmel. Glosiková szerint Gaál György Bécsben két kötetet adott ki, a bibliográfiát idézve: „*Sagen und Novellen* (Übers.), *Sagen der Slowaken* (Übers. aus d. Ung.).” Eddigi tudomásunk szerint Gaál nem tudott szlovákuul, tehát az a tény, hogy szlovák mondákat magyarból fordított volna, ezen az alapon lehetséges lenne. Csakhogy nem tudok arról, hogy 1834-ig kötetnyi szlovák rege és elbeszélés lett volna magyarra fordítva. *Sagen und Novellen* címmel ugyan Bécsben, 1834-ben megjelentetett Gaál kötetet, méghozzá magyarból fordított anyagot adott közre, többek között Kisfaludy Károly és Sándor, Döbrentei Gábor és mások műveinek átköltését. Az történet, hogy erre az adatra látta rá Glosiková a másikat (*Sagen der Slowaken*), amelynek eredetét nemigen tudom megállapítani. Mednyánszky Alajos hasonló című, németül kiadott kötetének (*Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*) történetét a szlovák irodalomtörténet és könyvkiadás a magáénak vallja, jöllehet, nemcsak a szlovák írók, hanem a magyarok is (Arany, Petőfi, Jókai, Mikszáth) is feldolgozták, nemcsak

szlovákul jelent meg fordításban egy válogatott kötet (én válogattam), hanem 1983-ban magyarul is, az Európa és a pozsonyi Tatra Kiadó közös vállalkozásában, a közös örökséget dokumentálандó. Egyébként a szlovák értékelő történész neve helyesen Tibenský, nem pedig Tibetský. A magyar konzultáció elmaradása az oka annak, hogy az 1873 előtti helynévmegjelölés következetesen Budapest Pest vagy Buda, legfeljebb Pest-Buda helyett. Ugyancsak ennek tulajdonítom, hogy feltűnően sok az adathiány a születési és a halálozási éveket, hónapokat tekintve.

A „Szinnyei”-t meg a „Gulyás” eddig kiadott köteteit vettem kézbe, majd a lexikonban szereplő Lám Frigyesnek *A gründlerok* című munkáját (Bp. 1926. Klny. a *Szepesség* c. könyvből), és magamnak is megjelentetésére igen sok adattal tudom kiegészíteni Glosíková munkáját. Íme, egy válogatott jegyzék: Barsi József (1810. febr. 23.–1893. febr. 18. Budapest vagy Lehota), Fux (Fuchs) Sámuel (1809. jún. 1.–1847. aug. 3.), Klein Sámuel János (pontosabb halálozási adata: 1820. dec. 9–10. közötti éjjel); Klein Sámuel (1847. jan. 29. – 1915. febr.), Kliegl Tivadar (pontosabb halálozási adat: 1899. júl. 29.), Stöckel Lénárt 1560. jún. 7-én halt meg. Neubauer Pál haláláról egymásnak ellentmondó adatok jutottak el hozzám (a rokonságtól), de annyi bizonyos, hogy, bár a náci és a nyilasok elől menekült Fonyódra, nem ők ölték meg. A gründlerok és a mánták tájköltészetének művelői eléggé hiányosan vannak képviselve a lexikonban. Ilyen személyeket hiányolok, mint Bubenka Jónás, Gratz Moritz (a politikus, miniszter atyja), Fabriczy Sámuel (nem tévesztendő össze a 19. századi magyar szakíróval), Wolf Károly, Schranz Szilárd. Nem értem, hogy Pozsony német nyelvű irodalmi életének kiemelkedő képviselője, a Londonba emigrált kiváló író-fordító, Alfred Murnau miképpen kerülte el a szerzőnő figyelmét. Lehet, hogy a sikeres pályázat túlságosan gyors munkára ösztökölt. Amennyiben viszont a lexikon csak válogatást ad a megjelölt gyűjtőkörből, melyek voltak a válogatás szempontjai? Hiszen csak a Szinnyei alapján szinte ugyanilyen terjedelmű művet lehetne kiadni. Ha Klesch Dániel és Kristóf szócikket kapott, Klesch Kristóf Dániel miért nem?

Ismét megbizonyosodott, hogy egyrészt lexikont szerkeszteni nem is olyan könnyű feladat, másrészt az, amit már korábban leírtam: nem tehetünk úgy, mintha nem szlovák–német–magyar problémáról lenne szó esetünkben. Mindhárom nyelv és kultúra ismerete (legalább elemi fokon való ismerete) szükséges ahhoz, hogy valaki kielégítő módon végezze el a munkát. Erről, persze, nemcsak Bécsben szoktak mai napig elfeledkezni. Éppen ezért csak sajnálatosnak minősíthetem, hogy az időnként mégis csak működő nemzetközi tudományos összefogások keretében nem sikerült ezúttal megvalósítani azt, ami ennek az elhanyagolt diszciplinának, nevezetesen a mai Szlovákia egykori német nyelvű irodalma kutatásának elemi érdeke lett volna. Azt nem vitatom, hogy Glosíkovát feltétlenül nagy elismerés illeti vállalkozása úttörő voltaért, sok-sok feltárt adatáért, kiegyensúlyozott-higgadt hangvételéért. Kérdés, hogy elegendő-e ennyi érdem ahhoz, hogy valóban magasfokúan értékelhető teljesítményt lássunk munkájában? Ha ahhoz viszonyítjuk, ami 1944–1994 között történt, akkor a válaszuk nagyrészt: igen. Ha azonban a kihagyott lehetőségek felől tekintünk a könyvre, akkor ez az „igen”-válasz elbizonytalanodik, és az általam igen csak válogatva felsorolt hiányok, hibák miatt a kételkedés hangjai erősödnek. Csak reménykedhetek abban, hogy egy második, kiegészített, bővített kiadás esetén pontosabb, alaposabb, ennek következtében minden szempontból teljesebb lesz ez az igen fontos munka.

Régiók, Kelet-Közép-Európa megkülönböztető jellegzetessége volt (és talán maradt is, bármiképpen vitatják ezt különféle szélsőségek) a kultúrák, nyelvek, mentalitások találkozása, a sokszínűség, amelyet nem lehet(ett) monologikusan elbeszélni, amely igényelte és produkálta a dialógust. Sok minden dolgozik ez ellen a dialógus ellen. Nem annyira az Idő vagy a Történelem, hanem főleg azok, akik történelemalkotó egyéniségnek hirdetik magukat, és egy hamis küldetéstudattól vezérelve szegülnek a „radikális pluralitás”-sal szembe. A Glosíková által kiadott lexikon érv a kulturális egyneműség, az elszíntelenített kultúra ellen, érv azok kezében, akik úgy hiszik, hogy különféle nyelvű kultúrák érintkezése valamennyi kultúra, nyelv gazdagodásához vezet. Akkor, ha egyenrangú félként vesznek részt ebben a kulturális mozgásban, folyamatban. Jó, hogy ez a lexikon megjelent, de nem tagadom, hogy egy jobb változat elkészítése sem lett volna lehetetlen, még mai viszonyaink között sem.

Írói kéziratok elemzése.¹ A francia genetikus kritika (*critique génétique*) máig legreprezentatívabb kötete ez a kézirat-facsilíékkel gazdagon illusztrált esszégyűjtemény, amelynek létrejöttéhez a Bibliothèque Nationale is hozzájárult. Az irányítás és szerkesztés ezúttal is a genetikus kritika úttörője, Louis Hay műve. A kiadványhoz a nemzetközi együttműködést is biztosította, nemcsak külföldi kéziratárak, hanem szerzők és művészek személyes kézirat-anyagának megszerzésével. A facsilíék túlnyomó többsége (150 db) színes. Az esszékötetet az írói kéziratok elemzésének szentelték, a fülszöveget idézve: hogy a kötet betekintést nyújtson „egy láthatatlan és rejtelmes tartományba, az irodalmi alkotás és a szellemi invenció tartományába”. — Tartalma négy nagy részből áll: történeti részből, tárgyi részből, genetikus keletkezési tanulmányok csoportjából, s végül rátér a kutatás távlataira. A nemzetközi szakirodalomban elsőként ad képet a munkakéziratok tanulmányozásának jelentőségéről, évezredes hagyományt tárva föl az olvasó előtt, miközben már a jövő távlatait is körvonalazza. L. Hay utal a jelenleg elért tudás még fennálló hiányosságaira és a szakemberek néha eltérő hipotéziseire is, nem szépít, nem elfogult. Előszava: *Az élő írás* (*L'écriture vive*) a kutatási terület eddigi útjának, a kéziratok kalandos sorsának, illetve a velük kapcsolatos munkálatok eddigi kiemelkedő állomásainak elmélyült és színes bemutatása.

A kötet első, történeti része három szerző munkájában közelít a *történetiség* felé. Bernhild Boie *L'écrivain et ses manuscrits* című munkája abból indul ki, hogy a kézirat történetének első szereplője maga a szerző, s valójában mégis keveset tudunk arról a szerepről, amelyet kézírata megőrzésében játszott. Példákat sorakoztat föl a megőrzés, illetve sokszor az elherdálás eseteire, s — mint előtte már több kutató is — kiemeli a könyvnyomtatás feltalálásával és elterjedésével kapcsolatos különféle következményeket a kéziratok vonatkozásában. De szól az írók magángyűjteményében maradt, sőt kiadásra egyáltalán nem is szánt kézíratairól is. A sok változás, alakítás után véglegessé vált, megjelent művekre térve így fejezi be írását: „A könyvekben mindig ott izzanak a kéziratok.”

Florence Callu *La transmission des manuscrits* című írása más oldalról közelíti meg a kéziratok sorsát. Elsősorban — de nem kizárólag — a francia irodalom történetéből vett példái érdekesen mutatják be a szerzői munkakéziratok jellegzetességeit, típusait, alakulását, néha hanyattatását, míg eljutnak a megfelelő helyre, ahol megőrzik és feltárhatóvá teszik őket. Szó esik írók gyűjteményeinek hagyatéki átruházásáról, sőt, már a felvilágosodás korából származó, maga a szerző által összeállított fondról is (Diderot). Értesülünk különféle könyvtárak beszerzési szokásairól, és meglepődve olvashatunk a kéziratok sokszor erősen eltérő értékeléséről is a megvételekor. — A 19. században következett be az a fordulat, hogy maga a szerző is kezdte végre tudatosan megőrizni „papirosait”, s ez alól nemzetközi viszonylatban azóta most már kevés a kivétel.

Karl Maurer *Les philologues*-ja az ókor görög és latin filológiai hagyományából kiindulva szóvá teszi, hogy a 18. század második fele előtt nem is gondoltak arra, hogy a kortárs szerzők műveit épp olyan gondnal tanulmányozzák és tegyék közzé, mint a régiekét, bár a humanisták lelkesedése már a 17. században kezdett áttérjedni az antikvítás irodalmi mintái után a modern irodalom kevelőire is. — A 20. századról szólva Valéryre és másokra utal, akik az irodalomtudomány (textológia) fejlődésével már törekcsenek az újkori irodalmi szövegek helyes restaurálására is. A filológus törekvése az *igazi*: hiteles, a szerző által átadott pontos, autentikus szöveg — kézirat — teljes értékű létrehozása. — A 19. században megindult kritikai kiadások elkészítői még nem voltak különösképpen aggályosak — állapítja meg — : két eltérő olvasat közti választás esetében habozás nélkül azt részesítették előnyben, amelyik megegyezett az aktuális szóhasználattal. — Lényeges fordulatot hozott „a filológus költő” (pl. Goethe!) gondoskodása műve szövegghű közzétételéről. Érdekes tényeket sorakoztat fel Maurer Ronsard eljárását tanulmányozva is. — Majd felhívja a figyelmet a régi és modern (újabb) kritikai kiadások közötti lényeges különbségekre is, sőt, régebbi kritikai kiadások újabb átdolgozására. Érdekességként hoz példát arra, hogy a szerző valamely munkája saját átdolgozása esetében is többször előfordult, hogy az olvasók — a szerzővel ellentétben — éppen egy korábbi változatot találtak sikerültebbnek. — Számos példa után Maurer a genetikus kritika eljárásainak előretöréséről szól, ugyancsak jelentős példákra hivatkozva. „Az irodalom harmadik dimenziójának” (Hay) úttörő előtérbe állítása óta fontossá vált a „filológus olvasó”

¹ *Les manuscrits des écrivains*, Hachette-CNRS Editions, 1993. 264 lap, 230 × 285 mm.

is, akinek a kedvéért az új szövegkiadásokra sor került. Vitathatatlan — mondja —, hogy van különbség „kritikus olvasó” és „naiv olvasó” között. A filológus munkája főként az elsőhöz szól. Az új filológiának új olvasóra van szüksége.

A kötet *tárgyi* részét Marianne Bockelkamp munkája nyitja meg. *Objets matériels* című írását így kezdi: „Megismerni az anyagi tényezőt annyi, mint jobban megismerni az intellektuális tényezőt.” Tehát sorra veszi és taglalja az „anyagi tényezőket”: papírost, vízjelet, az íróeszközöket és változásukat, a tinta előállítást, minőségét, majd szól az írógép használatáról, — persze, mindezt a kézirat szemszögéből vizsgálva.

Jacques Neefs esszéje, az *Objets intellectuels* természetesen egészen más „tárgyi” (anyagi) jellegzetességeket vizsgál. Megfigyeléseinek középpontjában az alkotó ember tevékenysége, és annak a kéziratokban szembeszökően megmutatkozó képi nyoma áll. Látszólag kézenfekvő, de korábban alig tudatosított — vizsgált — jelenségre mutat rá bevezetőben: ugyanannak a szerzőnek a kéziratai is erős eltéréseket mutatnak, s ennek a szöveg fontosságán kívül számos oka lehet. A szerzői kézirat egyéni változottságán kívül tekintetbe kell venni idegen kéz (pl. titkár, másoló) munkájának nyomait is. Kalligráfia? Hevenyészett módosítás? Szűk helyre kényszerülő betoldás? A papírlap egészének vagy egyes részeinek felhasználása? — Mindennek van jelentősége. A felvetődő kérdések — állapítja meg Neefs — egyszerűen intellektuálisak, esztétikaiak és kulturálisak. Szól a szokásokról: különálló lapok, füzetek, noteszek használatáról, amelyek bizonyos szerzőknél következetesen jellemzők is lehetnek. Kézirat-példákat mutat be és jellemez erre vonatkozóan, — itt különösen nagy szerepük van a tanulmányozható facsimile-mellékleteknek. — Praktikus okokról is szó esik: keskeny formátumú jegyzetfüzet pl. alkalmas arra, hogy a szerző zsebében magával hordozhassa. A helyhez kötött írás (pl. Proust esete) viszont nem kívánja meg ezt a könnyen kezelhetőséget. Ugyanakkor „repkedő lapokat” is lehet utólag összefűzni, — esetleg nagy műgonddal még be is köttetni. Akadnak egészen extrém példák is: keresztül-kasul teleírt, körbeírt, betoldásoktól nyüzsgő lapok. Műgond, lendület, ritmus, alkalom — mind intellektuális tényező, s mindnek bekövetkezik „anyagi” vetülete. A lapszél (margó) pl. lehet határ, de alkalom is utólagos betoldásokra, javításokra. A munkakéziratok a kompozíciós munka tanúbizonyságai, a szellemi művelet tükröi. Látványukban a gépírás elterjedése hozott fordulatot, természetesen továbbra sem tudva megakadályozni a szerzők szubjektív eljárásait. Szóba kerül az írás, újírás, félbeszakítás, belső módosítások, törlekések, — sőt: a kéziratlapokon található firkák, rajzok, számok jelenléte is, de a kefele nyomonon, sőt, a már kinyomtatott első kiadáson végzett további módosítások „szellemi eszköztárának” jelentősége. Mindezek további kutatások alapjait képezhetik, érdekes témái a genetikus kritika egyre tágabb terekre nyíló érdeklődésének. A harmadik szerkezeti egység négy tanulmánya közül kettő elméleti tárgyú, kettő pedig egy-egy irodalmi mű keletkezéstörténeti feldolgozását adja.

Louis Hay *Les manuscrits au laboratoire* című munkájának középpontjában a modern gyakorlati kérdések illetve módszerek ismertetése áll. Bemutatja, hogyan támogatják a kéziratkutatás munkáját a technika legújabb eszközei és eljárásai, hogy a korábbi segédtudományok (paleográfia és diplomatika) mellett hogyan áll rendelkezésre a matematika, pl. annak megoldására, hogyan azonosítható egy kézirat eredete vagy hitelessége, keletkezésének helye és ideje. A ma már kidolgozott laboratóriumi módszerek akár bírósági eljárások során is perdöntő szerepet játszhatnak. A genetikus kritikai kutatásoknál pedig segítenek pontosítani a szövegkeletkezés néhány fontos mozzanatát: pl. egy-egy mű különböző „papirosairól” képesek megállapítani azok időbeli létrejöttének sorrendjét, rekonstruálni tudják az írás menetét. Ma már nagyon változatos technikai eszközök állnak a kutatás rendelkezésére: optikai és elektronikus eszközök, s a hozzájuk csatlakozó legújabb informatikai eljárások. Segítségükkel még a kézírás ritmuszavarai is megállapíthatók: szinte visszafordíthatóvá válik az idő, amikor a mű keletkezett, tetten érhető az alkotó kéz az írás művelete közben. — Hay nem hanyagolja el az írás eszközeinek, anyagi részének mai szemmel történő visszatekintő vizsgálatát sem, néhány jelentős irodalmi alkotás írásképeivel illusztrálva megállapításait. Megtudjuk, hogy laboratóriumi vizsgálat derítette föl pl. Flaubert korábban másolatnak minősített egyik kézirataról, hogy az a szerző saját kezétől származik. A technikai eszközök fejlődése egyre gyorsabb ütemben halad, így a laboratórium egyre több kérdésre segít megtalálni a választ. A helyes kérdések feltevéséhez azonban ezután is az emberi szellem alkotó tevékenységére lesz szükség.

Almuth Grésillon, a *Méthodes de lecture* szerzője az olvasás, az olvasók felől közelíti meg a témát. „Egy kézirat csodálatos lehet saját esztétikuma miatt, meg lehet vásárolni, és magán- vagy közgyűjteményben őrizni. De mégis csak az olvasás adja meg intellektuális tárgyi értékét” — kezdi esszéjét. Az olvasást új ismereteket létrehozó „lezáró cselekvésnek” nevezi. Fölveti a kérdést, jogos-e egyáltalán már kinyomtatott művek kéziratának „elolvasása”, hiszen a szerző esetleg megsemmisítette volna munkafolyamata előzetes nyomait, — de válaszol is: ahol rendelkezünk a keletkezést bemutató kéziratokkal, igenis, meg kell azt tennünk, elvégre ritkán adódik arra lehetőség, mivel a munkakéziratok átruházása a kultúrtörténet folyamán igencsak hézagos. Példát hoz arra is, hogy a szerzők megsemmisítésre vonatkozó rendelkezését nem szükséges feltétlenül komolyan venni (Kafka). — Az olvasással kapcsolatban magukra az írókra hivatkozik, akik olvasáson keresztül lettek írók, sőt: idejük bizonyos részét saját produkciójuk olvasásával töltötték annak elkészítése során: ezt hívják közönségesen „újr olvasásnak”, ami elengedhetetlen a közben szükségessé vált módosítások érdekében. Idézi Martin Walser, Aragon, Louis-René des Forêts, Jean-Paul Sartre kijelentéseit a szerzői olvasásra vonatkozóan. — Majd szól a kéziratolvasás problémáiról, arról az előre feltételezett tudásról, amely nélkül hozzá sem lehet fogni ehhez a munkához. Pl. még azonos ábécé (nem gót és nem cirill, hanem latin) használata mellett is ismerni kell azt a nyelvet, amelyen a kéziratot megírták, s akkor még mindig fennáll az újabb probléma: a szerző egyéni írásának kibetűzése. További gondokat okozhat a törlések, átírások stb. megfejtése, a betoldásoknál a helyes sorrend megállapítása és hasonló műveletek megfejtése. Példákat hoz fel a téves interpretációk (olvasatok) nemzedékeken keresztül fennmaradt következményeire (Hölderlin, Kleist esetei). — „Olvasásról” csak pontos „olvasat” után lehet szó. — Fennáll a „láthatóság” kérdése is: áthúzások, törlések, esetleg leragasztások esetében. „Egyszerre olvasni láthatót és olvashatót: koncentrációt kíván, rugalmasságot és éleslátást”. — A térkihasználás bonyolultsága következtében az írás néha inkább képnek látszik amely inkább való nézésre, mint olvasásra. Már jóval Apollinaire képversei előtt is jócskán akadtak erre példák. Figyelemreméltóak festő, rajzoló írók kéziratai ebből a szempontból: kitűnő példát adnak egy sajátos szellemi művelet földelésére. — Ugyanakkor bizonyos szándékosan szélsőséges, minden értelmet elvető szerző írásával, ahol a rendtelenség, anarchia, káosz, tévelygés uralkodik, a genetikai tanulmányozás sem tud mit kezdeni. — Akárhogy is van, itt is a kibetűzéssel kell kezdeni. Előbb-utóbb kapcsolat támad az ilyen jellegzetes szétszórtságok között is, valami relatív kronológiát is fölfedezünk közöttük. Legalábbis sikeresen kísérlete meg ezt a kutatás Picasso egy spanyol nyelvű kéziratán: hála a kéziron levő nyilak és utalójelek összetett rendszere megfejtésének, az átírók rekonstruálni tudták az írás keletkezésének időbeli sorrendjét. Talán Bataille specialistái is megtalálják majd idővel Ariadne fonálát az *Erosz könyvei* kéziratok jegyzeteinek labirintusában, a festők, írók, filozófusok, helyek összezsúfolt névfeljegyzésében. — Döntő kérdés a nyomok megértése és a keletkezés rekonstruálása. A kibetűzés és megértés csak két oldala a folyamatos kölcsönhatásnak egy és ugyanazon cselekvésben: az olvasásban. A kéziratolvasásnak éppúgy, mint az olvasásnak általában csak akkor van értelme, ha újabb értelmet eredményez. Az olvasó a láthatótól az olvasható, az olvashatótól a megérthető felé halad. Másként: lefordítja a „grafikus jelet” szellemi művelet közben, s pl. kéziratról lévén szó: a térbeli jelet (pl. egy újrírását a lapszámon) időbeli jellé. Ha a „normális” olvasás célkitűzése egy írás megértése, a kézirat olvasatáé az, hogy megismerjük az írás keletkezését, vagyis rekonstruáljuk egy térbeli szerkezetből kiindulva a műveletek időrendjét és értelmét. — A. Grésillon is foglalkozik a kéziratok anyagi tényezőinek jelentőségével a genetikus „nyomozó” munka folyamán, s erre vonatkozólag több érdekes példát hoz fel. Heine pl. tintával írt, ceruzával javított, de betegsége előrehaladtával le kellett mondania a tinta használatáról: e tény időmeghatározó tényező lehet. Vagy Kafka a *Kastély* egy részét tintával írta, de utazás közben ceruzát használt. — A szerző egészségi állapota kézírása deformálódásán figyelhető meg. (Nervál példája.) — Számos egyéb megfejtésre váró kérdést sorol még fel a kutató, visszatérve alaptémájára: minden genetikus tanulmányozás központja az olvasás és írás. Minden szerző egyszerre olvasó is. Hozzá tartozik ez ahhoz a folyamathoz, hogy ír, újrír, közlést stb. — A kézirat olvasása igen sajátos olvasástevékenység, és igen összetett. A kéziratolvasó végülis átlapoz egy könyvet, amelyben ugyanaz a történet néha tíznél is többször van elmesélve, soha nem teljesen ugyanúgy. Ez a tevékenység olyan, mint egy utazás a térben, egyik folióról a másikra, a széljegyzetektől a végső szöveg kialakításáig. Michel de Certant

idézi: „Az olvasás: orvadászat”. Az elméleti írások után egy-egy konkrét mű (vagy részlet) keletkezés-történetét dolgozza föl Raymonde Debray-Genette és Henri Mitterand. Az első Flaubert *Heródiásának* egy részletét: a löstállókkal foglalkozó leírás geneziséét tárja föl. A második a Zola-hagyatékából a *Mourret abbé vétkének* a Bibliothèque Nationale-ba került kéziratát tanulmányozza. Zola kéziratának érdekes jellegzetességei a szerző megtervezett, megrajzolt helyszínrajzai, a cselekmény színhelyeinek térképszerű ábrázolása.

A kötet negyedik szerkezeti egysége a genetikus kritika távlataival foglalkozik. Jean-Louis Lebrave *L'édition génétique*-je bevezetőjében felsorol néhány kiadványt, amelyeket már a genetikus kritika szellemében szerkesztettek meg — mint genetikus kritikai kiadásokat — az új kutatógárda tagjai. Sorraveszi ezek módszereit. Méltatja a facsimile használatának jelentőségét. Szót ejt az átirások fajtáiról (diplommatikus, lineáris, a kettő párhuzamos alkalmazása). Hivatkozik német tudósok eljárásaira, s utal azok kapcsolatára az úttörő francia kutatóintézzettel (ITEM). — Facsimile-mellékletei közül különösen érdekes Heine *Lutetiájának* egy fogalmazványlapja: a közölt ábrák bemutatják a javításokkal telezsúfolt fogalmazványlapot, ahogyan azt a kutató láthatja, majd szétválasztva annak első és második rétegét.

Roger Laufer *Le manuscrit électronique* című esszéje kérdéssel kezdődik: Hogyan fognak írni a holnap írói? Papiros nélkül, egyenesen a képernyőre — amint néhányan már ma is teszik. Az elektronika forradalmi változásokat hozott. A technika fejlődése megváltoztatja az alkotás lehetőségének feltételeit, — de az alkotás útjait azért nem. S a szövegszerkesztő is lehetővé teszi az írásművelet nyomainak megőrzését. Egyidejűleg tudja újra átírni és rekonstruálni a kézirat-szöveget. — Az új találmányok újfajta „kéziratokat” hoznak létre. — Manapság az írásművészet a multimédia adományainak ötvözetével is összekapcsolódik. Az új „eszközök” — mint a televízió — eljuttatnak az írás, a kép, a hang, a szó egyesüléséhez. — A kalligráfia műfaja a hagyományos tipográfiát még megoldhatatlan kérdés elé állította, mivel csak a vízszintes egyenesek szeleteit tudta kezelni. Ma bármilyen alakba tudunk helyezni egy szöveget, minden betűnek saját helyet és irányt tudunk adni. A költői avantgarde a mozgó, zenei és színes írás felé fordul. A ma korszerű eszközöket holnap újabbak fogják felváltani, amelyekről ma még kevés fogalmunk van. Amint a papír ipari előállításával és árának csökkenésével a 19. században megszaporodtak a szöveg kidolgozásánál az egymásutáni fogalmazványok, ugyanúgy új változásokat hozott az írógép, majd a szövegszerkesztő használata. Laufer körvonalazza az irodalom — és általában a humán tudományok — kutatójának feladatait a mikrofilm és szövegszerkesztő használatának birtokában, rávilágít az informatika képességeinek igénybevételére, mint új lehetőségre. A gépesítés egyre tágabb határok között áll a genetikai kutatás szolgálatába. Nem láthatunk a jövőbe, de bizonyos, hogy a közlési eszközök egészen új rendszere foglal majd helyet benne.

A kötet zárótanulmánya: *L'horizon génétique* Pierre-Marc de Biasi munkája. Rögtön a lényegre térve kimondja, hogy a genetikus elemzésnek az a modellje, amely a modern irodalmi kéziratok tanulmányozására irányul, kétségkívül kiterjedhet az emberi alkotás egyéb területeire is. A zenénél vagy a képzőművészeti alkotásoknál éppoly fontos — és bizonyítót — szerepük van a művet megelőző vázlatoknak, mint az irodalmi alkotásoknál. Hatalmas, eddig feltáratlan szellemi kincseshánya rejtőzik különböző múzeumokban és archívumokban. Ugyanígy irodalmi síkon sem csak a szépirodalom alkotásai kínálhatnak teret a kutatásnak, hanem a legkülönbözőbb tudományágak írásos emlékei is: még feltárás előtt vannak az egzakt tudományok megőrzött munkaszövegei. A zenetudományban régi hagyománya van a kéziratok (kották, partitúrák) tanulmányozásának, sőt nemzetközi szervezetek ápolják e téren a kutatást. A zenei genetikus kutatás nem korlátozódik csak az írásos anyagra, hanem kiterjed a főljegyzetlen népzene és mindenfajta orális hagyomány hatalmas területének feltárására, — sőt már hosszabb ideje a hangszerek történetének megismertetésére is, — zenei téren ezek képezik a genezis anyagi és technikai területét. Az új kutatás megdöbbentően régi kotta-főljegyzésekre is rábukkant. De a filmművészet is meglepő tanulságokat tartogat: s nemcsak önmagáért, hanem mert számos tanulmánynak segítségére siethet. A képzőművészeteknél (építészet, szobrászat, festészet) a vázlatok töltik be azt a szerepet, amelyet a kéziratok esetében az „avant-texte”. Akár a zenetudományban, itt is régi hagyományokra támaszkodhatik az új kutatás. A festők (és szobrászok) műhely-tanulmányai régóta tanulmányozás és értékelés tárgyai voltak. A genetikus kutatás új szögből közeledik e műalkotások felé, amint keletkezésük vagy éppen restaurá-

lásuk folyamán is ma már különféle optikai (és vegyi) eljárások állnak rendelkezésre és segítik a kutatót vagy restaurátort sokszor meglepő eredmények eléréséhez. Az új szemlélet szerint egyáltalán nem csupán „múzeumi érdekességekről” van szó, hanem itt is az emberi alkotó munka mint szellemi tevékenység kerül középpontba. — De Biasi esszéjének legérdekesebb illusztrációja az a hármaskép-szelet, amelyet Veronese *Kánai menyegző* című képe restaurálási műveletének egy fokozatából választott ki. — Zárógondolata: az alkotás bármely területére gondoljunk is, a genetikus mindig arra a régi kérdésre keres új feleletet: mi az írás, a megújítás, a felfedezés, a feltalálás? — A ma kutatásai már a következő század számára egyengetik az utat.

A díszes kötet, amely egy kicsit a tájékozódni kívánó művelt közönséghez is szól, gazdag jegyzetanyagán kívül eligazító irodalomjegyzéket is tartalmaz, s természetesen a közölt illusztrációk pontos, lelőhelyük szerint is megnevezett jegyzékét.

MONOSTORY KLÁRA

Posztbizánci kultúra Magyarországon. A keleti szertartású kereszténység, így az orthodox (más szóval görög keleti) és a görög katolikus (más szóval bizánci katolikus, unitus, egyesült) egyházak művészetével és hazai történetével foglalkozott a fenti címmel Debrecenben 1995. május 4–5-én megtartott konferencia. A rendezvényre a Kossuth Lajos Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszéke szervezésében került sor, nagy teret kapott ugyanakkor a görög katolikus egyháztörténet is: Pirigyi István nyugalm. teológiai professzor, Janka György teológiai tanár és más neves szakemberek előadásai foglalkoztak a magyarországi bazilita kolostorok, a nagyváradi görög katolikus rítushelynökség (majd későbbi püspökség), az orthodox szerbek és a katolikus magyarok együttélése, és még több más fontos egyháztörténeti kérdés legfrissebb kutatási eredményeivel. A rendezvény szép és tanulságos színfoltja volt a debreceni Déry Múzeum ikonokból álló különgyűjteményének megtekintése Nagy Márta tanszékvezető egyetemi docens, a rendezvény házigazdája szervezésében és avatott kalauzolásával. Az előadások anyaga önálló könyvkiadványként fog megjelenni.

(FÖLDVÁRI)

Az Egyetemi Könyvtár 1994. évi külföldi beszerzései

- 400 Jahre Mercator, 400 Jahre Atlas: „Die ganze Welt zwischen zwei Buchdeckeln”; eine Geschichte der Atlanten; ... Ausstellung. ... / hrsg. v. Hans Wolff im. Auftr. d. Bayerischen Staatsbibliothek. — Wissenhorn: A. H. Konrad Verl., 1995. — (Ausstellungskataloge / Bayerische Staatsbibliothek; 65.)
- Abbreviations in Greek: Inscriptions, papyri, manuscripts and early printed books: A manual / comp. by Al. N. Oikonomides. — Chicago: Ares, 1958.
- ADAMS, H. M. — Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries. Vol. 1–2. — Cambridge: Cambridge U. P., 1990.
- BASING, Patricia. — Trades crafts in medieval manuscripts. — London: The British Libr., 1990.
- BERETTA, Marco. — A history of non-printed science: A select catalogue of The Waller Collection. — Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993. — (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsalensis; 31.)
- Bibliotheca dissidentum: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. 1–16 / publ. par le Groupe de recherche sur les non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècle et sur l'histoire des protestantismes. — Baden-Baden: Koerner, 1983–1994. — (Bibliotheca Bibliographica Aureliana)
- Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Bd. 8, Rembrandt — Schenute von Atripe / begr. u. hrsg. v. Friedrich Wilhelm Bautz., Fortgef. von Traugott Bautz. — Herzberg: Verl. Traugott Bautz, 1994.
- BUONCORE, Mario. — Bibliografia retrospettiva dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana. Vol. 1. — Città del Vaticano: Bibl. Apostolica Vaticana, 1994. — (Studi e testi; 361.)
- BUTT, Irene — EICHLER, Monika. — Bibliographie Religion und Philosophie: Deutschsprachige Hochschulschriften und Veröffentlichungen ausserhalb des Buchhandels 1966–1980 = Bibliography of German-language university dissertations and publications outside the book trade 1966–1980. — München [etc.]: Saur, 1992.
- CARBONI, Fabio. — Incipitario della lirica italiana dei secoli XV–XX. Vol. 8–9, A–Z. — Città del Vaticano: Bibl. Apostolica Vaticana, 1992. — (Studi e testi; 349–350.)
- Catalogo di manoscritti filosofici nelle biblioteche italiane. Vol. 1–7 / a cura di G. M. Cao [et. al.]. — Firenze: Olschi, 1980. — (Corpus philosophorum Medii Aevi; 1–3, 5–8.)
- CERMELJ, Silvana Zulla. — Catalogo dei libri dal XVI al XIX secolo della Biblioteca di Medicina di Trieste. — Trieste: Bibl. Centr. di Medicina, 1991.
- Corpus dei papiri filosofici greci et latini (CPF): Testi et lessico nei papiri di cultura greca et latina / pubbl. Unione Accad. Nazionale, Accad. Toscan. di Scienze et Lettere „La Colombaria”. Pt. 1, Autori noti. — Firenze: Olschi, 1991.
- Datierten Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland. Bd. 1–4(1) hrsg. von Johanne Autenrieth. — Stuttgart: Hiersemann, 1985–1994.
- Der Schauspielführer / begr. von J. Gregor; Fortgef. von Margaret Dietrich. Bd. 15, Das Schauspiel von 1987 bis 1989: Der Inhalt der wichtigen zeitgenössischen Theaterstücke aus aller Welt / hrsg. v. Wolfgang Greienegger. — Stuttgart: Hiersemann, 1993.
- Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon. Bd. 8, „Revaler Rechtsbuch” — Sittich, Erhard / ... hrsg. von Kurt Ruh. — 2. völlig. neubearb. Aufl. — Berlin: de Gruyter, 1992.
- Encyclopedia of library and information science. Vol. 52, Suppl. 15 / ed. Allen Kent. — New York, Ny.: Dekker, 1993.
- English manuscript studies, 1100–1700. Vol. 1, 5 / ed. by Peter Beale, Jeremy Griffiths. — London: The British Library, 1989, 1995.
- Gebetbuch otton III (Cim 30111) / Bayerische Staatsbibliothek. — München: Kulturstiftung d. Länder [etc.], 1995. — (Patrimonia; 84.)
- Geschichte des Druckverfahren. Tl. 4, Stein- und Offsetdruck / von Hans-Jürgen Imiela. —

- Stuttgart: Hiersemann, 1993. — (Bibliothek des Buchwesens; 10.)
- GOLUSZKA, Malgorzata-MALICKI, Marian. — Polnische Drucke und Polonica, 1501–1700: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel Bd. 1–2. — München [etc.]: Saur, 1992–1994.
- Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland. Bd. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 / hrsg. v. Bernhard Fabian. — Hildesheim: Olms, 1992.
- HILLEN, Wolfgang – NILGES, Annemarie. — Das Bibliothekswesen Frankreich. — Wiesbaden: Reichen, 1992. — (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens; 14.)
- HOOCK, Jochen – JEANNIN, Pierre. — *Ars mercatoria*: Eine analytische Bibliographie: Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns, 1470–1820. Bd. 1–2. — Paderborn: Schöningh, 1991.
- Iconologia sacra: Mythos, Bildkunst und Dichtung in der Religions- und Sozialgeschichte Alteuropas: Festschrift für Karl Hauck / hrsg. v. Hagen Keller und Nikolaus Staubach. — Berlin [etc.]: de Gruyter, 1994.
- Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej = *Catalogus librorum polonicorum qui in Bibliotheca Jagellonica asservantur*. T. 1, A – L / cur. Mariano Malicki et Eva Zwinogrodzka. — Warszawa; Krakow: PNW, 1992. — (Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Varia; 266.)
- Lexikon deutsch-jüdischer Autoren. Bd. 1–3, A – Braum / Archiv Bibliographia Judaica. — München: Saur, 1992.
- MATEJIC, Predrag – THOMAS, Hannah. — *Catalog: Manuscripts on microform of the Hilander Research Library*. Vol. 1–2. — Columbus, Ohio: The Res. Cent. f. Mediaeval Slavic Studies; Sofia: The „Ivan Dujcev” Res. Cent., 1992. — (Resources in slavic studies; 1.)
- MEDING, Wichmann von. — Bibliographie der Schriften Schleiermachers: Nebst einer Zusammenstellung und Datierung seiner gedruckten Predigten / bearb. v. Wichmann von Meding. — Berlin [etc.]: de Gruyter, 1992. — (Schleiermacher-Archiv; 9.)
- Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung. Bd. 1–7 / von M. Andersson-Schmitt, H. Hallberg u. M. Hedlund. — Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1988–1995. — (Acta Bibliothecae Universitatis Upsaliensis; 26/1–7.)
- NÉMETH S. Katalin. — Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel = Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720: A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa. Tl. 1–3. — München: Saur, 1993.
- NETZER, Nancy. — Cultural interplay in the eight century: The Trier Gospels and the making of a scriptorium at Echternach. — Cambridge: Cambridge UP, 1994. — (Cambridge studies in paleography and codicology; 3.)
- Registrum Angliae de libris doctorum et auctorum veterum / ed. by R. H. Rouse, M. A. Rouse. — London: The British Libr., 1991. — (Corpus of British medieval library catalogues; 2.)
- SENDER, Christine. — Die Bibliotheken der Schweiz. — Wiesbaden: Reichert, 1991. — (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens; 13.)
- STURM, Rudolf. — Francois Villon: Bibliographie und Materialien 1489–1988. Bd. 1–2. — München: Saur, 1990.
- The early medieval Bible: Its production, decoration and use / ed. by Richard Gameson. — Cambridge: Cambridge U. P. 1994. — (Cambridge studies in paleography and codicology; 2.)
- The Friars's library / ed. by K. W. Humphreys. — London: The British Libr., 1990. — (Corpus of British medieval library catalogues; 1.)
- The libraries of the Cistercians, Gilbertines and Premonstratensians / ed. by David N. Bell. — London: The British Libr., 1992. — (Corpus of British medieval library catalogues; 3.)
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16). 1. Abt. Bd. 1–21, Aa – Wei / hrsg. von Bayerischen Staatsbibliothek in München. . . — Stuttgart: Hiersemann, 1983–1994.

KULCSÁRNÉ MÓNUS MÁRIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1994-ben

Rövidítések:

Évfordulóink 10. = Évfordulóink a műszaki és természettudományokban 10. Bp. 1992.

Évfordulóink 12. = Évfordulóink a műszaki és természettudományokban 12. Bp. 1994.

Itk = Irodalomtörténeti Közlemények

MG = Magyar Grafika

MKsz = Magyar Könyvszemle

OSZK Évk = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986/1990. Bp. 1994.

Régi és új peregrináció = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.
Bp.-Szeged 1993.

Typ = Typographia

Általános és elvi kérdések

BORSA Gedeon: A régi nyomtatott dokumentumok magyar vonatkozásai = Hungarológia 1993. 1. 9–27.

CHOLNOKY Győző – FUTALA Tibor – KERTÉSZ Gyula: Nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció hazánkban a kezdetektől napjainkig. 2. = Könyvtári Figyelő (40.) új folyam 4. 1994. 1. 15–28.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

CSAPODI, Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. III. Adatok elveszett könyvekről. Bp. 1994. 360 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 33 (108).)

HELTAI János – V. ECESEDY Judit: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1992-ben = MKsz 109. 1993. 4. 468–475.

KEVEHÁZI Katalin – MONOK István: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A Szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára. – Die Bibliothek des Franziskanerklosters in Szeged. Szeged 1994. 130 p.

Könyv és könyvtár. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve (1953–1991). Repertórium. (Szerk.: CZEG-LÉDI László.) Debrecen 1994. 53 p.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1987. Szerk. VELICH Sándorné és ZÁHONY Éva. Bp.: OSZK, 1993. 597 p.

NAGY Csaba: A magyar emigráns irodalom lexikona. A–G. Bp. 1990. H–M. Bp. 1992. 260, 326 p.

OJTOZI Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik. – Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651–1699. Debrecen 1994. 277 p. ill. (Régi tiszántúli könyvtárak 7.)

PAVERCSIK Ilona: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1993-ban = MKsz 110. 1994. 4. 449–459.

RÉDEY Pál: A Dunakanyar tíz évét összefoglaló bibliográfia (Gábrriel Tibor repertóriumáról) = Dunakanyar 30. 1994. 1–2. 10–15.

Református közélet. Gönczy Béla lelkész folyóirata a 30-as években. Válogatás és repertórium. Szerk., bev. FÜRJ Zoltán. Debrecen 1993. [4], 114 p.

A Scheiber-könyvtár katalógusa. Catalogue of the Scheiber Library. Összeáll. KÁRTESZI Á., KORDOVÁN V., ORMOS I. Szerk. APOR Éva. Bp. 1992. XV, 450 p.

LAKATOS Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája 1778–1948. Bp. 1993. 483 p. (Színháztörténeti könyvtár 28.)

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- BÉNYEI Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. [Nyíregyháza] 1994. 164 p. (Kultúrtudományi tanulmányok)
- KÓKAY György: Egy II. József ellen írt könyv betiltásának története (1784) = MKsz 110. 1994. 4. 423–425.
- SCHERMANN Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. (Reprint kiadás) Bp. 1994. 57 p. (Antikvár-tár)
- SZEBENYI Péter: Fejezetek a tankönyvjóváhagyás történetéből = Educatio 3. 1994. 4. 599–622.
- VOIT Krisztina: Adalékok Z. Karvalics László „Könyvbegyűjtés és -bezúzás 1946-ban” című tanulmányához = MKsz 110. 1994. 3. 345–347.

Nyomdatörténet*Több évszázadot érintő művek*

- FIRTINGER Károly: A magyar állam nyomdászat-történelmi térképe. (Bp. 1896. Reprint) Bp. 1994. 28 p., 1 t. (Antikvár-tár)
- KUNTÁR Lajos: A vasi nyomdászat történetének váza = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 24. 1994. 2. 21–25.

15–16. század

- ÁCS Pál (ed.): Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára. (Vizsoly 1596, facsimile ed. PIRNÁT Antal, SZABÓ András, HAIMAN György, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza tanulmányával.) Bp. 1994. 86 p. ill.
- BENCZE Imre: Apróságok Nádasdy Tamás udvarából. [A sárváriújszigei nyomdáról is.] = Vasi Honismereti Közlemények 20. 1993. 2. 52–58.
- BORSA Gedeon: A körtvélyesi kolostor „nyomdája” = MKsz 110. 1994. 302–307.
- BOTTA István: Huszár Gál élete, művei és kora. Bp. 1991. 497 p. ill. (Humanizmus és reformáció 18.)
- GRÜLL Tibor: Gutenberg-töredék a Soproni Levéltárban = MKsz 110. 1994. 3. 292–295.
- NAGY Zoltán: Gutenbergről — évforduló nélkül = MG 38. 1994. 3. 3–11. ill.
- ROZSONDAI Marianne: A 36 soros Biblia és egy

Sopronban előkerült töredéke = MKsz 110. 1994. 3. 295–302. ill.

17. század

- ECSEDY Judit, V.: Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben = MKsz 110. 1994. 2. 155–176. ill.
- FARKAS Ágnes – ECSEDY Judit, V.: A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága = OSZK Évk 351–397., ill.
- HARGITTAY Emil (szerk., utószó): Balassi Bálint – Dobokay Sándor: Tíz okok. Az 1607. évi bécsi kiadás hasonmása (BÁRCZI Ildikó, CSOKA Ferenc és KRUPPA Tamás tanulmányával.) Bp. 1994. 273 p. ill.
- KNAPP Éva – TŰSKÉS Gábor – GALAVICS Géza (Bev.): Esterházy Pál: Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti. Nagyszombat 1690. [Facsimile ed.] Bp. 1994. 40, [6], 217, [8] p., 117 t. ill. (Bibliotheca Hungarica antiqua 30.)
- MÁRZA, Eva: La typographie roumaine de Alba Iulia et la production des livres au XVIme – XVIIme siècles = MKsz 110. 1994. 3. 260–268.
- NUZZO, Armando (bev.): Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki. Bécs 1633. [Facsimile ed.] Bp. 1994. 35, [2], 190 p. ill. (Bibliotheca Hungarica antiqua 29.)
- NYÁRY Dezső: Tótfalusi Kis Miklós hányatott élete (1650–1702) = Typ 126. 1994. 10. 7.

18. század

- HAIMAN György: Régi magyar könyvek kettős átfordított kiadásai = MKsz 110. 1994. 2. 198–203.
- HORVÁTH József: „... a közönséges jónak szolgáltyában ...” a győri Streibig nyomda kiadványaiból kiállítási katalógus. Győr 1993. 40 p., [7] t. ill.
- KNAPP Éva: Egy tévesen feltételezett 18. századi nyomda: Máriavölgy 1730–1736. = MKsz 110. 1994. 4. 412–417. ill.
- SZELESTEI N. László: Ismeretlen magyarországi nyomtatványok adatai Katona István Anonymi scriptores című adatgyűjtésében = MKsz 110. 1994. 4. 417–423.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A Komáromi Tudós Társaság és a Weber-nyomda (1789–1794) = A Dunántúl településtörténete IX. Város – mezőváros – városiasodás. Veszprém 1992. 237–248.

19–20. század

BÁTYAI Jenő: Betűvetőink jubileuma. Szeged 1992. 252 p. ill. [Miniatur.]

DOMOKOS Sámuel: Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea. Gyula 1994. 208 p.

HORVÁTH Csaba: Történelmi áttekintés a karbantartás alakulásáról a magyar nyomdaiparban = MG 38. 1994. 3. 13–16.

LUX Judit: A budapesti hírlapszedők köréről (1884–1994) = Typ. 126. 1994. 3. 4.

MARCZELL Péter: Bizáky Puky Miklós nyomdász kiadványai a Genfi Köz- és Egyetemi Könyvtár helytörténeti „brosúra”-anyagában = MKsz 110. 1994. 426–429.

PETŐCZ Károly: Az orosházi Demarsik Nyomda. Az 1913. évi emlékkönyve alapján. Gyoma 1994. 86 p. ill.

PILINYI Péter: Az Almássy-összeesküvés nyomdása [Sógor György] = Typ 126. 1994. 5. 16.

PILINYI Péter: Bem tábornok nyomdász huszárja [Imreh Sándor] = Typ 126. 1994. 8. 8.

PILINYI Péter: Kossuth halála és a pesti nyomdászok = Typ 126. 1994. 7. 8.

PILINYI Péter: A százéves Pátria Nyomda megalapítása = MG 38. 1994. 1. 30–33.

VAJDA Pál: A fényszedés magyar úttörői = Évfordulóink 12. 100–101.

Könyvművészet, illusztráció

Fery Antal híres magyar könyvtárak részére készített ex librisei. 14 eredeti fametszet. Székesfehérvár 1994.

HAIMAN György: A Kner-nyomdászjelvények történetéből. Gyoma 1994. 31 p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 26.)

HAIMAN György: A rézmetszet a képsokszorosításban. [1.] E számunk fedele: Perlaszka Domokos: Divatkép az Életképek 1845. évi 14. számából = MG 38. 1994. 1. 23–24. ill.

HAIMAN György: A rézmetszet a képsokszorosításban. 2. Fedelünk: Az 1742. évi nagyszombati kalendárium címképe = MG 38. 1994. 2. 18–19. ill.

HAIMAN György: A rézmetszet a képsokszorosításban. 3. Fedelünk: Czetter Sámuel: Gróf Erdődi regementje = MG 38. 1994. 3. 32. ill.

HAIMAN György: A rézmetszet a képsokszorosításban. 4. Fedelünk: Beregszászi Péter: Venus és Mars = MG 38. 1994. 4. 7. ill.

HAIMAN György: A rézmetszet a képsokszorosításban. 5. Fedelünk: Erőss Gábor metszete: Spanyolország és Portugália térképe = MG 38. 1994. 5. 6. ill.

HAIMAN György: Réznyomatok, 6. Fedelünk: Buda és Pest látképe a 19. század elejéről, rézkarc = MG 38. 1994. 6. 29. ill.

HAIMAN György: A tipográfus, az író és az olvasó = Holmi 6. 1994. 10. 1468–1475.

KAPOSI Endre: Egy rajzoló emlékére – Fargó József (1866–1906) = Limes 6. 1993. 3–4. 135–137. ill.

KOVÁCS Mária: Illusztrációk a magyar gyermekkönyvekben az utóbbi három évtizedben = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 3. 1994. 10. 51–55. ill.

SZENTKUTY Pál: A könyvillusztráció. Betűesztétika. (Bp. 1942. Reprint) Bp. 1994. 18, 12 p. ill.

TROSTOVSKY Gabriella: A Helytartótanácsi Levéltár műszaki tárgyú metszeteinek részlemezai. Bp. 1992. 33 p. ill. (Technikatörténeti források 1.)

ÜRMÖS Péter: Az ex libris olasz művészei. 1. rész = Kisgrafika 33. 1994. 3. 9–10. ill.

VEREBÉLYI Kincső: A magyar csíziók folklorisztikai vizsgálatának egyik lehetősége = Ethnographia 103. 1992. 1–2. 89–133. ill.

Térképészet

V. FEHÉR Katalin: Így készült a „Közép-Európa atlasz 1945” új kiadása = Földrajzi Közlemények CXVIII. (XLII.) kötet, 1994. 2. 159–161.

HOLLÓ Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken 1686–1896. Bp. 1994. 85, [3] p. ill.

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából. 16. (Fred W. Rose: John Bull and his friends – angol karikatúraterkép Európából) = Geodézia és Kartográfia 45. 1993. 6. 384–385. ill.

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából. 17., 18. (Humoristische Karte von Europa im Jahre 1870) = *Geodézia és Kartográfia* 46. 1994. 1. 52–53. ill.; 3. 175–176. ill.

PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából. 19. (Kart der Oneenige Staten van Europa 1870) = *Geodézia és Kartográfia* 46. 1994. 4. 245–246. ill.

PLIHÁL Katalin: Térképnyomtatás fémlemezeiről = *Geodézia és Kartográfia* 46. 1994. 5–6. 283–291. ill.

PLIHÁL Katalin: Térképsokszorosítás fa nyomódúrcról = *Geodézia és Kartográfia* 45. 1993. 6. 365–374. ill.

SALLAI János: Jászberény a térképtörténet tükrében = *Jászkunság* 40. 1994. 1. 41–43. ill.

SZABÓ Béla: A katonai térképészet térképművei = *Geodézia és Kartográfia* 46. 1994. 3. 138–141.

Papír

BORSA Gedeon: A régi nyomtatványok mérete. Bp. 1994. 35, [4] p., 15 t. ill.

Kötéstörténet

CSENKI Éva, Sz.: Könyvkötőműhely rekonstrukció = VIII. Kézműves- ipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1992. november 9–11. Veszprém 1993. 177–180.

GEHL, Paul F. – ZURAWSKI, Elizabeth: Inkunábulumok Kner Erzsébet kötésében. Egy vállalkozás 1950–1951-ben a chicagói Newberry könyvtárban = *MG* 38. 1994. 4. 19–25; 5. 37–47. ill.

SZALAY Emőke, P. – KRAJCZÁR Pongrácné: A debreceni könyvkötő művészet. A Déri Múzeum és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára közös kiállítása, Déri Múzeum 1993. máj. 18. – aug. 30. (Bev. tanulmány: P. SZALAY Emőke, TAKÁCS Béla.) Debrecen 1993. [32] p. ill.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő mű

KAPRONCZAY Katalin: Az egészségügyi felvilágosító irodalom egyik legrégebbi formája, a ka-

lendarium = *Lege artis medicinae* 4. 1994. 12. 1196–1202. ill.

16. századig

BARLAY Ö. Szabolcs: A Kolozsvári Disputa 31 tézise = *MKsz* 110. 1994. 1. 28–40.

BORSA Gedeon: Bibliográfiai adalékok az esztergomi breviárium Mohács előtt nyomtatott kiadásairól = *OSZK Évk* 331–350. ill.

BORSA Gedeon: Az első, Magyarországon nyomtatott, magyar nyelvű csízíók = *Évfordulóink* 10. 58–60. ill.

BORSA Gedeon: Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből = *MKsz* 110. 1994. 2. 187–193.

BORSA Gedeon: Nyomtatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról = *MKsz* 110. 1994. 1. 62–65.

GÖMÖRI György: Egy boroszlói humanista magyar tárgyú költeményei = *MKsz* 110. 1994. 1. 68–74.

ZICHY Mihály: Habsburg-királyválasztás egy ősnomtatvány tükrében. Adalékok a sajtó- és propagandatörténethez = *OSZK Évk* 301–330. ill.

17. század

ECSEDY Judit, V.: A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv = *MG* 38. 1994. 3. 39–42. ill.

FEHÉR Erzsébet: A könyvről Lorántffy Zsuzsanna = *Szülőföldünk* 21–22. 1994. 178–179.

FLECK Alajos: 300 éves a nagyszombati szögfüggvény tábla = *Geodézia és Kartográfia* 46. 1994. 1. 47–50. ill.

GÖMÖRI György: Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban = *ItK* 98. 1994. 1. 52–61. ill.

GULYÁS Pál: Az Elzevirek reszpublikái és rokonkiadványok a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Bp. 1912. Reprint.) Bp. 1994. 59. p. ill. (Antikvár-tár)

HARGITTAY Emil: Zur Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Johann Weber (1612–1684) = *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 7. Berlin – Bp. 1994. 77–93.

HELTAI János: Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról” (Ki az RMK I 771 és RMK I 915 szerzője?) = *MKsz* 110. 1994. 1. 74–77.

- NÉMETH S. Katalin: Sigmund von Birken magyar kapcsolatai = MKsz 110. 1994. 1. 78–82.
- ORTOZI Eszter: A Témáni Elifáz válasza a Keresztény Jóbnak. Előkerült az RMK III. 6881. teljes példánya = MKsz 110. 1994. 3. 314–320. ill.
- TARNAI Andor: A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay- emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Bp. 1994. 365–378.

18. század

- BELLÁGH Rózsa: Szerencsi Nagy István, a Magyar Athenas folytatója = OSZK Évk 417–433.
- FRIEDRICH Ildikó: Magyar nyelvű leíróorvosló és lótenyésztő szakkönyvek a XVIII. században = OSZK Évk 395–415.
- HORVÁTH József: Miskolczi Ferencről és a „Manuale Chirurgicum”-ról = Orvosi Könyvtáros 33. 1993. 3–4. 184–193.
- KÓKAY György: A „Fanni hagyományai” forrásaihoz = MKsz 110. 1994. 2. 207–209.
- PÓCSI Katalin: A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről – Földrajzi leírások a 18. századból = MKsz 110. 1994. 3. 332–338.
- VEREBICS Géza: Mérnök, műfordító, író – Kovács Ferenc = Hazánk 2. 1994. 1–2. 42.

19–20. század

- FEHÉR Katalin: Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia = MKsz 110. 1994. 1. 88–93.
- KISS László: Az egészségnevelő akadémikus: Horvát József (1794–1849) = Egészségnevelés – Educatio sanitaria 35. 1994. 4. 181–183.
- NAGY Erzsébet: Szerkeszthette-e Somogyi Károly A magyar korona országaihoz tartozó római katolikus papság és szerzetesrendek egyetemes névtárát? = MKsz 110. 1994. 1. 87–88.
- NAGYBÁKAY Péter: Képes vaskereskedelmi ár-katalógusok és tankönyvek mint a kézművesipartörténeti kutatómunka segédeszközei = VIII. Kézműves-ipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1992. november 9–11. Veszprém 1993. 181–184.
- PILINYI Péter: Az öreg Táncsics könyveivel házal = Typ 126. 1994. 3. 8.
- RÉVAY Mór János: A Révai Nagy Lexikonának története. Bp. 1927. (Reprint kiadás.) Bp. 1994. XXIX p. (Antikvár-tár)

SZÍJ Rezső: Könyvkiadásunk és könyvkultúránk a Horthy korszakban 1920–1944. Bp. 1993. 117 p.

TÓTH Péter: Bitnicz Lajos leveleiből = Vasi Szemle 48. 1994. 1. 91–97.

TÓTH Péter: A Faludi-életmű kiadásairól = Vasi Honismereti Közlemények 21. 1994. 1. 72–77.

VARGA Éva: „Az építés dicsérete”. Könyvkiadás és politika az ötvenes években = Árgus 5. 1994. 4–5. 72–78.

VITÁLYOS László: Adalék A Holnap történetéhez = MKsz 110. 1994. 3. 341–343.

Kiadók

BÉNYEI Miklós: A Csokonai Kiadó első öt esztendeje, 1988–1992. Bibliográfia. Debrecen 1993. 43 p.

FUTAKY István: Adalékok a Trianon utáni kiadói könyvkiadás történetéhez – „Ludwig Vögel Verlag, Magyar Osztály” = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 29. 1994. 1. 102–110.

HARTYÁNYI István: Egy könyvkiadó emlékei. Bolyai Akadémia – Turul Könyvkiadó – Miskolc. Bp. 1994. 80 p., 5 t. ill.

Könyvkereskedelem

HALÁSZ Margit, J.: Kereskedőtőke – kézművesesség – piac a könyves szakmában. = VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1992. november 9–11. Veszprém 1993. 153–158.

KOVÁCS Ilona: Könyvek „peregrinációja”: magyar könyvek Amerikában (1900–1930) = Régi és új peregrináció 1546–1554.

LÓRINCZ Judit: A könyvpiac változásai Magyarországon (1985–1994) = Könyvtári Figyelő (40.) új folyam 4. 1994. 3. 374–377.

VARGA Sándor: Könyvkiadásunk és -kereskedelmünk másfél száz évvel ezelőtt = Könyvvilág 38. 1994. 10. 3.

VARGA Sándor: Könyvkiadásunk és -kereskedelmünk száz évvel ezelőtt = Könyvvilág 38. 1994. 12. 3.

VARGA Sándor: Magyar könyvnapok 1945. = Könyvvilág 38. 1994. 11. 3.

Sajtótörténet

Átfogó művek

BATÁRI Gyula: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867). Bp. 1994. 188 p. ill. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek 5.)

KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor: A magyar sajtó története. Bp. 1994. 229 p.

18. század

MÁRKUS Rozália: Német nyelvű hírlapjaink és a francia forradalom = MKsz 110. 1994. 4. 376–388.

SEIDLER, Wolfram: Buchmarkt und Zeitschriften in Wien 1760–1785. Studie zur Herausbildung einer literarischen Öffentlichkeit in Österreich des 18. Jahrhunderts. Szeged 1994. 125 p.

SZILÁGYI Márton: Az Uránia egyik közleményének forrása = ItK 97. 1993. 5–6. 585–599.

THALY Kálmán: Az első hazai hírlap. 1705–1710. Bp. 1879. (Reprint kiadás.) Bp. 1994. 48 p. (Antikvár-tár)

19. század

ÁLDÓZÓ Tamás: A pápai hírlapirodalom kezdetei, 1873–1882. Pápa 1993. 58 p. (Jókai-füzetek 9.)

BUR Márta: A bolgárok magyarságképe a XIX. századi sajtó tükrében (1848–1877) = Régi és új peregrináció 29–35.

FRIED István: Magyar hírlapi kísérlet Lipcsében. Vierteljahrschrift aus und für Ungarn, 1843–44. = MKsz 110. 1994. 1. 41–55.

JOBST Ágnes: A Tudományos Gyűjtemény orvosi vonatkozásai = Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de historia artis medicinae vol. XL. 1994. 145–146. 55–64.

KAPRONCZAY Katalin: Az orvostudományi tájékoztatás kialakulásának főbb állomásai a 19. századi Magyarországon = Orvosi hetilap 135. 1994. 26. 1430–1432.

MADÁCSY Piroska: Francia szellem a magyar reformkorban. (Francia irodalom és kultúra a reformkori magyar folyóiratokban.) Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 1992. 167 p.

PILINYI Péter: Az első magyar élclap = Typ 126. 1994. 2. 8. (Charivari Dongó 1848, Lauka Gusztáv)

RÓZSA Mária: Franz Grillparzer in der zeitgenössischen ungarischen Presse = Acta Germanistica Savariensia. I. Grillparzer einst und heute. Szombathely 1993. 33–39.

19–20. század

BÉNYEI József: A sajtó humora. Debrecen 1992. 272 p.

FEHÉR János: Korszakok az Orvosi Hetilap pályafutásában = Orvosi Hetilap 135. 1994. 30. 1649–1650.

NAJDENOVA, Jonka: Magyar adalékok a bánáti bolgár időszaki sajtóban (1867–1920) = Régi és új peregrináció 238–245.

PATAKI Kálmán – BÁRSONY András: Születésnapigondolatok. [A 125 éves Typographiáról.] = Typ 126. 1994. 5. 1–3.

PÉNZES István: 100 éve jelent meg a Molnárok Lapja. Évfordulóink 12. 102–105. ill.

PILINYI Péter: Pletykalapok a századfordulón. Egy renitens szerkesztő = Typ 126. 1994. 1. 8. (Seper Kajetán)

STAAR Gyula: 125 éves a Természettudományi Közlöny = Évfordulóink 12. 82–85.

SZABOLCSI Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. SZABOLCSI Miklós előszavával. Bp. 1993. 453 p.

SZEGEDY MASZÁK Mihály: A Protestáns Szemle öröksége = Protestáns Szemle 56 (3. új évf.) 1994. 3. 227–233.

SZÉNÁSSY Barna: A Matematikai és Fizikai Lapok 100 éve = Évfordulóink 10. 80–81. ill.

VÉGH Ferenc: 125 éve alapították a Magyar Mérnök-Egyesület Közlönyét = Évfordulóink 10. 70–72.

20. század első fele

ÁCS Anna: Ludvig Kálmán Modern Dunántúlja a századeleji Veszprémben (I–II.) = Veszprémi Szemle 1. 1993. 1. 30–36.; 2. 1994. 1. 50–55; 2. 34–49.

BATÁRI Gyula: Németh László kapcsolata egy iskolaorvosi folyóirattal = Egészségnevelés –

- Educatio sanitaria 35. 1994. 1. 29–30. [Iskola és Egészség]
- BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: Az Orsovai Hírlap (1904–1906) = MKsz 110. 1994. 4. 429–432.
- BIRCHER Erzsébet: Egy polgári folyóirat. A Soproni Szemle értékváltásai (?) = Vasi Szemle 48. 1994. 1. 36–39.
- GYENES Imre: A kormány befolyása a politikai sajtóra Zalaegerszegen az 1930-as években = MKsz 110. 1994. 2. 216–221.
- GYERGYAI Albert: Emlékeim a Nyugatról = Somogy 22. 1994. 1. 7–15.; 2. 85–93.
- JUHÁSZ Dezső: A Magyar Nyelv a magyar nyelv szolgáltatásban = Nyelvünk és Kultúránk 1993. 87. 37–42.
- KOVÁCS Bálint: Egy ifjúsági lapszerkesztő útja börtönön át a holland kitüntetéséig. Szondi Béla, a Magyar Ifjúság szerkesztője 1933–1944 = Confessio 18. 1994. 3. 54–59.
- MÓZES Huba: Magyarországi szerzők a kolozsvári Napkelet spektrumában = Régi és új peregrináció 1129–1133.
- NAGY Péter Tibor: Szekfű Gyula levelei Balogh Józsefhez = Történelmi Szemle 34. 1992. 3–4. 231–248.
- NÉMETH G. Béla: A fölkészülés folyóirata: a Magyar Csillag. A szerkesztő Illyés = Kortárs 38. 1994. 5. 5–13.
- PÁVEL Judit, S.: Emlékeim a Vasi Szemle évfordulója alkalmából = Vasi Honismereti Közlemények 20. 1993. 2. 29–33.
- PERECZ László: Új idealizmus, antipozitivizmus, antiliberalizmus. Athenaeum, 1915–1919. = Világosság 35. 1994. 5–6. 174–189.
- POMOGÁTS Béla: A kolozsvári Napkelet (1920–1922) = MKsz 110. 1994. 1. 56–61.
- RÁCZ Lajos: Református egyházunk élete az 1920-as években a Kálvinista Szemle tükrében = Theológiai Szemle új folyam (36.) 1994. 2. 120–126.
- RÁCZ Lajos: Sebestyén Jenő és a Magyar Kálvinizmus = Theológiai Szemle új folyam (36.) 1994. 5. 298–304.
- RÉVÉSZ Béla: Vigilia = Iskolakultúra 4. 1994. 6. 75–78.
- SZÓKE Domonkos: Nemzet, középosztály, reform. Debrecen 1994. 182 p. [Magyar Szemle]
- TÖKÉCZKI László: A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi = Történelmi Szemle 36. 1994. 3–4. 239–281.
- TÖKÉCZKI László: Magyar Társadalomtudományi Szemle (1908–1914; 1917–1918) = Valóság 37. 1994. 4. 60–88.
20. század 1945-től
- Emlékezés a Természet Világára. HORVÁTH Gábor, VÉG László cikke = Természet Világa 125. 1994. 5. 237–238.; 6. 255.
- Emlékezés a Természettudományi Közlönyre. SZUROVY Géza, KUNFALVI Rezső, BALOGH János cikke = Természet Világa 125. 1994. 1. 44.; 2. 93.; 3. 142–143.
- GÁLL Ernő: A Valóság és a Korunk = Valóság 37. 1994. 3. 78–86.
- GONDA György: Gazdaság- és társadalomkép a Vasi Szemlében = Vasi Szemle 48. 1994. 1. 13–17.
- KEÖMLEY Éva: Szerkesztőségem története [A Természet Világáról] = Természet Világa 125. 1994. 8. 378–379.
- KÖRÖSI József: Harminchárom év a Valóság rab-ságában. HUSZÁR Tibor interjúja. 3–5. rész = Valóság 37. 1994. 1. 96–107.; 2. 90–100.; 3. 87–116.
- KUNTÁR Lajos: A Vasi Szemle 1958. évi újraindula és dr. Kiss Gyula = Vasi Szemle 48. 1994. 1. 9–12.
- LACZKÓ András: Simon István a Kortárs élén. Adalék a közelmúlt pontosabb ismeretéhez = Új Horizont 22. 1994. 5–6. 90–98.
- PALLÓ Gábor: Természettudományos folyóiratok az 1950-es években = Magyar Tudomány 101. (új folyam 39.) 1994. 10. 1258–1265.
- PALÓCZ Gyula (szerk.): A MÁOTE és a Medicus Universalis negyedszázada. Bp. 1991. 212 p.
- PAPP Tibor: Tökéletlen rálátás a párhuzamosra. = Palócföld 27. 1994. 4. 297–311. [Párizs, Magyar Műhely]
- PETŐ Ernő: A gyöngyösi sajtó 1945–46. = Mátrai tanulmányok 1993. Gyöngyös 1993. 153–165.
- PILINYI Péter: Az 56-os forradalom és a szabad sajtó = Typ 126. 1994. 11. 8.
- STAAR Gyula: A Közölny újraálmodója. Beszélgetés DALA Lászlóval [a Természettudományi Közölny főszerkesztőjével] = Természet Világa 125. 1994. 12. 573–575.
- SÜKÖSD Mihály: Folyóirat és történelem. II. rész. Valóság: 1963–1993. = Mozgó Világ 20. 1994. 1. 55–68.

- SZABÓ László: Történelem, hely- és művelődés-történet a Vasi Szemlében = Vasi Szemle 48. 1994. 1. 18–26.
- SZABÓ T. Attila: Természettudományok a Vasi Szemlében = Vasi Szemle 48. 1994. 1. 27–35.
- SZURMAY Ernő: Visszatekintés. [40 éves a Jászkunság] = Jászkunság 40. 1994. 4. 3–4.
- TÓTH Dezső: Az első Veszprémi Szemle rövid története = Veszprémi Szemle 2. 1994. 1. 85–87.
- TÜSKÉS Tibor: Időrosta, egy szerkesztő emlékei. Történetek és dokumentumok. Pécs 1994. 185 p. (Pannónia könyvek)
- TÜSKÉS Tibor: A Jelenkor indulása. 1–10. = Új Forrás 26. 1994. 1. 83–93.; 2. 72–80.; 3. 75–84.; 4. 71–82.; 5. 75–84.; 6. 68–78.; 7. 81–91.; 8. 70–79.; 9. 83–93.; 10. 84–91.
- VINCZE István: Negyedszázad a lap szerkesztőbizottságában = Természet Világa 125. 1994. 10. 477.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

- BOROS István: A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Bp. 1994. 76 p. [16] t. ill.
- DEÉ NAGY Anikó: Teleki-Téka, Marosvásárhely = Aetas 12. 1993. 3. 230–240.
- GYÖRGY Lajos: A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története, 1579–1948. (SÁNDOR István előszavával.) Bp. 1994. 202, [2] p.
- JAKÓ Klára: Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár = Aetas 12. 1993. 3. 207–211.
- MÉSZÁROS István: Iskolai könyvtárak a magyar neveléstörténetben = Könyvtárostánárok Füzetek 1. Bp. 1994. 3–16.
- MOFFATT, Lindesay: Hungarica in the University Library of Cambridge = Hungarian Studies vol. 8. 1993. Nr. 1. 153–158.
- NÉMETH S. Katalin: Hungarikák a wolffenbütteli Herzog August Bibliothekban = Régi és új peregrináció 1573–1580.
- RÓTH András Lajos: Tudományos Könyvtár, Székelyudvarhely = Aetas 12. 1993. 3. 220–223.
- SZELESTEI N. László: Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában = MKsz 110. 1994. 2. 193–198.

18. század

- FÖLDVÁRI Sándor: Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár régi cirill könyveinek provenienciakérdéséhez = MKsz 110. 1994. 3. 307–314. ill.
- SEBESTYÉN Mihály: A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800. = MKsz 110. 1994. 4. 357–375.
- SZÉP Beáta: Kiadatlan Csokonai-bejegyzések. [A csurgói Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium könyvtárában.] = MKsz 110. 1994. 3. 328–331.

19–20. század

- BERLÁSZ Jenő: Kísérletek a Könyvtár elhelyezése a XIX. században = OSZK Évk 149–168. ill.
- JÓNÁS Károly: A képviselőház könyvtári bizottságának működése (1867–1918) = MKsz 110. 1994. 4. 389–403.
- KÉGLI Ferenc: 100 éves könyvtár Székesfehérváron. A Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár elődje, a Városi könyvtár 1893–1952. Székesfehérvár 1993. 241 p. ill.
- KÉGLI Ferenc: 100 éves könyvtár Székesfehérváron = Fejér Megyei Könyvtáros 33–34. 1993/2.–1994/1. 40–48.
- MARCZELL Péter: A könyvtáros Csoma göttingeni modellje = Régi és új peregrináció 202–213.
- NÄGLER, Doina: A Brukenthal Könyvtár, Nagyszében = Aetas 12. 1993. 3. 224–227.
- PATAY Pálné: Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának története (1802–1946) = OSZK Évk 277–297.
- SOMKUTI Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár újjászervezése 1867–1875. A müncheni szakszervezet bevezetése = OSZK Évk 221–276.
- SOMKUTI Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezése 1867–1918. = OSZK Évk 169–196. ill.

20. század

- BÉNYEI Miklós: Helyismereti tevékenység a könyvtárakban. Nyíregyháza 1994. 232 p.
- BODNÁR Ilona: A Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára: múlt és jelen = Orvosi Könyvtáros 33. 1993. 3–4. 149–158.

- GÁBRIEL Tibor: A magyar idegenforgalom szak-könyvtára = Dunakanyar 30. 1994. 1–2. 53–55.
- HALÁSZ Anna, H.: Bodrogi névkönyvtárak 1945–1948. = Szülőföldünk 21–22. 1994. 193–196.
- HARASZTHY Gyula: Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezése 1919–1958. = OSZK Évk 197–219.
- A 30 éves József Attila Városi Könyvtár évkönyve. Zalaegerszeg 1993. 110 p.
- HEGEDŰS Éva: Mozaikok a Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár történetéből (1952–1992) = Fejér Megyei Könyvtáros 33–34. 1993/2.–1994/1. 67–81.
- P. KOVÁCS Imre: Nagy múltú középiskolai könyvtárak. A megmenekült pesti piarista könyvtár = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 3. 1994. 6. 45–50.
- SZURMAY Ernő: „A múlt csak példa legyen most!” 60 éves a Versey Ferenc Megyei Könyvtár = Jászkunság 40. 1994. 6. 30–32.
- TÓTH Gyula: A könyvtárosképzés szombathelyi alma materének 32 évéről = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 24. 1994. 2. 15–17.
- Bibliofília**
- 16–18. század
- Az erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Egyes források. Sajtó alá rendezte MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged 1994. XVI, 375 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)
- FAZEKAS István: Francesco Orsolini kismartoni várplébános hagyatéki leltára 1700-ból = Ház-Jenő Emlékkönyv (szerk. DOMINKOVITS Péter, TURBULY Éva.) Sopron 1993. 442 p.
- JANKOVICH József – MONOK István: Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. Szeged 1993. 207 p. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/3.)
- JANKOVICH József – MONOK István: Dudith András könyvtára = MKsz 110. 1994. 1. 16–27.
- JANKOVICH József – MONOK István – DÉZSI János: András Dudith's library, a partial reconstruction. Szeged 1993. 207 p.
- Lesestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE. Szeged 1994. XI, 578 p.
- MONOK István: Bevezetés a XVI–XVIII. századi magyarországi olvasmánytörténeti források tipológiájához = Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Bp. 1994. 410–417.
- MONOK István: Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipográfia, forráskritika, forráskiadás. Szeged 1993. 95 p.
- OJTOZI Eszter: Két 17. századi könyv Sófai József possessori bejegyzésével = MKsz 109. 1993. 1. 93–94.
- OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. I. (Református papok és tanárok könyvei.) = MKsz 110. 1994. 4. 404–407.
- ÖTVÖS Péter: Pázmány Miklós gróf könyvei = Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Bp. 1994. 344–364.
- SCHWARCZ Katalin: A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században. Szeged 1994. 84 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok VI.)
- SOMKUTI Gabriella: A Széchényi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben = MKsz 110. 1994. 1. 93–97.
- SZELESTEI N. László: Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről = MKsz 110. 1994. 1. 66–68.
- 19–20. század
- BIRCK Edit: Berzsenyi Dániel könyvtárjegyzéke = Irodalomismeret 5. 1994. 1. 79–80.
- MADÁCSY Pirokska: Aurélien Sauvageot magyar irodalmi hagyatéka Aix-en-Provence-ban. = Tiszatáj 48. 1994. 3. 75–82.
- PRAŽÁK, Richard – DEÁK Eszter: Berchtold Zsigmond és a magyarok = Régi és új peregrináció 271–275.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteménye és katalógusa = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 3. 1994. 3. 51–55.
- SOMKUTI Gabriella: Kossuth Lajos könyvtára = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 3. 1994. 8. 53–60.
- SOÓS István: „Slavica” Horváth István könyvtárában = Szomszédaink között Kelet-Európában.

Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. GLATZ Ferenc. Bp. 1993. 171–179.

TAKÁCS Mária: Dedikált könyvek Illyés Gyula könyvtárában. VIII–X. = Dunatáj 17. 1994. 1. 41–46.; 2–3. 30–32.; 4. 51–55.

VORT Krisztina: „Vár állott: most kóhalom”. Magán- és közgyűjteményeink sorsáról a II. világháborúban és az azt követő néhány esztendőben (1944–1950) = Fejér Megyei Könyvtáros 33–34. 1993/2.–1994/1. 49–65.

VORT Krisztina: Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950) = MKsz 110. 1994. 3. 269–280.

Olvasástörténet

FÜLÖP Géza: Olvasók, könyvek, könyvtárak. Művelődéstörténeti olvasókönyv 10–18 éveseknek. 1–2. köt. Bp. 1993–1994.

GODA Éva: A debreceni kaszinó könyvtára 1849–1867. = Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Teka 1994. 1. 3–14.

KONRÁD László: A medinai olvasókör emlékei = Honismeret 22. 1994. 5. 28–29.

MARCELL Péter: Kőrösi Csoma göttingeni olvasmányai = MKsz 110. 1994. 1. 83–87.

MURÁNYI Lajos: Egyesületi könyvtárak a reformkori Fejér vármegyében = Fejér Megyei Könyvtáros 33–34. 1993/2.–1994/1. 21–39.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

BATÁRI Gyula: Decsy Sámuel. Évfordulóink 10. 1992. 95–97. ill.

CSILLAG András: Amerika sajtókirálya – Pulitzer József (1847–1911) = Régi és új peregrináció 712–717.

HEGEDŰS Ferenc: Szegény újságíró kisiparos. Fehérek Károly = Vasi Szemle 48. 1994. 3. 403–409.

JÓNÁS Károly: 90 éve született Beöthy Ottó könyvtárigazgató = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 3. 1994. 11. 62–64.

KÓKAY György: Gulyás Pál könyvtörténeti és szerkesztői munkássága = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 3. 1994. 3. 10–15.

LENGYEL András: Arcok a szegedi sajtó történetéből. Balassa Ármin. Szeged 1991. 14. 31–34.

LENGYEL András: Arcok a szegedi sajtó történetéből. Békefi Antal. Szeged 1990/91. 12–13. 83–85.

MÓRA László: Wartha Vince, a Műegyetemi Könyvtár megszervezője = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 3. 1994. 8. 60–65.

SONNEVEND Péter: Jegyzetek a könyvtárpolitikus Gulyás Pál tevékenységéhez = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 3. 1994. 1. 5–14.

VESZPRÉMY László: Mezey László emlékezete = Jel 6. 1994. 5. 157–158.

PAVERCSIK ILONA

SZEMLE

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXIII. 1988–1990.; XXIV. 1991–1993. Szerk. Kiss Jenő. Bp. 1994. 91 l., 12 t.; 123 l. 8 t.

A Fővárosi Könyvtár évkönyveinek újabb kötetei egyszerre tükrözik azokat a súlyos problémákat, amelyekkel a nehéz gazdasági viszonyok között még legnagyobb könyvtárainknak is meg kell küzdeniök, és azt a szakmaszeretettel táplálkozó elszántságot, amellyel a könyvtárosok e kihívásnak megfelelni igyekeznek. Maga a kötetek megjelentetése, de még inkább azok gazdag tartalma bizonyítja a fentieket, és hiteles képet fog nyújtani egy, a kultúra szempontjából kedvezőbb — remélhetőleg nem túl távoli — korszak olvasójának és kutatójának arról az ellentmondásos időszakról, amelyben jelenleg élünk kell. Ebből a szempontból fontos könyvtártörténeti dokumentum is lesz e két kötet, melyek bevezető írásai túlmutatnak egy szabványos könyvtári beszámolón. Kiss Jenő beszámolója az utóbbi évek könyvtári munkájáról tömörségükkel is sokatmondóan vázolja azt a konfliktusos helyzetet, amelybe a főváros legnagyobb könyvtárhálózata került. Az egyre szegényedő, de kutatni, tanulni, szórakozni vágyó rétegek igénye a könyvtárak robbanásszerű emelkedése miatt növekvőben van, a könyvtár az egyre nehezebb körülmények között legalább a szinttartást szeretné elérni.

A bevezetők és a könyvtár életéről beszámoló tanulmányok, statisztikák és egyéb közlemények mellett több értékes könyv- és művelődéstörténeti írás is található az évkönyvekben. Így Csikos Zsuzsanna és Fáy Zoltán a könyvtár Szűry-gyűjteményének egy kolligátuma alapján Ungvárnémeti Tóth László életművével kapcsolatos ismereteinket gazdagítja értékes adalékokkal. (*Ungvárnémeti László ismeretlen versei.*) Rozsondai Marianne, aki a közelmúltban elkészítette a könyv-

tár történeti kötéseinek leírását, tanulmányában a gyűjtemény gótikus, reneszánsz és barokk kötéseit mutatja be. (*A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történeti kötése.*) Értékes kiegészítést nyújt Klinda Mária közleménye az 1966/67. évi évkönyvben közölt 53 ősnymtatvány leírásához; 6 új inkunábulum a 16. századi nyomtatványok részletes feltárása során került elő (*A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ősnymtatványai*). A tudománytörténet méltatlanul elhanyagolt forrásanyaga, a fővárosi címtárak számbavételéhez járul hozzá Faragó Éva közleménye (*Budapesti cím- és lakjegyzékek*). A Budapest Gyűjteményben őrzött Brunswick Teréz naplóhagyatékára hívja fel a kutatás figyelmét Hornyák Mária, rámutatva a több jelentős korszakot átívelő napló méltatlan utóéletére és a szemelvényes kiadás szükségességére (*Brunswick Teréz napló*). Ugyancsak a Budapest Gyűjtemény anyagából közli Indali György Kisfaludy Károly és Helmezy Mihály előfizetési felhívását a Jelenkor című lapra, amelynek szerkesztésére Széchenyi István Kisfaludy Károlyt szemelte ki. Mint ismeretes, Kisfaludyt halála megakadályozta ebben, ezért is tanulságos a még általa írt, „Jelentés a politicus újságok kedvelőjéhez” (*Kisfaludy Károly és Helmezy Mihály előfizetési felhívásai a Jelenkor tárgyában*). Kevésbé ismert, és részben el is hallgatott tragikus könyvtárosi sorsokra emlékezik a kötet két tanulmánya, melyeket 1944-ben meghurcolt elődök — Dávid Antal, Szentkúty Pál, Kelényi Béla emlékének szenteltek: *Katsányi Sándor: Politikai támadás a Fővárosi Könyvtár vezetői ellen 1944-ben* és *Fodor Béla: Kelényi Béla Ottó (1897–1944)*.

Az évkönyv másik kötetének szintén gazdag tartalmából kiemeljük Sándor Tibor tanulmányát, amely a Budapest Gyűjtemény várostörténeti érdekességű kép-gyűjteményét és a fotókat mutatja be, valamint a fejlesztés alatt álló számítógépes

képi adatbázist ismerteti, de kitér a történeti értékű képek archiválásának elvi kérdéseire is (*Fényképgyűjtés és ikonográfiai feltárás a várostörténeti dokumentáció szolgálatában*). Faragó Éva írása a fővárosról szóló 19. századi útkönyveket veszi számba, melyek alapján nyomon követhető a modern városkép kialakulása (*Útkönyvek a XIX. századi Budapestről*). A kötet történeti közleményeinek sorát Klinda Mária értékes írása zárja le, melyben a könyvtár ősnymtatványainak és antikváinak bejegyzéseit jellegük szerint csoportosítva közli (*Bejegyzések vizsgálata 1601 előtti nyomtatványainkban*).

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyvének utolsó kötetei arról tanúskodnak, hogy a gyűjtemény munkatársai a mostoha körülmények között is mindent elkövetnek azért, hogy a könyvkultúra jövőjével kapcsolatos negatív utópiák és pesszimista jóslatok ne válhassanak valóra.

KÓKAY GYÖRGY

OTJOZI Eszter: **A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik.** Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651–1699. (Régi tiszántúli könyvtárak 7. Alte Bibliotheken der Region jenseits der Theiss (Ostungarn) 7.) Bp. 1994. 277 l. 27. tábla.

Mivel számos hazai könyvtárban a régi nyomtatványok feldolgozása terén még a 16. századi nyomtatványok (antikvák) korszerű feltárása és publikálása a soron következő feladat, örömmel üdvözölhetünk egy olyan katalógust, amely egyik neves egyetemi könyvtárunk 1651–1699 között megjelent nyomtatványairól nyújt sokoldalú tájékozódást, mégpedig kétnyelvű, magyar–német bevezetéssel és fejezetcímekkel.

Hogy a Debreceni Egyetemi Könyvtárban a régi könyvállomány korszerű feldolgozása immár a 17. század végéig megtörtént, az részben azzal magyarázható, hogy az 1916-ban alapított Könyvtár régi könyvanyaga nem túlságosan nagy: mintegy 30 000 művet foglal magában. Ezek egy része még a második világháború előtt szerzeményezett magángyűjteményekből származik s ma is e gyűjteményekhez tartozik; raktári elhelyezésükkor tehát nem emelték ki őket eredeti környezetükből. A ré-

gi könyvek többsége 1945 után került a Könyvtárba s különgyűjteményként nyert elhelyezést.

E kötet összeállítója évtizedek óta szisztematikusan végezte a régi könyvállomány korszakonkénti feldolgozását. A *Magyar Könyvszemle* olvasói bizonyára jól ismerik korábban közreadott katalógusait és e folyóirat hasábjain publikált számos tanulmányát. 1989-ben jelent meg a *Debreceni Egyetemi Könyvtár XVI. századi külföldi könyveinek katalógusa* (Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen. Debrecen 1989. 234 l.). Ezt követően összeállította a Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi könyveinek jegyzékét, amely mindeddig nem került publikálásra.

A most ismertetendő kötet a következő korszak (1651–1699) külföldi nyomtatványairól és possessorairól ad szakszerű és sokoldalú tájékoztatást. 621 tételt ismertet szerzői betűrendben, de a kutatás megkönnyítéséhez időrendi mutatóban is áttekintést nyújt a feltárt állományrészről. Mivel a katalógus főrészében együtt tanulmányozhatók a szerzők különféle művei és azok kiadásai, könnyen megállapítható, hogy milyen sok értékes kiadványa van a Könyvtárnak ebből a korszakból is. Hadd utaljunk itt csupán a két kimagasló jelentőségű filozófus, Francis Bacon (Nr. 41–47) és René Descartes (196a–199), valamint a modern nemzetközi jog alapját megvető németalföldi jogtudós Hugó Grotius (265–267) műveire. Más tudományterületről kiragadott példaként érdemel említést, hogy a vallásüldözések miatt ősi osztrák családi vagyonát eladó és később főleg Regensburgban élő Wolfgang Helmhart Hohberg méltán híres *Georgica curiosája* négy kiadásban (299–302), a Perzsiában hosszú évekig élő Jean Chardin kiváló útleírása pedig francia és német kiadásban (149–150) is megvan a Debreceni Egyetemi Könyvtárban. Szembetűnő az is, hogy sok jezsuita szerző műve – több, mint 60 kiadványa – szerepel az állományban. Az RMK- és hungaricum-kötetek száma nem túl nagy, amint az a Szabó Károly-bibliográfia III. kötetére, az 1992–1993-ban megjelent – Dörnyei Sándor és Szálka Irma által összeállított – *Pótlásokra*, továbbá Apponyi Sándor Hungarica-katalógusára való hivatkozásokból megállapítható.

A címléírások a szerző nevét, a kiadvány címét, impresszum adatait, terjedelmét, méretét (cm-ben megadva) és jelzetét közlik a pontos azonosításhoz. Néhány tételnél (240, 196a–199) a szerző ne-

ve nem az általánosan elfogadott, illetve egységes névalakban szerepel. Számos tételnél a címleírás adatok után következik az egyes példányokban található kézírásos possessor- és egyéb bejegyzések, exlibrisek, bélyegzők leírása, továbbá a kötőkre, kétszínnyomású címlapokra s a Benzing által nyilván nem tartott nyomdászokra való utalás. Ez utóbbiak közül azonban néhány (78, 208, 392, 394, 620) nem nyomdász; kiadóként szerepel a kérdéses nyomtatvány impresszumában és Josef Benzingnek a *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts* című munkájában. Benzingnek ez a fontos összeállítása az *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 18. (1977) kötetében jelent meg, s feltehetően nincs meg minden hazai könyvtárban.

Mint a fentiekből is megítélhető, a példányleírások nemcsak könyvtártörténeti szempontból fontosak, hanem sokféle információt nyújtanak. Tájékoztatnak a kivételes szépségű kötésekéről s olyan kimagasló ritkaságokról, mint az 563. tétel, amelyből csupán az Országos Széchényi Könyvtár őriz egy töredéket. Ugyancsak e megjegyzések hívják fel a figyelmet egyes művek olyan érdekes szövegrészletére, mint a neuhausi tanulmányait befűjezett II. Rákóczi Ferenchez intézett *Epistola dedicatoria* (275), vagy a hippokratesi eskü latin szövege (70).

A katalógusrész után hét mutató segíti az állomány sokoldalú áttekintését: a közreműködők, társszerzők és a címekben szereplő személyek névmutatója, a nyomdahelyek és nyomdászok mutatója, a raktári számok mutatója, az időrendi, a nyelvi mutató, továbbá a possessorok és az exlibrisek betűrendes mutatója. Közülük a raktári számok mutatója nemcsak a Könyvtár dolgozói számára hasznos segédlet, hanem a kutatót is tájékoztatja arról, hogy mely kötetek származnak nevezetes magánkönyvtárakból. Ezek raktári jelzetei ugyanis 100 000-rel, az 1945 után a Könyvtárba került kötetek jelzetei pedig 700 000-rel kezdődnek.

Nem meglepő, hogy az állomány többsége még e korszakban is latin nyelvű kiadvány. Német, francia, olasz, görög és héber nyelvű nyomtatványokból együttesen kb. annyi van az állományban, mint a latin nyelvű könyvek egyharmada.

Hasonlóképpen érdekes megállapításokra vezet a possessor-mutató tanulmányozása. Az egykori külföldi könyvtulajdonosok között olyan neves személyiségek szerepelnek, mint Johann Christoph Bartenstein báró, II. József nevelője, a csá-

szári és állami levéltár alapítója és igazgatója. Több kötet származik a költő és politikus Dessewffy József gróf gyűjteményéből, illetve a család büdszentmihályi könyvtárából, továbbá Pekár Gyula miniszter és a neves könyvgyűjtő Magyar Kossa Sámuel gyűjteményéből. Meglepő, hogy Batthyány József esztergomi érsek, Simor János hercegprímás, valamint Berényi Zsigmond pécsi püspök egy-egy kötete is e Könyvtárban található. Számos külföldi és hazai könyvtárból általában egy-két kötet került az állományba; kivétel a boldogkőváraljai könyvtár kilenc, valamint a nagyenyedi református főiskolák nyolc kötete.

A protestáns lelkész-possessorok sorából itt csak a gályarabságra ítélt, majd menekülése után számos munkáját külföldön publikáló Tobias Masnicius evangélikus lelkész kötetére (64) utalunk, mert ő 1680-ban menekültként Drezdában vásárolta meg a Thuróczy-krónika ma Egerben őrzött első kiadását. Több mint két tucat egyetemi és főiskolai tanár neve szerepel a possessor-mutatóban, köztük a történész Ballagi Aladáré, az irodalomtörténész Hankiss Jánosé, a természettudós Hatvani Istváné és az orientalista Lugossy Józsefé. E mutató tanúsága szerint nemcsak a nagyműtű debreceni református kollégium könyvtára őrzi egykori diákjainak a kötetait. 19 kollégiumi diák könyve szerepel ugyanis a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti állományában.

Az elmondottak meggyőzően tanúsítják, hogy milyen sok értékes adalékot tár fel ez a katalógus a különböző tudományágak művelői és a művelődéstörténet kutatói számára. Az összeállítón kívül köszönet illeti meg mindazokat, akik elősegítették publikálását. Érdeklődéssel várjuk Ojtozi Eszter szakszerű állományfeltáró munkájának további eredményeit, köztük a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványainak katalógusát.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Nikolaus Lenau. „Ich bin ein unstäter Mensch auf Erden. — „Nyughatatlan lélek vagyok”. Eine Ausstellung der Republik Ungarn und des Landes Baden-Württemberg. — A Magyar Köztársaság és Baden-Württemberg tartomány kiállítása. Ausstellung in der Széchényi Nationalbibliothek 12. Juni bis 30. Juli 1995. — Kiállítás az

Országos Széchényi Könyvtárban 1995. június 12. – július 30. (Katalógus, OSzK, Budapest, 1995.)

A nemzetközi együttműködésnek már sok szép példáját adta az Országos Széchényi Könyvtár, különféle kiállítások rendezését vállalva. Nem csekély az idegenforgalmi, kulturális, népszerűsítő tevékenységet illető jelentősége ezeknek a kiállításoknak, nem különben az ezúttal szerényen, más alkalommal igen díszesen kiállított katalógusoknak, hiszen igen nagy mennyiségű információ közlésével, a képszerűség ható erejének igénybevételével egy adott korszakról, szerzőről, jelenségről tájékoztatnak. Lenau a közép-európai kultúra egyik kimagasló képviselője, akinek német-osztrák, magyar, cseh, lengyel tárgyú alkotásai pontosan jelzik ennek a vegyes nyelvű, sok-kultúrájú államközösségnek főbb kulturális irányait. Aligha vitatható, hogy mekkora jelentősége van éppen az egykori pluralitás tudatosításában az OSzK kiállításainak. A Lenau-kiállítás nemcsak ezt a sokféle vezető élet- és költői pályát dokumentálja, hanem azt a kulturális vidéket (Kulturlandschaft) is, amelyben ez és az ehhez hasonló költői pályák létrejöttek. Lenau a legjelentősebb azok közül a költők közül, akik (nemcsak a német nyelvterületen) formálták a magyarságképet, Lenau utókorra pontosan jelzi a magyar germanisztika, a német pozitívista kapcsolattörténet, a tematológia alakulását a 19–20. században, és ezen keresztül a magyar-osztrák-német irodalmi érintkezések historikumával is szolgál. A magyar részről összeállított (és mindenekelőtt Szász Ferenc munkáját dicsőítő) Lenau-bibliográfia érzékelteti, hogy Lenau mindig is ismert, sokat fordított-elemzett szerzője volt a magyar germanisztikának.

Ebben a háttérben olvasható a kiállítási katalógus. Valójában alapos és sokszínű Lenau-életrajzzal szolgál, miközben illusztrációival megleveníti ennek az életútnak néhány fontos állomását. Kép és szöveg (mint a jó kiállítási katalógusok esetében) egymást értelmezik; nem egy ízben kiegészítik egymást. Továbbá: az egyes versek kéziratának másolataihoz fűzött magyarázatok textológiai és germanisztikai szempontból egyként hoznak újat, a magyar néző betekintést nyerhet a Lenau-filológiába. Itt jegyzem meg, hogy szerencsés ötlet a legkiválóbb magyar Lenau-kutatók rövid életrajzának és tevékenységének ismertetése, és ezáltal annak dokumentálása: milyen fontos a magyar germanisztika hozzájárulása az osztrák iro-

dalomtörténethez. Egy eddig ismeretlen Lenau-levél is olvasható a kiállításon és a katalógusban, mint ahogy az OSzK Kézirattárban őrzött Lenau-kéziratok hasonmását is megcsodálhatjuk. A magyar Lenau-recepció is gyarapodik egy (eddig nem tudott) adattal: Thaly Kálmán fordítása az *Ország Tükre* című lap 1865. augusztus 3-i számában jelent meg, ezt nem regisztrálta az eddigi kutatás. Azt viszont igen, hogy Lenau verseinek megzenésítői közé tartozott Liszt Ferenc (egy kéziratát az OSzK Zeneműtárban találhatjuk). Nem kevésbé sikeresnek mondható az a bibliográfia, amely a kétnyelvű katalógusban eligazítja az érdeklődőket: a jó válogatásban valóban a leginkább kiemelkedő magyar(országi) Lenau-tanulmányokról kapunk képet.

Szépen méltatja Lenau jelentőségét Frieder Birzele, Baden-Württemberg tartomány belügyminisztere a katalógushoz írt (és két nyelven publikált) előszavában: „Kozmopolita volt, mégsem volt hazátlan. Lenau térbelileg egymástól távol eső régiókban élt, tapasztalt, dolgozott. Kapcsolatot teremtetett a magyarok és lengyelek, a németek, osztrákok és nyugat-európaiak, az európaiak és amerikaiak politikai és kulturális céljai közt.”

A katalógus is szépen szolgálja ezt a célt.

FRIED ISTVÁN

Le Glaneur Études et Mélanges — Répertoire des années 1963–1995. (Tomes 1–20). Athènes 1995. Association d'Étude des Lumières en Grèce, 38.

A repertórium-szerű kiadvány a görög Felvilágosodás korára vonatkozó kutatási eredményeket publikáló szakfolyóirat eddig megjelent húsz évfolyamáról nyújt értékes információt. A többnyire görög, esetenként angol, francia, német, olasz nyelven közlő O EPANISTHΣ — „Le Glaneur”, a három évtizedes múltra visszatekintő Görög felvilágosodás-kutató Társaság folyóirata, az érdekelt tudományágak szerzőinek a görög felvilágosodással, a 18. századdal kapcsolatos tanulmányoknak rendszeres kiadását végzi. Tanulmányanyaga a kutatási tematika természetének megfelelően interdiszciplináris jellegű, feldolgozási módját s célzatát tekintve összehasonlítható módszerű. *Tanulmány* (Études) rovata mellett *Vegyes* (Mélanges) rovatában különböző műfajú írások, ki- sebb közlemények, tudományos események kró-

nikái, kutatási beszámolók, régi kézirat-, nyomda- és könyvtörténeti búvárlatok, hellén bibliográfiai adatközlések stb. jelentek meg szép számmal.

Dimitris Apostolopoulos szerkesztői bevezetője szerint a szakmai tájékoztatásnak ez a formája, az impozáns folyóiratanyag tartalomjegyzékszerű ismertetése az évfolyamok időrendjében görögül franciára fordított címekkel, első kísérletnek tekinthető, hogy a görög felvilágosodás-kutatásokra s elért eredményeire fölhívják a nemzetközi tudományos közvélemény figyelmét. Kedvező alkalmul kínálkozott a müncheni IX. Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus; ennek VII. szekciójában külön Table Ronde (Les Revues et les Journaux) biztosított fórumot a 18. század sokrétű kutatásának szentelt egyes nemzeti (olasz, angol, francia, orosz, német, amerikai, holland, görög) folyóiratok bemutatására.

O EPANISTHΣ — Le Glaneur tematikájában a szerkesztők kiemelt helyet szántak a felvilágosodás mozgalmában jelentős szerepet vállalalt görög gondolkodók életművét föltáró történeti tanulmányoknak; a felvilágosodás eszméit terjesztő intézmények, iskolák, könyvtárak, társaságok témakörének. Fontosnak tartották a korszakot megelőző és azt követő periódus társadalom- és esztétorténeti kutatásokat. Az európai felvilágosodás képviselőihez fűződő kapcsolatokat, műveik recepciójának (Rousseau Görögországban, „voltaireanisme”, az Encyclopédie ismerete, Metastasio áttünetése, Leonardo Kapetanakis és Becariae di Frisi levelezése, német hatás a görög kultúrára Constantin Assopios esetében, Christian Wolff matematikai műveinek fordítása, W. T. Krug és a görögök — „Griechenlands Wiedergeburt” lefordítása, — S. Gessner a neohellén felvilágosodás irodalmában, a szabadkőművesség elterjedése, stb.) komparatista vizsgálata számos közlemény tárgya.

A művelődéstörténeti érintkezésekben a kéziratok, könyvek, röpiratok, nyomtatványok értékes elemei az európai művelődés hálózatának; erről tanúskodik Théophilos Kampania felvilágosult püspök könyvtárának bemutatása. Gazdag leltárhelyek a patmosi I. Théologos monostor leltára, a lavriote-i szerzetes Cyrille de Patras könyvtára, Prophète Élie és Saints-Pères de Zitsa monostorok régi görög könyvgyűjteménye, a Bibliothèque Patriarchale (egykori Olympiotissa monostor) kéziratgyűjteménye. Külföldi könyvtá-

ri kutatások eredményeiről számolnak be olyan közlések, mint a velencei „San Giorgio” görög könyvnyomtatás és a Marciane Könyvtár régi görög könyvei, a máltai anglikán Misszió nyomdájának görög publikációi, a római Saint-Athanase görög kollégium régi görög könyvei, berlini és pétervári görög nyomtatványok a felvilágosodás korából, görög könyvek és kéziratok egy észak-moldáviai kolostorban, Bulgáriában stb. További föltárára váró téma a „circulation du livre” az ottomán uralom alatt, ami a görögországi felvilágosodás egyik meghatározó vonására is utal.

A görög felvilágosodás alapvető jellegzetessége, hogy folyamata idegen uralom alatt, a vegyes etnikumú muzulmán ottomán birodalomba olvasztott, önálló államiságtól megfosztott országban ment végbe. Az Új Hellenizmusban a szabadság eszméje, az egyéni szabadság követelése összeolvadt a nemzeti felszabadulás aspirációjának gondolatával. A görög felvilágosodás-kutatók figyelme egyaránt irányul az analógiák keresésére, illetve olyan európai népek történetére, amelyek önálló nemzeti állam s független ország keretében éltek a felvilágosodás korában. A Le Glaneur teret biztosít a hasonlóságok és eltérések tanulmányozására, szem előtt tartva a felvilágosodás egységét és különbözőségét hangsúlyozó újabb nemzetközi kutatások eredményeit.

A külföldi szerzők között magyarok is találhatók; megemlíthetők Füves Ödön írásai, például a szentendrei szerb görög-orthodox püspökség könyvtárának görög nyomtatvány-katalógusáról, egy pesti görög könyvtáráról, Georg Sina ismeretlen leveléről és Simon Sina tiszteletére írt magyar költeményről vagy Baumgartner Sándortól egy magyar patrióta, gróf Széchenyi István Görögországban. A szerény magyar szerzői jelenlét is örvendetes, fenntartása és erősítése kívánatos a kutatási kapcsolatok bővítésére törekvő görög szakfolyóirattal.

HOPP LAJOS

Die Lebensbeschreibungen der Königin Mathilde. Hg. von Bernd SCHÜTTE, Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1994. 236. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, 66.) — **Bernd Schütte: Untersuchungen zu den Lebensbeschreibungen der Königin Mathilde.**

de. Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1994. 114. (Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte, Bd. 9.)

A középkori szentkultusz egyik kedvelt szent-típusa volt a szent király illetve szent királynő. Szent Oswald, Szent Olaf, Szent István, Szent László, Szent Henrik és felesége, Kunigunda mind ebbe a csoportba tartoznak. S közéjük tartozik Szent Matild, I. Henrik király második felesége is, akinek két legendája most új kiadásban látott napvilágot.

Szent Matild 895 körül született, apja Dietrich szász gróf, anyja a dán-fríz nemesi családból származó Reinhild volt. A herfordi kolostorban nevelkedett, ahol nagynyja volt az apát. 909-ben férjhez ment Henrik herceghez, a későbbi I. Henrik királyhoz. Házasságukból öt gyermek született, akik közül a leghíresebb I. (Nagy) Ottó császár volt. Matild számos kolostort alapított, például a quedlinburgi Szent Szeverint, vagy a naumburgi konventet. 968. március 14-én hunyt el Quedlinburgban.

Néhány évvel halála után II. Ottó császár megbízásából egy ismeretlen szerző megírta Matild vitáját. Ez a rövid szöveg, amely a *Vita Mathildis antiquior* nevet kapta, szolgált alapul a jóval terjedelmesebb *Vita Mathildis posterior* számára, amely II. Henrik utasítására vélhetően annak trónralépésekor keletkezett.

A *Vita posterior*-t először 1668-ban az *Acta Sanctorum*-ban adták ki, a *Vita antiquior* első kiadására — mivel azt csak 1824-ben fedezték fel — 1852-ben került sor.

A két vita új szövegkiadása és a külön kötetben helyet kapott tanulmány egy, a Bonni Egyetemen 1992-ben benyújtott disszertáció része.

Az új szövegkiadás több szempontból is indokolt volt. Legutoljára 1841-ben illetve 1852-ben adták ki őket a *Monumenta Germaniae Historica* sorozatban. A *Vita posterior* kiadását Georg Heinrich Pertz gondozta, ő a B₂ kéziratot vette szövegkiadása alapjául. Pertz azonban sok helyen belenyúlt a szövegbe, amit a D₂ kézirat későbbi felfedezése nem igazolt. A *Vita antiquior* Rudolf Köpke-féle 1852-es kiadása a ma Göttingában őrzött kézirat (G) alapul, jelen kiadás viszont az oxfordi kézirat, amelyet a szakirodalom O-val jelöl. E változtatást az indokolta, hogy a göttingai kézirat az oxfordi (nem teljes) másolata. Köpke

annak idején azért a G-t használta, mert ennek felfedezője, Pertz bár tudott az oxfordi kézirat létezéséről, de nem találta meg azt. O-t csak 1879-ben fedezte fel G. Waitz.

A másik szempont, ami az új kiadást indokolta, az volt, hogy az eltelt időben számos tanulmány jelent meg Matild királynő legendáiról, ami szükségessé tette a kommentár kiegészítését.

A szövegkiadást tartalmazó kötet elején található bevezetőből a mű keletkezési idejére és helyére, a szerzőség kérdésére, a forrásokra és a kézirat hagyományra vonatkozó legfontosabb dolgokat tudhatjuk meg. Ezt követi a két szöveg kiadása a kommentárokkal. A kötet végén igen jól használható regiszter található.

Schütte, aki az új szövegkiadás kapcsán behatóan tanulmányozta az idevonatkozó szakirodalmat, úgy találta, hogy a Matild-kutatás számos megállapítása korrekcióra szorul. Alapos tanulmányt írt tehát, amely sok tekintetben módosítja a Matild-legendákról alkotott eddigi képünket. Hogy ne terhelje a szövegkiadás kommentárját, írása külön kötetben jelent meg.

A causa scribendivel kapcsolatban például Schütte vitatja Gerd Althoffnak azt a nézetét, amely szerint a két vita keletkezésében a nordhausen konventnek szinte kizárólagos szerepe lett volna, mégpedig azért, mert Matild királynő halála és II. Ottó rendelkezései (Theophanu-oklevél) miatt e konvent egzisztenciája veszélyeztetve lett volna. Schütte rámutat arra, hogy nem csak Nordhausennek, hanem a Matild alapította Quedlinburgnak is meghatározó szerepe volt a keletkezésben. Felhívja a figyelmet arra is, hogy egy ilyen jellegű mű keletkezésében rendszerint nem egy, hanem több szempont játszik szerepet.

A tanulmányt tartalmazó kötet elején bibliográfia található, amely a Matild-legendákra vonatkozó teljes szakirodalmat felsorolja.

Bernd Schütte szövegkritikai kiadása és tanulmánya elismerésre méltó szakmai teljesítmény, gondos, szakszerű munka eredménye. Matild királynő két vitájának új szövegkiadása a magyar történészek és irodalomtörténészek számára is jól hasznosítható lesz, elsősorban a magyar szent királyok és királyné szentekről szóló legendák vizsgálatánál.

TARTALOM

<i>Bartók István</i> : A humanizmustól a klasszicizmus felé (Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásáról)	349
<i>V. Ecsedy Judit</i> : A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648–1662)	361
<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György és galánthai Fekete János levelezése	374
<i>Köszegfalvi Ferenc</i> : A hódmezővásárhelyi könyvterjesztés kezdete és virágkora	416

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szelestei N. László</i> : Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről	427
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben	432
<i>Horváth J. József</i> : Még egy selyemre nyomtatott tézislap	436
<i>Szecső Károly</i> : Egri adalékok az ún. modenai kódexek visszaszerzésének történetéhez	438

FIGYELŐ

<i>Fried István</i> : Megjegyzések egy fontos irodalmi lexikon kapcsán	441
<i>Monostory Klára</i> : Írói kéziratok elemzése	446
(<i>földvári</i>): Posztbizánci kultúra Magyarországon	450

BIBLIOGRÁFIA

<i>Kulcsárné Mónus Mária</i> : Az Egyetemi Könyvtár új beszerzései 1994-ben	451
<i>Pavercsik Ilona</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1994-ben	453

SZEMLE

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXIII. 1988–1990., XXIV. 1991–1993. Szerk. Kiss Jenő. Bp. 1994. (<i>Kókay György</i>)	463
Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik. Debrecen, 1994. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	464
Lenau-kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Katalógus. Bp. 1995. (<i>Fried István</i>)	465
Le Glaneur et Mélanges. Répertoire des années 1963–1995. Athenes, 1995. (<i>Hopp Lajos</i>)	466
Die Lebensbeschreibung der Königin Mathilde. Hg. von Bernd Schütte. Hannover, 1994. (<i>Lőkös Péter</i>)	467

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Műszaki vezető: Kovács Judit
Megjelent 10,725 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

SOMMAIRE

<i>Bartók, István</i> : De l'humanisme à classicisme. (Sur une édition d'avant 1700 de la grammaire de Gergely Molnár.)	349
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Les premiers quinze ans de l'imprimerie académique de Nagyszombat (1648–1662)	361
<i>Enyedi, Sándor</i> : La correspondance de György Aranka et János Fekete de Galántha en 1800	374
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Les origines et l'épanouissement de la propagation de livre à Hódmezővásárhely	416

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szelestei N., László</i> : Sur les ouvrages de János Bocatius, parus en 1611	427
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes des possesseurs dans les livres étrangers parus au XVII ^e siècle de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen	432
<i>Horváth J., József</i> : Encore une page de these imprimée sur soie	436
<i>Szecső, Károly</i> : Contributions d'Eger à l'histoire de la récupération des codes de Modène	438

CHRONIQUE

<i>Fried, István</i> : Remarques à propos d'une encyclopédie littéraire importante	441
<i>Monostory, Klára</i> : L'analyse des manuscrits d'écrivains	446
<i>(földvári)</i> : Civilisation postbyzantine en Hongrie	450

BIBLIOGRAPHIE

<i>Mária Kulcsár-Mónus</i> : Les acquisitions nouvelles de la Bibliothèque de l'Université de Budapest en 1994	451
<i>Pavercsik, Ilona</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1994	453

REVUE

<i>Ojtozi, Eszter</i> : Les livres étrangers de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen entre 1651 et 1699 et leurs possesseurs. Debrecen, 1994. (<i>Soltész, Elizabeth</i>)	464
Une exposition en l'honneur de Nikolaus Lenau à la Bibliothèque Nationale Széchényi. (Catalogue.) Bp. 1995. (<i>Fried, István</i>)	465
Le Glaneur et Mélanges. — Répertoire des années 1963–1995. Athenes, 1995. (<i>Hopp, Lajos</i>)	466
Die Lebensbeschreibung der Königin Mathilde. Hg. von Bernd Schütte. Hannover, 1994. (<i>Lőkös, Péter</i>)	467